॥ श्रीः ॥

धर्मसिन्धुः–

विद्वद्वर्यकाशीनाथोपाध्यायविरचितः

मूलमात्रः ।

सोऽयं

पणशीकरोपाह्वविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा

वासुदेवशर्मणा

संशोधितः परिष्कृतश्च

प्रथमावृत्तिः ।

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी श्रेष्ठिभिः

स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

२००० प्रतयः ।

शाकः १८५८, सन १९३६.

मूल्यं २॥ सार्धं रूप्यकद्वयम् ।

PUBLISHER:—Pandurang Jawaji, } Nirnaya-sagar Press,
PRINTER:—Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Street, Bombay.

किंचित्प्रास्ताविकम्-

न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ।
धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥

भारतसावित्री.

अतर्क्येन्द्रजालिकेन श्रीमद्भगवता महापुरुषेण सर्गादावखिलं स्थावरजङ्गमात्मकं जगद्धर्माधर्मौ च सृष्ट्वा निखिललोकसंव्यवहारायापरिच्छेद्यशब्दराशिगततत्तच्छब्दानां तेनतेनार्थेन यथावत्संबन्धं परिकल्प्य सर्वाभ्यर्हितधर्माधर्मप्रतिपादकपदे स्वतःप्रमाणभूतान्वेदान्कल्पयित्वा हिरण्यगर्भादिभ्यः प्रत्यपाद्यन्त ते चेतरेभ्य इत्येवमुत्तरोत्तरमाविरासीच्छब्दार्थप्रतिपत्तिः । एवं स्वयंभ्वादिपरम्परासादितवेदभागा मन्त्रद्रष्टारः श्रीशसृष्टजनसंघनिर्वाहार्थं विशेषतश्च दुःषमानुभावेनापचीयमानशेमुष्यायुर्बलानामैदंयुगीनमानुषप्राणिनां श्वःश्रेयसाकाङ्क्षिणः पारिकाङ्क्षिणोऽन्तराव्यवस्थां केवलनिगमानामचारितार्थ्यं मन्वानाः शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तज्यौतिषच्छन्दोविचित्यात्मकानि वेदषडङ्गानि नानास्मृतीतिहासादीन्धर्मशास्त्रप्रतिपादकान्निबन्धान्परिकल्पयांबभूवुरिति वेदाङ्गस्मृत्यादिसाधनकलापस्य साधारणव्यवस्था । अपि चास्यां परिनिष्ठिता महामहिमभाजोऽग्रेतना विद्वदग्रेसरा लोकेतिकर्तव्यताक्षमान्नैकशो हेमाद्रि-कालमाधव-प्रयोगपारिजात-निर्णयसिन्ध्वादीन्धर्मशास्त्रप्रतिपादकान्निबन्धानरचन् । कस्यामपि मानुषकृतावतीते बहुतिथे काले भिन्नभिन्नप्रज्ञभाविविद्वद्भिः सूक्ष्मदृशा भूयोभूयः परिशीलने मूलभूतविविधार्षनिबन्धानामग्रेतनविद्वद्वरप्रणीतनिबन्धानां च कर्त्रनैक्यात्प्रायः परस्परं विसंवाद आपतत्येवेति वर्तते खलु नैसर्गिकी स्थितिरनुभूतप्रायैवाखिलप्रेक्षावद्भिः । तथाचैतादृश्यामापदि ग्रन्थमालिन्येन वर्त्स्यन्त्यां धर्मग्लानौ धर्मावनबद्धपरिकरस्य श्रीभगवतः प्रेरणया केऽपि महानुभावाः प्रादुर्भूय गोपायन्त्युद्भूतविविधविसंवादपरिहारदक्षयाभिनवया स्वकृत्यानादिनिधनधर्मसेतुमर्यादाम् । वस्तुतस्तु नाद्यत्वे तथा प्रसङ्गः न पूर्वेषां ग्रन्था विसंवादग्रस्ता मलिना वा आसंस्तथापि तेषां मीमांसादिशास्त्रघटितत्वेन दूरान्वयित्वेन च दुरूहत्वादनधीतमीमांसादिशास्त्राणामपि सुखेन धर्मशास्त्रावगमायैवावश्यकः कश्चिद्धर्मशास्त्रप्रतिपादको निबन्ध इति संप्राप्ता खलु नूतनधर्मशास्त्रीयनिबन्धाव-

श्यकता । अथ यानुद्दिश्यायमुपक्रमस्तेऽपि महानुभावाः **काशीनाथोपाध्यायाः** श्रीपण्ढरीक्षेत्रे कृतवासा अखिलजगतीगतद्विजोपकृतये धर्मसिन्ध्वादीन्सुप्रसिद्धान्निबन्धानरचयन् ।

ग्रन्थकर्तुरैतिह्यं त्वित्थमुपलभ्यते—सह्याद्रेरुपत्यकीभूतभार्गवक्षेत्र-(कोङ्कण) भूप्रदेशवर्ति**रत्नागिरि**मण्डलान्तर्गत**संगमेश्वर**ग्रामतामध्यवर्ति **"गोळवली"** संज्ञको ग्रामो यदन्वयजुषामग्रहारीभूय स्थितः । तत्रैव काश्यपगोत्रज उपाध्याय (पाध्ये) कुलसंभवो विद्वत्सार्वभौमोऽखिलविद्यासु पारदृश्वेव **श्रीकाश्युपाध्याय** आसीत् । तदात्मजावनतिन्यूनपितृगुणावतिप्रियतरौ विद्वद्वरौ **यज्ञेश्वरोपाध्यायोऽनन्तोपाध्याय**श्चेति पितृकल्पावेवाजनिषाताम् ।

तथाहि **धर्मसिन्धा**वुपसंहारे—

"श्रीकाश्युपाध्यायवरो महात्मा बभूव विद्वद्द्विजराजराजः ।
तस्मादुपाध्यायकुलावतंसो यज्ञेश्वरोऽनन्त इमावभूताम् ॥
यज्ञेश्वरो यज्ञविधानदक्षो दैवज्ञवेदाङ्गसुशास्त्रशिक्षः ।
भक्तोत्तमोऽनन्तगुणैकधामानन्ताह्वयोऽनन्तकलावतारः ॥"

इत्युपवर्णितं ग्रन्थकृता ।

तयोर्ज्येष्ठो यज्ञेश्वरोपाध्यायस्तत्रैव कोङ्कणे (गोळवलीग्रामे) वसन् विद्वदग्रेसरत्वेन कोङ्कणभुवमेवालंचकार । अनुजस्त्वेवं विद्यास्वभिनवगुणकलाकलापमण्डितोऽपि दुष्पूरं दुःखपरम्परागारं संसारमसारं विद्वानपरोऽनन्तावतारो**ऽनन्तोपाध्यायो** जन्मभुवमुज्झित्वा 'चरन्वै मधु विन्दति' इति ऋग्ब्राह्मणश्रुतिमनुबुभूषुरिवागादेशान्तरम् । तत्रतत्रेतस्ततः परिभ्रमंश्च भूवैकुण्ठाख्यं पवित्रं नादितविठ्ठलचित्रचरित्रं पण्ढरीक्षेत्रं प्राप्य **श्रीपाण्डुरङ्ग**समचरणपरिचरणमेव भवैकतरणकारणमिति तत्रैव निजनिवासशरणं परिकल्प्य तमेव शरण्यं शरणं जगाम ।

तथाचोपसंहारे **धर्मसिन्धौ**—

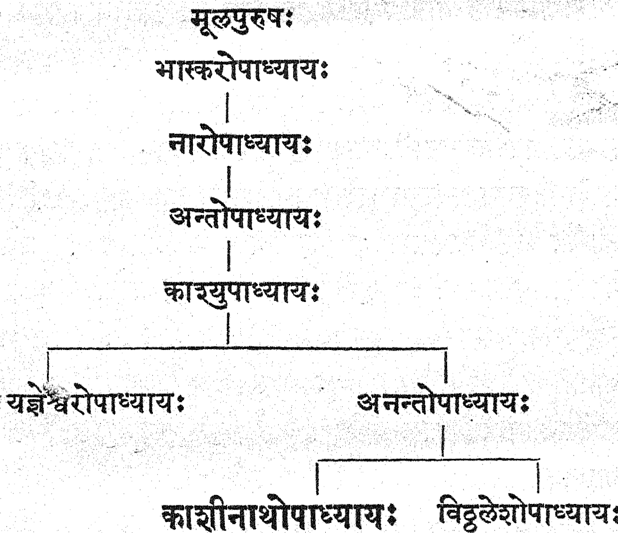
"एषोऽत्यजज्जन्मभुवं स्वकीयां तां कोङ्कणाख्यां सुविरक्तिशाली ।
श्रीपाण्डुरङ्गे वसतिं विधाय भीमातटे मुक्तिमगात्स्वभक्त्या ॥" इति ।

तत्तनुजन्मा **काशीनाथोपाध्यायो**ऽपि पितृदेश्यगुण एव पितृक्षुण्णं पन्थानमनुसरंस्तत्रैव निवसन् भगवत्परायणो महाभागवतो भगवन्त-

मनुदिनमनुयाममनुमुहूर्तमनुघटीक्षणलवत्रुटि समाराधयंस्तदेकरसाप्लुतो निनाय वासरगणं सुखेन ।

अनन्तोपाध्यायाश्च "एषोऽत्यजज्जन्मभुवं स्वकीयां" इत्यनेन कोङ्कणाख्यां जन्मभुवमत्यजन्नित्युक्तं तत्कारणं सप्रमाणं सविस्तरं तज्ज्येष्ठभ्रात्रा यज्ञेश्वरोपाध्यायेन पैशाचलिप्यां (मोडीलिप्यां बखररूपं) लिखितं महता प्रयासेन प्रत्यक्षीकृत्य महाराष्ट्रभाषायां "मोरोपंतचरित्र" लेखनावसरे विन्यस्तं तत्रभवद्भिः सुगृहीतनामधेयैः **पांगारकरोपाह्वैर्लक्ष्मणशर्मभिः** तदतीव विद्वन्मनोरञ्जकमित्यत्रास्माभिरपि संक्षेपतो विन्यस्यते—

उपाध्याय (गोळवलकरपाध्ये) कुलोत्पन्नानां मूलपुरुषादागतक्रमश्चेत्थम्



एतत्कुलजानां गोळवलीति ग्रामोऽनादिकालादद्यावध्यग्रहारो वर्तते । न तत्र राजकीयकरग्रहणादि । तथाच तैरेवार्जिता संगमेश्वरग्रामतान्तर्वर्तिद्विसप्तति ७२ ग्रामाणां ज्यौतिष-धर्माधिकारित्व-पौरोहित्य-देवार्चकत्वलक्षणा प्राचीनतमेयं वृत्तिरासीत् । काशीनाथोपाध्यायपितामहपूज्यपादैस्तत्रभवद्भिः काश्युपाध्यायैरात्मनो वार्धक्यं स्वपुत्रयोर्यज्ञेश्वरानन्तोपाध्याययोरतिबाल्यं चावलोक्य स्वीयच्छात्रभूताय **कृष्णजोशी संगमेश्वरकर** इत्यस्मै किंचित्कालं वर्तयितुं स्वीया वृत्तिः प्रदत्ता । ततस्त्रिंशत् ३० वर्षैः कालवशंगताः

अथतृतीयपरिच्छेदपूर्वार्धस्यानुक्रमणिका.

विषयानुक्रमः	पृष्ठाङ्कः

धर्मसिन्धुः—



प्रथमपरिच्छेदः

श्रीगणेशायनमः । श्रीपाण्डुरङ्गायनमः ।

श्रीविठ्ठलं सुकरुणार्णवमाशुतोषं दीनेष्टपोषमघसंहतिसिन्धुशोषम् ।
श्रीरुक्मिणीमतिमुषं पुरुषं परं तं वन्दे दुरन्तचरितं हृदि संचरन्तम् १

वन्दे प्रतिघ्नन्तमघानि शंकरं धत्तां स मे मूर्ध्नि दिवानिशं करम् ।
शिवां च विघ्नेशमथो पितामहं सरस्वतीमाशु भजेऽपि तामहम् २

श्रीलक्ष्मीं गरुडं सहस्रशिरसं प्रद्युम्नमीशं कपिं
श्रीसूर्यं विधुभौमविद्गुरुकविच्छायासुतान्षण्मुखम् ।
इन्द्राद्यान्विबुधान् गुरूंश्च जननीं तातं त्वनन्ताभिधं
नत्वार्यान्वितनोमि माधवमुखान्धर्माब्धिसारं मितम् ३

दृष्ट्वा पूर्वनिबन्धान्निर्णयसिन्धुक्रमेण सिद्धार्थान् ।
प्रायेण मूलवचनान्युज्झित्य लिखामि बालबोधाय ४

तत्रकालःषड्विधः—वत्सरः अयनं ऋतुः मासः पक्षो दिवस इति । **वत्सरःपञ्चधा**— चान्द्रः सौरः सावनो नाक्षत्रो बार्हस्पत्य इति शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तैश्चैत्रादिसंज्ञैर्द्वादशभिर्मासैश्चतुःपञ्चाशदधिकशतत्रयदिनैः सतिमलमासेत्रयोदशभिर्मासैश्चान्द्रोवत्सरः चान्द्रस्यैवप्रभवो विभवःशुक्लइत्यादयःषष्टिसंज्ञाः मेषादिषुद्वादशराशिषुरविभुक्तेषुपञ्चषष्ट्यधिकशतत्रयदिनैःसौरोवत्सरःसंपद्यते षष्ट्युत्तरशतत्रयदिनैःसावनः वक्ष्यमाणैर्द्वादशभिर्नाक्षत्रमासैर्नाक्षत्रोवत्सरः सचचतुर्विंशत्यधिकशतत्रयदिनैःस्यात् मेषाद्यन्यतमराशौबृहस्पतिनाभुक्तेबार्हस्पत्यः सचएकषष्ट्यधिकशतत्रयसङ्ख्यदिनैर्भवति कर्मादौसंकल्पेचान्द्रवत्सरएवस्मर्तव्यो नान्यः । **अयनंद्विविधं**—दक्षिणमुत्तरंच सूर्यस्यकर्कसंक्रान्तिमारभ्य षड्राशिभोगेनदक्षिणम् मकरसंक्रान्तिमारभ्यराशिषट्कभोगेनोत्तरायणम् ।

---

१ प्रायेण निर्णयसिन्ध्वादिनिबन्धस्थानि मूलवचनानि उज्झित्य मूलवचनसिद्धार्थान् लिखामीत्यर्थः । दिवादेराकृतिगणत्वेन तत्स्थादुत्पूर्वाज्झिहानौ इत्यस्माद्धातोः क्त्वो ल्यपि ह्रस्वस्येति तुकि च उज्झित्येति सिद्धम् ।

ऋतुर्द्विविधः—सौरश्चान्द्रश्च मीनारम्भोमेषारम्भोवा सूर्यस्यराशिद्वयभोगात्मकोवसन्तादिषट्संज्ञकःसौरऋतुः चैत्रमारभ्यमासद्वयात्मकोवसन्तादिषट्संज्ञकश्चान्द्रः मलमासेतुकिंचिदूननवतिसंख्यैर्दिनैश्चान्द्रऋतुः श्रौतस्मार्तादौचान्द्रर्तुस्मरणंप्रशस्तम् । **मासश्चतुर्धा**—चान्द्रः सौरः सावनो नाक्षत्र इति शुक्लप्रतिपदादिरमान्तः कृष्णप्रतिपदादिः पूर्णिमान्तोवा**चान्द्रोमासः** तत्रापि शुक्लादिर्मुख्यः कृष्णादिर्विन्ध्योत्तरएवग्राह्यः अयमेवचैत्रादिसंज्ञकःकर्मादौस्मर्तव्यः केचिन्मीनराशिमारभ्यसौराणांचैत्रादिसंज्ञामाहुः अर्कसंक्रान्तिमारभ्योत्तरसंक्रान्त्यवधिः **सौरोमासः** त्रिंशद्दिनैःसावनः चन्द्रस्याश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रभोगेननाक्षत्रोमासः प्रतिपदादिपौर्णिमान्तःशुक्लपक्षः प्रतिपदादिदर्शान्तः कृष्णपक्षः दिवसःषष्टिघटिकात्मकः इतिश्रीधर्मसिन्धुसारेप्रथमउद्देशः १

अथसंक्रान्तिनिर्णयउच्यते—मेषेसूर्यसंक्रान्तौप्रागूर्ध्वंचपञ्चदशपञ्चदशघटिकाः**पुण्यकालः** दशदशेत्येके वृषेपूर्वाःषोडश मिथुने पराःषोडश कर्केपूर्वास्त्रिंशत् सिंहेपूर्वाःषोडश कन्यायांपराःषोडश तुलायां प्रागूर्ध्वंचपञ्चदशपञ्चदश दशदशेत्येके वृश्चिकेपूर्वाःषोडश धनुषिपराः षोडश मकरेपराश्चत्वारिंशत् कुम्भेपूर्वाःषोडश मीनेपराःषोडश घटिकाद्वयाद्यल्पदिनशेषेमिथुनकन्याधनुर्मीनेष्वपिमकरेपिपूर्वाएवपुण्याः प्रभातेघटिकाद्वयाद्यल्पकालेवृषसिंहवृश्चिककुम्भेष्वपिकर्केऽपिपराएवपुण्याः प्रभातेकर्कसंक्रान्तौ पूर्वदिनेपुण्यमित्येके रात्रौसंक्रमेमध्यरात्रादर्वाक्संक्रान्तौपूर्वदिनोत्तरार्धंपुण्यम् मध्यरात्रात्परतःसंक्रान्तौ परदिनस्यपूर्वार्धं पुण्यम् निशीथमध्यएवसंक्रान्तौदिनद्वयेपिपूर्वदिनोत्तरार्धंपरदिनपूर्वार्धं चपुण्यम् इदंमकरकर्कातिरिक्तेसर्वत्ररात्रिसंक्रमेज्ञेयम् अयनेतुमकरेरात्रिसंक्रमेसर्वत्रपरदिनमेवपुण्यम् रात्रौकर्कसंक्रान्तौपूर्वदिनमेवपुण्यम् सूर्यास्तोत्तरंघटिकात्रयंसायंसंध्या तत्रमकरसंक्रमेपूर्वदिनंपुण्यम् सूर्योदयात्प्राक्घटिकात्रयंप्रातःसंध्या तत्रकर्कसंक्रान्तौपरदिनंपुण्यमितिसंध्याकालेविशेषोज्योतिःशास्त्रेप्रसिद्धः । **अथदानम्**—मेषेमेषदानम् वृषे गोदानम् मिथुनेवस्त्रान्नादिदेयम् कर्केघृतधेनुः छत्रंसुवर्णंचसिंहे कन्यायां गृहंवस्त्रंच तुलायांतिलागोरसाश्चदेयाः वृश्चिकेदीपः धनुषिवस्त्रंयानंच मकरेकाष्ठानिअग्निश्च कुम्भेगौर्जलंतृणंच मीनेभूमिर्मालाश्चदेयाः एवमन्यान्यपिदानानिद्रष्टव्यानि अयनसंक्रान्तौमेषतुलासंक्रान्तौचपूर्वंत्रिरा-

त्रमेकरात्रंवोपोष्यस्नानदानादिकार्यम् चरमोपोषणंसंक्रान्तिमत्यहोरात्रे पुण्यकालवत्यहोरात्रेवायथापतेत्तथाकार्यम् अयमुपवासःपुत्रवद्गृहस्थ-भिन्नेनपापक्षयकामेनकार्यः काम्योनतुनित्यः सर्वसंक्रान्तिषुपिण्डरहितं श्राद्धंकार्यम् अयनद्वयेतुनित्यम् यथातत्तत्संक्रान्तिषुदानादिकंकर्तव्यं तथै-वताभ्यःपूर्वमयनांशप्रवृत्तौतत्तत्संक्रान्त्युचितस्नानदानादिकंकर्तव्यम् । **अयनांशा**ज्योतिःशास्त्रेप्रसिद्धाः तेचेदानींद्वादशाधिकसप्तदशशतसं-ख्याकेशालिवाहनशकेएकविंशतिरयनांशाइत्येकाविंशतितमेदिनेपूर्वमय-नांशपर्वकालइतिपर्यवसन्नोऽर्थः एवंन्यूनाधिकशकेऊह्यम् वृषासिंहवृश्चिक-कुम्भेषुसंक्रान्ति**र्विष्णुपद**संज्ञा मिथुनकन्याधनुर्मीनेषुसंक्रान्तिः**षड-शीति**संज्ञा मेषतुलयो**र्विषुव**संज्ञा कर्कमकरयो**रयन**संज्ञा एतासुचतु-र्विधासुउत्तरोत्तरंपुण्याधिक्यं **मङ्गलकृत्येषु**सर्वसंक्रान्तिष्वविशेषेण पूर्वतःपरतश्चषोडशषोडशघटिकास्त्याज्याः चन्द्रादिसंक्रान्तिषुतुपूर्वत्र-परत्रचमिलित्वाक्रमेणद्वेनवद्वेचतुरशीतिःषट्सार्धशतंचघटिकास्त्याज्याः रात्रौसंक्रमणेग्रहणवद्रात्रावेवस्नानदानादिकंकर्तव्यमितिकेचित् रात्रौ संक्रमणेपिदिवैवस्नानादिकंनतुरात्राविंतितुसर्वसंमतं बहुदेशाचारश्चैवम् यस्यजन्मर्क्षेरविसंक्रमस्तस्यधनक्षयादिपीडातत्परिहारार्थंपद्मपत्रादियुक्त-जलेनस्नानम् विषुवायनयोरह्निसंक्रमेपूर्वापररात्रौतदह्निचाध्यापनाध्ययने वर्जयेत् रात्रिसंक्रमेपूर्वापरदिनयोस्तद्रात्रौचवर्जयेत् एवंपक्षिणीसंक्रा-न्तिः द्वादशप्रहरपर्यन्तमनध्यायादिकमितितात्पर्यम् अन्योपिविशेषो-ऽयनसंक्रान्तौवक्ष्यते इतिसंक्रान्तिनिर्णयोद्वितीयउद्देशः २

अथमलमासः—सद्विविधः अधिमासःक्षयमासश्च संक्रान्ति-रहितोमासोऽधिमासः संक्रान्तिद्वययुक्तोमासःक्षयमासः पूर्वाधिमासा-दुत्तरोधिमासस्त्रिंशत्तममासमारभ्याष्टसुनवसुवामासेष्वन्यतमोभवति क्षयमासस्तुएकचत्वारिंशदधिकशतसंख्यैर्वर्षैरेकोनविंशतिसंख्यैर्वावर्षैर्भ-वति नत्वधिकमासवदल्पकालेन क्षयमासःकार्तिकमार्गशीर्षपौषेष्वन्य-तमोभवतिनेतरः यस्मिन्वर्षेक्षयमासस्तस्मिन्वर्षेऽधिकमासद्वयम् क्षय-मासात्पूर्वमेकोऽधिमासः क्षयमासानन्तरमेकोऽधिमासइति । **अधि-कमासोदाहरणम्**—चैत्रामावास्यायांमेषसंक्रान्तिः ततःशुक्लप्रति-पदमारभ्यामावास्यापर्यन्तंसंक्रान्तिर्नास्ति ततःशुक्लप्रतिपदिवृषभसंक्रा-न्तिरिति पूर्वःसंक्रान्तिरहितोमासोऽधिकवैशाखसंज्ञः वृषभसंक्रान्ति-

युतस्तुशुद्धवैशाखसंज्ञः । **अथक्षयमासोदाहरणम्**—भाद्रपदकृष्णामावास्यायांकन्यासंक्रान्तिः ततआश्विनोऽधिमासः शुद्धाश्विनप्रतिपदितुलासंक्रान्तिः कार्तिकशुक्लप्रतिपदिवृश्चिकसंक्रान्तिः ततोमार्गशीर्षशुद्धप्रतिपदिधनुःसंक्रान्तिः तस्मिन्नेवमासेऽमावास्यायांमकरसंक्रान्तिरितिधनुर्मकरसंक्रान्तिद्वययुक्तएकोमासःक्षयमाससंज्ञकः सचमार्गशीर्षपौषाख्यमासद्वयात्मकएकोमासोज्ञेयः तस्यप्रतिपदादितिथीनांपूर्वार्धे मार्गशीर्षउत्तरार्धेपौषइत्येवंसर्वतिथीनांमासद्वयात्मकत्वात् अत्रतिथिपूर्वार्धेमृतस्यमार्गशीर्षे**प्रत्यब्दश्राद्ध**मुत्तरार्धमृतस्यतुपौषे एवंजननेवर्धापनादिविधिरपि ततऊर्ध्वंमाघामावास्यायांकुम्भसंक्रान्तिः ततःफाल्गुनोऽधिमासः शुद्धफाल्गुनशुक्लप्रतिपदिमीनसंक्रान्तिः एवंपूर्वापराधिमासद्वययुक्तःक्षयमासोयस्मिन्वर्षेतत्रत्रयोदशमासात्मकंकिंचिदूननवत्यधिकशतत्रयदिनैर्वर्षम् तत्रक्षयमासात्पूर्वोऽधिमासः**संसर्प**संज्ञःसर्वकर्मार्हःशुभकर्मणिनत्याज्यः **अंहस्पति**संज्ञःक्षयमासस्तदुत्तरभाव्यधिकमासश्चसर्वकर्मसुवर्ज्यः एवंत्रिवत्सरांतरस्थःकेवलोधिकमासोपिवर्ज्यः

तत्र**वर्ज्यावर्ज्यनिर्णयः**—अनन्यगतिकंनित्यंनैमित्तिकंकाम्यंच अधिकमासक्षयमासयोःकर्तव्यम् सगतिकंनित्यंनैमित्तिकंकाम्यंचवर्ज्यम् तथाहि संध्याग्निहोत्रादिनित्यं ग्रहणस्नानादिनैमित्तिकं कारीर्यादिकंरक्षोगृहीतजीवनार्थंरक्षोघ्नेष्ट्यादिकंचकाम्यंमलमासेऽपिकार्यम् ज्योतिष्टोमादि नित्यं जातेष्ट्यादिनैमित्तिकं पुत्रकामेष्ट्यादिकाम्यंचमलमासोत्तरंशुद्धमास्येवकर्तव्यम् आरब्धकाम्यस्यमलमासेप्यनुष्ठानम् नूतनारम्भःसमाप्तिश्चनकर्तव्या तथा पूजालोपादिनिमित्तकपुनर्मूर्तिप्रतिष्ठां गर्भाधानाद्यन्नप्राशनान्तसंस्कारान्प्राप्तकालाननन्यगतिकान् ज्वरादिरोगशान्तिमलभ्ययोगेश्राद्धव्रतादिकं नैमित्तिकप्रायश्चित्तं नित्यश्राद्धमूनमासिकादिश्राद्धानि दर्शश्राद्धंच मलेऽपिकुर्यात् चैत्रादौमलमासेमृतानांकदाचिद्बहुकालेनतस्मिन्नेवचैत्रादौमलमासेप्राप्तेमलमासएवप्रतिसांवत्सरिकंश्राद्धंकर्तव्यम् चैत्रादौशुद्धमासेमृतानांतु**प्रत्याब्दिकंश्राद्धं**मलमासेनकर्तव्यम् शुद्धेएवचैत्रादौकर्तव्यम् शुद्धमासेमृतानांतुप्रथमाब्दिकंमलमासएवकार्यंनशुद्धे द्वितीयाब्दिकंतुशुद्धेएव एकादशाहान्तकर्मसपिण्डीकर्मचमलेपिकार्यम् द्वितीयमासिकादिश्राद्धंतुमलेशुद्धेचावृत्त्याद्विवारंकर्तव्यम् एवंचयत्रद्वादशमासिकमधिकमासेप्राप्तंतस्यमलेशुद्धेचद्विरावृत्तिंकृत्वा ऊनाब्दकालेऊनाब्दि-

कंचक्कत्वाचतुर्दशेमासेप्रथमाब्दिकंकार्यम् यस्मिन्वर्षेक्षयमासाव्यवहितो-ऽधिकमासः यथाकार्तिकोऽधिमासस्तदुत्तरोमासोवृश्चिकधनुःसंक्रान्तियुक्तत्वात्क्षयसंज्ञकस्तत्रकार्तिकमासस्थंप्रत्याब्दिकंपूर्वेऽधिमासेउत्तरेक्षयमासेचकार्यम् यत्रापिक्षयाद्व्यवहितपूर्वोऽधिमासोयथाऽऽश्विनोधिमासो मार्गशीर्षःक्षयस्तत्रापिआश्विनमासगतंश्राद्धमधिकेशुद्धेचआश्विनेकार्यं द्वयोरपिकर्मार्हत्वादितिभाति व्यवहितक्षयमासगतंत्वाब्दिकंक्षयमासएव कार्यम् तथाचपूर्वोक्तेमार्गशीर्षक्षयोदाहरणेमार्गशीर्षगतंपौषगतंचाब्दिकमेकस्मिन्नेवमासेतिथिपूर्वार्धादिविभागंविनैवकार्यमितिफलितम्

अथमलमासेवर्ज्यानि—उपाकर्मोत्सर्जनेअष्टकाश्राद्धानिअधिकेवर्ज्यानि चूडामौञ्जीबन्धविवाहास्तीर्थादियात्रावास्तुकर्मगृहप्रवेशदेवप्रतिष्ठाकूपारामाद्युत्सर्गोनूतनवस्त्रालंकारधारणं तुलापुरुषादिमहादानानि यज्ञकर्माधानमपूर्वतीर्थदेवदर्शनं संन्यासः काम्यवृषोत्सर्गोराजाभिषेको व्रतानिसगतिकमन्नप्राशनंसमावर्तनमतिक्रान्तनामकर्मादिसंस्काराः पवित्रारोपणदमनार्पणेश्रवणाकर्मसर्पबल्यादिपाकसंस्थाः शयनपरिवर्तनाद्युत्सवःशपथदिव्यादिकर्म एतानिमलमासेवर्ज्यानि नैमित्तिकानिरजोदर्शनशान्तिविच्छिन्नाधानपुनःप्रतिष्ठादीनि यदिनिमित्तानन्तरमेवक्रियन्तेतदा नमलमासादिदोषः कालातिपत्तौतुशुद्धेएवकर्तव्यानि आग्रयणंदुर्भिक्षसंकटेमलमासेकार्यमन्यथाशुद्धेएव युगादिमन्वादिश्राद्धानांमासद्वयेप्यावृत्तिः क्षयात्पूर्वोऽधिमासःसंसर्पसंज्ञकःपूर्वमुक्तः तत्रचूडाकर्मव्रतबंधविवाहाग्न्याधानयज्ञोत्सवमहालयराजाभिषेकाएववर्ज्याः नान्यानिकर्माणि अपूर्वव्रतारंभोव्रतसमाप्तिश्चमलमासेनभवति सपूर्वमाघस्नानादेःक्षयमासेप्यारम्भसमाप्तीइति मकरसंक्रान्तियुक्तक्षयमासगतपौर्णमास्यांमाघस्नानमारभ्यकुम्भसंक्रान्तियुतमाघपौर्णमास्यांसमापनीयम् एवंकार्तिकेऽप्यूह्यम् यत्रवैशाखादिरधिकस्तत्रवैशाखस्नानादिमासव्रतानांचैत्रपूर्णिमायामारब्धानांशुद्धवैशाखपौर्णमास्यांसमाप्तिरितितेषांमासद्वयमनुष्ठानम् यन्मलमासेवर्ज्यमुक्तंतत्**गुरुशुक्रास्तबाल्यवार्धके**ष्वपिज्ञेयम् तत्रास्तात्प्राक्सप्ताहंवार्धकमुदयानन्तरंसप्ताहंबाल्यमितिमध्यमःपक्षः पञ्चदशाहपक्षाहत्र्यहादिपक्षाआपदनापदादिविषयतयादेशविशेषपरतयाचयोज्याः अयंवर्ज्यावर्ज्यनिर्णयः**सिंहस्थेगुरा**वपिज्ञेयः तत्रविशेषउच्यते कर्णवेधचौलमौञ्जीबन्धविवाहदेवयात्राव्रतवास्तुकर्मदेवप्रतिष्ठासंन्यासाविशेष-

तोवर्ज्याइति । **अथसिंहस्थापवादः**—मघानक्षत्रगतेसिंहांशगतेच गुरौसर्वदेशेषुसर्वमाङ्गलिककर्मणांनिषेधः सिंहांशोत्तरंगोदादक्षिणेभागीरथ्युत्तरेसिंहस्थदोषोनास्ति गङ्गागोदामध्यदेशेतुसर्वसिंहस्थेविवाहव्रतबन्धयोर्दोषः अन्यकर्माणिसिंहांशोत्तरंसर्वदेशेषुकर्तव्यानि मेषस्थेसूर्येसर्वदेशेषुसर्वमाङ्गलिककर्मणांसर्वसिंहस्थेनदोषः कचिद्वृषस्थितेऽर्केपिदोषाभावउक्तः अत्रसिंहस्थेगुरौगोदावरीस्नानं कन्यागतेकृष्णास्नानंमहापुण्यम् गोदावर्यांयात्रिकाणांमुण्डनोपवासावावश्यकौ नतुतत्तीरवासिनाम् गर्भिण्यामपिभार्यायांविवाहादिमङ्गलोत्तरमपिगोदावर्यांमुण्डनेदोषोनास्ति गयागोदावरीयात्रायांमलमासगुरुशुक्रास्तादिदोषोनास्ति मलमासेव्रतविशेषोऽन्यत्र[1]ज्ञेयः इतिमलमासगुरुशुक्रास्तसिंहस्थगुरुवर्ज्यावर्ज्यनिर्णयस्तृतीयउद्देशः ३

अथतिथिनिर्णयेसामान्यपरिभाषा—तिथिर्द्विविधा पूर्णा सखण्डाच सूर्योदयमारभ्यषष्टिनाडिकाव्याप्तापूर्णा एतदन्यासखण्डा सखण्डापिद्विविधा शुद्धाविद्धाच सूर्योदयमारभ्यअस्तमयपर्यन्तंविद्यमाना शिवरात्र्यादौनिशीथपर्यन्तंविद्यमानाचशुद्धा तदन्याविद्धा । **वेधोपि द्विविधः**—प्रातर्वेधःसायंवेधश्च सूर्योदयोत्तरंषड्घटिकापरिमिततिथ्यन्तरस्पर्शात्मकःप्रातर्वेधः सूर्यास्तात्प्राक्षड्घटीमिततिथ्यन्तरस्पर्शः सायंवेधः एकादशीव्रतविषयेतुवेधोवक्ष्यते कचित्तिथिविशेषेवेधाधिक्यम् पञ्चमीद्वादशनाडीभिःषष्ठींविद्धांकरोति दशमीपञ्चदशभिरेकादशीवेधकृत् चतुर्दशीअष्टादशनाडीभिःपञ्चदशींविध्यति विद्धाश्चतिथयःकचित्कर्मणि ग्राह्याःकुत्रचित्त्याज्याश्चभवन्ति तत्रसंपूर्णाशुद्धाचतिथिःप्रायेणनिर्णयंनापेक्षतेसंदेहाभावात् निषेधविषयेसखण्डापिननिर्णयार्हा निषेधस्तुनिवृत्त्यात्माकालमात्रमपेक्षतेइतिवचनेनअष्टम्यादिषुनारिकेलादिभक्षणनिषेधादेस्तत्कालमात्रव्याप्ततिथ्यपेक्षणात् विहितव्रतादिविषयेतुनिर्णयउच्यते तत्र कर्मणोयस्ययःकालस्तत्कालव्यापिनीतिथिर्ग्राह्या यथाविनायकादिव्रतेमध्याह्नादौपूजनादिविधानान्मध्याह्नादिव्यापिनी दिनद्वयेकर्मकालेव्याप्ताववव्याप्तौतदेकदेशव्याप्तौवा युग्मवाक्यादिनापूर्वविद्धायाःपरविद्धायावातिथेर्ग्राह्यत्वम् **युग्मवाक्यंतु** युग्माग्नियुगभूतानांषण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोः । रुद्रेणद्वादशीयुक्ताचतुर्दश्याचपूर्णिमा । प्रतिपद्यप्यमावास्यातिथ्योर्युग्मं

[1] अन्यत्र निर्णयसिंधौ.

महाफलमिति १ युग्मंद्वितीया अग्निस्तृतीया द्वितीयातृतीयाविद्धाग्राह्या तृतीयाद्वितीयाविद्धाग्राह्येत्येवंद्वितीयातृतीययोर्युग्मम् चतुर्थीपञ्चम्योर्युग्मम् षष्ठीसप्तम्योर्युग्मम् अष्टमीनवम्योर्युग्मम् एकादशीद्वादश्योर्युग्मम् चतुर्दशीपौर्णमास्योर्युग्मम् अमावास्याप्रतिपदोर्युग्ममित्यर्थः क्वचिच्चतुर्थी गणनाथस्यमातृविद्धाप्रशस्यतइत्यादिविशेषवाक्यैर्ग्राह्यत्वनिर्णयः वचनवशेनग्राह्यायास्तिथेःकर्मकालेसत्त्वाभावे साकल्यवचनैःसत्त्वंभावनीयम् तानिच यांतिथिंसमनुप्राप्यउदयंयातिभास्करः। सातिथिःसकलाज्ञेया स्नानदानजपादिषु १ इत्यादीनि इतिसामान्यनिर्णयश्चतुर्थउद्देशः ४

कर्मविशेषेनिर्णयः—कर्माणिद्विविधानिदैवानिपित्र्याणिच दैवानिषड्विधानि एकभक्तनक्तायाचितोपवासव्रतदानाख्यानि मध्याह्नएकवारमेकान्नभोजन**मेकभक्तम्** रात्रावेवप्रदोषकालेभोजनं**नक्तम्** याचनांविनातद्दिनेलब्धस्यान्नादेर्भोजन**मयाचितम्** दिनान्तरलब्धस्यापिपाचकंस्त्रीपुत्रादिकंप्रतियाचनमन्तरेणभोजनमयाचितमितिकेचित् अहोरात्रभोजनाभाव**उपवासः** पूजाद्यात्मकःकर्मविशेषो**व्रतम्** स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकंपरस्वत्वापादनं**दानम्** तानिचैकभक्तादीनिक्वचिद्व्रताद्यङ्गतयाविहितानि क्वचिदेकादश्याद्युपवासप्रतिनिधितयाविहितानि क्वचित्स्वतन्त्राणीतित्रिविधानि तत्रान्याङ्गानांप्रतिनिधिभूतानांचतत्तत्प्रधानवशेननिर्णयः।

स्वतन्त्राणांनिर्णयउच्यते तत्रदिनंपञ्चधाविभज्यप्रथमभागःप्रातःकालोज्ञेयः द्वितीयःसङ्गवः तृतीयोमध्याह्नः चतुर्थोभागोऽपराह्णः पञ्चमःसायाह्नः सूर्यास्तोत्तरंत्रिमुहूर्तःप्रदोषः। **तत्रैकभक्ते**—मध्याह्नव्यापिनीतिथिर्ग्राह्या तत्रापिदिनार्धसमयेऽतीतेत्रिंशद्घटिकात्मकमध्यमदिनमानेनषोडशादिघटीत्रयंमुख्योभोजनकालः ततऊर्ध्वमासायंगौणकालः अत्र पूर्वेद्युरेवमुख्यकालेव्याप्तिःपरेद्युरेवव्याप्तिरुभयेद्युर्व्याप्तिरुभयत्रापिव्याप्त्यभावः उभयत्रसाम्येनैकदेशव्याप्तिर्वैषम्येणैकदेशव्याप्तिरितिषट्पक्षाभवन्ति तत्रपूर्वेद्युरेवमुख्यकालेग्राह्यतिथिसत्त्वेपूर्वैव परत्रैवसत्त्वेपरैवेत्यसंदेहः उभयत्रापिपूर्णव्यापित्वेयुग्मवाक्यान्निर्णयः उभयत्रव्याप्त्यभावेपूर्वैव गौणकालव्याप्तिसत्त्वात् साम्येनैकदेशव्याप्तौपूर्वा वैषम्येणैकदेशव्याप्तौदिनद्वयेपिकर्मपर्याप्ततिथिलाभेयुग्मवाक्यान्निर्णयः कर्मपर्याप्ततिथ्य-

---

१ यांतिथिंसमनुप्राप्ययात्यस्तंयामिनीपतिः। सातिथिःसकलाज्ञेयास्नानदानादिकर्मसु १ उदयोत्तरंद्विमुहूर्ताधिकस्यास्तात्प्राक्त्रिमुहूर्ताधिकस्यप्रायेणेयंद्विविधासाकल्यव्याप्तिर्ज्ञेया।

लाभेपूर्वैवेति इतिएकभक्तम्। **अथनक्तम्**—तत्रसूर्यास्तोत्तरत्रिमुहूर्तात्मकप्रदोषव्यापिनीतिथिर्नक्तेग्राह्या अन्यतरदिनेतद्व्याप्तौतदेकदेशस्पर्शेवा सैवग्राह्या भोजनंतुअस्तोत्तरंघटिकात्रयसंध्याकालंत्यक्त्वाकार्यम् संध्याकालेभोजननिद्रामैथुनाध्ययनवर्जनात् यतिभिरपुत्रविधुरैर्विधवाभिश्चनक्तंसायाह्नव्यापिन्यांदिनाष्टमभागेकार्यम् रात्रौतेषांभोजननिषेधात् एवंसौरनक्तमपिसायाह्नव्यापिन्यांदिवैवकार्यम् दिनद्वयेप्रदोषव्याप्तौपरा दिनद्वयेप्रदोषव्याप्त्यभावेपरत्रैवसायाह्नेदिनाष्टमभागेनक्तंकार्यंनतुरात्रौ साम्येनैकदेशव्याप्तौपरैव वैषम्येणप्रदोषैकदेशव्याप्तौतदाधिक्यवतीपूर्वापिग्राह्या यदिपूजाभोजनपर्याप्तंतदाधिक्यंलभ्यते नोचेत्साम्यपक्षवदुत्तरैव नत्वाधिक्यवशात्पूर्वेति नक्तव्रतभोजनंवैधत्वाद्रविवासरसंक्रान्त्यादावपिरात्रावेवकार्यम् रविवारादौरात्रिभोजननिषेधस्यरागप्राप्तभोजनपरत्वात् एकादश्याद्युपवासप्रत्याम्नायभूतंनक्तंतूपवासनिर्णीतदिनेएवेति **अयाचितस्य**त्वहोरात्रसाध्यत्वादुपवासवन्निर्णयः पित्र्याणामपराह्णादिव्यापित्वेन निर्णयस्तत्तत्प्रकरणेवक्ष्यते एकभक्तनक्तायाचितोपवासानांपूर्वतिथावनुष्ठितानांपरेद्युस्तिथ्यन्तेपारणम् यामत्रयोर्ध्वगामिन्यांतिथौप्रातःपारणमिति सर्वत्रज्ञेयमितिमाधवः इतिएकभक्तादिनिर्णयःपञ्चमउद्देशः ५

अथव्रतपरिभाषा—तत्रस्त्रीशूद्राणांद्विरात्राधिकोपवासेनाधिकारः स्त्रीणामपिभर्त्रनुज्ञांविनाव्रतोपवासादौनाधिकारः उपवासदिनेश्राद्धदिनेचकाष्ठेनदन्तधावनंनकार्यं पर्णादिनाद्वादशगण्डूषैर्वाकार्यम् जलपूर्णताम्रपात्रंगृहीत्वोदङ्मुखःप्रातरुपवासादिव्रतंसंकल्पयेत् अपूर्वव्रतारम्भोव्रतोद्यापनंचमलमासेगुर्वाद्यस्तेवैधृतिव्यतीपातादिदुर्योगेविष्टौक्रूरवारेनिषिद्धे दर्शादितिथौनभवति एवंखण्डतिथावपिनभवति उदयस्थातिथिर्याहिनभवेद्दिनमध्यभाक्। साखण्डानव्रतानांस्यादारम्भश्चसमापनम् १ इतिसत्यव्रतोक्तेः क्षमासत्यंदयादानंशौचमिन्द्रियनिग्रहः। देवपूजाचहवनंसंतोषःस्तेयवर्जनम् १ सर्वव्रतेष्वयंधर्मः अत्रहोमोव्याहृतिभिःकाम्यव्रतविशेषेज्ञेयः यद्देवतायाउपोषणव्रतंतद्देवताजपस्तद्ध्यानंतत्कथाश्रवणंतदर्चनंतन्नामश्रवणकीर्तनादिकंकार्यम् उपवासेऽन्नावलोकनगन्धादिकमभ्यङ्गंताम्बूलमनुलेपनंचत्यजेत् सभर्तृकस्त्रीणांसौभाग्यव्रतेऽभ्यङ्गताम्बूलादिनवर्ज्यम् अष्टैतान्यव्रतघ्नानिआपोमूलंफलंपयः। हविर्ब्राह्मणकाम्याचगुरोर्वचनमौषधम् १ प्रमादादिनाव्रतभङ्गेदिनत्रयमुपोष्यक्षौरंकृत्वापुनर्व्रतंकुर्यात्

अशक्तस्योपवासप्रतिनिधिरेकब्राह्मणभोजनंतावद्धनादिदानंवासहस्रगायत्रीजपोवाद्वादशप्राणायामावाप्रायश्चित्तम् स्वीकृतंव्रतंकर्तुमशक्तःप्रतिनिधिनाकारयेत् पुत्रःपत्नीभर्ताभ्रातापुरोहितःसखाचेति**प्रतिनिधयः** पुत्रादिःपित्राद्युद्देशेनव्रतंकुर्वन्स्वयमपिव्रतफलंलभते असकृज्जलपानाच्चसकृत्ताम्बूलचर्वणात् । उपवासःप्रणश्येतदिवास्वापाच्चमैथुनात् १ स्मरणंकीर्तनं केलिःप्रेक्षणंगुह्यभाषणम् । संकल्पोध्यवसायश्चक्रियानिर्वृत्तिरेवचेत्यष्टविधंमैथुनम् प्राणसंकटेष्वसकृज्जलपानेदोषोनास्ति चर्मस्थंजलंगोभिन्नक्षीरंमसूरंजम्बीरफलंशुक्तिचूर्णमित्यामिषगणोव्रतेवर्ज्यः अश्रुपातक्रोधादिनासद्योव्रतनाशः परान्नभोजनेचापियस्यान्नंतस्यतत्फलम् । **[हविष्याणि]** तिलमुद्गभिन्नचणकादिकोशीधान्यंमाषादिकंमूलकंचेत्येवमादिक्षारगणंलवणमधुमांसादिकंचवर्जयेत् श्यामाकाश्चैवनीवारागोधूमाश्चव्रतेहिताः । व्रीहिमुद्गयवतिलकङ्गुकलायादिधान्यंरक्तेतरमूलकंसूरणादिकन्दःसैन्धवसामुद्रलवणेगव्यदधिसर्पिर्दुग्धानिपनसफलमाम्रफलंनारीकेलंहरीतकीपिप्पलीजीरकंशुण्ठीतिन्तिणीकदलीलवलीधात्रीफलानिगुडेतरेक्षुविकारइत्येतानिअतैलपक्वानि **हविष्याणि** । गव्यंतक्रंमाहिषंघृतमपिक्वचित् अनुक्तव्रतविधिस्थलेमाषादिपरिमितसुवर्णरजतादिप्रतिमापूज्या द्रव्यानुक्तावाज्यहोमः देवतानुक्तौप्रजापतिः मन्त्रानुक्तौसमस्तव्याहृतयः संख्यानुक्तावष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिरष्टौवाहोमसंख्या उपवासेकृतेब्राह्मणभोजनं तत्साङ्गतार्थम् उद्यापनानुक्तौगांसुवर्णंवादद्यात् विप्रवचनाद्व्रतसाङ्गता विप्रवचनंचदक्षिणांदत्वैवग्राह्यंसर्वत्र गृहीतव्रतत्यागेचाण्डालतुल्यत्वम् विधवाभिर्व्रतादौ चित्ररक्तादिवस्त्रंनधार्यंश्वेतमेवधार्यम् । **सूतकादौस्त्रीणांरजोदोषादौज्वरादौ**चगृहीतव्रतादौशारीरनियमान्स्वयंकुर्यात् पूजादिकमन्यद्वाराकारयेत् अपूर्वारम्भस्तुसूतकादौनभवति काम्येप्रतिनिधिर्नास्तिनित्येनैमित्तिकेचसः । काम्येप्युपक्रमादूर्ध्वंकेचित्प्रतिनिधिंविदुः १ नस्यात्प्रतिनिधिर्मन्त्रस्वामिदेवाग्निकर्मसु । नापिप्रतिनिधातव्यंनिषिद्धंवस्तुकुत्रचित् २ **व्रतादिसन्निपाते**दानहोमाद्यविरुद्धंक्रमेणकार्यम् विरुद्धेतुनक्तभोजनोपवासादावेकंस्वयंकृत्वान्यत्पुत्रभार्यादिनाकारयेत् यत्रचतुर्दश्यष्टम्यादौदिवाभोजननिषेधोव्रतान्तरपारणाचप्राप्तातत्रभोजनमेवकार्यम् पारणायाविधिप्राप्तत्वात् निषेधस्तुरागप्राप्तभोजनपरः एवंरविवारादौसंकष्टचतुर्थ्यादिव्रतेरात्रिभोजनमेवकार्यम् यत्राष्टम्यादौदिवा-

भोजननिषेधोरात्रौतु रविवारादिप्रयुक्तभोजननिषेधस्तत्रार्थप्राप्तउपवासः यत्रतुपुत्रवद्गृहस्थस्य संक्रान्त्यादावुपवासोऽपिनिषिद्धो भोजनस्याप्यष्टम्यादिप्रयुक्तनिषेधस्तत्र किंचिद्भक्ष्यंप्रकल्प्योपवासएवकार्यः चान्द्रायणमध्ये-एकादश्यादिप्राप्तौग्राससंख्यानियमेनभोजनमेवकार्यम् एवंकृच्छ्रादिव्रते-ऽपि एवमेकादश्यामेकान्तरोपवासादिप्रयुक्तपारणायांप्राप्तायांजलपारणंकृत्वोपवसेत् एवंद्वादश्यांमासोपवासश्राद्धप्रदोषादिप्रयुक्तपारणप्रतिबन्धेजलपारणंकार्यम् एकादश्यादौसंक्रमेपुत्रवद्गृहस्थस्योपवासनिषेधएकादश्युपवासश्चप्राप्तस्तत्रापिकिंचिदापोमूलंफलंपयोवाभक्ष्यंकल्प्यम् द्वयोरुपवासयोर्नक्तयोरेकभक्तयोर्वैकस्मिन्दिनेप्राप्तौ अमुकोपवासममुकोपवासंचोभयंतन्त्रेणकरिष्यइत्यादिसङ्कल्प्यसहैवोपवासपूजाहोमानामनुष्ठानम् यत्रोपवासैकभक्तयोरेकदिनेप्राप्तिस्तत्रतिथिद्वैधेगौणकालव्याप्तिमाश्रित्य-एकंपूर्वतिथौद्वितीयंशेषतिथौकार्यम् अखण्डतिथावेकंपुत्रादिनाकारयेदित्युक्तम् एवंकाम्यंनित्यस्यबाधकमित्यादिवाक्यैःकाम्यनित्यादिबलाबलबाधाबाधसंभवासंभवादिविचार्यानुष्ठानमूह्यम् इतिसामान्यव्रतपरिभाषाषष्ठउद्देशः ६

अथप्रतिपदादिनिर्णयः तत्र**प्रतिपन्निर्णयः**—शुक्लप्रतिपत् पूजाव्रतादावपराह्णव्याप्तिसत्त्वेपूर्वविद्धाग्राह्या सायाह्नव्यापित्वेपिपूर्वैवेति माधवाचार्याः अन्यथाद्वितीयायुताग्राह्या कृष्णप्रतिपत्सर्वापिद्वितीयायुतैवग्राह्या उपवासेतुपक्षद्वयेपिप्रतिपत्पूर्वविद्धैवग्राह्या अपराह्णव्यापिन्यांप्रतिपदिकरणीयस्योपवासादेःसङ्कल्पंप्रातरेवकुर्यात् सङ्कल्पकालेप्रतिपदादितिथ्यभावेपिसङ्कल्पेप्रतिपदादिरेववक्तव्यानत्वमावास्यादिः एवमुपोष्याद्वादशीशुद्धेत्यादिस्थलेएकादशीव्रतप्रयुक्तसङ्कल्पपूजादावेकादश्येवकीर्तनीया नतुद्वादशी संध्याग्निहोत्रादिकर्मान्तरेषुतत्तत्कालव्यापिनीद्वादश्यादिरेवेतिममप्रतिभाति संकल्पश्चसूर्योदयात्प्रागुषःकालेसूर्योदयोत्तरंप्रातःकालाख्यत्रिमुहूर्तस्याद्यमुहूर्तद्वयेप्रशस्तः तृतीयोमुहूर्तस्तुनिषिद्धः इतिप्रतिपन्निर्णयःसप्तमउद्देशः ७

अथद्वितीयानिर्णयः—द्वितीयाशुक्लपक्षेपरविद्धाग्राह्या कृष्णपक्षेतुद्वेधाविभक्तदिनपूर्वभागात्मकपूर्वाह्णप्रविष्टाचेत्पूर्वाग्राह्या अन्यथातुकृष्णपक्षेपिद्वितीयापरविद्धैव इतिद्वितीयानिर्णयोऽष्टमउद्देशः ८

अथतृतीयानिर्णयः—तृतीयारम्भाव्रतेपूर्वविद्धाग्राह्या रम्भान्य-

तिरिक्तव्रतेषुत्रिमुहूर्तद्वितीयाविद्धांपूर्वांत्यक्त्वापरदिनेत्रिमुहूर्तव्यापिनीग्रा-ह्या पूर्वदिनेत्रिमुहूर्तन्यूनद्वितीयावेधेपरदिनेत्रिमुहूर्तव्याप्त्यभावेपूर्वाग्राह्या पूर्वदिनेत्रिमुहूर्तद्वितीयावेधेपरदिनेत्रिमुहूर्तन्यूनापिग्राह्या गौरीव्रतेतुकला-काष्ठादिपरिमितस्वल्पद्वितीयायुक्तापिनिषिद्धा परदिनेकलाकाष्ठादिपरिमि-तास्वल्पापितृतीयापरिग्राह्या यदातुदिनक्षयवशात्परदिनेस्वल्पापिचतुर्थी-युतातृतीयानलभ्यते पूर्वदिनेचद्वितीयाविद्धातदाद्वितीयाविद्धैवग्राह्या यदा चदिनवृद्धिवशात्पूर्वदिनेषष्टिघटिकातृतीयापरदिनेचघटिकादिशेषवती तदापूर्वांशुद्धांषष्टिघटिकामपित्यक्त्वाचतुर्थीयुतैवगौरीव्रतेग्राह्या इतितृती-यानिर्णयोनवमउद्देशः ९

अथचतुर्थीनिर्णयः—चतुर्थीगणेशव्रतातिरिक्तोपवासकार्येपञ्च-मीयुताग्राह्या गौरीविनायकव्रतयोस्तुमध्याह्नव्यापिनीग्राह्या परदिनए-वमध्याह्नव्यापिनीचेत्परैव दिनद्वयेमध्याह्नव्यापित्वेदिनद्वयेमध्याह्नव्या-प्त्यभावेसाम्येनवैषम्येणवैकदेशव्याप्तौचपूर्वैव तृतीयायोगप्राशस्त्यात् ना-गव्रतेतुपूर्वदिनएवमध्याह्नव्यापिनीचेत्पूर्वैव उभयदिनमध्याह्नव्याप्त्यादि-पक्षचतुष्टयेपञ्चमीयुतैवग्राह्या संकष्टचतुर्थीतुचन्द्रोदयव्यापिनीग्राह्या पर-दिनेचन्द्रोदयव्याप्तौपरैव उभयदिनेचन्द्रोदयव्यापित्वेतृतीयायुतैवग्राह्या दिनद्वयेचन्द्रोदयव्याप्त्यभावेपरैव इतिचतुर्थीनिर्णयोदशमउद्देशः १०

अथपञ्चमीनिर्णयः—पञ्चमीशुक्लपक्षेकृष्णपक्षेचकर्ममात्रेपिचतु-र्थीविद्धाग्राह्या स्कन्दोपवासेतुषष्ठीयुताग्राह्या नागव्रतेपञ्चमीपरविद्धाग्राह्या परेद्युस्त्रिमुहूर्तन्यूनापञ्चमीपूर्वेद्युस्त्रिमुहूर्तन्यूनचतुर्थ्याविद्धातदापूर्वैव त्रि-मुहूर्ताधिकचतुर्थीवेधेद्विमुहूर्तापिपरैव इतिपञ्चमीनिर्णयएकादशउद्देशः ११

अथषष्ठीनिर्णयः—षष्ठीस्कन्दव्रतेपूर्वविद्धाग्राह्या अन्यव्रतेषुपर-विद्धैव पूर्वेद्युःषण्मुहूर्तन्यूनपञ्चम्यावेधेपूर्वापि षष्ठीसप्तम्योरविवासर-योगेपद्मकयोगः इतिषष्ठीनिर्णयोद्वादशउद्देशः १२

अथसप्तमीनिर्णयः—सप्तमीकर्ममात्रेषष्ठीयुतैवग्राह्या यदापूर्वेद्यु-रस्तमयपर्यन्तापष्ठीतिदिवाषष्ठीविद्धानलभ्यतेपरेद्युश्चाष्टमीविद्धातदाचाग-त्यापरैव एवंतिथ्यन्तरनिर्णयेष्वप्यूह्यम् इतिसप्तमीनिर्णयस्त्रयोदशउद्देशः १३

अथाष्टमीनिर्णयः—व्रतमात्रेऽष्टमीशुक्लपक्षेपरा कृष्णपक्षेपूर्वा मिलितशिवशक्त्योरुत्सवेकृष्णापिपरा बुधाष्टमीशुक्लपक्षेप्रातःकालमारभ्या-पराह्णपर्यन्तंयदिनेमुहूर्तमात्रोपिबुधवासरयोगःसाग्राह्या सायाह्नकालेचैत्र-

मासेश्रावणादिमासचतुष्टयेकृष्णपक्षेचनग्राह्या सर्वकृष्णाष्टमीषुकालभैरवोद्देशेनकेचिदुपवसन्तितत्र मार्गशीर्षकृष्णाष्टम्यांभैरवजयन्तीत्वात्तद्गन्निर्णयौचित्येनमध्याह्नव्यापिनीग्राह्या दिनद्वयेमध्याह्नव्याप्तौपूर्वैव प्रदोषव्यापिनीतिकौस्तुभे अतउभयदिनेप्रदोषव्याप्तौद्विविधवाक्याविरोधायपरैव पूर्वत्रप्रदोषव्याप्तिरेवपरत्रमध्याह्नेएवतदावहुशिष्टाचारानुरोधात्प्रदोषगापूर्वैव यत्तु अर्कपर्वद्वयेरात्रौचतुर्दश्यष्टमीदिवेतिवचनाद्दिवाभोजननिषेधमात्रपरिपालनंनतुकिंचिद्व्रतंतत्र निषेधस्तुनिवृत्त्यात्माकालमात्रमपेक्षतइतिवचनाद्भोजनकालव्यापिनीमष्टमींत्यक्त्वानवम्यांसप्तम्यांवाभोक्तव्यमितिभाति युक्तमयुक्तंवासद्भिर्विचारणीयम् इत्यष्टमीनिर्णयश्चतुर्दश उद्देशः १४

अथनवमीनिर्णयः—नवमीसर्वत्राष्टमीविद्धैवग्राह्या इतिनवमीनिर्णयःपञ्चदशउद्देशः १५

अथदशमीनिर्णयः—दशमीतूपवासादौनवमीयुतैवग्राह्या पूर्वविद्धायाअलाभेउत्तरविद्धाऽपिग्राह्या इतिदशमीनिर्णयःषोडशउद्देशः १६

अथैकादशीनिर्णयः—तत्रैकादश्युपवासोद्वेधा भोजननिषेधपरिपालनात्मकोव्रतात्मकश्च आद्येपुत्रवद्गृहस्थादीनांकृष्णपक्षेप्यधिकारः व्रतात्मकोपवासस्तुअपत्ययुक्तैर्गृहस्थैश्चकृष्णपक्षेनकार्यः किंतुसमन्त्रकंव्रतसङ्कल्पमकृत्वायथाशक्तिनियमयुतंभोजनवर्जनमेवकार्यम् एवंतिथिक्षये शुक्लैकादश्यामपिज्ञेयम् शयनीबोधिनीमध्यवर्तिकृष्णैकादशीषुसापत्यगृहस्थादीनांसर्वेषामधिकारः विष्णुसायुज्यकामैरायुःपुत्रकामैश्चकाम्यव्रतं पक्षद्वयेपिकार्यम् तत्रनकोपिनिषेधः वैष्णवगृहिणांकृष्णैकादश्यपिनित्योपोष्या इदमेकादशीव्रतंशैववैष्णवसौरादीनांसर्वेषांनित्यम् अकरणेप्रत्यवायश्रवणात् संपत्त्यादिफलश्रवणात्काम्यंचभवति केचिन्मुहूर्तादिमितदशमीसत्त्वेदशम्यामेवभोजनंकर्तव्यं सूर्योदयात्पूर्वमेवप्रवृत्तायांशुद्धाधिकाधिकद्वादशिकायांतुनैरन्तर्येणोपवासद्वयंकार्यमितितिथिपालनमपिवदन्ति तन्नयुक्तम् अष्टमवर्षादूर्ध्वमशीतितमवर्षपर्यन्तमेकादशीव्रताधिकारः शक्तस्यतुअशीतेरूर्ध्वमप्यधिकारः सभर्तृकाणांस्त्रीणांभर्त्रनुज्ञांपित्राद्यनुज्ञांवाविनोपवासव्रताद्याचरणेव्रतवैफल्यंभर्त्रायुःक्षयोनरकश्च अशक्तानांतु नक्तंहविष्यान्नमनोदनंवाफलंतिलाःक्षीरमथाम्बुचाज्यम् । यत्पञ्चगव्यंयदिवापिवायुःप्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरंच १ इतिपक्षेषुशक्तितारतम्येनैकपक्षा-

श्रयणंनत्वेकादशीत्यागः प्रमादादिनैकादश्यामुपोषणाद्यकरणेद्वादश्याम-पिव्रतंकार्यम् द्वादश्यामप्यकरणेयवमध्यचान्द्रायणंप्रायश्चित्तम् नास्ति-क्यादकरणेपिपीलिकामध्यचान्द्रायणम् अशक्तपतिपित्राद्युद्देशेनस्त्रीपुत्रभ-गिनीभ्रात्रादिभिरेकादशीव्रताचरणेक्रतुशतजंपुण्यम्

अथव्रतदिननिर्णयः—तत्रव्रताधिकारिणोद्विविधाः वैष्णवाःस्मा-र्ताश्च तत्रयद्यपियस्यदीक्षास्तिवैष्णवीत्यादिलक्षणयुक्तावैष्णवास्तद्भिन्नाः स्मार्ताइतिमहानिबन्धेषूक्तं तथापिस्वपारंपर्यप्रसिद्धमेववैष्णवत्वंस्मार्तत्वं चवृद्धामन्यन्तइतिसिन्धूक्तमेवसर्वदेशेसर्वशिष्टपरिगृहीतंप्रचरति **वेधो-पिद्विविधः**—अरुणोदयेदशमीवेधः सूर्योदयेतद्वेधश्च सूर्योदयात्प्राक् चतुर्घटिकात्मकोऽरुणोदयः सूर्योदयस्तुस्पष्टः तेनषट्पञ्चाशद्घटिकानन्त-रंपलादिमात्रदशमीप्रवेशेऽरुणोदयवेधोवैष्णवविषयः षष्टिघटिकात्मकसू-र्योदयोत्तरंपलादिमात्रदशमीसत्त्वेसूर्योदयवेधःस्मार्तविषयः ज्योतिर्विदा-दिविवादेनवेधादिसंदेहेतु बहुवाक्यविरोधेनब्राह्मणेषुविवादिषु। एकादशीं-परित्यज्यद्वादशींसमुपोषयेत् १ तथाचै**कादशीद्विविधा**—शुद्धाविद्धाच अरुणोदयवेधवतीविद्धातांत्यक्त्वावैष्णवैर्द्वादश्येवोपोष्या अरुणोदयवे-धरहिताशुद्धासाचचतुर्विधा एकादशीमात्राधिक्यवती द्वादशीमात्राधिक्य-वती उभयाधिक्यवती अनुभयाधिक्यवतीचेति अत्राधिक्यंसूर्योदयोत्त-रंसत्त्वम् [वैष्णवानां] **तत्रोदाहरणम्**—दशमीनाड्यः ५५ एका-दशी ६०। १ द्वादश्याःक्षयः ५८ इयमेकादशीमात्राधिक्यवतीशुद्धा वैष्णवैःपरोपोष्या स्मार्तगृहस्थैःपूर्वा अथदशमी ५५ एकादशी ५८ द्वादशी ६०। १ इयंशुद्धाद्वादशीमात्राधिक्यवती अत्रवैष्णवानांद्वाद-श्यामुपोषणं स्मार्तानांपूर्वा अथदशमी ५५ एकादशी ६०। १ द्वादशी ५ इयंशुद्धाउभयाधिक्यवती अत्रसर्वैर्वैष्णवैःस्मार्तैश्चपरैवोपोष्या अथ दशमी ५५ एकादशी ५७ द्वादशी ५८ इयमनुभयाधिक्यवतीशुद्धावै-ष्णवैःस्मार्तैश्चपूर्वैवोपोष्या इतिसंक्षेपतोवैष्णवनिर्णयः

अथस्मार्तनिर्णयः—तत्रसूर्योदयवेधवतीविद्धातद्रहिताशुद्धाचेति द्विविधापिप्रत्येकंचतुर्धा एकादशीमात्राधिक्यवती उभयाधिक्यवती द्वा-दशीमात्राधिक्यवती अनुभयाधिक्यवतीत्येवमष्टभेदाभवन्ति अत्रोदाह-रणानि दशमी ५८ एकादशी ६०। १ द्वादश्याःक्षयः ५८ इयंशुद्धा

एकादशीमात्राधिक्यवती दशमी ४ एकादशी २ द्वादश्याःक्षयः ५८ इयंविद्धाएकादशीमात्राधिक्यवती अत्रोभयत्रापिस्मार्तानांगृहिणांपूर्वोपोष्या यतिभिर्निष्कामगृहिभिर्वनस्थैर्विधवाभिर्वैष्णवैश्चपरैवोपोष्या विष्णुप्रीतिकामैःस्मार्तैरुपवासद्वयंकार्यमितिकेचित् उभयाधिक्यवतीशुद्धा यथा दशमी ५८ एकादशी ६० । १ द्वादशी ४ उभयाधिक्यवतीविद्धायथा दशमी २ एकादशी ३ द्वादशी ४ अत्रोभयत्रापिसर्वैःस्मार्तैर्वैष्णवैश्चावशिष्टापरैवैकादशीउपोष्या द्वादशीमात्राधिक्यवतीशुद्धायथा दशमी ५८ एकादशी ५९ द्वादशी ६० । १ अत्रशुद्धत्वात्स्मार्तानामेकादश्यामेवोपवासोनद्वादश्यामितिमाधवमतम् हेमाद्रिमतेतुसर्वैःपराद्वादश्येवोपोष्या केचित्तुमुमुक्षुभिःस्मार्तैःपरोपोष्येत्याहुः द्वादशीमात्राधिकाविद्धायथा दशमी १ एकादशीक्षयगामिनी ५८ द्वादश्यावृद्धिः ६० । १ अत्रैकादश्याविद्धत्वात्द्वादश्यामेवस्मार्तानामप्युपवासः एवंचोभयाधिक्येद्वादशीमात्राधिक्येचस्मार्तानांविद्धायास्त्यागोनान्यत्र वैष्णवानांतुषड्विधामप्याधिक्यवतींत्यक्त्वाद्वादश्युपोष्या अनुभयाधिक्यवतीशुद्धायथा दशमी ५७ एकादशी ५८ द्वादशी ५९ स्मार्तानामेकादश्यामेवोपवासोनद्वादश्याम् वैष्णवानांतुविद्धत्वाद्द्वादश्यामुपवासः अनुभयाधिक्यवतीविद्धायथा दशमी २ एकादश्याःक्षयः ५६ द्वादशी ५५ अत्रापिस्मार्तानामेकादश्यामुपवासः वैष्णवानांद्वादश्यामुपवासः अस्मिन्नुभयानाधिक्यवतीविद्धाचरमभेदे प्रथमभेदद्वयेइवयतिभिर्मुमुक्षुभिर्विधवाभिःपरोपोष्या विष्णुप्रीतिकामैरुपवासद्वयंकार्यमितितुल्ययुक्त्याप्रतिभाति इदानींशिष्टास्तुहेमाद्रिमतंनिष्कामत्वादिकंचानादृत्यमाधवमतेनैवसर्वस्मार्तनिर्णयमविशेषेणवदन्तिनतुक्वचिदुपवासद्वयंशुद्धाधिकद्वादशिकायां सर्वेषामेकंपरोपवासंवावदन्तिइतिसर्वत्रदेशेषुप्रायोमाधवोक्तानुसारएवप्रचारइतिबोध्यम् एतेनवैष्णवाष्टादशभेदानांस्मार्ताष्टादशभेदानांचनिर्णयःसर्वोपिगतार्थोभवतीतिविभावनीयम् विस्तरस्तुमहाग्रन्थेष्वनुसंधेयः अत्राष्टादशभेदानांपृथक्पृथगुदाहरणकथनेतन्निर्णयकथनेचबालानांव्यामोहमात्रंस्यादिति सनिर्णयःपृथगेवपट्टेलिखित्वास्थापितोनुसंधेयः

---

१ एकादशीद्विधाज्ञेयायदारुद्रार्कयोःक्षयः ॥ अर्कवृद्धौरसेषुभ्योघटिकाभ्योधिकाककुप् ॥ उदयेनवमीकिंचित्दशमीषड्विषूर्ध्वगा ॥ तथापिसाद्विधाज्ञेयायदिवृद्धानचेत्परा ॥२॥

अत्र न्यूनत्वं सूर्योदयात्प्राक्समाप्तिमत्त्वम् समत्वंसूर्योदयसमकालिकसमाप्तिमत्त्वं षष्टिघटिकारूपम् आधिक्यं सूर्योदयोत्तरंसत्त्वम्.

२१ अथ वैष्णवानां शुद्धैकादशीभेदाः (धर्माब्धिस्थनिर्णयः)

	दशमी. घ.	दशमी. प.	एकादशी. घ.	एकादशी. प.	द्वादशी. घ.	द्वादशी. प.	
शुद्धन्यूनान्यूनद्वादशिका	५५	५९	५९	५९	५९	५९	इयमनुभयाधिक्यवतीशुद्धा वैष्णवैःस्मार्तैश्चैकादश्येवोपोष्या ।
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	५५	०	५७	०	५८	०	
शुद्धन्यूनासमद्वादशिका	५५	५९	५९	५९	६०	०	इयमनुभयाधिक्यवतीशुद्धा वैष्णवैःस्मार्तैश्चैकादश्येवोपोष्या ।
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	५५	०	५७	०	५८	०	
शुद्धन्यूनाऽधिकद्वादशिका	५५	५९	५९	५९	६०	१	इयंशुद्धाद्वादशीमात्राधिक्यवती अत्रवैष्णवानांद्वादश्यामुपोषणं
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	५५	०	५८	०	६०	१	स्मार्तानांपूर्वा ।
शुद्धसमान्यूनद्वादशिका	५५	५९	६०	०	५९	५९	इयमनुभयाधिक्यवतीशुद्धा अत्रवैष्णवानांस्मार्तानांचैकादश्या-
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	५५	०	५७	०	५८	०	मुपवासः ।
शुद्धसमासमद्वादशिका	५५	५०	६०	०	६०	०	इयमनुभयाधिक्यवतीशुद्धा अत्रवैष्णवानांस्मार्तानांचैकादश्या-
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	५५	०	५७	०	५८	०	मेवोपवासः ।
शुद्धसमाऽधिकद्वादशिका	५५	५९	६०	०	६०	१	इयंशुद्धाद्वादशीमात्राधिक्यवती अत्रवैष्णवानांद्वादश्यामुपोषणं
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	५५	०	५८	०	६०	१	स्मार्तानांपूर्वा ।
शुद्धाधिकान्यूनद्वादशिका	५५	५९	६०	१	५९	५८	इयमेकादशीमात्राधिक्यवतीशुद्धा वैष्णवैःपरोपोष्यास्मार्तगृह-
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	५५	०	६०	१	५८	क्षयः	स्थैःपूर्वा ।
शुद्धाधिकासमद्वादशिका	५५	५९	६०	१	५९	५९	इयमप्येकादशीमात्राधिक्यवतीशुद्धा वैष्णवैःपरोपोष्यास्मार्त-
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	५५	०	६०	१	५८	क्षयः	गृहस्थैःपूर्वा ।
शुद्धाधिकाधिकद्वादशिका	५५	५९	६०	१	६०	१	इयंशुद्धाउभयाधिक्यवती अत्रसर्वैर्वैष्णवैःस्मार्तैश्चपरैवोपोष्या ।
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	५५	०	६०	१	५	०	

२२ अथ वैष्णवानां विद्धैकादशीभेदाः (धर्माब्धिस्थनिर्णयः)

	दशमी.		एकादशी.		द्वादशी.		
विद्धन्यूनान्यूनद्वादशिका धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	५६ ५७	१ ०	५९ ५८	५९ ०	५९ ५९	५९ ०	इयमनुभयाधिक्यवतीविद्धा अत्रस्मार्तानामेकादश्यामेवोपवासो-नद्वादश्यांवैष्णवानांतुविद्धत्वाद्वादश्यामुपवासः ।
विद्धन्यूनासमद्वादशिका धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	५६ ५७	१ ०	५९ ५८	५९ ०	६० ५९	० ०	इयमप्यनुभयाधिक्यवतीविद्धा अत्रस्मार्तानामेकादश्यामेवोप-वासोनद्वादश्यांवैष्णवानांतुविद्धत्वाद्वादश्यामुपवासः ।
विद्धन्यूनाधिकद्वादशिका धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	५६ ५८	१ ०	५९ ५९	५९ ०	६० ६०	१ १	इयंद्वादशीमात्राधिक्यवतीविद्धा अत्रस्मार्तानामेकादश्यामेवो-पवासोनद्वादश्यामितिमाधवमतं हेमाद्रिमतेतुसर्वैःपराद्वाद-श्येवोपोष्या केचित्तुमुमुक्षुभिःस्मार्तैःपरोपोष्येत्याहुः ।
विद्धसमान्यूनद्वादशिका धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	५६ ५७	१ ०	६० ५८	० ०	५९ ५९	५९ ०	अनुभयाधिक्यवतीविद्धेयं अत्रस्मार्तानामेकादश्यामेवोपवासो नद्वादश्यांवैष्णवानांतुविद्धत्वाद्वादश्यामुपवासः ।
विद्धसमासमद्वादशिका धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	५६ ५७	१ ०	६० ५८	० ०	६० ५९	० ०	इयमनुभयाधिक्यवतीविद्धा अत्रस्मार्तानामेकादश्यामुपवासः वैष्णवानांतुविद्धत्वाद्वादश्यामुपवासः ।
विद्धसमाधिकद्वादशिका धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	५६ ५८	१ ०	६० ५९	० ०	६० ६०	१ १	इयंद्वादशीमात्राधिक्यवतीविद्धा अत्रस्मार्तैरेकादश्युपोष्यान द्वादशीतिमाधवमतं हेमाद्रिमतेतुसर्वैःपराद्वादश्येवोपोष्या केचित्तुमुमुक्षुभिःस्मार्तैःपरोपोष्येत्याहुः ।
विद्धाधिकान्यूनद्वादशिका धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	५६ ५८	१ ०	६० ६०	१ १	५९ ५८	५८ क्षयः	एकादशीमात्राधिक्यवतीविद्धा अत्रस्मार्तगृहिणांपूर्वोपोष्या यतिभिर्निष्कामगृहिभिर्वनस्थैर्विधवाभिर्वैष्णवैश्चपरैवोपोष्या विष्णुप्रीतिकामैःस्मार्तैरुपवासद्वयंकार्यमितिकेचित् ।
विद्धाधिकासमद्वादशिका धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	५६ ५८	१ ०	६० ६०	१ १	५९ ५८	५९ क्षयः	इयमप्येकादशीमात्राधिक्यवतीविद्धा उपरिस्थोदाहरणवत् ।
विद्धाधिकाधिकद्वादशिका धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	५६ ५८	१ ०	६० ६०	१ १	६० ४	१ ०	उभयाधिक्यवतीविद्धेयं अत्रसर्वैःस्मार्तैर्वैष्णवैश्चावशिष्टापरैवैका-दश्युपोष्या ।

२२ अथ स्मार्तानां शुद्धैकादशीभेदाः (धर्माब्धिस्थनिर्णयः)

	दशमी.		एकादशी.		द्वादशी.		
शुद्धन्यूनान्यूनद्वादशिका धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	५९ ५७	५९ ०	५९ ५८	५९ ०	५९ ५९	५९ ०	इयमनुभयाधिक्यवतीशुद्धा स्मार्तानामेकादश्यामेवोपवासोन द्वादश्यांवैष्णवानांतुविद्धत्वाद्वादश्यामुपवासः ।
शुद्धन्यूनासमद्वादशिका धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	५९ ५७	५९ ०	५९ ५८	५९ ०	६० ५९	० ०	इयमुपरिलिखितोदाहरणवज्ज्ञेया ।
शुद्धन्यूनाधिकद्वादशिका धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	५९ ५८	५९ ०	५९ ५९	५९ ०	६० ६०	१ १	इयंद्वादशीमात्राधिक्यवतीशुद्धा अत्रशुद्धत्वात्स्मार्तानामेकादश्यामेवोपवासोनद्वादश्यामितिमाधवमतं हेमाद्रिमतेतुसर्वैःपराद्वादश्येवोपोष्या केचित्तुमुमुक्षुभिःस्मार्तैःपरोपोष्येत्याहुः ।
शुद्धसमान्यूनद्वादशिका धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	५९ ५७	५९ ०	६० ५८	० ०	५९ ५९	५९ ०	इयमनुभयाधिक्यवतीशुद्धा अत्रस्मार्तानामेकादश्यामेवोपवासोनद्वादश्यांवैष्णवानांतुविद्धत्वाद्वादश्यामुपवासः ।
शुद्धसमासमद्वादशिका धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	५९ ५७	५९ ०	६० ५८	० ०	६० ५९	० ०	उपरिलिखितोदाहरणवज्ज्ञेयम् ।
शुद्धसमाधिकद्वादशिका धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	५९ ५८	५९ ०	६० ५९	० ०	६० ६०	१ १	द्वादशीमात्राधिक्यवतीशुद्धेयं अत्रशुद्धत्वात्स्मार्तानामेकादश्यामेवोपवासोनद्वादश्यामितिमाधवमतं हेमाद्रिमतेतुसर्वैःपराद्वादश्येवोपोष्या केचित्तुमुमुक्षुभिःस्मार्तैःपरोपोष्येत्याहुः ।
शुद्धाधिकान्यूनद्वादशिका धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	५९ ५८	५९ ०	६० ६०	१ १	५९ ५८	५८ क्षयः	इयंशुद्धाएकादशीमात्राधिक्यवती अत्रस्मार्तानांगृहिणांपूर्वोपोष्या यतिवैष्णवादिभिः परोपोष्या ।
शुद्धाधिकासमद्वादशिका धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	५९ ५८	५९ ०	६० ६०	१ १	५९ ५८	५९ क्षयः	उपरिलिखितोदाहरणवत् ।
शुद्धाधिकाधिकद्वादशिका धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	५९ ५८	५९ ०	६० ६०	१ १	६० ४	१ ०	इयमुभयाधिक्यवतीशुद्धा अत्रसर्वैःस्मार्तैर्वैष्णवैश्चावशिष्टापरैवैकादश्युपोष्या ।

२४ अथ स्मार्तानां विद्धैकादशीभेदाः **(धर्माब्धिस्थनिर्णयः)**

	दशमी.		एकादशी.		द्वादशी.		
विद्धन्यूनान्यूनद्वादशिका	६०	१	५९	५८	५९	५९	अनुभयाधिक्यवतीविद्धेयं अत्रस्मार्तानामेकादश्यामुपवासः
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	२	०	५६	क्षयः	५५	०	वैष्णवानांद्वादश्यामुपवासः ।
विद्धन्यूनासमद्वादशिका	६०	१	५९	५८	६०	०	उपरिस्थोदाहरणवत् ।
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	२	०	५६	क्षयः	५५	०	
विद्धन्यूनाधिकद्वादशिका	६०	१	५९	५८	६०	१	इयंद्वादशीमात्राधिकाविद्धा एकादश्याविद्धत्वाद्वादश्यामेव
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	१	०	५८	क्षयः	६०	१	स्मार्तानामप्युपवासः ।
विद्धसमान्यूनद्वादशिका	६०	१	५९	५९	५९	५९	इयमनुभयाधिक्यवतीविद्धा अत्रस्मार्तानामेकादश्यामुपवासः
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	२	०	५६	क्षयः	५५	०	वैष्णवानांद्वादश्यां ।
विद्धसमासमद्वादशिका	६०	१	५९	५९	६०	०	उपरिस्थोदाहरणवत् ।
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	२	०	५६	क्षयः	५५	०	
विद्धसमाधिकद्वादशिका	६०	१	५९	५९	६०	१	द्वादशीमात्राधिक्यवतीविद्धेयं एकादश्याविद्धत्वाद्वादश्यामेव
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	१	०	५८	क्षयः	६०	१	स्मार्तानामप्युपवासः ।
विद्धाधिकान्यूनद्वादशिका	६०	१	६०	०	५९	५८	एकादशीमात्राधिक्यवतीविद्धा अत्रस्मार्तानांगृहिणांपूर्वा यत्या-
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	४	०	२	०	५८	क्षयः	दिभिर्वैष्णवैश्चपरैवोपोष्या विष्णुप्रीतिकामैरुपवासद्वयंकार्य- मितिकेचित् ।
विद्धाधिकासमद्वादशिका	६०	१	६०	१	५९	५९	उपरिस्थोदाहरणवत् ।
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	४	०	२	०	५८	क्षयः	
विद्धाधिकाधिकद्वादशिका	६०	१	६०	१	६०	१	उभयाधिक्यवतीविद्धेयं अत्रसर्वैःस्मार्तैर्वैष्णवैश्चावशिष्टापरैवो-
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम्	२	०	३	०	४	०	पोष्या ।

"अथसंक्षेपतो **वैष्णवानांव्रतदिननिर्णयः**—जयंतीव्रतवन्नित्यंकाम्यंचैकादशीव्रतम् । अरुणोदयवेधोऽत्रवेधःसूर्योदयेतथा १ उक्तौद्वौदशमीवेधौवैष्णवस्मार्तयोःक्रमात् । विद्धात्याज्यावैष्णवेनशुद्धाप्याधिक्यसंभवे २ एकादशीद्वादशीवाऽधिकाचेत्त्यज्यतांदिनम् । पूर्वंग्राह्यंतूत्तरंस्यादितिवैष्णवनिर्णयः ३ अस्यार्थः—जयन्तीव्रतवत् अकरणेप्रत्यवायश्रवणान्नित्यं संपत्त्यादिफलश्रवणात्काम्यंचैकादशीव्रतम् तत्रैकादश्यांद्वौ दशमीवेधौ अरुणोदयेदशमीवेधः सूर्योदयेदशमीवेधश्च क्रमाद्वैष्णवस्मार्तयोः वैष्णवानामरुणोदयेदशमीवेधः स्मार्तानांसूर्योदयेदशमीवेधइत्यर्थः षट्पञ्चाशद्घटीमितेअरुणोदयः सूर्योदयश्चस्पष्टः अत्रस्वपारंपर्यप्रसिद्धमेव वैष्णवत्वंस्मार्तत्वंचवृद्धामन्यन्ते तदेवग्राह्यम् । वैष्णवेनविद्धैकादशी अरुणोदयेवेधवतीएकादशीत्याज्या द्वादश्युपोष्या आधिक्यसंभवेएकादशीद्वादश्योरुभयोराधिक्ये सूर्योदयोत्तरंसत्त्वे शुद्धापित्याज्या परैवैकादशीउपोष्या तथा एकादश्याएवाधिक्ये शुद्धमपिपूर्वदिनंत्याज्यंपरंग्राह्यम् तथैव द्वादश्याएवाधिक्येऽपि पूर्वदिनंत्याज्यं परदिनंग्राह्यमित्यर्थः इति वैष्णवनिर्णयः । **अथस्मार्तानां**निर्णयउच्यते—एकादशीद्वादशीचेत्युभयंवर्धतेयदा । तदा पूर्वंदिनंत्याज्यंस्मार्तैर्ग्राह्यंपरंदिनम् १ एकादशीमात्रवृद्धौगृहियत्योर्व्यवस्थितिः । उपोष्यागृहिभिःपूर्वायतिभिश्चोत्तरातिथिः २ द्वादशीमात्रवृद्धौतुशुद्धाविद्धेव्यवस्थिते । शुद्धापूर्वोत्तराविद्धास्मार्तनिर्णयईदृशः ३ अस्यार्थः—एकादशीद्वादश्योर्यदावृद्धिः सूर्योदयोत्तरंविद्यमानत्वं तदापूर्वैकादशीशुद्धापिस्मार्तैस्त्याज्या परैवोपोष्या एकादश्याएववृद्धौतु गृहिभिःस्मार्तैःपूर्वोपोष्या यत्यादिभिरुत्तरा द्वादश्याएववृद्धौतुशुद्धाविद्धयोर्व्यवस्था एकादशीशुद्धाचेत्साउपोष्या एकादशीविद्धा चेद्द्वादश्येवोपोष्या एवंचोभयाधिक्येद्वादशीमात्राधिक्येचस्मार्तानांविद्धैकादशीत्यागोनान्यत्रेत्यर्थः इतिस्मार्तनिर्णयः ।"

अथवेधभेदाः—अत्रार्धरात्रोत्तरंदशमीसत्त्वेकपालवेधोद्विपञ्चाशद्घटिकादशमीसत्त्वेछायावेधस्त्रिपञ्चाशद्घटीत्वेदशम्याग्रस्ताख्योवेधश्चतुःपञ्चाशत्त्वेसंपूर्णाख्यः पञ्चपञ्चाशत्त्वेवेधःषट्पञ्चाशत्त्वेमहावेधः सप्तपञ्चाशत्त्वेप्रलयाख्योऽष्टपञ्चाशत्त्वेमहाप्रलयः एकोनषष्टित्वेघोराख्यः षष्टिघटित्वेराक्षसाख्यइतिवेधभेदानारदेनोक्ता मध्वादिमतानुसारिभिःकैश्चिदेवकेचिदेवानुसृताः माधवाचार्यादिसर्वसंमतस्तुषट्पञ्चाशद्घटीवेध-

एवेतिज्ञेयम् दशमीपञ्चदशघटीभिरेकादशीदूषिकेतितूपवासातिरिक्तव्रते व्रताङ्गेसंकल्पार्चनादौ तत्रापितद्दोषेणनसर्वथात्यागः किंतुप्रातःकर्तव्यंसंकल्पार्चनादिमध्याह्नोत्तरंकार्यमितिध्येयम्

अथव्रतप्रयोगः—उपवासात्पूर्वदिनेप्रातःकृतनित्यक्रियः दशमीदिनमारभ्यकरिष्येहंव्रतंतव । त्रिदिनंदेवदेवेशनिर्विघ्नंकुरुकेशव १ इति संकल्प्यमध्याह्नेएकभक्तंकुर्यात् । **तत्रनियमाः**—कांस्यमांसमसूरदिवास्वापातिभोजनात्यम्बुपानपुनर्भोजनमैथुनक्षौद्र[1]ानृतभाषणचणककोद्रव[2]शाकपरान्नद्यूततैलतिलपिष्टताम्बूलवर्जनादयः एकभक्तानन्तरंकाष्ठेनदन्तधावनंकुर्यात्निशिभूतलपेशयित्वाप्रातरेकादश्यांपर्णादिनादन्तधावनंकार्यंनतुकाष्ठेन स्नानादिनित्यक्रियान्तेपवित्रपाणिरुदङ्मुखोवारिपूर्णताम्रपात्रमादायसंकल्पंकुर्यात् एकादश्यांनिराहारोभूत्वाहमपरेहनि।भोक्ष्यामिपुण्डरीकाक्षशरणंमेभवाच्युत १ इत्यनेनमन्त्रेणपुष्पाञ्जलिंवाहरौदद्यात् अशक्तस्यतु एकादश्यांजलाहार-एकादश्यांक्षीरभक्ष-एकादश्यांफलाहार-एकादश्यांनक्तभोजीत्याद्यूहेनशक्त्यनुसारेणसंकल्पः शैवानांरुद्रगायत्र्यासंकल्पः सौराणांनित्यगायत्र्यानाम्नावासंकल्पः अयंसंकल्पःसूर्योदयोत्तरंदशमीसत्त्वे स्मार्तैरेकादश्यांरात्रौकार्यः अर्धरात्रादुपरिदशम्यनुवृत्तौसर्वैरेवैकादश्यां मध्याह्नोत्तरंकार्यः संकल्पोत्तरमष्टाक्षरमन्त्रेणत्रिरभिमन्त्रितंतज्जलंपिबेत् ततःपुष्पमण्डपंकृत्वातत्र पुष्पैर्गन्धैस्तथाधूपैर्दीपैर्नैवेद्यकैःपरैः । स्तोत्रैर्नानाविधैर्दिव्यैर्गीतवाद्यैर्मनोहरैः १ दण्डवत्प्रणिपातैश्चजयशब्दैस्तथोत्तमैः । हरिंसंपूज्यविधिवद्रात्रौकुर्यात्प्रजागरम् २ **एकादश्यांनियमाः**—पाखण्डिसंभाषणस्पर्शदर्शनवर्जनब्रह्मचर्यसत्यभाषणदिवास्वापवर्जनादयः[3] परिभाषोक्ताश्चज्ञेयाः पाखण्डिदर्शनादौ[4]तुसूर्यंपश्येत्ततःशुचिः । संस्पर्शेतुबुधःस्नायाच्छुचिरादित्यदर्शनात् १ संभाष्यतान्शुचिषदंचिन्तयेदच्युतंबुधः । इत्यादिप्रायश्चित्तम् । **उपवासदिनेश्राद्धप्राप्तौ**—श्राद्धशेषसर्वान्नेनैकंपात्रंपरिविष्यतत्सर्वान्नावघ्राणंकृत्वापात्रंगवादिभ्योदेयम् कन्दमूलफलाहाराद्यनुकल्पेनोपवासकर्त्रातुस्वभक्ष्यस्यैवफलादेःपितृब्राह्मणपात्रेषुपरिवेषणपूर्वकंतच्छेषभक्षणंकार्यम् एकादश्यांयदाभूपमृताहःस्यात्कदाचन।तद्दिनंतुपरित्यज्यद्वादश्यामेवकारयेत् १ इत्यादिवचनानियथा-

---

१ क्षौद्रं मधु. २ कोद्रवा 'हरीक' इति प्रसिद्धाः. ३ आदिनारजस्वलाचाण्डालरजकसूतिकादिशब्दश्रवणसंभाषणस्पर्शनवर्जनादि । ४ आदिनाचाण्डालरजस्वलादिदर्शने ।

चारंवैष्णवपराणि वैष्णवैःषोडशमहालयकरणपक्षेएकादश्यधिकरणकं द्वादश्यधिकरणकंचमहालयंतन्त्रेणकरिष्येइतिसंकल्प्यमहालयद्वयंद्वादश्यां कार्यम् **काम्योपवासेसूतकप्राप्तौ**शारीरनियमान्स्वयंकृत्वासूतकान्ते पूजादानब्राह्मणभोजनादिकंकार्यम् नित्योपवासेसूतकादिप्राप्तौस्नात्वाहरिं प्रणम्यनिराहारादिकंस्वयंकृत्वापूजादिकंब्राह्मणद्वाराकार्यम् दानादेर्लोपो नसूतकान्तेऽनुष्ठानावश्यकत्वम् एवंरजस्वलादिदोषेऽपिद्वादश्यांप्रातर्नित्यपूजांविधायभगवतेव्रतमर्पयेत् अज्ञानतिमिरान्धस्यव्रतेनानेनकेशव । प्रसीदसुमुखोनाथज्ञानदृष्टिप्रदोभव १ इतितत्रमन्त्रः दशम्यादिषूक्तानां नियमानांभङ्गेदिवास्वापेबहुशोजलपानेमिथ्याभाषणेवातत्तन्नियमभङ्गानुद्दिश्यनारायणाष्टाक्षरमन्त्रजपमष्टोत्तरशतसंख्ययाकुर्यात् अल्पदोषेनामशतत्रयजपः रजस्वलाचाण्डालरजकसूतिकादिशब्दस्यव्रतमध्येश्रवणेऽष्टोत्तरसहस्रगायत्रीजपः ततोनैवेद्यतुलसीमिश्रितान्नेनपारणंकार्यम् आमलकीफलस्यपारणायांभक्षणेऽसंभाष्यभाषणादिदोषनाशः । **पारणंच** द्वादश्युल्लङ्घनेमहादोषाद्द्वादशीमध्येएवकार्यम् स्वल्पद्वादशीसत्त्वेरात्रिशेषेआमाध्याह्नान्ताःक्रियाःसर्वाअपकृष्यकार्याः अग्निहोत्रहोमस्यनापकर्ष इतिकेचित् एवंश्राद्धस्यापिनापकर्षोरात्रौश्राद्धनिषेधात् अतिसंकटेश्राद्धे प्रदोषादिव्रतेचतीर्थजलेनपारणंकार्यम् द्वादशीभूयस्त्वेद्वादशीप्रथमपादं हरिवासरसंज्ञकमुल्लङ्घ्यपारणंकार्यम् कलामात्रायाअपिद्वादश्याअभावे त्रयोदश्यांपारणम् द्वादश्यामध्याह्नोर्ध्वसत्त्वेप्रातर्मुहूर्तत्रयमध्येएवपारणं नमध्याह्नादौ इतिबहवः बहूनांकर्मकालानांबाधापत्तेरपराह्णएवेतिकेचित् द्वादश्यांसर्वमासेषुशुक्लायांकृष्णायांवाश्रवणयोगेशक्तेनैकादशीद्वादश्योर्द्वयोरप्युपवासःकार्यः अशक्तेनैकादश्यांफलाहाराद्यनुकल्पंकृत्वाश्रवणद्वादश्यामुपवासःकार्यः **विष्णुशृङ्खलयोग**सत्त्वेतु एकादश्यामेवश्रवणद्वादशीप्रयुक्तमप्युपवासंकृत्वाद्वादश्यांश्रवणयोगरहितायांपारणंकार्यम् द्वादश्याःश्रवणतोन्यूनत्वेश्रवणयुक्तायामपिद्वादश्यामेवपारणम् द्वादश्युल्लङ्घनेदोषात् विष्णुशृङ्खलयोगादिनिर्णयोभाद्रपदमासगतश्रवणद्वादशीप्रकरणेवक्ष्यते दिवानिद्रांपरान्नंच पुनर्भोजनमैथुने । क्षौद्रंकांस्यामिषंतैलंद्वादश्यामष्टवर्जयेत् १ द्यूतक्रोधचणककोद्रवमाषतिलपिष्टमसूरनेत्राञ्जनमिथ्याभाषणलोभायासप्रवासभारवहनाध्ययनताम्बूलादीनिवर्जयेत् एतेच नियमाःकाम्यव्रतेआवश्यकाः नित्यव्रतेतु शक्तिमांस्तुपुमान्कुर्यान्नियमंस-

विशेषणम् । विशेषनियमाशक्तोऽहोरात्रंभुजिवर्जितः १ निगृहीतेन्द्रियः श्रद्धासहायोविष्णुतत्परः । उपोष्यैकादशींपापान्मुच्यतेनात्रसंशयः २ अन्यंभुङ्क्ष्वेतियोब्रूयाद्भुङ्क्तेवायःसनारकी । एकादशीव्रताद्विष्णुसायुज्यं लभतेश्रियम् ३ इत्येकादशीव्रतनिर्णयः कार्यान्तरेष्वेकादशीद्वादशीयुतैव ग्राह्या इत्येकादशीनिर्णयोद्देशःसप्तदशः १७

अथद्वादशीनिर्णयः—द्वादशीत्वेकादशीविद्धाग्राह्या अथ**अष्टौमहाद्वादश्यः** शुद्धाधिकैकादशीयुक्ताद्वादशीउन्मीलनीसंज्ञा द्वादश्येवशुद्धाधिकावर्धतेसावञ्जुली सूर्योदयेएकादशीततःक्षयगामिनीद्वादशीद्वितीयसूर्योदयेत्रयोदशीएवमेकाहोरात्रेतिथित्रयस्पर्शात्रिस्पर्शासंज्ञाद्वादशी दर्शस्यपौर्णमास्यावायदादिनवृद्धिस्तदापक्षवर्धिनीसंज्ञा पुष्यर्क्षयुता जया श्रवणयुताविजया पुनर्वसुयुताजयन्ती रोहिणीयुतापापनाशिनी एताःपापक्षयमुक्तिकामउपवसेत् श्रवणयुतातुएकादशीवन्नित्या एतास्वष्टसुएकादशीद्वादश्योरेकत्वेतन्त्रेणोपवासः पार्थक्येशक्तस्योपवासद्वयम् यस्त्वारब्धव्रतद्वयउपवासद्वयाशक्तश्च तस्यद्वादशीसमुपोषणाद्व्रतद्वयपुण्यलाभः तत्रश्रवणर्क्षयोगोमुहूर्तमात्रोऽपिग्राह्यः पुष्यादियोगःसूर्योदयमारभ्यास्तमयपर्यन्तश्चेदुपवासः पारणंतुतिथिनक्षत्रसंयोगोपोषणेउभयान्तेऽन्यतरान्तेवेतिसर्वसामान्यनिर्णयः इतिद्वादशीनिर्णयोद्देशोऽष्टादशः १८

अथत्रयोदशीनिर्णयः—त्रयोदशीशुक्लापूर्वाकृष्णोत्तरा शनिवारादियुक्तांकाञ्चिच्छुक्लत्रयोदशीमारभ्यसंवत्सरपर्यन्तंप्रतिपक्षंत्रयोदशीषुशनिवारयुक्तास्वेवचतुर्विंशतिशुक्लत्रयोदशीषुवाकर्तव्यंयत्प्रदोषसमयेशिवपूजानक्तभोजनात्मकंप्रदोषव्रतंतत्रसूर्यास्तमयोत्तरत्रिमुहूर्तात्मकप्रदोषव्यापिनीत्रयोदशीग्राह्या दिनद्वयेप्रदोषव्याप्तौसाम्येनतदेकदेशस्पर्शेवा उत्तरा वैषम्येणैकदेशस्पर्शेतदाधिक्यवतीपूर्वापिग्राह्या यदिदेवपूजाभोजनपर्याप्तंतदाधिक्यंलभ्येतनोचेत्साम्यपक्षवदुत्तरैव उभयत्रसर्वथाव्याप्त्यभावेऽपिपरैव इतित्रयोदशीनिर्णयएकोनविंशउद्देशः १९

अथचतुर्दशीनिर्णयः—चतुर्दशीतुशुक्लापराकृष्णापूर्वा यत्तुप्रतिमासंकृष्णचतुर्दश्यांशिवरात्रिव्रतंकाम्यमनुष्ठीयतेतत्रमहाशिवरात्रिवन्निशीथव्यापिन्येवग्राह्या उभयत्रनिशीथव्याप्तौपरा प्रदोषव्याप्तेराधिक्यात्

१ अत्रपक्षेदिनाष्टमभागेपूजनभोजनंकर्तव्यमितिनक्तनिर्णयेउक्तम्.

कैश्चित्प्रदोषमात्रव्यापिनीगृह्यतेतत्रमूलंचिन्त्यम् यत्तुचतुर्दश्यांदिवाभोजननिषेधएवनित्यत्वात्पाल्यतेतत्रभोजनकालव्यापिनींचतुर्दशींत्यक्त्वात्रयोदश्यांपञ्चदश्यांभोक्तव्यम् शिवरात्रिव्रतिभिस्तुचतुर्दश्यामेवपारणाकर्तव्यानतत्रचतुर्दश्यष्टमीदिवेतिभोजननिषेधप्राप्तिः विधिप्राप्तेनिषेधाप्रवेशात् इतिचतुर्दशीनिर्णयोद्देशः २०

अथपूर्णिमामावास्ययोर्निर्णयः—पूर्णिमामावास्येतुसावित्रीव्रतंविनापरेग्राह्ये यत्तुकैश्चिच्छ्रावणीहुताशनीपूर्णिमयोःकुलधर्मादौपूर्वविद्धयोर्ग्राह्यत्वोक्तेःसर्वापौर्णमासीकुलधर्मादौपूर्वागृह्यतेतत्रमूलंमृग्यम् अष्टादशनाडिकातोन्यूनचतुर्दशीसत्त्वेतादृशचतुर्दशीवेधस्य भूतोष्टादशनाडीभिरितिवचनाद्दूषकत्वप्रतीतेः अस्तुवातादृशस्थलेकुलधर्मेपूर्वत्रग्राह्यत्वम् अष्टादशनाडिकाधिकचतुर्दशीवेधेतुपूर्वविद्धापौर्णमासीनग्राह्येतिमेप्रतिभाति अमावास्याभौमसोमवारयुतास्नानदानादौमहापुण्या एवंभानुयुतासप्तमी भौमयुताचतुर्थी यत्तुसोमयुतामावास्यायामश्वत्थपूजाद्यात्मकं**सोमवतीव्रत**मनुष्ठीयतेतत्रापराह्णपर्यन्तंमुहूर्तमात्रयोगेऽपिव्रतंकार्यम् दिनान्त्यषड्घटिकात्मकसायाह्नेयोगे रात्रियोगेचनकार्यमितिशिष्टाचारः **यतीनांक्षौरादौ**उदयेत्रिमुहूर्तव्यापिनीपौर्णमासीग्राह्या तृतीयमुहूर्तस्पर्शाभावेचतुर्दशीयुता इतिपञ्चदशीनिर्णयोद्देशः २१

अथेष्टिकालः—पक्षान्ताउपवस्तव्याः पक्षाद्यायष्टव्याः उपवासोऽन्वाधानाख्यंकर्म पर्वणोयश्चतुर्थांशआद्याःप्रतिपदस्त्रयः। यागकालःसविज्ञेयःप्रातरुक्तोमनीषिभिः १ प्रतिपत्तुर्यचरणेनयष्टव्यमितिस्थितिः। तत्रपर्वप्रतिपदोःपूर्णत्वेसंदेहाभावः पर्वण्यन्वाधानस्योत्तरदिनेयागस्ययथोक्तकाललाभात् **पर्वप्रतिपदोःसंधिनिर्णयः**—पर्वणःखण्डत्वेतुपर्वापेक्षयाप्रतिपदोह्रासवृद्धिघटिकागणयित्वातदर्धंह्रासेपर्वणिवियोज्य वृद्धौसंयोज्यसंधिकालंज्ञात्वान्वाधानादिकालोनिर्णेतव्यः यत्रह्रासवृद्धीनस्तत्रयथास्थितःस्पष्टएवसंधिः। तत्र**संधिश्चतुर्विधः**—पूर्वाह्णसंधिर्मध्याह्नसंधिरपराह्णसंधीरात्रिसंधिश्चेति द्वेधाविभक्तदिनस्यपूर्वार्धंपूर्वाह्णः अपरार्धंअपराह्णः पूर्वाह्णापराह्णसंधिभूतोघटिकाद्वयात्मकोमुहूर्तोमध्याह्न आवर्तनापरपर्यायइतिकौस्तुभे उभयसंधिरेकपलात्मकएवमध्याह्नोनतुघटिकाद्वयात्मकइतिप्रायेणेदानींशिष्टाचारः तत्रोक्तरीत्याह्रासवृद्ध्यर्धवियोजनसंयोजनेननिर्णीतःपर्वप्रतिपदोःसंधिर्यदिपूर्वाह्णेमध्याह्नेवाभवतितदा

संधिदिनात्पूर्वदिनेऽन्वाधानंसंधिदिनेयागः यद्यपराह्णेरात्रौवासंधिस्तदा संधिदिनेन्वाधानंतत्परदिनेयागः। **अथोदाहरणम्**—पर्वसप्तदशघटीमितंप्रतिपदेकादशघटीमितातत्रषड्घटीमितःप्रतिपत्क्षयस्तदर्धंघटीत्रयंपर्वणिवियोजितंजातःसंधिश्चतुर्दशघटीमितः अयंत्रिंशद्घटीमितेदिनमानेपूर्वाह्णसंधिः अष्टाविंशतिघटीमितेतुदिनमानेऽयमेवमध्याह्णसंधिः अत्र संधिदिनेयागःपूर्वदिनेन्वाधानम् पर्व १४ प्रतिपत् १९ अत्रपञ्चघटिका वृद्धिः तदर्धंसार्धघटीद्वयंपर्वणिसंयोजितंजातःसंधिःसार्धषोडशघटीमितः अयंअपराह्णसंधिः अत्रसंधिदिनेन्वाधानंपरेद्युर्यागः। **अथात्रबालबोधनार्थंप्रकारान्तरम्**—सूर्योदयोत्तरंविद्यमानाःपर्वनाडिकाःप्रतिपन्नाडिकाश्चैकीकृत्वाःसत्योयदिदिनमानतोन्यूनास्तदापूर्वाह्णसंधिः यदि दिनमानसमास्तदामध्याह्णसंधिः यदिदिनमानादधिकास्तदापराह्णसंधिरिति इत्थंसूर्योदयोत्तरमनुवर्तमानपर्वप्रतिपदोःक्षयवृद्धिभ्यामेवसंध्यवलोकनमिदानींसर्वत्रशिष्टाचारेषुप्रसिद्धम् **कौस्तुभादौ**तुचतुर्दशीदिनस्थाउदयात्पूर्वंपर्वणोगतघटिकाउदयादेष्यघटिकाश्चैकीकृत्यैवंप्रतिपदःपूर्वदिनस्थाउत्तरदिनस्थाश्चघटिकाएकीकृत्यपर्वापेक्ष्याप्रतिपदोवृद्धिक्षयौज्ञेयौ तद्यथा चतुर्दशी २२ पर्व १७ चतुर्दशीदिनस्थाःपर्वनाडिकाः ३८ उत्तरदिनस्थाः १७ एकीकृत्यजाताः ५५ पर्वदिनस्थाःप्रतिपन्नाड्यः ४३ उत्तरदिनस्थाः ११ एकीकृत्यजाताः ५४ अत्रैकाघटीप्रतिपत्क्षयस्तदर्धमर्धघटीपर्वणिवियोजिताजातःसंधिः सार्धषोडशनाड्यः अयमपराह्णसंधिः प्रथममतेत्वत्रपूर्वाह्णसंधिःस्थितः तथा चतुर्दशी २४ पर्व १७ पूर्वं गतनाड्यः ३६ एष्ययोगेजाताः ५३ प्रतिपत् ११ गतैष्ययोगेजाताः ५४ अत्रपूर्वोक्तरीत्याक्षयोदाहरणेएवैकाघटीवृद्धिस्तदर्धसंयोजनेसार्धसप्तदशनाडीमितोऽपराह्णसंधिः एवंचपूर्वमतेतन्मतयोरत्यन्तंविरोधः वृद्धिक्षयादिसर्ववैपरीत्यात् अत्रमतेघटीद्वयाधिकावृद्धिःक्षयोवानसंभवतीति परेह्णि घटिकान्यूनास्तथैवाभ्यधिकाश्चयाइतिबहुवचनमसंगतमितिदूषणंपुरुषार्थचिंतामणौद्रष्टव्यम्।

अथपौर्णमास्यांविशेषः—सङ्गवकालादूर्ध्वंत्रयोदशादिघटीमारभ्यार्धाह्णात्पूर्वंसंधौसद्यस्कालापौर्णमासीतस्यांसंधिदिनेएवान्वाधानं यागश्चसद्योनुष्ठेयः इदंपौर्णमास्यांसद्यस्कालत्वंवैकल्पिकमितिकेचित् अमावास्यायांसर्वत्रव्यहकालतैवनकदाचिदपिसद्यस्कालता पौर्णमास्याममा-

यांचापराह्णसंधौप्रतिपच्चतुर्थपादेयागोनदोषाय अमावास्यायामपराह्ण-संधावपिप्रतिप दित्रिमुहूर्ताधिकद्वितीयाप्रवेशेचन्द्रदर्शनसंभवेनचन्द्रदर्शने यागनिषेधादमावास्यायामेवेष्टिश्चतुर्दश्यामन्वाधानंबौधायनादीनाम् अ-मावास्यायांसप्तघटीमितप्रतिपदभावेचन्द्रदर्शनेऽपिप्रतिपद्येवबौधायनैरि-ष्टिःकार्या आश्वलायनापस्तम्बादीनांतुचन्द्रदर्शननिषेधोनास्तीतिप्रतिपद्ये-वेष्टिः यत्रसंधिदिनेइष्टिस्तत्रसाप्रतिपद्येवसमापनीयानतुपर्वणि पर्वणि-यागसमाप्तौपुनर्यागःकर्तव्यः एवमेवस्मार्ते**पार्वणस्थालीपाकनिर्ण-यः** केचित्तुस्मार्तेस्थालीपाकःप्रतिपद्येवसमापनीयइतिनियमोनास्ति पू-र्वाह्णेएवस्थालीपाकंसमाप्यसंधेरूर्ध्वंप्रतिपदिब्राह्मणभोजनमात्रंकार्यम् ज-यन्तोऽपिसंधिसन्निकृष्टेप्रातःकालेएवस्थालीपाकमाहेतिविशेषमाहुः श्रौते-ऽपिब्राह्मणभोजनमात्रंप्रतिपदिकार्यमन्यत्तत्रंपूर्वाह्णएवसमापनीयंनप्रति-पदपेक्षेतिपुरुषार्थचिन्तामणावुक्तम् कात्यायनानांपौर्णमासेष्टिनिर्णयःपूर्वो-क्तःसर्वसाधारणएवनतत्रकश्चिद्विशेषः इतिसिन्ध्वादिबहुग्रन्थसंमतम् अ-न्येतुपूर्वाह्णसंधौसंधिदिनेऽन्वाधानंपरेह्नियागइतिपौर्णमासीविषयेकाती-यानांविशेषमाहुः

अथामावास्यायांकातीयानांविशेषः—अमाविषयेत्रेधा विभक्तदिनस्यप्रथमोभागःपूर्वाह्णः द्वितीयोभागोमध्याह्नः तृतीयभागोऽप-राह्णः तत्ररात्रिसंधौप्रतिपद्दिनेचन्द्रदर्शनेसत्यपिपरेषामिवकातीयानामपि संधिदिनेपिण्डपितृयज्ञोऽन्वाधानंचपरदिनेचेष्टिरितिनिर्विवादम् पूर्वाह्णेदि-नद्वितीयभागाख्यमध्याह्नेचसंधौसंधिपूर्वदिनेऽन्वाधानपिण्डपितृयज्ञौ सं-धिदिनेचेष्टिः तदाचतुर्दशीदिनेऽमावास्यायादिनतृतीयभागाख्यापराह्णेय-दिपूर्णव्याप्तिस्तर्हि अमायुक्तेऽपराह्णेपिण्डपितृयज्ञइतिनसंदेहः यदितृतीय-भागाख्यापराह्णान्त्यभागेपराह्णैकदेशेऽमावास्याव्याप्तिस्तर्ह्यमावास्यायांप्रा-प्तायांपिण्डपितृयज्ञोनचतुर्दश्यामित्येकःपक्षः चतुर्दश्यन्त्येभागेपिण्डपि-तृयज्ञश्चन्द्रस्यपरमक्षीणत्वादित्यपरःपक्षः **अथापराह्णसंधौचत्वा-रःपक्षाः**—संधिदिनेएवदिनतृतीयभागाख्यापराह्णेऽमायाःपूर्णव्याप्ति-रितिप्रथमःपक्षः यथाचतुर्दशी २९ अमा ३० प्रतिपत् २९ दिन-मानंचत्रिंशत् ३० अत्रसंधिदिनेऽन्वाधानपितृयज्ञौपरदिनेयागः संधिपू-र्वदिनेएवोक्तापराह्णेऽमायाःपूर्णव्याप्तिरितिद्वितीयःपक्षः यथाचतुर्दशी२० अमा २२ प्रतिपत् २४ दिनं ३० अत्रसंधिदिनात्परदिनेमुहूर्तत्रयात्मक-प्रातःकाले प्रतिपत्पादत्रयावच्छिन्नयागकाललाभात्संधिदिनेऽन्वाधान-

पितृयागौप्रतिपदिचेष्टिरितिकौस्तुभमतम् त्रिमुहूर्ताद्वितीयाचेत्प्रतिपच्चापराह्णिकी । अन्वाधानंचतुर्दश्यांपरतःसोमदर्शनात् १ इतिवचनाच्चतुर्दश्यांपिण्डपितृयज्ञोपवासौ संधिदिनेचेष्टिरितिपरमतम् **अथपरंद्वितीयपक्षोदाहरणम्**—चतुर्दशी १८ अमा १८ प्रतिपत् १९ दिनम् २७ अत्रप्रतिपद्दिनेप्रातःपादत्रयावच्छिन्नयागकालाभावात्संधिदिने एवसर्वमतेकात्यायनानामिष्टिः पूर्वदिनेपिण्डपितृयज्ञोपवासौ अथदिनद्वयेसाम्येनवैषम्येणवैकदेशव्याप्तिरितितृतीयःपक्षः यथाचतुर्दशी २५ अमा २५ प्रतिपत् २४ दिनमानं ३० इयंसाम्येनापराह्णव्याप्तिः अत्र कौस्तुभमतपरमतोक्तरीत्याद्वेधानिर्णयः यथावाचतुर्दशी २५ अमा २० प्रतिपत् १७ दिनं २७ इयमपिसाम्येनैकदेशव्याप्तिः अत्रसर्वमतेसंधिदिनेएवकातीयेष्टिः पूर्वदिनेचपिण्डपितृयज्ञोपवासौ अथवैषम्येणैकदेशव्याप्तिः चतुर्दशी २५ अमा २३ प्रतिपत् २३ दिनं ३० अत्रापिपूर्वोक्तमतद्वयेनद्वेधानिर्णयोज्ञेयः यथावाचतुर्दशी २५ अमा २२ प्रतिपत् १८ दिनं ३० इयमपिवैषम्येणैकदेशव्याप्तिः अत्रापिसर्वमतेसंधिदिने कातीयेष्टिश्चतुर्दश्यामुपवासपिण्डपितृयज्ञौ यथावाचतुर्दशी २५ अमा २७ प्रतिपत् २९ दिनं ३० अत्रसंधिदिनेऽन्वाधानयागौप्रतिपदीष्टिः संधिदिनेएवैकदेशव्याप्तिरितिचतुर्थःपक्षः यथाचतुर्दशी ३१ अमा २६ प्रतिपत् २३ दिनं ३० यथावाचतुर्दशी २८ अमा २२ प्रतिपत् १७ दिनं २७ अत्रोभयत्रापि संधिदिनेएवपिण्डपितृयज्ञान्वाधाने यागस्तुपरेह्निप्रतिपदि एवंचकात्यायनमतेऽपिसर्वत्रोदाहरणेचन्द्रदर्शननिषेधप्रतिपालनंनसंभवति किंतुकुत्रचिन्निषेधादरात्पूर्वत्रयागादिकं क्वचित्तुचन्द्रदर्शनवत्येवदिने एवंपिण्डपितृयज्ञोऽपीतिध्येयम् दर्शश्राद्धार्थममावास्यानिर्णयःसर्वसाधारणोऽग्रेपृथगेववक्ष्यते

अथसामगानामिष्टेर्निर्णयः—तत्रपौर्णमासीसर्वसाधारणापूर्वोक्तैव अमावास्यायांतुरात्रिसंधौप्रतिपद्येवचन्द्रदर्शनेऽपियागः अपराह्णसंधौतुप्रातःषड्घटिकात्मकप्रतिपदाद्यपादत्रयरूपयागकाललाभेप्रतिपदि चन्द्रदर्शनेऽपीष्टिः संधिदिनेचोपवासपितृयज्ञौ उक्तयागकालालाभेसंधिदिनेयागः पूर्वदिनेचतुर्दश्यांपितृयज्ञोपवासौ एवंचसामगैरपिचन्द्रदर्शननिषेधःकात्यायनवदेवयथासंभवंपालनीयः इतिसामगनिर्णयः इतियागकालनिर्णयोद्देशः २२

अथपिण्डपितृयज्ञकालः—तत्राश्वलायनानांयस्मिन्नहोरात्रेअ-

मावास्याप्रतिपदोःसंधिस्तद्दिनापराह्णेपञ्चधाविभक्तदिनचतुर्थभागरूपेपिण्डपितृयज्ञः सचापराह्णसंधावन्वाधानदिनेभवति मध्याह्नेपूर्वाह्णेवासंधौ यागदिनेयागोत्तरमपराह्णेभवति यदाहोरात्रसंधौतिथिसंधिस्तदान्वाधानदिनेएवपिण्डपितृयज्ञः एवमापस्तम्बहिरण्यकेशिमतानुसारिणामपिसंधिदिनेएवपितृयज्ञः सचापराह्णेधिवृक्षसूर्येवाकार्यः अपराह्णश्चपञ्चधाविभक्तदिनचतुर्थभागोनवधाविभक्तदिनसप्तमभागोवा सांख्यायनकात्यायनसामगानामन्वाधानदिनेएवपिण्डपितृयज्ञःपूर्वमेवोक्तः सचत्रेधाविभक्तदिनतृतीयभागरूपेऽपराह्णेकार्यः गृह्याग्निमतांबह्वृचानांदर्शश्राद्धपिण्डपितृयज्ञयोरेकस्मिन्दिनेप्राप्तौव्यतिषङ्गेणानुष्ठानम् **व्यतिषङ्गो**नामोभयोः सहप्रयोगः खण्डपर्वणितुपूर्वेद्युःकेवलदर्शश्राद्धमुत्तरेह्निकेवलःपिण्डपितृयज्ञः श्रौताग्निमतांतुकेवलःपिण्डपितृयज्ञएवदक्षिणाग्नौकार्योनव्यतिषङ्गेण श्रौताग्निमतांसंपूर्णेदर्शेइत्थंक्रमः आदावन्वाधानंततोवैश्वदेवस्ततःपिण्डपितृयज्ञस्ततोदर्शश्राद्धमिति अस्मिन्नेवकालेजीवत्पितृकेणसाग्निकेनहोमान्तेवापितुःपित्रादित्रयोद्देशेनपिण्डसहितोवापिण्डपितृयज्ञःकार्यः यद्वा पिण्डपितृयज्ञोनैवारब्धव्यः इष्टिलोपेपादकृच्छ्रंप्रायश्चित्तम् इष्टिद्वयलोपेऽर्धकृच्छ्रम् इष्टित्रयलोपेऽग्निनाशात्पुनराधानम् पिण्डपितृयज्ञलोपेवैश्वानरेष्टिःप्रायश्चित्तम् इष्टिस्थानेसप्तहोतारंहोष्यामीतिसंकल्प्यतन्मन्त्रेणचतुर्गृहीताज्येनपूर्णाहुतिर्वाकार्या इतिपिण्डपितृयज्ञोद्देशः २३

अथश्राद्धेमावास्यानिर्णीयते—पञ्चधाविभक्तदिनचतुर्थभागाख्यापराह्णव्यापिन्यमावास्यादर्शश्राद्धेग्राह्या पूर्वेद्युरेवपरेद्युरेववापराह्णेकार्त्स्न्येनैकदेशेनवाव्यापित्वेसैवग्राह्या उभयदिनेप्यपराह्णेवैषम्येणैकदेशव्यापित्वेयाधिकव्यापिनीसाग्राह्या दिनद्वयेसाम्येनैकदेशव्याप्तौतिथिक्षये पूर्वातिथिवृद्धौतिथिसाम्येचपरा तत्रसमव्याप्तौतिथिवृद्धिक्षयसाम्योदाहरणानि चतुर्दशी १९ अमा २३ दिनम् ३० अत्रदिनद्वयेऽपिसमापञ्चघटिकैकदेशव्याप्तिश्चतुर्दश्यपेक्षयाचतुर्घटिकाभिरमायावृद्धिसत्त्वादुत्तरा ग्राह्या तथाचतुर्दशी २३ अमा १९ अत्रैकाघटिकासमाव्याप्तिर्घटिकाचतुष्टयेनतिथिक्षयात्पूर्वाग्राह्या अथचतुर्दशी २१ अमा २१ अत्रघटीत्रयेणदिनद्वयेंऽशतःसमाव्याप्तिस्तिथेस्तुवृद्धिक्षयाभावेनसमत्वात्पराग्राह्या दिनद्वयेपूर्णापराह्णव्याप्तौतिथिवृद्धित्वात्पराग्राह्या यदादिनद्वयेप्यपराह्णस्पर्शाभावस्तदागृह्याग्निमद्भिःश्रौताग्निमद्भिश्चसिनीवालीसंज्ञिकाचतुर्दशीमिश्रापूर्वाग्राह्या निरग्निकैःस्त्रीशूद्रादिभिश्चकुहूसंज्ञिकाप्रतिपन्मिश्रापरा

श्राद्धेतिमाधवाचार्यसंमतोदर्शनिर्णयःप्रायःसर्वत्रशिष्टैराद्रियते **पुरुषार्थचिन्तामणौ**तुबह्वृचैस्तैत्तिरीयैश्चसाग्निकैरपराह्णव्याप्त्यसत्त्वेऽपिइष्टिदिनात्पूर्वदिनेएवदर्शश्राद्धंकार्यम् तथाचदिनद्वयेकात्स्न्र्येनापराह्णव्याप्तौपरत्रैवदर्शः एकदेशेनापराह्णव्याप्तौप्रतिपद्वृद्ध्याप्रतिपदीष्टावुत्तरत्रैवदर्शः द्वितीयदिनेएवापराह्णव्याप्तौतुयदिप्रतिपत्क्षयवशाद्दर्शदिनएवइष्टिप्राप्तिस्तदा बह्वृचानांसिनीवालीतैत्तिरीयाणांकुहूर्ग्राह्या सामगानांविकल्पेनद्वयम् यदा पूर्वदिनेऽपराह्णेधिकाव्याप्तिःपरदिनेल्पा तदासामगानांपूर्वातैत्तिरीयाणां उत्तरा उभयत्रापराह्णस्पर्शाभावेऽपिसामगानांपूर्वातैत्तिरीयाणांपरेत्याद्युक्तम् दर्शेदर्शश्राद्धवर्षश्राद्धयोर्दर्शमासिकयोर्दर्शश्राद्धोदकुम्भश्राद्धयोश्चसंपातेदेवताभेदाच्छ्राद्धद्वयंकार्यम् तत्रादौमासिकाब्दिकादिश्राद्धंकृत्वापाकान्तरेणदर्शश्राद्धंकार्यम् वैश्वदेवआब्दिकादिश्राद्धशेषेणपृथक्पाकेनवादर्शश्राद्धात्प्राग्भवति आहिताग्निस्तुवैश्वदेवंपिण्डपितृयज्ञंचकृत्वाब्दिकंकुर्यात् दर्शश्राद्धमनुपनीतविधुरप्रवासस्थैरपिकार्यम् अमाश्राद्धातिक्रमेन्यूषुवाचमितिऋचं शतवारंजपेत् इतिदर्शनिर्णयोद्देशः २४

इष्ट्यादिप्रारम्भनिर्णयः—इष्टिस्थालीपाकौपौर्णमास्यामारब्धव्यौनतुदर्शे आधानगृहप्रवेशनीयहोमानन्तरमेवपौर्णमास्यांयदिदर्शपौर्णमासारम्भःक्रियते तदामलमासपौषमासशुक्रास्तादिदोषोनास्ति तत्रातिक्रमेतुशुद्धमासादिप्रतीक्षेत्येके सर्वथाशुद्धकालेएवारम्भइत्यपरे इतीष्ट्यादिप्रारम्भनिर्णयोद्देशः २५

अथविकृतिकालः—तास्त्रिविधाः नित्याआग्रयणचातुर्मास्याद्याः नैमित्तिक्योजातेष्ट्यादयः काम्याःसौर्यादयः एताःपुरुषार्थाः एवंक्रत्वङ्गभूताअपिद्विविधाः नित्यानैमित्तिकाश्च तत्रविकृतिषुसद्यस्कालत्वव्यहकालत्वयोर्विकल्पः एवंपर्वणिशुक्लपक्षगतदेवनक्षत्रेषुवाकर्तव्याइतिविकल्पः तत्रपर्वणिकरणपक्षेअपराह्णादिसंधौसंधिदिनेसद्यस्कालांव्र्यहकालांवाविकृतिंकृत्वाप्रकृतेरन्वाधानम् मध्याह्नेपूर्वाह्णेवासंधौसंधिदिनेप्रकृतिंसमाप्यसद्यस्कालैवविकृतिःकार्या कृत्तिकादीनिविशाखान्तानिचतुर्दशनक्षत्राणिदेवनक्षत्राणीत्युच्यन्ते आग्रयणेविशेषोद्वितीयपरिच्छेदेवक्ष्यते अन्वारम्भणीयेष्टिश्चतुर्दश्यांकार्या इतिविकृतिसामान्यनिर्णयोद्देशः २६

पशुयागस्तुवर्षतौश्रावण्यादिचतुर्णांपर्वणामन्यतमेपर्वणिदक्षिणायनदिनेउत्तरायणदिनेवाकार्यः तत्रखण्डपर्वणिविकृतिसामान्योक्तपर्वनिर्णयः इतिपशुयागोद्देशः २७

---

१ विधार्यमिदम्. २ कातीयानांपिण्डपितृयज्ञदिनएवदर्शश्राद्धमिति वक्ष्यते.

अथचातुर्मास्यकालः—तत्रप्रयोगेचत्वारःपक्षाः फाल्गुन्यांचैत्र्यांवापौर्णमास्यांवैश्वदेवपर्वकृत्वाचतुर्षुचतुर्षुमासेष्वाषाढ्यादिष्वेकैकंपर्वेत्येवंयावज्जीवमनुष्ठानमितियावज्जीवपक्षः उक्तरीत्यासंवत्सरपर्यन्तमनुष्ठायसवनेष्ट्यापशुयागेनवासोमयागेनवासमापनंसांवत्सरपक्षः प्रथमेऽह्निवैश्वदेवपर्वचतुर्थेवरुणप्रघासपर्व-अष्टमनवमयोःसाकमेधपर्व-द्वादशेशुनासीरीयपर्वेति द्वादशाहपक्षः पञ्चभिर्दिनैःसमाप्तौयथाप्रयोगपक्षः द्वादशाहयथाप्रयोगपक्षयोरुदगयनेशुक्लपक्षेदेवनक्षत्रेष्वारभ्यशुक्लपक्षएवसमाप्तिरितिबहवः कृष्णपक्षेवासमाप्तिरितिकेचित् द्वादशाहपञ्चाहपक्षयोरपि सवनेष्ट्यादिनासमापनेकृतेसकृत्करणम् तदभावेप्रतिवत्सरमनुष्ठानम् क्वचिदैकाहिकप्रयोगपक्षोऽप्युक्तः सचचैत्र्यादिषुचतसृषुपौर्णमासीष्वेकस्यां कस्यांचिद्भवति क्वचित्तुसप्ताहपक्षः सयथा द्व्यहेवैश्वदेवपर्व तृतीयदिनेवरुणप्रघासः चतुर्थेग्रहमेधीया पञ्चमेमहाहवींषि षष्ठेपितृयज्ञादिसाकमेधपर्वशेषः सप्तमेशुनासीरीयपर्वेति अत्रशुक्लपक्षादिःपञ्चाहपक्षोक्तःकालः इतिचातुर्मास्यकालनिर्णयोद्देशः २८

अथकाम्यनैमित्तिकादीष्टिनिर्णयः—काम्येष्टीनांविकृतिसामान्यनिर्णयानुसारेणपर्वण्यनुष्ठानम् शुक्लपक्षस्थदेवनक्षत्रेवा जातेष्टिस्तुपत्न्यांविंशतिरात्र्यात्मककर्मानधिकाराख्यजननाशौचनिवृत्तौसत्यांपर्वणिकार्या गृहदाहेष्ट्यादिनैमित्तिकेष्टीनांनिमित्तानन्तरमनुष्ठानेपर्वाद्यपेक्षा नास्ति तदसंभवेपर्वापेक्षा क्रत्वर्थानांनित्यानांक्रतुनासहैवानुष्ठानं नतत्र पृथक्कालापेक्षा हविर्दोषोद्देशादिनिमित्तिकक्रत्वर्थेष्टयस्तु स्विष्टकृदुत्तरंसमिष्टयजुषःप्राक्निमित्तस्मरणेतदानीमेवतदीयतन्त्रोपजीवनेननिर्वापप्रभृतिकार्याः तदनन्तरंस्मरणेतत्प्रयोगंसमाप्यपुनरन्वाधानादिविधिनाकार्याः इतिकाम्यनैमित्तिकादीष्टीनांनिर्णयोद्देशः २९

अथाधानकालः—आधानंतुपर्वणिनक्षत्रेचोक्तम् तत्रसंकल्पप्रभृतिपूर्णाहुतिपर्यन्तप्रयोगपर्याप्तंपर्वग्राह्यम् तदसंभवेगार्हपत्याधानाद्याहवनीयाधानपर्यन्तंविद्यमानंग्राह्यम् एवंनक्षत्रस्यापिनिर्णयः दिनद्वयेकर्मकालव्याप्तपर्वसत्त्वेयत्रोक्तनक्षत्रयोगस्तद्ग्राह्यम् वसन्तऋतुपर्वोक्तनक्षत्रेत्येतत्रितयसन्निपातेप्रशस्ततमम् ऋत्वभावेमध्यमम् केवलेपर्वणिनक्षत्रेवाधमम् नक्षत्राणितु कृत्तिकारोहिणीविशाखापूर्वाफल्गुन्युत्तराफल्गुनीमृगोत्तराभाद्रपदेतिसप्ताश्वलायनसूत्रोक्तानि कृत्तिकारोहिणीत्र्युत्तरामृगपुनर्वसुपुष्यपूर्वाफल्गुनीपूर्वाषाढाहस्तचित्राविशाखानुराधाश्रवणज्येष्ठारेवतीतिसू-

त्रान्तरोक्तानि सोमपूर्वाधानेतुनर्तुंपृच्छेन्ननक्षत्रमितिवचनात्सोमकालानु-
रोधेनैवाधानंनतत्रपृथक्कालविचारः इत्याधानकालोद्देशः ३०

अथग्रहणनिर्णयः— चन्द्रसूर्यग्रहणंयावच्चाक्षुषदर्शनयोग्यं ता-
वान्पुण्यकालः अतोग्रस्तास्तस्थलेऽस्तोत्तरंद्वीपान्तरेग्रहणसत्त्वेऽपिदर्शन-
योग्यत्वाभावान्नपुण्यकालः एवंग्रस्तोदयेउदयात्पूर्वंनपुण्यकालः मेघादिप्र-
तिबन्धेनचाक्षुषदर्शनासंभवेशास्त्रादिनास्पर्शमोक्षकालौज्ञात्वा स्नानदाना-
द्याचरेत् रविवारेसूर्यग्रहश्चन्द्रवारेचन्द्रग्रहश्चू**डामणि**संज्ञस्तत्रदानादि-
कमनन्तफलम् ग्रहस्पर्शकालेस्नानं मध्येहोमःसुरार्चनंश्राद्धंच मुच्यमानेदा-
नंमुक्तेस्नानमितिक्रमः तत्रस्नानजलेषुतारतम्यम् । शीतमुष्णोदकात्पुण्यम-
पारक्यंपरोदकात् । भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यंततःप्रस्रवणोदकम् १ ततोपिसा-
रसंपुण्यंततःपुण्यंनदीजलम् । ततस्तीर्थनदीगङ्गापुण्यापुण्यस्ततोम्बुधिः २
इति **ग्रहणेस्नानं**चसचैलंकार्यम् सचैलत्वंमुक्तिस्नानपरमितिकेचित्
मुक्तिस्नानाभावेसूतकित्वानपगमः ग्रहणेस्नानममन्त्रकम् सुवासिनीभिः
स्त्रीभिरशिरःस्नानंकार्यम् शिष्टस्त्रियस्तुग्रहणेषुशिरःस्नानंकुर्वन्ति जाता-
शौचेमृताशौचेचग्रहणनिमित्तंस्नानदानश्राद्धादिकंकार्यमेव स्नानेनैमित्तिके
प्राप्तेनारीयदिरजस्वला । पात्रान्तरिततोयेनस्नानंकृत्वाव्रतंचरेत् १ नवस्त्र-
पीडनंकुर्यान्नान्यद्वासश्चधारयेत् । त्रिरात्रमेकरात्रंवासमुपोष्यग्रहणेस्नान-
दानाद्यनुष्ठानेमहाफलम् एकरात्रपक्षेग्रहणदिनात्पूर्वदिनेउपवासइतिकेचित्
ग्रहणसंबद्धाहोरात्रउपवासइत्यपरे पुत्रवद्गृहिणोग्रहणसंक्रान्त्यादौनोपवासः
पुत्रवत्पदेनकन्यावानपिग्राह्यइतिकेचित् ग्रहणेदेवपितृतर्पणंकार्यमितिकेचित्
सर्वेषामेववर्णानांसूतकंराहुदर्शने । तेनग्रहणकालेस्पृष्टवस्त्रादेःक्षालनादि-
नाशुद्धिःकार्या **दानपात्रादिविचारः**—अत्रगोभूहिरण्यधान्यादिदा-
नंमहाफलम् तपोविद्योभययुक्तंमुख्यंदानपात्रम् सत्पात्रेदानात्पुण्यातिशयः
सर्वंगङ्गासमंतोयंसर्वेव्यासस्समाद्विजाः । सर्वंभूमिसमंदानंग्रहणेचन्द्रसू-
र्ययोः १ इत्युक्तिःपुण्यसामान्याभिप्राया अतएव सममब्राह्मणेदानंद्विगु-
णंब्राह्मणब्रुवे । श्रोत्रियेशतसाहस्रंपात्रेत्वानन्त्यमश्नुते १ इतितारतम्यमु-
क्तम् अब्राह्मणेसंस्कारादिरहितेजातिमात्रेब्राह्मणेदानंयथोक्तफलम् गर्भाधा-
नादिसंस्कारयुतोवेदाध्ययनाध्यापनरहितो**ब्राह्मणब्रुव**स्तत्रदानमुक्तंद्वि-
गुणफलम् वेदाध्ययनादियुतेश्रोत्रियेसहस्रफलम् विद्यासदाचरणादियुते
पात्रेऽनन्तफलमित्येतद्वाक्यार्थः ग्रहणेश्राद्धमामेनहेम्नावाकार्यम् संपन्नश्चे-
त्पक्वान्नेनकुर्यात् सूर्यग्रहणेतीर्थयात्राङ्गश्राद्धवद्घृतप्रधानान्नेनश्राद्धंकार्यम्
ग्रहणेश्राद्धभोक्तुर्महादोषः ग्रहणेतुलादानादिकंसंपन्नेनकार्यम्

मन्त्रोपदेशादिविचारः—चन्द्रसूर्यग्रहेतीर्थेमहापर्वादिकेतथा। मन्त्रदीक्षांप्रकुर्वाणोमासर्क्षादीन्नशोधयेत् १ मन्त्रदीक्षाप्रकारस्तत्रैद्रष्टव्यः दीक्षाग्रहणमुपदेशस्याप्युपलक्षणम्। युगेयुगेतुदीक्षासीदुपदेशःकलौयुगे। चन्द्रसूर्यग्रहेतीर्थेसिद्धक्षेत्रेशिवालये १ मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशःसउच्यते मन्त्रग्रहणेसूर्यग्रहणमेवमुख्यम् चन्द्रग्रहणेदारिद्र्यादिदोषोक्तेरितिकेचित्। चन्द्रसूर्योपरागेचस्नात्वापूर्वमुपोषितः। स्पर्शादिमोक्षपर्यन्तंजपेन्मन्त्रंसमाहितः १ जपाद्दशांशतोहोमस्तथाहोमाच्चतर्पणम्। होमाशक्तौजपंकुर्याद्धोमसंख्याचतुर्गुणम् २

पुरश्चरणविधिः—मूलमन्त्रमुच्चार्यतदन्तेद्वितीयान्तंमन्त्रदेवतानामोच्चार्यअमुकांदेवतामहंतर्पयामिनमइतियवादियुक्तजलाञ्जलिभिस्तर्पणं होमदशांशेनकार्यम् एवंनमोन्तंमूलमन्त्रमुक्त्वा अमुकांदेवतामहमभिषिञ्चाम्यनेनेत्युच्चार्य जलेनस्वमूर्ध्निअभिषिञ्चेदितिमार्जनंतर्पणदशांशेनकार्यम् मार्जनदशांशेनब्राह्मणभोजनम् एवंजपहोमतर्पणमार्जनविप्रभोजनात्मकपञ्चप्रकारंपुरश्चरणम् तर्पणाद्यसंभवेतत्तत्संख्याचतुर्गुणोजपएवकार्यः अयंचग्रहणेपुरश्चरणप्रकारोग्रस्तोदयेग्रस्तास्तेचनसंभवति पुरश्चरणाङ्गोपवासःपुत्रवद्गृहिणापिकार्यः पुरश्चरणकर्तुःस्नानदानादिनैमित्तिककर्मलोपेप्रत्यवायप्रसङ्गान्नैमित्तिकंस्नानदानादिकंभार्यापुत्रादिप्रतिनिधिद्वाराकार्यम्

अत्रेत्थमितिकर्तव्यता—स्पर्शकालात्पूर्वंस्नात्वा अमुकगोत्रोऽमुकशर्माहंराहुग्रस्तेदिवाकरेनिशाकरेवा अमुकदेवतायाअमुकमन्त्रसिद्धिकामोग्रासादिमुक्तिपर्यन्तममुकमन्त्रस्यजपरूपंपुरश्चरणंकरिष्येइतिसंकल्पं चकृत्वाऽऽसनबन्धन्यासादिकंचस्पर्शात्पूर्वमेवविधायस्पर्शादिमोक्षपर्यन्तं मूलमन्त्रजपंकुर्यात् ततःपरदिनेस्नानादिनित्यकृत्यंविधाय अमुकमन्त्रस्यकृतैतद्ग्रहणकालिकामुकसंख्याकपुरश्चरणजपसाङ्गतार्थंतद्दशांशहोमतद्दशांशतर्पणतद्दशांशमार्जनतद्दशांशब्राह्मणभोजनानिकरिष्येइतिसंकल्प्य होमादिकंतत्तच्चतुर्गुणद्विगुणान्यतरजपंवाकुर्यात् ग्रहणकालेचतत्प्रेरितःपुत्रादिरमुकशर्मणोऽमुकगोत्रस्यामुकग्रहणस्पर्शस्नानजनितश्रेयःप्राप्त्यर्थंस्पर्शस्नानं करिष्येइत्यादिसंकल्पपूर्वकंतदीयस्नानदानादिकंकुर्यात् पुरश्चरणमकुर्वद्भिरपिगुरूपदिष्टःस्वस्वेष्टदेवतामन्त्रजपोगायत्रीजपश्चावश्यंग्रहणेकार्योऽन्यथामन्त्रमालिन्यम् ग्रहणकालेशयनेकृतेरोगो मूत्रेदारिद्र्यं पुरीषेकृमिर्मैथुनेग्रामसूकरोऽभ्यङ्गेकुष्ठीभोजनेनरकइति

ग्रहणेत्याज्यानि—पूर्वपक्वमन्नंग्रहणोत्तरंत्याज्यम् एवंग्रहणकाल-

स्थितजलपानेपादकृच्छ्राभिधानाज्जलमपित्याज्यम् काञ्जिकंतक्रंघृततैलपाचितमन्नंक्षीरंचपूर्वसिद्धंग्रहणोत्तरंग्राह्यम् घृतेसंधितेगोरसेषुग्रहणकालेकुशान्तरायंकुर्यात्

अथवेधविचारः—सूर्यग्रहेग्रहणप्रहरादर्वाक्यामचतुष्टयंवेधः चन्द्रग्रहेतुप्रहरत्रयम् तथाचदिनप्रथमप्रहरेसूर्यग्रहेपूर्वरात्रिप्रहरचतुष्टयेनभोक्तव्यम् द्वितीययामेग्रहणेरात्रिद्वितीययामादौनभोक्तव्यम् एवंरात्रिप्रथमप्रहरेचन्द्रग्रहेदिनद्वितीययामादौनभुञ्जीत रात्रिद्वितीययामादौग्रहणेदिनतृतीययामादौनभुञ्जीत बालवृद्धातुरविषयेतुसार्धप्रहरात्मकोमुहूर्तत्रयात्मकोवावेधः शक्तस्यवेधकालेभोजनेत्रिदिनमुपोषणंप्रायश्चित्तम् ग्रहणकाले भोजनेप्राजापत्यंप्रायश्चित्तम् चन्द्रस्यग्रस्तोदयेतुयामचतुष्टयवेधात्तत्पूर्वंदिवानभुञ्जीत केचित्तुचन्द्रपूर्णमण्डलग्रासेयामचतुष्टयंवेधएकदेशग्रासेयामत्रयमित्याहुः

ग्रस्तास्तेतु—ग्रस्तावेवास्तमानंतुरवीन्दूप्राप्नुतोयदि । परेद्युरुदयेस्नात्वाशुद्धोऽभ्यवहरेन्नरः १ अत्रस्नात्वाशुद्धइत्युक्त्याशुद्धमण्डलदर्शनकालिकस्नानात्पूर्वमशुद्धिप्रतिपादनाज्जलाहरणपाकादिकंशुद्धबिम्बोदयकालिकस्नानात्पूर्वंनकार्यमितिभाति सूर्यग्रस्तास्तादौपुत्रवद्गृहिणउपवासनिषेधात्तेनषण्मुहूर्तात्मकंवेधंत्यक्त्वाग्रहणात्पूर्वंभोक्तव्यमितिकेचित् पुत्रवद्गृहिणामपितत्रोपवासएवकार्यइतिमाधवमतमेवतुशिष्टाचारानुसृतंयुक्तम् सूर्यग्रस्तास्तेचन्द्रग्रस्तोदये**चाहिताग्निना**न्वाधानंविधायजलेनव्रतंकार्यं नतुभोजनम् चन्द्रग्रस्तास्तेउत्तरदिनेसंध्याहोमादौनदोषः तत्राल्पकालेनशास्त्रतोमुक्तिनिश्चयेमुक्त्यनन्तरंस्नात्वाहोमादिकंकर्तव्यम् चिरकालेनमुक्तौहोमकालातिक्रमप्रसङ्गाद्ग्रस्तोदयइवग्रहणमध्येएवसंध्यांहोमंचकृत्वाशास्त्रतो मुक्तिकालेस्नात्वाब्रह्मयज्ञादिनित्यकर्मकर्तव्यमितिभाति दर्शेग्रहणनिमित्तकश्राद्धेनैवदर्शश्राद्धसंक्रान्तिश्राद्धानांप्रसङ्गंसिद्धिर्भवति ग्रहणदिनेपित्रादेर्वार्षिकश्राद्धप्राप्तौसतिसंभवेऽन्नेनकार्यम् ब्राह्मणाद्यलाभेनासंभवेतुआमेन हेम्नावाकार्यम् स्वजन्मराशेस्तृतीयषष्ठैकादशदशमराशिस्थितंग्रहणंशुभप्रदम् द्वितीयसप्तमनवमपञ्चमस्थानेषुमध्यमम् जन्मचतुर्थाष्टमद्वादशराशिस्थितमनिष्टप्रदम् यस्यजन्मराशौजन्मनक्षत्रेवाग्रहणंतस्यविशेषतोऽनिष्टप्रदं तेनगर्गाद्युक्ताशान्तिःकार्या अथवा**बिम्बदानं**कार्यम् तद्यथा चन्द्रग्रहेरजतमयंचन्द्रबिम्बंसुवर्णमयंनागबिम्बंचकृत्वासूर्यग्रहेसौवर्णंसूर्यबिम्बंना-

१ अत्रमतांतरंतृतीयोत्तरार्धे । प्रसंगसिद्धंनसंकल्पादावुच्चार्यमितिलोपापरपर्याय एव प्रसंगसिद्धिः ॥

गबिम्बंचकृत्वाघृतपूर्णताम्रपात्रेकांस्यपात्रेवानिधायतिलवस्त्रदक्षिणासाहित्यंसंपाद्य ममजन्मराशिजन्मनक्षत्रस्थितामुकग्रहणसूचितसर्वानिष्टप्रशान्तिपूर्वकंएकादशस्थानस्थितग्रहणसूचितशुभफलावाप्तयेबिम्बदानंकरिष्ये इतिसंकल्प्य सूर्यंचन्द्रंराहुंचध्यात्वानमस्कृत्य तमोमयमहाभीमसोमसूर्यविमर्दन। हेमताराप्रदानेनममशान्तिप्रदोभव १ विधुंतुदनमस्तुभ्यंसिंहिकानन्दनाच्युत। दानेनानेननागस्यरक्षमांवेधजाद्भयात् २ इतिमत्रमुच्चार्य इदंसौवर्णंराहुबिम्बंनागं सौवर्णंरविबिम्बं राजतंचन्द्रबिम्बंवा घृतपूर्णकांस्यपात्रनिहितंयथाशक्तितिलवस्त्रदक्षिणासहितंग्रहणसूचितारिष्टविनाशार्थंशुभफलप्राप्त्यर्थंचतुभ्यमहंसंप्रददेइतिदानवाक्येनपूजितब्राह्मणायदद्यात् एवंचतुर्थाद्यनिष्टस्थानेष्वपिदानंकार्यमितिभाति यस्यजन्मराश्यादिग्रहणंतेनराहुग्रस्तरवीन्दुबिम्बंनावलोकनीयम् इतरजनैरपिपटजलादिव्यवधानेनैवग्रस्तबिम्बंद्रष्टव्यंनसाक्षात् **मङ्गलकार्येषु**पूर्णग्रासेचन्द्रग्रहेद्वादश्यादितृतीयान्तंदिनसप्तकंवर्ज्यम् सूर्यपूर्णग्रासेएकादश्यादिचतुर्थ्यन्तदिनानिवर्ज्यानि खण्डग्रहणेतुचतुर्दश्यादिदिनत्रयंवर्ज्यम् ज्योतिर्निबन्धेषुग्रासपादतारतम्येन दिनाधिक्योनत्वंतारतम्येनयोजितम् ग्रस्तास्तेपूर्वंदिनत्रयंवर्ज्यम् ग्रस्तोदयेपरंदिनत्रयंवर्ज्यम् ग्रहणनक्षत्रंषण्मासंपूर्णग्रासेवर्ज्यम् पादादिग्रासेसार्धमासादितारतम्येनयोज्यम् पूर्वसंकल्पितस्य द्रव्यस्यग्रहणोत्तरंदानेतद्द्विगुणंदेयंभवति इतिग्रहणनिर्णयोद्देशः ३१

समुद्रस्नाननिर्णयः—समुद्रेपौर्णमास्यमावास्यादिपर्वसुस्नायात् भृगुभौमदिनेस्नानंवर्जयेत् अश्वत्थसागरौसेव्यौनस्पर्शस्तुकदाचन। अश्वत्थंमन्दवारेचसागरंपर्वणिस्पृशेत् १ नकालनियमःसेतौसमुद्रस्नानकर्मणि। समुद्रस्नानप्रयोगोऽन्यत्रज्ञेयः इतिधर्मसिन्धुसारेसमुद्रस्नानोद्देशः ३२

तिथिविशेषेनक्षत्रविशेषेवारादौचविधिनिषेधाः सप्तम्यांनस्पृशेत्तैलंनीलवस्त्रंनधारयेत्। नचाप्यामलकैःस्नानंनकुर्यात्कलहंनरः १ सप्तम्यां नैवकुर्वीतताम्रपात्रेणभोजनम्। नन्दातिथिष्वभ्यंगोवर्ज्यः रिक्तासुक्षौरं वर्ज्यम् जयासुमांसंशूद्राद्यैर्वर्ज्यम् पूर्णासुस्त्रीवर्ज्या रविवारेऽभ्यङ्गोभौमवारे क्षौरंबुधेयोषिच्चवर्ज्या चित्राहस्तश्रवणेषुतैलंवर्ज्यम् विशाखाप्रतिपत्सुक्षौरं

---

१ निर्णयसिन्धुगतः समुद्रस्नानप्रयोगः—पिप्पलादसमुत्पन्नेकृत्येलोकभयंकरे। पाषाणस्तेमयादत्तआहारार्थंप्रकल्प्यतामितिपाषाणंप्रक्षिप्य। विश्वाचीचघृताचीचविश्वयोनेविशांपते। सांनिध्यंकुरुमेदेवसागरेलवणाम्भसि २ नमस्तेविश्वगुप्तायनमो विष्णोअपांपते। नमोजलधिरूपायनदीनांपतयेनमः ३ समस्तजगदाधारशंखचक्रग-

वर्ज्यम् मघाकृत्तिकात्र्युत्तरासुस्त्रीनसेव्या तिलभक्षणंतिलतर्पणंचसप्तम्यांन नारीकेलमष्टम्यामलाबुनवम्यांपटोलंदशम्यांनिष्पावमेकादश्यांमसूरंद्वादश्यांवार्ताकंत्रयोदश्यांवर्ज्यम् । पूर्णिमादर्शसंक्रान्तिचतुर्दश्यष्टमीषुच । नरश्चण्डालयोनौस्यात्तैलस्त्रीमांससेवनात् १ पूर्णिमादर्शसंक्रान्तिद्वादशीषुश्राद्धदिनेचवस्त्रंनपीडयेत् रात्रौमृदंगोमयमुदकंचनाहरेत् गोमूत्रंप्रदोषकालेनगृह्णीयात् अमादिपर्वस्ववश्यंशान्त्यर्थंतिलहोमीस्यात् आत्मरक्षणायदानादिकंचकुर्यात् पर्वसुनाधीयीत शौचाचमनब्रह्मचर्यादिसेवीस्यात् प्रतिपद्दर्शषष्ठीनवमीतिथिषुश्राद्धदिनेजन्मदिनेव्रतेचोपवासेचरविवारेमध्याह्नस्नानसमयेच काष्ठेनदन्तधावनंवर्ज्यम् अलाभेदन्तकाष्ठानांनिषिद्धेपिदिनेतथा । अपांद्वादशगण्डूषैःपत्रैर्वाशोधयेन्मुखम् १ अत्रसर्वत्रनिषेधेषुतिथ्यादिकंतत्कालव्यापिग्राह्यम् इतिधर्मसिन्धुसारेतिथ्यादौविधिनिषेधसंग्रहोद्देशस्त्रयस्त्रिंशत्तमः ३३

मीमांसाधर्मशास्त्रज्ञाःसुधियोऽनलसाबुधाः । कृतकार्याःप्राङ्निबन्धैस्तदर्थंनायमुद्यमः १ येपुनर्मन्दमतयोऽलसाअज्ञाश्चनिर्णयम् । धर्मेवेदितुमिच्छन्तिरचितस्तदपेक्षया २ निबन्धोयंधर्मसिन्धुसारनामासुबोधनः । अमुनाप्रीयतांश्रीमद्विठ्ठलोभक्तवत्सलः ३ सर्वत्रमूलवचनानीहज्ञेयानितद्विचारश्च । कौस्तुभनिर्णयसिन्धुश्रीमाधवकृतनिबन्धेभ्यः ४ प्रेम्णासद्भिर्ग्रन्थःसेव्यःशब्दार्थतःसदोषोऽपि । संशोध्यवापिहरिणासुदाममुनिसतुषपृथुकमुष्टिरिव ५ इतिश्रीमदनन्तोपाध्यायसूनुकाशीनाथोपाध्यायविरचितेधर्मसिन्धुसारेप्रथमपरिच्छेदःसमाप्तः

दाधर । देवदेहिममानुज्ञांतवतीर्थनिषेवणे ४ त्रितत्त्वात्मकमीशानंनमोविष्णुमुमापतिम् । सान्निध्यंकुरुदेवेशसागरेलवणाम्भसि ५ अग्निश्चयोनिरनिलश्चदेहोरेतोधाविष्णुरमृतस्यनाभिः । एतद्ब्रुवन्पांडवसत्यवाक्यंततोवगाहेतपतिंनदीनाम् ६ इति भारतोक्तमन्त्रान्पठित्वाविधिवत्स्नात्वा । सर्वरत्नोभवान्श्रीमान्सर्वरत्नाकरोयतः । सर्वरत्नप्रधानस्त्वंगृहाणार्घ्यंमहोदधे ७ इत्यर्घ्यंदत्वातर्पयेत् । पिप्पलादंविकण्वंचकृतान्तंजीवकेश्वरम् । वसिष्ठंवामदेवंचपराशरमुमापतिम् ८ वाल्मीकिंनारदंचैववालखिल्यांस्तथैवच । नलंनीलंगवाक्षंचगवयंगन्धमादनम् ९ जाम्बवन्तंहनूमन्तंसुग्रीवंचाङ्गदंतथा । मैन्दंचद्विविदंचैवऋषभंशरभंतथा १० रामंचलक्ष्मणंचैवसीतांचैवयशस्विनीम् । एतांस्तुतर्पयेद्विद्वान्जलमध्येविशेषतः ११ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तंयत्किंचित्सचराचरम् । मयादत्तेनतोयेनतृप्तिमेवाभिगच्छतु १२ इति.

द्वितीयपरिच्छेदः

श्रीगणेशाय नमः । श्रीपाण्डुरङ्गाय नमः ।

श्रीपाण्डुरङ्गं विबुधान्तरङ्गं नौमीन्दिरां माधवमन्दिरां च ।
सतामनन्तं हितमासनन्तं गुरुं गरिष्ठं जननीं वरिष्ठाम् १
काशीनाथाभिधेनात्रानन्तोपाध्यायसूनुना ।
सामान्यं निर्णयं प्रोच्य विशेषेण विनिर्णयः २
संगृह्यते धर्मसिन्धुसाराख्ये कालगोचरे ।
ग्रन्थे प्रस्फुटबोधाय पुनरुक्तिर्न दूषणम् ३

अथचैत्रमासकृत्यम्—प्रथमपरिच्छेदेमासविशेषानपेक्षंसामान्यस्तिथ्यादिनिर्णयमभिधायास्मिन्द्वितीयपरिच्छेदेचैत्रादिमासविशेषोपादानेनप्रतिपदादितिथिषुविहितसंवत्सरकृत्यनिर्णयसारंसंगृह्णीमः अत्रशुक्लप्रतिपदादिरमान्तएवमासःप्रायेणदाक्षिणात्यैराद्रियतेइतितमेवाश्रित्य निर्णयउच्यते अत्राकिंचित्पूर्वपरिच्छेदोक्तमपिपुनर्विशेषोक्तिभिर्दृढीक्रियत इतिपुनरुक्तिर्नदोषाय तत्रमेषसंक्रान्तौपूर्वाःपराश्चदशदशनाड्यःपुण्यकालः रात्रौत्वर्धरात्रात्प्राक्संक्रमेपूर्वदिनोत्तरार्धंपुण्यम् अर्धरात्रात्परतःसंक्रमेउत्तरदिनस्यपूर्वार्धंपुण्यम् अर्धरात्रेसंक्रमेदिनद्वयेपुण्यम् **अथतिथिनिर्णयः**—तत्रचैत्रशुक्लप्रतिपदि**वत्सरारम्भः**—तत्रौदयिकीप्रतिपद्ग्राह्या दिनद्वयेउदयव्याप्तौअव्याप्तौवापूर्वा चैत्रस्यमलमासत्वेवत्सरारम्भनिमित्तकंतैलाभ्यङ्गंसंकल्पादौनूतनवत्सरनामकीर्तनाद्यारम्भंचमलमासप्रतिपद्येवकुर्यात् प्रतिगृहंध्वजारोपणंनिम्बपत्राशनंवत्सरादिफलश्रवणंनवरात्रारम्भोनवरात्रोत्सवादिनिमित्ताभ्यङ्गादिश्चशुद्धमासप्रतिपदि कार्यः वत्सरारम्भनिमित्तकोऽपितैलाभ्यङ्गःशुद्धप्रतिपद्येवेतिमयूखेउक्तम् अस्यांतैलाभ्यङ्गोनित्यः अकरणेप्रत्यवायोक्तेः अस्यामेवप्रतिपदिदेवीनवरात्रारम्भः अत्रपरयुतामुहूर्तमात्रापिप्रतिपद्ग्राह्या अत्रमुहूर्तपरिमाणम् मुहूर्तमह्नोरात्रेश्चप्रोचुःपञ्चदशांलवमित्युक्तंसर्वत्रज्ञेयम् पारणादिविशेषनिर्णयःशारदनवरात्रवद्बोध्यः अत्रैव**प्रपादानम्**—तत्रमन्त्रः प्रपेयंसर्वसामान्याभूतेभ्यःप्रतिपादिता । अस्याः प्रदानात्पितरस्तृप्यन्तुहिपितामहाः १ अनिवार्यंततोदेयंजलंमासचतुष्टयम् । प्रपांदातुमशक्तेनप्रत्यहमुदकुम्भोद्विजगृहेदेयः तत्रमन्त्रः एषधर्मघटोदत्तोब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।

अस्यप्रदानात्सकलाममसन्तुमनोरथाः १ इयमेवप्रतिपत्कल्पादिरपि एवं वैशाखशुक्लतृतीया फाल्गुनकृष्णतृतीयाशुक्लाचैत्रपञ्चमीमाघेत्रयोदशीकार्तिकेसप्तमीमार्गशीर्षेनवमीइत्यपिकल्पादयोबोध्याः आसुश्राद्धात्पितृतृप्तिः चैत्रशुक्लप्रतिपन्मत्स्यजयन्तीत्येके चैत्रेदधिक्षीरघृतमधुवर्जनदंपतीपूजनात्मकंगौरीव्रतंकार्यम् चैत्रशुक्लद्वितीयायांनिशामुखेबालेन्दुपूजनात्मकं**चन्द्रव्रतम्** अस्यामेव**दमनकेन**गौरीशिवपूजनम् चैत्रशुक्लतृतीयायांगौरींशिवयुतांसंपूज्या**न्दोलनव्रतं**मासपर्यन्तंकार्यम् अत्रतृतीयामुहूर्तमात्रापिपराग्राह्या द्वितीयायुक्तानकार्या चतुर्थीयुतायांवैधृत्यादियोगेऽपिसैव कार्या द्वितीयायोगनिषेधस्यबलवत्त्वात् अस्यामेवतृतीयायांश्रीरामचन्द्रस्य**दोलोत्सवमा**रभ्यमासपर्यन्तंपूजापूर्वकमान्दोलनंकार्यम् एवंदेवतान्तराणामपि इयमेवतृतीया**मन्वादि**रपि अत्रैवसर्व**मन्वादिनिर्णय उच्यते**—तत्रमन्वादयश्चैत्रेशुक्लतृतीयापौर्णमासीच ज्येष्ठेपौर्णिमा आषाढस्यशुक्लदशमीपौर्णमासीच श्रावणस्यकृष्णाष्टमी भाद्रपदस्यशुक्लतृतीया आश्विनस्यशुक्लनवमी कार्तिकस्यशुक्लद्वादशीपौर्णमासीच पौषेशुक्लैकादशी माघेशुक्लसप्तमी फाल्गुनस्य पौर्णमास्यमावास्याचेतिचतुर्दशज्ञेयाः एतास्तु मन्वादयःशुक्लपक्षस्थाःदैवेपित्र्येकर्मणिपूर्वाह्णव्यापिन्योग्राह्याः पूर्वाह्णोत्रद्वेधाविभक्तदिनपूर्वोभागस्तत्रैवश्राद्धादिविधानात् दैवान्मानुषाद्वापराधात्पूर्वाह्णेश्राद्धाद्यनुष्ठानासंभवेऽपराह्णव्यापिन्योग्राह्याः दिनपूर्वार्धेऽपराह्णे वाश्राद्धाद्यनुष्ठेयम् नतुदिनोत्तरार्धगतमध्याह्नभागेइतितात्पर्यम् कृष्णपक्षस्थास्तुदैवेपित्र्येचकर्मणिपञ्चधाविभक्तदिनचतुर्थभागाख्यापराह्णव्यापिन्योग्राह्याः मन्वादिषुपिण्डरहितंश्राद्धंकार्यम् अत्रश्राद्धैर्द्विसहस्रवर्षंपितॄणांतृप्तिः मन्वादिंश्राद्धंचनित्यम् एतदकरणे त्वंभुवःप्रतिमानमितिऋङ्मन्त्रस्यशतवारंजलेजपःप्रायश्चित्तंकार्यम् एवं**षणवतिश्राद्धान्य**पिनित्यानि तानिच अमा १२ युग ४ मनु १४ क्रान्ति १२ धृति १२ पात १२ महालयाः १५। अष्टका ५ ऽन्वष्टका ५ पूर्वेद्युः ५ श्राद्धैर्नवतिश्चषट् इतिज्ञेयानि **अथदशावतारजयन्त्यः** चैत्रशुक्लतृतीयायामपराह्णेमत्स्योत्पत्तिः वैशाखपूर्णिमायांसायंकूर्मोत्पत्तिः भाद्रपदशुक्लतृतीयायामपराह्णेवराहोत्पत्तिः वैशाखशुक्लचतुर्दश्यांसायंनारसिंहावतारः भा-

---

१ दमनको 'दवणा' इति प्रसिद्धः. २ मार्गशीर्षादिषुकृष्णाष्टम्यादिषुअष्टकादिश्राद्धानितन्निर्णयस्तत्र ज्ञेयः।

द्रपदशुक्लद्वादश्यांमध्याह्नेवामनप्रादुर्भावः वैशाखशुक्लतृतीयायांमध्याह्नेपरशुरामोद्भवः प्रदोषेइतिबहवः चैत्रशुक्लनवम्यांमध्याह्नेदाशरथिरामव्यक्तिः श्रावणकृष्णाष्टम्यांनिशीथेश्रीकृष्णाविर्भावः आश्विनशुक्लदशम्यांसायंबुद्धोऽभूत् श्रावणशुक्लषष्ठ्यांसायंकल्किर्जातइतितत्तत्कालव्यापिन्योग्राह्याः अत्रमत्स्यकूर्मवराहबुद्धकल्कीनामाषाढादिमासान्तराणिएकादश्यादितिथ्यन्तराणिप्रातरादिकालान्तराणिचवचनान्तरानुसारेणोक्तानिकल्पभेदेनव्यवस्थापनीयानि स्वस्वपरिगृहीतपक्षानुसारेणतत्तदुपासकैरुपोष्याणि श्रीरामकृष्णनृसिंहजयन्त्यएवनित्याःसर्वैरुपोष्याः **दमनकारोपणादि** चैत्रशुक्लचतुर्थ्यांमध्याह्नव्यापिन्यांलड्डुकादिभिःश्रीगणेशमर्चयित्वादमनकारोपणंकुर्यात् विघ्ननाशंसर्वान्कामान्प्राप्नुयात् चैत्रशुक्लपञ्चम्यामनन्तादि**नागान्पूजयित्वा**क्षीरसर्पिर्नैवेद्यंदद्यात् अस्यामेवपञ्चम्यांलक्ष्मीपूजनम् अत्रैवचोच्चैःश्रवादिपूजनात्मकं**हयव्रत**मुक्तम् अत्रसर्वत्रपञ्चमीसामान्यनिर्णयानुसारेणग्राह्या एवमग्रेऽपि यत्रविशेषनिर्णयोनोच्यतेतत्रप्रथमपरिच्छेदोक्तएवनिर्णयोऽनुसंधेयः षष्ठ्यांस्कन्दस्यदमनकारोपणम् सप्तम्यांभास्करस्यदमनकपूजा नवम्यांदेव्याः सर्वदेवानांपौर्णमास्यामित्यन्यत्रविस्तरः चैत्रशुक्लाष्टम्यां**भवान्याउत्पत्तिः** तत्रनवमीयुताग्राह्या अत्रपुनर्वसुयुताष्टम्यां**अष्टाशोककलिकाप्राशनम्** तत्रमन्त्रः त्वामशोकनराभीष्टमधुमाससमुद्भव। पिबामिशोकसंतप्तोमामशोकंसदाकुरु १ इति अत्रैवयोगविशेषेकृत्यम् पुनर्वसुबुधोपेताचैत्रेमासिसिताष्टमी। प्रातस्तुविधिवत्स्नात्वावाजपेयफलंलभेत् १ इति

चैत्रशुक्लनवमी**रामनवमी** – चैत्रशुक्लनवम्यांपुनर्वसुयुतायांमध्याह्नेकर्कलग्नेमेषस्थेसूर्येउच्चस्थेग्रहपञ्चकेश्रीरामजन्मश्रवणात् अस्यांमध्याह्नव्यापिन्यामुपोषणंकार्यम् पूर्वेद्युरेवमध्याह्नेसत्त्वेसैवग्राह्या दिनद्वयेमध्याह्नव्याप्तावव्याप्तौवापरा अष्टमीविद्धायानिषेधात् अतःपूर्वेद्युःसकलमध्याह्नव्यापिनीमपित्यक्त्वामध्याह्नैकदेशव्यापिन्यपिपरैवग्राह्या केचित्त्वष्टमीविद्धांमध्याह्नव्यापिनींपुनर्वसुयुतामपित्यक्त्वापरेद्युस्त्रिमुहूर्तापिनवमीसर्वैरप्युपोष्या यदितुदशम्याह्रासवशेनपारणादिनेस्मार्तानामेकादशीव्रतप्राप्तिस्तदास्मार्तैरष्टमीविद्धोपोष्या वैष्णवैर्मुहूर्तत्रययुतापरैवोपोष्या शुद्धायानवम्याअलाभेमुहूर्तत्रयन्यूनत्वेवा सर्वैरपिअष्टमीविद्धैवोपोष्येत्याहुः इदंव्रतंनित्यंकाम्यंच **अथव्रतप्रयोगः**—अष्टम्यामाचार्यंसंपूज्य श्रीरा-

मप्रतिमादानंकरिष्येहंद्विजोत्तम । तत्राचार्योभवप्रीतःश्रीरामोसित्वमेवमे १ इतिप्रार्थ्य नवम्याअङ्गभूतेनएकभक्तेनराघव । इक्ष्वाकुवंशतिलकप्रीतोभवभवप्रिय १ इत्येकभक्तंसंकल्प्यसाचार्योहविष्यंभुञ्जीत पूजामण्डपंतत्रवेदिंचकृत्वा नवम्यांप्रातः उपोष्यनवमींत्वद्ययामेष्वष्टसुराघव । तेनप्रीतोभवत्वंमेसंसारात्त्राहिमांहरे १ इत्युपोषणंसंकल्प्य इमांस्वर्णमयीं रामप्रतिमांस्वांप्रयत्नतः । श्रीरामप्रीतयेदास्येरामभक्तायधीमते १ इति प्रतिमादानंसंकल्पयेत् श्रीरामनवमीव्रताङ्गभूतांषोडशोपचारैःश्रीरामपूजां करिष्येइतिसंकल्प्य वेदिकायांसर्वतोभद्रेकलशंसंस्थाप्यतत्रपूर्णपात्रेसवस्त्रेऽग्न्युत्तारणादिविधिनाप्रतिमायां श्रीरामंप्रतिष्ठाप्यपुरुषसूक्तेनषोडशोपचारैःसंपूज्यपूजान्ते रामस्यजननीचासिरामात्मकमिदंजगत् । अतस्त्वांपूजयिष्यामिलोकमातर्नमोस्तुते १ इतिकौसल्यांसंपूज्य ॐनमोदशरथायइतिदशरथंसंपूज्यसर्वपूजांसमाप्यमध्याह्नेफलपुष्पजलादिपूर्णेनशङ्खेनार्घ्यंदद्यात् तत्रमन्त्रः दशाननवधार्थायधर्मसंस्थापनायच । दानवानांविनाशायदैत्यानांनिधनायच १ परित्राणायसाधूनांजातोरामःस्वयंहरिः । गृहाणार्घ्यंमयादत्तंभ्रातृभिःसहितोनघ २ इति रात्रौजागरणंकृत्वाप्रातर्नित्यपूजांविधाय मूलमन्त्रेणपायसाष्टोत्तरशताहुतीर्हुत्वा पूजांविसृज्याचार्यायप्रतिमांदद्यात् इमांस्वर्णमयींरामप्रतिमांसमलंकृताम् । शुचिवस्त्रयुगच्छन्नांरामोऽहंराघवायते १ श्रीरामप्रीतयेदास्येतुष्टोभवतुराघवः । इतिमन्त्रः तवप्रसादंस्वीकृत्यक्रियतेपारणामया । व्रतेनानेनसंतुष्टःस्वामिन्भक्तिंप्रयच्छमे १ इतिप्रार्थ्य नवम्यन्तेपारणांकुर्यात् इदंव्रतंमलमासेनकार्यम् एवंजन्माष्टम्यादिव्रतमपिनकार्यम् अस्यामेवनवम्यांदेवीनवरात्रसमाप्तिः कार्या एतन्निर्णयआश्विननवरात्रनवमीवत् चैत्रशुक्लैकादश्यां**श्रीकृष्णस्यान्दोलनोत्सवः**—दोलारूढंप्रपश्यन्तिकृष्णंकलिमलापहम् । अपराधसहस्रैस्तुमुक्तास्तेधूननेकृते १ तावत्तिष्ठन्तिपापानिजन्मकोटिकृतान्यपि । क्रीडन्तेविष्णुनासार्धंवैकुण्ठेदेवपूजिताः १ इत्यादिकस्तन्महिमा चैत्रशुक्लद्वादश्यांविष्णोर्दमनोत्सवः सचपारणाहे पारणाहेनलभ्येतद्वादशीघटिकापिचेत् । तदात्रयोदशीग्राह्यापवित्रदमनार्पणे १ इत्युक्तेः शिवस्यतुचतुर्दश्यांकार्यः **अथप्रयोगः**—उपवासदिनेनित्यपूजांकृत्वादमनकस्थानंगत्वाक्रयेण तमादायचन्दनादिनासंपूज्यश्रीकृष्णपूजार्थंत्वांनेष्ये

१ भवरघूत्तमेतिपुस्तकान्तरे पाठः.

इतिप्रार्थ्य प्रणमेत् अन्यदेवतासुयथादैवतमूहः ततोदमनकंगृहमानीय पञ्चगव्येनशुद्धोदकेनचप्रक्षाल्यदेवाग्रेस्थापयित्वातस्मिन्दमनकेअशोककालवसन्तकामान्काममात्रंवागन्धादिभिःपूजयेत् तत्र नमोस्तुपुष्पबाणायजगदाह्लादकारिणे । मन्मथायजगन्नेत्रेरतिप्रीतिप्रियायते १ इतिकामावाहनमत्रः कामभस्मसमुद्भूतरतिबाष्पपरिप्लुत । ऋषिगन्धर्वदेवादिविमोहकनमोस्तुते १ इतिदमनकमुपस्थाय ॐकामायनमइतिमन्त्रेणसपरिवारायकामरूपिणेदमनकायगन्धाद्युपचारान्दद्यात् ततोरात्रौदेवंसंपूज्याधिवासनंकुर्यात् तदित्थम् देवाग्रेसर्वतोभद्रंसंपाद्यतत्रकलशंसंस्थाप्य तत्र धौतवस्त्राच्छन्नंदमनकंवैणवपटलेस्थापितंनिधाय पूजार्थंदेवदेवस्यविष्णोर्लक्ष्मीपतेःप्रभो । दमनत्वमिहागच्छसांनिध्यंकुरुतेनमः १ इतिदमनकदेवतामावाह्यप्रागाद्यष्टदिक्षु क्लींकामदेवायनमोह्रींरत्यैनमः १ क्लींभस्मशरीरायनमोह्रींरत्यैनमः २ क्लींअनङ्गायनमोह्रींरत्यै० ३ क्लींमन्मथायनमो ह्रींरत्यै० ४ क्लींवसन्तसखायनमोह्रींरत्यै० ५ क्लींस्मरायनमोह्रींरत्यै० ६ क्लींइक्षुचापायनमोह्रींरत्यै० ७ क्लींपुष्पबाणास्त्रायनमोह्रींरत्यै० ८ इतिपूजयेत् तत्पुरुषायविद्महेकामदेवायधीमहि । तन्नोऽनङ्गःप्रचोदयात् । इति गायत्र्यादमनकमष्टोत्तरशतमभिमन्त्र्यगन्धादिभिःसंपूज्य ह्रींनमइतिपुष्पांजलिंदत्त्वा नमोस्तुपुष्पबाणायइतिपूर्वोक्तावाहनमन्त्रेणनमेत् क्षीरोदधिमहानागशय्यावस्थितविग्रह । प्रातस्त्वांपूजयिष्यामिसन्निधौभवतेनमः १ इतिदेवंप्रार्थ्यपुष्पाञ्जलिंदत्त्वातस्यामेकादश्यांरात्रौजागरणंकुर्यात् प्रातर्नित्यपूजांकृत्वापुनर्देवंसंपूज्यदूर्वागन्धाक्षतयुतांदमनकमञ्जरीमादायमूलमन्त्रंपठित्वा देवदेवजगन्नाथवाञ्छितार्थप्रदायक । हृत्स्थान्पूरयमेविष्णोकामान्कामेश्वरीप्रिय १ इदंदमनकंदेवगृहाणमदनुग्रहात् । इमांसांवत्सरींपूजांभगवन्परिपूरय २ पुनर्मूलंजप्त्वादेवेदमनमर्पयेत् ततोयथाशोभंदत्त्वाङ्गदेवताभ्योदत्त्वादेवंप्रार्थयेत् मणिविद्रुममालाभिर्मन्दारकुसुमादिभिः । इयंसांवत्सरीपूजातवास्तुगरुडध्वज १ वनमालांयथादेव कौस्तुभंसततंहृदि । तद्वद्दामनकींमालांपूजांचहृदयेवह २ जानताजानतावापिनकृतंयत्तवार्चनम् । तत्सर्वंपूर्णतांयातुत्वत्प्रसादाद्रमापते ३ जितंतेपुण्डरीकाक्षनमस्तेविश्वभावन । हृषीकेशनमस्तेस्तुमहापुरुषपूर्वज ४ मन्त्रहीनंक्रियाहीनमित्यादिचसंप्रार्थ्यपञ्चोपचारैर्देवंसंपूज्यनीराज्यब्राह्मणेभ्योदमनंदत्त्वास्वयंशेषंसंधार्यसुहृद्युतःपारणांकुर्यात् मन्त्रदीक्षारहितैर्ना-

श्रार्पणीयम् अस्यगौणकालःश्रावणमासावधिः नेदंमलमासेभवति शु-क्रास्तादौतुकर्तव्यम् इतिदमनारोपणविधिः अस्यामेवभारते अहोरात्रे-णद्वादश्यांचैत्रेविष्णुरितिस्मरन् । पौण्डरीकमवाप्नोतिदेवलोकंचगच्छति १ इति चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां **अनङ्गपूजनव्रतम्**— तत्रत्रयोदशीपूर्वविद्धा ग्राह्या अथचतुर्दश्यां**नृसिंहस्यदोलोत्सवः** अत्रैवश्रीशिवस्यैकवीरा-याभैरवस्यचदमनकैःपूजनम् अत्रचचतुर्दशीपूर्वविद्धापराह्णव्यापिनीग्राह्या अपराह्णव्याप्त्यभावेऽपराह्णस्पर्शिन्यपिपूर्वाग्राह्या तदभावेपराग्राह्या चैत्र-पौर्णमासीसामान्यनिर्णयात्पराग्राह्या पूर्वोक्ततत्तत्तिथौदमनकपूजनाकर-णेऽस्यामेवसर्वदेवानांदमनपूजनम् चैत्र्यांचित्रायुतायांचित्रवस्त्रदानंसौभा-ग्यदं रविगुरुमन्दवारयुतचैत्र्यांस्नानश्राद्धादिभिरश्वमेधपुण्यम् चैत्रस्य शुक्लैकादश्यांपौर्णमास्यांवा मेषसंक्रान्तिमारभ्यवा**वैशाखस्नानारम्भः** तत्रमन्त्रः वैशाखंसकलंमासंमेषसंक्रमणेरवेः । प्रातःसनियमःस्नास्येप्रीय-तांमधुसूदनः १ मधुहन्तुःप्रसादेनब्राह्मणानामनुग्रहात् । निर्विघ्नमस्तुमे पुण्यंवैशाखस्नानमन्वहम् २ माधवेमेषगेभानौमुरारेमधुसूदन । प्रातः-स्नानेनमेनाथफलदोभवपापहन् ३ इति अत्रहविष्याशनब्रह्मचर्यादयो नियमाः एवंसंपूर्णस्नानाशक्तौत्रयोदश्यादिदिनत्रयमन्तेस्नायात् इयंपौर्ण-मासीमन्वादिःपूर्वमुक्ता । चैत्रकृष्णत्रयोदशीशततारकानक्षत्रयुता**वारु-णी**संज्ञकास्नानादिनाग्रहणादिपर्वतुल्यफलदा शनिवारयुक्ता**महावारु-णी**शुभयोगशनिवारशततारकायुक्ता**महामहावारुणी** वारुणीयोगेकृ-ष्णादिःपौर्णमास्यन्तोमासस्तेनामान्तमासे फाल्गुनकृष्णत्रयोदशीग्राह्येति-बोध्यम् चैत्रकृष्णचतुर्दश्यांशिवसन्निधौस्नानेनभौमवारयुतायांगङ्गायां स्नानेनपिशाचत्वाभावःफलम् इतिश्रीमदनन्तोपाध्यायसूनुकाशीनाथोपा-ध्यायविरचितेधर्मसिन्धुसारेचैत्रमासकृत्यनिर्णयोद्देशः समाप्तः

अथवैशाखमासः— अत्रवृषसंक्रमेपूर्वाःषोडशनाडिकाःपुण्य-कालः रात्रौचप्रागुक्तम् अत्रप्रातःस्नानंतिलैःपितृतर्पणंधर्मघटदानंचका-र्यम् अत्रब्राह्मणानांगन्धमाल्यपानककदलीफलादिभिर्वसन्तपूजाकार्या **विष्णुजलाधिवासादि**—वैशाखेज्येष्ठेवायत्रमासेऊष्मबाहुल्यंतत्रप्रा-तर्नित्यपूजांकृत्वागन्धोदकपूर्णपात्रेविष्णुंसंस्थाप्यपञ्चोपचारैःसंपूज्यतत्रैव जलेसूर्यास्तपर्यन्तमधिवास्य रात्रौस्वस्थानेस्थापयित्वापञ्चोपचारैःपूजयेत्ते-

१ संकल्पेचतत्तत्तीर्थनामग्राह्यम् अज्ञानेतुविष्णुतीर्थमितिवदेत् तीर्थस्यदेवताविष्णुः सर्वत्रापिनसंशय इतिसिन्धौ.

नतीर्थोदकेनगृहदारादियुतमात्मानंपावयेत् एतच्चद्वादश्यांदिवानकार्यम् रात्रौकिंचित्कालंजलस्थंपूजयित्वास्वस्थानेस्थापयेत् अत्रमासेकृष्णगौराख्यतुलसीभिर्विष्णुंत्रिकालमर्चयेन्मुक्तिःफलम् प्रातःस्नात्वाबहुतोयेनाश्वत्थमूलंसिञ्चेत्प्रदक्षिणाश्चकुर्यात् अनेककुलतारणंफलम् एवंगवांकण्डूयनेऽपि अत्रमासेएकभक्तंनक्तमयाचितंवासर्वेप्सितफलप्रदम् अत्रमासे प्रपादानंदेवेगलन्तिकाबन्धनंव्यजनच्छत्रोपानच्चन्दनादिदानंमहाफलम् यदावैशाखोमलमासोभवतितदाकाम्यानांतत्रसमाप्तिनिषेधान्मासद्वयंवैशाखस्नानहविष्याशनादिनियमाअनुष्ठेयाः चान्द्रायणादिकंतु मलेऽपिसमापनीयम् वैशाखशुक्लतृतीयायांगङ्गास्नानंयवहोमोयवदानंयवाशनंचसर्वपापापहम् यःकरोतितृतीयायांकृष्णंचन्दनभूषितम् । वैशाखस्यसितेपक्षेसयात्यच्युतमन्दिरम् १ इयं**अक्षय्यतृतीया**[२]संज्ञिका अस्यांयत्किंचिज्जपहोमपितृतर्पणदानादिक्रियतेतत्सर्वमक्षयम् इयंरोहिणीबुधयोगेमहापुण्या अस्याजपहोमादिकृत्येपिवक्ष्यमाणयुगादिवन्निर्णयः इयंकृतयुगस्यादिः अत्रयुगादिश्राद्धमपिण्डकमनुष्ठेयम् श्राद्धासंभवेतिलतर्पणमप्यत्र कार्यम् अत्रशुक्लयुगादिकृत्यंपूर्वाह्णेकार्यम् तत्रासंभवेपराह्णेऽपि कृष्णयुगादिकार्यंत्वपराह्णेइत्यादिमन्वादिप्रकरणोक्तोनिर्णयः द्वेधाविभक्तदिनपूर्वार्धैकदेशव्यापिनी दिनद्वयेचेत्रिमुहूर्ताधिकव्याप्तिसत्त्वेपरा त्रिमुहूर्तन्यूनत्वे पूर्वा मन्वादौचयुगादौचग्रहणेचन्द्रसूर्ययोः । व्यतीपातेवैधृतौचतत्कालव्यापिनीक्रिया १ इतिवचनेनसाकल्यव्याप्तिवाक्यानामपवादात्श्राद्धादिकंतृतीयामध्येएवकर्तव्यम् पुरुषार्थचिन्तामणौतुसप्तमाष्टमनवममुहूर्तानांगान्धर्वकुतुपरौहिणसंज्ञकानांयुगादिश्राद्धकालत्वात् शुक्लेमध्यमदिनमानेत्रयोदश्यादिपञ्चदश्यन्तघटीत्रयव्यापिन्यांश्राद्धम् कृष्णेतुषोडशीमारभ्यघटीत्रये उभयत्रतादृशघटीत्रयव्याप्तौसत्यामसत्यांवाशुक्लापरा यदातु परेद्युस्त्रयोदशघटीतःपूर्वंसमाप्तापूर्वेद्युस्त्रयोदश्यादिघटीत्रयेतदेकदेशेवा विद्यतेतदाकर्मकालशास्त्रबाहुल्यात्पूर्वैवग्राह्येत्युक्तम् इदमेवयुक्तमितिभाति

१ आदिशब्देन सूक्ष्मवासांसि जलपात्राणि पुष्पगृहाणि द्राक्षारम्भाफलानि पानकानि च सिन्धूक्तानि ज्ञेयानि. २ सापूर्वाह्णव्यापिनीग्राह्या पूर्वाह्णो द्वेधाविभक्तदिनपूर्वार्धः । दिनद्वयेऽपितद्व्याप्तौपरैव इयंयुगादिरपि श्राद्धेपिपूर्वाह्णव्यापिनीग्राह्या पूर्वाह्णेतुसदाकार्याः शुक्लामनुयुगादयः । दैवेकर्मणिपित्र्येचकृष्णेचैवापराह्णिके । शुक्लाःशुक्लपक्षस्थाः कृष्णे कृष्णपक्षस्थाः । वैशाखस्यतृतीयांचपूर्वविद्धांकरोतिवै । हव्यंदेवानगृह्णन्तिकव्यंचपितरस्तथा । इतिव्रतराजनिर्णयसिन्धू.

अत्रदेवतोद्देशेनपित्रुद्देशेनचो**दकुम्भदान**मुक्तम् तत्रश्रीपरमेश्वरप्रीति-द्वाराऽदकुम्भदानकल्पोक्तफलावाप्त्यर्थं ब्राह्मणायोदकुम्भदानंकरिष्यइति संकल्प्य सूत्रवेष्टितंगन्धफलयवाद्युपेतंकलशंपञ्चोपचारैर्ब्राह्मणंचसंपूज्य एषधर्मघटोदत्तोब्रह्मविष्णुशिवात्मकः। अस्यप्रदानात्सकलाममसन्तुमनोरथाः १ इतिमन्त्रेणदद्यात् पित्रुद्देशेतुपितॄणामक्षय्यतृप्त्यर्थंउदकुम्भदानं करिष्येइतिसंकल्प्यपूर्ववत्कुम्भब्राह्मणौसंपूज्योदकुम्भेगन्धतिलफलादिनिक्षिप्य एषधर्मघटोदत्तोब्रह्मविष्णुशिवात्मकः। अस्यप्रदानात्तृप्यंतुपितरोपिपितामहाः १ गन्धोदकतिलैर्मिश्रंसान्नंकुम्भंफलान्वितम्। पितृभ्यःसंप्रदास्यामिअक्षय्यमुपतिष्ठतु २ इतिमन्त्रेणदद्यात् युगादौसमुद्रस्नानंमहाफलम् वैशाखस्याधिमासत्वेयुगादिश्राद्धंमासद्वयेपिकार्यम् युगादिषूपवासोमहाफलः युगादिमन्वादौरात्रिभोजनेअभिस्ववृष्टिमितिमन्त्रजपः युगादिश्राद्धलोपे युगादिश्राद्धलोपजन्यप्रत्यवायपरिहारार्थमृग्विधानोक्तंप्रायश्चित्तंकरिष्येइतिसंकल्प्य नयस्यद्यावेतिऋचंशतवारंजपेत् अयंनिर्णयः सर्वयुगादौज्ञेयः इतिअक्षय्यतृतीयानिर्णयः इयमेवतृतीया**परशुरामजयन्ती**—इयंरात्रिप्रथमयामव्यापिनीग्राह्या पूर्वेद्युरेवप्रथमयामव्याप्तौ पूर्वा दिनद्वयेरात्रिप्रथमयामेसाम्येनवैषम्येणवैकदेशव्याप्तौपरा अत्रप्रदोषेपरशुरामंसंपूज्यार्घ्यंदद्यात् तत्रमन्त्रः जमदग्निसुतोवीरक्षत्रियान्तकर प्रभो। गृहाणार्घ्यंमयादत्तंकृपयापरमेश्वर १ इतिवैशाखशुक्लसप्तम्यांगङ्गोत्पत्तिस्तस्यां मध्याह्नव्यापिन्यांगङ्गापूजनंकार्यम् दिनद्वयेतद्व्याप्तौ[1] वैशाखमासेद्वादश्यां[2]पूजयेन्मधुसूदनम्। अग्निष्टोममवाप्नोतिसोमलोकंचगच्छति १ वैशाखशुक्लचतुर्दशी**नृसिंहजयन्ती**—सा सूर्यास्तमयकालव्यापिनीग्राह्या दिनद्वयेतद्व्याप्तौ[3]तदव्याप्तौवापरैव स्वातीनक्षत्रशनिवारा[4]दियोगेसातिप्रशस्ता **अथव्रतप्रयोगः**—त्रयोदश्यांकृतैकभक्तश्चतुर्द-

---

१ मध्याह्नव्यापिनीग्राह्या। दिनद्वयेतद्व्याप्तावव्याप्तावेकदेशव्याप्तौवापूर्वा युग्मवाक्यात् इतिसिन्धुः. २ वैशाखशुक्लद्वादश्यांयोगविशेषोहेमाद्रौ—पञ्चाननस्थौगुरुभूमिपुत्रौमेषे रविःस्याद्यदिशुक्लपक्षे। पाशाभिधानाकरभेणयुक्तातिथिर्व्यतीपातइतीहयोगः॥ अस्मिंस्तुगोभूमिहिरण्यवस्त्रदानेनसर्वंपरिहायपापम्। सुरत्वमिन्द्रत्वमनामयत्वंमर्त्याधिपत्यंलभतेमनुष्यः॥ इति॥ पञ्चाननःसिंहः पाशाभिधानातिथिर्द्वादशी करभोहस्तः इतिसिन्धौ. ३ अंशतःसमव्याप्तौचपरा विषमव्याप्तौत्वधिकव्याप्तिमती दिनद्वयेप्यव्याप्तौपरा परदिनेगौणकालव्याप्तेःसत्त्वात्पूर्वदिनेचतदभावात् इतिव्रतराजादिषु. ४ आदिशब्देन—सिद्धयोगस्यसंयोगेवणिजेकरणेतथा। पुंसांसौभाग्ययोगेनलभ्यतेदैवयोगतः। इत्यादि सिन्धूक्तं ग्राह्यम्.

श्यांमध्याह्नेतिलामलकैःस्नात्वा उपोष्येहंनारसिंहभुक्तिमुक्तिफलप्रद । शरणंत्वांप्रपन्नोऽस्मिभक्तिंमेनृहरेदिश १ इतिमन्त्रेणव्रतंसंकल्प्याचार्यंवृत्वासायंकालेधान्यस्थोदकुम्भेपूर्णपात्रेसौवर्णप्रतिमायांषोडशोपचारैर्देवंसंपूज्यार्घ्यंदद्यात् तत्रमन्त्रः परित्राणायसाधूनांजातोविष्णोनृकेसरी । गृहाणार्घ्यंमयादत्तंसलक्ष्मीर्नृहरिःस्वयम् १ रात्रौजागरणंकृत्वाप्रातर्देवंसंपूज्य विसृज्याचार्यायधेनुयुतांप्रतिमांदद्यात् तत्रमन्त्रः नृसिंहाच्युतगोविन्दलक्ष्मीकान्तजगत्पते । अनेनार्चाप्रदानेनसफलाःस्युर्मनोरथाः १ अथप्रार्थना मद्वंशेयेनराजातायेजनिष्यन्तिचापरे । तांस्त्वमुद्धरदेवेशदुःसहाद्भवसागरात् १ पातकार्णवमग्नस्यव्याधिदुःखाम्बुवारिधेः । नीचैश्चपरिभूतस्यमहादुःखागतस्यमे २ करावलम्बनंदेहिशेषशायिन्जगत्पते । श्रीनृसिंहरमाकान्तभक्तानांभयनाशन ३ क्षीराम्बुधिनिवासस्त्वंचक्रपाणेजनार्दन । व्रतेनानेनदेवेशभुक्तिमुक्तिप्रदोभव ४ इति ततोब्राह्मणैःसहतिष्यन्तेपारणंकार्यम् यामत्रयोर्ध्वगामिन्यांचतुर्दश्यांतुपूर्वाह्णेएवपारणम् पौर्णमास्यांशृताम्नसहितोदकुम्भदानेगोदानफलम् स्वर्णतिलयुक्तद्वादशोदकुम्भदानेब्रह्महत्यापापान्मुक्तिः अत्रयथाविधिकृष्णाजिनदाने पृथ्वीदानफलम् स्वर्णमधु**तिलसर्पिर्युतकृष्णाजिनदाने**सर्वपापनाशः अत्र तिलस्नानंतिलहोमस्तिलपात्रदानंतिलतैलेनदीपदानं तिलैःपितृतर्पणंमधुयुक्ततिलदानंचमहाफलम् तत्रतिलदानमन्त्रः तिलावैसोमदैवत्याःसुरैःसृष्टास्तुगोसवे । स्वर्गप्रदाःस्वतन्त्राश्चतेमांरक्षन्तुनित्यशः १ वैशाखशुक्लद्वादश्यांपौर्णमास्यांवा**वैशाखस्नानोद्यापनम्**—एकादश्यांपौर्णमास्यां वोपोष्यकलशेसुवर्णप्रतिमायांसलक्ष्मीकंविष्णुंसंपूज्यरात्रौजागरणंकृत्वा प्रातर्ग्रहपूजनपूर्वकंपायसेन तिलाज्यैर्वायवैर्वाअष्टोत्तरशतंहोमः प्रतद्विष्णुरितिवा इदंविष्णुरितिवामन्त्रेणकार्यः सांगतार्थंगोदानंपादुकोपानच्छत्रव्यजनोदकुम्भदानंशय्यादिदानंचकार्यम् अशक्तेनकृसराद्यन्नैर्दशब्राह्मणभोजनंकार्यम् एतत्पौर्णमासीमारभ्यज्येष्ठशुक्लैकादशीपर्यन्तंजलस्थविष्णुपूजोत्सवःकार्यः वैशाखामावास्या**भावुकाख्य**दिनंतत्परंकरिसंज्ञकदिनंचशुभेषुवर्ज्यम् इतिश्रीमदनन्तोपाध्यायसूनुकाशीनाथोपाध्यायविरचितेधर्मसिन्धुसारेवैशाखमासकृत्योद्देशः

अथज्येष्ठकृत्यम्—मिथुनसंक्रान्तौपराःषोडशनाड्यःपुण्यकालः रात्रौतुप्रागुक्तम् ज्येष्ठमासेपिष्टेनब्रह्ममूर्तिंकृत्वावस्त्राद्यैःपूजयेत्सूर्यलोक-

प्राप्तिः अत्रमासेजलधेनुदानमुक्तम् ज्येष्ठशुक्लप्रतिपदिकरवीरव्रतमुक्तम् । ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां**रम्भाव्रतं**—सापूर्वविद्धाग्राह्या यत्रपूर्वविद्धाग्राह्यतयोच्यतेतत्रास्तात्पूर्वंद्विमुहूर्ताधिकायाग्राह्यत्वंज्ञेयंनन्यूनायाः तत्रापियदिपरेद्युःसूर्यास्तमयपर्यन्तंपूर्वविद्धायास्तिथेःसत्त्वंतदासत्यपिपूर्वविद्धाग्राह्यत्ववचनेपूर्वविद्धांत्यक्त्वाअखण्डत्वाच्छुद्धत्वात्परैवग्राह्या यदातुग्राह्यायाःपूर्वविद्धायाःपूर्वेद्युर्मुहूर्तद्वयान्न्यूनत्वंपरेद्युश्चास्तमयात्प्राक्समाप्तत्वंतदापिपरैवग्राह्या एवंसर्वत्रोह्यम् रम्भाव्रतेपञ्चाग्नितपनपरास्त्रीपुमान्वाभवानींस्वर्णप्रतिमायांसंपूज्य यथोक्तविधिहोमादिकृत्वासपत्नीकायगृहंसोपस्करंदद्यात् दांपत्यानिभोजयेत् विशेषविधिर्व्रतग्रन्थेज्ञेयः चतुर्थ्यामुमावतारस्तत्रो**मापूजनव्र**तम् अष्टम्यांशुक्लादेवीपूज्या नवम्यामुपोष्यदेवींपूजयेत् ज्येष्ठशुक्लदशम्यांगङ्गावतारः इयं**दशहरासंज्ञिका**—अत्रदश योगाउक्ताः । ज्येष्ठमासि १ सितेपक्षे २ दशम्यां ३ बुध ४ हस्तयोः ५ । व्यतीपाते ६ गरानन्दे ७।८ कन्याचन्द्रे ९ वृषेरवौ १० । इति गराख्यंकरणं बुधवारहस्तयोगेआनन्दाख्योयोगः अत्रदशमीव्यतीपातयोर्मुख्यत्वम् तेनयस्मिन्दिनेकतिपययोगवतीदशमीपूर्वाह्णेलभ्यतेतत्रदशहराव्रतंकार्यम् दिनद्वयेपूर्वाह्णेतत्सत्त्वेयत्रबहूनांयोगःसाग्राह्या ज्येष्ठेमलमासेसतितत्रैवदशहराकार्यानतुशुद्धे दशहरासुनोत्कर्षश्चतुर्ष्वपियुगादिष्विति हेमाद्रौऋष्यश्रृङ्गोक्तेः । अत्रकाशीवासिभिर्दशाश्वमेधतीर्थेस्नात्वागङ्गापूजनंकार्यम् इतरदेशस्थैःस्वसंनिहितनद्यांस्नात्वागङ्गापूजनादिकंकार्यम् ।

अथव्रतविधिः— देशकालौसंकीर्त्यममैतज्जन्मजन्मान्तरसमुद्भूतत्रिविधकायिकचतुर्विधवाचिकत्रिविधमानसेतिस्कान्दोक्तदशविधपापनिरासत्रयस्त्रिंशच्छतपितृउद्धारब्रह्मलोकावाप्त्यादिफलप्राप्त्यर्थंज्येष्ठमाससितपक्षदशमीबुधवारहस्ततारकागरकरणव्यतीपातानन्दयोगकन्यास्थचन्द्रवृषस्थसूर्येतिदशयोगपर्वण्यस्यांमहानद्यांस्नानं तीर्थपूजनंप्रतिमायांजाह्नवीपूजांतिलादिदानंमूलमन्त्रजपमाज्यहोमंचयथाशक्तिकरिष्ये यथाविधिस्नानं दशवारंकृत्वाजलेस्थितोदशवारंसकृद्वावक्ष्यमाणंस्तोत्रंपठित्वा वासःपरिधानादिपितृतर्पणान्तंनित्यंविधायतीर्थेपूजांविधायसर्पिर्मिश्रान्दशप्रसृतिकृष्णतिलान्तीर्थेञ्जलिनाप्रक्षिप्यगुडमिश्रान्सक्तुपिण्डान्दशप्रक्षिपेत् ततोगङ्गातटेताम्रेमृन्मयेवास्थापितेकलशेसौवर्णादिप्रतिमायांगङ्गामावाहयेत् तत्रमन्त्रः—नमोभगवत्यैदशपापहरायैगङ्गायैनारायण्यैरेवत्यैशिवायै

दक्षायैअमृतायैविश्वरूपिण्यैनन्दिन्यैतेनमोनमः अयंस्त्र्यादिसाधारणः द्वि-
जमात्रविषयोविंशत्यक्षरोयथा—ॐनमःशिवायैनारायण्यैदशहरायैगङ्गा-
यैस्वाहेति एवंगङ्गामावाह्य नारायणंरुद्रंब्रह्माणंसूर्यंभगीरथंहिमाचलंचना-
ममन्त्रेणतत्रैवावाह्यउक्तमूलमन्त्रमुच्चार्य श्रीगङ्गायैनारायणरुद्रब्रह्मसूर्यभगी-
रथहिमवत्सहितायैआसनंसमर्पयामीत्येवमासनाद्युपचारैःपूजयेत् दशवि-
धैःपुष्पैःसंपूज्यदशाङ्गधूपंदत्त्वादशविधनैवेद्यान्तेताम्बूलंदक्षिणांदत्त्वादश-
फलान्यर्पयेत् दशदीपान्दत्त्वापूजांसमापयेत् दशविप्रेभ्यःप्रत्येकंषोडशषो-
डशमुष्टितिलान्सदक्षिणान्दद्यात् एवंयवानपि ततोदशगाएकांवागांदद्यात्
मत्स्यकच्छपमण्डूकान्सौवर्णान्राजतान्पिष्टमयान्वासंपूज्यतीर्थेक्षिपेत् ए-
वंदीपान्प्रवाहयेत् **जपहोम**चिकीर्षायां पूर्वोक्तमूलमन्त्रस्यपञ्चसहस्रसं-
ख्योजपोदशांशेनहोमः यथाशक्तिवाजपहोमौ तत्रदशहराव्रताङ्गत्वेन
होमंकरिष्येइतिसंकल्प्यस्थण्डिलेग्निंप्रतिष्ठाप्यान्वाधानेचक्षुषीआज्येनेत्यन्ते
श्रीगङ्गाममुकसंख्ययाज्येननारायणादिषड्देवताएकैकयाज्याहुत्याशेषेण
स्विष्टकृतमित्यादिप्रोक्षण्यादिषट्पात्राण्यासाद्याज्यंसंस्कृत्ययथान्वाधानंजु-
हुयात् दशब्राह्मणान्सुवासिनीश्चभोजयेत् प्रतिपद्दिनमारभ्यस्नानादिपूजा-
न्तोविधिःकार्यइतिकेचित् **स्तोत्रंयथास्कान्दे**—ब्रह्मोवाच नमःशि-
वायैगङ्गायैशिवदायैनमोनमः । नमस्तेरुद्ररूपिण्यैशाङ्कर्यैतेनमोनमः १
नमस्तेविश्वरूपिण्यैब्रह्ममूर्त्यैनमोनमः । सर्वदेवस्वरूपिण्यैनमोभेषजमूर्तये
२ सर्वस्यसर्वव्याधीनांभिषक्श्रेष्ठ्यैनमोस्तुते । स्थाणुजङ्गमसंभूतविषह-
न्त्र्यैनमोनमः ३ भोगोपभोगदायिन्यैभोगवत्यैनमोनमः । मन्दाकिन्यैन-
मस्तेस्तुस्वर्गदायैनमःसदा ४ नमस्त्रैलोक्यभूषायैजगद्धात्र्यैनमोनमः ।
नमस्त्रिशुक्लसंस्थायैतेजोवत्यैनमोनमः ५ नन्दायैलिङ्गधारिण्यैनारायण्यैन-
मोनमः । नमस्तेविश्वमुख्यायैरेवत्यैतेनमोनमः ६ बृहत्यैतेनमस्तेस्तुलोक-
धात्र्यैनमोनमः । नमस्तेविश्वमित्रायैनन्दिन्यैतेनमोनमः ७ पृथ्व्यैशिवा-
मृतायैचसुवृषायैनमोनमः । शान्तायैचवरिष्ठायैवरदायैनमोनमः ८ उ-
स्रायैसुखदोग्ध्र्यैचसंजीविन्यैनमोनमः । ब्रह्मिष्ठायैब्रह्मदायैदुरितघ्न्यैनमो-
नमः ९ प्रणतार्तिप्रभञ्जिन्यैजगन्मात्रेनमोस्तुते । सर्वापत्प्रतिपक्षायैमङ्ग-
लायैनमोनमः १० शरणागतदीनार्तपरित्राणपरायणे । सर्वस्यार्तिहरेदे-
विनारायणिनमोस्तुते ११ निर्लेपायैदुर्गहन्त्र्यैदक्षायैतेनमोनमः । परात्प-
रतरेतुभ्यंनमस्तेमोक्षदेसदा १२ गङ्गेममाऽग्रतोभूयागङ्गेमेदेविपृष्ठतः ।

गङ्गेमेपार्श्वयोरेहित्वयिगङ्गेऽस्तुमेस्थितिः १३ आदौत्वमन्तेमध्येचसर्वंत्वं गांगतेशिवे । त्वमेवमूलप्रकृतिस्त्वंहिनारायणःपरः १४ गङ्गेत्वंपरमात्मा चशिवस्तुभ्यंनमःशिवे १५ यइदंपठतिस्तोत्रंभक्त्यानित्यंनरोपियः । शृणुयाच्छ्रद्धयायुक्तःकायवाक्चित्तसंभवैः १६ दशधासंस्थितैर्दोषैःसर्वैरेवप्रमुच्यते । सर्वान्कामानवाप्नोतिप्रेत्यब्रह्मणिलीयते १७ ज्येष्ठेमासिसितेपक्षेदशमीहस्तसंयुता । तस्यांदशम्यामेतच्चस्तोत्रंगङ्गाजलेस्थितः १८ यःपठेद्दशकृत्वस्तुदरिद्रोवापिचाक्षमः । सोपितत्फलमाप्नोतिगङ्गांसंपूज्ययत्नतः १९ अदत्तानामुपादानंहिंसाचैवाविधानतः । परदारोपसेवाचकायिकं त्रिविधंस्मृतम् २० पारुष्यमनृतंचैवपैशुन्यंचापिसर्वशः । असंबद्धप्रलापश्चवाङ्मयंस्याच्चतुर्विधम् २१ परद्रव्येष्वभिध्यानंमनसानिष्टचिन्तनम् । वितथाभिनिवेशश्चमानसंत्रिविधंस्मृतम् २२ एतानिदशपापानिहरत्वंमम जाह्नवि । दशपापहरायस्मात्तस्माद्दशहरास्मृता २३ त्रयस्त्रिंशच्छतंपूर्वान्पितॄनथपितामहान् । उद्धरत्येवसंसारान्मन्त्रेणानेनपूजिता २४ नमो भगवत्यैदशपापहरायैगङ्गायैनारायण्यैरेवत्यैशिवायैदक्षायैअमृतायैविश्वरूपिण्यैनन्दिन्यैतेनमोनमः । सितमकरनिषण्णांशुभ्रवर्णांत्रिनेत्रांकरधृतकलशोद्यत्सोत्पलामत्यभीष्टाम् । विधिहरिहररूपांसेन्दुकोटीरजुष्टांकलितसितदुकूलांजाह्नवींतांनमामि २५ आदावादिपितामहस्यनिगमव्यापारपात्रेजलंपश्चात्पन्नगशायिनोभगवतःपादोदकंपावनम् । भूयःशंभुजटाविभूषणमणिर्जह्नोर्महर्षेरियंदेवीकल्मषनाशिनीभगवतीभागीरथीदृश्यते २६ गङ्गागङ्गेतियोब्रूयाद्योजनानांशतैरपि । मुच्यतेसर्वपापेभ्योविष्णुलोकंसगच्छति २७ इतिस्तोत्रेणस्तुत्वाहोमान्तेप्रतिमोत्तरपूजांकृत्वा विसृज्याचार्यायमूलमन्त्रेणदद्यात् इतिदशहराविधिः ज्येष्ठशुक्लैकादशी**निर्जला**— अस्यांनित्याचमनादिव्यतिरिक्तजलपानवर्जनेनोपवासेकृतेद्वादशैकादश्युपवासफलम् द्वादश्यांचनिर्जलोपोषितैकादशीव्रताङ्गत्वेनसहिरण्यसशर्करोदकुम्भदानंकरिष्येइतिसंकल्प्य देवदेवहृषीकेशसंसारार्णवतारक । उदकुम्भप्रदानेनयास्यामिपरमांगतिम् १ इतिमन्त्रेणशर्करायुतंसहिरण्यमुदकुम्भंदद्यात् ज्येष्ठमाससितद्वादश्यामहोरात्रंत्रिविक्रमपूजनाद्गवामयनाख्यक्रतुफलसिद्धिः ज्येष्ठपौर्णमास्यांतिलदानादश्वमेधफलम् ज्येष्ठानक्षत्रयुतायांज्यैष्ठ्यां छत्रोपानहदानान्नराधिपत्यप्राप्तिः ज्येष्ठपूर्णिमायांबिल्वत्रिरात्रिव्रतमुक्तम् अत्रपरविद्धाग्राह्या अस्यामेव**वटसावित्रीव्रतम्**—अत्र

व्रतेत्रयोदश्यादिदिनत्रयमुपवासः अशक्तौतुत्रयोदश्यांनक्तं चतुर्दश्यामयाचितं पौर्णमास्यामुपोषणम् अत्रपौर्णमासीनिर्णयानुसारेणयथात्रिरात्रं भवेत्तथात्रयोदश्यादिदिनत्रयंग्राह्यम् तत्रपौर्णिमासूर्यास्तमयात्पूर्वंत्रिमुहूर्ताधिकव्यापिनीचतुर्दशीविद्धाग्राह्या त्रिमुहूर्तन्यूनत्वेपरैव भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरांतिथिमितिवचनंसावित्रीव्रतातिरिक्तेज्ञेयम् सावित्रीव्रतोपवासेऽष्टादशनाडीविद्धायाअपिग्राह्यत्वात् यत्तुकेवलपूजनात्मकमुपवासरहितंसावित्रीव्रतंसर्वत्रस्त्रियोनुतिष्ठन्ति तत्रभूतोष्टादशेतिवेधोव्रतदानादिपरोनतूपवासपरइतिनिर्णयसिन्धुलिखितमाधवाशयानुसारेणाष्टादशनाडीचतुर्दशीसत्त्वेपरैवपूजाव्रतेग्राह्या उपवासव्रतेतुपूर्वेतिममप्रतिभाति अत्रपारणंपूर्णिमान्तेकर्तव्यम् अत्ररजस्वलादिदोषेपूजादिब्राह्मणद्वाराकार्यम् स्वयमुपवासादिकंकार्यमित्यादयःस्त्रीव्रतेविशेषाःप्रथमपरिच्छेदेज्ञेयाः अत्रपूजोद्यापनादिविधिर्व्रतग्रन्थेप्रसिद्धः अत्रज्येष्टपौर्णिमायांज्येष्ठानक्षत्रे बृहस्पतिश्चन्द्रश्च रोहिणीनक्षत्रेतुसूर्यस्तदामहाज्यैष्ठीतियोगस्तत्रस्नानदानादिकंकार्यम् अस्याःपौर्णमास्या मन्वादित्वादत्रपिण्डरहितंश्राद्धमुक्तम् एतन्निर्णयश्चैत्रेउक्तः अत्रमासेविप्रेभ्यश्चन्दनव्यजनोदकुम्भादिकंत्रिविक्रमप्रीतयेदेयम् इतिश्रीमदनन्तोपाध्यायसूनुकाशीनाथोपाध्यायविरचिते धर्मसिन्धुसारेज्येष्ठमासनिर्णयोद्देशः

अथाषाढकृत्यम्—अथाषाढेदक्षिणायनसंज्ञाकर्कसंक्रान्तिः कर्कसंक्रान्तौपूर्वात्रिंशन्नाड्यःपुण्यकालः तत्रापिसंक्रान्तिसन्निहितानाड्यःपुण्यतमाः रात्रावर्धरात्रात्प्राक्परतश्चसंक्रमेपिपूर्वदिनेपुण्यकालः तत्रापिमध्याह्नात्परतःपुण्यतमत्वम् सूर्योदयोत्तरंघटीद्वयात्प्राक्संक्रमेपरतएवपुण्यम् ज्योतिर्ग्रन्थेतुसूर्योदयात्प्राक्घटीत्रयात्मकसंध्यासमयेऽपिकर्कसंक्रमेपरदिनेएवपुण्यमित्युक्तम् अत्रदानोपवासादिप्रथमपरिच्छेदेउक्तम् कर्ककन्याधनुःकुम्भस्थेरवौकेशकर्तनादिकंनिषिद्धम् आषाढेमासमेकभक्तव्रतेकृतेबहुधनधान्यपुत्रप्राप्तिः अत्रमासेउपानच्छत्रलवणामलकानिवामनप्रीत्यै देयानि आषाढशुक्लद्वितीयायांपुष्यनक्षत्रयुतायांकेवलायांवा **श्रीरामस्यरथोत्सवः**—आषाढशुक्लपक्षेदशमीपौर्णमासीचमन्वादिः तन्निर्णयस्तूक्तः अथैकादश्यां**विष्णुशयनोत्सवः**—तत्रसोपस्करेमञ्चकेसुप्तांश्रीविष्णुप्रतिमां शङ्खादिचतुरायुधांलक्ष्मीसंवाहितचरणांनानाविधोपचारैःसंपूजयेत् सुप्तेत्वयिजगन्नाथेजगत्सुप्तंभवेदिदम् । विबुद्धेत्वयिबु-

ध्येतत्सर्वं सचराचरम् १ इतिप्राथ्र्य उपोष्यजागरंकृत्वा द्वादश्यांपुनः संपूज्यत्रयोदश्यांगीतनृत्यवाद्यादिकंनिवेदयेत् एवमिदंत्रिदिनसाध्यंव्रतम् तत्रस्मार्तैर्वैष्णवैश्चस्वस्वैकादशीव्रतदिनेशयनीव्रतमारब्धव्यम् रात्रौशयनोत्सवः दिवाप्रबोधोत्सवः द्वादश्यांपारणाहेशयनप्रबोधोत्सवाविति केचित् अत्रदेशाचाराद्व्यवस्था नेदंमलमासेकार्यम् आषाढशुद्धद्वादश्यामनुराधायोगरहितायांपारणंकार्यम् तत्रापि अनुराधाप्रथमपादयोगएववर्ज्यः यदातुद्वादशीस्वल्पावर्ज्यनक्षत्रभागोद्वादशीमतिक्रम्यविद्यतेतदानिषेधमनादृत्यद्वादश्यामेवपारणंकार्यमितिकौस्तुभे उक्तम् सङ्गवकालभागंत्यक्त्वा प्रातर्मध्याह्नभागेवाभोक्तव्यमितिपुरुषार्थचिन्तामणौ द्वादश्यांपारणोत्तरं सायंपूजांकृत्वाचातुर्मास्यव्रतसंकल्पंकुर्यादितिकौस्तुभे एकादश्यामेवेति निर्णयसिन्धुः चातुर्मास्यव्रतप्रथमारम्भोगुरुशुक्रास्तादावाशौचादौचनभवति द्वितीयाद्यारम्भस्तुअस्तादौआशौचादौचभवत्येव **चातुर्मास्यव्रतं** चशैवादिभिरपिकार्यम् व्रतग्रहणप्रकारस्तु भगवतोजातीपुष्पादिभिर्महापूजांकृत्वा सुप्तेत्वयिजगन्नाथजगत्सुप्तंभवेदिदम् । विबुद्धेत्वयिबुध्येत प्रसन्नोमेभवाच्युत १ इतिप्राथ्र्यअग्रेकृताञ्जलिः चतुरोवार्षिकान्मासान्देवस्योत्थापनावधि । श्रावणेवर्जयेशाकंदधिभाद्रपदेतथा १ दुग्धमाश्वयुजेमासिकार्तिकेद्विदलंतथा । इमंकरिष्येनियमंनिर्विघ्नंकुरुमेच्युत २ इदं व्रतंमयादेवगृहीतंपुरतस्तव । निर्विघ्नंसिद्धिमायातुप्रसादात्तेरमापते ३ गृहीतेस्मिन्व्रतेदेवपंचत्वंयदिमेभवेत् । तदाभवतुसंपूर्णंप्रसादात्तेजनार्दन ४ इतिप्राथ्र्यदेवायशङ्खेनार्घ्यंनिवेदयेत् एतानिव्रतानिनित्यानि हविष्यभक्षणादिव्रतान्तरचिकीर्षायांश्रावणेवर्जयेशाकमितिश्लोकस्थाने हविष्यान्नंभक्षयिष्येदेवाहंप्रीतयेतवेत्यूहःकार्यः शाकव्रतेव्रतान्तरेचसमुच्चयेनकर्तव्येतं श्लोकंपठित्वा व्रतान्तरमन्त्रंवदेत् एवंगुडवर्जनादिधारणापारणादिव्रतेषु वर्जयिष्येगुडंदेवमधुरस्वरसिद्धये । वर्जयिष्येतैलमहंसुन्दराङ्गत्वसिद्धये १ योगाभ्यासीभविष्यामिप्राप्तुंब्रह्मपदंपरम् । मौनव्रतीभविष्यामिस्वाज्ञापालनसिद्धये २ एकान्तरोपवासीचप्राप्तुंब्रह्मपुरंपरम् इत्यादिरीत्योहःकार्यः निषिद्धमात्रवर्जनेच्छायां वृन्ताकादिनिषिद्धानिहरेसर्वाणिवर्जये इतिसंकल्पः **निषिद्धानि**—तानिच चातुर्मास्येनिषिद्धानि प्राण्यङ्गचूर्णंचर्मस्थोदकंजम्बीरंबीजपूरंयज्ञशेषभिन्नंविष्णवनिवेदितान्नंदग्धान्नंमसूरंमांसंचे-

---

१ अत्रश्रावणशब्देनाऽऽषाढशुक्लस्यैकादशींद्वादशींवाआरभ्यश्रावणशुक्लस्यएकादशीपर्यन्तोद्वादशीपर्यन्तोवामासोग्राह्यः एवंभाद्रपदादिष्वपिज्ञेयम्.

त्यष्टविधमामिषंवर्जयेत् निष्पावराजमाषधान्ये लवणं[1]शाकंवृन्ताकंकलिङ्ग-
फलंअनेकबीजफलं निर्बीजंमूलकंरक्तमूलकंकूष्माण्डं इक्षुदण्डंनूतनबद-
रीधात्रीफलानिचिञ्चांमञ्चकादिशयनमनृतुकालेभार्यांपरान्नंमधुपटोलंमाष-
कुलित्थसितसर्षपांश्चवर्जयेत् वृन्ताकबिल्वोदुम्बरकलिङ्गभिःसं[2]टास्तुवै-
ष्णवैःसर्वमासेषुवर्ज्याः अन्यत्रतुगोछागीमहिष्यन्यदुग्धं पर्युषितान्नंद्विजे-
भ्यःक्रीतारसाभूमिजलवणंताम्रपात्रस्थंगव्यंपल्वलजलंस्वार्थपक्वमन्नमित्या-
मिषगणउक्तः चतुर्ष्वपिहिमासेषुहविष्याशीनपापभाक् । **हविष्याणि
तु**—व्रीहिमुद्गयवतिलकङ्गुक[3]लायश्यामाकगोधूमधान्यानि रक्तभिन्नमू-
लकंसूरणादिकन्दः सैन्धवसामुद्रलवणंगव्यानिदधिसर्पिर्दुग्धानिपनसा-
म्रनारीकेलफलानिहरीतकीपिप्पलीजीरकंशुण्ठीचिञ्चाकदलीलवलीधात्री-
फलानिगुडेतरेक्षुविकारइत्येतानिअतैलपक्वानि गव्यंतक्रंमाहिषंघृतंक्वचित्

अथकाम्यव्रतानि—गुडवर्जनान्मधुरस्वरता तैलवर्जनात्सुन्दरा-
ङ्गता योगाभ्यासीब्रह्मपदमाप्नोति ताम्बूलत्यागाद्भोगीमधुरकण्ठश्च घृतत्या-
गीस्निग्धतनुः शाकत्यागीपक्वान्नभुक् पादाभ्यङ्गत्यागाद्वपुःसौगन्धम् दधि-
दुग्धतक्रत्यागाद्विष्णुलोकः स्थालीपाचितान्नत्यागाद्दीर्घसन्ततिः भूमौदर्भ-
शायीविष्णुदासः भूमिभोजनान्नृपत्वम् मधुमांसत्यागान्मुनिः एकान्तरोप-
वासाद्ब्रह्मलोकः नखकेशधारणाद्दिनेदिनेगङ्गास्नानम् मौनादस्खलिताज्ञा
विष्णुवन्दनाद्गोदानफलम् विष्णुपादस्पर्शात्कृतकृत्यता हरेरालयेसंमार्जना-
दिनानृपत्वम् शतप्रदक्षिणाकरणाद्विष्णुलोकः एकभक्ताशनादग्निहोत्रफलम्
अयाचितेनवापीकूपोत्सर्गादिपूर्तफलम् षष्ठाहःकालभोजनाच्चिरस्वर्गः पर्ण-
षुभोजनात्कुरुक्षेत्रवासफलम् शिलाभोजनात्प्रयागस्नानफलम् एवंमासच-
तुष्टयसाध्यानांव्रतानांसंकल्पमेकादश्यांद्वादश्यांवाकृत्वाश्रावणमासव्रतवि-
शेषसंकल्पइहैवकार्यः अहं**शाकंवर्जयिष्ये**श्रावणेमासिमाधवेति अत्र
शाकशब्देन लोकेप्रसिद्धाःफलमूलपुष्पपत्राङ्कुरकाण्डत्वगादिरूपावर्ज्यानतु
व्यञ्जनमात्रम् शुण्ठीहरिद्राजीरकादिकमपिवर्ज्यम् तत्रतत्कालोद्भवानामा-
तपादिशोषितकालान्तरोद्भवानांचसर्वशाकानांवर्जनंकार्यम् अथैषांचातु-
र्मास्यव्रतानांसमाप्तौकार्तिक्यांदानानितत्रैववक्ष्यन्ते शयनीबोधिन्योस्**तप्त-
मुद्राधारण**मुक्तंरामार्चनचन्द्रिकायाम् अत्रतप्तमुद्राधारणेविधायकानि
प्रशंसावचनानिनिषेधकानिनिन्दावचनानिचबहुतराण्युपलभ्यन्तेतेषांशि-

---

१ 'लोंणचें' इतिलोके. २ दग्धान्नम्. ३ 'वाटाणा' इतिलोके.

ष्टाचाराद्व्यवस्था येषांकुलेपितृपितामहादिभिस्तप्तमुद्राधारणादिधर्मोऽनुष्ठितस्तैस्तथैवानुष्ठेयः येषांतुकुलेषुनकेनाप्यनुष्ठितस्तैर्नस्वमतिविलसितश्रद्धयातद्धर्मोऽनुष्ठेयोदोषश्रवणादितितात्पर्यम् आषाढशुक्लद्वादश्यांवामनपूजनेननरमेधफलम् पूर्वाषाढायुतायांपौर्णमास्यामन्नपानादिदानादक्षय्यान्नादिप्राप्तिः अस्यामेवपौर्णमास्यांप्रदोषव्यापिन्यांश्रीशिवस्यशयनोत्सवः । अस्यामेव**कोकिलाव्रतम्**—तत्र स्नानंकरिष्येनियताब्रह्मचर्येस्थितासती । भोक्ष्यामिनक्तंभूशय्यांकरिष्येप्राणिनांदयाम् १ इतिमासव्रतंसंकल्प्य कोकिलारूपिणींशिवांप्रत्यहंसंपूज्यनक्तभोजनम् यस्मिन्वर्षेऽधिकाषाढस्तस्मिन्नेववर्षेशुद्धाषाढेव्रतंकार्यमित्याचारःसनिर्मूलः आषाढस्यश्रावणस्यवापौर्णमास्यांचतुर्दश्यामष्टम्यांवा**शिवपवित्रारोपण**मुक्तम् अस्यांपौर्णमास्यां**संन्यासिनांचातुर्मास्यावास**संकल्पाङ्गत्वेनक्षौरव्यासपूजादिकंविहितम् अत्रकर्मणिऔदयिकीत्रिमुहूर्तापौर्णमासीग्राह्या चातुर्मास्यमध्येतुवपनंवर्जयेद्यतिः । चातुर्मास्यंद्विमासंवासदैकत्रैवसंवसेत् १ तत्रादौक्षौरंविधायद्वादशमृत्तिकास्नानानिप्राणायामादिविधिंचकृत्वा व्यासपूजांकुर्यात् । अथसंक्षेपेणतद्विधिः देशकालौसंकीर्त्यचातुर्मास्यवाससंकल्पंकर्तुंश्रीकृष्णव्यासभाष्यकाराणांसपरिवाराणांपूजनंकरिष्यइतिसंकल्प्य मध्येश्रीकृष्णंतत्पूर्वतःप्रादक्षिण्येनवासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानावाह्य श्रीकृष्णपञ्चकदक्षिणभागेव्यासंतत्पूर्वतःप्रादक्षिण्येनसुमन्तुजैमिनिवैशंपायनपैलानितिव्यासपञ्चकमावाह्य श्रीकृष्णादिवामेभाष्यकारंश्रीशंकरंतत्पूर्वतःप्रादक्षिण्येन पद्मपादविश्वरूपत्रोटकहस्तामलकाचार्यानावाह्य श्रीकृष्णपञ्चके श्रीकृष्णपार्श्वयोर्ब्रह्मरुद्रौपूर्वादिचतुर्दिक्षुसनकादीन् श्रीकृष्णपञ्चकात्पुरतः गुरुपरमगुरुपरमेष्ठिगुरून्ब्रह्मवसिष्ठशक्तिपराशरव्यासशुकगौडपादगोविन्दपादशंकराचार्यान्ब्रह्मनिष्ठांश्चावाह्य पञ्चकत्रयस्याग्नेये गणेशं ईशान्येक्षेत्रपालं वायव्येदुर्गां नैर्ऋत्येसरस्वतीं प्रागाद्यष्टदिक्षुइन्द्रादिलोकपालांश्चावाह्यपूजयेत् तत्रनारायणाष्टाक्षरेणश्रीकृष्णपूजा अन्येषां प्रणवादिनमोन्तैस्तन्नाममन्त्रैःपूजाकार्या पूजान्तेअसतिप्रतिबन्धेचतुरोवार्षिकान्मासानिहवसामिइतिमनसासंकल्प्य अहंतावन्निवत्स्यामिसर्वभूतहितायवै । प्रायेणप्रावृषिप्राणिसंकुलंवर्त्मदृश्यते १ अतस्तेषामहिंसार्थंपक्षान्वैश्रुतिसंश्रयान् । स्थास्यामश्चतुरोमासानत्रैवासतिबाधके २ इतिवाचिकसंकल्पंकुर्यात् ततोगृहस्थाःप्रतिब्रूयुः निवसन्तुसुखेनात्रगमिष्यामः

कृतार्थताम् । यथाशक्तिचशुश्रूषांकरिष्यामोवयंमुदा १ इति ततोवृद्धा-
नुक्रमेणयतीन्गृहस्थाःयतयश्चान्योन्यंनमस्कुर्युः एतद्विधिःपौर्णमास्यामसं-
भवेद्वादश्यांकार्यः आषाढकृष्णद्वितीयायाम**शून्यशयनंव्रतम्**—अ-
त्रलक्ष्मीयुतंविष्णुंपर्यङ्केसंपूज्य पत्नीभर्तुर्वियोगंचभर्ताभार्यासमुद्भवम् ।
नाप्नुवन्तियथादुःखंदंपत्यानितथाकुरु १ इत्यादिभिर्दांपत्याभङ्गप्रार्थनार्थैः-
र्मन्त्रैःप्रार्थयेत् ततश्चन्द्रायार्घ्यंदत्वानक्तभोजनंकार्यम् एवंमासचतुष्टये
कृष्णद्वितीयासुसंपूज्यसपत्नीकायशय्यादानंकृत्वातांप्रतिमांचसोपस्करांद-
द्यात् अस्मिन्व्रतेअक्षय्यंदांपत्यसुखंपुत्रधनाद्यवियोगोगार्हस्थ्यावियोगःस-
प्तजन्मनिभवति अत्रव्रतेचन्द्रोदयव्यापिनीतिथिर्ग्राह्या चन्द्रोदयेपूजाद्युक्तेः
दिनद्वयेसत्त्वेऽसत्त्वेवापरैव इतिश्रीमदनन्तोपाध्यायसूनुकाशीनाथोपा-
ध्यायविरचितेधर्मसिन्धुसारे आषाढमासनिर्णयोद्देशः

अथश्रावणमासः—सिंहेपराःषोडशनाड्यःपुण्यकालः रात्रौतू-
क्तमेव अत्रमासेएकभक्तव्रतंनक्तव्रतंविष्णुशिवाद्यभिषेकश्चोक्तः सिंहरा-
शिगतेसूर्येयस्यगौःप्रसूयतेतेनव्याहृतिभिर्घृताक्तायुतसंख्यसर्षपहोमंकृ-
त्वासागौर्ब्राह्मणायदेया एवंनिशीथेगोःक्रन्दनेपिमृत्युंजयमन्त्रेणहोमादिरू-
पाशान्तिःकार्या एवंश्रावणमासेदिवाश्विनीप्रसवोऽपिनिषिद्धः माघेबुधे
चमहिषीश्रावणेवडवादिवा । सिंहेगावःप्रसूयन्तेस्वामिनोमृत्युदायकाः १
इत्युक्तेरत्रापिशान्तिःशान्तिग्रन्थतोज्ञेया । सोमवारव्रतंकार्यंश्रावणेवैयथा-
विधि । शक्तेनोपोषणंकार्यमथवानिशिभोजनम् १ एवंश्रावणेभौमवारे
गौरीपूजाप्युक्ता श्रावणशुक्लचतुर्थीमध्याह्नव्यापिनीपूर्वयुताग्राह्या श्रावण-
शुक्लपञ्चमीनागपञ्चमी इयमुदयेत्रिमुहूर्तव्यापिनीपरविद्धाग्राह्या परेद्युस्त्रि-
मुहूर्तन्यूनापञ्चमीपूर्वेद्युस्त्रिमुहूर्तन्यूनचतुर्थ्याविद्धातदापूर्वैव त्रिमुहूर्ताधि-
कचतुर्थीवेधेद्विमुहूर्तापिपरैव मुहूर्तमात्रातुनग्राह्येतिममप्रतिभाति अस्यां
भित्त्यादिलिखितामृन्मयावायथाचारंनागाःपूज्याः श्रावणशुक्लद्वादश्यांमा-
संकृतस्यशाकवर्जनव्रतस्यसाङ्गतार्थंब्राह्मणायशाकदानंकरिष्यइतिसंकल्प्य
ब्राह्मणंसंपूज्य उपायनमिदंदेवव्रतसंपूर्णहेतवे । शाकंतुद्विजवर्यायसहिर-
ण्यंददाम्यहम् १ इत्यादिमन्त्रेणपक्कमामंवाशाकंदद्यात् ततोदधिभाद्रपदे
मासेवर्जयिष्येसदाहरे इतिदधिव्रतंसंकल्पयेत् अत्रदधिमात्रंवर्ज्यंतक्रादी-
नामनिषेधः **पवित्रारोपणम्**—अथपारणाहेद्वादश्यांविष्णोःपवि-
त्रारोपणम् पारणाहेद्वादश्यसत्त्वेत्रयोदश्यांपारणाहे तत्रासंभवेश्रवणक्ष

पूर्णिमायांवाकार्यम् शिवपवित्रंचतुर्दश्यामष्टम्यांवापौर्णमास्यांवाकार्यम् एवंदेवीगणेशदुर्गादीनांचतुर्दशीचतुर्थीतृतीयानवम्यादयोयथाकुलाचारं तिथयः तत्तत्तिथिष्वसंभवेसर्वदेवानांश्रावणपौर्णमास्यांकार्यम् तत्राप्यसंभवेकार्तिक्यवधिगौणकालः इदंनित्यं अकुर्वाणोत्रजत्यधः तस्यसांवत्सरी पूजानिष्फलेत्याद्युक्तेः गौणकालेप्यकरणे तदायुतंजपेन्मन्त्रस्तोत्रंवापिसमाहित इत्युक्तेरयुतसंख्याकतद्देवतामूलमन्त्रजपःप्रायश्चित्तम् तत्रपूर्वेद्युरधिवासनंपरेह्निपवित्रारोपणम् द्व्यहकालासंभवेसद्योधिवासनपूर्वकंतत्कार्यम्

अथसंक्षेपतःप्रयोगः—कार्पाससूत्रस्यनवसूत्रींविधायअष्टोत्तरशतनवसूत्र्यादेवजानुपर्यन्तंचतुर्विंशतिग्रन्थिकमुत्तमपवित्रं चतुःपञ्चाशन्नवसूत्र्याऊरुलम्बिद्वादशग्रन्थिकंमध्यमं सप्तविंशतिनवसूत्र्या अष्टग्रन्थिकं नाभिपर्यन्तंकनिष्ठंपवित्रंचकृत्वा विंशत्युत्तरशतेनसप्तत्यावानवसूत्र्यापादलम्बिनींवनमालामष्टोत्तरशतचतुर्विंशत्यन्यतरग्रन्थिकांकृत्वाद्वादशनवसूत्र्याद्वादशग्रन्थिकंगन्धपवित्रंसप्तविंशतिनवसूत्र्यागुरुपवित्रंत्रिसूत्र्याङ्गदेवतापवित्राणिकुर्यात् शिवपवित्राणिलिङ्गविस्तारानुसारेणकुर्यात् सर्वाणि पवित्राणिपञ्चगव्येनप्रोक्ष्यप्रणवेनप्रक्षाल्यमूलेनाष्टोत्तरशतमभिमन्त्र्यग्रन्थीन्कुङ्कुमेनरञ्जयित्वासर्वपवित्राणिवंशपात्रेसंस्थाप्यवस्त्रेणपिधायदेवपुरतो न्यस्य क्रियालोपविधानार्थंयत्त्वयाविहितंप्रभो। मयैतत्क्रियतेदेवतवतुष्ट्यैपवित्रकम् १ नमेविघ्नोभवेद्देवकुरुनाथदयांमयि। सर्वथासर्वदाविष्णोममत्वंपरमागतिः २ इतिप्रार्थ्याधिवासनंकुर्यात् तत्रदेशकालौसंकीर्त्यसंवत्सरकृतपूजाफलावाप्त्यर्थंअमुकदेवताप्रीत्यर्थंअधिवासनविधिपूर्वकंपवित्रारोपणंकरिष्यइतिसंकल्प्यदेवपुरतः सर्वतोभद्रेजलपूर्णकुम्भंसंस्थाप्य कुम्भेवंशपात्रंतत्रतानिपवित्राणिनिधाय तेषुसंवत्सरस्ययागस्यपवित्रीकरणायभोः। विष्णुलोकात्पवित्राद्यआगच्छेहनमोऽस्तुते १ इतिमन्त्रेणमूलमन्त्रेणचावाह्यत्रिसूत्र्यांब्रह्मविष्णुरुद्रान्नवसूत्र्यांॐकारसोमवह्निब्रह्मनागेशसूर्यशिवविश्वेदेवानुत्तममध्यमकनिष्ठपवित्रेषुब्रह्मविष्णुरुद्रान्सत्वरजस्तमांस्यावाह्यवनमालायांप्रकृतिंचावाह्यमूलमन्त्रेणश्रीपवित्राद्यावाहितदेवताभ्यो नमइत्यन्तेनगन्धाद्युपचारैःपूजयेत् ततःपूर्वसंपादितंवितस्तिमात्रंद्वादशग्रन्थिकंगन्धपवित्रमादाय विष्णुतेजोद्भवंरम्यंसर्वपातकनाशनम्। सर्वकामप्रदंदेवतवाङ्गेधारयाम्यहम् १ इतिमन्त्रेणमूलसंपुटितेनदेवपादयोःसमर्पयेत् देवस्यकरेबध्नीयादित्यन्ये ततोदेवंपञ्चोपचारैःसंपूज्यप्रार्थयेत् आमन्त्रितोसिदेवेशपुराणपुरुषोत्तम। प्रातस्त्वांपूजयिष्यामिसान्निध्यंकुरुकेशव १

क्षीरोदधिमहानागशय्यावस्थितविग्रह । प्रातस्त्वांपूजयिष्यामिसन्निधौभवतेनमः २ ततःसाष्टाङ्गंप्रणम्यपुष्पाञ्जलिंदद्यात् इत्यधिवासनम् अत्रसर्वत्रमूलमन्त्रोगुरूपदिष्टस्तान्त्रिकोवैदिकोवादेवगायत्रीरूपोवाग्राह्यः ततोरात्रिंसत्कथाजागरेणातिवाह्यप्रातःकालेसद्योधिवासनेगोदोहान्तरितेवा कालेपवित्रारोपणाङ्गभूतं देवपूजनंपवित्रपूजनंचकरिष्येइतिसंकल्प्यदेवंपवित्राणिचफलाद्युपनैवेद्यान्तगन्धाद्युपचारैःसंपूज्यगन्धदूर्वाक्षतयुतंकनिष्ठं पवित्रमादाय देवदेवनमस्तुभ्यंगृहाणेदंपवित्रकम् । पवित्रीकरणार्थायवर्षपूजाफलप्रदम् १ पवित्रकंकुरुष्वाद्ययन्मयादुष्कृतंकृतम् । शुद्धोभवाम्यहंदेवत्वत्प्रसादात्सुरेश्वर २ इतिमन्त्रेणमूलसंपुटितेनदत्त्वामध्यमोत्तमपवित्रेवनमालांचैवमेवैतन्मंत्रावृत्त्यादद्यात् अङ्गदेवताभ्योनाम्नासमर्प्य महानैवेद्यंदत्त्वानीराज्यप्रार्थयेत् । मणिविद्रुममालाभिर्मन्दारकुसुमादिभिः । इयंसांवत्सरीपूजातवास्तुगरुडध्वज १ वनमालांयथादेवकौस्तुभंसततं हृदि । तद्वत्पवित्रतंतूंस्त्वंपूजांचहृदयेवह २ जानताजानतावापियत्कृतंन तवार्चनम् । केनचिद्विघ्नदोषेणपरिपूर्णंतदस्तुमे ३ मन्त्रहीनंक्रियाहीनंभक्तिहीनंसुरेश्वर । यत्पूजितंमयादेवपरिपूर्णंतदस्तुमे ४ अपराधसहस्राणिक्रियन्तेहर्निशंमया । दासोऽयमितिमांमत्वाक्षमस्वपरमेश्वर ५ इति अत्रशिवादौगरुडध्वजेत्यादौवृषवाहनेत्यूहः वनमालामितिश्लोकस्तुलोपः देव्यां तुदेवदेवसुरेश्वरेत्यादौदेविदेविसुरेश्वरीत्यादिस्त्रीप्रत्ययांतपदोहःकार्यः शेषं समानम् ततोगुरुंसंपूज्यपवित्रंदत्त्वान्यब्राह्मणेभ्यःसुवासिनीभ्यश्चान्यानि दत्त्वास्वयमपिसकुटुम्बोधारयेत् ततोब्राह्मणैःसहभुक्त्वा त्रिरात्रंब्रह्मचर्यादिनियमवान्देवेपवित्राणिधारयेत् देवस्यस्नानादिकोपचारान्पवित्राणिउत्तार्यकारयेत् त्रिरात्रान्तेदेवंसंपूज्यपवित्राणिविसर्जयेत् अत्रशिवादिपवित्रारोपणेचतुर्दशीपूर्वविद्धाग्राह्या एवंपूर्णिमापित्रिमुहूर्तसायाह्नव्यापिपूर्वविद्धैवग्राह्या अष्टम्यादितिथ्यन्तराण्यपिपवित्रारोपणेप्रथमपरिच्छेदोक्तसामान्यतिथिनिर्णयानुसारेणग्राह्याणि इतिपवित्रारोपणविधिः **बह्वृचानामुपाकर्म–अथोपाकर्मकालः**—तत्र**बह्वृचानां**श्रावणशुक्लपक्षेश्रवणनक्षत्रंपञ्चमीहस्तइतिकालत्रयम् तत्रश्रवणंमुख्यकालस्तदलाभेपञ्चम्यादिः तथाचकालतत्त्वविवेचनेसंग्रहकारिकायाम् पर्वणिश्रवणेकार्यंग्रहसंक्रान्त्यदूषिते । अध्वर्युभिर्बह्वृचैश्चकथंचित्तदसंभवे १ तत्रैवहस्तपञ्चम्यांतयोःकेवलयोरपि । तत्रदिनद्वयेश्रवणसत्वे यदिपूर्वसूर्योदयमारभ्यप्रवृत्तं

श्रवणंद्वितीयदिनेसूर्योदयोत्तरंत्रिमुहूर्तंवर्तते तदापरदिनएवोपाकर्म धनिष्ठायोगप्राशस्त्यात् यदित्रिमुहूर्तन्यूनंतदापूर्वदिनेएवसंपूर्णव्याप्तेः यदिपूर्वदिनेसूर्योदयेनास्तिपरदिनेसूर्योदयोत्तरंमुहूर्तद्वयंवर्ततेतदोत्तरदिनेएव उत्तराषाढावेधनिषेधात् यदिपरदिनेमुहूर्तद्वयन्यूनंपूर्वदिनेचोत्तराषाढाविद्धंतदापञ्चम्यादिकालोग्राह्यः पञ्चमीहस्तइतिकालद्वयंतुऔदयिकंमुहूर्तत्रयव्याप्तिमुख्यम् तदलाभेपूर्वविद्धमपि एवंभाद्रपदशुक्लपक्षेपिश्रवणपञ्चमीहस्तकालत्रयनिर्णयोज्ञेयः एतद्बह्वृचैःपूर्वाह्णेकार्यम् **यजुर्वेदोपाकर्म—अथ यजुर्वेदिनिर्णयः**—तत्रबह्वृचानांश्रवणवत्सर्वयजुर्वेदिनांश्रावणपौर्णमासीमुख्यःकालः पौर्णमास्याःखण्डत्वेयदापूर्णिमापूर्वदिनेमुहूर्ताद्यनन्तरं प्रवृत्ताद्वितीयदिनेषण्मुहूर्तव्यापिनीतदासर्वयाजुषाणामुत्तरैव यदाशुद्धाधिकतयादिनद्वयेपिसूर्योदयव्यापिनीतदासर्वयाजुषाणांपूर्वैव पूर्वदिनेमुहूर्ताद्यनन्तरंप्रवृत्ताद्वितीयदिनेमुहूर्तद्वयत्रयादिव्यापिनीषण्मुहूर्तन्यूनातदातैत्तिरीयैरुत्तराग्राह्या तैत्तिरीयभिन्नयाजुषैःपूर्वाग्राह्या यदापूर्वदिनेमुहूर्ताद्यनन्तरंप्रवृत्ताद्वितीयदिनेमुहूर्तद्वयन्यूनाभवतिक्षयवशान्नास्त्येववातदासर्वयाजुषाणांपूर्वैव **हिरण्यकेशीतैत्तिरीयाणां**श्रावणीपौर्णमासीमुख्यःकालस्तदभावेश्रावणेहस्तः श्रावणशुक्लपञ्चमीतुतत्तत्सूत्रेऽनुक्तेर्नग्राह्या एतदेवभाद्रपदेपिकालद्वयमितिविशेषः खण्डतिथित्वेनिर्णयःपूर्वोक्तएव हस्तनक्षत्रमपिऔदायिकंसङ्गवस्पर्शिग्राह्यमन्यथापूर्वविद्धमेव **आपस्तम्बानां**श्रावणीपौर्णमासीमुख्या तदभावेभाद्रपदीतिविशेषः **बौधायनानां**श्रावणीपौर्णमासीमुख्या दोषसंभावनयातदभावेआषाढीतिविशेषः एतेषामपिखण्डतिथित्वेपूर्वोक्तएवनिर्णयः अथ**काण्वमाध्यन्दिनादिकात्यायनानां** श्रवणयुताश्रावणपूर्णिमाकेवलावा हस्तयुक्तापञ्चमी केवलावा मुख्यः कालः अतःकेवलश्रवणेकेवलहस्तेचतैर्नकार्यम् श्रावणमासेविघ्नदोषेभाद्रपदगतपूर्णिमापञ्चम्योःकार्यम् तिथेःखण्डत्वेषण्मुहूर्ताधिक्येउत्तराषण्मुहूर्तन्यूनत्वेपूर्वाग्राह्येत्यादिःपूर्वोक्तएवनिर्णयः **सामवेदोपाकर्म—अथ सामवेदिनां**भाद्रपदशुक्लेहस्तनक्षत्रंमुख्यःकालः संक्रान्त्यादिदोषेणतत्रासंभवेश्रावणमासेहस्तोग्राह्यइतिनिर्णयसिन्धुः अन्येतुभाद्रपदहस्तेदोषसंभवेश्रावणपौर्णमास्यामुपाकर्मकृत्वाभाद्रपदस्थहस्तपर्यन्तं नपठनीयं ततःपरंपठनीयमित्याहुः हस्तस्यखण्डत्वेदिनद्वयेऽपराह्णपूर्णव्याप्तौअपराह्णैकदेशस्पर्शेवापरदिनेएवोपाकर्म पूर्वदिनएवापराह्णपूर्णव्या-

त्रौपूर्वत्रैव सर्वत्रसामगानामपराह्णस्यैवोपाकर्मकालत्वेनोक्तेः पूर्वदिनएवा-
पराह्णैकदेशस्पर्शेदिनद्वयेप्यपराह्णस्पर्शाभावेवापरत्रैव येषांसामवेदिनांप्रा-
तःसङ्गवौकर्मकालत्वेनोक्तौतेषांपूर्वत्रापराह्णव्याप्तिंत्यक्त्वापरदिनेसङ्गवो-
र्ध्ववर्तमानहस्तग्रहणम् सिंहस्थेसूर्येउपाकर्मविधानंतुयदिश्रावणेहस्तःपूर्णि-
मावासिंहस्थेसूर्येभवतितदातत्रोपाकर्मनकर्कस्थेइतिसामगानां श्रावणमास-
गतहस्तपर्वणोर्व्यवस्थापरम् अन्यशाखिनांसिंहस्थरवेर्विधिर्निषेधोवानास्ति
अथर्ववेदिनांतुश्रावण्यांभाद्रपदगतायांवापौर्णमास्यामुपाकर्म तिथिखण्डे
औदयिकसङ्गवकालव्यापिनीतिथिर्ग्राह्येति **सर्वसाधारणनिर्णयः**—
सर्वशाखिनांश्रावणभाद्रपदमासगतस्वस्वगृह्योक्तकालेषुग्रहणसंक्रान्त्याशौ-
चादिदोषसंभावनायांसर्वथाकर्मलोपप्राप्तौशाखान्तरोक्तकालानांग्राह्यत्व-
मावश्यकम् तत्रापस्तम्बबौधायनसामगादीनांश्रावणभाद्रपदगतपञ्चमीपू-
र्णिमादेरप्यविशेषेणग्राह्यत्वप्राप्तौनर्मदोत्तरदेशेसिंहगतेसूर्येपञ्चम्यादेर्ग्रह-
णम् नर्मदादक्षिणभागे कर्कटस्थेसूर्येश्रावणपञ्चम्यादेर्ग्रहणमितिव्यवस्थे-
तिकौस्तुभेउक्तम् तेनऋग्वेदिनामपिसर्वथाकर्मलोपप्रसक्तौपूर्णिमापिसिंह-
स्थकर्कटस्थादिव्यवस्थयाग्राह्येतिममभाति सर्वशाखिभिःश्रावणमासेमु-
ख्यकालेपर्जन्याभावेनव्रीह्याद्यौषधिप्रादुर्भावाभावेआशौचादौवाभाद्रपद-
श्रवणादौकार्यम् औषधिप्रादुर्भावाभावेपिश्रावणमासेकार्यमितिकर्कादि-
मतम् सर्वशाखिनांगृह्योक्तमुख्यकालत्वेननिर्णीतेदिनेग्रहणस्यसंक्रान्तेर्वास-
त्वेसंक्रान्तिरहिताःपञ्चम्यादयोग्राह्याः ग्रहणसंक्रान्तियोगश्चोपाकर्मसंब-
न्धिन्यहोरात्रेभविष्यन्मध्यरात्रात्पूर्वमतीतमध्यरात्रादूर्ध्वंचेतियामाष्टके
विद्यमानश्रवणनक्षत्रपूर्णिमादितिथ्यस्पृष्टोप्युपाकर्मदूषकः केचित्तूक्तयामा-
ष्टकादन्यत्रापिविद्यमानोग्राह्यश्रवणादिनक्षत्रपर्वादितिथिस्पर्शीचेत्सोपिदूष-
कइत्याहुः **नूतनोपनीतानां**प्रथमोपाकर्मगुरुशुक्रास्तादौमलमासादौसिं-
हस्थेगुरौचनकार्यम् द्वितीयाद्युपाकर्मतुअस्तादावपिकार्यम् मलमासेतुद्वि-
तीयाद्यपिनकार्यम् प्रथमोपाकर्मस्वस्तिवाचननान्दीश्राद्धादिकृत्वाकार्यम्
नूतनोपनीतानांश्रावणमासगतपञ्चमीहस्तश्रवणादिकालेषुगुरुशुक्रास्तादिप्र-
तिबन्धेनोपाकर्मारम्भाभावेभाद्रमासगतपञ्चमीश्रवणादयोग्राह्याः मौञ्जीय-
ज्ञोपवीतंचनवंदण्डंचधारयेत् । अजिनंकटिसूत्रंचनवंवस्त्रंतथैवच १ इति
ब्रह्मचारिणोविशेषःप्रतिवर्षंज्ञेयः उपाकर्मोत्सर्जनेब्रह्मचारिसमावृतगृहस्थ-
वानप्रस्थैःसर्वैःकर्तव्ये उत्सर्जनकालस्तुनेहप्रपञ्च्यते उपाकर्मदिनेथवेतिव-

चनानुसारेणसर्वशिष्टानामिदानीमुपाकर्मदिनेएवोत्सर्जनकर्मानुष्ठानाचारेणैतन्निर्णयस्यानुपयोगात् एतेउपाकर्मोत्सर्जनेयदिअन्यैर्द्विजैःसहकरोतितदालौकिकाग्नौकुर्यात् यदैकःकरोतितदास्वगृह्याग्नौकुर्यात् कात्यायनैस्तुऔपवसथ्यअग्नावेवहोतव्यंनलौकिकाग्नौ बह्वृचादिःस्वयंचतुरवत्तीबहुभिश्चतुरवत्तिभिरुपाकर्मादिकंकुर्वन्नेकस्यापिजामदग्न्यादेःपञ्चावत्तिनःसत्त्वे तदनुरोधेन पञ्चावत्तमेवकुर्यात् चतुरवत्तिनामपिपञ्चावत्तित्वस्यवैकल्पिकत्वोक्त्यातेषामपिकर्मवैगुण्याभावात् अकरणेदोषश्रवणेनप्रत्यब्दमेतेकर्तव्ये क्वचित्पुस्तकेनिर्णयसिन्धावेतदकरणेप्राजापत्यकृच्छ्रमुपवासोवाप्रायश्चित्तंदृश्यते नसर्वत्र उपाकर्मोत्सर्जनयोरुभयोरपिऋषिपूजनमुक्तम् ऋष्यादितर्पणंतूत्सर्जनएव अत्रविवाहोत्तरंतिलतर्पणेनदोषः अत्रसंकल्पेअधीतानांछन्दसामाप्यायनद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमुपाकर्मदिनेअद्योत्सर्जनाख्यंकर्मकरिष्यइति उपाकर्मणितुअधीतानामध्येष्यमाणानांचछन्दसांयातयामतानिरासेनाप्यायनद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंइतिविशेषः अवशिष्टः सर्वोपिप्रयोगविशेषः स्वस्वगृह्यानुसारेणज्ञेयः अत्रनदीनांरजोदोषोन ब्रह्मादिदेवऋष्यादीनां जलेसान्निध्यंतेनस्नानात्सर्वदोषक्षयः ऋषिपूजनस्थानस्थितजलस्पर्शनपानाभ्यांसर्वकामावाप्तिः इतिसर्वशाखिसाधारणनिर्णयः

रक्षाबन्धनादि—अथरक्षाबन्धनमस्यामेवपूर्णिमायांभद्रारहितायां त्रिमुहूर्ताधिकोदयव्यापिन्यामपराह्णेप्रदोषेवाकार्यम् उदयेत्रिमुहूर्तन्यूनत्वे पूर्वेद्युर्भद्रारहितेप्रदोषादिकालेकार्यम् इदंग्रहणसंक्रान्तिदिनेपिकर्तव्यम् मन्त्रस्तु येनबद्धोबलीराजादानवेंद्रोमहाबलः। तेनत्वामभिबध्नामिरक्षेमाचलमाचल १ इति अत्रैवपूर्णिमायां**हयग्रीवोत्पत्तिः** श्रावणपूर्णिमाकुलधर्मादौत्रिमुहूर्तसायाह्नव्याप्तापूर्वविद्धैवग्राह्या त्रिमुहूर्तन्यूनत्वेपरा अस्यामेव पौर्णमास्यामाश्वलायनानांश्रवणाकर्मसर्पबलिश्चरात्रावुक्तः तैत्तिरीयाणांतु सर्पबलिरेवोक्तः कात्यायनानांसामगानांचश्रवणाकर्मसर्पबली द्वावप्युक्तौ श्रवणाकर्मसर्पबल्याश्वयुजीप्रत्यवरोहणादिपाकसंस्थानांस्वस्वकालेष्वकरणे प्राजापत्यंप्रायश्चित्तंकार्यंनतुकालान्तरेतदनुष्ठानम् श्रवणाकर्मादिसंस्थाःपत्न्यामृतुमत्यामपिकार्याःप्रथमारम्भस्तुनभवति अत्रपौर्णमासीअस्तमयप्रभृतिप्रवृत्तकर्मपर्याप्तिकालव्यापिनीपूर्वैवचेत्पूर्वैवग्राह्या दिनद्वयेतत्संबन्धस्यसत्वेअसत्वेवापरैव प्रयोगस्तुस्वस्वसूत्रेषुज्ञेयः श्रावणकृष्णचतुर्थ्यांप्रारभ्यकृष्णचतुर्थीषु यावज्जीवमेकविंशतिवर्षाणिवाएकवर्षंवा**संकष्टचतु**-

र्थीव्रतंकार्यम् अशक्तौप्रतिवर्षंश्रावणचतुर्थ्यामेवकार्यम् अत्रचन्द्रोदयव्याप्त्यातिथिनिर्णयःप्रथमपरिच्छेदेउक्तः सोद्यापनव्रतप्रयोगःकौस्तुभादौ ज्ञेयः **अथजन्माष्टमीव्रतम्**—तत्राष्टमीद्विविधा शुद्धाविद्धाच दिवारात्रौवासप्तमीयोगरहितायत्रदिनेयावतीतत्रतावतीशुद्धा दिवारात्रौवासप्तमीयोगवतीयस्मिन्नहोरात्रेयावतीतत्रतावतीविद्धा सापुनर्द्विविधा रोहिणीयुतारोहिणीयोगरहिताचेति तत्ररोहिणीयोगरहितकेवलाष्टमीभेदाः सप्तमीनाड्यः ५९ पलानि ५९ अष्टमी ५८।५ अस्यांशुद्धायां संदेहोनास्ति द्वितीयकोट्यभावात् सप्तमी २ अष्टमी ५५ अस्यांविद्धायामप्यसंदेहः दिनान्तरेअभावेनद्वितीयकोट्यभावात् यदादिनद्वयेकेवलाष्टमीवर्ततेतदाचत्वारःपक्षाः पूर्वेद्युरेवनिशीथव्यापिनीपरेद्युरेव निशीथव्यापिनी दिनद्वयेपिनिशीथव्यापिनी दिनद्वयेपिनिशीथव्याप्त्यभावइति रात्र्यर्धं निशीथपदार्थः स्थूलदृष्ट्यात्वष्टमोमुहूर्तोनिशीथः तत्रपूर्वेद्युरेवनिशीथव्यापिनीयथा सप्तमी ४० अष्टमी ४२ अत्र सप्तमीयुतापूर्वविद्धैवाष्टम्युपोष्या यथावाष्टमी ६०।४ इयंशुद्धाधिकापिपूर्वैव परेद्युरेवनिशीथेयथा सप्तमी ४७ अष्टमी ४६ अत्रपरैवाष्टम्युपोष्या उभयत्रनिशीथेयथा सप्तमी ४२ अष्टमी ४६ अत्रापिपरैवाष्टमीग्राह्या दिनद्वयेनिशीथव्याप्त्यभावोयथा सप्तमी ४७ अष्टमी ४२ अत्रापिपरैवाष्टमीग्राह्या अत्रसर्वत्रसप्तमीयुक्तायांरात्रिपूर्वार्धावसानेकलयाप्यष्टम्याःसत्त्वेएवनिशीथव्यापित्वं नवमीयुक्तायांरात्र्युत्तरार्धादिभागेसत्त्वएवोत्तरत्रनिशीथव्यापित्वं सप्तमीदिनेउत्तरभागेएवसत्त्वेनवमीयुतदिनेपूर्वभागएवसत्त्वेनिशीथाव्यापित्वपक्षएव मन्तव्यः एवंवक्ष्यमाणरोहिणीयुक्तभेदेष्वपिज्ञेयम् **रोहिणीयुक्ताष्टमीभेदाः**—रोहिणीयुताष्टम्यामपिपूर्वदिनएवनिशीथेऽष्टमीरोहिण्योर्योगः परदिनएवनिशीथेयोगः दिनद्वयेनिशीथेयोगइतिपक्षत्रयम् पूर्वेद्युरेवनिशीथेयोगोयथा सप्तमी ४० तद्दिनेकृत्तिका ३५ अष्टमी ४६ तद्दिनेरोहिणी ३६ अत्रपूर्वविद्धैवाष्टम्युपोष्या परदिनएवनिशीथयोगो यथा सप्तमी ४२ तद्दिने कृत्तिका ५० अष्टमी ४७ रोहिणी ४६ अत्र परैवाष्टमीग्राह्या दिनद्वयेनिशीथेऽष्टमीरोहिण्योर्योगोयथा सप्तमी ४२ कृत्तिका ४३ अष्टमी ४७ रोहिणी ४८ अत्रपरैवाष्टमीग्राह्या अथरोहिणीयुताष्टम्यामेवदिनद्वयेपिनिशीथेरोहिणीयोगाभावोबहुधासंभवति परेद्युरेवनिशीथव्यापिनीअष्टमी परेद्युरेवनिशीथादन्यत्ररोहिणीयुक्ताचेत्ये-

कःपक्षः यथासप्तमी ४७ अष्टमी ५० अष्टमीदिनेकृत्तिका ४६ अत्रपक्षेपरैवाष्टमीग्राह्या एतत्तुल्ययुक्त्यापूर्वेद्युरेवनिशीथव्यापिनीपूर्वेद्युरेवनिशीथादन्यत्ररोहिणीयुतेतिपक्षेपिपूर्वैवग्राह्या दिनद्वयेपिनिशीथादन्यत्ररोहिणीयुतापरेद्युरेवनिशीथव्यापिनीतिद्वितीयःपक्षः सप्तमी ४८ तद्दिने कृत्तिका ३० अष्टमी ४८ रोहिणी २५ अत्रापिपरैवग्राह्या दिनद्वयेनिशीथादन्यत्ररोहिणीयुक्तापूर्वेद्युरेवनिशीथव्यापिनीति तृतीयोयथा सप्तमी २५ कृत्तिका ४८ अष्टमी २० रोहिणी ४३ अत्रापिपरैव रोहिणीयोगसाम्येपिपूर्वत्रसप्तमीविद्धत्वात् यथावाष्टमी ६०।४ कृत्तिका ५० अत्र पूर्वैवग्राह्या अहोरात्रद्वयेरोहिणीयोगसाम्येपिपूर्वस्याःशुद्धत्वात्पूर्णव्याप्तेश्च दिनद्वयेपिनिशीथव्यापिनीपरेद्युरेवनिशीथादन्यत्ररोहिणीयुतेतिचतुर्थः यथा सप्तमी ४३ अष्टमी ४९ कृत्तिका ४६ अत्रपरैवाष्टमी एवं दिनद्वयेपिनिशीथव्यापिनीपूर्वत्रैवनिशीथादन्यत्ररोहिणीयुतेति पंचमो यथा सप्तमी ४१ तद्दिनेरोहिणी ४३ अष्टमी ४७ अत्रपूर्वैवाष्टम्युपोष्या दिनद्वयेपिनिशीथव्यापिनीदिनद्वयेनिशीथादन्यत्ररोहिणीयुतेति षष्ठोयथा सप्तमी ४२ कृत्तिका ४८ अष्टमी ४८ रोहिणी ४२ अत्रपरैव दिनद्वयेपिनिशीथाव्यापिनीपूर्वेद्युरेवनिशीथादन्यत्ररोहिणीयुतेति सप्तमोयथा सप्तमी ४८ तद्दिनेरोहिणी ५८ अष्टमी ४२ अत्रपरैवाष्टमीग्राह्या अत्रैवपक्षेपरेद्युरेवउभयत्रवानिशीथादन्यत्ररोहिणीयोगेपिपरैवेतिकैमुत्येन सिद्धम् पूर्वेद्युरेवनिशीथव्यापिनीपरेद्युरेवनिशीथादन्यत्ररोहिणीयुतेति चरमःपक्षः यथा सप्तमी ३० अष्टमी २५ तद्दिनेकृत्तिका ५ यथावाष्टमी ६०।४ अष्टमीशेषदिनेकृत्तिका १ अत्रोदाहरणद्वयेपिपरैवाष्टमी ग्राह्या स्वल्पस्यापिरोहिणीयोगस्यप्राशस्त्येन मुहूर्तमात्रायाअपिपरस्याग्राह्यतयापूर्वत्रविद्यमानायानिशीथव्याप्तेरनादरात् सर्वपक्षेषुयदिपरदिनेमुहूर्तन्यूनावर्ततेतदासानग्राह्या किंतुपूर्वैवेतितुपुरुषार्थचिन्तामणावुक्तम् परेद्युरेवनिशीथव्यापिनीपूर्वेद्युरेवनिशीथादन्यत्ररोहिणीयुता यथा सप्तमी ४८ रोहिणी ५५ अष्टमी ४८ अत्रपरैव विद्धायांनिशीथोत्तररोहिणीयोगस्याप्रयोजकत्वात् **जन्माष्टमीनिर्णयसंग्रहः**—अत्रविस्तरेणोक्तानांबहुपक्षाणांसंक्षेपेणनिर्णयसंग्रहःपुरुषार्थचिन्तामणौ शुद्धसमायांशु-

---

१ सप्तमी ४८ अष्टमी ४२ तद्दिने कृत्तिका १२ ॥ २ सप्तमी ४८ कृत्तिका ४८ अष्टमी ४२ रोहिणी ४२ ॥

द्धन्यूनायांवाविद्धसमायांविद्धन्यूनायांवाकेवलाष्टम्यांसंदेहएवनास्ति शुद्धाधिकाऽपि केवलाष्टमीपूर्वैव विद्धाधिकातुपूर्वदिनएवनिशीथव्याप्तौपूर्वा दिनद्वयेनिशीथव्याप्तावव्याप्तौवापरैवेति अथरोहिणीयोगेयदिशुद्धसमायांशुद्धन्यूनायांवाईषदपिरोहिणीयोगस्तदानसंदेहः शुद्धाधिकायांपूर्वदिनेदिनद्वयेपिवारोहिणीयोगेपूर्वैव शुद्धाधिकायामुत्तरदिनेएवरोहिणीयोगेमुहूर्तमात्राप्युत्तरैव विद्धाधिकायांपूर्वदिनएवनिशीथात्पूर्वंनिशीथेवारोहिणीयोगेपूर्वा दिनद्वयेपिपरत्रैववानिशीथेनिशीथंविहायवारोहिणीयोगेपरैवेतिसंक्षेपेणनिर्णयसंग्रहः एवंकौस्तुभादिनवीनग्रन्थानुसृतमाधवमतानुसारेण जन्माष्टमीनिर्णीता **मतभेदाः**—अत्रकेचित्केवलाष्टमीजन्माष्टमीसैव रोहिणीयुताजयन्तीसंज्ञकेतिजयन्त्यष्टम्योर्व्रतैक्यमाहुः अन्येतुजन्माष्टमीव्रतंजयन्तीव्रतंचभिन्नंरोहिणीयोगाभावेजयन्तीव्रतलोपाज्जन्माष्टमीव्रतमेवकार्यम् यस्मिन्वर्षेजयन्त्याख्ययोगोजन्माष्टमीतदा अन्तर्भूताजयन्त्यांस्यादिति जयन्तीदिनेनिशीथाख्यकर्मकालेऽष्टम्याद्यभावेपिसाकल्यवचनापादितकर्मकालव्याप्तिमादायव्रतद्वयमपिजयन्तीदिनएवतन्त्रेणानुष्ठेयम् व्रतद्वयस्याप्यकरणेमहादोषश्रवणेनफलश्रवणेनचनित्यकाम्योभयरूपत्वात् नतुनिशीथव्याप्तायांपूर्वाष्टम्यांजन्माष्टमीव्रतंकृत्वाजयन्तीदिनेपारणमनुष्ठेयम् नित्यव्रतलोपेप्रत्यवायापातादित्याहुः निर्णयसिन्धौतु उक्तरीत्यामाधवमतमुपपाद्यहेमाद्रिमतेनजन्माष्टमीव्रतमेवनित्यं जयन्तीव्रतंतुनित्यमपिकलियुगेलुप्तमितिकेचिन्नानुतिष्ठन्तिइत्युक्त्वास्वमतेनयस्मिन्वर्षेपूर्वदिनेएव निशीथेऽष्टमीपरदिनेएवनिशीथादन्यत्रजयन्त्याख्ययोगस्तत्रोपोषणद्वयं कार्यम् व्रतद्वयस्यापिनित्यत्वेनाकरणेदोषात् जयन्त्यामष्टम्यन्तर्भावोक्तिस्तुमूर्खप्रतारणामात्रमितिप्रतिपादितम् ममतुकौस्तुभादिनवीनपरिगृहीतमाधवमतरीत्याजयन्त्यन्तर्भावेनाष्टमीव्रतानुष्ठानमेवयुक्तंप्रतिभाति अत्रव्रतेबुधसोमवारयोगःप्राशस्त्यविधायको नतुरोहिणीवन्निर्णायकः **पारणाकालः**—अथद्वितीयदिनेभोजनरूपंपारणंव्रताङ्गंविहितंतत्कालोनिर्णी-

---

१ व्रतार्के—अथकृष्णादिमासेनभाद्रकृष्णाष्टम्यांजन्माष्टमीव्रतम् तच्चार्धरात्रव्यापिन्यां कार्यम् ॥ रोहिण्यासहिताकृष्णामासिभाद्रपदेष्टमी ॥ अर्धरात्रेतुयोगोयंतारापत्युदयेतथा ॥ नियतात्माशुचिःसम्यक्पूजांतत्रप्रवर्तयेत् इत्यादि दिनद्वयेअर्धरात्रव्याप्तावव्याप्तौवापरा प्रातःसंकल्पकालसत्वाद्दिवारात्रियोगात् वर्जनीयाप्रयत्नेनसप्तमीसंयुताष्टमीतिसप्तमीयुक्तायानिषेधाच्च यदापूर्वेद्युर्निशीथेकेवलाष्टमीउत्तरेद्युर्निशीथास्पर्शिन्यष्टमीरोहिणीयुक्तातदा पूर्वैवग्राह्या कर्मकालेसत्त्वात् रोहिणीयोगस्तुकेवलंफलार्थातिशयार्थोनवमीबुधादियोगवत्

यते केवलतिथ्युपवासेतिथ्यन्तेनक्षत्रयुक्ततिथ्युपवासेउभयान्तेपारणंकार्यम् यदितिथिनक्षत्रयोरेकतरान्तोदिनेलभ्यतेउभयान्तस्तुरात्रौतदादिवैवान्यतरान्तेपारणम् यदादिवानैकस्याप्यन्तस्तदानिशीथादर्वागन्यतरान्ते उभयान्तेवापारणम् यदातुनिशीथाव्यवहितपूर्वक्षणेएकतरान्तउभयान्तो वातदानिशीथेपिपारणंकार्यम् भोजनासंभवेपारणासंपत्त्यर्थंफलाद्याहारो विधेयः केचित्तूक्तविषयेनिशीथेपारणंनकार्यंकिंतूपवासात्तृतीयेह्निदिवाकार्यमित्याहुस्तन्नयुक्तम् अशक्तस्तुएकतरान्ताभावेपिउत्सवान्तेप्रातरेवदेवपूजाविसर्जनादिकृत्वापारणंकुर्यात् **अथसंक्षेपेणव्रतविधिः**—प्रातःकृतनित्यक्रियःप्राङ्मुखोदेशादिसंकीर्त्यतत्तत्कालेसप्तम्यादिसत्वेपिप्रधानभूतामष्टमीमेवसंकीर्त्यश्रीकृष्णप्रीत्यर्थंजन्माष्टमीव्रतंकरिष्ये जयन्तीयोगसत्वेजन्माष्टमीव्रतंजयन्तीव्रतंचतन्त्रेणकरिष्येइतिसंकल्पयेत् ताम्रपात्रेजलंगृहीत्वा वासुदेवंसमुद्दिश्यसर्वपापप्रशान्तये । उपवासंकरिष्यामिकृष्णाष्टम्यांनभस्यहम् १ अशक्तौ फलानिभक्षयिष्यामीत्याद्यूहः आजन्ममरणं यावद्यन्मयादुष्कृतंकृतम् । तत्प्रणाशयगोविन्दप्रसीदपुरुषोत्तम १ इति पात्रस्थंजलंक्षिपेत् ततःसुवर्णरजतादिमय्योमृन्मय्योवाभित्तिलिखितावाप्रतिमायथाकुलाचारंकार्याः तायथा पर्यङ्केप्रसुप्तदेवक्याःस्तनंपिबन्तींश्रीकृष्णप्रतिमांनिधायजयन्तीसत्वेत्वन्यदेवक्याउत्सङ्गेद्वितीयांश्रीकृष्णमूर्तिंनिधायपर्यङ्कस्थदेवकीचरणसंवाहनपरांलक्ष्मींनिधायभित्त्यादौखड्गधरंवसुदेवंनन्दगोपीगोपांल्लिखित्वाप्रदेशान्तरेमञ्चकेप्रसूतकन्ययासहयशोदाप्रतिमांपीठान्तरेवसुदेवदेवकीनन्दयशोदाश्रीकृष्णरामचण्डिकाइतिसप्तप्रतिमाःस्थापयेत् एतावत्प्रतिमाकरणाशक्तौवसुदेवादिचण्डिकान्ताःसप्तवा यथाचारंयथाशक्तिवाकृत्वा अन्याःसर्वायथायथंध्यायेदितिभाति निशीथासन्नप्राक्कालेस्नात्वाश्रीकृष्णप्रीत्यर्थंसपरिवारश्रीकृष्णपूजांकरिष्यइतिसंकल्प्यन्यासान्शङ्खादिपूजान्तंनित्यवत्कृत्वा पर्यङ्कस्थांकिन्नराद्यैर्युतांध्यायेत्तु देवकीम् । श्रीकृष्णंबालकंध्यायेत्पर्यङ्केस्तनपायिनम् १ श्रीवत्सवक्षसंशान्तंनीलोत्पलदलच्छविम् । संवाहयन्तींदेवक्याःपादौध्यायेच्चतांश्रियम् २

नतुनिर्णयोपयोगी उदयेचाष्टमीकिंचिन्नवमीसकलायदि ॥ भवेत्तुबुधसंयुक्ताप्राजापत्यर्क्षसंयुताइत्यादौ उदयशब्दश्चन्द्रोदयपरः सूर्योदयपरत्वेतु निशीथास्पर्शिन्यप्यष्टमीयदा बुधरोहिणीयुक्तातदैवग्राह्यास्यात्नतुरोहिणीमात्रयुक्ता यावद्वाचनिकमितिन्यायादित्यादिविस्तरः ॥

एवंध्यात्वादेवक्यैनमःइति देवकीमावाह्यमूलमन्त्रेणपुरुषसूक्तऋचावाश्री-
कृष्णायनमः श्रीकृष्णमावाहयामीति आवाह्यलक्ष्मींचावाह्यदेवक्यैवसुदे-
वाययशोदायैनन्दायकृष्णायरामायचण्डिकायैइतिनाम्नावाह्यलिखितादि-
देवताःसकलपरिवारदेवताभ्योनमइत्यावाह्यमूलमन्त्रेणसूक्तऋचावा अत्रा-
वाहितदेवक्यादिपरिवारदेवतासहितश्रीकृष्णायनमइत्यासनपाद्यार्घ्याच-
मनीयाभ्यङ्गस्नानानिदत्त्वापञ्चामृतस्नानान्तेचन्दनेनानुलेपयेत् शुद्धोदका-
भिषेकान्तेवस्त्रयज्ञोपवीतगन्धपुष्पाणिधूपदीपौच विश्वेश्वरायविश्वायतथा
विश्वोद्भवायच। विश्वस्यपतयेतुभ्यंगोविन्दायनमोनमः १ यज्ञेश्वराय
देवायतथायज्ञोद्भवायच। यज्ञानांपतयेनाथगोविन्दायनमोनमः २ इति
मन्त्राभ्यांमूलमन्त्रादिसमुच्चिताभ्यांदद्यात् जगन्नाथनमस्तुभ्यंसंसारभय-
नाशन। जगदीश्वरायदेवायभूतानांपतयेनमः १ इतिनैवेद्यं मूलमन्त्रादि-
कंसर्वत्रयोज्यम् ताम्बूलादिनमस्कारप्रदक्षिणापुष्पाञ्जल्यन्तंकार्यम् अथ-
वोद्यापनप्रकरणोक्तविधिनापूजा सायथा उक्तप्रकारेणध्यानावाहनेकृत्वा
देवाब्रह्मादयोयेनस्वरूपंनविदुस्तव। अतस्त्वांपूजयिष्यामिमातुरुत्सङ्गवा-
सिनम् १ पुरुषएवेदमासनम्। अवतारसहस्राणिकरोषिमधुसूदन। न
तेसंख्यावताराणांकश्चिज्जानातितत्त्वतः २ एतावानस्येतिपाद्यम्। जातः
कंसवधार्थायभूभारोत्तारणायच। देवानांचहितार्थायधर्मसंस्थापनायच।
कौरवाणांविनाशायपाण्डवानांहितायच। गृहाणार्घ्यंमयादत्तंदेवक्यास-
हितोहरे ३ त्रिपादू० अर्घ्यम्। सुरासुरनरेशायक्षीराब्धिशयनायच।
कृष्णायवासुदेवायददाम्याचमनंशुभम् ४ तस्मा० आचमनीयम्। नारा-
यणनमस्तेस्तुनरकार्णवतारक। गङ्गोदकंसमानीतंस्नानार्थंप्रतिगृह्यताम् ५
यत्पुरुषे० स्नानम्। पयोदधिघृतक्षौद्रशर्करास्नानमुत्तमम्। तृप्त्यर्थंदेव
देवेशगृह्यतांदेवकीसुत ६ इतिपञ्चामृतम्। शुद्धोदकस्नानमाचमनम्।
क्षौमंचपट्टसूत्राढ्यंमयानीतांशुकंशुभम्। गृह्यतांदेवदेवेशमयादत्तंसुरोत्तम
७ तंयज्ञं० वस्त्रम्। नमःकृष्णायदेवायशङ्खचक्रधरायच। ब्रह्मसूत्रंज-
गन्नाथगृहाणपरमेश्वर ८ तस्माद्यज्ञा० यज्ञोपवीतम्। नानागन्धसमायु-
क्तंचन्दनंचारुचर्चितम्। कुङ्कुमाक्ताक्षतैर्युक्तंगृह्यतांपरमेश्वर ९ तस्मा-
द्यज्ञा० गन्धम्। पुष्पाणियानिदिव्यानिपारिजातोद्भवानिच। मालती-
केसरादीनिपूजार्थंप्रतिगृह्यताम् १० तस्माद्० पुष्पाणि। अथाङ्गपूजा।

श्रीकृष्णायनमः पादौपूजयामि । संकर्षणायनमः गुल्फौ० । कालात्मनेन० जानुनीपू० । विश्वकर्मणेन० जङ्घेपू० । विश्वनेत्राय० कटीपू० । विश्वकर्त्रेन० मेढ्रंपू० । पद्मनाभायनमः नाभिंपू० । परमात्मनेन० हृदयंपू० । श्रीकण्ठायन० कण्ठंपू० । सर्वास्त्रधारिणेन० बाहूपू० । वाचस्पतयेन० मुखंपू० । केशवायन० ललाटंपू० । सर्वात्मनेन० शिरःपू० । विश्वरूपिणेनारायणायनमःसर्वाङ्गंपूजयामि । वनस्पतिरसो० ११ यत्पुरुषं० धूपं० । त्वंज्योतिःसर्वदेवानांतेजस्त्वंतेजसांपरम् । आत्मज्योतिर्नमस्तुभ्यंदीपोयंप्रतिगृह्यताम् १२ ब्राह्मणो० दीपं० । नानागन्धसमायुक्तंभक्ष्यभोज्यंचतुर्विधम् । नैवेद्यार्थंमयादत्तंगृहाणपरमेश्वर १३ चंद्रमामनसो० नैवेद्यं० । आचमनंकरोद्वर्तनं० । ताम्बूलंचसकर्पूरंपूगीफलसमन्वितम् । मुखवासकरंरम्यंप्रीतिदंप्रतिगृह्यताम् १४ सौवर्णराजतंताम्रंनानारत्नसमन्वितम् । कर्मसाद्गुण्यसिद्ध्यर्थंदक्षिणाप्रतिगृह्यताम् १५ रम्भाफलंनारिकेलंतथैवाम्रफलानिच । पूजितोसिसुरश्रेष्ठगृह्यतांकंससूदन १६ नाभ्याआ० नीराजनं० । यानिका० १७ सप्तास्या० प्रदक्षिणाम् यज्ञेनेत्यादिवेदमन्त्रैःपुष्पाञ्जलिं नमस्कारान् १८ अपराधस० पूजांनिवेदयेत् । सर्वोपचारपूजनसमाप्तौद्वादशाङ्गुलविस्तारंरौप्यमयंस्थण्डिलादिलिखितंवारोहिणीयुतंचन्द्रं सोमेश्वरायसोमायतथासोमोद्भवायच । सोमस्यपतयेनित्यंतुभ्यंसोमायवैनमः १ इतिसंपूज्यसपुष्पकुशचन्दनंतोयंशङ्खेनादाय क्षीरोदार्णवसंभूतअत्रिगोत्रसमुद्भव । गृहाणार्घ्यंशशाङ्केशरोहिणीसहितोमम १ ज्योत्स्नापतेनमस्तुभ्यंज्योतिषांपतयेनमः । नमस्तेरोहिणीकान्तअर्घ्यंनःप्रतिगृह्यताम् २ इतिमन्त्राभ्यांचन्द्रायार्घ्यंदद्यात् ततःश्रीकृष्णायार्घ्यंदद्यात् तत्रमन्त्रः जातःकंसवधार्थायभूभारोत्तारणायच । पाण्डवानांहितार्थायधर्मसंस्थापनायच १ कौरवाणांविनाशाय दैत्यानांनिधनायच । गृहाणार्घ्यंमयादत्तंदेवक्यासहितोहरे २ इति ततः प्रार्थयेत् त्राहिमांसर्वलोकेशहरेसंसारसागरात् । त्राहिमांसर्वपापघ्नदुःखशोकार्णवात्प्रभो १ सर्वलोकेश्वरत्राहिपतितंमांभवार्णवे । त्राहिमांसर्वदुःखघ्नरोगशोकार्णवाद्धरे २ दुर्गतांस्त्रायसेविष्णोयेस्मरन्तिसकृत्सकृत् । त्राहिमांदेवदेवेशत्वत्तोनान्योस्तिरक्षिता ३ यद्वाक्वचनकौमारेयौवनेयच्चवार्धके । तत्पुण्यंवृद्धिमायातुपापंदहहलायुध ४ इति अथपूजानन्तरंकृत्यं अग्निपुराणे इत्येवंपूजयित्वातुपुरुषसूक्तैःसवैष्णवैः । स्तुत्वावादित्रनिर्घो-

वैर्गीतवादित्रमङ्गलैः १ सुकथाभिर्विचित्राभिस्तथाप्रेक्षणकैरपि । पूर्वेतिहासैःपौराणैःक्षिपेत्तांशर्वरींनृप २ इति अत्रकथासुवैचित्र्यंदेशभाषाकाव्यकृतं सूक्तानांप्रागुक्तेः पुराणकथानामन्तेभिधानात् प्रेक्षणकानिनृत्यादीनि तथाचवैदिकसूक्तकरणकस्तुतिविशिष्टःपौराणेतिहासमिश्रितोगीतनृत्ययुतदेशभाषाकाव्यप्रमुखकथाकरणकोजागरोविप्रादिवर्णत्रयस्यविधीयते शूद्रादीन्प्रतिएतादृशजागरस्यविधातुमयोग्यत्वात् वचनान्तरेणतु सूक्तादिरहितगीतादिविशिष्टोवर्णचतुष्टयसाधारणोविधीयते गोकुलस्थजन्मलीलादिश्रवणोत्तरंवैष्णवैःपरस्परंदध्यादिभिःसेचनंकार्यम् दधिक्षीरघृताम्बुभिः । आसिञ्चन्तोविलिम्पन्तइत्यादिभागवतवचनेनतथाविधिकल्पनात् अयमुत्सवोधुनामहाराष्ट्रदेशेगोपालकालेतिव्यवह्रियतइतिमे भाति एतत्सर्वंकौस्तुभेश्रीमदनन्तदेवैःस्पष्टीकृतमस्तीति नमह्यमसूया कार्या एतादृशकथायुतोजागरोन्यत्ररामनवम्येकादश्याद्युत्सवेष्वप्यूह्यः पूजाजागरादिविशिष्टव्रतोत्सवसाम्यात् महाराष्ट्रीयेषुतथाचाराच्च भगवत्प्रेमादिभाग्यशालिनस्तु पर्वणिस्युरुतान्वहमितिन्यायेनप्रत्यहमेवोक्तविधिकथोत्सवंकुर्वन्तीतिभाति ततोनवम्यांब्राह्मणान्भोजनदक्षिणादिभिः सन्तोष्योक्तपारणानिर्णीतेकालेभोजनंकुर्यात् अस्यैवजयन्तीव्रतस्यसंवत्सरसाध्यःप्रयोगःश्रावणकृष्णाष्टमीमारभ्यप्रतिमासंकृष्णाष्टम्यामुक्तविधिनापूजादिरूपःपुराणान्तरेउक्तः अत्रोद्यापनविधिर्ग्रन्थान्तरेज्ञेयः इतिजन्माष्टमीनिर्णयः **दर्भाहरणम्**—नभोमासस्यदर्शेतुशुचिर्दर्भान्समाहरेत् । अयातयामास्तेदर्भाविनियोज्याःपुनःपुनः १ केचिद्भाद्रामायांदर्भग्रहणमाहुः कुशाःकाशायवादूर्वाउशीराश्चसकुन्दकाः । गोधूमाव्रीहयो मौञ्जादशदर्भाःसबल्वजाः १ विरिञ्चिनासहोत्पन्नपरमेष्ठिनिसर्गज । नुद सर्वाणिपापानिदर्भस्वस्तिकरोभव २ एवंमन्त्रंसमुच्चार्यततःपूर्वोत्तरामुखः । हुंफट्कारेणमन्त्रेणसकृच्छिन्त्वासमुद्धरेत् ३ चतुर्भिर्दर्भैर्विप्रस्यपवित्रं क्षत्रियादेरेकैकन्यूनम् सर्वेषांवाभवेद्वाभ्यांपवित्रंग्रंथितंनवा इतिश्रीमदनन्तोपाध्यायसूनुकाशीनाथोपाध्यायविरचितेधर्मसिन्धुसारेश्रावणमासनिर्णयोद्देशः

अथभाद्रपदमासः—तत्रकन्यासंक्रान्तौपराःषोडशनाड्यःपुण्यकालः भाद्रपदमासेएकान्नाहारव्रताद्धनारोग्यादिफलम् अत्रमासे हृषीकेशप्रीत्यर्थं पायसगुडौदनलवणादेर्दानम् भाद्रपदशुक्लतृतीयायां-

हरितालिकाव्रतम्—तत्रमुहूर्तमात्राततोन्यूनापिपराग्राह्या यदाक्षयवशात्परदिनेनास्तितदाद्वितीयायुतापिग्राह्या यदाशुद्धाधिकातदापूर्वदिनेषष्टिघटीमितामपित्यक्त्वा परदिनेस्वल्पापिचतुर्थीयुतैवग्राह्या गणयोगप्राशस्त्यात् अत्रव्रतेभवानीशिवयोःपूजनमुपवासश्चस्त्रीणांनित्यः तत्र मन्दारमालांकुलितालकायैकपालमालाङ्कितशेखराय । दिव्याम्बरायैचदिगम्बरायनमःशिवायैयनमःशिवाय १ इत्यादयःपूजामन्त्राज्ञेयाः **गणेशचतुर्थी**—शुक्लचतुर्थ्यांसिद्धिविनायकव्रतम् सामध्याह्नव्यापिनीग्राह्या दिनद्वयेसाकल्येनमध्याह्नेव्याप्तावव्याप्तौवापूर्वा दिनद्वयेसाम्येनवैषम्येणवैकदेशव्याप्तावपिपूर्वैव वैषम्येणव्याप्ताधिकव्यापिनीचेत्परेति केचित् पूर्वदिनेसर्वथामध्याह्नस्पर्शोनास्त्येव परदिनेएवमध्याह्नस्पर्शिनी तदैवपरा पूर्वदिनेएकदेशेनमध्याह्नव्यापिनीपरदिनेसंपूर्णमध्याह्नव्यापिनी तदापिपरैव एवंमासान्तरेपिनिर्णयः इयंरविभौमवारयोगेप्रशस्ता अत्र चतुर्थ्यांचन्द्रदर्शनेमिथ्याभिदूषणदोषस्तेनचतुर्थ्यामुदितस्यपञ्चम्यांदर्शनं विनायकव्रतदिनेपिनदोषायपूर्वदिनेसायाह्नमारभ्यप्रवृत्तायांचतुर्थ्यांविनायकव्रताभावेपिपूर्वेद्युरेवचन्द्रदर्शनेदोषइतिसिध्यति चतुर्थ्यामुदितस्यन दर्शनमितिपक्षेतुअवशिष्टपञ्चषण्मुहूर्तमात्रचतुर्थीदिनेपिनिषेधापत्तिः इदानींलोकास्तु एकतरपक्षाश्रयेणविनायकव्रतदिनेएवचन्द्रंनपश्यन्तिनतूदयकालेदर्शनकालेवाचतुर्थीसत्वासत्वेनियमेनाश्रयन्ति दर्शनेजातेतद्दोषशान्तये सिंहःप्रसेनमवधीत्सिंहोजाम्बवताहतः । सुकुमारकमारोदीस्तवह्येष स्यमन्तकः १ इतिश्लोकजपःकार्यः तत्रमृन्मयादिमूर्तौप्राणप्रतिष्ठापूर्वकं विनायकंषोडशोपचारैःसंपूज्यैकमोदकेननैवेद्यंदत्त्वासगन्धाएकविंशतिदूर्वागृहीत्वा गणाधिपायोमापुत्रायाघनाशनायविनायकायेशपुत्रायसर्वसिद्धिप्रदायैकदन्तायेभवक्त्रायमूषकवाहनायकुमारगुरवेइतिदशनामभिर्दूर्वयोर्द्वयंद्वयंसमर्प्यावशिष्टामेकांदूर्वां उक्तदशनामभिःसमर्पयेत् दशमोदकान्विप्रायदत्त्वादशस्वयंभुञ्जीतेतिसंक्षेपः

ऋषिपंचमी—भाद्रशुक्लपञ्चमीऋषिपञ्चमीसामध्याह्नव्यापिनीग्राह्या दिनद्वयेमध्याह्नव्याप्तौ तदव्याप्तौचपूर्वैव अत्रऋषीन्पूजयित्वाकर्षणरहितभूमिजन्यशाकाहारंकुर्यात् शुक्लेभाद्रपदेषष्ठ्यांस्नानंभास्करपूजनम् । प्राशनंपञ्चगव्यस्यअश्वमेधफलाधिकम् १ इयंसूर्यषष्ठीसप्तमीयुताग्राह्या अस्यामेवस्वामिकार्तिकेयदर्शनाद्ब्रह्महत्यादिपापनाशः **दूर्वाष्टमी**—

भाद्रपदशुक्लाष्टमीदूर्वाष्टमी सापूर्वाग्राह्या इयंज्येष्ठामूलर्क्षयुतात्याज्या अलाभेतद्युक्तापिग्राह्या इदंदूर्वापूजनव्रतंकन्यार्केऽगस्त्योदयेचवर्ज्यम् इदं स्त्रीणांनित्यम् अत्रज्येष्ठादेवीपूजनव्रतंकेवलाष्टमीप्राधान्येनकेवलज्येष्ठा-नक्षत्रप्राधान्येनचोक्तम् तत्रदाक्षिणात्याःकेवलज्येष्ठानक्षत्रएवकुर्वन्ति तच्चानुराधायामावाहनंज्येष्ठायांपूजनंमूलेविसर्जनमितित्रिदिनंज्ञेयम् आ-वाहनविसर्जनदिनयोःपूजनदिनानुरोधेननिर्णयः तत्रयदापूर्वमध्याह्नमा-रभ्यप्रवृत्ताज्येष्ठाद्वितीयदिनेमध्याह्नेमध्याह्नात्पूर्वंवासमाप्यते तदापूर्वदि-नेएवपूजनम् यदापूर्वदिनेमध्याह्नोत्तरंप्रवृत्तापरदिनेमध्याह्नेसमाप्तातदाष्ट-मीयोगवशेनपूर्वापरावाग्राह्या उभयत्राष्टमीयोगेपूर्वैव यदापूर्वत्रमध्याह्न-मारभ्यमध्याह्नोत्तरंवाप्रवृत्तापरदिनेमध्याह्नोत्तरमपराह्णंस्पृशति तदाष्टमी-योगाभावेपिपरैव भाद्रपदशुक्लैकादश्यांद्वादश्यांवापारणोत्तरं**विष्णुपरि-वर्तनोत्सवः**—तत्रश्रुतेश्चमध्येपरिवर्तमेतीतिवचनात्रेधाविभक्तश्रवण-मध्यभागयोगस्यैकादश्यांसत्त्वे तत्रैवद्वादश्यांसत्वेद्वादश्यामेवोभयत्रन-क्षत्रयोगाभावेद्वादश्यामेवेत्यादिव्यवस्थाज्ञेया तत्रसंध्यायांविष्णुंसंपूज्य वासुदेवजगन्नाथप्राप्तेयंद्वादशीतव । पार्श्वेनपरिवर्तस्वसुखंस्वपिहिमाधव १ इतिमन्त्रेणप्रार्थयेत् **अथश्रवणद्वादशीव्रतम्**—तत्रयत्रदिनेमुहूर्तमा-त्रादिःस्वल्पोपिद्वादश्याःश्रवणयोगस्तत्रोपोषणम् उत्तराषाढाविद्धश्रवण-निषेधवाक्यानितुनिर्मूलानि यदापूर्वदिनेएकादशीविद्धाद्वादशी परदिने-ऽनुवर्ततेदिनद्वयेपिचश्रवणयोगस्तदापूर्वदिनेएकादशीद्वादशीश्रवणेतित्रित-ययोगरूपविष्णुशृङ्खलयोगात्पूर्वैवोपोष्या तत्रोदाहरणं एकादशी १८ उत्तराषाढा ६ द्वादशी २० श्रवणं १२ यथावा एकादशी १८ उत्तरा-षाढा २५ द्वादशी २० श्रवणं १८ अत्रद्वितीयोदाहरणेएकादश्याःश्र-वणयोगाभावेऽपि श्रवणयुक्तद्वादशीस्पर्शमात्रेण**विष्णुशृङ्खलयोगः**

१ भाद्रपदशुक्लाष्टम्यामगस्त्योदयेभाविनिसतिपूर्वकृष्णाष्टम्यामेवकुर्यादितिहेमाद्रिदी-पिके । अधिमासेतुसंप्राप्तेनभस्यउदयेमुनेः ॥ अर्वाग्दूर्वाव्रतंकार्यंपरतोनैवकुत्रचित् इति-वचनात् सिंहस्थेसोत्तमासूर्येइतिवचनाच्चाधिकेएवकर्तव्यम् तद्विधिः—शुचौदेशेप्रजाता-यांदूर्वायांलिंगंसंस्थाप्यदूर्वासहितंशिवंगन्धपुष्पादिभिःपूजयेत् दध्यक्षतैस्त्रिलोचनेअ-र्घ्यंदद्यात् ॥ मंत्रस्तु त्वंदूर्वेमृतजन्मासिवंदितासिसुरासुरैः ॥ सौभाग्यसंततिंदेहिसर्वका-र्यकरीभव ॥ यथाशाखाप्रशाखाभिर्विस्तृतासिमहीतले ॥ तथाममापिसंतानंदेहित्वमज-रामरम् ॥ इति ॥ अत्रानग्निपक्वंभक्षयेत् अक्षारलवणंचेतिसिन्ध्वादौ ॥ २ मैत्रशाक्रभमू-लेषुज्येष्ठाह्वार्चाविसर्जनम् ॥ नकालनियमस्तत्रनचपातादिलक्षणम् ॥

द्विविधोप्ययंयोगोदिवैवग्राह्योनरात्रौइतिपुरुषार्थचिन्तामणौ रात्रावपिनिशीथोत्तरमपियोगोग्राह्यइतिनिर्णयसिन्धुः रात्रेःप्रथमप्रहरपर्यन्तंतिथ्योः श्रवणयोगोग्राह्योनद्वितीयप्रहरादावित्यपरे अत्रचरमपक्षएवयुक्तोभाति अत्रविष्णुशृङ्खलयोगेव्रतद्वयोपोषणंतत्रेणैकादश्यामेवकृत्वाद्वादश्यांवक्ष्यमाणपारणानिर्णयानुसारेणपारणंकार्यम् यदोक्तविष्णुशृङ्खलयोगोनास्तितदायदिशुद्धाधिकाद्वादशीदिनद्वयेपिश्रवणयोगः पूर्वदिनेचोदयेश्रवणाभावस्तदोत्तरैवग्राह्या यदोभयदिनेसूर्योदयेद्वादश्यांश्रवणयोगस्तदापूर्वैव विद्धाधिकायामपिपरत्रैवोदयेउदयोत्तरंवाश्रवणयोगेपरैवेतिनिर्विवादम् उभयत्रश्रवणयोगेउक्तविधविष्णुशृङ्खलयोगेपूर्वाअन्यथापरैवेतिविज्ञेयम् एवंयत्रैकादशीश्रवणद्वादश्योर्नैरन्तर्येणोपवासप्राप्तिस्तत्रशक्तेनोपवासद्वयं कार्यम् व्रतद्वयस्यापिनित्यत्वात् व्रतद्वयस्यैकदैवतत्वान्नपारणलोपदोषःयस्तूपवासद्वयासमर्थएकादशीव्रतसंकल्पात्पूर्वंचनिजासामर्थ्यंनिश्चिनोति तेनैकादश्यांफलाद्याहारंकृत्वाद्वादश्यांनिरशनंकार्यम् नचैकादशीव्रतलोपः उपोष्यद्वादशींपुण्यांविष्णुऋक्षेणसंयुताम् । एकादश्युद्भवंपुण्यंनरःप्राप्नोत्यसंशयम् १ इतिनारदोक्तेः श्रवणेनयुताचेत्स्याद्वादशीसाहिवैष्णवैः । स्मार्तैश्चोपोषणीयास्यात्त्यजेदेकादशींतदा १ इतिमाधवोक्तेश्च अत्रैकादशीत्यागपदेनफलाहारोबोध्यतेनतुभोजनम् यस्तूपवासद्वयशक्तिभ्रमेणकृतैकादशीव्रतसंकल्पःसंकल्पोत्तरंचद्वितीयोपवासासामर्थ्यमनुभवतितदा तेनैकादश्यामुपोष्यद्वादश्यांविष्णुपूजनंकृत्वापारणंकार्यम् अत्रव्रताङ्गपूजनंकृत्वोपवासासमर्थउपवासप्रतिनिधिरूपंविष्णुपूजनंकरिष्यइतिसंकल्प्य पुनःपूजनंकुर्यात् अत्रद्वादश्यांश्रवणयोगाभावेएकादश्यांश्रवणयोगेतत्रैव श्रवणद्वादशीव्रतंकार्यम् विद्धैकादश्यांश्रवणयोगेतुयेषांतत्रैकादशीव्रतप्राप्तिस्तेषांतत्रेणोपवासद्वयसिद्धिः अन्येषांगृहीतश्रवणद्वादशीव्रतानामुपवासद्वयम् तत्राशक्तानांतुपूर्वेह्निफलाहारः परेह्निनिरशनमितिभाति **अथ पारणा**—उभयान्तेपारणंमुख्यःपक्षः अन्यतरान्तेगौणःपक्षः तत्रविष्णुशृङ्खलाभावेत्रयोदश्यामुभयान्तेपारणम् विष्णुशृङ्खलयोगेतुपूर्वदिनेतत्रेणकृतोपवासद्वयस्य परदिनेश्रवणर्क्षात्तुद्वादश्याधिक्येश्रवणमतिक्रम्य द्वादश्यांपारणम् यदिचद्वादश्यपेक्षयाश्रवणाधिक्यंपारणादिनेभवतितदाएकादशीव्रतपारणायांद्वादश्युल्लङ्घनेदोषोक्तेर्द्वादश्यामेवपारणं नत्वन्यत-

१ एकादशीश्रवणद्वादशीव्रतद्वयम् ॥

रान्तापेक्षा तत्रसतिसंभवेश्रवणमध्यभागंविंशत्यादिघटिकात्मकंत्यक्त्वा पारणम् यथैकादशी ३० उत्तराषाढा २९ द्वादशी २५ श्रवणं २९ अत्रपूर्वेद्युस्तन्त्रेणोपवासद्वयंकृत्वापरेह्निश्रवणमध्यभागमवशिष्टंनवघटिकात्मकंत्यक्त्वाद्वादश्यांचरमेविंशतिघटिकारूपेश्रवणभागेपारणम् एवमुक्तोदाहरणेएवएकादश्याःदशनाडिकात्वे द्वादश्याअष्टनाडिकात्वेद्वादशीश्रवणयोःपञ्चदशचत्वारिंशन्नाडीत्वेवाश्रवणमध्यभागत्यागेद्वादश्युल्लंघनापत्तौसङ्गवकालंत्यक्त्वामुहूर्तत्रयपर्यन्तं सप्तमुहूर्तादौवाऋक्षमध्यभागे एवभोक्तव्यम् अयंमध्यभागत्यागोभाद्रगतश्रवणद्वादशीव्रतएव नतुमाघफाल्गुनमासकृष्णपक्षगतश्रवणद्वादशीव्रतपारणायाम् मासान्तरगतश्रवणभागेविष्णुपरिवर्तनाभावात् येतुभाद्रेश्रवणमध्यवर्जनमात्रेणनिषेधचारितार्थ्यंमन्यमानाविष्णुशृङ्खलयोगाभावेपिश्रवणमध्यमात्रंत्यक्त्वाभुञ्जन्ते तेनित्यश्रवणद्वादशीव्रतमाहात्म्यानभिज्ञाभ्रान्ताएव अयंसर्वोपिनिर्णयो मासान्तरगतश्रवणद्वादशीव्रतेप्यूह्यः श्रवणद्वादशीव्रतेनदीसंगमेस्नात्वाकलशेस्वर्णमयंजनार्दननामानंविष्णुंसंपूज्य वस्त्रयज्ञोपवीतोपानच्छत्रादिसमर्प्योपोष्य पारणदिनेदध्योदनयुतंवस्त्रवेष्टितंजलपूर्णघटंछत्रादियुतांपूजितांसपरिवारांतांप्रतिमांचदद्यात् तत्रमन्त्रः नमोनमस्तेगोविन्दबुधश्रवणसंज्ञक । अघौघसंक्षयंकृत्वासर्वसौख्यप्रदोभव १ इति **अथवामनजयन्ती**—भाद्रशुक्लद्वादश्यांश्रवणयुतायांमध्याह्नेवामनोत्पत्तिः अतोमध्याह्नव्यापिनीद्वादशीमध्याह्नेततोन्यत्रकालेवाश्रवणयुताग्राह्या उभयदिने श्रवणयोगेपूर्वैव सर्वथाद्वादश्याःश्रवणयोगाभावेएकादश्यामेवश्रवणसत्त्वे मध्याह्नव्यापिनीमपिद्वादशींविहायैकादश्यामेवव्रतंकार्यम् शुद्धैकादश्यां श्रवणाभावेदशमीविद्धैकादश्यामपिश्रवणयुतायांव्रतम् पूर्वदिनएवमध्याह्नव्यापिनीद्वादशीपरदिनेमध्याह्नादन्यत्रकालेश्रवणयुतातदापूर्वैव तिथिद्वयेपिश्रवणयोगाभावेद्वादश्यामेवमध्याह्नव्यापिन्यांव्रतम् दिनद्वयेमध्याह्नव्याप्तौतदव्याप्तौचैकादशीयुक्तैवग्राह्या पारणातुपूर्वोक्तरीत्योभयान्तेऽन्यतरान्तेवाकार्या अत्रमध्याह्नेनदीसंगमेस्नात्वासौवर्णवामनंसंपूज्यार्घ्यंसौवर्णपात्रेणदद्यात् तत्रपूजामन्त्रः देवेश्वरायदेवायदेवसंभूतिकारिणे । प्रभवेसर्वदेवानांवामनायनमोनमः १ अथार्घ्यमन्त्रः नमस्तेपद्मनाभायनमस्तेजलशायिने । तुभ्यमर्घ्यंप्रयच्छामिबालवामनरूपिणे १ नमःशार्ङ्गधनुर्बाणपाणयेवामनायच । यज्ञभुक्फलदात्रेचवामनायनमोनमः २

ततःपरदिनेसपरिवारंवामनंद्विजायदद्यात् वामनःप्रतिगृह्णातिवामनोहंद-दामिते । वामनंसर्वतोभद्रंद्विजायप्रतिपादये १ इतिदानमन्त्रः अस्यामे-वद्वादश्यांरात्रौदेवपूजांकृत्वा तत्रासंभवेदिवैववादधिव्रतंनिवेद्यदधिदानं कृत्वादुग्धव्रतसंकल्पंकुर्यात् **पयोव्रतम्**—अत्रपयोव्रतेपयोविकारस्य पायसादेःदुग्धपाचितान्नस्यचवर्जनम् दध्यादेःपयोविकारस्यापिनवर्जनम् एवंदधिव्रतेतक्रादेर्नवर्जनम् यत्रप्रसूतायागोर्दशदिनेषुसंधिन्यादेश्चक्षीर-निषेधस्तत्रक्षीरविकारस्यदधितक्रादेःसर्वस्यैववर्जनम् अथभाद्रपदशुक्ल-चतुर्दश्या**मनन्तव्रतम्**—तत्रोदयेत्रिमुहूर्तव्यापिनीचतुर्दशीग्राह्येतिमु-ख्यःपक्षः तदभावेद्विमुहूर्ताग्राह्येत्यनुकल्पः द्विमुहूर्तन्यूनातुपूर्वैवग्राह्या दिनद्वयेसूर्योदयव्यापित्वेसंपूर्णत्वात्पूर्वैव अत्रपूर्वाह्णोमुख्यःकर्मकालः तदभावेमध्याह्नोपि अत्रव्रतेसुवर्णप्रतिमायांचतुर्दशग्रन्थियुतदोरकेचान-न्तपूजनादिविधिस्तदुद्यापनविधिश्चकौस्तुभादौज्ञेयः पूजितदोरकनाशेतु गुरुंवृत्वातदनुज्ञयायथाशक्तिकृच्छ्रादिप्रायश्चित्तंविधायाष्टोत्तरशतमाज्ये-नद्वादशाक्षरवासुदेवमन्त्रेणहुत्वाकेशवादिचतुर्विंशतिनामभिःसकृत्सकृद्धु-त्वाहोमशेषंसमाप्यनूतनदोरकेपूर्ववत्पूजनादिचरेत् सूर्यस्यवृषसंक्रमोत्त-रंसप्तमदिने**ऽगस्त्योऽस्तं**प्रयाति सिंहसंक्रान्त्युत्तरमेकविंशतितमेदिनेऽ-दयमेति तत्रकन्यासंक्रान्तेःपूर्वंसप्तदिनमध्येऽगस्त्यपूजनंतदर्घ्यादिकंकार्यम् **प्रोष्ठपदीश्राद्धम्**—भाद्रपदपौर्णमास्यां प्रपितामहात्परान्पित्रादीं-स्त्रीन्सपत्नीकान्वसुरुद्रादिरूपान्मातामहादित्रयंचसपत्नीकमुद्दिश्यश्राद्धं कार्यम् इदंपार्वणत्वादपराह्णेपुरूरवार्द्रवदेवयुक्तंसपिण्डकंकार्यम् केचित्तु प्रपितामहस्यपित्रादित्रयमात्रमुद्दिश्यनान्दीश्राद्धधर्मेणसत्यवसुदेवयुक्तंश्रा-द्धंकार्यंनात्रमातामहाद्युद्देशइत्याहुः इदंप्रोष्ठपदीश्राद्धंसकृन्महालयपक्षेस-कलकृष्णपक्षव्यापिमहालयपक्षेचावश्यकम् पञ्चम्यादिमहालयपक्षेपु-कृताकृतम्

अथमहालयः—तत्रशक्तेनभाद्रपदापरपक्षेप्रतिपदमारभ्यदर्शान्तं तिथिवृद्धौषोडशमहालयाःकर्तव्याः वृद्धिक्षयाभावेपञ्चदशैवमहालयाः तिथिक्षयेचतुर्दशैव अशक्तेनतुपञ्चम्यादिषुषष्ठ्यादिष्वष्टम्यादिषु दशम्या-दिष्वेकादश्यादिषुदर्शान्ततिथिषुकार्याः अत्राप्यशक्तेनानिषिद्धेकस्मिंश्चि-देकस्मिन्दिनेसकृन्महालयःकर्तव्यः प्रतिपदादिदर्शान्तपक्षेचतुर्दशीनव-र्ज्या पञ्चम्यादिदर्शान्तादिपञ्चपक्षेषुचतुर्दशींवर्जयित्वान्यतिथिषुमहालयाः

सकृन्महालयेपिचतुर्दशीवर्जनीया सकृन्महालयेप्रतिपदाषष्ठीएकादशीच-
तुर्दशीशुक्रवारोजन्मनक्षत्रंजन्मनक्षत्राद्दशममेकोनविंशंनक्षत्रंचरोहिणीम-
घारेवतीचेतिवर्ज्यानि क्वचित्त्रयोदशीसप्तमीरविवारोभौमवारोपिवर्ज्य
उक्तः पितृमृततिथौसकृन्महालयकरणेनन्दादिनिषेधोनास्ति अशक्तःपितृ-
पक्षेतुकरोत्येकदिनेयतः । निषिद्धेऽपिदिनेकुर्यात्पिण्डदानंयथाविधि १
इत्यादिवचनात् मृततिथौश्राद्धासंभवेनिषिद्धतिथ्यादिदिनंवर्जयित्वामहा-
लयः तत्रापिद्वादश्यमावास्याष्टमीभरणीव्यतीपातेषुमृततिथ्यभावेपिसकृ-
न्महालयेकोपितिथ्यादिनिषेधोनास्ति संन्यासिनांमहालयस्तुअपराह्णव्या-
पिन्यांद्वादश्यामेवसपिण्डकःकार्योनान्यतिथौ चतुर्दश्यांमृतस्यापिमहाल-
यश्चतुर्दश्यांनभवति श्राद्धंशस्त्रहतस्यैवचतुर्दश्यांप्रकीर्तितमितिनियमेनस-
र्वतोबलिष्ठेनप्रतिवार्षिकश्राद्धातिरिक्तश्राद्धस्यचतुर्दश्यांनिषेधात् एवंपौर्ण-
मासीमृतस्यापिमहालयःपौर्णमास्यांनकार्यः अपरपक्षत्वाभावेनतस्यांमहा-
लयाप्राप्तेः तेनचतुर्दशीमृतस्यपौर्णमासीमृतस्यवामहालयोद्वादश्यमावा-
स्यादितिथिषुकार्यः अत्रकन्यार्कःप्राशस्त्यसंपादकोनतुनिमित्तम् आदौम-
ध्येवसानेवायत्रकन्यांव्रजेद्रविः । सपक्षःसकलःपूज्यःश्राद्धषोडशकंप्रति
१ इत्यादिस्मृतेः अमावास्यापर्यन्ततिथावसंभवेआश्विनशुक्लपञ्चमीपर्य-
न्तंयस्मिन्कस्मिंश्चित्तिथौमहालयः तत्रासंभवेयावद्वृश्चिकंदर्शनंव्यतीपात-
द्वादश्यादिपर्वणिकार्यः मृताहेमहालयेचश्राद्धंपक्वान्नेनैवकार्यंनत्वामान्ना-
दिना महालयेगयाश्राद्धेमातापित्रोर्मृतेऽहनि । कृतोद्वाहोपिकुर्वीतपिण्डदा-
नंयथाविधि १ **महालयेदेवताः**—पक्षश्राद्धेपित्रादिपार्वणत्रयपत्न्या-
द्येकोद्दिष्टपितृगणसहितसर्वपित्रुद्देशेनसपत्नीकपित्रादित्रयसपत्नीकमाताम-
हादित्रयेतिषड्दैवतमात्रोद्देशेनवाषड्दैवतैकोद्दिष्टगणोद्देशेनवाप्रत्यहंमहा-
लयइतिपक्षत्रयम् एवंपञ्चम्यादिपक्षेष्वपि सकृन्महालयेतुसर्वपित्रुद्देशेनैव
तत्रदेवतासंकल्पः पितृपितामहप्रपितामहानांमातृतत्सपत्नीपितामहीतत्स-
पत्नीप्रपितामहीतत्सपत्नीनां यद्वाऽसत्सापत्नमातुरितिपृथगुद्देशः मातामह-
हमातृपितामहमातृप्रपितामहानांसपत्नीकानांयथानामगोत्राणांवस्वादिरू-
पाणांपार्वणविधिनापत्न्याःपुत्रस्यकन्यकायाःपितृव्यस्यमातुलस्यभ्रातुःपि-
तृष्वसुर्मातृष्वसुरात्मभगिन्याःपितृव्यपुत्रस्यजामातुर्भागिनेयस्यश्वशुरस्य
श्वश्र्वाआचार्यस्योपाध्यायस्यगुरोःसख्युःशिष्यस्यएतेषांयथानामगोत्ररू-

१ एतच्चश्राद्धंमलमासेनकार्यं । तदाहभृगुः—वृद्धिश्राद्धंतथासोममग्न्याधेयंमहाल-
यम् ॥ राजाभिषेकंकाम्यंचनकुर्याद्भानुलंघिते इतिसिन्धौ ।

पाणांपुरुषविषयेसपत्नीकानांस्त्रीविषयेसभर्तृकसापत्नानामेकोद्दिष्टविधिना महालयापरपक्षश्राद्धमथवासकृन्महालयापरपक्षश्राद्धंसदैवंसद्यःकरिष्य इति एतेषांमध्येयेकेचिज्जीवन्तितान्विहायइतरेषामुद्देशः मातामहादिषु पत्न्याजीवने सपत्नीकेत्यस्यस्त्रीषुचभर्त्रादेरनुच्चारः महालयेगयाश्राद्धेवृद्धौ चान्वष्टकासुच । नवदैवतमत्रेष्टंशेषंषाट्पौरुषंविदुः १ अन्वष्टकासुवृद्धौ चप्रतिसंवत्सरेतथा । महालयेगयायांचसपिण्डीकरणात्पुरा २ मातुःश्राद्धंपृथक्कार्यमन्यत्रपतिनासह इत्यादिस्मृत्यनुसारात्पार्वणत्रयमेवोक्तम् केचित्तुमातामह्यादित्रयंपृथगुच्चार्य द्वादशदेवताकंपार्वणचतुष्टयमाहुः एता एवदेवतागयायांतीर्थश्राद्धेनित्यतर्पणेचज्ञेयाः महालयेधूरिलोचनसंज्ञका विश्वेदेवाः अत्रसतिसंभवेदेवार्थंद्वौविप्रौपार्वणत्रयार्थंप्रतिपार्वणंत्रीनित्येवं नवपत्न्याद्येकोद्दिष्टगणेप्रतिदैवतमेकैकमेवं **विप्रान्निमन्त्रयेत्** अशक्तौदेवार्थमेकंप्रतिपार्वणमेकमितिपार्वणत्रयेत्रीन्सर्वैकोद्दिष्टगणार्थमेकमितिनिमन्त्रयेत् देवार्थंविप्रद्वयपक्षेप्रतिपार्वणेत्रयएवकार्याः नतुदेवार्थंद्वौप्रतिपार्वणमेकइतिवाप्रतिपार्वणंत्रीन्देवार्थमेकइतिवावैषम्यंकार्यम् एवंसर्वत्रअमावास्यादिश्राद्धेष्वपिज्ञेयम् अत्यशक्तौपार्वणद्वयार्थमेकोपिकार्यः महालयेअन्ते महाविष्ण्वर्थंविप्रोवश्यंनिमन्त्रयितव्यइतिविशेषःकौस्तुभे जीवन्मातृकः सापत्नमातुरेकोद्दिष्टंकुर्यान्नपार्वणम् अनेकाःसापत्नमातरोयस्यतेनसर्वमात्रुद्देशेनैकएवविप्रःपिण्डश्चकार्योर्घ्यपात्रंपृथक् स्वजनन्यासहानेकमातृत्वे स्वजनन्यासहसर्वमात्रर्थमेकोविप्रःपिण्डोर्घ्यश्चेतिपार्वणमेवनपृथक्सापत्नमात्रैकोद्दिष्टमितिवासर्वसापत्नमातृणांपृथगेवैकोद्दिष्टमितिवापक्षः महालयेपार्वणार्थेअग्नौकरणमेकोद्दिष्टगणार्थंत्वग्नौकरणंकृताकृतम् करणपक्षेएकोद्दिष्टगणार्थमग्नौकरणान्नंपृथक्पात्रेग्राह्यम् महालयेसर्वपार्वणार्थमेकोद्दिष्टार्थंचसकृदाच्छिन्नंबर्हिरेकमेव दर्शादौतुप्रतिपार्वणंबर्हिर्भिन्नमेव अवशिष्टःश्राद्धप्रयोगोनेकमातृत्वेभ्यञ्जनादिमन्त्रोहश्चश्राद्धसागरेस्वस्वशाखोक्तप्रयोगग्रन्थेषुचज्ञेयः सकृन्महालयेश्राद्धाङ्गतिलतर्पणंपरेहन्येवसर्वपित्रुद्देशेनप्रातःसंध्यायाःपूर्वमेवप्रातःसंध्योत्तरंवाब्रह्मयज्ञाङ्गतर्पणाद्भिन्नमेवकार्यम् प्रतिपदादिपञ्चम्यादिपक्षेषुविप्रविसर्जनान्तेएवश्राद्धपूजितपित्रुद्देशेनतर्पणं कार्यम् पत्न्यांरजस्वलायांसकृन्महालयोनकार्यः कालान्तराणांसत्वात् अमायांरजोदोषेआश्विनशुक्लपञ्चमीपर्यन्तंगौणकालेमहालयः प्रतिपदादिष्वे-

१ अत्रसूतकप्राप्तौतृतीयोत्तरार्धेनिर्णयः ॥ भ्रात्रादिमहालयनिर्णयश्चतत्रैव ॥

न्येषुपक्षेषुप्रारंभदिनेपाकात्पूर्वंपत्नीरजस्वलाचेदुत्तरोत्तरपक्षस्वीकारःपाकारम्भोत्तरंचेत्तांगृहान्तरेऽपरुध्यमहालयःकर्तव्यः **एवंविधवाकर्तृकश्राद्धेपिज्ञेयम्** अत्रापुत्राविधवा ममभर्तृतत्पितृपितामहानांभर्तुर्मातृपितामहीप्रपितामहीनांममपितृपितामहप्रपितामहानांममातृपितामहीप्रपितामहीनांमममातामहमातृपितामहमातृप्रपितामहानांमममातामहीमातृपितामहीमातृप्रपितामहीनांतृप्त्यर्थंसकृन्महालयापरपक्षश्राद्धंकरिष्यइतिस्वयंसंकल्प्यब्राह्मणद्वाराअग्नौकरणादिसहितंसर्वमविकृतंप्रयोगंकारयेत् ब्राह्मणस्त्वमुकनाम्न्यायजमानायाभर्तृतत्पितृपितामहेत्याद्युच्चार्यप्रयोगंकुर्यात् अशक्तौभर्त्रादित्रयंस्वपित्रादित्रयंस्वमात्रादित्रयं स्वमातामहादित्रयं सपत्नीकमितिपार्वणचतुष्टयोद्देशेनमहालयःअत्यशक्तौस्वभर्त्रादित्रयंस्वपित्रादित्रयंचेति पार्वणद्वयमेवकार्यम् **जीवत्पितृकादेःसांकल्पविधिः**—महालयःपितरिसंन्यस्तेपातित्यादियुतेवाजीवत्पितृकेणापिपुत्रेण पितुःपित्रादिसर्वपित्रुद्देशेनपिण्डदानरहितःसांकल्पविधिनाकार्यः वृद्धौ तीर्थेचसंन्यस्तेताततेचपतितेसति। येभ्यएवपितादद्यात्तेभ्योदद्यात्स्वयंसुतः १ मुण्डनंपिण्डदानंचप्रेतकर्मचसर्वशः। नजीवत्पितृकःकुर्याद्गुर्विणीपतिरेवच २ इत्यादिवचनात् पिण्डदानादिविस्तरंकर्तुमशक्तेनापिसांकल्पविधिःकार्यः सांकल्पिकविधावर्घ्यदानंसमन्त्रकावाहनमग्नौकरणंपिण्डदानंविकिरदानंस्वधांवाचयिष्येॐस्वधोच्यतामित्यादिस्वधावाचनप्रयोगंच वर्जयेत् अनेकब्राह्मणालाभेदेवस्थानेशालग्रामादिदेवमूर्तिंसंस्थाप्यश्राद्धंकार्यम् सर्वथाविप्रालाभेदर्भबटुविधिनाश्राद्धम् **प्रतिवार्षिकादिप्राप्तौ महालयनिर्णयः**—पित्रोर्मरणेप्रथमाब्देमहालयःकृताकृतः महालयोमलमासेनकार्यः अपरपक्षेप्रतिवार्षिकप्राप्तौमृततिथौवार्षिकंकृत्वातिथ्यन्तरेसकृन्महालयःकार्यः प्रतिपदादिदर्शान्तादिपक्षेषुमृततिथौवार्षिकं कृत्वापाकान्तरेणमहालयः अमायांप्रतिवार्षिकसकृन्महालयप्राप्तौपूर्वंवार्षिकंततोमहालयःततोदर्शश्राद्धमितित्रयंपाकभेदेन महालयमात्रप्राप्तावपि पूर्वंमहालयःततोदर्शः मृततिथौसकृन्महालयपक्षेतत्तत्तिथेर्माध्यत्वनिर्णयोऽपराह्णव्याप्त्यादर्शवदितिभाति अत्रापरपक्षेभरणीश्राद्धाद्गयाश्राद्धफलप्राप्तिः **भरणीश्राद्ध**मपिण्डकंषड्दैवतंसांकल्पविधिनाकार्यम् देवाधूरिलोचनौपुरूरवार्द्रवौवा भरणीश्राद्धंकाम्यंगयाश्राद्धफलकामेनप्रतिवर्षंकार्यम् केचित्पित्रादिमरणोत्तरंप्रथमवर्षेएवकुर्वन्तिद्वितीयादिवर्षेनकुर्वन्तितत्रमू-

लंचिन्त्यम् । ममतु नदैवंनापिवापित्र्यंयावत्पूर्णोनवत्सरः । इत्यादिवचनेनसर्वस्यापिदर्शादिश्राद्धस्यप्रथमाब्देनिषेधाद्वर्षान्तेएव पितृत्वप्राप्तेश्चद्वितीयादिवर्षेएवकर्तुंयुक्तमितिभाति यत्तुपितृभिन्नोपियोयोम्रियतेतस्यतस्य प्रथमाब्देभरणीश्राद्धंक्रियतेतत्रापिमूलंनपश्यामः गयाश्राद्धफलार्थमाचारमनुसृत्यक्रियतेचेन्मृताद्येकमेवपार्वणमुद्दिश्यसदैवंकार्यम् अत्रसपिण्डत्वाचारोपिचिन्त्यः **अन्वष्टक्यादिश्राद्धम्**—अत्रापरपक्षेसप्तम्यादिदिनत्रयेमाघ्यावर्षश्राद्धंकर्तुंपूर्वेद्युःश्राद्धंकरिष्ये माघ्यावर्षश्राद्धंकरिष्येऽन्वष्टक्यश्राद्धंकरिष्येइतिक्रमेणसंकल्पंकृत्वासर्वोप्यष्टकाविधिराश्वलायनैः कार्यः इदमाश्वलायनानामष्टकाविकृतिरूपमेकाष्टकाकरणपक्षेपिकार्यम् इतरशाखिनात्वष्टकारूपमेवेति पञ्चाष्टकाकरणपक्षेऽष्टकाश्राद्धंकरिष्यइति संकल्प्यकार्यमेकाष्टकापक्षेतुनकार्यम् नवम्यामन्वष्टक्यश्राद्धंनवदैवतंसर्वशाखिभिरष्टम्यामष्टकाश्राद्धाकरणेपिगृह्याग्नौयथोक्तविधिनाकार्यम् अस्यामन्वष्टक्यस्यमुख्यत्वात् गृह्याग्निरहितैस्तुयेषांपूर्वंमातामृतापश्चात्पितामृतस्तैर्मृतमातापितृकैःपाणिहोमादिविधिनानवदैवत्यंकार्यम् जीवत्पितृकेण मृतमातृकेणानुपनीतेनापिमात्रादित्रितयमात्रोद्देशेनैकपार्वणकंपुरूरवार्द्रवदेवसहितंसपिण्डकंश्राद्धंकार्यम् स्वमातरिजीवन्त्यांमृतसापत्नमात्रादित्रयोद्देशेनकार्यम् स्वमातृसापत्नमात्रोर्मृतौद्विवचनप्रयोगेणसापत्नमात्रनेकत्वेचमात्रासहबहुवचनप्रयोगेणएकस्मिन्विप्रेएकएवक्षणोर्घ्यःपिण्डश्चैकएवदेयः पितामहीप्रपितामह्योर्द्वौविप्रौपिण्डौचेत्येवंपार्वणमावश्यकम् केचिन्मातृबहुत्वेविप्रपिण्डादिभेदमाहुः स्वमातृसापत्नमातृजीवनेतुगृह्याग्निरहितेनमृतपितृकेणापिनकार्यम् अन्वष्टक्येमातृयजनस्यमुख्यत्वादतएवात्रकैश्चिन्मातृपार्वणस्यैवप्राथम्यमुक्तमितिभाति पूर्वंपितृमृतौपश्चान्मातृमृतावपिगृह्याग्निमतामस्यांनवम्यामन्वष्टक्यमावश्यकंनित्यत्वात् अन्येषांपश्चान्मातृमृतौनावश्यकम् केचिन्नवम्यांपूर्वमृतमातृश्राद्धंमृतेभर्तरिलुप्यतइतिवचनप्रामाण्यमाश्रित्यपितृमरणोत्तरंनकुर्वन्ति **अविधवानवमी**—भर्तुरग्रेसहदाहेनचामृतानांमातामहीभगिनीदुहितृमातृष्वसृपितृष्वस्रादीनामपुत्राणांपितृमात्रादिकुलोत्पन्नानांसर्वासामेवसौभाग्यवतीनामस्यांनवम्यांश्राद्धंकार्यम् भर्तुरग्रेमृतानांतत्तद्भर्तृमरणोत्तरंचनकार्यम् अतएवास्याअविधवानवमीत्वप्रसिद्धिः अतःपत्न्याअपिनवमीश्राद्धंकार्यम् अस्याविधवानवमीश्राद्धस्यमहालयवद्यावद्वृश्चिकदर्शनंगौणकालः एवं

दौहित्रप्रतिपच्छ्राद्धस्यापीतिकालतत्त्वविवेचने अत्रा**विधवानवमी**श्राद्धेसुवासिनीनांप्रतिसांवत्सरिकश्राद्धादौचसुवासिनीभोजनमपिकार्यम् भर्तुरग्रेमृतानारीसहदाहेनवामृता । तस्याःस्थानेनियुञ्जीतविप्रैःसह सुवासिनीम् १ इत्यादिमार्कंडेयवचनात् अस्यांनवम्यांपिण्डदानंजीवत्पितृकेणापिगर्भिणीपतिनाचापिकार्यम् नवमीश्राद्धासंभवे ममान्वष्टक्याकरणजनितप्रत्यवायपरिहारार्थं शतवारमेभिर्युभिःसुमनाइतिमन्त्रजपंकरिष्येइतिसंकल्प्यतज्जपंकुर्यात् अन्वष्टक्येसामवेदिभिःपितृपार्वणमेवकार्यं मातृमातामहपार्वणेनकार्ये इतिसिन्धुः **अत्रद्वादश्यांसंन्यासिनां महालयः** सचापराह्णव्यापिन्यामित्युक्तम् तत्रवैष्णवाअपराह्णव्यापिन्याद्वादश्याएकादशीव्रतदिनेसत्त्वेस्वल्पायामपिद्वादश्यांशुद्धत्रयोदश्यांवैकादशीपारणादिनेएवसंन्यासिदैवत्यंश्राद्धंकुर्वन्ति ममत्वीदृशेविषयेवैष्णवैःसंन्यासिमहालयोदर्शेकार्यइतिभाति **मघात्रयोदशीश्राद्धम्—** अत्रत्रयोदश्यांमघायुतायांकेवलायांवाश्राद्धंनित्यम् केवलमघायामपिश्राद्धंकार्यम् अत्रश्राद्धविधौबहुग्रन्थेषुबहवःपक्षाः अपुत्रेणपुत्रिणावागृहिणा सपत्नीकपितृपार्वणमातामहपार्वणाभ्यांपितृव्यभ्रातृमातुलपितृष्वसृमातृष्वसृभगिनीश्वशुरादिपार्वणैश्चसहितंअपिण्डकंसांकल्पविधिनाश्राद्धंकार्यम् अथवापित्रादिपार्वणद्वयंमहालयवत्पितृव्याद्येकोद्दिष्टगणांश्चोद्दिश्यसांकल्पविधिनाश्राद्धंकार्यम् यद्वादर्शवत्षड्दैवतंश्राद्धमपिण्डकंकार्यम् अथवानिष्कामेणपुत्रिणाश्राद्धविधिनाश्राद्धंनानुष्ठेयंकिंतुपित्रादिपार्वणद्वयंकेवलंपितृव्यादिसहितंवोद्दिश्यैतेषांतृप्त्यर्थंब्राह्मणभोजनंकरिष्यइतिसंकल्प्य पितृरूपिणेब्राह्मणायगन्धंसमर्पयामीत्येवंपञ्चोपचारान्समर्प्यब्रह्मार्पणमित्यादिपठित्वानेनब्राह्मणभोजनेनपित्रादिरूपीश्वरःप्रीयतामित्यन्नमुत्सृज्य पायसादिमधुरान्नेनविप्रान्भोजयित्वादक्षिणाभिःसंतोष्यस्वयंभुञ्जीतेत्येतावदेवकर्तव्यम् अपुत्रिणःसकामस्यचपिण्डदानरहितश्राद्धविधिनाश्राद्धं नदोषाय क्वचिदपुत्रिणःपिण्डदानमप्युक्तम् एवमुक्तपक्षेष्वन्यतमपक्षेणमघात्रयोदशीश्राद्धमवश्यानुष्ठेयम् अकरणेदोषोक्तेर्नित्यत्वात् हस्तनक्षत्रस्थे सूर्येमघायुतात्रयोदशीगजच्छायासंज्ञिता अस्यांश्राद्धेनफलभूयस्त्वम् अत्र महालयस्ययुगादेश्चप्राप्तौ मघात्रयोदशीमहालययुगादिश्राद्धानितन्त्रेणकरि-

---

१ असंतानस्तुयस्तस्यश्राद्धेप्रोक्तात्रयोदशी ॥ संतानयुक्तोयःकुर्यात्तस्यवंशक्षयोभवेदिति हेमाद्रौनागरखण्डोक्तेरितिसिन्धुः.

ष्यइतिसंकल्प्यतन्त्रेणकुर्यात् नतुदर्शेननित्यश्राद्धस्यैवकस्यचित्प्रसङ्गसिद्धिः अत्रैवंभाति अङ्गानामैक्यंप्रधानमात्रभेदस्तन्त्रम् तेनविश्वेदेवपाकाद्यङ्गानामैक्यंविप्रार्घ्यपिण्डादेर्भेदएव प्रसङ्गसिद्धिस्थलेतुप्रधानमपिनभिद्यतइति त्रयोदशीश्राद्धेऽपरपक्षत्वाद्धूरिलोचनाविश्वेदेवाःश्राद्धसागरेउक्ताः अविभक्तैरपिभ्रातृभिर्मघात्रयोदशीश्राद्धंपृथक्कार्यमितिसिन्धुकौस्तुभादौ विभक्तैरपिसहैवेतिश्राद्धसागरे **चतुर्दश्यांशस्त्रादिहतश्राद्धम्—** अथात्रचतुर्दश्यांपित्रादित्रयमध्येएकस्यापिशस्त्रविषाग्निजलादिशृङ्गिव्याघ्रसर्पादि[1]निमित्तेनदुर्मरणेनमृतस्यैकोद्दिष्टविधिनाश्राद्धंकार्यम् पित्रादिद्वयोःशस्त्रादिहतत्वेद्वेएकोद्दिष्टेकार्ये पित्रादीनांत्रयाणांशस्त्रादिहतत्वेपार्वणमेवकार्यम् केचिदेकोद्दिष्टत्रयंकार्यमित्याहुः सहगमनेप्रयागादौचविधिप्राप्तेऽग्निजलादिमरणेचतुर्दशीश्राद्धंनकार्यम् युद्धप्रायोपवेशनयोर्वैधत्वेपीदंकार्यम् अत्रशस्त्रादिहतपितृव्यभ्रात्रादे[2]रप्यपुत्रस्यैकोद्दिष्टंकार्यम् इदंधूरिलोचनसंज्ञकदेवसहितंकार्यम् अत्रसंबंधगोत्रनामाद्युच्चार्यामुकनिमित्तेनमृतस्यचतुर्दशीनिमित्तमेकोद्दिष्टंश्राद्धंसदैवंसपिण्डंकरिष्यइतिसंकल्प्य प्रत्येकोद्दिष्टमेकार्घ्यैकपवित्रैकपिण्डयुतंश्राद्धंकार्यम् पित्रादेर्भ्रात्रादेश्चशस्त्रहतत्वेपृथक्पाकादिनामहालयवत्सहतन्त्रेणवैकोद्दिष्टद्वयादि एवंचतुर्दश्यामेकोद्दिष्टंकृत्वापित्रादिसर्वपितृगणोद्देशेनसकृन्महालयस्तिथ्यन्तरेऽवश्यं कार्यः अस्यांचतुर्दश्यांयदिशस्त्रादिमृतयोर्मातापित्रोर्मृताहस्तदाचतुर्दशीनिमित्तमेकोद्दिष्टंकृत्वापुनस्तदैवमृतादित्रयोद्देशेनसांवत्सरिकंपार्वणविधिनाकार्यमितिश्राद्धसागरे कौस्तुभादौतुसांवत्सरिकपार्वणेनैवचतुर्दशीश्राद्धसिद्धिर्नपृथक्कार्यमित्युक्तम् दिनान्तरेचसकृन्महालयःकार्यः अत्रचतुर्दशीश्राद्धस्यकथंचिद्विघ्नेतुअत्रैवपक्षेऽग्रिमपक्षेवादिनान्तरेतत्पार्वणविधिनैव कार्यंनत्वेकोद्दिष्टम् अत्रैकोद्दिष्टेऽपराह्णव्यापिन्येवचतुर्दशीग्राह्यानत्वितरैकोद्दिष्टतिथिवन्मध्याह्नव्यापिनीतिकौस्तुभे हस्तनक्षत्रेसूर्येसतिचान्द्रहस्तनक्षत्रयुतामावास्या**गजच्छाया**तस्यांश्राद्धदानादिकार्यम् इत्यमायांगजच्छाया **दौहित्रश्राद्धम्**—आश्विनशुक्लप्रतिपदिदौहित्रेणानुपनीतेनापिसपत्नीकमातामहस्यपार्वणंमातुलेसत्यपिअवश्यंकार्यम् मातामहीसत्त्वेकेवलमातामहपार्वणम् इदंजीवत्पितृकेणैवकार्यम् इदंसपिण्डकमपिण्डकंवा

---

१ आदिपदेन वृक्षारोहणविद्युल्लोहादीनांग्रहणम्. २ स्त्रीणामपिशस्त्रादिहतानामेकोद्दिष्टं कार्यं न पार्वणमिति श्रीदत्तोपाध्यायः इतिसिन्धुः.

अत्रपुरूरवार्द्रवसंज्ञकाविश्वेदेवाः धूरिलोचनाइतिकेचित् इयंप्रतिपदपराह्णव्यापिनीग्राह्येतिबहवः संगवव्यापिनीतिकेचित् अस्यश्राद्धस्ययावद्वृश्चिकदर्शनंगौणकालइतिकालतत्त्वविवेचने इतिमहालयादिनिर्णयोद्देशः

अथकपिलाषष्ठीनिर्णयः—भाद्रपदकृष्णपक्षेभौमवारव्यतीपातरोहिणीयुताषष्ठीकपिलाषष्ठी अत्रहस्तस्थेसूर्येफलातिशयः अयंयोगो दिवैवग्राह्योनरात्रौ सूर्यपर्वत्वादितिभाति अस्यांहुतंचदत्तंचसर्वंकोटिगुणं भवेत् । अत्रश्राद्धंकार्यमितिविशेषवचनंनोपलभ्यते तथापिअलभ्ययोगे श्राद्धविधानाद्दर्शवत्षड्दैवतंश्राद्धंकार्यम् **अथात्रसंक्षेपतोव्रतविधिः**—सूर्योद्देशेनोपवाससंकल्प्यदेवदारुशीरकुंकुमैलामनःशिलापद्मकाष्ठतण्डुलान्मधुगव्याभ्यांपेषयित्वाक्षीरालोडितेनकल्केनाङ्गं विलिप्यस्नायात् तत्रमन्त्रः आपस्त्वमसिदेवेशज्योतिषांपतिरेवच । पापंनाशयमेदेववाङ्मनःकायकर्मजम् १ ततःपञ्चगव्येनस्नात्वापञ्चपल्लवैर्मार्जयित्वामृत्तिकास्नानंकुर्यात् तर्पणादिनित्यविधिंकृत्वावरुणंपूजयित्वासर्वतोभद्रमध्ये कलशोपरितण्डुलादौपद्मंलिखित्वातस्याष्टसुपत्रेषु पूर्वादौसूर्यंतपनंस्वर्णरेतसंरविमादित्यंदिवाकरंप्रभाकरंसूर्यमित्यावाह्यमध्येसौवर्णरथेसूर्यमग्रेऽरुणं चावाह्यकरवीरार्कादिपुष्पैर्धूपादिभिःसंपूजयेत् दिक्पालादिदेवताःसंपूज्य द्वादशार्घ्यान्सूर्यायदद्यात् सविस्तरःपूजाविधिर्द्वादशार्घ्यमन्त्राश्चकौस्तुभे ज्ञेयाः सूर्यार्घ्ये प्रभाकरनमस्तुभ्यंसंसारान्मांसमुद्धर । भुक्तिमुक्तिप्रदोयस्मात्तस्माच्छान्तिंप्रयच्छमे १ नमोनमस्तेवरदऋक्सामयजुषांपते । नमोस्तुविश्वरूपायविश्वधात्रेनमोस्तुते २ इतिप्राध्यर्यउदुत्यमित्यादिसौरसूक्तानिजपित्वारात्रौजागरणंकृत्वाप्रातराकृष्णेनेतिमन्त्रेणार्कसमिच्चर्वाज्यतिलैःप्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतंहुत्वाघण्टादिसर्वालंकारयुतांकपिलांगांमन्त्रैःसंपूज्यविप्रायदद्यात् गोपूजामन्त्राःकौस्तुभे दानमन्त्रस्तु नमस्तेकपिलेदेविसर्वपापप्रणाशिनि । संसारार्णवमग्नंमांगोमातस्त्रातुमर्हसि १ वस्त्रयुगच्छन्नांसघण्टामित्यादिविशेषणान्युक्त्वाइमांगांतुभ्यमहंसंप्रददेइतिदत्त्वासुवर्णदक्षिणांदद्यात् ततस्तस्मैविप्रायरथंसूर्यप्रतिमांचदद्यात् तत्रमन्त्रः दिव्यमूर्तिर्जगच्चक्षुर्द्वादशात्मादिवाकरः । कपिलासहितोदेवोममुक्तिंप्रयच्छतु १ यथात्वंकपिलेपुण्यासर्वलोकस्यपावनी । प्रदत्तासहसूर्येणममुक्तिप्रदाभव २ इत्यादि ततःकपिलाप्रार्थनादिविस्तारःकौस्तुभे अथवोपोषण-

जागरहोमादिविधिमकृत्वाषष्ठ्यामेवस्नानरथादिपूजनकपिलादानादिका-र्यम् इतिसंक्षेपतःकपिलाषष्ठीव्रतविधिः इतिश्रीमदनन्तोपाध्यायसूनुकाशीनाथोपाध्यायविरचितेधर्मसिन्धुसारेभाद्रपदमासकृत्यनिर्णयोद्देशः

अथाश्विनमासः—तुलामेषसंक्रांतिर्**विषुव**संज्ञा तस्याःपूर्वाःपराश्चपञ्चदशपञ्चदशनाड्यःपुण्यकालः विशेषःप्रागुक्तएव आश्विनशुक्लप्रतिपदि**देवीनवरात्रारम्भः**—नवरात्रशब्दःआश्विनशुक्लप्रतिपदमारभ्यमहानवमीपर्यन्तंक्रियमाणकर्मनामधेयम् तत्रकर्मणिपूजैवप्रधानं उपवासादिकंस्तोत्रजपादिकंचांगम् तथाचयथाकुलाचारमुपवासैकभक्तनक्तायाचितान्यतमव्रतयुक्तंयथाकुलाचारंसप्तशतीलक्ष्मीहृदयादिस्तोत्रजपसहितंप्रतिपदादिनवम्यन्तनवतिथ्यधिकरणकपूजाख्यंकर्मनवरात्रशब्दवाच्यम् पूजाप्राधान्योक्तेरेवक्वचित्कुलेजपोपवासादिनियमस्यव्यतिरेक[1] उपलभ्यते पूजायास्तुनकापिकुलेनवरात्रकर्मण्यभावोदृश्यते यत्कुलेनवरात्रमेवनानुष्ठीयतेतत्रनवरात्रपूजादेरप्यभावआस्तांनाम सचनवरात्रारम्भःसूर्योदयोत्तरंत्रिमुहूर्तव्यापिन्यांप्रतिपदिकार्यः तदभावेद्विमुहूर्तव्यापिन्यामपि क्वचिन्मुहूर्तमात्रव्यापिन्यामप्युक्तः सर्वथादर्शयुक्तप्रतिपदिनकार्यइतिबहुग्रन्थसंमतम् मुहूर्तन्यूनव्याप्तौसूर्योदयास्पर्शेवादर्शयुतापिग्राह्या प्रथमदिनेषष्टिघटिकाप्रतिपद्द्वितीयदिनेमुहूर्तद्वयादिपरिमितावर्धतेतदापूर्णत्वात्पूर्वैवग्राह्या द्वितीयावेधनिषेधोपिएतत्पक्षद्वयेएवयोज्यः पुरुषार्थचिन्तामणौतुपूर्वदिनेमुहूर्तचतुष्टयोत्तरंमुहूर्तपञ्चकोत्तरंवाप्रवृत्ताद्वितीयदिनेमुहूर्तद्वयादिपरिमिताप्रतिपत्तदापरस्याःक्षयगामितयानिषिद्धत्वादमायुक्तापिपूर्वैवग्राह्येत्युक्तम् तत्रसूर्योदयोत्तरंदशघटीमध्येतत्रासंभवेमध्याह्नेऽभिजिन्मुहूर्तेप्रारम्भःकार्योनत्वपराह्णे एवंचप्रतिपदआद्यषोडशनाडीनिषेधश्चित्रावैधृतियोगनिषेधश्चोक्तकालानुरोधेनसतिसंभवेपालनीयोनतुनिषेधानुरोधेनपूर्वाह्णःप्रारम्भकालः प्रतिपत्तिथिर्वातिक्रमणीयः **पूजाद्यधिकारः**—अत्रकर्मणिब्राह्मणादिचतुर्वर्णस्यम्लेच्छादेश्चाधिकारः **तत्रविप्रेण**जपहोमान्नबलिनैवेद्यैःसात्त्विकीपूजाकार्या नैवेद्यैश्चनिरामिषैः। मद्यं दत्त्वाब्राह्मणस्तुब्राह्मण्यादेवहीयते। मद्यमपेयमदेयमित्यादिनिषेधान्मांसमद्यादियुतराजसपूजायांब्राह्मणस्यनाधिकारः मद्यपानेमरणान्तप्रायश्चित्तोक्तेः स्पर्शेतदङ्गच्छेदोक्तेश्चाल्पप्रायश्चित्तेनदोषानपगमेनपातित्यापातात्

---

१ अभावः। २ मुहूर्तन्यूनेत्याद्युक्तएकः प्रथमदिनेषष्टिघटिकाद्युक्तोद्वितीयःपक्षः।

इत्थमेवसर्वेप्राचीनानवीनाश्चनिबन्धकारानिर्बन्धेनलिखन्ति नवीनतरा **भास्कररायप्रभृतयोपिसप्तशतीटीकादौप्राचीनग्रन्थाननुसृत्यैवमेवपरि-** ष्कुर्वन्ति सभायांचैतन्मतमेवश्लाघन्तेच आचरणंत्वन्यथाकुर्वन्ति तत्किं स्वयंदुर्दैववशेनब्राह्मण्यभ्रष्टोभूवमन्येप्येवंमाभूवन्निति भूतदययावास्वपा-तित्यगोपनायवान्येषांकलियुगस्थविप्राणामधिकाराभावालोचनयावेतिन वयंतत्त्वंजानीमः **क्षत्रियवैश्ययो**र्मांसादियुतजपहोमसहितराजसपू-जायामप्यधिकारः सचकेवलंकाम्यएवनतुनित्यः निष्कामक्षत्रियादेःसा-त्त्विकपूजाकरणेमोक्षादिफलातिशयः **एवंशूद्रादेरपि**शूद्रादेर्मन्त्रहीना जपादिरहितामांसादिद्रव्यकातामसपूजापिविहिता शूद्रेणसप्तशत्यादिजप-होमसहितासात्त्विकीपूजाब्राह्मणद्वाराकार्या स्त्रीशूद्रादेःस्वतःपौराणमन्त्र-पाठेऽपिनाधिकारः अतएवशूद्रःसुखमवाप्नुयादित्यत्रभाष्येस्त्रीशूद्रयोःश्रव-णादेवफलंनतुपाठादित्युक्तम् एतेनस्त्रीशूद्रयोर्गीताविष्णुसहस्रनामपाठो दोषायैवेतिज्ञेयम् क्वचित्पौराणमन्त्रयुक्तपूजायां स्त्रीशूद्रयोःस्वतोप्यधिका-रउक्तः जपहोमादौविप्रद्वारैव **म्लेच्छादीनांतु** ब्राह्मणद्वारापिजपहोमे समन्त्रकपूजायांनाधिकारः किंतुतैस्तत्तदुपचाराणांदेवीमुद्दिश्यमनसोत्स-र्गमात्रंकर्तव्यम् **अथनवरात्रेऽनुकल्पाः**—तृतीयादिनवम्यन्तंसप्त-रात्रंवाकर्तव्यम् पञ्चम्यादिपञ्चरात्रंवासप्तम्यादित्रिरात्रंवाअष्टम्यादिद्वि-रात्रंवाएकाहपक्षेकेवलाष्टम्यांकेवलनवम्यांवा एषांपक्षाणांस्वस्वकुलाचा-रानुसारेणप्रतिबन्धादिनापूर्वपूर्वपक्षासंभवानुसारेणवाव्यवस्था तत्रतृ-तीयापञ्चम्योर्निर्णयःप्रतिपदादिवत् सप्तम्यादेस्तुनिर्णयोवक्ष्यते नवरात्रा-दिपक्षेपुक्षयवृद्धिवशेनदिनाधिक्यन्यूनत्वेपूजाद्यावृत्तिःकार्या[1] केचित्तुदिन-क्षयेऽष्टावेवपूजाश्चण्डीपाठांश्चकुर्वन्ति इदंदेवीपूजनात्मकंनवरात्रकर्मनित्यं अकरणेदोषश्रवणात् फलश्रवणात्काम्यंच **नवरात्रेकर्तव्यानि**—अत्रनवरात्रेघटस्थापनंप्रातर्मध्याह्नेप्रदोषकालेचेतित्रिकालंद्विकालमेककालं वास्वस्वकुलदेवतापूजनंसप्तशत्यादिजपोऽखण्डदीपःआचारप्राप्तमालाब-न्धनंउपवासनक्तैकभक्तादिनियमःसुवासिनीभोजनंकुमारीभोजनपूजना-दिअन्तेसप्तशत्यादिस्तोत्रमन्त्रहोमादिइत्येतानिविहितानि एतेषांमध्येकचि-त्कुलेघटस्थापनादीनिद्वित्रादीन्येवानुष्ठीयन्तेनसर्वाणि क्वचिद्घटस्थापना-

---

१ तिथिवृद्धौएकस्यास्तिथेरुभयदिनेसत्त्वात्तत्तिथिप्रयुक्तपूजाद्युभयदिनेभवतीति पूजाद्यावृत्तिः । क्षयेतु तिथिद्वयप्रयुक्तपूजाद्येकदिनेद्विवारमितिपूजाद्यावृत्तिरित्यर्थः ।

द्रिरहितानिकानिचित्क्वचित्सर्वाण्येवेत्येतेषांसमुच्चयविकल्पौकुलाचारानुसा-रेणव्यवस्थितौज्ञेयौ कुलपरंपराप्राप्तादधिकंशक्तिसत्त्वेऽपिनानुष्ठेयमितिशि-ष्टाचारः फलकामनयाप्रार्थितमुपवासादिकंकुलाचाराभावेऽपिकुर्वन्ति इदं कलशस्थापनंरात्रौनकार्यम् तत्रकलशस्थापनार्थंशुद्धमृदावेदिकांकृत्वापञ्चप-ल्लवदूर्वाफलताम्बूलकुङ्कुमधूपादिसंभारान्संपादयेत् अथसंक्षेपतो**नव-रात्रारम्भप्रयोगः**—प्रतिपदिप्रातःकृताभ्यङ्गस्नानःकुंकुमचन्दनादि-कृतपुण्ड्रोधृतपवित्रःसपत्नीकोदशघटिकामध्येऽभिजिन्मुहूर्तेवादेशकालौसं-कीर्त्यममसकुटुम्बस्यामुकदेवताप्रीतिद्वारासर्वापच्छान्तिपूर्वकदीर्घायुर्धन-पुत्रादिवृद्धिशत्रुजयकीर्तिलाभप्रमुखचतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थमद्यप्रभृतिम-हानवमीपर्यन्तंप्रत्यहंत्रिकालमेककालंवामुकदेवतापूजामुपवासनक्तैकभ-क्तान्यतमनियमसहितामखण्डदीपप्रज्वालनंकुमारीपूजनंचण्डीसप्तशतीपा-ठंसुवासिन्यादिभोजनमित्यादियावत्कुलाचारप्राप्तमनूद्यएवमादिरूपंशार-दनवरात्रोत्सवाख्यंकर्मकरिष्ये देवतापूजाङ्गत्वेनघटस्थापनंचकरिष्ये त-दादौनिर्विघ्नतासिद्ध्यर्थंगणपतिपूजनंपुण्याहवाचनंचण्डीसप्तशतीजपाद्यर्थं ब्राह्मणवरणंचकरिष्ये एतानिकृत्वा घटस्थापनसत्त्वेमहीद्यौरितिभूमिंस्पृ-ष्ट्वातस्यांभुविअङ्कुरारोपणार्थंशुद्धमृदंप्रक्षिप्यओषधयःसमितितस्यांमृदियि-वादीन्प्रक्षिप्यआकलशेष्वितिकुम्भंनिधायइमंमेगंगेइतिजलेनापूर्यगन्धद्वा-रामितिगन्धंयाओषधीरितिसर्वाओषधीःकाण्डात्काण्डादितिदूर्वाःअश्व-त्थेवइतिपञ्चपल्लवान्स्योनापृथिवीतिमृदःयाःफलिनीरितिफलंसहिरत्नानी-तिहिरण्यरूपइतिरत्नहिरण्येप्रक्षिप्ययुवासुवासाइतिसूत्रेणावेष्ट्यपूर्णादर्वी-तिपूर्णपात्रंनिधायतत्त्वायामीतिवरुणंसंपूज्यतत्कलशोपरिकुलदेवताप्रति-मांसंस्थाप्यपूजयेत् स्वस्थानेएववासंस्थाप्यपूजयेत् तद्यथा जयन्तीमङ्गला कालीभद्रकालीकपालिनी। दुर्गाक्षमाशिवाधात्रीस्वाहास्वधानमोस्तुते १ आगच्छवरदेदेविदैत्यदर्पनिषूदिनि। पूजांगृहाणसुमुखिनमस्तेशंकरप्रिये २ अनेनपुरुषसूक्तश्रीसूक्तप्रथमऋग्भ्यांचावाह्यजयन्तीमङ्गलाकालीतिमन्त्रेण सूक्तऋग्भिश्चासनादिषोडशोपचारैःसंपूजयेत् सर्वमङ्गलमाङ्गल्येइत्यादि-भिःसंप्रार्थ्यप्रत्यहंबलिदानपक्षेमाषभक्तेनकूष्माण्डेनवाबलिंदद्यात् अन्ते एववाबलिदानंनवाबलिदानम् ततः अखण्डदीपकंदेव्याःप्रीतयेनवरात्र-कम्। उज्ज्वालयेअहोरात्रमेकचित्तोधृतव्रतः १ इत्यखण्डदीपंप्रतिष्ठाप-

१ सहिताखण्डदीपेतिपाठान्तरम्।

येत् **अथचण्डीपाठप्रकारः**—यजमानेनवृतोऽहंचण्डीसप्तशतीपाठंनारायणहृदयलक्ष्मीहृदयपाठंवाकरिष्येइत्यादिसंकल्प्यआसनादिविधाय आधारेअन्यहस्तलिखितंपुस्तकंस्थापयित्वा नारायणंनमस्कृत्येतिवचनात् ॐनारायणायनमः नरायनरोत्तमायनमः देव्यैसरस्वत्यैनमः व्यासाय नमः इतिनमस्कृत्यप्रणवमुच्चार्यसर्वपाठान्तेप्रणवंपठेत् **पुस्तकवाचने नियमाः**—हस्तेपुस्तकंनधारयेत् स्वयंब्राह्मणभिन्नेनचलिखितंविफलम् अध्यायंप्राप्यविरमेन्नतुमध्येकदाचन । कृतेविरामेमध्येतुअध्यायादिपठेत्पुनः १ ग्रन्थार्थंबुध्यमानःस्पष्टाक्षरंनातिशीघ्रंनातिमन्दंरसभावस्वरयुतंवाचयेत् त्रिवर्गफलकामेनचण्डीपाठःसदैवकर्तव्यः तस्मान्ममैतन्माहात्म्यंपठितव्यंसमाहितैः । श्रोतव्यंचसदाभक्त्येत्यादिवचनात् नैमित्तिकपाठोऽप्युक्तः शान्तिकर्मणिसर्वत्रतथादुःस्वप्नदर्शने । ग्रहपीडासुचोग्रासुमाहात्म्यंशृणुयान्मम १ इत्यादि तथा अरण्येप्रान्तरेवापिदावाग्निपरिवारितः । दस्युभिर्वावृतःशून्येगृहीतोवापिशत्रुभिः १ इत्यादिसंकटान्युद्दिश्य सर्वबाधासुचोग्रासुवेदनाभ्यर्दितोऽपिवा । स्मरन्ममैतन्माहात्म्यंनरोमुच्येतसंकटात् १ इत्युक्तम् उपसर्गोपशान्त्यर्थंत्रयःपाठाःकार्याः ग्रहपीडाशान्तयेपञ्च महाभयेसप्त शान्त्यर्थंवाजपेयफलार्थंचनव राजवश्यार्थमेकादश वैरनाशार्थंद्वादश स्त्रीपुंसवश्यतार्थंचतुर्दश सौख्यायलक्ष्म्यर्थंचपञ्चदश पुत्रपौत्रधनधान्यार्थंषोडश राजभयनाशायसप्तदश उच्चाटनायाष्टादश वनभयेविंशतिः बन्धमोचनायपञ्चविंशतिः दुश्चिकित्स्यरोगकुलोच्छेदायुर्नाशवैरिवृद्धिव्याधिवृद्धित्रिविधोत्पातादिमहासंकटनाशो राज्यवृद्धिश्चशतावृत्तिभिः सहस्रावर्तनैःशताश्वमेधफलंसर्वमनोरथावाप्तिर्मोक्षश्चेति**वाराहीतन्त्रे**उक्तम् सर्वत्रकाम्यपाठेआदौसंकल्पपूर्वकंपूजनमन्तेबलिदानंचकार्यम् अत्राचाराद्वेदपारायणमपिकार्यम् तद्विधिर्बौधायनोक्तःकौस्तुभेज्ञेयः **अथकुमारीपूजा**—एकवर्षांतुयाकन्यापूजार्थंतां विवर्जयेत् । द्विवर्षकन्यामारभ्यदशवर्षावधिकुमारीणांक्रमेण कुमारिका त्रिमूर्तिःकल्याणीरोहिणीकालीचण्डिकाशाम्भवीदुर्गाभद्रेतिनामानि आसां कुमारीणांप्रत्येकंपूजामन्त्राःफलविशेषाःलक्षणानिचान्यत्रज्ञेयानि ब्राह्मणेन ब्राह्मणीत्येवंसवर्णाप्रशस्ता विजातीयापिकचित्कामनाविशेषेणोक्ता एकैकवृद्ध्याप्रत्यहमेकावाकुमारीपूज्या मन्त्राक्षरमयींलक्ष्मींमातॄणांरूपधारिणीम् । नवदुर्गात्मिकांसाक्षात्कन्यामावाहयाम्यहम् १ जगत्पूज्येजगद्वन्द्येसर्वश-

क्तिस्वरूपिणि । पूजांगृहाणकौमारिजगन्मातर्नमोस्तुते २ इतिमन्त्रेणपादक्षालनपूर्वकंवस्त्रकुङ्कुमगन्धधूपदीपभोजनैःपूजयेदितिसंक्षेपः कुमारीपूजावद्देवीपूजाचण्डीपाठश्चैकोत्तरवृद्ध्यापिविहितः भवानीसहस्रनामपाठोपिक्वचिदुक्तः अयंशारदनवरात्रोत्सवोमलमासेनिषिद्धः शुक्रास्तादौतु भवति प्रथमारम्भस्तुनकार्यः **आशौचादौविधिः**—शावाशौचजननाशौचयोस्तुसर्वोऽपिघटस्थापनादिविधिर्ब्राह्मणद्वाराकार्यः केचिदारम्भोत्तरंमध्येआशौचपातेस्वयमेवारब्धंपूजादिकंकार्यमित्याहुः शिष्टास्त्वाशौचे पूजादेवतास्पर्शादेर्लोकविद्विष्टत्वादन्येनैवकारयन्ति अपरेतृतीयादिपञ्चम्यादिसप्तम्याद्यनुकल्पेननवरात्रविधीनांसत्त्वात्प्रतिपद्याशौचेतृतीयाद्यनुकल्पाश्रयणंकुर्वन्ति सर्वथालोपप्रसक्तावेवब्राह्मणद्वाराकुर्वन्ति उपवासादि शारीरनियमःस्वयंकार्यः एवंरजस्वलापिउपवासादिकंस्वयंकृत्वापूजादिकमन्येनकारयेत् अत्रसभर्तृकस्त्रीणांउपवासेगन्धताम्बूलादिग्रहणंनदोषायेत्याहुः **अथपञ्चम्यामुपाङ्गललिताव्रतम्**—अत्रपञ्चमीअपराह्णव्यापिनीग्राह्या अपराह्णस्यैवतत्पूजाकालत्वोपपत्तेः दिनद्वयेकार्त्स्न्येनापराह्णव्याप्तौसाम्येनवैषम्येणवापराह्णैकदेशव्याप्तौचपूर्वैव युग्मवाक्यात् परत्रैवापराह्णव्याप्तौपरैव केचित्तुरात्रिव्यापिनींगृह्णन्ति पूजादिकंचरात्रावेवकुर्वन्ति तत्रमूलंचिन्त्यम् अत्रपूजादिविधिर्ग्रन्थान्तरेप्रसिद्धइतिनलिख्यते **सरस्वत्यावाहनादि**—आश्विनशुक्लपक्षेमूलनक्षत्रेपुस्तकेषुसरस्वतीमावाह्यपूजयेत् मूलेषुस्थापनंदेव्याःपूर्वाषाढासुपूजनम् । उत्तरासु बलिंदद्याच्छ्रवणेनविसर्जयेत् १ इतिवचनात् अत्रपूजयेत्प्रत्यहमितिरुद्रयामलवचनात् मूलेआवाहनंतदङ्गभूतंपूजनंचकरिष्येइत्यादिसंकल्प्यावाहनपूजनेकार्ये पूर्वाषाढासुपूजनंकरिष्यइतिसंकल्प्यावाहनरहितपूजैवकेवलम् उत्तराषाढासुबलिदानंतदङ्गभूतांपूजांचकरिष्येइत्येवंतेकार्ये श्रवणेविसर्जनंकर्तुंतदङ्गभूतांपूजांकरिष्यइतिसंकल्प्यसंपूज्यविसर्जयेदितिक्रमः तत्रमूलस्यप्रथमेपादेसूर्यास्तात्प्राक्त्रिमुहूर्तव्यापिनिसरस्वत्यावाहनम् त्रिमुहूर्तन्यूनत्वेरात्रौवाप्रथमपादसत्त्वेतस्यविशेषवचनंविनाग्राह्यत्वाभावाद्द्वितीयादिपादेपरदिनएवावाहनम् एवंपूर्वाषाढादिनक्षत्रंपूजादौदिनव्याप्त्यैव ग्राह्यम् विसर्जनंतुश्रवणप्रथमपादेरात्रिभागगतेऽपिकार्यम् विशेषवचनात् तच्चरात्रेःप्रथमप्रहरपर्यन्तमेवेतिभाति अथसप्तम्यादिदिनत्रयेपत्रिका-

पूजनं विहितंतत्रसप्तम्यादितिथित्रयंसूर्योदयेमुहूर्तमात्रमपिग्राह्यम् तत्राधिवासनादिप्रयोगविस्तारःकौस्तुभादौज्ञेयः यत्तुसप्तमीप्रभृतित्रिरात्रंनवरात्रकर्मकुर्वन्तितत्रसप्तमीसूर्योदयोत्तरंमुहूर्ताधिकव्यापिनीग्राह्या मुहूर्तन्यूनत्वेपूर्वा अथ **महाष्टमी** घटिकामात्राप्यौदयिकीनवमीयुताग्राह्या सप्तमीस्वल्पयुतासर्वथात्याज्या यदातुपूर्वत्रसप्तमीयुतापरत्रोदयेनास्तिवघटिकान्यूनावावर्ततेतदापूर्वासप्तमीविद्धापिग्राह्या इयंभौमवारेऽतिप्रशस्ता यदाचपूर्वदिनेषष्टिघटिकाष्टमीपरदिनेमुहूर्तादिव्यापिनीतदानवमीयुतामप्युत्तरांत्यक्त्वासंपूर्णत्वात्पूर्वैवग्राह्या एवंनवम्याःक्षयवशेनदशमीदिनेसूर्योदयोत्तरमनुवृत्त्यभावेऽष्टमींनवमीयुतामौदयिकीमपित्यक्त्वासप्तमीयुतैवाष्टमीग्राह्या अष्टम्यांपुत्रवतोपवासोनकार्यः कुलाचारप्राप्तौकिंचिद्भक्ष्यंप्रकल्प्यकार्यः **महानवमीतु** बलिदानव्यतिरिक्तविषयेपूजोपोषणादावष्टमीविद्धाग्राह्या साचयदिअष्टमीदिनेसायंत्रिमुहूर्तास्यात्तदैवग्राह्या त्रिमुहूर्तन्यूनत्वेपरैवग्राह्या नवमीप्रयुक्तमहाबलिदानेतुदशमीविद्धा यदाशुद्धाधिकानवमीतदाबलिदानमपिपूर्णत्वात्पूर्वत्रैवकार्यम् अष्टमीनवम्योःसंधौपूजोक्तासाष्टमीनवम्योःपृथक्त्वेदिवारात्रौवाष्टम्यन्तनाडीनवम्याद्यनाड्योः कार्या यदितुअष्टमीनवम्योर्मध्याह्नेऽपराह्णेवायोगस्तदाष्टमीनवमीपूजयोरप्येकदिनेएवप्राप्तेरष्टमीनवमीपूजांतत्संधिपूजांचतन्त्रेणकरिष्येइतिसंकल्प्यतन्त्रेणपूजाकार्या यदिशुद्धाधिकाष्टमीतदापूर्वेद्युरष्टमीपूजापरेद्युःसंधिपूजानवमीपूजयोस्तन्त्रम् अत्रनवरात्रेस्वयंपूजादिकंकर्तुमशक्तावन्येनकारयेत् षोडशोपचारपूजाविस्तारंकर्तुमशक्तोगन्धादिपञ्चोपचारपूजांकुर्यात्

नवम्यांहोमादि—नवम्यांपूजांविधायहोमःकार्यः केचिदष्टम्यामेव होमइत्याहुः अन्येतुअष्टम्यामुपक्रम्यनवम्यांहोमःसमापनीयः सचारुणोदयमारभ्यसायंकालपर्यन्तमष्टमीनवम्योःसंधौसंभवति निशायांतत्संधौतु रात्रौहोमादेरयोग्यत्वान्नवम्यामेवहोमोपक्रमसमाप्तीकार्येइत्याहुः अत्रयथाकुलाचारंव्यवस्था सचहोमोनवार्णमन्त्रेणकार्यः अथवाजयन्तीमङ्गलाकालीतिश्लोकेन अथवानमोदेव्यैमहादेव्यैइतिश्लोकेन अथवासप्तशतीश्लोकैः अथवासप्तशतीस्तोत्रस्यसप्तशतमन्त्रैःकवचार्गलाकीलकरहस्यत्रयश्लोकसहितैर्होमः सप्तशतमन्त्रविभागोऽन्यत्रज्ञेयः अत्रापिविकल्पेषुयथाकुलाचारं व्यवस्था **होमद्रव्यंच** सर्पिर्मिश्रितंशुक्लतिलमिश्रंचपायसंकेवलतिलैर्वाहोमः क्वचित्किंशुकपुष्पदूर्वासर्षपलाजपूगयवश्रीफलरक्तचन्दनखण्ड-

नानाविधफलानामपिपायसेमिश्रणंकार्यमित्युक्तम् होमश्चजपदशांशेनकार्यः कुलाचारप्राप्तश्चेन्नृसिंहभैरवादिदैवत्यमन्त्रहोमोऽपिकार्यः अत्रसविस्तरःसग्रहमखोहोमप्रयोगःकौस्तुभेज्ञेयः **अथबलिदानं**—ब्राह्मणेन माषादिमिश्रान्नेनकूष्माण्डेनवाकार्यम् यद्वाघृतमयंयवपिष्टादिमयंवासिंहव्याघ्रनरमेषादिकंकृत्वाखड्गेनघातयेत् ब्राह्मणेनपशुमांसमद्यादिबलिदाने ब्राह्मण्यभ्रष्टता सकामेनक्षत्रियादिनासिंहव्याघ्रनरमहिषछागसूकरमृगपक्षिमत्स्यनकुलगोधादिप्राणिस्वगात्ररुधिरादिमयोबलिर्देयः कृष्णसारमृगः क्षत्रियादिभिरपिनदेयः अत्रबलिदानमन्त्रादिप्रकारःसिन्धौज्ञेयः अत्र शतचण्डीसहस्रचण्डीप्रयोगःकौस्तुभादौज्ञेयः द्विविधाशौचेऽपिनवम्यांहोमंघटादिदेवतोत्थापनंचब्राह्मणद्वाराकारयित्वास्वयंपारणंकृत्वाऽऽशौचान्तेब्राह्मणभोजनंदक्षिणादिदानंचकार्यम् एवंरजस्वलापिपारणाकालेपारणं कृत्वाशुद्धौदानादिकंकुर्यात् विधवायास्तुरजोदोषेभोजननिषेधात्पारणापि शुद्ध्युत्तरमेव एवंव्रतान्तरेप्यूह्यम् **शस्त्राश्वादिपूजा**—प्रतिपदादियावदष्टमीलोहाभिसारिकंकर्मराज्ञांविहितम् तत्रछत्रचामरादिराजचिह्नानां गजाश्वादीनांचापादिशस्त्राणांदुन्दुभ्यादीनांचपूजाहोमादिकंकार्यम् येहयान्पालयन्तितेराजभिन्नाअपिस्वातीयुतामाश्विनप्रतिपदंद्वितीयांवारभ्यनवमीपर्यन्तं **वाजिनीराजनाख्यं**कर्मकुर्युः तत्रोच्चैःश्रवःपूजारैवतपूजाच प्रतिमायांकार्या प्रत्यक्षमश्वपूजानीराजनंचकार्यम् कर्मद्वयेऽपितत्पूजामन्त्राहोमादिमन्त्राःसविस्तरप्रयोगश्चकौस्तुभे इदानीमश्ववन्तःप्राकृतजनास्तुविजयादशम्यामश्वांस्तोयेऽवगाह्यपुष्पमालाभिर्विभूष्याश्वशालायांप्रवेशयन्ति तत्र गन्धर्वकुलजातस्त्वंमाभूयाःकुलदूषकः । ब्रह्मणःसत्यवाक्येनसोमस्यवरुणस्यच १ प्रभावाच्चहुताशस्यवर्धयत्वंतुरंगमान् । रिपून्विजित्यसमरेसहभर्त्रासुखीभव २ इतिमन्त्रेणकेवलाश्वपूजापिकर्तुमुचिता **अथपारणाविसर्जनयोःकालः**—तत्रविसर्जनंदशम्यांकार्यम्

---

१ ब्राह्मणः पारणादिनेकूष्माण्डबलिदानं कुर्यात् ॥ कूष्माण्डोबलिरूपेणममभाग्यादुपस्थितः ॥ प्रणमामिततःसर्वरूपिणंबलिरूपिणम् ॥ चण्डिकाप्रीतिदानेनदातुरापद्विनाशनम् ॥ चामुण्डाबलिरूपायबलेतुभ्यंनमोस्तुते ॥ इतिप्रार्थ्य ॥ यज्ञार्थंबलयःसृष्टाःस्वयमेवस्वयंभुवा ॥ अतस्त्वांघातयाम्यद्यतस्माद्यज्ञेवधोऽवधः ॥ ॐ ह्रींऐंह्रींकौशिकीकूष्माण्डरसेनाप्यायताम् पादौप्रक्षाल्याचम्य शान्तापृथिवीति शान्तिः शान्तिः शान्तिः इति क्वचित्पुस्तकेऽधिकम्.

दिनद्वयेदशमीसत्त्वेपूर्वदशम्यांश्रवणान्त्यपादयोगेतत्रैवविसर्जनम् तत्रतद्योगाभावेतुपरदशम्यामेव परत्रदशम्यभावेपूर्वदशम्यांनक्षत्रयोगेसत्यसतिवाकार्यम् नक्षत्रयोगानुरोधेनक्रियमाणंविसर्जनमपराह्णेऽपिभवति अन्यथाप्रातरेवतत्रमृदादिप्रतिमायाविसर्जनपूर्वकंजलादौत्यागः परंपरयापूजितायाधातुप्रतिमायास्तु घटादिस्थानादुत्तिष्ठेत्यादिमन्त्रैरुत्थापनमात्रंकार्यंनतुविसर्जनम् यद्दिनेविसर्जनंतत्रैवनियमत्यागस्यौचित्यात् विसर्जनोत्तरंतद्दिनेएवपारणंकार्यम् अन्येतुसत्यपिदशम्यांविसर्जनविधौनवम्यामेवपारणंकार्यम् नवम्यांपारणंकुर्यात् दशम्यामभिषेकंचकृत्वामूर्तिंविसर्जयेदित्यादिवचनादित्याहुः अत्रैवंव्यवस्था प्रथमदिनेस्वल्पाष्टम्यायुक्तानवमी द्वितीयदिनेपारणपर्याप्तनवम्यायुक्तादशमीतत्परदिनेश्रवणयुक्ताविसर्जनार्हादशमी तत्राष्टमीनवम्युपवासयोःप्रथमदिनेसिद्धत्वादवशिष्टनवम्यांपारणमवशिष्टदशम्यांविसर्जनम् यदातुअवशिष्टनवमीदिनेएवदशमी श्रवणयुक्ताविसर्जनार्हातदाविसर्जनोत्तरंपारणम् यदापूर्वदिनेषष्टिदण्डाष्टमीपरदिनेऽष्टमीशेषयुतानवमीतत्परदिनेनवमीशेषयुतादशमीतदानवम्यायुक्तदशम्यामेवविसर्जनोत्तरंपारणा अथनवमीषष्टिदण्डाद्वितीयदिनेनवमीशेषयुक्तादशमीतत्रापिनवम्यायुक्तदशम्यामेवविसर्जनपारणे यदातुअष्टमीनवमीदशम्यस्तिस्रोऽपितिथयःसूर्योदयमारभ्यास्तमयपर्यन्तमखण्डास्तत्तत्कृत्यपर्याप्तास्तदा दाक्षिणात्यानांनवम्यामेवपारणाचारान्नवम्यामेव पारणविसर्जने येषांदशम्यामेवाचारस्तेषांतदुभयंदशम्यामेव **अथविजयादशमी**—सापरदिनेएवापराह्णव्याप्तौपरा दिनद्वयेऽपराह्णव्याप्तौदिनद्वयेपिश्रवणयोगेसत्यसतिवापूर्वा एवंदिनद्वयेऽपराह्णव्याप्त्यभावेऽपिश्रवणयोगसत्त्वासत्त्वयोःपूर्वैव दिनद्वयेऽपराह्णव्याप्त्यव्याप्त्योरेकतरदिनेश्रवणयोगेयद्दिनेश्रवणयोगःसैवग्राह्या एवमपराह्णैकदेशव्याप्तावूह्यम् यदापूर्वदिनेएवापराह्णव्याप्तापरदिनेचश्रवणयोगाभावःतदापिपूर्वैव यदातुपूर्वदिनेएवापराह्णव्यापिनीपरदिनेचमुहूर्तत्रयादिव्यापिनीअपराह्णात्पूर्वमेवसमाप्तापरत्रैवश्रवणयोगवतीतदापरैव अपराह्णेदशम्यभावेऽपि यांतिथिंसमनुप्राप्यउदयंयातिभास्करइत्यादिसाकल्यवचनैःश्रवणयुक्तायाग्राह्यायाऔदयिकस्वल्पदशम्याःकर्मकालेसत्त्वापादनात् सिन्धौतुइदंपरदिनेऽपराह्णकाले श्रवणसत्त्वेएव श्रवणस्याप्यपराह्णात्पूर्वमेवसमाप्तौतुपूर्वैवेत्युक्तम् युक्तंचैतत् यदापरदिनेएवापराह्णव्याप्तिःपूर्वदिनेएवापराह्णात्परत्रसायाह्नादौश्रवणयो-

गस्तदातुपरैवग्राह्येतिममप्रतिभाति **अत्रापराजितापूजनं**सीमोल्लङ्घनंशमीपूजनंदेशान्तरयात्रार्थिनांप्रस्थानंचविहितम् तत्पूजाप्रकारस्तु अपराह्णेग्रामादीशान्यांदिशिगत्वाशुचिदेशेभुवमुपलिप्यचन्दनादिनाष्टदलमालिख्यममसकुटुम्बस्यक्षेमसिद्ध्यर्थंअपराजितापूजनंकरिष्येइतिसंकल्प्य मध्ये अपराजितायैनमइत्यपराजितामावाह्य तद्दक्षिणेक्रियाशक्त्यैनमइतिजयां वामतःउमायैनमइतिविजयांचावाह्यअपराजितायैनमः जयायैनमः विजयायैनमःइतिनाममन्त्रैःषोडशोपचारांपूजांकृत्वाप्रार्थयेत् इमांपूजांमयादेवियथाशक्तिनिवेदिताम् । रक्षार्थंतुसमादायव्रजस्वस्थानमुत्तमम् १ इति अथराज्ञःसंकल्पेयात्रायांविजयसिद्ध्यर्थमितिविशेषः पूजानमस्कारान्ते हारेणतुविचित्रेणभास्वत्कनकमेखला । अपराजिताभद्ररताकरोतुविजयं मम १ इत्यादिमन्त्रैर्विजयंप्रार्थ्यपूर्ववद्विसृजेदितिसंक्षेपः ततःसर्वेजनाः ग्रामाद्बहिरीशानदिगवस्थितांशमींगत्वापूजयेयुः **सीमोल्लङ्घनंतु**शमीपूजनात्पूर्वंपश्चाद्वाकार्यम् राजातुअश्वमारुह्यसहपुरोहितःसामात्यःशमीमूलं गत्वा वाहनादवरुह्यस्वस्तिवाचनपूर्वकंशमींसंपूज्यकार्योद्देशानमात्यैःसह संवदन्प्रदक्षिणांकुर्यात् **पूजाप्रकारस्तु** ममदुष्कृतामङ्गलादिनिरासार्थं क्षेमार्थंयात्रायांविजयार्थंचशमीपूजांकरिष्ये शम्यलाभेअश्मन्तकवृक्षपूजां करिष्येइतिसंकल्पः राजातुशमीमूलेदिक्पालपूजांवास्तुदेवतापूजांचकुर्यात् अमङ्गलानांशमनींशमनींदुष्कृतस्यच । दुःस्वप्नप्रणाशिनींधन्यांप्रपद्येऽहंशमींशुभाम् १ इतिपूजामन्त्रः पूजान्ते शमीशमयतेपापंशमीलोहितकण्टका । धरित्र्यर्जुनबाणानांरामस्यप्रियवादिनी १ करिष्यमाणयात्रायांयथाकालंसुखंमया । तत्रनिर्विघ्नकर्त्रीत्वंभवश्रीरामपूजिते २ इतिप्रार्थयेत् अश्मन्तकपूजने अश्मन्तकमहावृक्षमहादोषनिवारण । इष्टानांदर्शनंदेहिशत्रूणांचविनाशनम् १ इतिप्रार्थयेत् राजाशत्रोर्मूर्तिंकृत्वाशस्त्रेण विध्येत् प्राकृताःशमीशाखाश्छित्त्वाआनयन्तितन्निर्मूलम् गृहीत्वासाक्षतामार्द्रांशमीमूलगतांमृदम् । गीतवादित्रनिर्घोषैरानयेत्स्वगृहंप्रति १ ततो भूषणवस्त्रादिधारयेत्स्वजनैःसह । नीराज्यमानःपुण्याभिर्युवतीभिःसुमङ्गलम् २ इति अत्रदेशान्तरंजिगमिषुभिर्विजयमुहूर्तेचन्द्राद्यानुकूल्याभावेऽपिप्रयाणंकार्यम् तत्र**विजयमुहूर्तो**द्विविधः ईषत्संध्यामतिक्रम्यकिंचिदुद्भिन्नतारकः । विजयोनामकालोयंसर्वकार्यार्थसाधकः १ इत्येकः एकादशोमुहूर्तोऽपिविजयःपरिकीर्तितः । तस्मिन्त्सर्वैर्विधातव्यायात्राविजय-

क्रांक्षिभिः १ इत्यपरः उक्तद्वयान्यतरमुहूर्तेदशमीयुक्तेप्रस्थानंकार्यंनत्वे-कादशीयुक्ते आश्वयुक्शुक्लदशमीविजयाख्याखिलेशुभा । प्रयाणेतुविशेषे-णकिंपुनःश्रवणान्विता १ इतिज्योतिर्ग्रन्थोक्तेरन्यान्यपिकर्माणिमासवि-शेषनिरपेक्षाण्यत्रचन्द्राद्यानुकूल्याभावेप्यनुष्ठेयानि मासविशेषेविहिता-नितुचूडाकर्मविष्णवादिदेवताप्रतिष्ठादीनिनकुर्यात् राज्ञांपट्टाभिषेकेनवमी-विद्धादशमीश्रवणयुतापिनग्राह्याकिंत्वौदयिक्येवग्राह्या **कार्तिकस्ना-नम्**—आश्विनस्यशुक्लांदशमीमेकादशींपूर्णमासींवारभ्यमुहूर्तावशिष्टायां रात्रौतीर्थादौगत्वाप्रत्यहंमासपर्यन्तंकार्तिकस्नानंकार्यम् तत्प्रकारः विष्णुं स्मृत्वादेशकालौसंकीर्त्य नमःकमलनाभायनमस्तेजलशायिने । नमस्तेऽस्तु हृषीकेशगृहाणार्घ्यंनमोऽस्तुते १ इत्यर्घ्यंदत्त्वा कार्तिकेऽहंकरिष्यामिप्रातः-स्नानंजनार्दन । प्रीत्यर्थंतवदेवेशदामोदरमयासह १ ध्यात्वाहंत्वांचदेवे-शजलेस्मिन्स्नातुमुद्यतः । तवप्रसादात्पापंमेदामोदरविनश्यतु २ इतिमन्त्रा-भ्यांस्नात्वापुनरर्घ्यंद्विर्दद्यात् तत्रमन्त्रौ नित्येनैमित्तिकेकृष्णकार्तिकेपापना-शने । गृहाणार्घ्यंमयादत्तंराधयासहितोहरे १ व्रतिनःकार्तिकेमासिस्नात-स्यविधिवन्मम । गृहाणार्घ्यंमयादत्तंराधयासहितोहरे २ कुरुक्षेत्रगङ्गापु-ष्करादितीर्थविशेषेणफलविशेषः अथान्योऽपिविशेषः कार्तिकंसकलंमासं नित्यस्नायीजितेन्द्रियः । जपन्हविष्यभुग्दान्तःसर्वपापैःप्रमुच्यते १ स्मृत्वा भागीरथींविष्णुंशिवंसूर्यंजलेविशेत् । नाभिमात्रेजलेतिष्ठन्व्रतीस्नायाद्यथा-विधि २ इदंकार्तिकस्नानंप्रातःस्नानंप्रातःसंध्यांचकृत्वाकार्यम् ताभ्यांवि-नेतरकर्मानधिकारात् यद्यपिप्रातःसंध्यायाःसूर्योदयेसमाप्तिस्तथाप्यत्रव-चनबलादुदयात्पूर्वंसंध्यांसमाप्यकार्तिकस्नानंकार्यमितिनिर्णयसिन्धावुक्तम् नैवंग्रन्थान्तरेदृश्यते एवंमासस्नानाशक्तौत्र्यहंस्नायात् **कार्तिकव्र-तानि**—अन्येषामपिकार्तिकमासव्रतानामत्रैवारम्भः तानियथा तुलसी-दललक्षेणकार्तिकेयोऽर्चयेद्धरिम् । पत्रेपत्रेमुनिश्रेष्ठमौक्तिकंलभतेफलम् १ तुलसीमञ्जरीभिर्हरिहरार्चनेमुक्तिःफलम् रोपणपालनस्पर्शैःपापक्षयः तुल-सीछायायांश्राद्धात्पितृतृप्तिः तुलसीशोभितगृहेतीर्थरूपेयमकिंकराना-यान्तिइत्यादितुलसीमाहात्म्यम् एवंधात्रीमाहात्म्यमपि कार्तिकेधात्रिवृक्षा-धश्चित्रान्नैस्तोषयेद्धरिम् । ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्यास्वयंभुञ्जीतबन्धुभिः १ धात्रीछायासुश्राद्धंधात्रीपत्रैःफलैश्चहरिपूजनंचमहाफलम् देवर्षिसर्वयज्ञ-तीर्थानांधात्रीवृक्षेनिवासोक्तेः अत्रैव**हरिजागरविधिः** जागरंकार्तिके

मासियःकुर्यादरुणोदये । दामोदराग्रेसेनानीर्गोसहस्रफलंलभेत् १ शिव-विष्णुगृहाभावेसर्वदेवालयेष्वपि । कुर्यादश्वत्थमूलेषुतुलसीनांवनेष्वपि २ विष्णुनामप्रबन्धानियोगायाद्विष्णुसन्निधौ । गोसहस्रप्रदानस्यफलमाप्नोतिमानवः ३ वाद्यकृत्पुरुषश्चापिवाजपेयफलंलभेत् । सर्वतीर्थावगाहोत्थं नर्तकःफलमाप्नुयात् ४ सर्वमेतल्लभेत्पुण्यंतेषांतुद्रव्यदःपुमान् । अर्चनादर्शनाद्वापितत्षडंशमवाप्नुयात् ५ इतिकौस्तुभे सर्वाभावेब्राह्मणानांविष्णुभक्तानांवाश्वत्थवटयोर्वासेवनंकुर्यादितितत्रैव सरोरुहाणितुलसीमालतीमुनिपुष्पकम् । कार्तिकेविहितान्येवंदीपदानंचपञ्चमम् १ कार्तिकेमासोपवासोवानप्रस्थयतिविधवाभिःकार्यः गृहस्थैर्नकार्यः कृच्छ्रंवाप्यतिकृच्छ्रंवाप्राजापत्यमथापिवा । एकरात्रंव्रतंकुर्यात्त्रिरात्रव्रतमेववा १ शाकाहारंपयोहारं फलाहारमथापिवा । चरेद्यवान्नाहारंवासंप्राप्तेकार्तिकेव्रती २ **अथकार्तिकेवर्ज्यानि**—पलाण्डुलशुनहिङ्गुछत्राकगृञ्जनमूलकालाबुशिग्रुवृन्ताककूष्माण्डबृहतीफलकलिङ्गकपित्थतैललवणशाकद्विपाचितान्नपर्युषितान्नदग्धान्नानिमाषमुद्गमसूरचणककुलित्थनिष्पावाढक्यादिद्विदलानिच वर्जयेत् सप्तम्यांधात्रीफलं तिलांश्चाष्टम्यां नारिकेरंरविवारे धात्रीफलं सर्वदावर्ज्यम् कांस्यपात्रभोजनवर्जनव्रतेकांस्यपात्रंघृतपूर्णंदद्यात् मधुत्यागेघृतपायसशर्करादानंसमाप्तौकार्यम् तैलत्यागेतिलदानम् कार्तिकेमौनभोजीसतिलांघण्टांदद्यात् स्वर्णयुतानिमाषयुतानित्रिंशत्कूष्माण्डान्यत्रमासेदद्यात् कार्तिकेकांस्यभोजीक्रमिभुक् फलवर्जनेफलंरसत्यागेरसोधान्यत्यागेधान्यानिदेयानि सर्वत्रगोदानंवा एकतःसर्वदानानिदीपदानंतथैकतः । कार्तिकेदीपदानस्यकलांनार्हन्तिषोडशीम् १ एतावद्व्रतासंभवेचातुर्मास्यव्रतासंभवेवाकार्तिकेकिंचिद्व्रतमवश्यंकार्यम् अव्रतःकार्तिकोयेषांगतोमूढधियामिह । तेषांपुण्यस्यलेशोऽपिनभवेत्सूकरात्मनाम् १ इत्युक्तेः शालग्रामादिदेवताग्रेस्वस्तिकमण्डलादिकंरङ्गवल्ल्यादिनाकरोतिसास्वर्गादिफलंभुक्त्वासप्तजन्मसुवैधव्यंनाप्नोति कार्तिके**पुराणेतिहासश्रवणा**रम्भसमाप्तीविहिते तत्प्रकारः ब्राह्मणंवाचकंकुर्यान्नान्यवर्णजमादरात् । श्रावयेच्चतुरोवर्णान्कृत्वाब्राह्मणमग्रतः १ विस्पष्टमद्रुतंशान्तंस्पष्टाक्षरपदंतथा । कलास्वरसमायुक्तंरसभावसमन्वितम् २ ब्राह्मणादिषुसर्वेषुग्रन्थार्थंचार्पयेन्नृप । यएवंवाचयेद्राजन्सविप्रो**व्यास**उच्यते ३ समाप्तेषुपुराणेषुशक्त्यातर्पयेन्नृपः । वाचकःपूजितोयेनप्रसन्नास्तस्यदे-

वताः ४ श्राद्धेयस्यद्विजोभुङ्क्तेवाचकःश्रद्धयान्वितः । भवन्तिपितरस्तस्य तृप्तावर्षशतंनृप ५ इति कार्तिकस्नानकालेऽभिलाषाष्टकंकाशीखण्डोक्तंपुत्रकामेनपठितव्यम् अत्रैवदुग्धव्रतंसमर्प्यदुग्धदानंकृत्वाद्विदलव्रतंसंकल्पयेत् अत्रोत्पत्तौयेषांदलद्वयंदृश्यतेतेवर्जनीयाइत्येके अन्येत्वेवंलक्षणायांवचनाभावात्स्वरूपतोयेषांद्विदलंदृश्यतेतेवर्ज्यानतुअन्येनापिपत्रपुष्पादिकमित्याहुः एवमन्यान्यपिताम्बूलकेशकर्तनादिवर्जनरूपाणिव्रतानिज्ञेयानि **अत्राकाशदीप**उक्तः सूर्यास्तेगृहाददूरेपुरुषप्रमाणयज्ञियकाष्ठंभूमौनिखन्यतस्यमूर्ध्निअष्टदलाद्याकृतिनिर्मितेदीपयन्त्रेमध्येमुख्यदीपंसमंततोष्टाविंतिसंस्थाप्यनिवेदयेत् दामोदरायनभसितुलायांदोलयासह । प्रदीपंतेप्रयच्छामिनमोऽनन्तायवेधसे १ इतिमन्त्रः एवंमासमाकाशदीपदानान्महाश्रीप्राप्तिः आश्विनपौर्णमास्यां**कोजागरव्रतम्**—सापूर्वत्रैवनिशीथव्याप्तौपूर्वाउत्तरदिनेएवदिनद्वयेऽपिवानिशीथव्याप्तौदिनद्वयेनिशीथास्पर्शेवाउत्तरैव केचित्पूर्वदिनेनिशीथव्याप्तिरेवपरदिनेप्रदोषव्याप्तिरेवतदा परेत्याहुः अत्रलक्ष्मीन्द्रयोःपूजनंजागरणमक्षक्रीडाचविहिता तत्रपद्मासनस्थांलक्ष्मींध्यात्वाऽक्षतपुञ्जेॐलक्ष्म्यैनमइत्यावाहनादिषोडशोपचारैःसंपूज्य नमस्तेसर्वदेवानांवरदासिहरिप्रिये । यागतिस्त्वत्प्रपन्नानांसामेभूयात्त्वदर्चनात् १ इतिपुष्पांजलिंदत्त्वानमेत् चतुर्दन्तसमारूढोवज्रपाणिः पुरन्दरः । शचीपतिश्चध्यातव्योनानाभरणभूषितः १ इतिध्यात्वाक्षतपुञ्जादाविन्द्रायनमइतिसंपूज्य विचित्रैरावतस्थायभास्वत्कुलिशपाणये । पौलोम्यालिङ्गिताङ्गायसहस्राक्षायतेनमः १ इतिपुष्पाञ्जलिंदत्त्वानमेत् नारिकेलोदकंपीत्वाअक्षक्रीडांसमारभेत् । निशीथेवरदालक्ष्मीःकोजागर्तीतिभाषिणी १ तस्मैवित्तंप्रयच्छामिअक्षैःक्रीडांकरोतियः । नारिकेलान्पृथुकांश्चदेवेभ्यःपितृभ्यःसमर्प्यबन्धुभिःसहस्वयंभक्षयेत् अस्यामे**वाश्वयुजीकर्मा**श्वलायनैःकार्यम् तच्चपर्वद्वैधेपूर्वाह्णसंधौशेषपर्वणिप्रकृतीष्टिंकृत्वाकार्यम् अपराह्णसंधौविकृतिमिमांकृत्वाप्रकृतेरन्वाधानम् तत्प्रयोगोऽन्यत्रज्ञेयः **अथाग्रयणकालः**—आश्विनकार्तिकयोःपौर्णमास्याममावास्यायांवाशुक्लपक्षगतकृत्तिकादिविशाखान्तनक्षत्रेषुशुक्लपक्षस्थरेवत्यां वाव्रीह्याग्रयणम् एवंश्रावणभाद्रपदयोरुक्तेषुपर्वसुनक्षत्रेषु श्यामाकाग्रयणम् चैत्रवैशाखयोःपर्वादिषुयवाग्रयणम् तत्रपौर्णमासीपर्वणिसंगवात्पूर्वसंधौपूर्वदिनेआग्रयणंकृत्वाप्रकृत्यन्वाधानम् मध्याह्नात्परत्रसंधौसंधिदिने

आग्रयणंकृत्वाप्रकृत्यन्वाधानम् मध्याह्नेसंगवादूर्ध्वंमध्याह्नात्पूर्वंत्रवासंधौ संधिदिनेआग्रयणेष्टिंकृत्वाप्रकृतीष्टिःसद्यःपरदिनेवाकार्या दर्शेतुपूर्वाह्णेऽपराह्णेवा संधौयथाकालंदर्शेष्टिंकृत्वाप्रतिपन्मध्येआग्रयणेष्टिःकार्या एवंनक्षत्राग्रयणपक्षेपिपौर्णमासेष्टेःप्राग्दर्शेष्टेःपरंयथाभवेत्तथाआग्रयणंकार्यम् तथाचदीपिका दर्शेष्ट्याःपरमुक्तमाग्रयणकंप्राक्पौर्णमासाच्चतदिति यद्यपि अथोपूर्वाह्णपर्वक्षयइत्युपक्रमात्पूर्वाह्णसंधावेवायंक्रमइतिहेमाद्रिसिद्धान्तानुसारिदीपिकामतंतथापिसर्वावस्थेसंधावित्थमेवक्रमइतिकौस्तुभसिद्धान्तानुसार्यत्रत्यसिद्धान्तोज्ञेयः अत्रपक्षेअथोपदंचार्थेयोज्यम् पूर्वाह्णेपर्वक्षयेचेत्यर्थः इत्थंचकृष्णपक्षेनभवतीतिसिद्धम् एतद्दीपिकाकारमतममावास्यापर्वण्याग्रयणविधानस्याखण्डदर्शेवैयर्थ्यापत्त्यानयुक्तमितिगृह्याग्निसागरोक्तिर्नसमीचीनाप्रतिभाति विकृत्यन्तराणांखण्डपर्वणिप्रकृत्युत्तरंप्रतिपद्यनुष्ठानेपिपर्वानुग्रहसंमतिवदखण्डदर्शेपिप्रतिपदिक्रियमाणाग्रयणस्यदर्शपर्वानुग्रहसंमतिसंभवात् खण्डदर्शेदर्शपर्वविधानसार्थक्यसंभवाच्चेति दिक् श्रावणादौश्यामाकाग्रयणंनकृतंचेच्छरदिव्रीह्याग्रयणेनसमानतन्त्रंकार्यम् तत्रस्मार्तेव्रीह्याग्रयणंश्यामाकाग्रयणंचतन्त्रेणकरिष्यइतिसंकल्प्येन्द्राग्निविश्वेदेवार्थमष्टौव्रीहिमुष्टीन्निरूप्यशूर्पान्तरेश्यामाकान्सोमायनाम्नानिरूप्यपुनःप्रथमशूर्पेद्यावापृथिव्यर्थंव्रीहिनिर्वापः एवंहोमेपिविश्वेदेवहोमात्परंसौम्यश्यामाकचरुंहुत्वाद्यावापृथिवीहोमः आश्विनपौर्णमास्यामपराह्णादिसंधावाग्रयणेक्रियमाणेआश्वयुजीकर्मणापिसमानतन्त्रताकार्या तथाच जीर्णव्रीहिचरुर्नवव्रीहिचरुर्नवश्यामाकचरुश्चेतिस्थालीत्रयेचरुत्रयंपूर्वाह्णादिसंधौतुसंधिदिनेप्रकृतियागोत्तरमाश्वयुजीपूर्वदिनेसंधिदिनेवाप्रकृतियागात्पूर्वमाग्रयणइतिकालैक्याभावान्नैकतन्त्रता श्यामाकचर्वसंभवेश्यामाकतृणैःप्रस्तरंकृत्वास्रुवादुत्तरतआस्तीर्यतत्रस्रुचोनिधानंतावतैवश्यामाकाग्रयणसिद्धिरितिवृत्तिकृन्नारायणः यवाग्रयणंतुकृताकृतं व्रीह्याग्रयणस्यवसन्तपर्यन्तंगौणकालः यवाग्रयणस्यवर्षर्तुपर्यन्तम् अनादिगौणकालेकुर्वन्कालातिपत्तिप्रायश्चित्तपूर्वकमाग्रयणंकुर्यात् आपदिगौणकाले कुर्वन्प्रायश्चित्तंनकुर्यात् गौणकालेऽप्यतिक्रान्तेवैश्वानरेष्टिंप्रायश्चित्तंकृत्वातिक्रान्ताग्रयणंकुर्यात् स्मार्तेतुवैश्वानरदेवताकःस्थालीपाकोग्राह्यः यएवाहिताग्नेःपुरोडाशास्तएवौपासनाग्निमतश्चरवइत्युक्तेः प्रथमाग्रयणस्यशरदत्ययेविभ्रष्टेष्टिंतद्देवताकस्थालीपाकंवाकृत्वाऽऽगामिमुख्यकालेप्रथमाग्रयणं

कार्यम् गौणकालेप्रथमाग्रयणंनभवति अनारब्धानांदर्शपूर्णमासाग्रयणादीनांप्रायश्चित्तविकल्पाद्विश्रष्टेष्टिरपिविकल्पिताज्ञेया [1]आग्रयणमकृत्वाकिमपिनवोत्पन्नंसस्यंनभक्षणीयम् अकृताग्रयणोऽश्नीयान्नवान्नंयदिवैनरः । वैश्वानरायकर्तव्यश्चरुःपूर्णाहुतिस्तुवा । यद्वासमिन्द्रायेतिशतवारंजपेन्मनुम् १ **अथाग्रयणानुकल्पाः**—पृथगाग्रयणप्रयोगाशक्तौप्रकृतीष्टिसमानतन्त्राग्रयणप्रयोगः तत्रपौर्णमासेष्ट्यासमानतन्त्रत्वेआदावाग्रयणप्रधानंपश्चात्प्राकृतप्रधानम् दर्शेष्ट्यैकतन्त्रत्वेपूर्वंदर्शेष्टिप्रधानयागःपश्चादाग्रयणप्रधानयागःअन्यत्पूर्वोत्तराङ्गजातमाग्रयणंविकृतिसंबन्ध्येवकार्यम् विरोधेवैकृतंतन्त्रमितिसिद्धान्तात् एतदसंभवेनवश्यामाकव्रीहियवैःपुरोडाशंकृत्वादर्शपूर्णमासौकुर्यात् यद्वानवव्रीह्यादिभिरग्निहोत्रहोमंकुर्यात् अथवा नवान्नान्यग्निहोत्र्यागवाखादयित्वातस्याःपयसाग्निहोत्रंजुहुयात् यद्वानवान्नेनब्राह्मणान्भोजयेदितिसंक्षेपः इदंमलमासेनकार्यम् गुर्वाद्यस्तेपिनकार्यमितिकेचित् जीर्णधान्यालाभेतुमलमासादौकार्यम् अस्यामेवपौर्णमास्यांज्येष्ठापत्यनीराजनादिकंपरविद्धायांकार्यम् आश्विनकृष्णचतुर्थी **करकचतुर्थी**—साचन्द्रोदयव्यापिनीग्राह्या दिनद्वयेतद्व्याप्त्यादौसंकष्टचतुर्थीवन्निर्णयः कृष्णाष्टम्यांराधाकुण्डेस्नानंमथुरामण्डलवासिभिःकार्यम् सारुणोदयव्यापिनीतदभावेसूर्योदयव्यापिनीग्राह्या आश्विनकृष्णद्वादशी**गोवत्सद्वादशी**—साप्रदोषव्यापिनीग्राह्या दिनद्वयेतद्व्याप्तौपरा सायंकालाख्यगौणकालेसत्त्वात् उभयत्रतद्व्याप्तौपूर्वेतिबह्वः परेतिकेचित् अत्रवत्सतुल्यवर्णांसवत्सांपयस्विनींगांसंपूज्यगोःपादेताम्रपात्रेणार्घ्यंदद्यात् तत्रमन्त्रः क्षीरोदार्णवसंभूतेसुरासुरनमस्कृते । सर्वदेवमयेमातर्गृहाणार्घ्यं

---

१ ममरोगजरानिवृत्तिश्रीयशोन्नप्राप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंनित्यविधिरूपं आग्रयणं करिष्ये अन्वाधानं चक्षुषीआज्येनेत्यंते इंद्राग्नी विश्वान्देवान् द्यावापृथिव्यौचरुद्रव्येण शेषेणेत्यादि आज्यभागांते अवदानधर्मेण चरुमवदाय ॥ ॐ सजूर्ऋतुभिःसजूर्विधाभिःसजूरिंद्राग्निभ्यांस्वाहा ॥१॥ सजूर्ऋतु० सजूर्विश्वेभ्योदेवेभ्यःस्वाहा ॥२॥ ॐ सजूर्ऋतु०सजूर्द्यावापृथिवीभ्यांस्वाहा ॥३॥ इत्याहुतित्रयहोमांतेस्विष्टकृतं हुत्वा अवशिष्टंपात्रान्तरे कृत्वा सव्ये पाणौ धृत्वा ॐ प्रजापतयेत्वा० इति मंत्रेण दक्षिणेन पाणिना अभिमृश्य ॐ भद्रान्नःश्रेयःसम० महित्वा ॥ सनोमयोभूःपितोआविशेहशंनोभवद्विपदेशंचतुष्पदे इति मंत्रेण प्राश्य द्विराचम्य तत्रैवोपविष्टः प० अमोसिप्राण० इति मंत्रेण नाभिमालभेत ततः पत्नी अमंत्रकं मध्यमं हविःशेषंप्राश्नीयात् ततः इध्मसन्नहनहोमादि । इति आग्रयणप्रयोगः । विशेषस्तु प्रयोगरत्ने द्रष्टव्यः ।

नमोस्तुते १ ततोमाषादिवटकान्गोग्रासार्थंदत्त्वाप्रार्थयेत् सर्वदेवमये देविसर्वदेवैरलंकृते । मातर्ममाभिलषितंसफलंकुरुनन्दिनि १ तद्दिनेतैलपक्वंस्थालीपक्वंगोक्षीरंगोघृतंगोर्दधितक्रंचवर्जयेत् नक्तंमाषान्नभोजनंभूशय्याब्रह्मचर्यंचकार्यम् इमामेवद्वादशीमारभ्यपञ्चसुदिनेषुपूर्वरात्रे**नीराजनविधि**र्नारदेनोक्तः नीराजयेयुर्देवांश्चविप्रान्गाश्चतुरंगमान् । ज्येष्ठान्श्रेष्ठान्जघन्यांश्चमातृमुख्याश्चयोषितः १ इति **यमदीपदानम्**— त्रयोदश्यामपमृत्युनाशार्थंयमायनिशामुखेबहिर्दीपोदेयः इमामेवत्रयोदशीमारभ्यगोत्रिरात्रव्रतमुक्तम् तत्प्रयोगःकौस्तुभे **नरकचतुर्दशी**— आश्विनकृष्णचतुर्दश्यांचन्द्रोदयव्यापिन्यांनरकभीरुभिस्तिलतैलेनाभ्यङ्गस्नानंकार्यम् अत्ररात्र्यन्त्ययाममारभ्यारुणोदयावधिस्ततश्चन्द्रोदयावधिस्ततःसूर्योदयावधिरितिकालत्रयेपूर्वपूर्वोजघन्यउत्तरोत्तरःश्रेष्ठः अतश्चन्द्रोदयोत्तरोमुख्यःकालः प्रातःकालोगौणः तत्रपूर्वदिनेएवचन्द्रोदयव्याप्तौपूर्वा परत्रैवतद्व्याप्तौपरा अस्मिन्पक्षेतद्दिनेऽस्तमयादिकालेविहितमुल्कादानदीपदानादिकंतत्कालेचतुर्दश्यभावेऽपिकार्यम् दिनद्वयेचन्द्रोदयव्याप्तौपूर्वा दिनद्वयेचन्द्रोदयाव्याप्तौपक्षत्रयंसंभवति पूर्वत्रचन्द्रोदयोत्तरमुषःकालंसूर्योदयंचव्याप्यप्रवृत्ताचतुर्दशीपरत्रचन्द्रोदयात्पूर्वंसमाप्ता यथा त्रयोदशीघट्यः ५८ पलानि ५० चतुर्दशी ५७ अस्मिन्प्रथमपक्षेउषःकालैकदेशेचतुर्दशीयुक्तेऽभ्यङ्गस्नानंकार्यम् अथपूर्वत्रसूर्योदयमात्रंव्याप्यप्रवृत्तापरत्रचन्द्रोदयात्पूर्वंसमाप्ता अथवासूर्योदयास्पर्शेनक्षयएवचतुर्दश्याः यथात्रयोदशी ५९ पलानि ५९ चतुर्दशी ५७ यथावा त्रयोदशी २ तद्दिने चतुर्दशी ५४ अत्रपक्षद्वयेपरत्रचन्द्रोदयेभ्यङ्गस्नानम् चतुर्थयामादिजघन्यकालेचतुर्दशीव्याप्तिसत्त्वात् एतत्पक्षद्वयेकेचिदरुणोदयात्पूर्वमपिचतुर्दशीमध्येएवस्नानंकार्यमितिवदन्ति अपरेत्वरुणोदयोत्तरंचन्द्रोदयादिकालेऽमावास्यादियुक्तेऽपिस्नानमितिवदन्ति यत्तुचतुर्दशीक्षयेपूर्वत्रत्रयोदश्यांचन्द्रोदयेस्नानमित्याहुस्तदयुक्तम् अत्राभ्यङ्गस्नानेविशेषः सीतालोष्ठसमायुक्तसकण्टकदलान्वित । हरपापमपामार्गभ्राम्यमाणःपुनःपुनः १ इतिमन्त्रेणलाङ्गलोद्धृतलोष्ठयुतापामार्गतुम्बीचक्रमर्दनशाखानांस्नानमध्ये त्रिवारंभ्रामणंकार्यम् अभ्यङ्गस्नानोत्तरंतिलकादिकृत्वाकार्तिकस्नानंकार्यम् उक्तकालेषुस्नानासंभवेसूर्योदयोत्तरंगौणकालेपियत्यादिभिरप्यवश्यमभ्यङ्गस्नानंकार्यम् कार्तिकस्नानोत्तरं**यमतर्पणं**कार्यम् तद्यथा यमायनमः

यमंतर्पयामीत्युक्त्वातिलमिश्रान् त्रीनञ्जलीन्सव्येनापसव्येनवादेवतीर्थेनपितृतीर्थेनवादक्षिणामुखोदद्यात् एवमग्रेऽपि धर्मराजाय० मृत्यवे० अन्तकाय० वैवस्वताय० कालाय० सर्वभूतक्षयाय० औदुम्बराय० दध्नाय० नीलाय० परमेष्ठिने० वृकोदराय० चित्राय० चित्रगुप्ताय० जीवत्पितृकस्तुयवैर्देवतीर्थेनसव्येनकुर्यात् ततःप्रदोषसमयेदीपान्दद्यान्मनोहरान् । देवालयेमठेवापिप्राकारोद्यानवीथिषु १ गोवाजिहस्तिशालायामेवंघस्रत्रयेपिच । तुलासंस्थेसहस्रांशौप्रदोषेभूतदर्शयोः । उल्काहस्तानराःकुर्युःपितॄणांमार्गदर्शनम् २ तत्रदानमन्त्रः अग्निदग्धाश्चयेजीवायेप्यदग्धाःकुलेमम । उज्ज्वलज्ज्योतिषादग्धास्तेयान्तुपरमांगतिम् १ यमलोकंपरित्यज्यआगतायेमहालये । उज्ज्वलज्ज्योतिषावर्त्मप्रपश्यन्तुव्रजन्तुते २ अस्यांनक्तभोजनंमहाफलम् अथाश्विनामावास्यायांप्रातरभ्यङ्गःप्रदोषेदीपदान**लक्ष्मीपूजनादि**विहितम् तत्रसूर्योदयंव्याप्यास्तोत्तरंघटिकाधिकरात्रिव्यापिनिदर्शेसतिनसंदेहः अत्रप्रातरभ्यङ्गदेवपूजादिकंकृत्वापराह्णे पार्वणश्राद्धंकृत्वाप्रदोषसमयेदीपदानोल्काप्रदर्शनलक्ष्मीपूजनानिकृत्वाभोजनंकार्यम् अत्रदर्शेबालवृद्धादिभिन्नैर्दिवानभोक्तव्यं रात्रौभोक्तव्यमिति विशेषोवाचनिकः तथाचपरदिनेएवदिनद्वयेवाप्रदोषव्याप्तौपरा पूर्वत्रैवप्रदोषव्याप्तौलक्ष्मीपूजादौपूर्वा अभ्यङ्गस्नानादौपरा एवमुभयत्रप्रदोषव्याप्त्यभावेपि पुरुषार्थचिन्तामणौतुपूर्वत्रैवव्याप्तिरितिपक्षेपरत्रयामत्रयाधिकव्यापिदर्शेदर्शापेक्षयाप्रतिपद्वृद्धिसत्त्वेलक्ष्मीपूजादिकमपिपरत्रैवेत्युक्तम् एतन्मतेउभयत्रप्रदोषाव्याप्तिपक्षेपिपरत्रदर्शस्यसार्धयामत्रयाधिकव्यापित्वात्परैवयुक्तेतिभाति चतुर्दश्यादिदिनत्रयेपिदीपावलिसंज्ञकेयत्रयत्राह्निस्वातीनक्षत्रयोगस्तस्यतस्यप्राशस्त्यातिशयः अस्यामेवनिशीथोत्तरंनगरस्त्रीभिः स्वगृहाङ्गणादलक्ष्मीनिःसारणंकार्यम् इतिश्रीमदनन्तोपाध्यायसूनुकाशीनाथोपाध्यायविरचितेधर्मसिन्धुसारेद्वितीयपरिच्छेदेआश्विनमासकृत्यनिर्णयोद्देशःसमाप्तः

अथकार्तिकमासः—वृश्चिकसंक्रान्तौपूर्वाःषोडशनाड्यःपुण्याः शेषंप्राग्वत् अथकार्तिकशुक्लप्रतिपत्कृत्यम् अत्राभ्यङ्गआवश्यकः एवंचचतुर्दश्यादिदिनत्रयेभ्यङ्गाद्युत्सवस्याकरणेनरकादिदोषश्रवणात्करणेलक्ष्मीप्राप्त्यलक्ष्मीपरिहारादिफलश्रवणाच्चनित्यकाम्योभयरूपत्वम् अस्यांप्रतिप-

दिवलिपूजादीपोत्सवोगोक्रीडनंगोवर्धनपूजामार्गपालीबन्धनंवष्टिकाकर्षणंनववस्त्रादिधारणाद्युत्सवोद्यूतंनारीकर्तृकनीराजनंमङ्गलमालिकाचेत्येवमादीनिकृत्यानि तत्रयदिउदयंव्याप्यदशमुहूर्ताप्रतिपत्तदाचन्द्रदर्शनाभावाच्चन्द्रदर्शनप्रयुक्तद्वितीयावेधनिषेधाप्रवृत्तेःसर्वकार्याणिपरप्रतिपद्येवभवन्ति इष्टिनिर्णयप्रकरणेत्रिमुहूर्तद्वितीयाप्रवेशमात्रेणचन्द्रदर्शनमुक्तंतत्सूक्ष्मदर्शनाभिप्रायम् अत्रतुस्थूलदर्शनमेवनिषेधप्रयोजकं तच्चषण्मुहूर्तद्वितीयाप्रवेशएवेतिनविरोधइतिभाति यदिनवमुहूर्तानास्तितदा**बलिपूजागोक्रीडागोवर्धनपूजा**मार्गपालीबन्धनवष्टिकाकर्षणानिपूर्वविद्धप्रतिपदिकार्याणि अभ्यङ्गनववस्त्रादिधारणद्यूतनारीकर्तृकनीराजनमङ्गलमालिकादीनिऔदयिकमुहूर्तव्यापिन्यामपिकार्याणि बलिपूजादेःकेनचिन्निमित्तेनपूर्वविद्धायामनुष्ठानासंभवेपरविद्धायामनुष्ठानंकार्यंनतुकर्मत्यागस्तिथ्यन्तरपरिग्रहोवा यथाबौधायनीयाद्यैःस्वस्वसूत्रोक्तानुष्ठानासंभवेआपस्तम्बीयादिसूत्रोक्तानुष्ठानंकार्यम् नतुकर्मलोपःशाखान्तरपरिग्रहोवातद्वदितिमाधवीये स्पष्टम् तत्रराजापञ्चवर्णरंगैर्बलिंद्विभुजमालिख्यअन्यजनाःशुक्लतण्डुलैर्विरच्यपूजयेयुः तत्रमन्त्रः बलिराजनमस्तुभ्यंविरोचनसुतप्रभो । भविष्येन्द्रसुरारातेपूजेयंप्रतिगृह्यताम् १ बलिमुद्दिश्ययत्किंचिद्दानकरणेऽक्षय्यं विष्णुप्रीतिकरंतत् योयादृशेनभावेनतिष्ठत्यस्यांमुनीश्वर । हर्षदैन्यादिरूपेणतस्यवर्षंप्रयातिहि १ अस्यांद्यूतंप्रकर्तव्यंप्रभातेसर्वमानवैः । तस्मिन्द्यूते जयोयस्यतस्यसंवत्सरंजयः २ विशेषवच्चभोक्तव्यंप्रशस्तैर्ब्राह्मणैःसह । बलिराज्येदीपदानात्सदालक्ष्मीःस्थिराभवेत् ३ दीपैर्नीराजनादत्रसैषा**दीपावली**स्मृता । बलिराज्यंसमासाद्ययैर्नदीपावलीकृता । तेषांगृहेकथंदीपाःप्रज्वलिष्यन्तिकेशव ४ इत्यादि अत्र**लक्ष्मीपूजाकुबेरपूजाचोक्ता** लक्ष्मीर्यालोकपालानांधेनुरूपेणसंस्थिता । घृतंवहतियज्ञार्थेमम पापंव्यपोहतु १ अग्रतःसन्तुमेगावोगावोमेसन्तुपृष्ठतः । गावोमेहृदयेसन्तुगवांमध्येवसाम्यहम् २ इतिमन्त्राभ्यांगवांसवत्सानांबलीवर्दानांचपूजनं विभूषणंचकृत्वादोहनभारवहनादिकंवर्जयेत् **अथगोवर्धनपूजा**—मुख्यगोवर्धनसान्निध्येतस्यैवपूजा तदसान्निध्येगोमयेनान्नकूटेनवागोवर्धनं कृत्वातत्सहितगोपालपूजाकार्या तत्रश्रीकृष्णप्रीत्यर्थंगोवर्धनपूजनगोपालपूजनात्मकंमहोत्सवंकरिष्यइतिसंकल्प्य बलिराज्ञोद्वारपालोभवानद्यभव प्रभो । निजवाक्यार्थनार्थायसगोवर्धनगोपते १ इतिमन्त्रेणसगोवर्धनंगो-

पालमावाह्यस्थापयेत् ततो गोपालमूर्तेविश्वेशशक्रोत्सवविभेदक । गोवर्धनकृतच्छत्रपूजांमेहरगोपते १ गोवर्धनधराधारगोकुलत्राणकारक । विष्णुबाहुकृतच्छायगवांकोटिप्रदोभव २ इतिमन्त्राभ्यांश्रीगोपालगोवर्धनौ षोडशोपचारैःपूजयेत् तत्रयथावैभवंमहानैवेद्योदेयः ततःतदङ्गत्वेनप्रत्यक्षधेनौमृद्धेनौवागोपूजांपूर्वोक्तमन्त्राभ्यांकृत्वाआगावोअग्मन्नुतेवदन्त्विति ऋग्भ्यांगृहसिद्धचरुहोमःकार्यः ब्राह्मणेभ्योन्नगवादिदानंगोभ्यस्तृणदानंगिरयेबलिदानंच ततोगोविप्रहोमाग्निगिरिप्रदक्षिणासहचरीभिर्गोभिर्युतैःकार्या **अथापराह्णेमार्गपालीबन्धनम्**—तत्रपूर्वस्यांदिशिकुशकाशमयरज्जुविशेषंयथाचारंकृत्वोच्चस्तम्भेवृक्षेचबध्वा मार्गपालिनमस्तेस्तु सर्वलोकसुखप्रदे । विधेयैःपुत्रदाराद्यैःपुनरेहिव्रतस्यमे १ इतिनमस्कृत्य प्रार्थ्यतदधोमार्गेणगोगजादिसहिताःविप्रराजादयःसर्वेगच्छेयुः एवंकाशादिमयींवष्टिकांदृढांकृत्वाएकतोराजपुत्राअन्यत्रहीनजातयोजयज्ञानार्थंकर्षयेयुः अत्रहीनजातिजयेराजजयः प्रातर्द्यूतंकार्यमित्युक्तम् एवंनारीभिर्नीराजनमपिप्रातरेवकार्यम् रात्रौगीतवाद्याद्युत्सवःकार्यः नवैर्वस्त्रैश्चसंपूज्याद्विजसंबन्धिबान्धवा इति **अथयमद्वितीया**—यमोयमुनयापूर्वं भोजितःस्वगृहेस्वयम् । अतोयमद्वितीयासाप्रोक्तालोकेयुधिष्ठिर १ अस्यां निजगृहेनभोक्तव्यंयत्नेनभगिनीहस्ताद्भोक्तव्यम् तेनधनधान्यसुखलाभः वस्त्रालंकरणैःसर्वाभगिन्यःपूज्याः स्वभगिन्यभावेमित्रादिभगिन्यःपूज्याः भगिन्याअपिभ्रातृपूजनेअवैधव्यंभ्रातुश्चिरजीवनंतदकरणेसप्तजन्मसुभ्रातृनाशः इयंपूर्वेद्युरेवापराह्णव्याप्तौपूर्वा उभयत्रव्याप्त्यव्याप्त्यादिपक्षान्तरेषुपरैव अस्यांयमुनास्नानमपराह्णेचित्रगुप्तयमदूतसहितयमपूजनंयमायार्घ्यदानंचविहितम् कार्तिकशुक्लषष्ठ्यांभौमयुतायांवह्निंसमभ्यर्च्यतत्प्रीत्यर्थंविप्रभोजनंकार्यम् कार्तिकशुक्लाष्टमी**गोपाष्टमी**—अत्रगोपूजनगोप्रदक्षिणगवानुगमनैरिष्टकामावाप्तिः कार्तिकशुक्लनवम्यांमथुराप्रदक्षिणोक्ता इयं**युगा**दिरपि अस्यांपूर्वाह्णव्यापिन्यामपिण्डकंश्राद्धमुक्तम् अत्रविशेषो वैशाखप्रकरणेउक्तः एकादश्यादिदिनपञ्चके**भीष्मपञ्चकव्रत**मुक्तम् तच्चशुद्धैकादश्यामारभ्यचतुर्दश्यविद्धौदयिकपौर्णमास्यांसमापनीयम् यदि शुद्धैकादश्यामारम्भेक्षयवशेनपौर्णमास्यांपञ्चदिनात्मकव्रतसमाप्तिर्नघटते तदाविद्धैकादश्यामप्यारम्भः शुद्धैकादश्यामारम्भेपिदिनवृद्धिवशेनपरविद्धपौर्णमास्यांसमापनेयदिषड्दिनापत्तिस्तदाचतुर्दशीविद्धपूर्णिमायामपि

समाप्तिःकार्या व्रतप्रयोगःकौस्तुभादौज्ञेयः कार्तिकमासेएकादश्यादिपर्वणिचन्द्रतारादिबलान्वितेशिवविष्णुमन्त्रग्रहणादिरूपादीक्षाकर्तव्या कार्तिकेतुकृतादीक्षानृणांजन्मविमोचनीतिनारदोक्तेः तथात्र**तुलसीकाष्ठमालाधारण**मुक्तम् स्कान्दद्वारकामाहात्म्येविष्णुधर्मेच निवेद्यकेशवेमालां तुलसीकाष्ठसंभवाम् । वहतेयोनरोभक्त्यातस्यनैवास्तिपातकम् १ तुलसीकाष्ठसंभूतेमालेकृष्णजनप्रिये । बिभर्मित्वामहंकण्ठेकुरुमांकृष्णवल्लभम् २ एवंसंप्रार्थ्यविधिवन्मालांकृष्णगलेर्पिताम् । धारयेत्कार्तिकेयोवैसगच्छेद्वैष्णवंपदम् ३ इतिनिर्णयसिन्धौस्पष्टम् यत्तुतत्रैवमालाधारणप्रकरणान्ते सर्वपुस्तकेष्वदृश्यमानमपिअत्रमूलंचिन्त्यमितिवाक्यंक्वचिन्निर्णयसिन्धुपुस्तकेदृश्यते तस्यमालाधारणविधिवाक्यानांनाप्रामाणिकत्वेतात्पर्यम् स्वयमेवस्कन्दपुराणस्थविष्णुधर्मस्थत्वेनोक्तानांस्वयमेवाप्रामाणिकत्वोक्तौ व्याघातप्रसंगात् तुलसीकाष्ठघटितैरुद्राक्षाकारकारितैः । निर्मितांमालिकांकण्ठेनिधायार्चनमारभेत् १ तुलसीकाष्ठमालयाभूषितःकर्मआचरन् । पितॄणांदेवतानांचकृतंकोटिगुणंभवेत् २ इतिपद्मपुराणेपातालखण्डेनवसप्ततितमाध्यायेप्रत्यक्षोपलभ्यमानवचनविरोधाच्च किंत्वाषाढमासप्रकरणेआषाढशुद्धद्वादश्यामनुराधायोगरहितायांपारणंकार्यमित्युक्त्वातत्रप्रमाणत्वेनाभाकासितपक्षेषुमैत्राद्यपादेस्वपितीहविष्णुरित्यादीनिभविष्यस्थविष्णुधर्मस्थानिवाक्यानिलिखित्वायथान्तेइदंनिर्मूलमित्युक्तंएवंप्रकरणान्तरेपि तस्यचमाधवादिमूलग्रन्थेषुनोपलभ्यतइत्येवतत्परिभाषातात्पर्यम् नत्वप्रामाणिकत्वे तथात्वेभाद्रकार्तिकयोस्तद्वाक्यानुसारेणपारणनिर्णयलेखनासाङ्गत्यप्रसंगात् कौस्तुभादिसर्वनवीनग्रन्थेषुतद्वाक्यानुसारेणैवनिर्णयस्यासंगत्यापाताच्च सर्वशिष्टानांतदनुसारेणैवपारणाचरणस्याप्यप्रमाणत्वापत्तेश्च तद्वदत्रापिज्ञेयम् एतेनमाधवादिष्वनुपलम्भादेवाप्रामाण्यापत्तिरितिनिरस्तम् बहूनांमाधवाद्यलिखितानांवाक्यानामाचाराणांचाप्रामाण्यापत्तेः यत्रतु यानियत्तुइत्येवमादिरूपेणयत्पदोपक्रममनूद्यतानिनिर्मूलानीत्येवमादिरीत्यादूष्यन्ते यथाश्रवणद्वादशीप्रकरणेश्रवणस्योत्तराषाढावेधनिषेधकवाक्यानि तत्रतेषामप्रमाणत्वएवसर्वथातात्पर्यमितिसूक्ष्मबुद्ध्यो विदांकुर्वन्तु ननुमाधवादिग्रन्थेष्वनुपलम्भान्ननिर्मूलत्वमुच्यतेकिंतुकाष्ठमालाधारणनिषेधवाक्यानांबाधकानामुपलम्भादितिचेत् किं तानिवाक्यानिसामान्यतःकाष्ठमालाधारणनिषेधकानिदृश्यन्ते विशेषतस्तुलसीकाष्ठ-

मालानिषेधकानिवा आद्येसामान्यतःकाष्ठमालानिषेधकवाक्यानांविशेष-रूपैस्तुलसीधात्रीकाष्ठमालाधारणविधिवाक्यैर्बाधःस्पष्टः द्वितीयेषोडशी-ग्रहणाग्रहणवद्विहितप्रतिषिद्धत्वेनविकल्पमवगच्छ सचविकल्पोवैष्णवावै-ष्णवविषयतयाव्यवस्थितोभविष्यति मूलवाक्येषुविष्णवादिपदश्रवणादि-तिननिर्मूलत्वसंभवः अतएवैतद्वाक्यानांमाधवाद्यनुल्लेखस्याशयोहरिवास-रलक्षणवाक्येपुरुषार्थचिन्तामणौवैष्णवानामेवावश्यकत्वादेतदनुपन्यासे-पिमाधवादीनांनन्यूनतेत्युक्तयारीत्योहितुंशक्यः एवंधात्रीकाष्ठमालाधा-रणविधिर्ज्ञेयः रामार्चनचन्द्रिकादौतुलसीकाष्ठमालयाजपविधिवाक्यानि तुलसीकाष्ठघटितैर्मणिभिर्जपमालिकेत्यादीनिस्पष्टानि एवंग्रन्थान्तरेषुबहू-निवाक्यान्युपलभ्यन्ते तथाचप्रयोगपारिजाताह्निकेपूजाप्रकरणेउक्तम् आ-दौदेवपूजासाधनमग्रोदकगन्धपुष्पाक्षतादिकंसंभृत्यपादौपाणीप्रक्षाल्यय-थाशक्तिधृतदुकूलादिशुद्धवस्त्रोभूषणभूषितोमुक्ताफलप्रवालपद्माक्षतुलसी-मणिनिर्मितमालाःकण्ठेधृत्वाइतिसर्वदेशीयवैष्णवेषुतुलसीकाष्ठमालाधार-णजपाचारश्चोपलभ्यतेभस्मादिधारणद्वेषिवैष्णवस्पर्धयाशैवागमग्राहिभिः केवलंद्विष्यतइत्यलंबहुनेतिदिक् अथ**धात्रीमूलेदेवपूजाविधिः**— सर्वपापक्षयद्वाराश्रीदामोदरप्रीत्यर्थंधात्रीमूलेश्रीदामोदरपूजांकरिष्ये पुरु-षसूक्तेनषोडशोपचारैःसंपूज्यगन्धपुष्पफलयुतमर्घ्यंदद्यात् अर्घ्यंगृहाणभ-गवन्सर्वकामप्रदोभव । अक्षयासंततिर्मेस्तुदामोदरनमोस्तुते १ ततोऽप-राधसहस्राणीतिप्रार्थ्यधात्रींकुंकुमगन्धादिनाभ्यर्च्यपुष्पैःपूजयेत् धात्र्यै नमः शान्त्यैन० मेधायै० प्रकृत्यै० विष्णुपत्न्यै० महालक्ष्म्यै० रमायै० कमलायै० इन्दिरायै० लोकमात्रे० कल्याण्यै० कमनीयायै० सावित्र्यै० जगद्धात्र्यै० गायत्र्यै० सुधृत्यै० अव्यक्तायै० विश्वरूपायै० सुरूपायै० अब्धिभवायै० ततोधात्रीमूलेसव्येनतर्पणंकार्यम् पितापितामहश्चान्येअ-पुत्रायेचगोत्रिणः । तेपिबन्तुमयादत्तंधात्रीमूलेऽक्षयंपयः १ आब्रह्मस्त-म्बपर्यन्तं० । दामोदरनिवासायैधात्र्यैदेव्यैनमोस्तुते । सूत्रेणानेनबध्नामि सर्वदेवनिवासिनीम् १ इतिसूत्रेणवेष्टयेत् धात्र्यैनमइतिचतुर्दिक्षुबलीन्द-त्त्वाऽष्टदीपान्दद्यात् अष्टकृत्वःप्रदक्षिणीकृत्यनमेत् धात्रीदेविनमस्तुभ्यंस-र्वपापक्षयंकरि । पुत्रान्देहिमहाप्राज्ञेयशोदेहिबलंचमे १ प्रज्ञांमेधांचसौ-भाग्यंविष्णुभक्तिंचशाश्वतीम् । नीरोगंकुरुमांनित्यंनिष्पापंकुरुसर्वदा २ त-तोघृतपूर्णंसहेमकांस्यपात्रंदद्यादितिसंक्षेपः कार्तिकशुक्लद्वादश्यांरेवतीयो

गैरहितायांपारणम् अपरिहार्ययोगेचतुर्थपादोवर्ज्यइत्यादिविशेषःश्रवणनिर्णयप्रकरणोक्तोद्रष्टव्यः **अथप्रबोधोत्सवतुलसीविवाहौ**—तत्रप्रबोधोत्सवःकार्तिकशुक्लैकादश्यांक्वचिदुक्तः रामार्चनचन्द्रिकादौद्वादश्यामुक्तः उत्थापनमन्त्रेद्वादशीग्रहणाद्द्वादश्यामेवयुक्तः तत्रापिद्वादश्यां रेवत्यन्त्यपादयोगोरात्रिप्रथमभागेप्रशस्तः तदभावेतत्रैवरात्रौरेवतीनक्षत्रमात्रयोगोऽपि तदभावेरात्रिप्रथमभागेकेवलद्वादश्यपि एवंकेवलरेवत्यपि द्वादशीरेवत्योरुभयोरपिरात्रावभावेदिवैवद्वादशीमध्येकार्यइतिकौस्तुभे स्थितम् तथापिपारणाहेपूर्वरात्रौइतिवचनात्पारणाहेरात्रिपूर्वभागेद्वादश्यभावेपित्रयोदश्यामेव पारणाहेप्रबोधोत्सवइतिदेशाचारः एवंतुलसीविवाहस्यनवम्यादिदिनत्रये एकादश्यादिपूर्णिमान्तेयत्रकापिदिनेकार्तिकशुक्लान्तर्गतविवाहनक्षत्रेषुवाविधानादनेककालत्वंतथापिपारणाहेप्रबोधोत्सवकर्मणासहतन्त्रतयैवसर्वत्रानुष्ठीयतेइतिसोपिपारणाहेपूर्वरात्रेकार्यः प्रबोधोत्सवात्पृथक्चिकीर्षायांकालान्तरेवाकार्यः तत्रपुण्याहवाचननान्दीश्राद्धविवाहहोमाद्यङ्गसहितस्तुलसीविवाहप्रयोगःकौस्तुभादौज्ञेयः संक्षेपतस्तुप्रबोधोत्सवेनैकतन्त्रतयाशिष्टाचारमनुसृत्यलिख्यते देशकालौसंकीर्त्यश्रीदामोदरप्रीत्यर्थंप्रबोधोत्सवंसंक्षेपतस्तुलसीविवाहविधिंचतन्त्रेण करिष्ये तदङ्गतयापुरुषसूक्तेनविधिनाषोडशोपचारैस्तन्त्रेणश्रीमहाविष्णुपूजांतुलसीपूजांचकरिष्ये न्यासादिविधायश्रीविष्णुंतुलसींचध्यात्वासहस्रशीर्षेतिश्रीमहाविष्णुंतुलसींचावाह्यपुरुषएवेत्यादिभिःश्रीमहाविष्णवेदामोदरायश्रीदेव्यैतुलस्यैचनमआसनमित्यादिस्नानान्ते मङ्गलवाद्यैःसुगन्धितैलहरिद्राभ्यांनागवल्लीदलगृहीताभ्यांउष्णोदकेनचमङ्गलस्नानंविष्णवेतुलस्यैचसुवासिनीभिःकारयित्वास्वयंवादत्त्वापञ्चामृतस्नानंसमर्प्यशुद्धोदकेनाभिषिच्यवस्त्रयज्ञोपवीतचन्दनंदत्त्वातुलस्यैहरिद्राकुंकुमकण्ठसूत्रमङ्गलालंकारान्दत्त्वामन्त्रपुष्पान्तपूजांसमाप्यघण्टादिवाद्यघोषेणदेवंप्रबोधयेत् तत्रमन्त्राः इदंविष्णु० योजागारेतितुआचारप्राप्तः ब्रह्मेन्द्ररुद्राग्निकुबेरसूर्यसोमादिभिर्वन्दितवन्दनीय । बुध्यस्वदेवेशजगन्निवासमन्त्रप्रभावेणसुखेनदेव १ इयंचद्वादशीदेवप्रबोधार्थंतुनिर्मिता । त्वयैवसर्व-

१ आभाकासितपक्षेषुमैत्रश्रवणरेवती ॥ संगमेनहिभोक्तव्यंद्वादशद्वादशीर्हरेत् ॥ अस्यार्थः—आषाढभाद्रपदकार्तिकशुक्लद्वादशीषु अनुराधाश्रवणरेवतीयोगेपारणंनकुर्यादिति ॥ विष्णुधर्मे—मैत्राद्यपादेस्वपितीहविष्णुःपौष्णांत्यपादेप्रतिबोधमेति ॥ श्रुतेश्च मध्येपरिवर्तमेतिसुप्तिप्रबोधपरिवर्तनमेववर्ज्यमितिसिंधौ ॥

लोकानांहितार्थंशेषशायिना २ उत्तिष्ठोत्तिष्ठगोविन्दत्यजनिद्रांजगत्पते ।
त्वयिसुप्तेजगत्सुप्तमुत्थितेचोत्थितंजगत् ३ एवमुत्थाप्य चरणंपवित्रं० १
गतामेघावियच्चैवनिर्मलंनिर्मलादिशः । शारदानिचपुष्पाणिगृहाणमम
केशव १ इत्यादिमन्त्राभ्यांपुष्पाञ्जलिंदद्यात् अथाचारात्तुलसीसंमुखांश्री-
कृष्णप्रतिमांकृत्वामध्येन्तःपटंधृत्वामंगलाष्टकपद्यानिपठित्वाअन्तःपटंवि-
सृज्याक्षताप्रक्षेपंकृत्वादामोदरहस्तेतुलसीदानंकुर्यात् देवींकनकसंपन्नांक-
नकाभरणैर्युताम् । दास्यामिविष्णवेतुभ्यंब्रह्मलोकजिगीषया १ मयासं-
वर्धितांयथाशक्त्यलंकृतामिमांतुलसींदेवींदामोदरायश्रीधरायवरायतुभ्य-
महंसंप्रददे देवपुरतःसाक्षतजलंक्षिपेत् श्रीमहाविष्णुःप्रीयतामित्युक्त्वा
इमांदेवींप्रतिगृह्णातुभवानितिवदेत् ततोदेवहस्तस्पर्शंतुलस्याःकृत्वा कइ-
दंकस्माअदात्कामःकामायादात्कामोदाताकामःप्रतिग्रहीताकामंसमुद्रमा-
विशकामेनत्वाप्रतिगृह्णामिकामैतत्तेवृष्टिरसिद्यौस्त्वाददातुपृथिवीप्रतिगृह्णा-
त्विइतिमन्त्रमन्येनवाचयेत् यजमानः त्वंदेविमेग्रतोभूयास्तुलसीदेविपा-
र्श्वतः । देवित्वंपृष्ठतोभूयास्त्वद्दानान्मोक्षमाप्नुयाम् १ दानस्यप्रतिष्ठासि-
द्ध्यर्थमिमांदक्षिणांसंप्रददे देवपुरतोदक्षिणामर्पयेत् ततः स्वस्तिनोमि-
मीता० शंनइत्यादिस्वस्वशाखोक्तानिशान्तिसूक्तानिविष्णुसूक्तानिचपठेयुः
तुलसीयुतायविष्णवेमहानीराजनंकृत्वामन्त्रपुष्पंदत्त्वा सपत्नीकःसगोत्र-
जःसामात्योयजमानश्चतस्रःप्रदक्षिणाःकुर्वीत ब्राह्मणेभ्योदक्षिणांदत्त्वाय-
थाशक्तिब्राह्मणभोजनंसंकल्प्यकर्मेश्वरार्पणंकुर्यात् एवंदेवंप्रबोध्यकार्तिके
यद्यद्द्रव्यस्यवर्जनंकृतंतत्तद्द्रव्यमुक्तरीत्याद्रव्यान्तरंचब्राह्मणेभ्योदत्त्वाव्रत-
संपूर्णतांप्रार्थयेत् इदंव्रतंमयादेवकृतंप्रीत्यैतवप्रभो । न्यूनंसंपूर्णतांयातु
त्वत्प्रसादाज्जनार्दन १ इति ततोव्रतंभगवदर्पणंकुर्यात् चातुर्मास्यव्रतसमा-
प्तिरप्यत्रैवेतिकेचित् कार्तिकमासव्रतोद्यापनंचातुर्मास्यव्रतोद्यापनंचचतुर्द-
श्यांपूर्णिमायांवेत्यपरे **अथवैकुंठचतुर्दशी**—पूर्वेद्युरुपवासंकृत्वारुणो-
दयव्यापिन्यांचतुर्दश्यांशिवंसंपूज्यप्रातःपारणंकार्यम् तथाचचतुर्दशीयु-
क्तारुणोदयवतिअहोरात्रेउपवासःफलितः उभयत्रारुणोदयव्याप्तौपरत्रारु-
णोदयेपूजापूर्वत्रोपवासः उभयत्राव्याप्तौचतुर्दशीयुक्ताहोरात्रेएवारुणोदये
पूजापूर्वत्रोपवासश्च केचित्तुविष्णुपूजायामियंनिशीथव्यापिनीग्राह्या दिन-
द्वयेतद्व्याप्तौनिशीथप्रदोषोभयव्यापिनीग्राह्येत्याहुः अस्यामेवचतुर्दश्यांपर-
विद्धायांकार्तिकमासव्रतोद्यापनाङ्गत्वेनोपवासंकृत्वाधिवासनंविधाय रात्रौ

जागरणंकुर्याद्गीतवाद्यादिमङ्गलैः । नराणांजागरेविष्णोर्गीतंनृत्यंचकुर्वताम् १ गोसहस्रंचददतांफलंसमुदाहृतम् । इत्यादिवाक्यैर्विहितंगीतनृत्यवाद्यविष्णुचरितपठनस्वेच्छालापलीलानुकारैर्हरिजागरंकृत्वापरविद्धपौर्णमास्यांसपत्नीकआचार्यंवृत्वाअतोदेवेतिद्वाभ्यांतिलपायसंहुत्वागोदानं कार्यमितिमासव्रतोद्यापनम् कार्तिकशुक्लद्वादशीपौर्णमासीच **मन्वादिः** सापौर्वाह्णिकीग्राह्या अन्यत्पूर्वमुक्तम् अस्यांचातुर्मास्यव्रतसमाप्तिः तत्र **चातुर्मास्यव्रतानांसमाप्तौदानानि**—नक्तव्रतेवस्त्रयुग्मम् एकान्तरोपवासेगौः भूशयनेशय्या षष्ठकालभोजनेगौः व्रीहिगोधूमादिधान्यत्यागेसौवर्णव्रीहिगोधूमादिदानम् कृच्छ्रव्रतेगोयुग्मम् शाकाहारेगौः पयोमात्रभक्षणेपयोवर्जनेचगौः मधुदधिघृतवर्जनेवस्त्रंगौश्च ब्रह्मचर्येस्वर्णम् ताम्बूलवर्जनेवस्त्रयुग्मम् मौनेवण्टाघृतकुम्भोवस्त्रद्वयंच रङ्गवल्लीकरणेगौःसुवर्णपद्मंच दीपदानव्रतेदीपिकावस्त्रद्वयंच भूमिभोजनेकांस्यपात्रं गौश्च गोग्रासेगोवृषौ प्रदक्षिणाशतेवस्त्रम् अभ्यङ्गवर्जनेतैलपूर्णवटः नखकेशधारणेमधुसर्पिर्हेमदानम् यत्रविशेषतोदानंनोक्तंतत्रस्वर्णंगौश्च गुडवर्जनेगुडपूर्णंससुवर्णंताम्रपात्रम् एवंलवणवर्जनेलवणपूर्णंताम्रपात्रमितिकेचित् अस्यामेवलक्षप्रदक्षिणालक्षनमस्काराणामाषाढ्यादावारब्धानामुद्यापनंकार्यम् **लक्षपूजाफलादि**—एवंतुलसीलक्षपूजांकार्तिकेमाघेवारभ्य प्रत्यहंसहस्रतुलसीसमर्पणेनलक्षंसमाप्य माघ्यांवैशाख्यांवोद्यापनंकार्यम् एवंपुष्पादिलक्षपूजाअपि तत्रबिल्वपत्रलक्षेणलक्ष्मीप्राप्तिःफलम् दूर्वालक्षेणारिष्टशान्तिः चम्पकलक्षेणायुष्यम् अतसीलक्षेणविद्या तुलसीलक्षेण विष्णुप्रसादः गोधूमतण्डुलादिप्रशस्तधान्यलक्षेणदुःखनाशः एवंसर्वपुष्पैःसर्वकामावाप्तिः एवंलक्षवर्तिव्रतमपिमासत्रयंकृत्वाकार्तिकेमाघेवैशाखेवाउत्तरोत्तरप्रशस्तेसमापनीयम् एवंधारणपारणव्रतोद्यापनमपिपौर्णमास्यामेव कार्तिकमासव्रतानांमासोपवासादीनांद्वादश्यामेवसमापनम् तत्रासंभवेपौर्णमास्याम् एवंगोपद्मव्रतमाषाढशुक्लैकादश्यादावारभ्यप्रत्यहंत्रयस्त्रिंशद्गोपद्मानिविलिख्यगन्धपुष्पैःप्रपूज्यतावत्संख्याकार्घ्यनमस्कारप्रदक्षिणाःकृत्वाकार्तिकद्वादश्यांत्रयस्त्रिंशदपूपवायनंदद्यादेवंवत्सरपञ्चकमनु-

---

१ पृथ्वीचंद्रोदयेपाद्मे ॥ कार्तिकेनार्चितोयैस्तुकमलैःकमलेक्षणः ॥ जन्मकोटिषुविप्रेन्द्रनतेषांकमलागृहे ॥ इतिनिर्णयसिन्धावुक्तत्वाल्लक्ष्मीप्राप्तिकामेनकार्तिकेकमलैःकमलेक्षणस्यपूजाविधेया.

ष्ठायोद्यापनंकुर्यात् लक्षप्रदक्षिणादिगोपद्मपर्यन्तोद्यापनानामितिकर्तव्यताःकौस्तुभेद्रष्टव्याः कार्तिकपौर्णमास्याःकृत्तिकानक्षत्रयोगेमहापुण्यत्वम् रोहिणीयोगेमहाकार्तिकीत्वम् कार्तिक्यांकृत्तिकायोगेयःकार्तिकेयदर्शनंकरोतिससप्तसुजन्मसुधनाढ्योवेदपारगोविप्रोभवेत् विशाखास्थेसूर्येसतियदिनेचन्द्रनक्षत्रंकृत्तिकातत्र**पद्मकयोगः** अयंपुष्करतीर्थेऽतिप्रशस्तः अस्यामेव**त्रिपुराख्यदीपदान**[१]मुक्तम् **वृषोत्सर्गकालः**—कार्तिकेपौर्णमास्यांकाम्यवृषोत्सर्गोऽतिप्रशस्तः एवंगजाश्वरथघृतधेन्वादिमहादानमपिप्रशस्तम् वृषोत्सर्गस्याश्विनीपौर्णमासीग्रहणद्वयमयनद्वयंविषुवद्वयंचेतिकालान्तराणि अन्यत्रमाघीचैत्रीवैशाखीफाल्गुन्याषाढीचेतिपौर्णमास्योरेवतीनक्षत्रंवैधृतिव्यतीपातौयुगादिमन्वादिसूर्यसंक्रान्तिपितृक्षयाहाष्टकाअपिकालाउक्ताः अत्रवृषोत्सर्गप्रयोगोऽतिविस्तृतोनानाशाखाभेदभिन्नःकौस्तुभेद्रष्टव्यः कार्तिककृष्णाष्टमी**कालाष्टमी** इयं पूर्णिमान्तमासपक्षेमार्गशीर्षेकृष्णाष्टमीत्युच्यते सेयंमध्याह्नव्यापिनीग्राह्या दिनद्वयेमध्याह्नव्याप्तौपूर्वैवेतिसिन्धौस्थितम् प्रदोषव्यापिनीतिकौस्तुभे उभयदिनेप्रदोषव्याप्तौतदेकदेशस्पर्शेवापरैव यदापूर्वत्रप्रदोषव्याप्तिरेवपरत्रमध्याह्नव्याप्तिरेवतदाबहुशिष्टाचारानुरोधात्प्रदोषव्याप्त्यैवनिर्णयोनमध्याह्नव्याप्त्येतिभाति अत्रकालभैरवपूजांकृत्वात्रयोऽर्घ्यादेयाः उपवासोजागरश्चकार्यः इतिश्रीमदनन्तोपाध्यायसूनुकाशीनाथोपाध्यायविरचितेधर्मसिन्धुसारेकार्तिकमासकृत्यनिर्णयोद्देशः समाप्तः

अथमार्गशीर्षमासः—धनुःसंक्रान्तौपराःषोडशनाड्यःपुण्याः अन्यत्प्रागुक्तम् मार्गशीर्षशुक्लपञ्चम्यां**नागपूजा**दाक्षिणात्यानांप्रसिद्धा इयंषष्ठीयुताग्राह्येत्यादिविशेषःप्रथमपरिच्छेदेउक्तः मार्गशीर्षशुक्लषष्ठीच**म्पाषष्ठी**महाराष्ट्रेषुप्रसिद्धा अत्रतिथिद्वैधेयस्मिन्दिनेरविवारभौमवारशततारकावैधृतीनांमध्येधिकैर्योगःसापूर्वापरावामुहूर्तत्रयव्यापिनीग्राह्या दिनद्वयेऽपियोगाभावेपरैवत्रिमुहूर्ताग्राह्या इयमेव**स्कन्दषष्ठी**सापूर्वाग्राह्या अथसप्तम्यांसूर्यव्रतंतद्विधिःकौस्तुभे मृगयुतायांपौर्णमास्यांलवणदानेसुन्दररूपता मार्गशीर्षपौर्णमास्यां**दत्तात्रेयोत्पत्तिः** इयंप्रदोषव्यापिनी

---

१ पौर्णमास्यांतुसंध्यायांकर्तव्यस्त्रिपुरोत्सवः ॥ दद्यादनेनमंत्रेणप्रदीपांश्चसुरालये ॥ कीटाःपतंगामशकाश्चवृक्षाजलेस्थलेयेविचरंतिजीवाः ॥ दृष्ट्वाप्रदीपंनचजन्मभागिनोभवंतिनित्यंश्वपचाहिविप्राः ॥ इतिसिन्धुः ॥

ग्राह्या मार्गशीर्षशुक्लचतुर्दश्यांपौर्णमास्यांवाप्रदोषेआश्वलायनैः**प्रत्यवरोहणं**कार्यम् तत्रकर्मकालव्यापिनीतिथिः तत्प्रयोगःप्रयोगरत्नकौस्तुभादौज्ञेयः मार्गशीर्षादिमासचतुष्टयस्यकृष्णाष्टमीष्व**ष्टकाश्राद्धानि** तत्पूर्वसप्तमीषुपूर्वेद्युःश्राद्धानि तदुत्तरनवमीषुचान्वष्टक्यश्राद्धानिकर्तव्यानि एवंभाद्रकृष्णपक्षेऽपिअष्टकादिश्राद्धानिकार्याणीतिपञ्चाष्टकापक्षआश्वलायनभिन्नशाखिनाम् आश्वलायनानांतुमार्गादिचतुरष्टकापक्षएव भाद्रपदकृष्णाष्टम्यांतुमाघ्यावर्षश्राद्धंकरिष्ये इतिसंकल्प्यसर्वमष्टकाश्राद्धवत्कार्यम् सप्तम्यांतुमाघ्यावर्षश्राद्धंकर्तुंपूर्वेद्युःश्राद्धंकरिष्यइतिसंकल्पः नवम्यामन्वष्टकाश्राद्धंकरिष्यइतिसंकल्पइतिविशेषः एवंभाद्रकृष्णाष्टमीश्राद्धस्यमाघ्यावर्षसंज्ञकत्वादाश्वलायनानांचतुरष्टकापक्षः अन्यशाखिनांपौषादित्र्यष्टकापक्षोऽपि एवंसर्वाअष्टकाःकर्तुमशक्तेनएकैवाष्टकाकार्या साचमाघपौर्णमास्यनन्तरकृष्णपक्षस्यसप्तम्यामष्टम्यांनवम्यामितिदिनत्रयेकार्या दिनत्रयेश्राद्धत्रयंकर्तुमशक्तेनमाघकृष्णेऽष्टमीश्राद्धमेवकार्यम् तत्राष्टकाश्राद्धेऽपराह्णव्यापिन्यष्टमीग्राह्या दिनद्वयेव्याप्त्यव्याप्त्यादौदर्शवन्निर्णयः अष्टम्यनुरोधेनपूर्वपरदिनयोःपूर्वेद्युःश्राद्धान्वष्टक्यश्राद्धेकार्ये नतुसप्तम्यादेरपराह्णव्याप्तिरपेक्षणीया एकदिनेऽप्य**शक्तस्यप्रत्याम्नायाः** अनडुहोयवसमाहरेत् अग्निनावाकक्षंदहेदपिवानूचानेभ्यउदकुम्भमाहरेदपिवाश्राद्धमन्त्रानधीयीतेति क्वचिदुपवासोऽप्युक्तः एवंश्रवणाकर्मादिपाकसंस्थालोपेप्रतिपाकयज्ञंप्राजापत्यकृच्छ्रंप्रायश्चित्तमुक्तम् मलमासेऽष्टकाश्राद्धानिनकार्याणीतिनारायणवृत्तिः अष्टकादिश्राद्धत्रयप्रयोगःकौस्तुभप्रयोगरत्नादौ अत्राष्टमीश्राद्धेकामकालसंज्ञकौविश्वेदेवौ सप्तमीनवम्योस्तुपुरूरवार्द्रवाविति आहिताग्नेःपूर्वेद्युःश्राद्धाङ्गहोमोष्टकाङ्गहोमोन्वष्टकाग्नौकरणहोमोदिनत्रयेहविःश्रपणंचदक्षिणाग्नौभवतीतिविशेषः शेषमनाहिताग्निवत् अष्टकालोपेप्राजापत्यमुपवासोवाप्रायश्चित्तम् अन्वष्टक्यलोपेतद्दिनेशतवारमेभिर्द्युभिःसुमनाइतिमन्त्रजपः मार्गशीर्षादिरविवारेषुकाम्यं**सौरव्रत**मुक्तम् तत्रभक्ष्याणि मार्गेतुलसीपत्रत्रयम् पौषेत्रिपलंघृतम् माघेतिलानांमुष्टित्रयम् फाल्गुनेत्रिपलंदधि चैत्रेत्रिपलंदुग्धम् वैशाखेगोमयम् ज्येष्ठेतोयाञ्जलित्रयम् आषाढेमरीचकत्रयम् श्रावणेत्रिपलाःसक्तवः भाद्रेगोमूत्रम् आश्विनेशर्करा कार्तिकेसद्धविरिति इतिश्रीमदनन्तोपाध्यायसूनुकाशीनाथोपाध्यायविरचितेधर्मसिन्धुसारेमार्गशीर्षमासकृत्यनिर्णयोद्देशःसमाप्तः

१ मार्गशीर्षमासगतेषुचतुर्षुरविवारेष्वित्यर्थः, एवमग्रेऽपि ॥

अथपौषः—मकरसंक्रान्तिनिर्णयः—दिवामकरसंक्रमेसंक्रान्त्यनन्तरंचत्वारिंशन्नाड्यःपुण्याः घटिकाद्यल्पदिनशेषेमकरसंक्रान्तौसंक्रान्त्यासन्नपूर्वकालेदिवैवस्नानश्राद्धदानभोजनानिकार्याणि रात्रौश्राद्धदानादेर्निषेधात्स्वल्पदिनभागेस्नानश्राद्धस्वभोजनादेःकर्तुमशक्यत्वाद्रात्रौ भोजननिषेधात्पुत्रवद्गृहिणउपवासनिषेधाच्च तस्मादीदृशेविषयेपरपुण्यकालत्वंबाधित्वामकरसंक्रान्तेःपूर्वभागएवपुण्यत्वंज्ञेयम् रात्रौपूर्वभागेपरभागेनिशीथेवामकरसंक्रमेउत्तरदिनंपुण्यम् तत्राप्युत्तरदिनपूर्वार्धंपुण्यतरम् तत्रापिसूर्योदयोत्तरंपञ्चनाड्यःपुण्यतमाः एवंरात्रिसंक्रान्तिविषयेऽन्यत्रापियत्रपूर्वदिनोत्तरार्धस्यपुण्यत्वंतत्रदिनान्तेपञ्चनाडीनांपुण्यतमत्वम् यत्रोत्तरदिनपूर्वार्धस्यपुण्यत्वंतत्रोदयोत्तरंपञ्चनाडीनांपुण्यतमत्वम् एवंदिवासंक्रमेऽपिसंक्रान्तिसन्निहितनाडीनांमकरादिषूत्तरासांकर्कादिषुपूर्वासां पुण्यतमत्वंज्ञेयम् यायाःसन्निहितानाड्यस्तास्ताःपुण्यतमाःस्मृताइत्युक्तेः मुहूर्तचिन्तामण्यादौतुसूर्यास्तादूर्ध्वंघटीत्रयंसंध्याकालस्तत्रमकरसंक्रमेपरदिनेपुण्यत्वंबाधित्वापूर्वदिनेपुण्यत्वमुक्तंनेदंसर्वत्रधर्मशास्त्रग्रन्थेषुदृश्यते शुक्लपक्षेतुसप्तम्यांसंक्रान्तिर्[1]ग्रहणाधिका **अत्रकृत्यम्**—रविसंक्रमणेप्राप्तेनस्नायाद्यस्तुमानवः। सप्तजन्मनिरोगीस्यान्निर्धनश्चैवजायते १ इतिवचनान्मनुष्यमात्रस्यस्नानंनित्यम् एवंश्राद्धमप्यधिकारिणोनित्यम् तच्चापिण्डकम् संक्रान्तौयानिदत्तानिहव्यकव्यानिदातृभिः। तानिनित्यंददात्यर्कः पुनर्जन्मनिजन्मनि १ अयनसंक्रान्तौत्रिदिनमुपवासः यद्वासंक्रान्तिसत्यहोरात्रेपुण्यकालवत्यहोरात्रेवोपवासंकृत्वोक्तपुण्यकालेस्नानदानादिकार्यम् अयमुपवासःसापत्यगृहस्थेननकार्यः धेनुंतिलमयींराजन्दद्याच्चैवोत्तरायणे। तिलतैलेनदीपाश्चदेयाःशिवगृहेशुभाः १ सतिलैस्तण्डुलैश्चैवपूजयेद्विधिवच्छिवम्। तस्यांकृष्णतिलैःस्नानंकार्यंचोद्वर्तनंतिलैः २ तिलादेयाश्चहोतव्याभक्ष्याश्चैवोत्तरायणे। शुक्लतिलैर्देवादितर्पणंकृष्णतिलैःपितृतर्पणंच कार्यम् अत्रशम्भौघृताभिषेकोमहाफलः अत्रसुवर्णयुततिलताम्रपात्रंदेयंतत्प्रयोगोवक्ष्यते अत्रैव**शिवपूजाव्रतम्**—पूर्वदिनेउपोष्यसंक्रान्तिदिनेतिलोद्वर्तनतिलस्नानतिलतर्पणानिकृत्वाशिवंगव्येनाज्येनमर्दयित्वाशुद्धोदकेनप्रक्षाल्यवस्त्राद्युपचारैःपूजयित्वासुवर्णहीरकनीलपद्मरागमौक्तिकमितिपञ्चरत्नानिकर्षार्धंसुवर्णंवासमर्प्यतिलदीपैःससुवर्णैःसाक्षतैस्तिलैःसं-

---

१ याकाचनसंक्रान्तिरित्यर्थः.

पूज्यघृतकम्बलंदत्त्वावितानचामरेसमर्प्यविप्रेभ्यःससुवर्णतिलान्दत्त्वातिलान्हुत्वाविप्रान्यतींश्चसंभोज्यदक्षिणांदत्त्वासतिलंपञ्चगव्यंपीत्वापारणंकुर्यादिति अत्रवस्त्रदानंमहाफलम् तिलपूर्वमनड्वाहंदत्त्वारोगैःप्रमुच्यते। अत्रक्षीरेणभास्करंस्नापयेत्सूर्यलोकप्राप्तिः दिवाविषुवायनसंक्रान्तौतस्मिन्दिनेपूर्वरात्रौआगामिरात्रौचानध्यायः रात्रौतत्संक्रमेतस्यांरात्रौपूर्वदिवसेआगामिदिवसेचेतिपक्षिण्यनध्यायः अत्ररात्रौसंक्रमेग्रहणवद्रात्रावेवस्नानदानादीतिपक्षःकैश्चिल्लिखितोनसर्वशिष्टसंमतः अयनदिनंतत्परंकरिसंज्ञकंचदिनंशुभेषुवर्ज्यमित्युक्तम् तत्रार्धरात्रादर्वागयनसंक्रान्तौतद्दिनंतत्परदिनंचवर्ज्यम् निशीथात्परत्रनिशीथेवासंक्रान्तौपरंतत्परंचवर्ज्यमितिभाति एवंग्रहणेऽप्यूह्यम् पौषशुक्लाष्टम्यांबुधवासरयुतायांस्नानजपहोमतर्पणविप्रभोजनानिकार्याणि अस्यांभरणीयोगेमहापुण्यत्वमित्येके रोहिण्यार्द्रायोगइतिपरे पौषशुक्लैकादशी**मन्वादिः** निर्णयःप्रागुक्तः अथ**माघस्नानम्**—तत्रपौषस्यशुक्लैकादश्यांपौर्णमास्याममावास्यायांवामाघस्नानारम्भः माघेद्वादशीपूर्णिमादौसमापनम् यद्वामकरसंक्रमणप्रभृतिकुम्भसंक्रमणपर्यन्तंस्नानंकार्यम् **अथस्नानकालः**—अरुणोदयमारभ्यप्रातःकालावधिः उत्तमंतुसनक्षत्रंलुप्ततारंचमध्यमम्। सवितर्युदितेभूपततोहीनंप्रकीर्तितम् १ माघमासेरटन्त्यापःकिंचिदभ्युदितेरवौ। ब्रह्मघ्नंवासुरापंवाकंपतन्तंपुनीमहे २ **अत्राधिकारिणः**—ब्रह्मचारीगृहस्थोवावानप्रस्थोऽथभिक्षुकः। बालवृद्धयुवानश्चनरनारीनपुंसकाः १ इति अथ**जलतारतम्येनफलम्** तप्तेनवारिणास्नानंयद्गृहेक्रियतेनरैः। षडब्दफलदंतद्धिमकरस्थेदिवाकरे १ वाप्यादौद्वादशाब्दफलम् तडागेतद्द्विगुणम् नद्यांतच्चतुर्गुणम् महानद्यांशतगुणम् महानदीसंगमेतच्चतुर्गुणम् गङ्गायांसहस्रगुणम् गङ्गायमुनासंगमेएतच्छतगुणमिति यत्रकुत्रापिस्नानेप्रयागस्मरणंकार्यम् इदंसमुद्रेप्यतिप्रशस्तम् **अथस्नानविधिः**—माघमासमिमंपूर्णंस्नास्येहंदेवमाधव। तीर्थस्यास्यजलेनित्यमितिसंकल्प्यचेतसि १ इत्येकतीर्थंपरिगृह्य दुःखदारिद्र्यनाशायश्रीविष्णोस्तोषणायच। प्रातःस्नानंकरोम्यद्यमाघेपापविनाशनम् १ मकरस्थेरवौमाघेगोविन्दाच्युतमाधव। स्नानेनानेनमेदेवयथोक्तफलदोभव। इमौमन्त्रौसमुच्चार्यस्नायान्मौनसमन्वितः २ प्रत्यहंसूर्यार्घ्यमन्त्रः सवित्रेप्रसवित्रेचपरंधामजलेमम। त्वत्तेज-

१ शुक्लादिमुख्यचांद्राभिप्रायेण ॥ अयंतुपक्षोनेदानींप्रचरतीतिसिन्धुः ॥

सापरिभ्रष्टंपापंयातुसहस्रधा १ इतिपितृतर्पणादिनित्यंविधाय माधवंपूजयेत् भूमौशयीतहोतव्यमाज्यंतिलसमन्वितम् । हविष्यंब्रह्मचर्यंचमाघमासेमहाफलम् १ अत्रेन्धनकम्बलवस्त्रोपानत्तैलघृततूलपूर्णपटीसुवर्णान्नदानानिमहाफलानि **तन्नियमाः**—नवह्निंसेवयेत्स्नातोह्यस्नातोपिवरानने । होमार्थंसेवयेद्वह्निंशीतार्थेनकदाचन १ अहन्यहनिदातव्यास्तिलाः शर्करयान्विताः । त्रयोभागास्तिलानांचतुर्थःशर्करायाः अत्राभ्यङ्गोवर्ज्यः माघेमास्युषसिस्नानंकृत्वादांपत्यमर्चयेत् । माघेयत्नेनसंत्याज्यंमूलकंमदिरोपमम् १ पितॄणांदेवतानांचमूलकंनैवदापयेत् । यदामाघोमलमासो भवतितदाकाम्यानांतत्रसमाप्तिनिषेधान्मासद्वयंस्नानंतन्नियमाश्चकर्तव्याः मासोपवासचान्द्रायणादिकंतुमलमासएवसमापयेदित्युक्तम् इदंमाघस्नानं नित्यकाम्योभयरूपम् मासपर्यन्तस्नानेप्यशक्तस्त्र्यहमेकाहंवास्नायात् तत्राद्यंदिनत्रयमितिकेचित् त्रयोदश्यादिदिनत्रयमितिबहुसंमतम् पौषपूर्णिमानन्तरासुअष्टमीसप्तमीनवमीष्वष्टकादिश्राद्धानिप्रागुक्तानि पौषामावास्यायामर्धोदययोगः—अमार्कपातश्रवणैर्युक्ताचेत्पौषमाघयोः । अर्धोदयःसविज्ञेयःकोटिसूर्यग्रहैःसमः १ किंचिन्न्यूनंमहोदयइतिचतुर्थपादंकेचित्पठन्ति पौषमाघयोर्मध्यवर्तिनीत्यर्थइत्येके अमान्तमासेपौषस्यपूर्णिमान्तमासेमाघस्यचेत्यर्थइत्यपरे सर्वथापौषपौर्णमास्युत्तरामावास्येत्यर्थः दिवैवयोगःशस्तोऽयंनतुरात्रौकदाचन । अर्धोदयेतुसंप्राप्तेसर्वंगङ्गासमंजलम् १ शुद्धात्मानोद्विजाःसर्वेभवेयुर्ब्रह्मसन्निभाः । यत्किंचिद्दीयतेदानं तद्दानंमेरुसन्निभम् २ **अथामत्रदानप्रयोगः**—देशकालौसंकीर्त्यसमुद्रमेखलायाःपृथ्व्याःसम्यग्दानफलकामोहमर्धोदयविहितामत्रदानंकरिष्ये इतिसंकल्प्योपलिप्तेदेशेधौततण्डुलैरष्टदलंकृत्वातत्रचतुःषष्टिपलंचत्वारिंशत्पलंवापञ्चविंशतिपलंवाकांस्यपात्रंकृताग्न्युत्तारणंस्थापयेत् **गुञ्जादिप्रमाणानि**—तत्राष्टगुञ्जात्मकोमाषः चत्वारिंशन्माषाःकर्षः पलंकर्षचतुष्टयम् अमरसिंहमतेतु अशीतिगुञ्जात्मकःकर्षः पलंकर्षचतुष्टयम् कांस्यपात्रेपायसंनिक्षिप्यपायसेष्टदलंकृत्वातत्कर्णिकायांकर्षतदर्धतदर्धान्यतमपरिमाणहेमलिङ्गंनिधायकांस्यपात्रेब्रह्माणंपायसेविष्णुंलिङ्गेशिवंयथाधिकारंवैदिकैर्मन्त्रैर्नामभिर्वावाहनाद्युपचारैःसंपूजयेत् ततोविप्रंवस्त्रादिभिःपूजयेत् सुवर्णपायसामत्रंयस्मादेतत्त्रयीमयम् । आवयोस्तारकंयस्मात्तद्गृहाणद्विजोत्तम १ अमुकगोत्रायामुकशर्मणेतुभ्यंइदंसुवर्णलिंगपायसयुक्त-

ममंत्रंसमुद्रमेखलापृथ्वीदानफलकामोऽहंसंप्रददेनममेतिविप्रहस्तेजलं द-
द्यात् विप्रः देवस्यत्वेतिप्रतिगृह्णीयात् दातादानस्यसंपूर्णतार्थमिमांदक्षिणां-
संप्रददइतियथाशक्तिहिरण्यंदद्यात् हेमाद्र्याद्युक्तःप्रकारान्तरेणार्धोदयव्रत-
प्रयोगोगोब्रह्मादियुततिलपर्वतत्रयशय्यात्रयगोत्रयदानहोमादिसहितः कौस्तु-
भेद्रष्टव्यः इतिश्रीमदनन्तोपाध्यायसूनुकाशीनाथोपाध्यायविरचितेधर्म-
सिन्धुसारेपौषमासकृत्यनिर्णयोद्देशःसमाप्तः

अथमाघमासः—कुम्भसंक्रान्तौपूर्वंषोडशनाड्यःपुण्याः माघे-
वेणीस्नानमहिमा सितासितेतुयत्स्नानंमाघमासेयुधिष्ठिर । नतेषांपुनरा-
वृत्तिःकल्पकोटिशतैरपि १ कुरुक्षेत्रसमागङ्गायत्रकुत्रावगाहिता । तस्मा-
द्दशगुणाविन्ध्येकाश्यांशतगुणाततः २ काश्याःशतगुणाप्रोक्तागंगायमुन-
यान्विता । सहस्रगुणितासापिमाघेपश्चिमवाहिनी ३ अथ**माघेतिल-
पात्रदानं**प्रशस्तम् **तत्प्रयोगः**—ताम्रपात्रेतिलान्कृत्वापलषोडशनि-
र्मिते । सहिरण्यंस्वशक्त्यावाविप्रायप्रतिपादयेत् १ वाङ्मनःकायजत्रिविध-
पापनाशपूर्वकंब्रह्मलोकप्राप्तिकामस्तिलपात्रदानंकरिष्ये उक्तपरिमाणे ता-
म्रपात्रेप्रस्थतिलान्कर्षसुवर्णयुतान्यथाशक्तिसुवर्णयुतान्वाकृत्वाविप्रंसंपूज्य
देवदेवजगन्नाथवाञ्छितार्थफलप्रद । तिलपात्रंप्रदास्यामितवाग्रेसंस्थितोह्य-
हम् १ इतिमन्त्रेणदद्यात् **कुडवादिधान्यमानानि**—धान्यमानेतुकु-
डवोमुष्टीनांस्याच्चतुष्टये । चत्वारःकुडवाःप्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम् १ अष्टा-
ढकोभवेद्द्रोणोद्विद्रोणःशूर्पउच्यते । सार्धशूर्पोभवेत्खारीत्युक्तरीत्या पलंसुव-
र्णाश्चत्वारःकुडवंप्रस्थमाढकम् । द्रोणंचखारिकाचेतिपूर्वपूर्वाच्चतुर्गुणम् १
इत्युक्तरीत्यावाप्रस्थमानस्वरूपंज्ञेयम् यद्वाहिरण्यरहितांस्तिलांस्ताम्रपात्रेनि-
धाय तिलाःपुण्याःपवित्राश्चसर्वपापहराःस्मृताः । शुक्लाश्चैवतथाकृष्णा-
विष्णुगात्रसमुद्भवाः १ यानिकानिचपापानिब्रह्महत्यासमानिच । तिलपात्र-
प्रदानेनतानिनश्यन्तुमेसदा २ इदंतिलपात्रंयथाशक्तिदक्षिणासहितंयमदै-
वतंब्रह्मलोकप्राप्तिकामस्तुभ्यमहंसंप्रददइतिदद्यात् अथ**हिरण्यतुलसी-
पत्रदानमन्त्रः**—सुवर्णतुलसीदानाद्ब्रह्मणःकार्यसंभवात् । पापंप्रशम-
मायातुसर्वेसन्तुमनोरथाः १ अथ**शालग्रामदानमन्त्रः**—शालग्राम-
शिलापुण्याभुक्तिमुक्तिप्रदायिनी । शालग्रामप्रदानेनममसन्तुमनोरथाः
१ चक्राङ्कितसमायुक्ताशालग्रामशिलाशुभा । दानेनैवभवेत्तस्याउभयोर्वा-
ञ्छितंफलम् २ अथ**प्रयागेवेणीदानम्**—तत्रसर्वेषांवपनविधिः ऊ-

र्ध्वमब्दाद्विमासोनाद्यदातीर्थंव्रजेन्नरः । तदातद्वपनंशस्तंप्रायश्चित्तमृतेद्विज १ प्रयागेतुयोजनत्रयादागतस्यदशमासादर्वागपि प्रथमयात्रायांतुजीवत्पितृकगुर्विणीपतिकृतचूडबालानामपिसभर्तृकस्त्रीणामपिवपनमितिविशेषः केचित्तुसभर्तृकस्त्रीणां सर्वान्केशान्समुद्धृत्यछेदयेदङ्गुलद्वयमित्याहुः **तत्प्रयोगः**—वेणीभूतकेशाकृतमाङ्गलिकवेषास्त्रीभर्तारंनत्वातदाज्ञयासर्वंवपनंव्यङ्गुलकेशच्छेदंवाकृत्वास्नात्वात्रिवेणीपूजांकुर्यात् भर्त्रावाकारयेत् पूजान्तेपत्नीछिन्नवेणीयुक्तंवैणवपात्रमञ्जलौधृत्वातस्यांहैमवेणींमौक्तिकादिकंचनिधाय वेण्यांवेणीप्रदानेनममपापंव्यपोहतु । जन्मान्तरेष्वपिसदासौभाग्यंममवर्धताम् १ इतित्रिवेण्यांक्षिपेत् विप्राःसुमङ्गलीरियंवधूरितिपठेयुः ततोविप्रान्सुवासिनीश्चवस्त्रादिनातोषयेत् अथ**त्रिवेण्यांदेहत्यागविधिः**—येवैतन्वंविसृजन्तिधीरास्तेजनासोअमृतत्वंभजन्तेइतिश्रुतिर्माघमासविषया तनुंत्यजतिवैमाघेतस्यमुक्तिर्नसंशयइतिब्रह्मोक्तेः अन्यमासेतनुत्यागात्स्वर्गप्राप्तिः तत्रयथाशक्तिसर्वप्रायश्चित्तंकृत्वाश्राद्धाधिकार्यभावेस्वीयजीवच्छ्राद्धंसपिण्डनान्तंकृत्वागोदानादिकृत्वाकृतोपवासःपारणाहेफलोल्लेखपूर्वकंसंकल्प्यविष्णुंध्यात्वावेणींप्रविशेदिति जीवच्छ्राद्धप्रयोगःकौस्तुभेद्रष्टव्यः **तिलस्नानादि**—माघंप्रकृत्य तिलस्नायीतिलोद्वर्तीतिलहोमीतिलोदकी । तिलभुक्तिलदाताचषट्तिलाः पापनाशनाः १ इत्युक्तेवाक्येतिलस्नायीपदेनतिलयुक्तोदकेनस्नानं तिलहोमपदेनायुतलक्षतिलहोमाद्यात्मकस्यग्रहमखस्यापिसंग्रहः तिलोदकीति तिलयुक्तोदकेनदेवपूजातर्पणसंध्यादिकंपानंचकार्यमित्यर्थः सच**होमस्त्रिधा**—प्रथमोऽयुतहोमःस्याल्लक्षहोमस्ततःपरः । कोटिहोमस्तृतीयस्तु सर्वकामफलप्रदः १ इति लक्षहोमादिप्रयोगःकुण्डमण्डपनिर्माणादिसहितःकौस्तुभमयूखादौज्ञेयः **माघशुक्लचतुर्थ्यां**ढुण्ढिराजोद्देशेननक्तव्रतंतत्पूजातिललड्डुकादिनैवेद्यंतिलभक्षणंचोक्तम् अत्रप्रदोषव्यापिनी ग्राह्या अस्यामेवप्रदोषव्यापिन्यांकुन्दपुष्पैःशिवंसंपूज्योपवासंनक्तभोजनं वाकुर्यात् श्रियंप्राप्नुयात् अत्रविनायकव्रतस्यतुभाद्रशुक्लचतुर्थीवन्निर्णयः माघशुक्लपञ्चमी**वसन्तपञ्चमी** तस्यांवसन्तोत्सवारम्भः अस्यांरतिकामयोःपूजोक्ता इयंपरत्रैवपूर्वाह्णव्याप्तौपरा अन्यथापूर्वैव माघशुक्लसप्तमी**रथसप्तमी**—सारुणोदयव्यापिनीग्राह्या दिनद्वयेऽरुणोदयव्याप्तौ पूर्वा यदाघटिकादिमात्राषष्ठीसप्तमीचक्षयवशादरुणोदयात्पूर्वंसमाप्यते-

तदाषष्ठीयुक्ताग्राह्या तत्रषष्ठ्यांसप्तमीक्षयघटीःप्रवेश्यारुणोदयेस्नानंकार्यम् अत्रव्रतेषष्ठ्यामेकभक्तंकृत्वासप्तम्यामरुणोदयेस्नानंकार्यम् तत्रमन्त्रः यदा जन्मकृतंपापंमयाजन्मसुजन्मसु । तन्मेरोगंचशोकंचमाकरीहंतुसप्तमी १ एतज्जन्मकृतंपापंयच्चजन्मान्तरार्जितम् । मनोवाक्कायजंयच्चज्ञाताज्ञातेच येपुनः २ इतिसप्तविधंपापंस्नानान्मेसप्तसप्तिके । सप्तव्याधिसमायुक्तंह-रमाकरिसप्तमि ३ अथार्घ्यमन्त्रः सप्तसप्तिवहप्रीतसप्तलोकप्रदीपन । सप्त-मीसहितोदेवगृहाणार्घ्यंदिवाकर १ इति इयंच**मन्वादिरपि** शुक्लपक्ष-मन्वादित्वात्पौर्वाह्णिकीग्राह्येत्युक्तम् माघशुक्लाष्टमी**भीष्माष्टमी**—अस्यांभीष्मोद्देशेनयेश्राद्धंकुर्वन्तितेसन्ततिमन्तोभवन्ति तत्रश्राद्धंकाम्यं तर्पणंतुनित्यम् तर्पणेकृतेसंवत्सरोपात्तदुरितनाशः अकृतेपुण्यनाशइत्युक्तेः तत्रतर्पणमन्त्रः वैयाघ्रपद्यगोत्रायसांकृत्यप्रवरायच । गङ्गापुत्रायभीष्मा-यआजन्मब्रह्मचारिणे १ अपुत्रायजलंदद्मिनमोभीष्मायवर्मणे । भीष्मः शान्तनवोवीरःसत्यवादीजितेन्द्रियः २ आभिरद्भिरवाप्नोतुपुत्रपौत्रोचितां क्रियाम् । इति एवमपसव्येनतर्पणंकृत्वाचम्यसव्येनार्घ्यंदद्यात् वसूना-मवतारायशन्तनोरात्मजायच । अर्घ्यंददामिभीष्मायआबाल्यब्रह्मचारिणे १ इति अत्रजीवत्पितृकस्यनाधिकारइतिकौस्तुभः जीवत्पितृकस्याप्यधि-कारइतिबहवः अत्रमध्याह्नव्यापिनीअष्टमीग्राह्या श्राद्धादेरेकोद्दिष्टत्वादिति माघशुक्ल**द्वादश्यांतिलोत्पत्ति**रतोऽस्यामुपोष्यतिलस्नानंतिलैर्विष्णुपू-जनंतिलनैवेद्यंतिलतैलेनदीपदानंतिलहोमस्तिलदानंचतिलभक्षणंचकार्यम्

माघीपूर्णिमापरा **अत्रकृत्यम्**—एवंमाघावसानेतुदेयंभोज्यमवारि-तम् । भोजयेद्द्विजदांपत्यंभूषयेद्वस्त्रभूषणैः १ कम्बलाजिनरत्नवस्त्राणि तूलगर्भचोलकानिउपानहौप्रच्छादनपटाश्चैतानिमाधवःप्रीयतामित्युक्त्वा देयानि अथकृतस्यमाघस्नानस्यसाङ्गतार्थमुद्यापनंकरिष्यइतिसंकल्प्य स-वित्रेप्रसवित्रेचपरंधामजलेमम । त्वत्तेजसापरिभ्रष्टंपापंयातुसहस्रधा १ दिवाकरजगन्नाथप्रभाकरनमोस्तुते । परिपूर्णंकरिष्येऽहंमाघस्नानंतवा-ज्ञया २ इतिमन्त्राभ्यामपिसंकल्पःकार्यः एवंचतुर्दश्यांसंकल्पोपवासाधि-वासनमाधवपूजनानिकृत्वापूर्णिमायांतिलचर्वाज्यैरष्टोत्तरशतहोमंकृत्वाति-लशर्करागर्भत्रिंशन्मोदकात्मकंवायनंदेयम् तत्रमन्त्रौ सवितःप्रसवस्त्वंहि परंधामजलेमम । त्वत्तेजसापरिभ्रष्टंपापंयातुसहस्रधा १ दिवाकरजग-न्नाथप्रभाकरनमोस्तुते । परिपूर्णंकुरुष्वेहमाघस्नानमुषःपते २ इति ततो

दम्पत्योःसूक्ष्मवाससीसप्तधान्यानिचदत्त्वाब्राह्मणेभ्योदाम्पत्यायचषड्रस-
भोजनंदेयम् तत्रमन्त्रः सूर्योमेप्रीयतांदेवोविष्णुमूर्तिर्निरञ्जनः । इति
एवंमाघसप्तमीयातिभिस्त्वादेवंदिवाकरम् । परिव्राड्योगयुक्तश्चरणेचाभि-
मुखोहतः १ इति माघकृष्णाष्टम्यांचतुरष्टकाकरणाशक्तएकाष्टकांपूर्वेद्युः
श्राद्धान्वष्टक्यश्राद्धसहितांकुर्यात् दिनत्रयेकर्तुमशक्तोऽष्टम्यामेवैकामष्टकां
कुर्यात् **अथशिवरात्रिः**—सानिशीथव्यापिनीग्राह्या **निशीथस्तु**
रात्रेरष्टमोमुहूर्तइत्युक्तम् तत्रपरदिनएवार्धरात्रौपरा पूर्वत्रैवतद्व्याप्तौपूर्वा
दिनद्वयेप्यर्धरात्रव्याप्त्यभावेऽपिपरैव दिनद्वयेकात्स्न्र्येनैकदेशेनवार्धरात्र-
व्याप्तौपूर्वेतिहेमाद्र्याशयानुसारीकौस्तुभः परैवेतिमाधवनिर्णयसिन्धुपुरु-
षार्थचिन्तामण्यादयोबहवः परेद्युर्निशीथैकदेशव्याप्तौपूर्वेद्युःसंपूर्णतद्व्या-
प्तौपूर्वैव पूर्वदिनेनिशीथैकदेशव्याप्तौपरदिनेसंपूर्णतद्व्याप्तौपरैव इदंव्रतं
रविवारभौमवारयोगे शिवयोगयोगेचातिप्रशस्तम् **अथपारणानि-
र्णयः**—यामत्रयादर्वाक्चतुर्दशीसमाप्तौचतुर्दश्यन्तेपारणम् यामत्रयो-
र्ध्वगामिन्यांचतुर्दश्यांप्रातश्चतुर्दशीमध्येएवपारणमितिमाधवादयः निर्ण-
यसिन्धौतुयामत्रयादर्वाक्चतुर्दशीसमाप्तावपिचतुर्दशीमध्येएवपारणंनतु
कदाचिदपिचतुर्दश्यन्ते उपोषणंचतुर्दश्यांचतुर्दश्यांचपारणम् । कृतैःसु-
कृतलक्षैस्तुलभ्यतेयदिवानवा १ सिकथेसिकथेफलंतस्यशक्तोवक्तुंनपा-
र्वति । इत्यादिनाचतुर्दशीमध्येपारणेपुण्यातिशयोक्तेरित्युक्तम् अत्रैवंव्य-
वस्थाबोध्या यदानित्यकृत्यपूर्वकपारणपर्याप्ताचतुर्दशीनास्तितदावायेषांच-
तुर्दशीशेषदिनेदर्शादिश्राद्धप्रसक्तिस्तैर्वातिथ्यन्तेपारणम् द्वादश्यामिवात्र
नित्यकृत्यापकर्षकवाक्याभावात् तिथ्यन्तपारणविधायकवाक्यसत्त्वेनसं-
कटविषयकजलपारणविधिवाक्यानामत्राप्रवृत्तेश्च कर्मपर्याप्तचतुर्दशीस-
त्त्वेश्राद्धप्रसक्त्यभावेचतिथिमध्यएवपारणमिति **अथव्रतप्रयोगः**—
त्रयोदश्यांकृतैकभक्तश्चतुर्दश्यांकृतनित्यक्रियःप्रातर्मन्त्रेणसंकल्पंकुर्यात्
शिवरात्रिव्रतंह्येतत्करिष्येहंमहाफलम् । निर्विघ्नमस्तुमेवात्रत्वत्प्रसादाज्ज-
गत्पते १ चतुर्दश्यांनिराहारोभूत्वाशंभोपरेऽहनि । भोक्ष्येऽहंभुक्तिमु-
क्त्यर्थंशरणंमेभवेश्वर २ इति **द्विजस्तु**—रात्रींप्रपद्येजननीमित्यृचावपि
पठित्वाजलमुत्सृजेत् ततःसायाह्नेकृष्णतिलैःस्नानंकृत्वाधृतभस्मत्रिपुंड्ररु-
द्राक्षोनिशामुखेशिवायतनंगत्वाक्षालितपादःस्वाचान्तउदङ्मुखोदेशकालौ
संकीर्त्यशिवरात्रौप्रथमयामपूजांकरिष्येइतियामचतुष्टयेपूजाचतुष्टयचिकी-

र्षायांसंकल्पः सकृत्पूजाचिकीर्षायांश्रीशिवप्रीत्यर्थंशिवरात्रौश्रीशिवपूजां करिष्यइतिसंकल्पः तत्रादौ**सामान्यतःपूजाविधि**रुच्यते यामभेदे-नविशेषस्तुवक्ष्यते अस्यश्रीशिवपञ्चाक्षरमन्त्रस्यवामदेवऋषिः अनुष्टुप्छंदः श्रीसदाशिवोदेवता न्यासेपूजनेजपेचविनियोगः वामदेवऋषयेनमः शिरसि अनुष्टुप्छन्दसेनमोमुखे श्रीसदाशिवदेवतायैनमोहृदि ॐनं तत्पुरुषायनमःहृदये ॐमंअघोरायनमःपादयोः ॐशिंसद्योजातायनमो गुह्ये ॐवांवामदेवाय० मूर्ध्नि ॐयंईशानाय० मुखे ॐॐहृदयायनमः ॐनंशिरसेस्वाहा ॐमंशिखायैवषट् ॐशिंकवचायहुं ॐवांनेत्रत्रयायवौषट् ॐयंअस्त्रायफट् कुंभपूजांविधाय ध्यायेन्नित्यंमहेशंरजतगिरिनिभंचारु-चन्द्रावतंसंरत्नाकल्पोज्वलाङ्गंपरशुमृगवराभीतिहस्तंप्रसन्नम् । पद्मासीनं समंतात्स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिंवसानंविश्वाद्यंविश्ववन्द्यंनिखिलभयहरं पञ्चवक्त्रंत्रिनेत्रम् १ इतिध्यात्वाप्राणप्रतिष्ठांकृत्वा स्थाप्यलिङ्गंस्पृशन् ॐभूःपुरुषंसांबसदाशिवमावाहयामि ॐभुवःपुरुषंसांब० ॐस्वः पुरुषं सांब० ॐभूर्भुवःस्वःपुरुषंसां० इत्यावाहयेत् स्वामिन्सर्वजगन्नाथ याव-त्पूजावसानकम् । तावत्त्वंप्रीतिभावेनलिङ्गेऽस्मिन्सन्निधोभव १ इति-पुष्पाञ्जलिंदद्यात् स्थावरलिङ्गेपूर्वसंस्कृतचरलिङ्गेचप्राणप्रतिष्ठाद्यावाह-नान्तंनकार्यम् ॐसद्योजातंप्रपद्यामिसद्योजातायवैनमोनमः ॐनमःशि-वायश्रीसाम्बसदाशिवायनमः आसनंसमर्पयामि । **स्त्रीशूद्रश्चेत्**— ॐनमःशिवायेतिपञ्चाक्षरीस्थानेश्रीशिवायनमइतिनमोन्तमन्त्रेणपूजयेत् ॐभवेभवेनातिभवेभवस्वमां ॐनमःशिवायश्रीसाम्बसदाशिवायनमःपा-द्यंसमर्पयामि ॐभवोद्भवायनमःॐनमःशिवायश्रीसाम्बस० अर्घ्यं० ॐवामदेवायनमःॐनमःशिवायश्रीसाम्ब० आचमनं० ॐज्येष्ठायनमः ॐनमःशिवाय० स्नानं० ततोमूलमन्त्रेणआप्यायस्वेत्यादिभिश्चपञ्चामृ-तैःसंस्नाप्यआपोहिष्ठेतितिसृभिःशुद्धोदकेनप्रक्षाल्यएकादशावृत्त्यैकावृत्त्या वारुद्रेणपुरुषसूक्तेनचचन्दनकुङ्कुमकर्पूरवासितजलेनाभिषेकंकृत्वा ॐन-मःशिवायेतिस्नानान्तेआचमनंदत्त्वासाक्षतजलेनतर्पणंकार्यम् ॐभवंदेवं तर्पयामि १ शर्वंदेवंतर्पयामि २ ईशानंदेवंतर्पयामि ३ पशुपतिंदेवंत-र्पयामि ४ उग्रंदेवंत० ५ रुद्रंदेवंत० ६ भीमंदेवंत० ७ महान्तंदे-वंत० ८ भवस्यदेवस्यपत्नींतर्पयामि शर्वस्यदेवस्यपत्नींतर्पयामि ईशान-स्यदेवस्यपत्नींत० पशुपतेर्देवस्यप० उग्रस्यदेवस्यप० रुद्रस्यदेवस्यप० भीम-

स्यदेवस्यप० महतोदेवस्यप० ८ ॐज्येष्ठायनमः ॐनमःशिवायश्रीसाम्ब० वस्त्रं० मूलेनाचमनम् ॐरुद्रायनमः ॐनमःशिवाय० यज्ञोपवीतं० मूलेनाचमनम् ॐकालायनमः ॐनमःशिवायश्रीसाम्बसदाशिवायनमः चन्दनं०ॐकलविकरणायनमः ॐनमःशिवायश्रीसाम्बसदाशिवायनमः अक्षतान्० ॐबलविकरणायनमः ॐनमःशिवायश्रीसाम्बसदाशिवाय नमः पुष्पाणि सहस्रमष्टोत्तरशतंवासहस्रादिनामभिर्मूलमन्त्रेणवाबिल्व-पत्राणिदद्यात् ॐबलायनमः ॐनमःशिवायश्रीसाम्बसदाशिवायनमः धूपं० ॐबलप्रमथनायनमःॐनमःशिवायश्री० दीपं० ॐसर्वभूतदम-नायनमःॐनमःशिवाय०नैवेद्यं मूलेनाचमनंफलंच ॐमनोन्मनायनमः ॐनमःशिवाय०ताम्बूलं मूलेनवैदिकैर्मन्त्रैश्चनीराजनं० ॐईशानःसर्ववि-द्यानामीश्वरःसर्वभूतानांब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिर्ब्रह्माशिवोमेअस्तुसदा-शिवोम् ॐनमःशिवाय०मन्त्रपुष्पं०भवायदेवायनमःशर्वायदेवायेत्याद्यष्टौ भवस्यदेवस्यपत्न्यै इत्याद्यष्टौचनमस्कारान्कृत्वा शिवाय० रुद्राय० पशु-पतये० नीलकण्ठाय० महेश्वराय० हरिकेशाय० विरूपाक्षाय० पिना-किने० त्रिपुरान्तकाय० शम्भवे० शूलिने० महादेवायनमइतिद्वादशना-मभिर्द्वादशपुष्पाञ्जलीन्दत्त्वा मूलेनप्रदक्षिणानमस्कारान्कृत्वामूलमन्त्रम-ष्टोत्तरशतंजप्त्वाक्षमापयित्वाऽनेनपूजनेनश्रीसाम्बसदाशिवःप्रीयतामिति-निवेदयेत् अथ**चतुर्षुयामेषुपूजा**चतुष्टयेविशेषः—तत्र**प्रथमया-मे**मूलमन्त्रान्तेश्रीशिवायासनंसमर्पयामीतिशिवनाम्नासर्वोपचारसमर्पणम् **द्वितीययामे**शिवरात्रौद्वितीययामपूजांकरिष्यइतिसंकल्प्यश्रीशङ्करायासनमितिशङ्करनाम्ना ततो महानिशिपूजांकरिष्यइतिसंकल्प्यपूर्ववत्पूजा तत**स्तृतीययामपूजां**करिष्यइत्युक्त्वा श्रीमहेश्वरायासनमित्यादि ए-वमेव**चतुर्थयामे**श्रीरुद्रायेतिरुद्रनाम्नाप्रतियामंतैलाभ्यङ्गपञ्चामृतोष्णो-दकशुद्धोदकगन्धोदकाभिषेकाःकार्याः यज्ञोपवीतान्तेगोरोचनकस्तूरीकु-ङ्कुमकर्पूरागरुचन्दनमिश्रितानुलेपेनलिङ्गंलेपयेत् पञ्चविंशतिपलमितःस-र्वोनुलेपइतिअनुलेपपरिमाणम् यथाशक्तिवा धत्तूरकरवीरकुसुमैर्बिल्वप-त्रैश्चपूजनमतिप्रशस्तम् पुष्पाभावेशालितण्डुलगोधूमयवैः पूजानैवेद्योत्तरं ताम्बूलमुखवासौउक्तौ नागवल्लीपत्रक्रमुकफलशुक्त्यादिचूर्णेतित्रयंताम्बू-लसंज्ञं एतदेवनारिकेलकर्पूरैलाकङ्कोलैःसहितंमुखवाससंज्ञं एतेषामन्यत-

मद्रव्यालाभेतत्तद्रव्यंस्मरेद्बुधः सर्वपूजान्तेप्रार्थना नित्यंनैमित्तिकंकाम्यं यत्कृतंतुमयाशिव । तत्सर्वंपरमेशानमयातुभ्यंसमर्पितम् १ इति शिवरात्रिव्रतंदेवपूजाजपपरायणः । करोमिविधिवद्दत्तंगृहाणार्घ्यंनमोस्तुते १ इत्यर्घ्यः एवंयामचतुष्टयेऽर्घ्यभेदः कौस्तुभे ततःप्रभातेस्नात्वापुनःशिवंसंपूज्यपूर्वोक्तद्वादशनामभिर्द्वादशब्राह्मणानशक्तावेकंवासंपूज्यतिलपकान्नपूर्णान्द्वादशकुम्भानेकंवादत्त्वाव्रतमर्पयेत् यन्मयाद्यकृतंपुण्यंतद्रुद्रस्यनिवेदितम् । त्वत्प्रसादान्महादेवव्रतमद्यसमर्पितम् १ प्रसन्नोभवमेश्रीमन्सद्गतिःप्रतिपाद्यताम् । त्वदालोकनमात्रेणपवित्रोऽस्मिनसंशयः २ इति ततोब्राह्मणान्भोजयित्वापूर्वनिर्णीतेकालेस्वजनैःसहपारणंकुर्यात् तत्रमन्त्रः संसारक्लेशदग्धस्यव्रतेनानेनशङ्कर । प्रसीदसुमुखोनाथज्ञानदृष्टिप्रदोभव १ इति इतिशिवरात्रिव्रतविधिः **पार्थिवलिङ्गपूजा**—अथमृन्मयलिङ्गेशिवपूजाचिकीर्षायांतद्विधिः ॐहरायनमइतिमृदमाहृत्यशोधितायांतस्यांजलप्रक्षेपेणसंपीड्यतेनपिण्डेनॐमहेश्वरायनमइतिलिङ्गंकुर्यात् तच्चलिङ्गमशीतिगुञ्जात्मककर्षादधिकपरिमाणमङ्गुष्ठमात्रंततोधिकंवाकार्यंनन्यूनम् मृन्मयलिङ्गेपञ्चसूत्रसंपादनाभावेऽपिनदोषः अतएव सप्तकृत्वस्तुलारूढंवृद्धिमेतिनहीयते । बाणलिङ्गमितिप्रोक्तंशेषंनार्मदमुच्यते १ इत्युक्तलक्षणाद्बाणलिङ्गादतिदुर्लभाद्दुःसंपाद्यपञ्चसूत्रसंपादनात्सुवर्णादिलिङ्गाच्चमृन्मयलिङ्गंश्रेष्ठम् द्वापरेपारदंश्रेष्ठंपार्थिवंतुकलौयुगे । इतिवचनाच्च ततः ॐशूलपाणयेनमः शिवइहप्रतिष्ठितोभवेतिसबिल्वपत्रेपूजापीठेप्रतिष्ठाप्य ध्यायेन्नित्यंमहेशमितिध्यात्वा ॐपिनाकधृषेनमःश्रीसाम्बसदाशिवइहागच्छ इहप्रतिष्ठइहसन्निहितोभवेत्यावाहयेत् इहद्विजानांसर्वत्र मूलमन्त्रोपिज्ञेयः ततः ॐनमःशिवायेतिमूलमन्त्रेणपाद्यमर्घ्यमाचमनंदत्त्वा पशुपतयेनम इतिमूलेनचस्नानंवस्त्रमुपवीतंगन्धंपुष्पंधूपदीपनैवेद्यफलताम्बूलनीराजनमन्त्रपुष्पाञ्जलीन्दत्त्वा शर्वायक्षितिमूर्तयेनमइतिप्राच्यांपूजयेत् भवायजलमूर्तयेनमःईशान्यां रुद्रायाग्निमूर्तये० उदीच्यां उग्रायवायुमूर्तयेनमः वायव्यां भीमायाकाशमू० प्रतीच्यां पशुपतयेयजमानमूर्तयेनमइतिनैर्ऋत्यां महादेवायसोममूर्तयेनमइतिदक्षिणस्यां ईशानायसूर्यमूर्तयेनमइत्याग्नेय्यां ततःस्तुत्वानमस्कृत्यमहादेवायनमइतिविसर्जयेदितिसंक्षेपः विस्तरस्तुपुरुषार्थचिन्तामणौज्ञेयः शिवरात्रिश्चेत्पूर्वोक्तपूजाविधिःपार्थिवलिङ्गेऽ-

पिकार्यः पार्थिवलिङ्गोद्यापनविधिःकौस्तुभादौज्ञेयः **लिङ्गविशेषेणफलविशेषः**—आयुष्यंहीरजेलिङ्गे मौक्तिकेरोगनाशः वैडूर्येशत्रुनाशः पद्मरागेलक्ष्मीः पुष्परागजेसुखम् ऐन्द्रनीलेयशः मारकतेपुष्टिः स्फाटिकेसर्वकामाः राजतेराज्यंपितृमुक्तिः हैमेसत्यलोकः ताम्रेपुष्टिरायुश्च पैत्तलेतुष्टिः कांस्येकीर्तिः लौहेशत्रुनाशः सीसजेआयुष्यम् मतान्तरे सौवर्णेब्रह्मस्वपरिहारःस्थिरलक्ष्मीश्च एवंगन्धमयेसौभाग्यम् हस्तिदन्तजेसेनापत्यम् व्रीह्यादिधान्यपिष्टजेपुष्टिसुखरोगनाशादि माषजेस्त्रीः नावनीते सुखम् गोमयजेरोगनाशःगौडेन्नादि वंशाङ्कुरजेवंशवृद्धिरित्यन्यत्रविस्तरः एवंलिङ्गसंख्याविशेषात्फलविशेषःकौस्तुभे शिवनिर्माल्यग्रहणाग्रहणविचारस्तृतीयपरिच्छेदेज्ञेयः मासशिवरात्रिनिर्णयःप्रथमपरिच्छेदेउक्तः शिवरात्रिव्रतोद्यापनंकौस्तुभादौज्ञेयम् मासशिवरात्रिव्रतोद्यापनमपिकौस्तुभे स्पष्टम् माघामावास्यायामपराह्णव्यापिन्यां**युगादित्वा**दपिण्डकंश्राद्धं कार्यम् तच्चदर्शश्राद्धेनसहतन्त्रंकार्यम् माघामावास्यायांशततारकायोगेपरमःपुण्यकालस्तत्रश्राद्धात्परमापितृतृप्तिः इतिश्रीमदनन्तोपाध्यायसूनुकाशीनाथोपाध्यायविरचितेधर्मसिन्धुसारेमाघमासकृत्यनिर्णयोद्देशः

अथफाल्गुनमासः—मीनसंक्रान्तौपराःषोडशनाड्यःपुण्याः रात्रौतुप्रागुक्तम् फाल्गुनेगोव्रीहिवस्त्रदानंगोविन्दप्रीतयेकार्यम् अथफाल्गुनशुक्लप्रतिपदमारभ्यद्वादशदिनपर्यन्तं**पयोव्रतं**श्रीभागवतेउक्तम् तत्प्रयोगो मूलानुसारेणोह्यः **फाल्गुनीपौर्णमासी मन्वादिः** सापौर्वाह्णिकी इयमेव**होलिका**—साप्रदोषव्यापिनीभद्रारहिताग्राह्या दिनद्वयेप्रदोषव्याप्तौपरदिनेप्रदोषैकदेशव्याप्तौवापरैव पूर्वदिनेभद्रादोषात्परदिनेप्रदोषस्पर्शाभावेपूर्वदिनेप्रदोषेभद्रासत्त्वेयदिपूर्णिमापरदिनेसार्धत्रियामाततोधिकावातत्परदिनेचप्रतिपद्वृद्धिगामिनीतदापरदिनेप्रतिपदिप्रदोषव्यापिन्यां होलिका उक्तविषयेयदिप्रतिपदोह्रासस्तदापूर्वदिनेभद्रापुच्छेवाभद्रामुखमात्रंत्यक्त्वाभद्रायामेववाहोलिकादीपनम् परदिनेप्रदोषस्पर्शाभावेपूर्वदिने यदिनिशीथात्प्राग्भद्रासमाप्तिस्तदाभद्रावसानोत्तरमेवहोलिकादीपनम् निशीथोत्तरंभद्रासमाप्तौभद्रामुखंत्यक्त्वाभद्रायामेव प्रदोषेभद्रामुखव्याप्तेभद्रोत्तरंप्रदोषोत्तरंवा दिनद्वयेपि पूर्णिमायाःप्रदोषस्पर्शाभावेपूर्वदिनएवभद्रापुच्छेतदलाभेभद्रायामेवप्रदोषोत्तरमेवहोलिका रात्रौपूर्वार्धभद्रायाग्राह्य-

त्वोक्तेः नतुपूर्वप्रदोषादौचतुर्दश्यांनवा परत्रसायाह्नादौ दिवाहोलिकादीपनंतुसर्वग्रन्थविरुद्धम् इदंहोलिकापूजनं श्रवणाकर्मादिवद्भुक्त्वापिकुर्वन्ति युक्तंचैतत् केचिद्धोलिकापूजनंकृत्वाभुञ्जते तेषांभोजनस्यपूजनस्यवाननियमेनशास्त्रविहितकाललाभः इदंचन्द्रग्रहणसत्त्वेवेधमध्येकार्यम् ग्रस्तोदये परदिनेप्रदोषेपूर्णिमासत्त्वेग्रहणमध्यएवकार्यम् अन्यथापूर्वदिने **अथभद्रामुखपुच्छलक्षणम्**—पूर्णिमायांभद्रायास्तृतीयपादान्तेघटीत्रयंपुच्छम् चतुर्थपादाद्यघटीपञ्चकंमुखम् तथाचमध्यममानेनषष्टिघटीमितायां पूर्णिमायांपूर्णिमाप्रवृत्त्युत्तरंसार्धैकोनविंशतिघटिकोत्तरंघटीत्रयंपुच्छं सार्धद्वाविंशतिघटिकोत्तरंघटीपञ्चकंमुखम् तिथेश्चतुःषष्टिघटीमितत्वे पूर्णिमायाएकविंशतिघटिकोत्तरंपुच्छम् चतुर्विंशतिघटिकोत्तरंमुखम् एवंतिथेर्मानान्तरेप्यूह्यम् **पूजाविधिः**—देशकालौसंकीर्त्यसकुटुम्बस्यममढुण्ढाराक्षसीप्रीत्यर्थंतत्पीडापरिहारार्थंहोलिकापूजनमहंकरिष्येइतिसंकल्प्य शुष्काणांकाष्ठानांगोमयपिण्डानांचराशिंकृत्वावह्निनाप्रदीप्यतत्र अस्माभिर्भयसंत्रस्तैःकृतात्वंहोलिकेयतः । अतस्त्वांपूजयिष्यामिभूतेभूतिप्रदाभव १ इतिपूजामन्त्रेणश्रीहोलिकायैनमोहोलिकामावाहयामीत्यावाह्य होलिकायैनमइतिमन्त्रेणासनपाद्यादिषोडशोपचारान्दत्त्वा तमग्निंत्रिःपरिक्रम्यगायन्तु चहसन्तुच । जल्पन्तुस्वेच्छयालोकानिःशङ्कायस्ययन्मतम् १ ज्योतिर्निबन्धे पञ्चमीप्रमुखास्तासुतिथयोऽनन्तपुण्यदाः । दशस्युःशोभनास्तासुकाष्ठस्तेयंविधीयते १ चाण्डालसूतिकागेहाच्छिशुहारितवह्निना । प्राप्तायांपूर्णिमायांतुकुर्यात्तत्काष्ठदीपनम् २ ग्रामाद्बहिश्चमध्येवातूर्यनादसमन्वितः । स्नात्वाराजाशुचिर्भूत्वास्वस्तिवाचनतत्परः ३ दत्त्वादानानिभूरीणिदीपयेद्धोलिकाचितिम् । ततोभ्युक्ष्यचितिंसर्वांसाज्येनपयसासुधीः ४ नारिकेलानिदेयानिबीजपूरफलानिच । गीतवाद्यैस्तथानृत्यैरात्रिःसानीयतेजनैः ५ तमग्निंत्रिःपरिक्रम्यशब्दैर्लिङ्गभगाङ्कितैः । तेनशब्देनसापापाराक्षसीतृप्तिमाप्नुयात् ६ एवंरात्रौहोलिकोत्सवंकृत्वा प्रातःप्रतिपदियःश्वपचंदृष्ट्वा[१] स्नानंकुर्यात् नतस्यदुष्कृतंकिंचिन्नाधयोव्याधयोपिच । कृत्वाचावश्यकार्याणिसंतर्प्यपितृदेवताः १ वन्दयेद्धोलिकाभूतिंसर्वदुष्टोपशान्तये । वन्दनेमन्त्रः वन्दितासिसुरेन्द्रेणब्रह्मणाशंकरेणच । अतस्त्वंपाहिनोदेविभूते

१ श्वपचंस्पृष्ट्वेतिपाठान्तरम्.

भूतिप्रदाभव १ इति होलिकादिनंकरिसंज्ञकतदुत्तरदिनंचशुभेवर्ज्यम् होलिकाग्रहणभावुकायनंप्रेतदाहदिवसोत्रपञ्चमः । तत्परंच **करिसंज्ञकंदि-**नंवर्जितंसकलकर्मसूभयम् १ इत्युक्तेः ग्रहणायनप्रेतदाहेपुनिशीथविभागेनपूर्वदिनकरिदिनयोर्निर्णयोज्ञेयः नरोदोलागतंदृष्ट्वागोविन्दंपुरुषोत्तमम् । फाल्गुन्यांसंयतोभूत्वागोविन्दस्यपुरंव्रजेत् १ फाल्गुनकृष्णप्रतिपदि**वसन्तारम्भोत्सवः**—साचौदयिकीग्राह्या दिनद्वयेसत्त्वेपूर्वा अत्रतैलाभ्यङ्गउक्तः अत्रप्रतिपदि**चूतपुष्पप्राशनमुक्तम् तत्प्रकारः**—गोमयोपलिप्ते गृहाङ्गणेशुक्लवस्त्रासनउपविष्टःप्राङ्मुखःसुवासिन्याकृतचन्दनतिलकनीराजनःसचन्दनमाम्रकुसुमंप्राश्नीयात् तत्रमन्त्रः चूतमग्र्यंवसन्तस्यमाकन्दकुसुमंतव । सचन्दनंपिबाम्यद्यसर्वकामार्थसिद्धये १ इति कृष्णद्वितीयायांदेशग्रामाधिपतिर्विततेवितानादिशोभितेदेशेरम्यासनेउपविश्य पौरजानपदान्लोकान्सिन्दूरादिक्षोदैःचन्दनादिभिःपट्टवासैश्चविकीर्यतेभ्यस्ताम्बूलादिदत्त्वानृत्यगीतविनोदैर्महोत्सवंकुर्यात् इदानींप्राकृतजनास्तु कृष्णपञ्चमीपर्यन्तमेतमुत्सवंकुर्वन्ति इतिहोलिकोत्सवः फाल्गुनामावास्या**मन्वादिः** सापराह्णव्यापिनीग्राह्या इतिश्रीमदनन्तोपाध्यायसूनुकाशीनाथोपाध्यायविरचितेधर्मसिंधुसारेफाल्गुनमासकृत्यनिर्णयोद्देशःसमाप्तः

अथपरिच्छेदद्वयशेषाख्यंप्रकीर्णप्रकरणमुच्यते—द्वादशस्वपिमासेषुश्राद्धेव्यतीपातादियोगस्यभरण्यादिनक्षत्रस्यचापराह्णव्याप्त्या दर्शवन्निर्णयोज्ञेयः उपवासादौप्रचुराचाराभावान्नोक्तः **अथचान्द्रसांवत्सरभेदाः**—प्रभवोविभवःशुक्लःप्रमोदोथप्रजापतिः । अङ्गिराः श्रीमुखोभावोयुवाधातातथैवच १ ईश्वरोबहुधान्यश्चप्रमाथीविक्रमोवृषः । चित्रभानुःसुभानुश्चतारणःपार्थिवोव्ययः २ सर्वजित्सर्वधारीचविरोधी विकृतिःखरः । नन्दनोविजयश्चैवजयोमन्मथदुर्मुखौ ३ हेमलम्बोविलम्बोथविकारीशार्वरीप्लवः । शुभकृच्छोभकृत्क्रोधीविश्वावसुपराभवौ ४ प्लवङ्गःकीलकःसौम्यःसाधारणविरोधकृत् । परिधावीप्रमादीचआनन्दोराक्षसोऽनलः ५ पिङ्गलःकालयुक्तश्चसिद्धार्थीरौद्रदुर्मती । दुन्दुभीरुधिरोद्गारीरक्ताक्षीक्रोधनःक्षयः ६ इति रवेःराशिसंक्रमवत्**नक्षत्रसंक्रमेऽ**पिषोडशनाड्यःपूर्वत्रपरत्रचपुण्यकालः **अथचन्द्रादीनांसंक्रान्तौ पुण्यकालः**—चन्द्रस्यसंक्रान्तौप्राक्परत्रचत्रयोदशपलाधिकाएकाघटी

पुण्यकालः भौमस्यैकपलाधिकाश्चतस्रोनाड्यः बुधस्यचतुर्दशपलाधिकास्तिस्रः गुरोःसप्तत्रिंशत्पलाधिकाश्चतस्रः शुक्रस्यैकपलाधिकाश्चतस्रः शनेःसप्तपलाधिकाःषोडश एताःसर्वाःप्राक्परत्रचबोद्धव्याः रात्रौग्रहान्तराणांसंक्रमेरात्रावेवपुण्यकालः सूर्यसंक्रान्तिवद्दिवापुण्यत्वविधायकाभावात् चन्द्रादिसंक्रान्तिषुस्नानंकाम्यंनतुनित्यम् **आदित्यादिसूचितपीडानिरासार्थंस्नानानि**—मञ्जिष्ठागजमदकुङ्कुमरक्तचन्दनानिजलपूर्णे ताम्रपात्रेप्रक्षिप्यस्नानंसूर्यपीडाहरम् उशीरशिरीषकुङ्कुमरक्तचन्दनयुतशंखतोयेनस्नानंचन्द्रदोषहरम् खदिरदेवदारुतिलामलकयुतरौप्यपात्रजलेनस्नानंभौमे गजमदयुतसङ्गमजलेनमृत्पात्रस्थेनस्नानंबुधे औदुम्बरबिल्ववटामलकानांफलैर्युतसौवर्णपात्रजलेनस्नानंगुरौ गोरोचनगजमदशतपुष्पाशतावरीयुतराजतपात्रजलेनस्नानंशुक्रे तिलमाषप्रियङ्गुगन्धपुष्पयुतलोहपात्रस्थजलेनस्नानंशनौ गुग्गुलहिङ्गुहरितालमनःशिलायुतमहिषशृङ्गपात्रजलेनस्नानंराहौ वराहोत्खातपर्वताग्रमृच्छागक्षीरयुतखड्गपात्रजलेनस्नानंकेतौ **अथग्रहप्रीत्यर्थंदानानि** माणिक्यगोधूमधेनुरक्तवस्त्रगुडहेमताम्ररक्तचन्दनकमलानिरवेःप्रीत्यर्थंदानानि वंशपात्रस्थतण्डुलकर्पूरमौक्तिकश्वेतवस्त्रघृतपूर्णकुम्भवृषभाश्चन्द्रस्य प्रवालगोधूममसूरिकारक्तवृषगुडसुवर्णरक्तवस्त्रताम्राणिभौमस्य नीलवस्त्रसुवर्णकांस्यमुद्गगारुत्मतदासीहस्तिदन्तपुष्पाणिबुधस्य पुष्परागमणिहरिद्राशर्कराश्वपीतधान्यपीतवस्त्रलवणसुवर्णानिसुरगुरोः चित्रवस्त्रश्वेताश्वधेनुवज्रमणिसुवर्णरजतगन्धतण्डुलाःशुक्रस्य इन्द्रनीलमाषतैलतिलकुलित्थमहिषीलोहकृष्णधेनवःशनेः गोमेदाश्वनीलवस्त्रकम्बलतैलतिललोहानिराहोः वैडूर्यतैलतिलकम्बलकस्तूरीच्छागवस्त्राणिकेतोर्दानानि शनिपीडापरिहारार्थंशनिवारेतैलाभ्यङ्गस्तैलदानंच **अथशनिव्रतम्**—लोहमयंशनिंतैलकुम्भेलौहेमृन्मयेवानिक्षिप्यकृष्णवस्त्राभ्यांकम्बलेनवायुतंकृष्णैःसुगन्धपुष्पैश्चकृसरान्नैस्तिलोदनैःपूजयित्वा कृष्णायद्विजायतदभावेऽन्यस्मैसशनिर्देयः तत्रशन्नोदेवीरितिमन्त्रः शूद्रादेस्तु यःपुनर्नष्टराज्यायनलायपरितोषितः । स्वप्नेददौनिजंराज्यंसमेसौरिःप्रसीदतु १ नमोऽर्कपुत्रायशनैश्चरायनीहारवर्णाञ्जनमेचकाय । श्रुत्वारहस्यंभवकामदस्त्वंफलप्रदोमेभवसूर्यपुत्र २ इत्यादयः एवंव्रतंप्रतिशनिवारंसंवत्सरंकार्यम् कोणस्थःपिङ्गलोबभ्रुःकृष्णोरौद्रोन्तकोयमः । सौरिःशनै-

श्वरोमन्दःपिप्पलादेनसंस्तुतः १ इतिदशनामानिवानित्यंपठनीयानि **अथ शनिस्तोत्रम्**—पिप्पलादउवाच नमस्तेकोणसंस्थायपिङ्गलायनमोस्तुते । नमस्तेबभ्रुरूपायकृष्णायचनमोस्तुते १ नमस्तेरौद्रदेहायनमस्तेचान्तकायच । नमस्तेयमसंज्ञायनमस्तेसौरयेविभो २ नमस्तेमन्दसंज्ञायशनैश्चरनमोस्तुते । प्रसादंकुरुदेवेशदीनस्यप्रणतस्यच ३ अनेनस्तोत्रेणप्रत्यहंप्रातःशनिस्तवनेनसार्धसप्तवार्षिकशनिपीडानाशः रविवारेसूर्यपूजोपवाससूर्यमन्त्रजपैःसर्वरोगनाशः ह्रींह्रींसःसूर्यायेतिषडक्षरःसूर्यमन्त्रः इतिश्रीमत्काश्युपाध्यायसूरिसूनुयज्ञेश्वरोपाध्यायानुजानन्तोपाध्यायसूरिसुतकाशीनाथोपाध्यायविरचितेधर्मसिन्धुसारेप्रकीर्णनिर्णयः

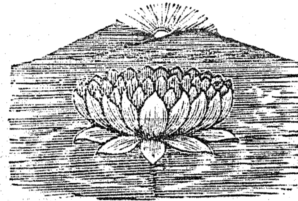
ग्रन्थप्रयोजनसमूलत्वादिकं । उक्तआद्यपरिच्छेदेसामान्येनविनिर्णयः । द्वितीयेस्मिन्परिच्छेदेविशेषेणविनिर्णयः १ मीमांसाधर्मशास्त्रज्ञाःसुधियोनलसानराः । कृतकार्याःप्राङ्निबन्धैस्तदर्थंनायमुद्यमः २ येपुनर्मन्दमतयोलसाअज्ञाश्चनिर्णयम् । धर्मेवेदितुमिच्छन्तिरचितस्तदपेक्षया ३ निबन्धोयंधर्मसिन्धुसारनामासुबोधनः । अमुनाप्रीयतांश्रीमद्विठ्ठलोभक्तवत्सलः ४ सर्वत्रमूलवचनानीहज्ञेयानितद्विचारश्च । कौस्तुभनिर्णयसिन्धु-

---

१. श्रावण्यामुपाकर्मणिसभादीपदानम् ॥ आचम्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थंममेहजन्मनिजन्मान्तरेचअखण्डितसौभाग्यावाप्तयेपुत्रपौत्रधनधान्यादिसमृद्धयेवांछितसर्वमनोरथप्राप्तयेचसभादीपोक्तानेकफलावाप्तिकामाहंब्रह्मविष्णुरुद्रप्रीत्यर्थं ब्राह्मणसभायांब्राह्मणायसभादीपदानमहंकरिष्ये ॥ तत्रादौगणपतिपूजनंपंचवाक्यैःपुण्याहवाचनंब्राह्मणपूजनंदीपपूजनंचकरिष्ये ॥ दीपपूजनंकृत्वाब्राह्मणंसंपूज्य भोदीपब्रह्मरूपस्त्वंज्योतिषांप्रभुरव्ययः ॥ आरोग्यंदेहिपुत्रांश्चअवैधव्यंप्रयच्छमे ॥ श्रावणेमास्युपाकर्मण्यारब्धेविप्रसंसदि ॥ व्रीहितण्डुलपिष्टस्यकिंचित्पंचकनिर्मितम् ॥ घृतवर्त्यग्निसंयुक्तं विमलेकांस्यभाजने ॥ सपादतण्डुलप्रस्थंपूरितंसुप्रतिष्ठितम् ॥ अवैधव्यंसुपुत्रत्वंदीर्घायुःश्रीसुखाप्तये ॥ सभादीपप्रदानेनतुभ्यंविप्रसदक्षिणम् ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाश्चप्रीयंतांदीपदानतः ॥ ममाभीष्टप्रदाःसंतुभवेस्मिन्वाभवान्तरे ॥ सर्वकामप्रदानृणांदीपदानप्रतोषिताः ॥ श्रावण्यांश्रवणेऋक्षेसभायामग्निसंनिधौ ॥ सभादीपप्रदानेनततःशांतिंप्रयच्छमे ॥ स्वस्त्यस्तुदीर्घमायुःश्रेयःशान्तिःपुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु ॥ इदंसभादीपदानंदक्षिणाताम्बूलसहितं अमुकशर्मणेब्राह्मणायतुभ्यमहंसंप्रददे ॥ तेन श्रीब्रह्मविष्णुरुद्राःप्रीयन्ताम् ॥ इतिसभादीपदानविधिः ॥

श्रीमाधवक्कतनिबन्धेभ्यः ५ प्रेम्णासद्भिर्ग्रन्थःसेव्यःशब्दार्थतःसदोषोपि । संशोध्यवापिहरिणासुदाममुनिसतुषपृथुकमुष्टिरिव ६ इतिश्रीमत्काश्यु-पाध्यायसूरिसूनुयज्ञेश्वरोपाध्यायानुजानन्तोपाध्यायसूरिसुतकाशीनाथो-पाध्यायविरचितेधर्मसिन्धुसारेप्रकीर्णनिर्णयोद्देशःसमाप्तः ॥

॥ इतिद्वितीयपरिच्छेदःसमाप्तः ॥



धर्मसिन्धुः—

तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्धम्

श्रीगणेशायनमः ।

श्रीपाण्डुरङ्गमकलङ्ककलानिधानकान्ताननं यदबुधानमनं मुधा न ।
श्रीवत्सकौस्तुभरमोल्लसितोरसं तं वन्दे पदाब्जभृतनन्ददुदारसन्तम् १
भीमाप्रियं सुकरुणार्णवमाशुतोषं दीनेष्टपोषमघसंहतिसिन्धुशोषम् ।
श्रीरुक्मिणीमतिमुषं पुरुषं परं तं वन्दे दुरन्तचरितं हृदि संचरन्तम् २
वन्दे प्रतिघ्नन्तमघानि शङ्करं धत्तां स मे मूर्ध्नि दिवानिशं करम् ।
शिवां च विघ्नेशमथो पितामहं सरस्वतीमाशु भजेऽपि तामहम् ३
श्रीलक्ष्मीं गरुडं सहस्रशिरसं प्रद्युम्नमीशं कपिं
श्रीसूर्यं विधुभौमविद्गुरुकविच्छायासुतान्षण्मुखम् ।
इन्द्राद्यान्विबुधान् गुरूंश्च जननीं तातं त्वनन्ताभिधं
नत्वार्यान्वितनोमि माधवमुखान् धर्माब्धिसारं मितम् ४
दृष्ट्वा पूर्वनिबन्धान् प्राच्यांश्च नवांश्च तेषु सिद्धार्थान् ।
प्रायेण मूलवचनान्युज्झित्य लिखामि बालबोधाय ५
उक्त्वा धर्माब्धिसारेस्मिन्निर्णयं कालगोचरम् ।
परिच्छेदे प्रथमजे द्वितीये च यथाक्रमम् ६
अथ गर्भादिसंस्कारान्धर्मान्गृह्यादिसंमतान् ।
वक्ष्ये संक्षेपतः संतोऽनुगृह्णन्तु दयालवः ७
काशीनाथाभिधेनात्रानन्तोपाध्यायसूनुना ।
निर्णीयते यदेतत्तु शोधनीयं मनीषिभिः ८

तत्रादौगर्भाधानसंस्कारउच्यते—तदुपयोगितयाप्रथमरजोदर्शने**दुष्टमासादि**निर्णीयते तत्रचैत्रज्येष्ठाषाढभाद्रपदकार्तिकपौषमासादुष्टाः प्रतिपद्रिक्ताष्टमीषष्ठीद्वादशीपञ्चदश्योऽनिष्टफलास्तिथयः तथारविभौममन्दवारेषुभरणीकृत्तिकाऽऽर्द्राश्लेषामघापूर्वात्रयविशाखाज्येष्ठानक्षत्रेषुविष्कम्भगण्डातिगण्डशूलव्याघातवज्रपरिघपूर्वार्धव्यतीपातवैधृतियोगेषुविष्ट्यां ग्रहणेरात्रिसंध्यापराह्णकालेषुनिद्रायांजीर्णरक्तनी-

---

१. मार्तण्डटीकायां । आद्यतौसुभगानारीप्रतिपत्सुरजस्वला । पौर्णमास्यांसुपुत्रिणीत्युक्तम् । निर्णयसिन्धावपिमदनरत्नेप्रतिपद्यशुभम् । ज्योतिर्निबन्धे मुहूर्तमार्तण्डेच—रिक्तामार्काष्टषष्ठ्यःअशुभा इत्युक्तम् ।

लचित्रवस्त्रेपुनमत्वेपरगृहपरग्रामेषुअल्पाधिकनीलादिरक्तत्वेचानिष्टफलम् संमार्जनीकाष्ठतृणाग्निशूर्पान्हस्तेदधानाकुलटास्यात् वस्त्रेविषमारक्तबिन्दवः पुत्रफलाः समाः कन्याफलाः **अथप्रथमतौ** अक्षतैरासनंकृत्वातत्रतामुपवेश्यपतिपुत्रवत्यः स्त्रियोहरिद्राकुङ्कुमगन्धपुष्पस्रक्ताम्बूलादितस्यैदत्त्वादीपैर्नीराज्यसदीपालंकृतेगृहेतांवासयेयुः सुवासिनीभ्योगन्धादिकंलवणमुद्गादिचदद्यात् **अथसर्वर्तुसाधारणनियमाः**—त्रिरात्रमस्पृश्या भूत्वाअभ्यङ्गाञ्जनस्नानदिवास्वापाग्निस्पर्शदन्तधावनमांसाशनसूर्याद्यवलोकान्भूमौरेखाकरणंचवर्जयेदधःशयीत अञ्जलिनाताम्रलोहपात्रेणवा जलंनपिबेत् याखर्वपात्रेणपिबतितस्याः खर्वः पुत्रः नखनिकृन्तनेकुनखीपुत्रः पर्णेनपानेउन्मत्तइति द्वितीयादिषुऋतुषुप्रवासगन्धमाल्यादिधारणताम्बूलगोरसभक्षणपीठाद्यारोहणंवर्जयेत् मृन्मयेआयसेभूमौवाभुञ्जीत ग्रहणादिनिमित्तकस्नानप्राप्तौनोदकमज्जनरूपंस्नानंकिन्तुपात्रान्तरितजलेनस्नात्वा नवस्त्रपीडनंकुर्यान्नान्यद्वासश्चधारयेत् । एवंमृताशौचादिनिमित्तस्नानप्राप्तावपि सगोत्रयोर्योनिसम्बन्धिन्योर्वाब्राह्मण्योरजस्वलयोः परस्परंस्पर्शेऽकृतीत्यातदैवस्नानमात्रेण शुद्धिः बुद्ध्यास्पर्शेएकरात्रमुपवासः गोत्रादिसम्बन्धाभावेअबुद्ध्यास्पर्शेतस्मिन्दिनेस्नात्वानभुञ्जीत मत्यास्पर्शेतुआशुद्धेर्नभुञ्जीत भोजनेतुशुद्ध्यनन्तरंतावद्दिनसंख्ययोपवसेत् उपवासाशक्तौतुतत्प्रत्याम्नायब्राह्मणभोजनादिकुर्यात् सर्वत्रशुद्ध्युत्तरंपञ्चगव्याशनंज्ञेयम् शूद्रीब्राह्मण्योरजस्वलयोः स्पर्शे आशुद्धेरभोजनंशुद्धौकृच्छ्रप्रायश्चित्तंब्राह्मण्याः शूद्यास्तुपादकृच्छ्रमात्रम् रजस्वलायाः सूतिकायावाचाण्डालादिस्पर्शेआशुद्धेर्नभोजनमतिकृच्छ्रंच अमत्यास्पर्शेप्राजापत्यम् दण्डादिपरंपरयाचाण्डालादिस्पर्शेस्नानमात्रम् भुञ्जानायाः स्पर्शेप्राजापत्यंद्वादशब्राह्मणभोजनंच मिताक्षरायांतु पतितान्त्यजचाण्डालैः कामतः स्पर्शेआशुद्धेरभुक्त्वाशुद्ध्युत्तरंप्रथमेह्नि स्पर्शेत्र्यहमुपवासः द्वितीयेद्व्यहं तृतीयेएकाहः अकामतस्तुआशुद्धेरभोजनमात्रम् एवंग्रामकुक्कुटसूकरश्ववायसरजकादिस्पर्शेपि अशक्तौतुस्नात्वा यावन्नक्षत्रदर्शनमभोजनम् भुञ्जानायाः श्वचाण्डालादिस्पर्शेआशुद्धेरभोजनंषड्रात्रंगोमूत्रयावकाहारः अशक्तौसुवर्णदानंविप्रभोजनंवा उच्छिष्टयोरजस्व-

---

१ स्पृष्टेरजस्वलेऽन्योन्यंसवर्णेत्वेकभर्तृके ॥ कामादकामतोवापिसद्यःस्नानेनशुद्ध्यत इति मिताक्षरायाम् ।

लयोःस्पर्शेउच्छिष्टचाण्डालेनस्पर्शेवाकृच्छ्रेणशुद्धिः उच्छिष्टद्विजस्पर्शेरजस्वलायास्त्र्यहमूर्ध्वोच्छिष्टे[1]अधरोच्छिष्टेत्वेकाहमुपवासइत्युक्तम् उच्छिष्टशूद्रस्पर्शेअधिकंकल्प्यम् पुष्पिण्याःसूतक्याद्यशुद्धनरस्पर्शेआशुद्धेरभोजनं भोजनेतुकृच्छ्रम् पञ्चनखद्विशफैकशफपशुस्पर्शेअण्डजस्पर्शेचाशुद्धेरभोजनम् रजस्वलायाःश्वजम्बुकगर्दभदंशेआशुद्धेरभोजनम् शुद्धौपञ्चरात्रमुपवासः नाभेरूर्ध्वंदंशेदशरात्रं मूर्ध्निदंशेविंशतिरात्रम् भुञ्जानारजस्वलारजस्वलां पश्यतिचेदाशुद्धेरभोजनम् चण्डालंपश्यतिचेदुपवासत्रयमपि कामतश्चाण्डालंपश्यतिचेत्प्राजापत्यम् रजस्वलायाःशवसूतिकाभ्यांस्पर्शेशुद्ध्यन्तेत्रिरात्रमुपवासः आशुद्धेरभोजनंच भोजनेतुकृच्छ्रम् सर्वत्र[2]**ब्रह्मकूर्चविधिना**पञ्चगव्याशनमुक्तमेव आशौचिभिःस्पर्शेस्नानात्प्रागजोदर्शनेचतुर्थदिनपर्यन्तमभोजनम् अशक्तौतुसद्यःस्नात्वाभुञ्जीत एवंबन्धुमरणश्रवणेस्नानात्प्राग्रजोदर्शनेऽपि तथारजोदर्शनोत्तरंबन्धुमरणश्रवणेपिशक्तायाः आशुद्धेरभोजनमशक्तायाःसद्यःस्नानेनभोजनम् सर्वत्रास्पृश्यस्पर्शेअशक्तायाःस्नानेकृतेभोजनम् शुद्ध्यन्तेऽनशनप्रत्याम्नायइतिकेचित् **रजस्वलायाःप्रथमदिननिर्णयस्तु**रात्रेःपूर्वभागद्वयेपूर्वंदिनंप्रथमम् तृतीयेभागेरजोदर्शनेउत्तरदिनंप्रथमम् यद्वाऽर्धरात्रात्पूर्वंपूर्वदिनंप्रथमम् अर्धरात्रादूर्ध्वमुत्तरदिनंप्रथमम् **एवंजननमरणाशौचे**ऽपिज्ञेयम् यस्याःप्रायेणमासेरजोदर्शनंतस्याःसप्तदशदिनपर्यन्तंपुनारजोदर्शनेस्नानाच्छुद्धिः अष्टादशाहेएकरात्रमशुचित्वं एकोनविंशेद्विरात्रं विंशतिप्रभृतित्रिरात्रम् यस्याःप्रायःपक्षेपक्षेरजोदर्शनंतस्याःदशदिनपर्यन्तंस्नानाच्छुद्धिः एकादशाहेरजोदृष्टौएकाहः द्वादशेद्विरात्रं ऊर्ध्वंत्रिरात्रम् रोगेणयद्रजःस्त्रीणामन्वहंप्रतिवर्ततेतत्रनास्पृश्यत्वं किंतुरजोनिवृत्तिपर्यन्तंपाकदैवपित्र्यकर्मानधिकारमात्रम् रोगजेवर्तमानेऽपिमासजंरजोनियौत्येवतत्रसावधानास्तीत्रिरात्रमशुचिर्भवेत् यत्तुगर्भिण्याःप्राक्प्रसवाद्रोगजंरजोदर्शनंतत्रत्रिदिनमेवाऽऽशौचम् प्रसूतिकायाःकिंचिदूनमासात्पूर्वंरजोनुवृत्तौस्नानमात्रम् पूर्णमासेत्रिरात्रम् उच्छिष्टास्त्रीयदिरजस्वलाभवतितदाशुद्ध्यन्तेत्र्यहमधरोच्छिष्टेत्वेकाहमुपवासः अविज्ञातरजोदोषायदिगृहेव्यवहरतितदातयास्पृष्टंगोरसमृद्भाण्डादिकंजलादिकंचनत्याज्यम् सूतकवज्ज्ञानकालमारभ्यैव

१ मूत्राद्युत्सर्गोत्तरमकृतशौचः **अधरोच्छिष्टः**। भोजनाद्युत्तरमनाचांत **ऊर्ध्वोच्छिष्टः**। २ ब्रह्मकूर्चविधिस्तृतीयपरिच्छेदे हरिवंशश्रवणविध्यवसरे प्रायश्चित्तप्रयोगे द्रष्टव्यः।

दोषात् अशुचित्वंतुज्ञानदिनमारभ्यत्रिदिनमितिकेचित् अन्येतुद्वितीयादिदिनेरजसिज्ञातेसूतकवच्छेषदिनैरेवशुद्धिरित्याहुः **रजस्वलाशुद्धिः—** एवंत्रिदिनंस्थित्वाचतुर्थेऽहनिषष्टिवारंमृत्तिकाशौचेनमलंप्रक्षाल्यदन्तधावनपूर्वकंसंगवकालेस्नायात् सूर्योदयात्प्राक्स्नानंत्वनाचारः चतुर्थेऽहनिरजोनिवृत्तौभर्तृशुश्रूषणादौशुद्धिः पञ्चमेहनिदैवपित्र्यकर्मणिशुद्धिः कानिचिद्दिनानिरजोयद्यनुवर्तेततदातन्निवृत्तिपर्यन्तंदैवपित्र्ययोर्नशुद्धिः रोगेणत्वनुवृत्तौप्रागुक्तम् **केचित्तु**चतुर्थदिवसेदर्शेष्ट्यादिश्रौतकर्माणिकर्तव्यानीत्याहुः **अपरेतु**इतरदिनापेक्षयाचतुर्थदिनस्यैवानुकूलत्वेतत्रैवगर्भाधानंदुष्टरजोदर्शनशान्तिश्चकर्तव्या **महासंकटे** श्रीसूक्तहोमपूर्वकाभिषेकेणोप**नयनादिकमपि**चतुर्थेहनिकर्तव्यमित्याहुः अयंचतुर्थेहन्यधिकारनिर्णयःसर्वथारजोनिवृत्तावेवज्ञातव्यः यदि**ज्वरादिभिरातुरा**चतुर्थेहनिस्नातुंनशक्तातदातामन्यानारीनरोवादशवारंस्पृष्ट्वास्पृष्ट्वास्नायादाचामेच्चप्रतिस्नानमातुरस्यवस्त्रमन्यदन्यत्परिधापनीयम् अन्तेस्पृष्टानांसर्ववस्त्राणांत्यागः आर्द्रवस्त्रादिव्यवधानेनशुद्धवस्त्रग्रहणान्तेब्राह्मणभोजनात्पुण्याहवाचनाच्चशुद्धिः सर्वेषामप्यातुराणामेवंशुद्धिर्विधीयते एवंशुद्ध्यन्तेशुभेदिनेदुष्टरजोदर्शनप्रयुक्तांशौनकोक्तांभुवनेश्वरीशान्तिंग्रन्थान्तरोक्तांवाशान्तिंविधाय**गर्भाधानं**कार्यम् **सूर्यग्रहेरजोदर्शने**हैमंसूर्यबिम्बंतन्नक्षत्ररूपंचसीसेनराहुंचकृत्वासंपूज्यार्कसमिद्भिःसूर्यंनक्षत्रेशंप्लक्षैराहुंदूर्वाभिर्हुत्वाज्यचरुतिलैश्चजुहुयात् **चन्द्रग्रहे**राजतंचन्द्रबिम्बंपालाशयश्चसमिधइतिविशेषः ग्रहणव्यतीपातादिबहुतरदोषेरजोदर्शनेतुद्वितीयादिरजोदर्शनेशान्तिपूर्वकंगर्भाधानंकार्यम् **गर्भाधाननिर्णयः—**गर्भाधानेगुरुशुक्रास्ताधिकमासादिदोषोनास्ति यदितुप्रथमरजोदर्शनेशान्तिर्नकृताद्वितीयादिरजोदर्शनेशुक्रास्तादिदोषप्रसक्तिस्तदानिमित्तानन्तरमेवयत्रनैमित्तिकानुष्ठानंतत्रास्तादिदोषाभावोमुख्यकालातिक्रमेतु अस्तादिदोषोस्त्येवेतिसामान्यनिर्णयानुसारेणऋतुशान्तिरस्तादौनकार्या तदनुरोधेनगर्भाधानंचनकार्यमितिभाति**भुवनेश्वरीशान्तिः**—शान्तिश्चसग्रहमखैवकार्या शान्तौभुवनेश्वरीप्रधानदेवता इन्द्रेन्द्राण्यौपार्श्वदेवते एवंकलशत्रयेपिप्रतिमात्रयस्थापनम् ग्रहाणामर्कादिसमिधश्चरुराज्यंचद्रव्यम् प्रधानदेवताया दूर्वास्तिलमिश्रगोधूमाःपायसमाज्यंचेतिहविश्चतुष्टयम् एवंपार्श्वदेवतयोरपि

पायसस्यस्थण्डिलाग्नौश्रपणमेवकार्यम् नतुगृहसिद्धस्यग्रहणम् ग्रहहोमार्थं गृहसिद्धचरुःपात्रासादनकालेपायसश्रपणार्थमेकास्थालीगृहसिद्धान्नसंस्कारार्थमपरेतिस्थालीद्वयम् अनेककर्तृकाज्यहोमप्रसक्तावनेकस्रुवासादनम् आज्येनसहहविस्त्रयस्यगृहसिद्धान्नस्यचपर्यग्निकरणम् स्रुवादिसंमार्गान्तेगृहसिद्धान्नमासादितचरुस्थाल्यामादायाग्नावधिश्रित्याभिघारणादिर्बर्हिरासादनान्तंकुर्यात् ततःपायसाभिघारणाद्यासादनान्तम् अन्वाधानेहविस्त्यागेचप्रधानदेवतायाभुवनेश्वरीपदेनसवितृपदेनवोच्चारः गायत्र्याहोमोक्तेः आज्यभागान्तेयजमानोऽन्वाधानानुसारेणप्रतिदैवतमष्टाविंशत्याहुतिपर्याप्तमर्कादिजातीयसमिच्चर्वाज्यात्मकंहविस्त्रयंसूर्यायसोमायभौमायबुधायबृहस्पतयेशुक्रायशनयेराहवेकेतवेचनमम अष्टाष्टसंख्यापर्याप्तंहविस्त्रयंतत्तदधिदेवताप्रत्यधिदेवताभ्योनमम चतुश्चतुःसंख्यापर्याप्तंतद्धविस्त्रयंविनायकादिभ्यःक्रतुसंरक्षकक्रतुसाद्गुण्यदेवताभ्योनमम अष्टोत्तरशतसंख्याकाहुतिपर्याप्तंदूर्वातिलगोधूमपायसाज्येतिहविश्चतुष्टयंभुवनेश्वर्यैनमम यद्वा सवित्रेनमम एवमष्टाविंशतिसंख्यापर्याप्तंतच्चतुष्टयमिन्द्रेन्द्राणीभ्यांनममेति त्यागंकुर्यात् बहुतरदोषेऽष्टोत्तरसहस्रसंख्याकोहोमोभुवनेश्वर्याइन्द्रेन्द्राण्योरष्टोत्तरशतसंख्याकः इन्द्रेन्द्राण्योर्होमःकृताकृतः होमान्तेग्रहादिबलयः भुवनेश्वर्यादिबलयोऽभिषेकश्चेतिसंक्षेपः समन्त्रकःसविस्तरःप्रयोगःस्वस्वशाखीयात्नुसारेणज्ञेयः **स्मार्तहोमकर्मपूर्वोत्तराङ्गक्रमौ**—संकल्पः स्वस्तिवाग्विप्रवरणंभूतनिःसृतिः । पञ्चगव्यैर्भूमिशुद्धिर्मुख्यदैवतपूजनम् १ अग्निप्रतिष्ठासूर्यादिग्रहस्थापनपूजनम् । देवतान्वाहितिःपात्रासादनंहविषांकृतिः २ यथाक्रमंत्यागहोमावितिपौर्वाङ्गकःक्रमः । पूजास्विष्टंन बाहुत्याबलिःपूर्णाहुतिस्तथा ३ पूर्णपात्रविमोकाद्यभ्यर्चनान्तेऽभिषेचनम् । मानस्तोकेतिभूतिश्चदेवपूजाविसर्जने ४ श्रेयोग्रहोदक्षिणादिदानंकर्मेश्वरार्पणम् । क्रमोऽयमुत्तराङ्गानांप्रायःस्मार्तेष्वितिस्थितिः ५ एवंमदनरत्नोक्ताबौधायनोक्ताचशान्तिःकौस्तुभेद्रष्टव्या **पत्नीगमनविचारः**—प्राग्रजोदर्शनात्पत्नीगमनेब्रह्महत्यादोषोक्तेःकिंचित्प्रायश्चित्तंविधेयमितिभाति ऋतौतुगमनमावश्यकंअन्यथाभ्रूणहत्यादोषः अयंचमनसिकामेसतिद्वेषादिनास्त्रियमनुपगच्छतोज्ञेयः विरक्तस्यनकोऽपिदोषइतिश्रीभागवते**लोकेव्यवायेति**पद्येटीकायांचस्पष्टम् ऋतुकालस्तुरजोदर्शनमारभ्यषोडशदि-

न्पर्यन्तंज्ञेयः तत्रप्रथमदिनचतुष्टयैकादशत्रयोदशदिनेषुगमनंवर्ज्यम् अवशिष्टदशदिनेषुपुत्रार्थिनासमदिनेकन्यार्थिनाविषमदिनेगमनंकार्यम् तत्राप्युत्तरोत्तररात्रीणांप्राशस्त्यम् एकस्यांरात्रौसकृदेवगमनंकार्यम् सकृद्गमनंचयुग्मासुसर्वासुआवश्यकमितिकेचित् अन्यकालेप्रतिबन्धादिनागमनासंभवेश्राद्धैकादश्यादिदिनेऽपिऋतुगमनंकार्यमितिकेचित् स्त्रीणांवरमनुस्मरन्पत्नीच्छयानृतावपिगच्छन्नदोषभाक्किंतुब्रह्मचर्यहानिमात्रम् ऋतौ गच्छतियोभार्यामनृतौनैवगच्छति । यावज्जीवंब्रह्मचारीमुनिभिःपरिकीर्तितः १ अष्टमीचतुर्दशीपौर्णिमाऽमावास्यासूर्यसंक्रान्तिवैधृतिव्यतीपातपरिघपूर्वदलविष्टिसंध्यासुमातापित्रोर्मृतिदिनेश्राद्धतत्प्राग्दिनेजन्मनक्षत्रे दिवाचस्त्रीगमनंवर्ज्यम् **अथगर्भाधानकालः**—चतुर्थीषष्ठीचतुर्दश्यष्टमीपञ्चदशीरहितास्तिथयःप्रशस्ताः चन्द्रबुधगुरुशुक्रवाराःशुभाः मूलमघारेवतीज्येष्ठानक्षत्राणिवर्ज्यानि भरणीकृत्तिकार्द्राश्लेषापूर्वात्रयविशाखामध्यमानि शेषाणिशुभानि सर्वकार्येषुगोचरे**चन्द्रबलमावश्यकम्** तद्यथा चन्द्रोऽन्नमधनंसौख्यंरोगंकार्यक्षतिंश्रियम् । स्त्रियंमृत्युं नृपभयंसुखमायंव्ययंक्रमात् १ स्थानेषुद्वादशस्वेतज्जन्मराशेःप्रयच्छति । शुक्लपक्षेशशीश्रेष्ठोद्विपञ्चनवमेष्वपि २ अनेकभार्यस्यऋतुयौगपद्येविवाहक्रमेणऋतुप्राप्तिक्रमेणवागर्भाधानम् **ऋतावप्यगमनेदोषाभावः** व्याधितोबन्धनस्थोवाप्रवासेष्वथपर्वसु । वृद्धांवंध्यामसद्वृत्तांमृतापत्यामपुष्पिणीम् । कन्यासूंबहुपुत्रांचअगच्छन्नैवदोषभाक् १ **तत्रप्रथमर्तुगमनं**गर्भाधानहोमंगृह्याग्नौकृत्वाकार्यम् द्वितीयादिकऋतुगमनेचनहोमादिकम् येषांसूत्रेहोमोनोक्तस्तैर्होमवर्ज्यंमन्त्रपाठादिरूपोगर्भाधानसंस्कारःप्रथमगमनेकार्यः आहिताग्नेरर्धाधानिनोऽनाहिताग्नेश्चौपासनाग्निसिद्धिसत्त्वेतत्रैवहोमः **होमार्थंगृह्याग्न्युत्पादनम्**—औपासनाग्निविच्छेदे द्वादशदिनपर्यन्तमयाश्चेत्याज्याहुत्याततऊर्ध्वंप्रायश्चित्तपूर्वकंपुनःसंधानविधिनाग्निमुत्पाद्यतत्रकार्यः तत्रप्रत्यब्दंप्राजापत्यकृच्छ्रप्रायश्चित्तम् तत्रेत्थं संकल्पः ममगृह्याग्निविच्छेददिनादारभ्यैतावन्तंकालंगृह्याग्निविच्छेदजनितदोषपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गृह्याग्निविच्छेददिनादारभ्यैतावदब्दपर्यन्तंप्रत्यब्दमेकैककृच्छ्रान्यथाशक्तितत्प्रत्याम्नायगोनिष्क्रयीभूतरजतनिष्कनिष्कार्धनिष्कपादन्निष्कपादार्धान्यतमद्रव्यदानेनाहमाचरिष्ये तथा

एतावद्दिनेषुगृह्याग्निविच्छेदेनलुप्तसायंप्रातरौपासनहोमद्रव्यं लुप्तदर्शपौर्णमासस्थालीपाकादिकर्मपर्याप्तव्रीह्याद्याज्यद्रव्यंचतन्निष्क्रयंवादातुमहमुत्सृजे कृच्छ्रप्रत्याम्नायान्तरचिकीर्षायांतथोहःकार्यः अशीतिगुञ्जात्मको**निष्कपादः** अयंचतुर्गुणितो**निष्कः** एवंसंकल्प्यविच्छिन्नस्यगृह्याग्नेःपुनःसंधानंकरिष्यइतिसंकल्पपूर्वकंस्वस्वसूत्रानुसारेणगृह्याग्निंसंसाधयेत् सर्वाधानिनापिएवमेवपुनःसंधानेनगृह्याग्निमुत्पाद्यगर्भाधानपुंसवनादिहोमःकार्यः तत्रकृच्छ्रसंकल्पोहोमादिद्रव्यदानसंकल्पश्चनकार्यः गर्भाधानहोमंकर्तुंगृह्यपुनःसंधानंकरिष्येइत्येवसंकल्पः गर्भाधानान्तेऽग्नित्यागः अर्धाधानिनामपिपक्षद्वयम् गृह्याग्नौसायंप्रातर्होमस्थालीपाकाःकार्याइत्येकः गृह्याग्निःकेवलंसंरक्ष्योनतुतत्रहोमादिकार्यमित्यपरः आद्यपक्षेपूर्वोक्तहोमादिद्रव्यदानंकार्यम् होमाद्यकरणपक्षेप्रायश्चित्तमात्रंकार्यंनतुद्रव्यदानम् द्विभार्यस्याग्निद्वयसंसर्गात्पूर्वमुभयाग्न्यनुगतौउभयविच्छेददिनाद्ब्दगणनयापृथक्पृथक्कृच्छ्रप्रायश्चित्तंपृथक्पृथक्होमद्रव्यदानंस्थालीपाकद्रव्यदानंचकृत्वा पुनःसंधानद्वयेनाग्निद्वयमुत्पाद्याग्निद्वयसंसर्गंविधायतत्रगर्भाधानहोमः अग्निद्वयसंसर्गात्पूर्वंएकाग्न्यनुगतौतन्मात्रप्रायश्चित्तंतद्धोमद्रव्यमात्रदानंच कार्यंनतुस्थालीपाकद्रव्यदानम् भार्यान्तरस्यासन्निधानेयस्यांगर्भाधानंतदग्निविच्छेदप्रायश्चित्तादिनागृह्यमुत्पाद्य तत्रहोमः सर्वत्रपुनःसंधानेस्थालीपाकानारम्भेस्थालीपाकादिद्रव्यदानंकृताकृतम् एवंयथायथंगृह्यसिद्धिंकृत्वा **गर्भाधानसंकल्पादि**—ममास्यांभार्यायांसंस्कारातिशयद्वाराऽस्यां जनिष्यमाणसर्वगर्भाणांबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंगर्भाधानाख्यंकर्मकरिष्ये तदङ्गत्वेनस्वस्तिवाचनेत्यादिसंकल्प्य पुण्याहवाचनमातृकापूजननान्दीश्राद्धादिकृत्वायथागृह्यंगर्भाधानसंस्कारःकार्यः अत्रगर्भाधानकर्मणोब्रह्मदेवताकत्वात्पुण्याहवाचनान्तेकर्माङ्गदेवताब्रह्मा प्रीयतामितिवदेत् औपासनाङ्गेस्वस्तिवाचने अग्निसूर्यप्रजापतयःप्रीयन्तां स्थालीपाकारम्भेअग्निःप्रीयतामिति एवमन्यत्रग्रन्थान्तरादूह्यम् **अथनान्दीश्राद्धविचारः**—गौर्यादिमातृकापूजनंनान्दीश्राद्धाङ्गम् यत्रनान्दीश्राद्धंनक्रियतेतत्रमातृकापूजनमपिनकार्यम् तत्र पूर्वंमातृपार्वणंततःपितृपार्वणंततःसपत्नीकमातामहपार्वणमितिपार्वणत्रयात्मकंनान्दीश्राद्धं मातृजीवनेसापत्नमातृमरणेऽपिनमातृपार्वणम् एवंमातामह्याजीवनेमातामहीसपत्न्यामरणेऽपिनमातामहादेःसपत्नीकत्वम् एवंदर्शादावपिमातृजीवनेसाप-

त्नमातृमरणेऽपिनसपत्नीकत्वंपित्रादेः अत्र स्वधाशब्दस्थानेस्वाहाशब्दः स-व्येनैवसर्वाःक्रियाः प्रतिपार्वणंदैवेचयुग्मान्ब्राह्मणाः कुशस्थानेदूर्वाःविवाहा-दिमङ्गलकर्माङ्गेवृद्धिश्राद्धे यज्ञादिकर्माङ्गेतुअमूलादर्भाग्राह्याः दूर्वादर्भाश्च युग्माएव उदङ्मुखःकर्ताप्राङ्मुखाविप्राः प्राङ्मुखोवाकर्ताउदङ्मुखाविप्राः पूर्वाह्णकालः प्रदक्षिणंकर्म आधानाङ्गंत्वपराह्णेकार्यम् पुत्रजन्मनिमित्तकं रात्रावपि एवंचविश्वदेवार्थविप्रसहिताअष्टौविप्राअत्यशक्तौचत्वारोवा वृ-द्धिश्राद्धेविश्वेदेवाःसत्यवसुसंज्ञकाः सोमयागगर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्न-यनाधानादिकर्माङ्गभूतवृद्धिश्राद्धेक्रतुदक्षसंज्ञकाः गर्भाधानादिसंस्कारेषु वापीदेवप्रतिष्ठादिपूर्तकर्मसुअपूर्वाधानादिषुसंन्यासस्वीकारेकाम्यवृषोत्स-र्गेगृहप्रवेशेतीर्थयात्रायांश्रवणाकर्मसर्पबल्याश्वयुज्याग्रयणादिपाकसंस्थानां प्रथमारम्भेनान्दीश्राद्धमावश्यकम् पुनराधानेसोमयागादिभिन्नेअसकृत्क्रि-यमाणेकर्मणिअष्टकादिश्राद्धकर्मसुचनान्दीश्राद्धंनकार्यम् गर्भाधानपुंसवन-सीमन्तचौलमौञ्जीविवाहातिरिक्तसंस्कारेषुश्रवणाकर्मादिषु[1]चनान्दीश्राद्धंवै-कल्पिकम् । जातकर्माङ्गंपुत्रजन्मनिमित्तकंचनान्दीश्राद्धंपृथगेव जन्मकाले एवजातकर्मणिक्रियमाणेपुत्रजन्मनिमित्तकंजातकर्माङ्गंचवृद्धिश्राद्धंतन्त्रेण करिष्येइतिसंकल्प्यसकृदेवकार्यम् नामकर्मणासहजातकर्मचिकीर्षायांपुत्र-जन्मनिमित्तकंजन्मकालेएवहेम्नाकृत्वाकर्माङ्गंनामकर्मकालेकार्यम् तदात-दकरणेनामकर्मकालेएव पुत्रजन्मनिमित्तकंजातकर्मनामकर्माङ्गंच नान्दी-श्राद्धंतन्त्रेणकरिष्यइतिसंकल्प्यैकमेवकार्यम् एवंचौलादिकर्मणासहजातक-र्मादिषुक्रियमाणेषुपुत्रजन्मनिमित्तकंचौलान्तसंस्कारांगंचनान्दीश्राद्धंतन्त्रे-णकरिष्यइतिसंकल्पः तथाचसहैवक्रियमाणेषुचौलादिष्वन्येषु चकर्मसुना-न्दीश्राद्धस्यसकृदेवानुष्ठानंनतुप्रतिकर्मपृथगनुष्ठानम् एवंयमलयोर्युगपदेक-संस्कारकरणेपिज्ञेयम् ऋक्शाखिभिःकात्यायनैश्चपितृपितामहप्रपितामहा-इतिपितृपूर्वकउच्चारःकार्यः अन्यशाखिभिस्तुप्रपितामहपितामहपितरोना-न्दीमुखाइतिप्रपितामहपूर्वकउच्चारः मातृपार्वणेनान्दीमुखशब्देङीष्विक-ल्पान्नान्दीमुख्यइतिनान्दीमुखाइतिपक्षद्वयमुच्चारे अनादिसंज्ञात्वेननखमु-खात्संज्ञायामितिनिषेधानवतारादितिपुरुषार्थचिन्तामणिकारः अथ**वृद्धि-श्राद्धकर्तुर्जीवत्पितृकत्वेनिर्णयः**—जीवेत्तुयदिवर्गाद्यस्तंवर्गंतुपरि-त्यजेदितिन्यायेनजीवत्पितृकःस्वापत्यसंस्कारेषुमातृमातामहपार्वणयुतंना-

---

१ आदिना सर्पबल्यादि इत्यधिकं क–पुस्तके.

न्दीश्राद्धंकुर्यात् मातरिजीवत्यांमातामहपार्वणकमेव मातामहेजीवतिमातृ-पार्वणकमेव केवलमातृपार्वणेविश्वेदेवानकार्याः वर्गत्रयाद्येषु मातृपितृमाता महेषुजीवत्सुनान्दीश्राद्धलोपएवसुतसंस्कारेषूचितः द्वितीयविवाहाधानपु-त्रेष्टिसोमयागादिषुस्वसंस्कारकर्मसुयेभ्यएवपितादद्यात्तेभ्योदद्यात् तथा चमृतमातृमातामहकोपिजीवत्पितृकःस्वसंस्कारेपितुर्मातृपितामहीप्रपिता-मह्यः पितुः पितृपितामहप्रपितामहाः पितुर्मातामहमातृपितामहमातृप्रपिता महाः इत्येवपार्वणत्रयमुद्दिश्यश्राद्धंकुर्यात् नतुस्वमातृमातामहपार्वणोद्देशः पितरि पितामहेचजीवतिस्वसंस्कारे पितामहस्यमातृपितामहीप्रपितामह्य इत्याद्युद्देशः एवंप्रपितामहेऽपियोज्यम् पितुर्मात्रादिजीवनेतत्पार्वणलोपए-व तथा चयेभ्यएवपितादद्यादितिपक्षस्यवर्गाद्यजीवनेतत्पार्वणलोपइतिद्वा रलोपपक्षस्यचस्वसंस्कारस्वापत्यसंस्कारभेदेनव्यवस्थासिद्धान्तितेतिज्ञेयम् केचित्तुपक्षद्वयस्यैच्छिकोविकल्पोनतुव्यवस्थितइत्याहुः एवंमृतपितृकस्य जीवन्मातृमातामहस्यपितृपार्वणेनैवनान्दीश्राद्धसिद्धिर्ज्ञेया समावर्तनस्यमा-णवककर्तृत्वेऽपितदङ्गभूतनान्दीश्राद्धेपितुस्तदभावेज्येष्ठभ्रात्रादेरधिकारइ-तिकेचित् तत्रपितापुत्रसमावर्तनेस्वपितृभ्योनान्दीश्राद्धंकुर्यात् पिताजीव-त्पितृकश्चेत्सुतसंस्कारत्वात्द्वारलोपपक्षोयुक्तइतिभाति माणवकपितुःप्रवा-सादिनाअसन्निधानेभ्रात्रादिर्माणवकस्यपितुर्मातृपितामहीप्रपितामह्यइत्या-द्युच्चार्यश्राद्धंकुर्यात् मृतपितृकमाणवकसमावर्तनेपितृव्यभ्रात्रादिरस्यमाण-वकस्य मातृपितामहीत्याद्युच्चारयेत् भ्रात्रादेरभावेस्वयमेवस्वपितृभ्योदद्या-त् एवं जीवत्पितृकोऽपिपितुरसन्निधानेभ्रात्रादेरभावेपितुःपितृभ्यःस्वयमे-वनान्दीमुखंकुर्यात् उपनयनेनकर्माधिकारस्यजातत्वात् एवंविवाहेऽपिद्रष्ट-व्यम् मृतपितृकस्यचौलोपनयनादिकंपितृव्यमातुलादिःकुर्वन्अस्यसंस्कार्य-स्यपितृपितामहेत्याद्युच्चार्यश्राद्धंकुर्यात् जीवतःपितुरसन्निधानेनकुर्वन्मातुला-दिरस्यसंस्कार्यस्यपितुर्जनकादीनुद्दिश्यकुर्यान्नतुसंस्कार्यस्यमृतानपिमात्रादी-नितिसंक्षेपः **वृद्धिश्राद्धेकर्तव्यनिर्णयः**—नान्दीश्राद्धेपिण्डदानंकुल-धर्मानुसारेणवैकल्पिकम् पिण्डेषुदधिमधुबदरद्राक्षामलकमिश्रणम् दक्षि-णायांद्राक्षामलकानि प्रथमान्तेनसंकल्पः सर्वत्रोच्चारेसंबन्धनामगोत्रंवर्ज-येत् मालतीमल्लिकाकेतकीकमलानांमालादेयानतुरक्तपुष्पाणाम् कुङ्कुमच-न्दनाद्यलंकृताःसर्वे नान्दीश्राद्धारम्भेपाकान्तरेणवैश्वदेवःसाग्निकानग्निकैः सर्वशाखिभिःकार्यः द्वयोर्द्वयोर्विप्रयोर्युगपन्निमन्त्रणम् भवद्भ्यांक्षणःक्रि-

यतामोंतथाप्राप्नुतांभवन्तौप्राप्नुवावेत्युक्तिः शंनोदेवीरित्यनुमन्त्र्ययवानेव क्षिपेत्‌यवोसिसोमदेवत्योगोसवेदेवनिर्मितः । प्रत्नवद्भिःप्रत्तःपुष्ट्यानान्दीमुखान्पितॄनिमांल्लोकान्प्रीणयाहिनःस्वाहानमइतिपित्र्येमन्त्रः द्विर्द्विर्गन्धादिदानम्‌ पाणिहोमोग्नयेकव्यवाहनायस्वाहासोमायपितृमतेस्वाहेति अत्रश्राद्धेनापसव्यंनतिलाःनचपितृतीर्थेनदानम्‌ पावमानीःशंवतीःशकुनिसूक्तंस्वस्तिसूक्तंचश्रावयेत्‌ मधुवाताइतितृचस्थानेउपास्मैगायेतिपञ्चर्चः अक्षंनमीमदंतेतिचतृप्तिप्रश्नस्थानेसंपन्नमितिदैवेरुचितमितिप्रश्नः पूर्वाग्रेषुकुशेषुदूर्वासुवा एकस्यद्वौद्वौपिण्डौअक्षय्यस्थानेनान्दीमुखाःपितरःप्रीयन्तां स्वधावाचनस्थानेनान्दीमुखान्पितॄन्वाचयिष्येइत्यादिनस्वधांप्रयुञ्जीत त्वमूषुवाजिनमिति विप्रविसर्जनम्‌ केचिन्नान्दीश्राद्धान्तेवैश्वदेवोबह्वृचानामित्याहुः नात्रश्राद्धाङ्गतर्पणम्‌ अत्राहिताग्निनापिण्डदानंकार्यम्‌ पितुर्मात्रादिवर्गत्रयोद्देशेन श्राद्धेपितुर्मातापितामहीचैवतथैवप्रपितामहीत्यादिश्लोकपाठः द्वारलोपपक्षे यत्पार्वणलोपस्तत्पार्वणविषयकश्लोकैकदेशलोपः केवलमातृपार्वणेदेवान कार्याः एताभवन्तुसुप्रीताइत्यूहःकार्यः सांकल्पविधिनासंक्षिप्तनान्दीश्राद्धप्रयोगःप्रयोगरत्नादौद्रष्टव्यः इतिनान्दीश्राद्धविचारः एवंस्वस्तिवाचनं क्रतुदक्षसंज्ञकविश्वेदेवयुतंचनान्दीश्राद्धंगर्भाधानाङ्गंकृत्वायथाशाखंगर्भाधानसंस्कारःकार्यः आश्वलायनैःगृह्याग्नौप्राजापत्यंचरुंहुत्वाविष्णुंषड्वारं सकृत्प्रजापतिंचाज्येनहुत्वा जपोपस्थानेनस्तःकरणादिकंचकार्यम्‌ विष्णुर्योनिंजपेत्सूक्तंयोनिंस्पृष्ट्वात्रिभिर्व्रती । गर्भाधानंततःकुर्यात्सुपुत्रोजायते ध्रुवम्‌ १ एवंनेजमेषेत्यादिजपोऽपि सर्वथाहोमासंभवेअश्वगन्धारसंउदीर्ष्वातइतिमन्त्रेणदक्षिणनासायामासिच्योपगमनंकार्यम्‌ एवंगर्भाधानसंस्कारमकृत्वास्त्रीगमनेगर्भोत्पत्तौतत्प्रायश्चित्तंगोदानंकृत्वापुंसवनं कार्यम्‌ अथमैथुनान्ते ऋतौतुगर्भशङ्कित्वात्स्नानंमैथुनिनःस्मृतम्‌ । अनृतौतुयदागच्छेच्छौचंमूत्रपुरीषवत्‌ १ इत्युक्तरीत्याशौचंकृत्वाचामेत्‌ आचमनंविनामूत्रपुरीषोत्सर्गेतु तैलाभ्यक्तस्त्वनाचान्तःश्मश्रुकर्मणिमैथुने । मूत्रोच्चारंयदाकुर्यादहोरात्रेणशुध्यति १ इत्येकाहोपवासः स्त्रीणांतुनस्नानम्‌ शयनादुत्थितानारीशुचिःस्यादशुचिःपुमान्‌ इत्युक्तेः । इतिगर्भाधानाद्युपयोगिनिर्णयः

अथनारायणबलिः—एवंकृतेगर्भाधानेयदिगर्भोत्पत्त्यभावोमृता-

पत्यतावातदाप्रतिबन्धकप्रेतोपद्रवनिवृत्त्यर्थंनारायणबलिर्नागबलिश्चकार्यः तत्रनारायणबलिःशुक्लैकादश्यांपञ्चम्यांश्रवणेवा कालान्तरानुपलब्धेः त-त्प्रयोगःपरिशिष्टस्मृत्यर्थसारानुसारीकौस्तुभे शुक्लैकादश्यांनदीतीरेदेवा-लयादौतिथ्यादिकीर्तनान्तेमदीयकुलाभिवृद्धिप्रतिबन्धकप्रेतस्यप्रेतत्वनि-वृत्त्यर्थंनारायणबलिंकरिष्ये विधिनास्थापितकुम्भद्वयेहेमादिप्रतिमयोर्वि-ष्णुंवैवस्वतयमंचावाह्यपुरुषसूक्तेनयमायसोममितिचषोडशोपचारैःसंपूज-येत् अत्रकेचित्कुम्भपञ्चकेब्रह्मविष्णुशिवयमप्रेतान्पूजयन्ति तत्पूर्वभा-गेरेखायांदक्षिणाग्रकुशेषुशुन्धन्तांविष्णुरूपीप्रेतइतिदशस्थानेषुदक्षिणसंस्थ-मपोनिनीयमधुघृततिलयुतान्दशपिण्डान्काश्यपगोत्रदेवदत्तप्रेतविष्णुदैव-तअयंतेपिण्डइतिदक्षिणामुखःप्राचीनावीतीवामंजान्वाच्यपितृतीर्थेनदद्या-त् गन्धादिभिरभ्यर्च्यप्रवाहणान्तंकृत्वाविसृजेत् तस्यामेवरात्रौश्वःकरि-ष्यमाणश्राद्धेक्षणःक्रियतामितिएकंत्रीन्पञ्चवाविप्रान्निमन्त्र्योपोषितोजागरं कुर्यात् श्वोभूतेमध्याह्नेविष्णुंसंपूज्यविष्णुरूपंप्रेतंविष्णुब्रह्मशिवयमप्रेतान्वो-द्दिश्यैकोद्दिष्टविधिनापादक्षालनादितृप्तिप्रश्नान्तंकृत्वारेखाकरणाद्यवनेज-नान्तंतूष्णींकृत्वाविष्णवेब्रह्मणेशिवायसपरिवारयमायेतिचतुरःपिण्डान्ना-ममन्त्रैर्दत्त्वाविष्णुरूपंप्रेतंध्यायन्काश्यपगोत्रदेवदत्तविष्णुरूपप्रेतअयंतेपि-ण्डइतिपञ्चमंपिण्डंदत्त्वाअर्चनादिप्रवाहणान्तेआचान्तान्दक्षिणादिभिः संतोष्यतेष्वेकस्मैगुणवतेप्रेतबुद्ध्यावस्त्राभरणादिदत्त्वाविप्रान्वदेत् भव-न्तःप्रेतायतिलोदकाञ्जलिदानंकुर्वन्त्विति तेचपवित्रपाणयःकुशतिलतुलसी-युततिलाञ्जलिंप्रेतायकाश्यपगोत्रायविष्णुरूपिणेअयंतिलाञ्जलिरितिदद्युः विप्रान्वाचयेत् अनेननारायणबलिकर्मणाभगवान्विष्णुरिमंदेवदत्तंप्रेतंशु-द्धमपापमर्हंकरोत्विति विसृज्यस्नात्वाभुञ्जीतेति सिन्धौतुकुम्भपञ्चकेविष्णु-ब्रह्मशिवयमप्रेतेतिपञ्चकंपूजयेत् स्वर्णरूप्यताम्रलोहमयाश्चत्वारः प्रेतोद-र्भमयः अग्निंप्रतिष्ठाप्यश्रपितचरुंनारायणायपुरुषसूक्तेनषोडशाहुतिभिर्हु-त्वादशपिण्डान्तेपुरुषसूक्ताभिमन्त्रितशंखोदकेनप्रेतंप्रत्यृचंतर्पयेत् विष्णवा-दिचतुर्भ्योबलिंदद्यात् श्वोभूतेएकोद्दिष्टविधिनाश्राद्धपञ्चकंकरिष्यइति संकल्प्यविप्रपञ्चकेपाद्यादिपिण्डदानान्तेतर्पणादीतिविशेषउक्तः शेषंपूर्ववत्

अथनागबलिः—सचदर्शेपौर्णमास्यांपञ्चम्यामाश्लेषायुतनवम्यां वाकार्यः तत्रपर्षदंप्रदक्षिणीकृत्यनत्वातदग्रेगोवृषनिष्क्रयंनिधायसभार्य

स्यममेहजन्मनिजन्मान्तरेवाजातसर्पवधदोषपरिहारार्थंप्रायश्चित्तमुपदि-शन्तुभवन्तः सर्वेधर्मविवेक्तारइत्यादि० विप्रैश्चतुर्दशकृच्छ्रप्रायश्चित्तेन अमुकप्रत्याम्नायद्वारापूर्वोत्तराङ्गसहितेनाचरितेनतवशुद्धिर्भविष्यतीत्युप-दिष्टोदेशकालौसंकीर्त्यपर्षदुपदिष्टंचतुर्दशकृच्छ्रप्रायश्चित्तममुकप्रत्याम्नायेना-हमाचरिष्येइतिसंकल्प्यवपनादिविधिनातदाचरेत् वपनासंभवेद्विगुणः कृच्छ्रप्रत्याम्नायः सर्पवधदोषपरिहारार्थमिमंलोहदण्डंसदक्षिणंतुभ्यमहं संप्रददइतिदत्त्वागुर्वनुज्ञांलब्ध्वागोधूमव्रीहितिलान्यतमपिष्टेनसर्पाकृतिं कृत्वाशूर्पेनिधायसर्पंप्रार्थयेत् एहिपूर्वमृतःसर्पअस्मिन्पिष्टेसमाविश । सं-स्कारार्थमहंभक्त्याप्रार्थयामिसमाहितः १ आवाहनादिषोडशोपचारैःसं-पूज्यनत्वाभोसर्पइमंबलिंगृहाणममाभ्युदयंकुरुइतिबलिंदत्त्वापादौप्रक्षा-ल्याचामेत् देशकालौसंकीर्त्यसभार्यस्यममेहजन्मनिजन्मान्तरेवाज्ञानादज्ञा-नाद्वाजातसर्पवधोत्थदोषपरिहारार्थंसर्पसंस्कारकर्मकरिष्यइतिसंकल्प्यस्थ-ण्डिलेऽग्निंप्रतिष्ठाप्यध्यात्वाअस्मिन्सर्पसंस्कारहोमकर्मणिदेवतापरिग्रहार्थ-मन्वाधानंकरिष्ये चक्षुषीआज्येनेत्यन्तेअग्नौअग्निंवायुंसूर्यंआज्येनसर्पमुखे प्रजापतिमाज्येनआज्यशेषेणसर्पंसद्योयक्ष्येइतिसमिधावाधायअग्नेराग्नेय-दिशिप्रोक्षितभूमौचितिंकृत्वाअग्निंचितिंचपरिसमुह्याग्नेयाग्रदर्भैःपरिस्ती-र्यपरिषिच्यषट्पात्रासादनादिचक्षुषीहुत्वासर्पंचित्यामारोप्यजलंश्रोत्रंच स्पृष्ट्वा अग्नौ भूःस्वाहाअग्नयइदमित्यादिव्याहृतित्रयेणाज्याहुतीर्हुत्वासमस्त-व्याहृतिभिश्चतुर्थीसर्पमुखेजुहुयात् आज्यशेषंस्रुवेणैवसर्पदेहेनिषिञ्चेत् ना-त्रस्विष्टकृदादिशेषम् चमसजलैःसमस्तव्याहृत्यासर्पंपाणिनाप्रोक्ष्य अग्नेर-क्षाणोवसिष्ठोग्निर्गायत्री सर्पायाग्निदानेवि० अग्नेरक्षाणोअंहसऋक् अ-थोपस्थानम् नमोअस्तुसर्पेभ्योयेकेचपृथिवीमनु । येअंतरिक्षेयेदिवितेभ्यः सर्पेभ्योनमः १ येदोरोचनेदिवोयेवासूर्यस्यरश्मिषु । येषामप्सुसदःकृतं तेभ्यः० २ याइषवोयातुधानानांयेवावनस्पतींरनु । येवावटेषुशेरतेते-भ्यः० ३ त्राहित्राहिमहाभोगिन्सर्पोपद्रवदुःखतः । संततिंदेहिमेपुण्यांनिर्दु-ष्टांदीर्घजीविनीम् १ प्रपन्नंपाहिमांभक्त्याकृपालोदीनवत्सल । ज्ञानतोऽज्ञा-नतोवापिकृतःसर्पवधोमया२ जन्मांतरेतथैतस्मिन्मत्पूर्वैरथवाविभो । तत्पा-पंनाशयक्षिप्रमपराधंक्षमस्वमे । इतिसंप्रार्थ्यनागेन्द्रंस्नात्वागत्यततःपुनः ३ व्याहृतिभिःक्षीराज्येनाग्निंसंप्रोक्ष्यहुतेसर्पेजलेनाग्निंसिञ्चेत् यज्ञोपवीति-

नासर्वंसर्पसंस्कारकर्मतु । नास्थिसंचयनंकुर्यात्स्नात्वाचम्यगृहंव्रजेत् १ स-
भार्यस्यकर्तुस्त्रिरात्रमाशौचंब्रह्मचर्यंचकार्यम् चतुर्थेऽहनिसचैलंस्नात्वाघृत-
पायसभक्ष्यैरष्टौविप्रान्भोजयेत् तद्यथा सर्पस्वरूपिणेब्राह्मणायइदंतेपाद्यम्
अनन्तस्वरूपिणे० शेषस्वरूपि० कपिलस्व० नागस्व० कालिकस्व० शं-
खपालस्व० भूधरस्व० इत्यष्टसुदत्त्वास्वपादौप्रक्षाल्याचम्य सर्पस्वरूपि-
णेब्रा० इदमासनं आस्यताम् एवमनन्तादिषु ततः सर्पस्थानेक्षणःक्रिय-
तामित्यादि ओंतथा प्राप्नोतुभवान्प्राप्नवानि भोसर्परूपइदंतेगन्धं एवम-
नन्तादिषु एवंपुष्पधूपदीपवस्त्रादिदत्त्वाअन्नंपरिविष्यप्रोक्ष्य सर्पायइदम-
न्नंपरिविष्टंपरिवेक्ष्यमाणंचदत्तंदास्यमानंचातृप्तेरमृतरूपेणस्वाहासंपद्यन्तांन-
मम एवमनन्तादिभ्योपि आचान्तेषुभोसर्पअयंतेबलिरित्यादिनाममन्त्रैर्ब-
लिदानम् तेषुपिण्डेषुवस्त्रादिपूजाचकार्या इदमपिसर्वंसव्येनैव विप्रेभ्य-
स्ताम्बूलदक्षिणादिदत्त्वा आचार्यंसंपूज्य कलशेसुवर्णनागमावाहनादिषो-
डशोपचारैःसंपूज्यप्रार्थयेत् ब्रह्मलोकेचयेसर्पाःशेषनागपुरोगमाः । नमो-
स्तुतेभ्यःसुप्रीताःप्रसन्नाःसन्तुमेसदा १ विष्णुलोकेचयेसर्पावासुकिप्रमु-
खाश्चये । नमोस्तु० २ रुद्रलोकेचयेसर्पास्तक्षकप्रमुखास्तथा । नमोस्तु०
३ खाण्डवस्यतथादाहेस्वर्गंयेचसमाश्रिताः । नमोस्तु० ४ सर्पसत्रेचये-
सर्पाअस्तिकेनचरक्षिताः । नमोस्तु० ५ मलयेचैवयेसर्पाःकर्कोटप्रमुखा-
श्चये । नमोस्तु० ६ धर्मलोकेचयेसर्पावैतरण्यांसमाश्रिताः । नमोस्तु०
७ येसर्पाःपार्वतीयेषुदरीसंधिषुसंस्थिताः । नमोस्तु० ८ ग्रामेवायदिवा-
रण्येयेसर्पाःप्रचरन्तिहि । नमो० ९ पृथिव्यांचैवयेसर्पायेसर्पाबिलसं-
स्थिताः । नमो० १० रसातलेचयेसर्पाअनन्ताद्यामहाबलाः । नमो० ११
एवंस्तुत्वादेशकालौसंकीर्त्यकृतसर्पसंस्कारकर्मणःसांगतार्थमिमंहैमनागंस-
कलशंसवस्त्रंसदक्षिणंतुभ्यमहंसंप्रददेनमम अनेनस्वर्णनागदानेनानन्ताद-
योनागदेवताःप्रीयंताम् आचार्यायगोदानम् यस्यस्मृत्याच० मयाकृतंस-
र्पसंस्काराख्यंकर्मतद्भवतांविप्राणांवचनात्परमेश्वरप्रसादात्सर्वंपरिपूर्णमस्तु
तथास्त्वितितेब्रूयुः ब्राह्मणांस्तोषयेत् सांगतार्थंब्राह्मणान्भोजयेत् कृत्वास-
र्पस्यसंस्कारमनेनविधिनानरः । विरोगोजायतेक्षिप्रंसंततिंलभतेशुभाम् १

अथहरिवंशश्रवणविधिः—एवमपिपुत्रोत्पत्त्यसिद्धौकर्मवि-
पाकग्रन्थोक्तहरिवंशश्रवणादिविधानंकुर्यात् तच्चषडब्दंचतुरब्दंत्र्यब्दंसा-

र्धाब्दमब्दंवाप्रायश्चित्तंकृत्वाकार्यम् **कृच्छ्रादीनांस्वरूपाणि**—तत्र त्रिंशत्कृच्छ्रात्मकोऽब्दः कृच्छ्रस्तुद्वादशदिनसाध्यः तथाहि प्रथमदिनेमध्याह्नेहविष्यस्यैकभक्तस्यषड्विंशतिर्ग्रासाभोक्तव्याः द्वितीयेऽहनिनक्तंद्वाविंशतिर्ग्रासाः तृतीयेअयाचितस्यचतुर्विंशतिर्ग्रासाः चतुर्थेनिरशनम् अयंपादकृच्छ्रः कथंचित्त्रिगुणीकृतोयंप्राजापत्यःकृच्छ्रः एकभक्तनक्तायाचितद्वयोपवासद्वयैरर्धकृच्छ्रः यद्वा त्र्यहमयाचितंत्र्यहमुपवासइत्यर्धकृच्छ्रः एकभक्तायाचितोपवासैःकथंचित्त्रिगुणैःपादोनकृच्छ्रः येषुनवदिनेषुभोजनप्राप्तिस्तत्रग्रासनियमंत्यक्त्वापाणिपूरान्नभोजनेअतिकृच्छ्रः एकग्रासपर्याप्तस्यप्राणधारणपर्याप्तस्यवादुग्धस्यएकविंशतिदिनेषुभक्षणेकृच्छ्रातिकृच्छ्रः एकदिनेसकुशोदकमिश्रपञ्चगव्याशनंएकउपवासइतिद्वैरात्रिकःसान्तपनकृच्छ्रः पञ्चगव्यकुशोदकानाममिश्राणामेकैकस्यैकैकदिनेऽशनमेकउपवासइतिसप्ताहसाध्योमहासान्तपनः त्र्यहंमिश्रितपञ्चगव्याशनेयतिसान्तपनम् तप्तानांदुग्धघृतजलानामेकैकस्यत्रिदिनेपानमुपवासत्रयंचेतितप्तकृच्छ्रः शीतानांपानेशीतकृच्छ्रः यद्वा तप्तानांघृतादीनामेकैकदिनेऽशनंचतुर्थदिनेउपवासइतिदिनचतुष्टयसाध्यस्तप्तकृच्छ्रः द्वादशाहोपवासेनपराककृच्छ्रः शुक्लपक्षेप्रतिपदादितिथिषुमयूराण्डसमानैकैकग्रासान्वर्धयन्पूर्णिमायांपञ्चदशग्रासाः क्षयेचतुर्दशवृद्धौषोडशसंपद्यन्ते कृष्णपक्षे एकैकग्रासह्रासेनामायामुपवासइतिमाससाध्यंयवमध्यसंज्ञंचान्द्रायणम् कृष्णपक्षेप्रतिपदिचतुर्दशग्रासान्भुक्त्वाएकैकग्रासह्रासेनदर्शेअनशनंशुक्लेएकैकग्रासवृद्धिरितिकृष्णादिशुक्लान्तंपिपीलिकामध्यचान्द्रायणम् कृच्छ्रचान्द्रायणादेःत्रिकालस्नानग्रासाभिमन्त्रणादिविधियुतःप्रयोगःप्रायश्चित्तप्रकरणेज्ञेयः अतिकृच्छ्रादिलक्षणंप्रसंगादत्रोक्तम् अब्दगणनातुप्राजापत्यकृच्छ्रैरेव **अथप्रत्याम्नायाः**—तत्रप्राजापत्यप्रत्याम्नायाः दशसहस्र-

---

१ दंडकलितवदावृत्त्यास्वस्थानविवृद्ध्यावातत्राप्यानुलोम्येनप्रातिलोम्येनवा कथंचित्त्रिरभ्यस्तः प्राजापत्योऽभिधीयते ॥ तत्र दंडकलितवदावृत्तिपक्षो यथा ॥ अहः प्रातरहर्नक्तमहरेकमयाचितम् ॥ अहः पराकं तत्रैकमेवं चतुरहौ परौ ॥ अनुग्रहार्थंविप्राणामित्याद्युक्तः ॥ आनुलोम्येनस्वस्थानविवृद्धिपक्षोयथा त्र्यहंप्रातस्त्र्यहंसायंत्र्यहमद्यादयाचितम् ॥ परं त्र्यहंचनाश्नीयात्प्राजापत्यंचरेद्द्विजः इति ॥ एवमेवप्रातिलोम्येनेत्यादि मिताक्षरायाम् ॥ २ एकस्मिन् एकभक्तं द्वितीये नक्तं दिनद्वयमयाचितं दिनद्वयमुपवासश्चेतिषड्दिनसाध्यः.

गायत्रीजपः गायत्र्यासहस्रंतिलहोमः कचित्सहस्रंव्याहृत्यातिलहोम उक्तः शतद्वयंप्राणायामाः द्वादशब्राह्मणभोजनम् यावत्केशशोषणंविरम्य तीर्थेद्वादशस्नानानि वेदसंहितापारायणम् योजनयात्रा द्वादशसहस्रंनमस्काराः द्वात्रिंशदुत्तरशतंप्राणायामान्कृत्वाअहोरात्रमुपोषितःप्राङ्मुखस्तिष्ठेत् गोमूत्रेणयावकभक्षणेऐकाहिककृच्छ्रम् कश्चित्रुद्रैकादशिनीजपात्कृच्छ्रमाह पावकेष्टिः पावमानेष्टिः षडुपवासाःप्राजापत्यप्रत्याम्नायाः एकविप्रभोजनमुपवासस्य अत्यशक्तौसहस्रगायत्रीजपोद्वादशप्राणायामावेतिस्मृत्यर्थसारे प्राजापत्येष्वशक्तस्तुधेनुंदद्यात्पयस्विनीम् । धेनोरभावेनिष्कंस्यात्तदर्धपादमेववा १ अशीतिगुञ्जात्मकः**कर्षः** चत्वारःकर्षा**निष्कम्** निष्कनिष्कार्धनिष्कपादान्यतमप्रमाणंहेमरूप्यंवाधेनुमूल्यंदेयम् अत्यशक्तेननिष्कपादार्धरजतंतत्समंधान्यादिवादेयम् अतिकृच्छ्रेगोद्वयम् सांतपनेगोद्वयम् पराकेतप्तकृच्छ्रेचगोत्रयम् कृच्छ्रातिकृच्छ्रेगोचतुष्टयंगोत्रयंवा चान्द्रायणेअष्टौपञ्चचतस्रस्तिस्रोवागावः मासंपयोव्रतेयावकव्रतेमासोपवासेचपञ्चगावः मासंगोमूत्रयावकव्रतेषट्गावः **अथप्रायश्चित्तप्रयोगः**—सचैलंस्नात्वाशक्तौक्लिन्नवासाःपर्षदग्रेगोवृषप्रत्याम्नायंनिष्कादिप्रमाणंब्रह्मदण्डंनिधायसाष्टाङ्गंप्रणम्यपर्षदंप्रदक्षिणीकुर्यात् सर्वेधर्मविवेक्तारोगोप्तारःसकलाद्विजाः । ममदेहस्यसंशुद्धिंकुर्वन्तुद्विजसत्तमाः १ मयाकृतंमहाघोरंज्ञातमज्ञातकिल्बिषम् । प्रसादःक्रियतांमह्यंशुभानुज्ञांप्रयच्छथ । पूज्यैःकृतपवित्रोऽहंभवेयंद्विजसत्तमाः २ मामनुगृह्णन्तुभवन्तइतिवदेत् विप्रैःकिंतेकार्यं मिथ्यामावादीः सत्यमेववदेतिपृष्टः स्वपापंख्यापयेत् मयाममपत्याबाइहजन्मनिजन्मान्तरेवाअनपत्यत्वमृतापत्यत्वादिनिदानभूतबालघातविप्ररत्नापहारादिदुरितंकृतंतस्यनाशायकरिष्यमाणे हरिवंशश्रवणादौकर्मविपाकोक्तिविधानेऽधिकारार्थंदीर्घायुष्मत्पुत्रादिसंततिप्राप्तयेप्रायश्चित्तमुपदिशन्तुभवन्तइतिप्रार्थयेत् तेचपापिनापूजितानुवादकाग्रेषडब्दत्र्यब्दसार्धाब्दान्यतमप्रायश्चित्तेनपूर्वोत्तराङ्गसहितेनाचरितेनतवशुद्धिर्भविष्यतितेनत्वंकृतार्थोभविष्यसीतिवदेयुः अनुवादकःपापिनंवदेत् ततःकर्ता ओमित्यङ्गीकृत्यपर्षदंविसृज्यदेशकालौसंकीर्त्य सभार्यस्यममैतज्जन्मजन्मान्तरार्जितानपत्यत्वमृतापत्यत्वादिनिदानभूतबालघातविप्ररत्नापहारादिजन्यदुरितसमूलनाशकर्मविपाकोक्तविधानाधिकारसिद्धिद्वारादी-

र्घायुष्मद्बहुपुत्रादिसंततिप्राप्तयेषडब्दंत्र्यब्दंसार्धाब्दंवाप्रायश्चित्तंपूर्वोत्तराङ्गसहितमसुकप्रत्याम्नायेनाहमाचरिष्यइतिसंकल्प्य दिनान्तेकेशरोमनखादिवापयित्वास्नात्वा आयुर्बलंयशोवर्चःप्रजाःपशुवसूनिच। ब्रह्मप्रज्ञांचमेधांचत्वंनोदेहिवनस्पते १ इतिविहितकाष्ठेनदन्तधावनंकुर्यात् ततो**दश स्नानानि तत्र भस्मस्नानम्**—ईशानायनमःशिरसि तत्पुरुषायनमो मुखे अघोरायनमोहृदये वामदेवायनमोगुह्ये सद्योजातायनमःपादयोः प्रणवेनसर्वाङ्गेषुभस्मविलिम्पेत् ईशानादिपदोपेतैर्मन्त्रैर्वाभस्मलेपः **अथ गोमयस्नानम्**—गोमयमादाय प्रणवेनदिक्षुदक्षिणभागं तीर्थेचोत्तरभागंप्रक्षिप्य शेषंमानस्तोकइत्यभिमन्त्र्य गन्धद्वारामितिसर्वाङ्गमालिप्य हिरण्यशृङ्गमितिद्वाभ्यांप्रार्थ्य याःप्रवतइतितीर्थमभिमृश्यस्नात्वाद्विराचामेत् **अथमृत्तिकास्नानम्**—अश्वक्रान्तेरथक्रान्तेविष्णुक्रान्तेवसुन्धरे। शिरसाधारयिष्यामिरक्षस्वमांपदेपदे १ इतिमृत्तिकामभिमन्त्र्य उद्धृतासिवराहेणकृष्णेनशतबाहुना। मृत्तिकेहरमेपापंयन्मयादुष्कृतंकृतम् १ इतितामादाय नमोमित्रस्येतिसूर्यायप्रदर्श्यगन्धद्वारामितिमन्त्रेणस्योनापृथिवीतिमन्त्रेणवाइदंविष्णुरितिवाशिरःप्रभृत्यङ्गानिविलिम्पेत् द्विराचामेत् **अथवारिस्नानम्**—आपोअस्मानित्युक्त्वाभास्कराभिमुखःस्थितः। इदंविष्णुर्जपित्वाचप्रतिस्रोतोनिमज्जति १ ततःपञ्चगव्यकुशोदकैःसमन्त्रकैःपृथक्पृथक्स्नात्वा स्नानाङ्गतर्पणादिकुर्यात् विष्णुश्राद्धंपूर्वाङ्गगोप्रदानंचकृत्वाअग्निंप्रतिष्ठाप्य पञ्चगव्यहोमंव्याहृतिभिरष्टोत्तरशतमष्टाविंशति वाऽऽज्यहोमंचकृत्वाव्रतंग्रहीष्यइतिविप्रान्प्रार्थ्यहुतशेषंपञ्चगव्यंप्रणवेन पिबेत् मुख्यप्रायश्चित्तकृच्छ्रान्संकल्पानुसारेणानुष्ठायव्याहृत्याज्यहोमविष्णुश्राद्धगोदानानिपूर्ववत्कुर्यात् आज्यहोमेपञ्चगव्यहोमेचइध्माधानादिस्थालीपाकेतिकर्तव्यतांकेचिन्नेच्छन्ति व्याहृत्याज्यहोमे पापापहामहाविष्णुर्देवतेतिकेचित् **पञ्चगव्यविधिस्तु** ताम्रेपालाशेवापात्रेताम्राया गोर्मूत्रमष्टमाषप्रमाणंगायत्र्यादाय गन्धद्वारामितिश्वेतगोशकृत्षोडशमाषमादाय आप्यायस्वेतिपीतगोक्षीरंद्वादशमाषं दधिक्राव्णइतिनीलगोर्दधि दशमाषं तेजोसिशुक्रमसीतिकृष्णगोघृतमष्टमाषमादायतत्रदेवस्यत्वेतिकुशोदकंचतुर्माषंप्रक्षिप्यप्रणवेनालोडयेत् अत्रमाषःपञ्चगुञ्जात्मकः तत्सप्त-

---

१ अयमेव **ब्रह्मकूर्चविधि**रिति नाम्ना प्रसिद्धः भट्टनारायणकृतांऽत्येष्टिपद्धतौ सुधीभिरालोचनीयः। २ तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासिप्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनमसि इत्ययं मन्त्रः **स्थिरार्चायां** द्रष्टव्यः।

पत्रैःसाग्रैःकुशैर्जुहुयात् इरावतीतिपृथ्वीं इदंविष्णुरितिविष्णुं मानस्तोक-
इतिरुद्रं शन्नोदेवीरित्यपःब्रह्मजज्ञानमितिब्रह्माणंवा अग्निंसोमंचनाम्ना गाय-
त्र्यासूर्यं प्रजापतेनत्वदितिसमस्तव्याहृतिभिर्वाप्रजापतिं प्रणवेनप्रजापतिं
अग्निंस्विष्टकृतंचनाम्नेत्येताःपञ्चगव्येनाग्निंवायुंसूर्यंप्रजापतिंचेतिवामहाविः-
ष्णुं वाज्येनाष्टाविंशतिसंख्याहुतिभिरित्यन्वाधानम् स्त्रीशूद्राणांहोमोनकार्यः
केचिद्ब्राह्मणद्वाराहोमःकार्यइत्याहुः स्त्रीशूद्राणांपञ्चगव्यपानेविकल्पइतिम-
हार्णवः स्त्रीशूद्रौविप्रैःपञ्चगव्यंकारयित्वातूष्णींपिबतइतिस्मृत्यर्थसारः अयं
प्रायश्चित्तविधिःकृच्छ्रन्यूनप्रायश्चित्तेषुनकार्यःकृच्छ्रप्रभृतिषुसर्वत्रप्रायश्चि-
त्तेष्वनुष्ठेयः एवंकृच्छ्राद्यनुष्ठायसूर्यारुणसंवादमहार्णवादिकर्मविपाकग्र-
न्थोक्तं**हरिवंशश्रवणादि**कर्मकुर्यात् तत्रशुभेदिनेदेशकालौसंकीर्त्यअने-
कजन्मार्जितानपत्यत्वमृतापत्यत्वादिनिदानभूतबालघातनिक्षेपाहरणविप्र-
रत्नापहरणादिजन्यदुरितसमूलनाशद्वारादीर्घायुष्मद्बहुपुत्रादिसंततिप्राप्ति-
कामोहरिवंशंश्रोष्यामीत्येकस्यकर्तृत्वे दंपत्योःकर्तृत्वेश्रोष्यावइतिसंकल्प्यग-
णेशपूजनस्वस्तिवाचननान्दीश्राद्धानिविनायकशान्तिंचकृत्वाहरिवंशश्रवणा-
र्थंश्रावयितारंत्वांवृणेइतिविप्रंवृत्वावस्त्रालंकारैःपूजयेत् वाचकंप्रत्यहंपाय-
सादिनाभोजयेत् दंपतीप्रतिदिनंत्रायन्तामित्यादिवैदिकैःसुरास्त्वामितिपौ-
राणैश्चमन्त्रैःसुस्नातावलंकृतौतदेकचित्तौशृण्वन्तौतैलताम्बूलक्षौरमैथुनख-
ट्वाशयनानियावत्समाप्तिवर्जयन्तौहविष्यंभुञ्जीयाताम् अन्तेवाचकायगां
सुवर्णत्रयमेकंवासुवर्णंदक्षिणांदत्त्वाप्रत्यवरोहमन्त्रेणसहस्रंतिलाज्यंहुत्वाशतं
विप्रान्चतुर्विंशतिमिथुनानिवापायसेनभोजयेदितिहरिवंशश्रवणप्रयोगः

अथविधानान्तराणि—सौवर्णंबालकंकृत्वादद्याद्दोलासमन्वि-
तम् । अथवावृषभंदद्याद्विप्रोद्वाहनमेववा १ महारुद्रजपोवापिलक्षपद्मैः
शिवार्चनम् । स्वर्णधेनुःप्रदातव्यासवत्सावायथाविधि २ घृतकुम्भप्रदा-
नंवासंक्षेपादिदमीरितम् । अथवाप्रत्यहंपार्थिवलिङ्गपूजांकृत्वा**अभिला-
षाष्टकजपं** संवत्सरंकुर्यात् अभिलाषाष्टकस्तोत्रंकौस्तुभेज्ञेयम् एवमपि-
फलाप्राप्तौदत्तपुत्रोग्राह्यः

१. तद्यथा ॥ विश्वानरउवाच ॥ एकंब्रह्मैवाद्वितीयंसमस्तंसत्यंसत्यंनेहनानास्तिकिं-
चित् ॥ एकोरुद्रोनद्वितीयोवतस्थेतस्मादेकंत्वांप्रपद्येमहेशम् ॥१॥ एकःकर्तात्वंहिविश्वस्य
शंभोनानारूपेष्वेकरूपोस्यरूपः ॥ यद्वत्प्रत्यंब्वर्कएकोप्यनेकस्तस्मान्नान्यंत्वांविनेशंप्रपद्ये
॥२॥ रज्जौसर्पःशुक्तिकायांचरौप्यंनैरःपूरस्तन्मृगाख्येमरीचौ ॥ यद्वत्तद्वद्विष्वगेषप्रपंचो

अथदत्तकेग्राह्याग्राह्यविचारः—ब्राह्मणानांसोदरभ्रातृपुत्रो मुख्यत्वात्प्रथमंग्राह्यः तदभावेसगोत्रसपिण्डोयःकश्चित्सापत्नभ्रातृपुत्रोवा तदभावेत्वसगोत्रसपिण्डोमातुलकुलजःपितृष्वस्रादिकुलजः तदभावेत्वस-पिण्डःसमानगोत्रः तदभावेत्वसपिण्डःपृथक्गोत्रोऽपि असगोत्रसपिण्डेषु भागिनेयदौहित्रौवर्ज्यौ एवंविरुद्धसंबन्धापत्त्यापुत्रबुद्ध्यनर्होमातुलोऽपिन ग्राह्यः अतएवसगोत्रसपिण्डेषुभ्रातापितृव्योवानग्राह्यः विप्रादीनांवर्णानां समानवर्णएव तत्रापिदेशभेदप्रयुक्तगुर्जरत्वान्ध्रत्वादिनासमानजातीयएव सर्वोपिसभ्रातृकएवग्राह्यः तत्रापिज्येष्ठपुत्रोनग्राह्योनदेयः शूद्रस्यदौहित्रभा-गिनेयावपिग्राह्यौ अत्रमूलं भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत्। सर्वे तेतेनपुत्रेणपुत्रिणोमनुरब्रवीत् १ अनेनवचनेन नापुत्रस्यलोकोस्ति जाय-मानोवैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाजायतइत्यादिशास्त्रबोधितस्याप्रजत्वप्रयुक्तदो-षस्यनिवृत्तिर्विधिनाअस्वीकृतेनापिभ्रातृपुत्रेण पितृव्यस्यभवतीतिबोध्यते अतःपुत्रसदृशत्वात्ग्राह्येषुमुख्यइतिज्ञाप्यते मुख्याभावेतत्सदृशःप्रतिनिधि-

---

यस्मिन्ज्ञातेतंप्रपद्येमहेशम् ॥३॥ तोयेशैत्यंदाहकत्वंचवह्नौतापोभानौशीतभानौप्रसादः ॥ पुष्पेगन्धोदुग्धमध्येचसर्पिर्यत्तच्छंभोत्वंततस्त्वांप्रपद्ये ॥ ४ ॥ शब्दंगृह्णास्यश्रवास्त्वंहि जिघ्रेरघ्राणस्त्वंव्यंघ्रिरायासिदूरात् ॥ व्यक्षःपश्येस्त्वंरसज्ञोप्यजिह्वःकस्त्वांसम्यग्वेत्त्य-तस्त्वांप्रपद्ये ॥ ५ ॥ नोवेदस्त्वामीशसाक्षाद्धिवेदनोवाविष्णुर्नोविधाताखिलस्य ॥ नोयो-गीन्द्रानेन्द्रमुख्याश्चदेवाभक्तोवेदत्वामतस्त्वांप्रपद्ये ॥ ६ ॥ नोतेगोत्रंनापिजन्मापिनाख्या नोवारूपंनैवशीलंनदेशः ॥ इत्थंभूतोपीश्वरस्त्वंत्रिलोक्याःसर्वान्कामान्पूरयेस्तद्भजेत्वाम् ॥ ७ ॥ त्वत्तःसर्वंत्वंहिसर्वंस्मरारेत्वंगौरीशस्त्वंचनग्नोऽतिशान्तः ॥ त्वंवैवृद्धस्त्वंयुवात्वंच बालस्तत्किंयत्त्वंनास्यतस्त्वांनतोस्मि ॥८॥ स्तुत्वेतिभूमौनिपपातविप्रःसदण्डवद्यावदती-वहृष्टः ॥ तावत्सबालोऽखिलवृद्धवृद्धःप्रोवाचभूदेववरंवृणीहि ॥ ९ ॥ ततउत्थायहृष्टात्मा मुनिर्विश्वानरःकृती ॥ प्रत्यब्रवीत्किमज्ञातंसर्वज्ञस्यतवप्रभो ॥ १० ॥ सर्वान्तरात्माभ-गवान्शर्वःसर्वप्रदोभवान् ॥ याञ्चांप्रतिनियुङ्क्तेमांकिमीशोदैन्यकारिणीम् ॥ ११ ॥ इति श्रुत्वावचस्तस्यदेवोविश्वानरस्यह ॥ शुचेःशुचिव्रतस्याथशुचिस्मित्वाब्रवीच्छिशुः ॥ १२ ॥ बालउवाच ॥ त्वयाशुचेशुचिष्मत्यांयोऽभिलाषःकृतोहृदि ॥ अचिरेणैवकालेनसभविष्यत्य-संशयः ॥ १३ ॥ तवपुत्रत्वमेष्यामिशुचिष्मत्यांमहामते ॥ ख्यातोगृहपतिर्नाम्नाशुचिः सर्वामरप्रियः ॥ १४ ॥ अभिलाषाष्टकंपुण्यंस्तोत्रमेतत्त्वयेरितम् ॥ अब्दंत्रिकालपठना-त्कामदंशिवसंनिधौ ॥ १५ ॥ इत्यादिफलश्रुतिःकौस्तुभे ॥ इति श्रीस्कन्दपुराणेकाशी-खण्डेविश्वेश्वरस्तोत्रंसंपूर्णम्.

१ सापत्नभ्रातृपुत्रस्य विशेषतः ग्राह्याग्राह्यत्वसूचकवचनानुपलब्धेः सगोत्रसपिण्ड-साधारणत्वम् । २ सहोदराणामित्यर्थः । तेनसापत्नभ्रातृपुत्रस्यसत्त्वेपि विधिनाअस्वीकृ-तेन तेन पितृव्यस्याप्रजत्वप्रयुक्तदोषनिवृत्तिर्नजायते इतिसूच्यते । एकः एकोपीत्यर्थः ।

रितिन्यायात् नचास्मादेववाक्याद्विधिवत्प्रतिग्रहं विनैवतस्यपुत्रत्वमितिशङ्क्यम् तथासतिऔरसदत्तकादिद्वादशविधपुत्रवदेतस्यपत्नीतःपूर्वमेवधनहारित्वपिण्डदत्वौचित्येन पत्नीदुहितरश्चैवपितरौभ्रातरस्तथा । तत्सुतागोत्रजावन्धुरितितत्क्रमवाक्येभ्रात्रनन्तरंभ्रातृसुतनिवेशानुपपत्तेः तस्मात्पत्नीतःपूर्वंमदीयपिण्डदानधनग्रहणेऽधिकारीकश्चिद्भवत्विति कामनायांविधिवत्स्वीकृतएवतथाधिकारीभवति नान्यथा तादृशकामनायाअभावेतुपितृऋणापाकरणादिपारलौकिकमात्रार्थंदत्तपुत्रोनग्राह्यः भ्रातृपुत्रेणैवतत्सिद्धेरित्येवंवचनतात्पर्यम् क्वचिद्देशेवैदिकविधिंविनापिदातृग्रहीतृसंमतिराजपुरुषाद्यनुमत्यादिलौकिकव्यापारमात्रेणोपनयनादिसंस्कारकरणमात्रेण चसगोत्रसपिण्डेपुत्रत्वसिद्धिव्यवहारोदृश्यते तत्रमूलंनोपलभ्यते सर्वासामेकपत्नीनामेकाचेत्पुत्रिणीभवेत् । सर्वास्तास्तेनपुत्रेणपुत्रिण्योमनुरब्रवीत् १ इतिवचनंतुसापत्नपुत्रस्यागृहीतस्यापिपुत्रत्वपिण्डदानाद्यधिकारित्वविधायकम् तेनैकसपत्न्याःसपुत्रत्वेन्यसपत्न्यापुत्रोनग्राह्यः दौहित्रोभागिनेयश्चशूद्राणांविहितःसुतः । ब्राह्मणादित्रयेनास्तिभागिनेयःसुतःक्वचित् १ नत्वेवैकंपुत्रंदद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वेतिनज्येष्ठंपुत्रंदद्यादितिच अत्रौरसानेकपुत्रेण पुत्रदानंकार्यमितिविधीयते तेन पूर्वंदत्तकोगृहीतस्ततऔरसोजातस्तादृशानेकपुत्रेणदत्तकएकलऔरसोवानदेयः सधवयास्त्रियापत्यनुज्ञयापुत्रोगृहीतव्योदातव्यश्च भर्त्रनुज्ञाभावेतुनग्राह्योनदेयः एवंविधवयापिस्त्रिया त्वयापुत्रःस्वीकार्यइतिउक्त्वाभर्तरिमृतेग्राह्यः स्पष्टमीदृशानुज्ञाभावेभर्तृजीवनदशायांतन्मरणोत्तरमाप्तमुखाद्वापुत्रस्वीकारविषयकभर्त्रभिप्रायंज्ञातवत्यापिग्राह्यइतिसर्वसंमतम् एतदुभयविधभर्त्रनुज्ञाभावेपितत्तच्छास्त्रान्नित्यकाम्यव्रतादिधर्माचरणइवपुत्रप्रतिग्रहेपिनापुत्रस्यलोकोस्तीत्यादिसामान्यशास्त्रादेवविधवायाअधिकारः नस्त्रीपुत्रंदद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रभर्त्रनुज्ञानादितिवसिष्ठवाक्यंतुभर्त्रनुज्ञारहितांप्रतिपुत्रप्रतिग्रहाभ्यनुज्ञापरंनतुपुत्रप्रतिग्रहनिषेधपरम् शास्त्रप्राप्तनिषेधायोगात् अतस्तादृशस्त्रियाःपुत्रप्रतिग्रहप्रतिबन्धेनवृत्तिलोपपिण्डविच्छेदादिकुर्वन्नरकभाग्भवति योब्राह्मणस्य वृत्तौतुप्रतिकूलंसमाचरेत् । विड्भुजांतुकृमीणांस्यादितिशास्त्रादितिकौस्तुभेविस्तरः स्त्रीभिःपुत्रस्वीकारेव्रतादिवद्विप्रद्वाराहोमादिकंकार्यम् एवंशूद्रेणापि विप्रःशूद्रदक्षिणामादायवैदिकमन्त्रैस्तदीयहोमादिकरोतितत्रशूद्रः

१ भागिनेयपदं दौहित्रोपलक्षणार्थं पुत्रत्वबुद्ध्यनर्हभ्रात्राद्युपलक्षणार्थंच ।

पुण्यफलभाग्भवति किंतुविप्रस्यैवप्रत्यवायः पुत्रंप्रतिगृह्यग्रहीत्राजातकर्मा-द्याश्चूडाद्यावासंस्काराःकार्याइतिमुख्यःपक्षः असंभवेसगोत्रसपिण्डेषुकृ-तोपनयनोपिविवाहितोपिवादत्तकोभवति असंजातपुत्रएवविवाहितोग्रा-ह्यइतिमेभाति असपिण्डसगोत्रेषुकृतोपनयनएवेत्यपिभाति भिन्नगोत्रस्तु अकृतोपनयनएवग्राह्यः केचित्तुकृतोपनयनोपिभिन्नगोत्रोग्राह्यइत्याहुः इति ग्राह्याग्राह्यविवेकः

अथ[1]ऋग्वेदिनांपुत्रप्रतिग्रहप्रयोगः—पूर्वेद्युःकृतोपवासःपवि-त्रपाणिःप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यममाप्रजत्वप्रयुक्तपैतृकऋणापाकरण-पुन्नामनरकत्राणद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंशौनकोक्तविधिनापुत्रप्रतिग्रहंक-रिष्ये तदङ्गत्वेनस्वस्तिवाचनमाचार्यवरणंविष्णुपूजनमन्नदानंचकरिष्ये आचार्यंमधुपर्कान्तेविष्णुंसंपूज्यब्राह्मणादिभोजनंसंकल्पयेत् आचार्यःयज-मानानुज्ञयापुत्रप्रतिग्रहाङ्गत्वेनविहितंहोमंकरिष्ये इतिसंकल्प्यअग्निंप्रति-ष्ठाप्यचक्षुषीआज्येनेत्यन्तेसकृदग्निंसूर्यांसावित्रींषड्वारंचरुणाअग्निंवायुं सूर्यंप्रजापतिंचाज्येनशेषेणस्विष्टकृतमित्यादिअन्वाधायअष्टाविंशतिमुष्टी-स्तूष्णींनिरुप्यतथैवप्रोक्ष्याज्योत्पवनान्तंकुर्यात् दातारंगत्वाएतस्मैपुत्रंदेही-ति[2]याचयेत् दातादेशकालौसंकीर्त्यश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंपुत्रदानंकरिष्यइति संकल्प्यगणपतिपूजनान्तेप्रतिग्रहीतारंयथाशक्तिसंपूज्य येयज्ञेनेतिपञ्चा-नांनाभानेदिष्ठोमानवोविश्वेदेवास्त्रिष्टुप् पञ्चम्यनुष्टुप् पुत्रदानेविनियोगः येयज्ञेनेतिऋक्पञ्चकान्तेइमंपुत्रंतवपैतृकऋणापाकरणपुन्नामनरकत्राणसि-द्ध्यर्थंआत्मनःश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंतुभ्यमहंसंप्रददेनमम प्रतिगृह्णातुपुत्रंभ-वान् इतिप्रतिग्रहीतृहस्तेजलंक्षिपेत् ग्रहीता देवस्यत्वेतिहस्तद्वयेनप्रतिगृ-ह्यस्वाङ्केउपवेश्यअङ्गादङ्गात्संभवसीतिमन्त्रेणमूर्धनिजिघ्रेत् वस्त्र[3]कुण्डलाद्य-लंकृतंगीतवाद्यैःस्वस्तिमन्त्रैश्चस्वगृहमानीयपादौप्रक्षाल्याचम्याचार्यदक्षि-णतः स्वयंस्वदक्षिणेभार्योत्सङ्गेपुत्रइत्युपविशेत् आचार्योबर्हिरासादनाद्या-ज्यभागान्तेचरुमवदाय यस्त्वाहृदेतिद्वयोरात्रेयोवसुश्रुतोग्निस्त्रिष्टुप् पुत्रप्रति-ग्रहाङ्गहोमेविनियोगः यस्त्वाहृतेतिऋक्द्वयेनैकमेवावदानंजुहुयात् यजमा-

---

१ दत्तविधाने दिनशुद्धिविचारः—हस्तादिपंचकभिषग्वसुपुष्यमेषुसूर्यक्षमाजगुरु-भार्गववासरेषु । रिक्ताविनार्जिततिथिष्वलिकुंभलग्नेसिंहेवृषेभवतिदत्तपरिग्रहोयम् ॥ २ ब्राह्मणद्वाराइतिशेषः । २ तत्र युवंवस्त्राणीतिवस्त्रं तूष्णीमुष्णीषंबध्वा कुंकुमादिना तिलकं कृत्वा हिरण्यरूपइत्यादिनाकुण्डलाभ्यामलंकृत्य छत्रेणाच्छादितमिति कौस्तुभे ।

नोग्नयइदंनमम तुभ्यमग्नेपर्यवहन्सूर्यासावित्रीसूर्यासावित्र्यनुष्टुप् सूर्यासावित्र्याइदं० सोमोददिदितिपञ्चानांसूर्यासावित्रीसूर्यासावित्री अनुष्टुभौजगतीत्रिष्टुबनुष्टुप् पंचस्वपिसूर्यासावित्र्याइदं० एवंसप्तचर्वाहुतीर्हुत्वाज्यंव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिर्हुत्वास्विष्टकृदादिसमाप्याचार्यायधेनुंदत्त्वा विप्रान्भोजयेत्

अथयजुर्वेदिनांबौधायनोक्तरीत्याप्रयोगः—तत्रराज्ञःशिष्टानांबन्धूनांचानुमतिंलब्ध्वासंकल्पादिआचार्यपूजनान्तंप्राग्वत्कुर्यात् ब्राह्मणभोजनसंकल्पान्तेआचार्योदेवयजनोल्लेखनादिआप्रणीताभ्यःकुर्यात् ग्रहीतादातुःसमक्षंगत्वापुत्रंमेदेहीतिस्वयमेवभिक्षेत् दाताददामीत्याह ततो दातुःसंकल्पादिपुत्रदानान्तंपूर्ववत् ग्रहीता धर्मायत्वागृह्णामिसंतत्यैत्वागृह्णामीतिपरिगृह्यैनंपुत्रंवस्त्रकुण्डलाङ्गुलीयकैरलंकुर्यात् आचार्यःकुशमयंबर्हिः पालाशमयमिध्मंचसंपाद्यपरिधानप्रभृतिअग्निमुखंकृत्वाचरुश्रपणासादनान्ते पूर्वाङ्गहोमंकृत्वा यस्त्वाहृदाकीरिणेतिपुरोनुवाक्यामुक्त्वा यस्मैत्वं सुकृतेइतियाज्ययाहुत्वा व्यस्तसमस्तव्याहृतीर्हुत्वास्विष्टकृदादिकुर्यात् आचार्यायदक्षिणावस्त्रकुण्डलाङ्गुलीयकंदद्यादिति

दत्तकस्यगोत्रसापिण्ड्यादिनिर्णयः—परगोत्रोत्पन्नदत्तकस्योपनयनमात्रेपालकगोत्रेणकृतेउपनयनोत्तरंप्रतिग्रहेवादत्तकेनाभिवादनश्राद्धादिकर्मसुगोत्रद्वयोच्चारःकार्यः चूडादिसंस्कारेपालकेनकृतेपालकैकगोत्रएव विवाहेतुसर्वदत्तकेनजनकपालकयोरुभयोरपिपित्रोर्गोत्रप्रवरसंबन्धिनीकन्यावर्जनीया नात्रसाप्तपुरुषंपाञ्चपुरुषमित्येवंपुरुषनियमउपलभ्यते सापिण्ड्यंतुजनकगोत्रेणोपनयनेजनकमातृपित्रोःकुलेसाप्तपूरुषंपाञ्चपूरुषं ग्रहीतृमातृपितृकुलेत्रिपूरुषं ग्रहीतृगोत्रेणोपनयनमात्रेकृतेउभयत्रपाञ्चपूरुषंपितृकुले मातृकुलेतुत्रिपूरुषं जातकर्माद्युपनयनान्तसंस्कारे ग्रहीत्राकृतेग्रहीतृकुलेसाप्तपूरुषं मातृतःपाञ्चपूरुषम् अतोन्यूनंजनककुले कल्प्यम् केचित्तुदत्तकप्रवेशेकुलद्वयेपिसर्वथान्यूनमेवसापिंड्यमित्याहुः एवंदत्तकसंततेरपिसापिण्ड्यंज्ञेयम् **दत्तकस्यमरणे**पूर्वापरपित्रोस्त्रिरात्रं सपिण्डानामेकाहमाशौचम् उपनीतदत्तकमरणादौपालकसपिण्डानांदशाहादीतिनीलकण्ठीयेदत्तकनिर्णये **एवंदत्तकेनापिपूर्वापरपित्रोर्मृतौत्रिरात्रं पूर्वापरसपिण्डानांमरणेएकाहम्** पित्रोरौर्ध्वदेहिककरणेतुकर्माङ्गंदशाहमेव दत्तकस्यपुत्रपौत्रादेर्जन्ममरणयोःसपिण्डाना-

मैकाहः **सगोत्रस**पिण्डेदत्तीकृतेतुसर्वेषांदशरात्रमेव पत्नीदुहित्रादिसत्त्वेपिदत्तकएवपितृधनभागीभवति दत्तकग्रहणोत्तरमौरसेजातेदत्तकश्चतुर्थांशभागीनसमभागी केचित्तुप्रतिग्रहीत्राजाताद्युपनयनान्तसंस्कारेविधानेचकृतेऔरससमानांशभागित्वम् संस्कारमात्रकरणे**विधानाभावे विवा**हमात्रलाभोनान्यधनलाभः कतिपयसंस्कारकरणेचतुर्थांशलाभइत्याहुः दत्तकसत्त्वेप्यौरसस्यैवपित्रोःपिण्डदानेधिकारः जनकस्यपिण्डदाभावेदत्तकएवजनकपालकयोरुभयोरपिश्राद्धंकुर्यात्धनंचोभयोर्गृह्णीयादितिनीलकण्ठीये एवं**दत्तकन्याया**अपिस्वीकारउक्तविधिनाकार्यः तत्र**परगोत्रोत्पन्नायाग्र**हणेविवाहे **गोत्रद्वयवर्जनंप्रागवत्** पुत्रपत्न्योरभावेदत्तकन्यैवपितृधनभागिनी इतिदत्तोपयोगिसर्वनिर्णयः

अथकन्यानामेवोत्पत्तौपुत्रार्थंपुत्रकामेष्टिः ऋतुकालात्षष्ठेदिनेसभार्यः कृताभ्यङ्गः प्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्य पुत्रकामःपुत्रकामेष्टिंकरिष्यइति संकल्प्यस्वस्तिवाचनादिनान्दीश्राद्धान्तेऽग्निंप्रतिष्ठाप्य चक्षुषीआज्येनात्रप्रधानं अग्निंपञ्चवारंवरुणंपञ्चवारंविष्णुंपृथ्वीविष्णुंसोमंसूर्यासावित्रींपायसेन शेषेणस्विष्टकृतमित्यादि निर्वापकालेतूष्णींषष्टिमुष्टीन्निरुप्यतथैवप्रोक्ष्य श्वेतवत्सश्वेतगोःक्षीरेणचरुंपक्त्वाज्यभागान्ते आतेगर्भइतिअग्निरैतुइतिसूक्तद्वयस्य हिरण्यगर्भऋषिः क्रमेणाग्नीवरुणौदेवते अनुष्टुप्जगत्यौछन्दसी पायसचरुहोमेविनि० ॐ आतेगर्भोयोनिमैतुपुमान्बाणइवेषुधिम् । आवीरोजायतांपुत्रस्तेदशमास्यःस्वाहा । अग्नयइदं० १ करोमितेप्राजापत्यमागर्भोयोनिमैतुते । अनूनःपूर्णोजायतामश्लोणोऽपिशाचधीतःस्वाहा । अग्नय० २ पुमांस्तेपुत्रोनारितंपुमाननुजायताम् । तानिभद्राणिबीजान्यृषभाजनयन्तुनौस्वाहा । अग्न० ३ यानिभद्राणिबीजान्यृषभाजनयन्तिनः । तैस्त्वंपुत्रान्विन्दस्वसाप्रसूर्धेनुकाभवस्वाहा । अग्न० ४ कामःसमृद्ध्यतांमह्यमपराजितमेवमे । यंकामंकामयेदेवतंमेवायोसमर्धयस्वाहा । अग्न० ५ अग्निरैतुप्रथमोदेवतानांसोस्यैप्रजांमुञ्चतुमृत्युपाशात् । तदयंराजावरुणोनुमन्यतांयथेयंस्त्रीपौत्रमघंनरोदात्स्वाहा । वरुणायेदं० १ इमामग्निस्त्रायतांगार्हपत्यःप्रजामस्यैनयतुदीर्घमायुः । अशून्योपस्थाजीवतामस्तुमातापौत्रमानन्दमभिप्रबुध्यतामियंस्वाहा । वरु० २ मातेगृहेनिशिघोषउत्थादन्यत्रत्वद्रुदत्यःसंविशन्तु । मात्वंविकेश्युरआवधिष्ठाजीवपत्नीपतिलोके विराजपश्यन्तीप्रजांसुमनस्यमानास्वाहा । वरु० ३ अप्रजस्तांपौत्रमृत्युं

पाप्मानमुतवाघम् । शीर्ष्णःस्रजमिवोन्मुच्यद्विषद्भ्यःप्रतिमुञ्चामिपाशं स्वाहा। वरुणा० ४ देवकृतंब्राह्मणंकल्पमानंतेनहन्मियोनिषदःपिशाचान्। क्रव्यादोमृत्यूनधरान्पातयामिदीर्घमायुस्तवजीवन्तुपुत्राःस्वाहा। वरु० ५ नेजमेषेतितिसृणांविष्णुस्त्वष्टागर्भकर्ताविष्णुपृथ्वीविष्णवोनुष्टुप् । नेजमेष० विष्णव० १ यथेयंपृथिवी० पृथिव्याइ० २ विष्णोश्रेष्ठेन० विष्णव० ३ सोमोधेनुंराहूगणोगौतमःसोमस्त्रिष्टुप्। सोमोधेनुं० सोमायेदं० १ तांपूषन्सूर्यासावित्रीसूर्यासावित्रीत्रिष्टुप् पायसचरुहोमेवि० तांपूषञ्छिव० सूर्यासावित्र्याइदं० १ इतिपञ्चदशाहुतीर्हुत्वास्विष्टकृद्धोमं कृत्वा दंपतीअपश्यंत्वेतिद्वयोःप्रजावान्प्राजापत्यःप्रजापतिस्त्रिष्टुप् हुतशेषचरुप्राशनेविनियोगः अपश्यंत्वेतिद्वाभ्यांप्राश्य पिशंगभृष्टिममित्यस्यदैवोदासिःपारुच्छेपइंद्रोगायत्री नाभ्यालंभनेवि० पिशंगभृष्टि० इतिदंपतीनाभ्यालंभनंकुर्यातां यजमानःप्रायश्चित्तादिहोमशेषंसमाप्यविप्रेभ्योगांसुवर्णादिदक्षिणांचदत्त्वारात्रौदंपतीदर्भास्तरणेशयीयातां इतिपुत्रकामेष्टिप्रयोगः

अथपुंसवनादिसंस्काराः—तत्रपुंसवनंव्यक्तेगर्भेद्वितीयेचतुर्थे षष्ठेऽष्टमेवामासेसीमन्तेनसहवाकार्यम् शुक्लपञ्चमीमारभ्यकृष्णपञ्चमीपर्यन्तेचतुर्थीनवमीचतुर्दशीपञ्चदशीवर्जितेतिथौसूर्यभौमगुरुवारेषुप्रशस्तम् क्वचिच्चन्द्रबुधशुक्रवाराउक्ताः नक्षत्राणितुपुन्नामकानिप्रशस्तानि तानिचपुष्यश्रवणहस्तपुनर्वसुमृगाभिजित्मूलानुराधाऽश्विनीत्येतानि अत्रपुष्यो मुख्यः तदभावेश्रवणस्तदभावेहस्तादीनि **अयमेवानवलोभनस्यापिकालः** पुंसवनेनसहकरणीयत्वविधानात् पुंसवनानवलोभनेप्रतिगर्भं कार्ये गर्भसंस्कारत्वात् गर्भाधानसीमन्तोन्नयनेतुस्त्रीसंस्कारत्वात्प्रतिगर्भं नावर्तेते किंतुप्रथमगर्भेएवकार्ये प्रथमगर्भेलोपेतुप्रतिगर्भंतयोर्लोपप्रायश्चित्तमावश्यकम् नचप्रथमापत्येतयोःप्रायश्चित्तेनद्वितीयादिगर्भाणांसंस्कारसिद्धिर्भवति प्रायश्चित्तेनहिप्रत्यवायपरिहारमात्रंनत्वपूर्वाख्यातिशयोत्पादनम् तत्तुसंस्कारविधिनैवेतियुक्तंप्रतिगर्भंप्रायश्चित्तम् पुंसवनानवलोभनयोस्तुप्रथमगर्भेऽनुष्ठानेपिप्रतिगर्भंतयोर्लोपेप्रायश्चित्तम् तच्चपादकृच्छ्रंप्रतिसंस्कारंकार्यम् बुद्धिकृतलोपेद्विगुणम् पुंसवनेपतिःकर्तातदभावेदेवरादिः

अथसीमन्तकालः—तच्चतुर्थेऽष्टमेषष्ठेपञ्चमेमासिवाहितम् । नवमे मासिवाकुर्याद्यावद्गर्भविमोचनम् १ स्त्रीयद्यकृतसीमन्ताप्रसूयेतकदाचन ।

१ अनवलोभनेचेतिशेषः ।

गृहीतपुत्राविधिवत्सातंसंस्कारमर्हति २ पक्षतिथिवारनक्षत्राणिपुंसवनोक्तान्येवप्रशस्तानि क्वचिद्दशमीपर्यन्तंकृष्णोऽपिग्राह्यः षष्ठ्यष्टमीद्वादश्योरिक्ताःपञ्चदशीचवर्ज्याः तासुसंकटेचतुर्थीचतुर्दशीपौर्णमास्योग्राह्याः क्रमेणाष्टचतुर्दशदशनाडिकाआद्यास्त्यक्त्वाषष्ठ्यष्टमीद्वादश्योपिग्राह्याः पुन्नक्षत्राणामलाभेरोहिणीरेवत्युत्तरात्रयाणिग्राह्याणि उक्तनक्षत्राणांप्रथमान्त्यपादौत्यक्त्वामध्यमपादद्वयंग्राह्यमित्युक्तम् **पुंसवनादिप्रयोगनिर्णयः**—इदंकर्मसकृदेवकार्यमित्युक्तम् कात्यायनानांतुगर्भसंस्कारत्वात्प्रतिगर्भमावर्तनीयम् सीमन्तोन्नयनेपतिरेवकर्ता गर्भाधानलोपेतत्प्रायश्चित्तार्थंविप्रायगांदत्त्वापुंसवनादिकार्यम् तत्राश्वलायनानांदेशकालसंकीर्तनान्ते ममास्यांभार्यायामुत्पत्स्यमानगर्भस्यगार्भिकबैजिकदोषपरिहारपुंरूपतासिद्धिज्ञानोदयप्रतिरोधपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंपुंसवनमनवलोभनं[1] ममास्यांभार्यायांगर्भाभिवृद्धिपरिपन्थिपिशितरुधिरप्रियालक्ष्मीभूतराक्षसीगणदूरनिरसनक्षमसकलसौभाग्यनिदानमहालक्ष्मीसमावेशनद्वाराप्रतिगर्भंबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वाराचश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंस्त्रीसंस्काररूपंसीमन्तोन्नयनाख्यंकर्मचतन्त्रेणकरिष्यइतिसंकल्पःसीमन्तेनसहत्रयाणांकरणेज्ञेयः नान्दीश्राद्धेक्रतुदक्षसंज्ञकाविश्वेदेवाः पुंसवनस्यपृथक्त्वे[2]पवमानसंज्ञकमौपासनाग्निंप्रतिष्ठापयेत् त्रयाणांसहत्वे[3]मङ्गलनामानंप्रतिष्ठापयेत् गृह्याग्निविच्छेदेसर्वाधानिनश्चाग्न्युत्पत्तिःपूर्ववत् पुंसवनेप्रजापतिंचरुणा सीमन्तेधातारंद्विःराकांद्विःविष्णुंत्रिःप्रजापतिं सकृदाज्येनजुहुयात् अवशिष्टःप्रयोगोन्यत्रज्ञेयः शाखान्तरेषुचतत्तद्ग्रन्थेभ्योज्ञेयः अत्रप्रतिसंस्कारंदशदशत्रींस्त्रीन्वाब्राह्मणान्भोजयेत् शक्तेनशतंशतम् **सीमन्ताङ्गभोजनेप्रायश्चित्तं**पारिजाते ब्रह्मौदनेचसोमेचसीमन्तोन्नयनेतथा। जातश्राद्धेतथा भुक्त्वाभोक्ताचान्द्रायणंचरेत् १ यद्वाअराइवेतिमन्त्रस्यशतवारंजपः एतच्चआधानाङ्गब्रह्मौदनाङ्गभोजनइवसीमन्ताङ्गभोजनेज्ञेयम् नतु तद्दिनेतद्गृहेभोक्तृमात्रस्येतिपारिजातोक्तंयुक्तम्

अथगर्भिणीधर्माः—गर्भिणीकुञ्जराश्वादिशैलहर्म्यादिरोहणम्। व्यायामंशीघ्रगमनंशकटारोहणंत्यजेत् १ नभस्मादावुपविशेन्मुसलोलूखलादिषु। त्यजेज्जलावगाहंचशून्यंसद्मतरोस्तलम् २ कलहंगात्रभङ्गंचती-

१ पुंसवनमनवलोभनं च तन्त्रेणकरिष्ये इतिपृथक्करणेपि उभयोः सहविधानात्।
२ अनवलोभनेनसहेतिशेषः। ३ केवलसीमन्ते वा॥

क्ष्णात्युष्णादिभक्षणम् । संध्यायामतिशीताम्लंगुर्वाहारंपरित्यजेत् ३ व्यवायशोकासृङ्मोक्षंदिवास्वापंनिशिस्थितिम् । भस्माङ्गारनखैर्भूमिलेखनंशयनंसदा ४ त्यजेदमङ्गलंवाक्यंनचहास्याधिकाभवेत् । नमुक्तकेशानोद्विग्नाकुकुटासनगानच ५ गर्भरक्षासदाकार्यानित्यंशौचनिषेवणात् । प्रशस्तमन्त्रलिखनाच्छस्तमाल्यानुलेपनात् ६ विशुद्धगेहवसनाद्दानैःश्वश्र्वादिपूजनैः । हरिद्राकुङ्कुमंचैवसिन्दूरंकज्जलंतथा ७ केशसंस्कारताम्बूलंमाङ्गल्याभरणंशुभम् । चतुर्थेमासिषष्ठेवाप्यष्टमेगर्भिणीवधूः । यात्रांविवर्जयेन्नित्यमाषष्ठात्तुविशेषतः ८

अथपतिधर्माः—गर्भिणीवाञ्छितंद्रव्यंतस्यैदद्याद्यथोचितम् । सूतेचिरायुषंपुत्रमन्यथादोषमर्हति १ सिन्धुस्नानंद्रुमच्छेदंवपनंप्रेतवाहनम् । विदेशगमनंचैवनकुर्याद्गर्भिणीपतिः २ वपनंमैथुनंतीर्थंश्राद्धभोजनमेवच । वर्जयेत्सप्तमान्मासान्नावआरोहणंतथा ३ युद्धादिवास्तुकरणंनखकेशविकर्तनम् । चौलंशवानुगमनंविवाहंचविवर्जयेत् ४ मुण्डनंपिण्डदानंचप्रेतकर्मचसर्वशः । नजीवत्पितृकःकुर्याद्गुर्विणीपतिरेवच ५ अत्रकर्तनमपि निषिध्यते वपनस्यनिषेधेपिकर्तनंतुविधीयतइतिवाक्यंतुजीवत्पितृकादीनां योवपननिषेधस्तत्रकर्तनविधिपरम् एतदपवादः क्षौरंनैमित्तिकंकुर्यान्निषेधे सत्यपिध्रुवम् । पित्रोःप्रेतविधानंचगर्भिणीपतिराचरेत् १ अन्वष्टक्याष्टकयोर्गर्भिणीपतिःपिण्डदानंकुर्यात् केचित्पित्रोःप्रतिसांवत्सरिकेपिण्डदानं कुर्वन्ति दर्शमहालयादिषुनैवकार्यम्

अथगर्भस्रावहरंकाञ्चनयज्ञोपवीतदानंमहार्णवे इदंस्त्रीकर्तृकम् शुभदिनेस्त्रीआचम्यदेशकालौसंकीर्त्यममगर्भस्रावनिदानसकलदोषपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंवायुपुराणोक्तंसुवर्णयज्ञोपवीतदानविधिंकरिष्यइतिसंकल्प्यपलेनतदर्धेनतदर्धार्धेनयथाशक्तिवाहैमंयज्ञोपवीतंग्रन्थिप्रदेशेमौक्तिकयुतंकृत्वा तथैववज्रमणियुतंराजतमुत्तरीयंचकृत्वोभयंपञ्चगव्येनगायत्र्याप्रक्षाल्य ताम्रपात्रेद्रोणमितंदधिनिक्षिप्य तन्मध्येद्रोणमितमाज्यं निक्षिप्याज्योपरितदुभयंसंस्थाप्यभर्ताब्राह्मणोवागायत्रीमन्त्रेणगन्धादिभिः पूजयेत् **गुञ्जमाषादिमानानि**—अष्टगुञ्जात्मकोमाषः दशमाषाःसुवर्णम् पलकुडवप्रस्थाढकद्रोणाःसुवर्णादिपूर्वपूर्वचतुर्गुणाः दध्याज्ययोर्द्रोणपरिमाणाभावेशक्त्यनुसारिप्रमाणं ब्राह्मणद्वाराआज्यमधुमिश्रैस्तिलैरष्टोत्तरशतंगायत्र्याव्याहृतिभिर्वाहोमंकारयेत् त्यागंभर्तावास्त्रीवाकुर्यात्

होमकर्तारंविप्रंवस्त्राद्यैःसंपूज्यप्राङ्मुखायतस्मैउदङ्मुखास्त्रीदानंकुर्यात् तद्य-
था उपवीतंपरिमितंब्रह्मणाविधृतंपुरा । भवनौकास्त्वदानेनगर्भसंधारयेह्यहम्
१ इतिमन्त्रेणविप्रस्यनामगोत्रेउच्चार्यताम्रपात्रस्थदध्याज्यसंस्थंसुपूजितंसोत्त-
रीयकमिदंयज्ञोपवीतं गर्भस्रावनिदानदोषपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं
तुभ्यमहंसंप्रददेनमम प्रतिगृह्यताम् विप्रःप्रतिगृह्णामीत्यादि यथाशक्तिद-
क्षिणांदत्त्वान्येभ्योपियथाशक्तिदक्षिणांदत्त्वाप्रतिग्रहीतुरनुव्रज्यनमस्कार-
क्षमापनादिकृत्वाविप्रभोजनंसंकल्प्यकर्मेश्वरायार्पयेत् एतच्च स्रवद्गर्भाभ-
वेत्सातुबालकंहन्तियाविषैरित्युक्तेर्बालहत्याप्रायश्चित्तंकृत्वाकार्यम् अन्य-
त्रतु स्वर्णधेनुदानहरिवंशश्रवणादीन्युक्त्वाघृतपूर्णताम्रकलशदानादिविधा-
नान्युक्तानि

अथसूतिकागृहप्रवेशः—गृहनैर्ऋत्यांसूतिकागृहंकृत्वा तत्राश्वि-
नीरोहिणीमृगपुनर्वसुपुष्यत्र्युत्तराहस्तचित्रास्वात्यनुराधाधनिष्ठाशततारका-
नक्षत्रेषु रिक्तादिवर्ज्यतिथौ चन्द्रानुकूल्येशुभलग्नेसूतिकाप्रवेशो गोविप्रदे-
वपूजनंकृत्वा मन्त्रवाद्यघोषेणसापत्यस्त्रीभिःसहकार्यः असंभवेसद्योवा

अथसुखप्रसवकरम्—प्रसवप्रतिबन्धेऋग्विधाने प्रमंदिनेइत्यृ-
चंविजिहीर्ष्वेतिसूक्तंवाजपेत् एताभ्यामभिमन्त्रितजलंवापाययेत् तेनसु-
खप्रसवः शीघ्रप्रसवमन्त्रस्तु हिमवत्युत्तरेपार्श्वेसुरथानामयक्षिणी । तस्याः
स्मरणमात्रेणविशल्यागर्भिणीभवेत् १ ॐ क्षींॐस्वाहेतिमन्त्रेणदूर्वाङ्कुरे-
णतिलतैलंशतंसहस्रंवाऽभिमन्त्र्यकिंचित्पाययेत् किंचिन्मात्रस्यगर्भेलेपश्च
सम्यग्लेपेशीघ्रंसुखप्रसवः अस्थिमात्रावशिष्टगोमस्तकस्यसूतिकागृहोपरि
निधानेसुखप्रसवः वंशनिम्बयोस्त्वक्तुलसीमूलंकपित्थपत्रंकरवीरबीजंच
समभागंमहिषीदुग्धेनपेषयित्वातेनसतैलेनयोनिलेपेसद्यःप्रसवः

अथजातकर्म—मूलज्येष्ठाव्यतीपातादावनुत्पन्नस्यजातमात्रस्यपुत्रस्य
पितामुखंकुलदेवतावृद्धप्रणामपूर्वकमवलोक्यनद्यादावुदङ्मुखःस्नायात् त-
दसंभवेगृहेआनीताभिःशीताभिःस्वर्णयुताभिरद्भिःस्नायात् एतच्चरात्रावपि-
नद्यादौकार्यम् अशक्तोरात्रावग्निसन्निधौस्वर्णयुतशीतोदकैः मूलादिषुजनने
तुमुखमदृष्ट्वैवस्नानम् देशान्तरगतेजनकेपुत्रजन्मश्रवणोत्तरंस्नानम् सर्वत्र

१ नौकादुःखतारणोपायभूताभवेत्यर्थः । २ चन्द्रसूर्यग्रहणे इतिशेषः ३ आदिपदेन-
नशतपत्रादिकमलैः शिवपूजनादि । ४ प्राग्द्वारमुत्तरद्वारंवा । ५ मात्रपदेनपुत्रमुखदर्श-
नेऽव्यवधानंनिषिध्यते ।

स्नानात्प्रागस्पृश्यत्वम् एवंकन्योत्पत्तावपिस्नानंतत्प्रागस्पृश्यत्वंचज्ञेयम् अन्यसपिण्डाशौचमध्येजननेपिपितुस्तात्कालिकीस्नानदानादौजातकर्मणिच शुद्धिः केचिन्मृताशौचेपुत्रजननेजातकर्माशौचान्तेकार्यमित्याहुः नालच्छेदनात्पूर्वंसंपूर्णसंध्यावन्दनादिकर्मणिनाशौचम् प्रथमदिनेपञ्चमषष्ठदशमदिनेचदानप्रतिग्रहयोर्नदोषः शृतमन्नंनग्राह्यम् ज्योतिष्टोमादिदीक्षावतास्वयमन्येनवाजातकर्मनकार्यम् किंतुअवभृथस्नानान्तेदीक्षांविसृज्यस्वयंकार्यम् श्रेष्ठः कनिष्ठेनपुंसवनादिकंनकारयेत् जातकर्मतुकारयेत् अतिक्रान्तंतुस्वयमेवकुर्यात् महारोगार्तोजातकर्मस्वयंनकुर्यात् अच्छिन्ननाभिकर्तव्यंश्राद्धंवैपुत्रजन्मनि। पुत्रपदेनकन्यापिगृह्यते तथाचसंस्काराङ्गभिन्नंकन्यापुत्रयोर्जन्मनिमित्तकंनान्दीश्राद्धंविधीयते एतच्चरात्रावपिकार्यम् तच्चहेम्नैवकार्यंनत्वन्नादिना **जातकर्मप्रयोगः**—तथाच स्नातोऽलंकृतःपिताअकृतनालच्छेदमपीतस्तन्यमन्यैरस्पृष्टंप्रक्षालितंकुमारंमातुरुत्सङ्गेकारयित्वाचमनादिदेशकालादिकीर्तनान्ते अस्यकुमारस्यगर्भाम्बुपानजनितदोषनिबर्हणायुर्मेधाभिवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंजातकर्मकरिष्ये तदादौस्वस्तिपुण्याहवाचनंमातृकापूजनंचकरिष्ये हिरण्येनपुत्रजन्मनिमित्तकंजातकर्माङ्गंचनान्दीश्राद्धंतन्त्रेणकरिष्ये इतिसंकल्प्ययथागृह्यंकुर्यात् ततोदद्यात्सुवर्णंचभूमिंगांतुरगंरथम्। छत्रंछागंचमाल्यंचशयनंचासनंगृहम् १ तिलपूर्णानिपात्राणिसहिरण्यानिचैवहि । भक्षयित्वातुपक्वान्नंद्विजश्चान्द्रायणंचरेत् १ सूतकेतुसकुल्यानांनदोषोमनुरब्रवीत्। अथारिक्तपाणिर्ज्योतिर्विदंसंपूज्यतस्माज्जन्मलग्नगतशुभाशुभग्रहनिर्णयंज्ञात्वाप्रतिकूलग्रहानुकूल्यार्थं तत्तद्ग्रहप्रीत्यर्थंदानानिकुर्यात् ग्रहमन्त्रजपादिशान्तिसूक्तजपादिकर्मणिविप्रान्वानियोजयेत् ततोनालच्छेदंकारयित्वाहिरण्योदकेनमातुर्दक्षिणस्तनं प्रक्षाल्यमात्राकुमारंपाययेत् तत्रइमांकुमारइत्यादिमन्त्रंविप्रादिःपठेत् जातकर्माद्यन्नप्राशनान्तसंस्कारेषुआश्वलायनानांहोमःकृताकृतः होमपक्षे नान्दीश्राद्धान्तेजातकर्माङ्गहोमंकरिष्येइतिसंकल्प्यलौकिकाग्निंप्रतिष्ठाप्यान्वाधानाद्याज्यभागान्ते अग्निमिन्द्रंप्रजापतिंविश्वान्देवान्ब्रह्माणमाज्येनजुहुयात् मधुसर्पिःप्राशनादिमूर्धावघ्राणान्तेस्विष्टकृदादिकुर्यादितिक्रमः अन्येषांयथागृह्यंहोमादिज्ञेयम् कुमार्याअपिजातकर्मादिसंस्काराश्चौलान्ताःसर्वे अमन्त्रकंकार्याः विवाहस्तुसमन्त्रकः अतःकन्यायाजातकर्मादिसंस्कारलोपेतत्तत्कालेविवाहकालेवाप्रायश्चित्तंकृत्वाविवाहःकार्यः अत्रसर्वत्रजातक-

र्मनामकर्मादौमुख्यकालातिक्रमेगुर्वाद्यस्तरहितेशुभनक्षत्रादौजातकर्मादिकंकार्यम् तत्रजातकर्मणिनक्षत्राणि रोहिणीत्र्युत्तराश्विनीहस्तपुष्यानुराधारेवतीमृगचित्राश्रवणादित्रयस्वातीपुनर्वसवः रिक्तापर्वरहितास्तिथयः भौमशनिभिन्नवाराः भद्रावैधृत्यादिशून्येसुकेन्द्रलग्नेशुभम्

षष्ठीपूजनम्—अथपञ्चमषष्ठदिनयोर्जन्मदानांपूजनम् रात्रेःप्रथमयामेपित्रादिःस्नात्वाचम्यदेशकालौसंकीर्त्य अस्यशिशोःसमातृकस्यायुरारोग्यप्राप्तिसकलानिष्टशान्तिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं विघ्नेशस्यजन्मदानां जीवन्त्यपरनाम्न्याःषष्ठीदेव्याःशस्त्रगर्भाभगवत्याश्चपूजनंकरिष्यइतिसंकल्प्यतण्डुलपुञ्जेषुविघ्नेशंजन्मदाश्चनाममन्त्रेणावाह्य आयाहिवरदेदेविमहाषष्ठीतिविश्रुते । शक्तिभिःसहबालंमेरक्षजागरवासरे १ इतिषष्ठीदेवीमावाह्य नाम्नाभगवतीमावाह्य नामभिः शक्तिस्त्वंसर्वदेवानांलोकानांहितकारिणी । मातर्बालमिमंरक्षमहाषष्ठिनमोस्तुते १ इति मन्त्रेणच षोडशोपचारैःसंपूज्यप्रार्थयेत् लम्बोदरमहाभागसर्वोपद्रवनाशन। त्वत्प्रसादादविघ्नेशचिरंजीवतुबालकः १ जननीसर्वभूतानांबालानांचविशेषतः । नारायणीस्वरूपेणबालंमेरक्षसर्वदा २ प्रेतभूतपिशाचेभ्योशाकिनीडाकिनी[1]पुच । मातेवरक्षबालंमेश्वापदेपन्नगेषुच ३ गौरीपुत्रोयथास्कन्दःशिशुत्वे रक्षितःपुरा । तथाममाप्ययंबालःषष्ठिकेरक्ष्यतांनमः ४ इति विप्रेभ्यस्ताम्बूलदक्षिणादिदद्यात् रात्रौजागरणंकुर्यात् पञ्चमषष्ठदिनयोर्दानप्रतिग्रहयोर्नदोषः[2] दशमदिनेबलिदानंस्वीयेभ्योन्नदानंचकार्यम्

अथाशौचेकर्तव्यनिर्णयः—सूतकेमृतकेकुर्यात्प्राणायाममममन्त्रकम् । तथामार्जनमन्त्रांश्चमनसोच्चार्यमार्जयेत् १ गायत्रींसम्यगुच्चार्यसूर्यायार्घ्यंनिवेदयेत् । उपस्थानंनैवकार्यंमार्जनंतुकृताकृतम् २ सूर्यंध्यायन्नमस्कुर्यात् गायत्रीजपोनकार्यः अर्घ्यान्तामानसीसंध्येत्युक्तेः केचिन्मनसा दशगायत्रीजपःकार्यइत्याहुः वैश्वदेवब्रह्मयज्ञादयःपञ्चमहायज्ञानकार्याः वेदाभ्यासोनकार्यः औपासनहोमपिण्डपितृयज्ञावसगोत्रेणकारयेत् केचिच्छ्रौतकर्मणि सद्यःशुद्ध्युक्तेरग्निहोत्रहोमःस्नात्वाचम्यस्वयंकार्यइत्याहुः अपरेतु सर्वस्याप्याशौचापवादस्यानन्यगतिकत्वात्सतिब्राह्मणेब्राह्मणद्वारैव कार्यः ब्राह्मणाभावेस्वयंकार्यइत्याहुः स्थालीपाकोनकार्यः आशौचान्ते कार्यः सर्वथालोपप्रसक्तौस्थालीपाकोपिब्राह्मणद्वाराकार्यः अन्वाधानोत्त-

१ डाकिनीयोगिनीषुचेतिपाठान्तरम् । २ पक्वान्नभिन्नदानप्रतिग्रहयोर्नदोषइतिकौस्तुभे ।

रंसूतकप्राप्तौब्राह्मणद्वाराश्रौतेष्टिस्थालीपाकौ होमादौत्यागःस्नात्वास्वयंकार्यः दर्शादिश्राद्धस्यलोपएव प्रतिसांवत्सरिकंश्राद्धमाशौचान्तेएकादशाहेकार्यम् तत्रासंभवेदर्शेव्यतीपातादिपर्वणि एवंपत्न्यामृतुमत्यामपिपिण्डयज्ञदर्शश्राद्धेकार्ये अन्वाधानोत्तररंरजोदोषेइष्टिस्थालीपाकौकार्यौ अन्यथाकालान्तरे दानप्रतिग्रहाध्ययनानिवर्ज्यानि आशौचेन्यस्यान्नंनाश्नीयात् पितृयज्ञस्थालीपाकश्रवणाकर्मादिसंस्थानांप्रथमारम्भोब्राह्मणद्वाराप्याशौचयोर्नभवतिप्रथमारम्भोत्तरंश्रवणाकर्मादिकंविप्रद्वाराऽऽशौचेपिपत्न्यार्तवेपिकार्यम् आग्रयणंतुनभवति अग्निसमारोपप्रत्यवरोहौआशौचेनभवतः तेनसमारोपोत्तरंमाशौचेतैत्तिरीयाणांत्रिदिनंहोमलोपेबह्वृचादीनांद्वादशदिनंहोमलोपेग्निनाशादाशौचान्तेश्रौतस्मार्तयोःपुनराधानमेव समारोपप्रत्यवरोहयोरन्यकर्तृकत्वाभावात् अग्न्यनुगमेप्रायश्चित्तपूर्वकपुनरुत्पत्तिरन्यद्वाराभवति भोजनकालेआशौचप्राप्तौमुखस्थंग्रासंत्यक्त्वास्नायात् तद्ग्रासभक्षणेएकोपवासः सर्वान्नभक्षणेत्रिरात्रोपवासः सूतकेमृतकेचैवनदोषोराहुदर्शनइत्युक्तेर्ग्रहणे स्नात्वाश्राद्धदानजपादिकमाशौचेपिकार्यम् एवंसंक्रान्तिस्नानदानादिकमपि संकटेनान्दीश्राद्धोत्तरंमौञ्जीविवाहयोर्नाशौचम् संकटेमधुपर्कोत्तरमृत्विजांनाशौचम् यजमानस्यदीक्षणीयोत्तरं प्रागवभृथान्नाशौचम् अवभृथमाशौचोत्तरंकार्यम् व्रतेषुनाशौचमित्युक्तेरनन्तव्रतादिकमन्यैःकारयेत् प्रारब्धान्नसत्रस्यान्नदानादिषुनाशौचम् पूर्वसंकल्पितान्नेषुनदोषःपरिकीर्तितः। उदकदुग्धदधिघृतलवणफलमूलभर्जिताद्यन्नानांसूतकिगृहस्थितानांस्वयंग्रहणेदोषाभावः सूतकिहस्तात्तुनग्राह्यम् केचित्तण्डुलादिकमपक्वमन्नंग्राह्यमाहुः इतिसंक्षेपेणनिर्णयोविशेषस्तुवक्ष्यते

अथसूतिकाशुद्धिः—दशाहान्तेसूतिकायाअस्पृश्यत्वनिवृत्तिर्नामकर्मजातकर्मादिप्राप्तकर्माधिकारश्च जातेष्टिविवाहोपनयनादिकर्मसुतुपुत्रप्रसूनांविंशतिरात्रान्तेऽधिकारः कन्याप्रसूनांमासान्तेऽधिकारः

अथजन्मनिदुष्टकालास्तच्छान्तयश्च **निर्णीयन्ते**—तत्रादौ**गोप्रसवः** यत्रजन्मकालेपितुर्मातुःसुतस्यचारिष्टमुक्तं तत्रगोप्रसवशान्तिस्तत्तन्नक्षत्रादिशान्तिश्चकार्या धनाद्यरिष्टेषुनकार्या मूलाश्लेषाज्येष्ठामघानक्ष-

१ आशौचेदर्शादिपर्वप्राप्तावग्निनाशादिति पाठान्तरम् ॥ २ मूलाश्लेषाज्येष्ठान्यतमनक्षत्रेष्वतिगंडेवैधृतौपातेअमाविष्णुपरागादिषुजनने गोप्रसवशान्तिं कुर्यादित्याह भगवान् **बौधायनः** ॥

त्रेषुजननेचतुर्थपादादिषुपित्राद्यरिष्टाभावेपिगोप्रसवः अश्विनीरेवतीपुष्य-चित्रासुनक्षत्रशान्त्यभावेपिगोप्रसवशान्तिरेवकार्या तत्रअस्यशिशोरमुकदुष्टकालोत्पत्तिसूचितारिष्टनिवृत्त्यर्थंगोमुखप्रसवशान्तिंकरिष्येइतिसंकल्प्य गणेशपूजनमात्रंकृत्वा[1] अङ्गादङ्गादितिमन्त्रेणशिशुमूर्धावघ्राणान्तेप्रयोगमध्यएवपुण्याहवाचनमितिकौस्तुभमयूखौ पुण्याहवाचनंशाखोक्तंकृत्वामूर्धावघ्राणान्तेअस्यगोमुखप्रसवस्यपुण्याहंभवन्तोब्रुवन्त्वित्येकवाक्यमेवत्रिर्वदेत् ऋत्विजश्चप्रतिब्रूयुर्नतुशाखोक्तमितिकमलाकरः नान्दीश्राद्धंनकार्यम् अग्निप्रतिष्ठान्तेकस्मिंश्चित्पीठेनवग्रहान्अधिदेवतादिरहितान्प्रतिष्ठाप्यान्वाधानंकुर्यात् आज्यभागान्ते अपःआपोहिष्ठेतितृचेनअप्सुमेसोमइतिगायत्र्याऋचाचमिलितदधिमध्वाज्येनप्रत्यृचमष्टाष्टसंख्याहुतिभिर्विष्णुंतद्विष्णोरित्यृचामिलितदधिमध्वाज्येनाष्टाहुतिभिः यक्ष्महणंअक्षीभ्यामितिसूक्तेनप्रत्यृचमष्टाष्टमिलितदधिमध्वाज्याहुतिभिर्नवग्रहान्दधिमध्वाज्येनाष्टाष्टसंख्याहुतिभिःशेषेणेत्यादिमयूखादयः कमलाकरस्तुदधिमध्वाज्येनापश्चतुर्वारंविष्णुंसकृत्यक्ष्महणमक्षीभ्यामितिसूक्तेनप्रत्यृचमष्टाष्टसंख्याहुतिभिर्नवग्रहानेकैकयाहुत्याशेषेणस्विष्टकृतमित्याह आज्यभागहोमान्तेएकस्मिन्कुम्भेविष्णुवरुणौप्रतिमयोःसंपूज्यौ[2] प्रतिमासुविष्णुवरुणयक्ष्महणःपूज्या इतिमयूखे ततोयथान्वाधानंहोमइतिसंक्षेपः अवशिष्टःप्रयोगःशान्तिग्रन्थेषु एवमग्रेपिदेवताद्रव्याहुतिसंख्यानिमित्तफलमात्रंलिख्यते विस्तरोन्यत्रज्ञेयः

अथकृष्णचतुर्दशीजननशान्तिः—कृष्णपक्षेचतुर्दश्यांप्रसूतेःषड्विधंफलम् । चतुर्दशींचषड्भागांकुर्यादादौशुभंस्मृतम् १ द्वितीयेपि-

---

१ गणेशपूजनाचार्यवरणादिसर्वंकृत्वेत्यर्थः । आचार्यपूजनं आचार्यो यदत्रेति० स्वस्त्ययनंताक्ष्यं० ईशानभागेकर्णिकायुक्तंपंकजंश्वेतरजोभिःकृत्वातत्रव्रीहिस्थशूर्पेरक्तवस्त्रंप्रसार्यतत्रतिलविकिरणंचकृत्वाप्राङ्मुखंअवाक्पादं (प्राङ्मुखंप्राक्शिरसं अवाक्पादं पश्चिमपादमित्यर्थः) शिशुंनिधायसशिशुशूर्पंसूत्रेणवेष्टयित्वा गोमुखसांनिध्यंकृत्वा विष्णुर्योनिमितिसूक्तस्यत्वष्टाविष्णुरनुष्टुप् सूक्तेनजन्मचिंतनंकृत्वातेनैवावृत्त्यापंचगव्येनशिशुंस्नापयित्वागवामंगेष्वितिमंत्रेणगोः सर्वांगे वामांगेषुवा स्पृशेत् ॥ आचार्यः विष्णो श्रेष्ठेनेति शिशुंगृहीत्वामात्रेदद्यात् मातागोमुखसमीपे तं नीत्वा गोपुच्छदेशे पित्रेदद्यात् तत आचार्यः पितृहस्तेनमात्रेदापयेत् नववस्त्रेशिशुंसंस्थाप्यआच्छादनमपसार्यपुत्रमुखेक्षणंकुर्यात् आपोहिष्ठेतितृचेन पंचगव्येन शिशुं प्रोक्षेत् ततः पिता हस्तद्वयेन परिग्रहपूर्वकं अंगादंगादिति मूर्धनि त्रिरवघ्राय स्वस्थाने पुण्याहवाचनं कुर्यात् ततः गोदानं वस्त्रस्वर्णधान्यदानानि ततो होम इति**कौस्तुभमयूखयो**र्मतमित्यर्थः ॥ २ इति **कौस्तुभा**दाविति विशेषः ।

तरंहन्तितृतीयेमातरंतथा। चतुर्थेमातुलंहन्तिपञ्चमेवंशनाशनम् २ षष्ठेतुधनहानिःस्यादात्मनोवंशनाशनम् । तत्रचतुर्दश्याःषडंशानांमध्येद्वितीयतृतीयषष्ठांशेषुजननेगोमुखप्रसवपूर्वकंचतुर्दशीशान्तिः अन्यभागेकेवलचतुर्दशीशान्तिः अस्यशिशोःकृष्णचतुर्दश्याअमुकांशजननसूचितसर्वारिष्टनिरासद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमित्यादिसंकल्पः आग्नेय्यादिचतुर्दिक्षुचत्वारःकुम्भामध्येशतच्छिद्रकुम्भेप्रतिमायांरुद्रावाहनम् मयूखेतुपीठादौरुद्रप्रतिमांसंपूज्यतत्प्राच्यामुदीच्यांवाशतच्छिद्रादिपञ्चकलशस्थापनपूजनम् अन्वाधानेग्रहानष्टाष्टसंख्यसमिदाज्यचरुभिरधिदेवतादीन्एकैकसंख्यसमिच्चर्वाज्याहुतिभिः रुद्रंअश्वत्थप्लक्षपलाशखदिरसमिद्भिश्चर्वाहुतिभिराज्याहुतिभिर्माषैस्तिलैःसर्षपैश्चप्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशताष्टाविंशत्यन्यतरसंख्यया त्र्यंबकमितिमन्त्रेणअग्निंवायुंसूर्यंप्रजापतिंचतिलाहुतिभिरमुकसंख्याभिः सकृद्वाव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिः यद्वाप्रजापतिमेवसमस्तव्याहृतिभिस्तिलैः शेषेणेत्यादि

अथसिनीवालीकुहूजननशान्तिः—तत्रामावास्यायाःप्रथमोयामःसिनीवाली अन्त्योपान्त्ययामौकुहूः मध्यवर्तिपञ्चयामादर्शइतिकेचित् अपरेतुचतुर्दशीमात्रयुतेऽहोरात्रेवर्तमानाअमावास्यासिनीवाली प्रतिपन्मात्रयुतेऽहोरात्रेवर्तमानाकुहूः तेनामायावासरत्रयस्पर्शित्वलक्षणदिनवृद्ध्यभावेसूर्योदयस्पर्शत्वाभावलक्षणक्षयाभावेचदर्शोनास्त्येव उदयात्पूर्वाहोरात्रेवर्तमानायाःसिनीवालीत्वात् उदयोत्तरंवर्तमानायाःकुहूत्वात् दिनक्षयेसर्वाप्यमादर्शसंज्ञानतत्रसिनीवालीकुहूभागौ केवलचतुर्दशीकेवलप्रतिपद्युक्तत्वाभावात् एवंदिनवृद्धौत्रिदिनस्पर्शेमध्यदिनस्थाषष्टिनाडीमितामावास्यादर्शसंज्ञा चतुर्दश्यादियोगाभावात् पूर्वोत्तरदिनस्थौभागौसिनीवालीकुहूसंज्ञावित्याहुः इदंमयूखेस्पष्टम् सिनीवाल्यांप्रसूतास्याद्यस्यभार्यापशुस्तथा। गजाश्वामहिषीचैवशक्रस्यापिश्रियंहरेत् १ गोपक्षिमृगदासीनांप्रसूतिरपिवित्तहृत्। कुहूप्रसूतिरत्यर्थंसर्वदोषकरीस्मृता २ यस्यप्रसूतिरेतेषांतस्यायुर्धननाशनम् । शान्त्यभावेर्हतित्यागमत्रजातोनसंशयः ३ अत्यागेनाशयेत्किंचित्स्वयंवानाशमाप्नुयात्। सिनीवालीजननसूचितेत्यादिःकुहूजननसूचितारिष्टनाशेत्यादिश्चसंकल्पः कुहूजननेगोप्रसवोपीति

१ सिनीवालीकुहूलक्षणयोर्मात्रपदनिवेशस्यविद्यमानत्वादितिभावः। २ यस्य एतेषां भार्यापश्वादीनां प्रसूतिस्तस्यायुर्धननाशनं भवतीत्यर्थः।

केचित् अत्रोभयत्रापिचतुर्दशीशान्तिवच्छतच्छिद्रकलशसहिताःपञ्चकलशाः मध्येरुद्रःप्रधानदेवता इन्द्रःपितरश्चपार्श्वदेवते इतिप्रतिमात्रयम् इन्द्रस्यपितॄणांचप्रधानरुद्रन्यूनसंख्ययाप्रधानोक्तसर्वद्रव्यैर्होमः अवशिष्टान्वाधानदेवतोहश्चतुर्दशीशान्तिवत् प्रधानदेवतापूजोत्तरंगोवस्त्रस्वर्णदानानिकृत्वा गोभूतिलहिरण्याज्यवासोधान्यगुडानिच । रौप्यंलवणमित्येतद्दशदानानिदापयेत् १ क्षीराज्यगुडदानंचकृत्वाहोमंसमारभेत्। एतानिदानानिऋत्विग्भ्योदेयानि तेनान्तेपृथक्दक्षिणादानंनकार्यम् अतएवात्र गवादेर्दक्षिणारूपत्वात्सदक्षिणंदानंनभवति अन्यत्रदशदानादीनांसदक्षिणं दानंकार्यम् अथैतेषांमानम् भुवोमानंगोचर्म सप्तहस्तोदण्डः त्रिंशदण्डा वर्त्तनम् दशवर्त्तनानि गोचर्म तिलानांद्रोणैः सुवर्णरजतयोर्दशमाषतदर्धतदर्धान्यतमम् आज्यस्यचत्वारिंशत्पलानि वाससस्त्रिहस्तत्वम् धान्यस्यपञ्चद्रोणाः एवंगुडलवणयोः एतावत्प्रमाणाशक्तौनित्यनैमित्तिकेयथाशक्तिदेयानि यथाशक्तिहिरण्यंवातत्तत्प्रतिनिधित्वेनहिरण्यगर्भेतिमन्त्रेणदेयम् नैमित्तिकादेरकरणेप्रत्यवायात् अभ्युदयादिफलार्थंतुदशदानानिशक्तिंविनानकार्याणीतिभाति होमान्तेबलिदानाभिषेकादि इतिसिनीवालीकुहूशान्तिः

अथदर्शशान्तिः—अथातोदर्शजातानांमातापित्रोर्दरिद्रता । तद्दोषपरिहारार्थंशान्तिंवक्ष्यामितेसदा १ अस्य० दर्शजननसूचितारिष्टनिरासार्थं शान्तिंकरिष्येइतिसंकल्पः स्थण्डिलात्पूर्वदेशेकलशंप्रतिष्ठाप्यकलशाग्न्योर्मध्येसर्वतोभद्रपीठेब्रह्मादिमण्डलदेवताआवाह्यतन्मध्येस्वर्णप्रतिमायांयेचेहेतिमन्त्रेणपितॄनावाहयेत् तद्दक्षिणेरजतप्रतिमायामाप्यायस्वेतिसोममुत्तरतस्ताम्रप्रतिमायांसवितापश्चातादितिसूर्यंचावाह्यसंपूज्याग्निंप्रतिष्ठाप्यसर्वतोभद्रैशान्यांग्रहस्थापनादि अन्वाधानेआदित्यादिग्रहान् अमुकसंख्याभिःसमिच्चर्वाज्याहुतिभिः पितॄन्अष्टाविंशतिसंख्याकाभिःसमिच्चरुभ्यांसोमंसूर्यंच प्रत्येकमष्टोत्तरशतसंख्यसमिच्चर्वाहुतिभिः शेषेणस्विष्टकृतमित्यादि अत्रस्विष्टकृतःपूर्वं मातापितृशिशूनांकलशोदकेनाभिषेकस्ततःस्विष्टकृद्बलिदानादीतिविशेषः इतिदर्शशान्तिः

अथनक्षत्रशान्तिः—तत्रमूलनक्षत्रफलम् पितास्रियेतमूलाद्ये

---

१ द्रव्याणितु अश्वत्थप्लक्षपालाशखदिरसमिधः आज्यचरुसर्षपतिलमाषाश्चेति **कौस्तुभे** । २ अत्र भूमिदानमधिकंकौस्तुभे । ३ चतुःप्रस्थमाढकं अष्टाढको द्रोणः प्रस्थो नाम प्राकृतभाषया शेर इति प्रसिद्धः ।

पादेपुत्रजनिर्यदि । द्वितीयेजननीनाशोधननाशस्तृतीयके १ चतुर्थेकुलनाशोऽतःशान्तिःकार्याप्रयत्नतः । कचिच्चतुर्थचरणःशुभउक्तोमनीषिभिः । एवंचदुहितुर्ज्ञेयंमूलजातफलंबुधैः २ केचित्तु नकन्याहन्तिमूलर्क्षेपितरंमातरंतथा मूलजाश्वशुरंहन्तिश्वश्रूमाश्लेषजासुता १ ज्येष्ठायांतुपतिज्येष्ठंविशाखोत्थातुदेवरम् । शान्तिर्वापुष्कलास्याच्चेत्तर्हिदोषोनविद्यते २ इत्याहुः अभुक्तमूलसंभवंपरित्यजेत्तुबालकम् । समाष्टकंपिताथवानतन्मुखंविलोकयेत् ज्येष्ठान्तेघटिकाचैकामूलादौघटिकाद्वयम् । अभुक्तमूलमथवासंधिनाडीचतुष्टयम् १ वृषालिसिंहेषुघटेचमूलंदिविस्थितंयुग्मतुलाङ्गनान्त्ये । पातालगंमेषधनुःकुलीरनक्रेषुमर्त्येष्विवितिसंसरन्ति २ एतल्लग्नफलम् । स्वर्गेमूलेभवेद्राज्यंपातालेचधनागमः । मृत्युलोकेयदामूलंतदाशून्यंसमादिशेत् १ नवमासंसार्पदोषोमूलदोषोऽष्टवर्षकम् । ज्यैष्ठोमासान्पञ्चदशतावद्दर्शनवर्जनम् २ व्यतीपातेङ्गहानिःस्यात्परिघेमृत्युमादिशेत् । वैधृतौ पितृहानिःस्यान्नष्टेन्दावन्धतांव्रजेत् ३ मूलेसमूलनाशःस्यात्कुलनाशोधृतौ भवेत् । विकृताङ्गश्चहीनश्चसंध्ययोरुभयोरपि ४ तद्वत्सदन्तजातस्तुपादजातस्तथैवच । तस्माच्छान्तिंप्रकुर्वीतग्रहाणांक्रूरचेतसाम् ५ व्यतीपातादौग्रहमखसहितातत्तच्छान्तिरवश्यंकार्या इतरशान्तिषुग्रहमखोनावश्यकइत्यर्थः मुख्यकालंप्रवक्ष्यामिशान्तिहोमस्ययत्नतः । जातस्यद्वादशाहेतु जन्मर्क्षेवाशुभेदिने १ जननाद्द्वादशाहेशान्तिकरणेशान्त्युक्तनक्षत्राहुतिवह्निचक्रावलोकनादिकंनावश्यकम् कालान्तरेआवश्यकम् एवमन्यशान्तिष्वपिज्ञेयम् **अग्निचक्रं—सर्वशान्त्युपयोगिशुभदिननिर्णयः**—तद्यथा शुक्लादितस्तिथिःसैकावारयुक्ताब्धिशेषिता । खेगुणेभुविवासोग्नेर्द्व्येकयोःस्यादधोदिवि १ भूमावग्निःशुभः **होमाहुतिः**[1]सूर्यभतस्त्रिभंत्रिभंगण्यंमुहुस्तत्रचचन्द्रभावधि । सूर्यज्ञशुक्रार्कजचन्द्रभूमिजाजीवस्तमःकेतुरसत्यसन्मुखे १ संस्कारनित्यकर्मसुनिमित्ताव्यवहितनैमित्तिकेषुरोगातुरेचवह्निचक्रादिकंनापेक्षितम् अग्नेःस्थापनवेलायांपूर्णाहुत्यामथापिवा । आहुतिर्वह्निवासश्चविलोक्यौशान्तिकर्मणि १ त्र्युत्तरारोहिणीश्रवणधनिष्ठाशततारकापुनर्वसुस्वातीमघाश्विनीहस्तपुष्यानुराधारेवती-

---

१ सूर्यर्क्षाचंद्रनक्षत्रपर्यंतं त्रिभं त्रिभं गण्यं तत्र सूर्यनक्षत्राद्यनक्षत्रत्रय तत्सूर्यस्य ततः नक्षत्रत्रयं बुधस्य एवं गणिते सति शुभग्रहस्य नक्षत्रं चेत् **होमाहुतिचक्रं** विद्यते । अशुभग्रहस्यचेन्नास्तीत्यर्थः ।

नक्षत्रेषुगुरुशुक्रास्तमलमासरहितेशुभवारतिथ्यादौशान्तिःकार्या निमि-त्ताव्यवहितनैमित्तिकेरोगशान्तौचअस्तादिविचारणानास्ति इतिप्रसङ्गा-त्सर्वशान्त्युपयोगिशुभदिननिर्णयः अभुक्तमूलोत्पत्तौवर्षाष्टकंशिशुत्यागः ततःशान्तिः तदन्यमूलोत्पत्तौद्वादशाहेअव्यवहितागामिमूलयुते शु-भदिनेवान्यत्रशुभदिनेवागोप्रसवशान्तिंकृत्वास्यशिशोर्मूलप्रथमचरणोत्प-त्तिसूचितारिष्टनिरासार्थंसग्रहमखांशान्तिंकरिष्यइतिसंकल्पयेत् द्विती-यादिपादोत्पत्तौसंकल्पेतथोहः ब्रह्मसदस्यौकृताकृतौ ऋत्विजोष्टौच-त्वारोवा मध्यकलशेस्वर्णप्रतिमायांरुद्रावाहनादि तस्यचतुर्दिक्षुकुम्भ-चतुष्टयेऽक्षतपुञ्जेषुवरुणपूजा यद्वा मध्यकुम्भेप्रतिमायांरुद्रस्तदुत्तरकुम्भे वरुणःपूज्यइतिकुम्भद्वयम् रुद्रकुम्भोत्तरतःकुम्भेप्रतिमासु निर्ऋतिमि-न्द्रमपश्चावाह्यपद्मस्यचतुर्विंशतिदलेषुउत्तराषाढाद्यनूराधान्तचतुर्विंशतिन-क्षत्राणांविश्वदेवादिचतुर्विंशतिदेवतास्तण्डुलपुञ्जादिष्वावाह्यदिक्षुलोकपा-लांश्चावाह्यपूजयेत् अग्निग्रहस्थापनाद्यन्तेऽन्वाधानेऽर्कादिग्रहान्समिच्चर्वा-ज्याहुतिभिःनिर्ऋतिंप्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्याभिर्घृतमिश्रपायससमिदा-ज्यचर्वाहुतिभिः यद्वा पायसेनाष्टोत्तरशतसंख्ययासमिदाज्यचरुभिरष्टाविं-शतिसंख्ययाइन्द्रमपश्चप्रतिद्रव्यमष्टाविंशतिसंख्ययापायससमिदाज्यचर्वा-हुतिभिर्विश्वदेवादिचतुर्विंशतिदेवताअष्टाष्टपायसाहुतिभिःरक्षोहणमग्निंकृ-णुष्वपाजेतिपञ्चदशऋग्भिःप्रत्यृचमष्टाष्टसंख्यकृसराहुतिभिः १२० स-वितारंदुर्गांत्र्यंबकंकवीन्दुर्गांवास्तोष्पतिंअग्निंक्षेत्रपालंमित्रावरुणावग्निंचा-ष्टाष्टकृसराहुतिभिः श्रियं हिरण्यवर्णामितिपञ्चदशऋग्भिःप्रत्यृचमष्टाष्टस-मिदाज्यचर्वाहुतिभिः सोमं त्रयोदशपायसाहुतिभिः रुद्रंस्वराजंचतुर्गृही-ताज्येनाग्निंवायुंसूर्यंप्रजापतिंचाज्येनशेषेणस्विष्टकृतमित्यादि कवीनित्यत्र ऋत्विक्स्तुतिमित्युद्देशोमयूखादौ शूर्पत्रयेनिर्वापः तत्रप्रथमेशूर्पेपायसा-र्थंतूष्णींद्वादशमुष्टीन्निर्ऋतिमिन्द्रमपश्चोद्दिश्यनिरुप्य द्वितीयेचर्वर्थंतदेव त्रयमुद्दिश्यद्वादशमुष्टीन् पुनःप्रथमेषण्णवतिमुष्टीन् पायसार्थंतृतीयेशूर्पे कृसरार्थंचतुश्चत्वारिंशन्मुष्टीन्द्वितीयेपुनश्चतुरोमुष्टीन्प्रथमेपुनःसोमार्थंच-तुर्मुष्टीन्निरुप्यततःशूर्पत्रयेआहुतिपर्याप्ततण्डुलान्गृहीत्वानिर्वापसंख्यया प्रोक्ष्यपात्रत्रयेहविस्त्रयंश्रपयेत् **तिलमिश्रतण्डुलपाकेनकृसरोभ-**वति ग्रहार्थंगृहसिद्धान्नंग्राह्यम् सर्वग्रन्थेषुनिर्ऋत्याद्यर्थंनिर्वापादिक्रमेणश्र-

पणमेवोक्तम् अतोगृहसिद्धान्नएवतिलदुग्धमिश्रणेनकृसरादिसंपादनं प्रमादालस्यादिकृतकर्मभ्रंशएव ततोहोमकालेयजमानस्त्यागंकुर्यात् तत्रएतावत्संख्याहुतिपर्याप्तंसमिदाज्यचरुद्रव्यमादित्यादिनवग्रहेभ्योनमम एवमधिदेवतादिभ्यः ततोष्टोत्तरशतसंख्याहुतिपर्याप्तंघृतमिश्रपायसंअष्टोत्तरशताहुतीनामष्टाविंशत्याहुतीनांवापर्याप्तसमिदाज्यचर्वात्मकद्रव्यत्रयमिदंनिर्ऋतयेनमम अष्टाविंशत्याहुतिपर्याप्तंपायससमिच्चर्वाज्यमिन्द्रायनमम एवमग्र्यः अष्टाष्टाहुतिपर्याप्तंपायसंविश्वेभ्योदेवेभ्यो० १ विष्णवे २ वसुभ्यो ३ वरुणाय ४ अजायैकपदे ५ अहयेबुध्न्याय ६ पूष्णे ७ अश्विभ्यां ८ यमाय ९ अग्नये १० प्रजापतये ११ सोमाय १२ रुद्राय १३ अदित्यै १४ बृहस्पतये १५ सर्पेभ्यः १६ पितृभ्यः १७ भगाय १८ अर्यम्णे १९ सवित्रे २० त्वष्ट्रे २१ वायवे २२ इन्द्राग्निभ्यां २३ मित्राय २४ नमम विंशत्यधिकशताहुतिपर्याप्तंकृसरंरक्षोघ्नेऽग्नयेनमम अष्टाष्टाहुतिपर्याप्तंकृसरंसवित्रेदुर्गायैत्र्यम्बकायकविभ्योदुर्गायैवास्तोष्पतयेऽग्नयेक्षेत्रपालायमित्रावरुणाभ्यामग्नयेचनमम प्रतिद्रव्यंविंशत्यधिकशताहुतिपर्याप्तानिसमिच्चर्वाज्यानिश्रियैनमम त्रयोदशाहुतिपर्याप्तंपायसंसोमाय चतुर्गृहीताज्यं रुद्रायस्वराजे एकैकाहुतिपर्याप्तमाज्यंअग्नयेवायवेसूर्यायप्रजापतयेचनमम एवंसविस्तरंतत्तद्द्रव्यसंख्यादेवतोच्चारेणत्यागःसर्वत्रज्ञेयः केचित्तु इदमुपकल्पितमन्वाधानोक्तद्रव्यजातमन्वाधानोक्ताहुतिसंख्यापर्याप्तमन्वाधानोक्ताभ्योयक्ष्यमाणाभ्योदेवताभ्योनममेतिसंक्षेपेणत्यागंकुर्वन्ति ततो ग्रहमन्त्रैर्निर्ऋत्यादिमन्त्रैश्चयथायथंहोमान्ते ग्रहपूजास्विष्टकृन्नवाहुतिबलिदानपूर्णाहुतिपूर्णपात्रविमोकादिवह्निपूजान्तेयजमानाद्यभिषेकेकृतेधृतशुक्लवस्त्रगन्धोयजमानोमानस्तोकइतिविभूतिंधृत्वामुख्यदेवतापूजनविसर्जनश्रेयोग्रहणदक्षिणादानानिकुर्यात् शतंतदर्धंदशवाब्राह्मणान्भोजयेदितिसंक्षेपः

अथाश्लेषाशान्तिः—तत्राश्लेषाफलम्—आश्लेषायाःक्रमेण पञ्चसप्तद्वित्रिचतुरष्टैकादशषण्नवपञ्चेतिदशधाविभक्तनाडीषुक्रमेणराज्यं पितृनाशोमातृनाशःकामभोगःपितृभक्तिर्बलंहिंसकत्वंत्यागोभोगोधनमिति फलानि **अथपादविभागेनफलम्**—तत्राद्यपादःशुभः द्वितीयेपादे धनस्यनाशः तृतीयेमातुःचतुर्थेपितुः आश्लेषान्त्यपादत्रयजाताकन्याश्वश्रूंहन्ति एवंवरोपिअन्त्यपादत्रयजःस्वश्वश्रूंहन्ति आश्लेषासर्वपादेषुशान्तिःका-

र्यंप्रयत्नतः। जातस्यद्वादशाहेतुशान्तिकर्मसमाचरेत्। असंभवेतुजन्मर्क्षे अन्यस्मिन्वाशुभेदिने १ अथोक्तकालेगोमुखप्रसवंकृत्वाअस्यशिशोराश्लेषाजननसूचितसर्वारिष्टपरिहारेत्यादिसंकल्पंकृत्वामूलशान्तिवत्कुम्भद्वयेरुद्रवरुणौद्वौसंपूज्यचतुर्विंशतिदलपद्मस्थकुम्भेप्रतिमायामाश्लेषाधिपतीन्सर्पानावाह्यतद्दक्षिणेपुष्यदेवतांबृहस्पतिमुत्तरतोमघादेवतांपितॄंश्चावाह्यदलेषु पूर्वदलमारभ्यप्रादक्षिण्येनपूर्वाधिपतिभगादिपुनर्वसुदेवतादितिपर्यन्तचतुर्विंशतिदेवतावाहनादिकुर्यात् कौस्तुभेतु तैत्तिरीयकमन्त्रैःपुष्यमघापूर्वादिनक्षत्राणामेवावाहनमुक्तंनतुनक्षत्रदेवतानाम् ततोलोकपालानावाह्यावाहितसर्वदेवताःसंपूज्याग्निंग्रहांश्चप्रतिष्ठाप्यान्वादध्यात् आदित्यादिग्रहाद्युद्देशान्ते प्रधानदेवताःसर्पान्प्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्यमष्टाविंशतिसंख्यंवाघृतमिश्रपायससमिदाज्यचर्वाहुतिभिः बृहस्पतिंपितॄंश्चाष्टाविंशतिसंख्यमष्टसंख्यंवातैरेवद्रव्यैर्भगादिचतुर्विंशतिदेवताः अष्टाष्टपायसाहुतिभिः रक्षोहणमित्यादिशेषदेवतानिर्देशोमूलशान्तिवत् तद्वदेवपायसकृसरचरूणांश्रपणंहविस्त्यागश्चकार्यः कौस्तुभोक्तप्रधानदेवतामन्त्रैस्तत्तद्धोमः शेषंमूलशान्तिवत्

अथज्येष्ठानक्षत्रफलम्—ज्येष्ठायादशभागेषुआद्येमातामहीमृतिः। मातामहंद्वितीयेचतृतीयेहन्तिमातुलम् १ तुर्येजातोमातरंचहन्यात्मानंतुपञ्चमे। गोत्रजान्षष्ठभागेचसप्तमेतूभयंकुलम् २ अष्टमेस्वाग्रजंहन्तिनवमेश्वशुरंतथा। दशमांशकजातस्तुसर्वंहन्तिशिशुर्ध्रुवम् ३ ज्येष्ठर्क्षेतुपुमाञ्जातोज्येष्ठभ्रातुर्विनाशकः। ज्येष्ठर्क्षेकन्यकाजाताहन्तिशीघ्रंधवाग्रजम् ४ पादत्रयेजातनरोज्येष्ठोप्यत्रप्रजायते। ज्येष्ठान्त्यपादजातस्तुपितुःस्वस्यचनाशकः ५ द्वादशाहेशान्त्युक्तशुभदिनेवागोप्रसवशान्तिंकृत्वाऽस्यशिशोर्ज्येष्ठर्क्षजननसूचितसर्वारिष्टपरिहारद्वारेत्यादिसंकल्प्यमध्यकलशेसुवर्णप्रतिमायांशचीसहितमैरावतारूढमिन्द्रंलोकपालांश्चावाह्यरक्तवस्त्रद्वयशष्कुलीनैवेद्यसहितषोडशोपचारैःपूजयेत् तस्यचतुर्दिक्षुकुम्भचतुष्टयंतत्पूर्वमध्यभागेशतच्छिद्रंचनिधायपूर्णपात्रयुतेषुचतुर्षुफलादौवरुणावाहनपूजनादि अन्वाधानेग्रहान्वाधानान्ते इन्द्रंपलाशसमिदाज्यचरुद्रव्यैःप्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्यया इन्द्रायेन्दोमरुत्वतइतिमन्त्रेणप्रजापतिमष्टोत्तरश-

१ घटिकैकाचमैत्रांतेज्येष्ठादौघटिकाद्वयम्॥ तयोःसंधिरितिज्ञेयंशिशुगण्डंसमीरितमितिकौस्तुभे।

ततिलाहुतिभिःसमस्तव्याहृतिमन्त्रेणशेषेणस्विष्टकृतमित्यादि अष्टोत्तरशतंब्राह्मणान्भोजयेत् इतिज्येष्ठाशान्तिसंक्षेपः

चित्रादिषूत्पन्नेपूजादानादिकम्—चित्राद्येर्धेपुष्यमध्येद्विपादेपूर्वाषाढाधिष्ण्यपादेतृतीये। जातःपुत्रश्चोत्तराद्येविधत्तेपित्रोर्भ्रातुःस्वस्यचापिप्रणाशम् १ उत्तराफल्गुन्याद्यपादेइत्यर्थः अत्रेत्थंभाति चित्रापूर्वार्धेजातस्यगोप्रसवंकृत्वानक्षत्राधिपतिप्रतिमांसंपूज्यअजादानंकार्यम् एवंपुष्यद्वितीयतृतीयपादयोर्जननेगोप्रसवनक्षत्राधिपपूजागोदानानिकार्याणि उत्तराफल्गुनीप्रथमपादेजनने नक्षत्राधिपपूजांतिलपात्रदानंचकुर्यात् एवंपूर्वाषाढातृतीयपादेजननेनक्षत्रेशपूजाकाञ्चनदानम् मघाप्रथमपादजननेमूलवत्फलम् तत्रगोप्रसवनक्षत्रेशपूजनग्रहमखाःकार्याः मघायाआद्यघटीद्वयजननेनक्षत्रगण्डान्तशान्तिरपि रेवत्यन्त्यघटीद्वयेऽश्विन्याद्यद्वयेजनने नक्षत्रगण्डान्तशान्तिगोप्रसवग्रहमखाःकार्याः रेवत्यश्विन्योरितरभागेषु मघान्तिमपादत्रयेचदोषविशेषानुक्तेर्नशान्त्यादिकम् एवंविशाखाचतुर्थपादजननेशालकदेवरनाशादिदुष्टफलोक्तेर्ग्रहमखःकार्यः यत्रकालेदुष्टफलमात्रमुक्तंशान्तिर्नोक्तातत्रग्रहमखइति कमलाकरोक्तेः एवमितरत्राप्यूह्यम् इतिनक्षत्रशान्तयः

अथव्यतीपातवैधृतिसंक्रान्तिशान्तयः—कुमारजन्मकालेतु व्यतीपातश्चवैधृतिः। संक्रमश्चरवेस्तत्रजातोदारिद्र्यकारकः १ अश्रियंमृत्युमाप्नोतिनात्रकार्याविचारणा। स्त्रीणांचशोकदुःखंचसर्वनाशकरोभवेत् २ गोमुखप्रसवंकुर्याच्छान्तिंचसनवग्रहाम्। उक्तकालेसंकल्पादिकंकृत्वा पञ्चद्रोणपरिमितव्रीहिराशिंकृत्वातदुपरिसार्धद्रोणद्वयमितितण्डुलराशिंतदुपरिसपादद्रोणपरिमिततिलराशिंचकृत्वातिलराशौविधिनास्थापितकुम्भेसौवर्णप्रतिमायांसूर्यमावाह्यतद्दक्षिणोत्तरयोरग्निरुद्रावावाह्यतिस्रोदेवताःव्यतीपातशान्तौसंक्रान्तिशान्तौचपूजयेत् व्यतीपातसंक्रान्त्योर्जननेव्यतीपातसंक्रान्तिशान्तिंतन्त्रेण संकल्प्यैकैवशान्तिःकार्या अत्रपूजाहोमादेःप्रसङ्गसिद्धिःद्विगुणोवाप्रधानहोमइतिभाति ग्रहपीठदेवतान्वाधानान्तेसूर्यंउत्सूर्योबृहदितिमन्त्रेणसमिदाज्यचर्वाहुतिभिः प्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्याभिःअग्निंरुद्रंचतैरेवद्रव्यैःप्रत्येकमष्टाविंशतिसंख्याहुतिभिरग्निंदूतमितित्र्यम्बकमितिमन्त्राभ्यां मृत्युंजयमष्टोत्तरशततिलाहुतिभिः शेषेणेत्यादिअभिषेकान्ते गोवस्त्रस्वर्णादिदत्त्वाशतंब्राह्मणान्भोजयेत् इतिव्यतीपातसंक्रान्तिशान्तिः

अथवैधृतिशान्तौविशेषः—पूर्ववत्व्रीहितण्डुलतिलराशौस्थापितकुम्भेमध्येत्र्यम्बकमितिमन्त्रेणरुद्रंदक्षिणतःउत्सूर्यइतिसूर्यंउत्तरतश्चाप्यायस्वेति सोममावाह्यपूजयेत् अन्वाधानेरुद्रंसमिच्चर्वाज्यैः प्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्याहुतिभिः सूर्यसोमौप्रत्येकमष्टाविंशतिसंख्यैस्तैरेवद्रव्यैर्मृत्युंजयमष्टोत्तरसहस्रशतान्यतरसंख्यतिलाहुतिभिःशेषेणेत्यादिअन्यत्पूर्ववत् संक्रान्तिदिनेवैधृतिसत्त्वेदेवताभेदाच्छान्तिद्वयंपृथक्कार्यम् इति वैधृतिशान्तिः

अथैकनक्षत्रजननशान्तिः—एकस्मिन्नेवनक्षत्रेभ्रात्रोर्वापितृपुत्रयोः । प्रसूतिश्चेत्तयोर्मृत्युर्भवेदेकस्यनिश्चितः १ पितृनक्षत्रेमातृनक्षत्रेवाकन्यायापुत्रस्यवोत्पत्तौगोमुखप्रसवंकृत्वाशान्तिःकार्या सोदरभ्रातृभगिन्योर्नक्षत्रे भ्रातुर्भगिन्यावोत्पत्तौगोप्रसवमकृत्वैवशान्तिमात्रंकार्यम् संकल्पेपित्रैकनक्षत्रोत्पत्तिसूचितसर्वारिष्टेत्याद्यूहः कलशेरक्तवस्त्रेयस्मिन्नक्षत्रे जन्मतन्नक्षत्रप्रतिमांतन्नक्षत्रदेवताप्रतिमांवा अग्निर्नःपातुकृत्तिकाइत्यादितैत्तिरीयमन्त्रैःपूजयेत् अन्वाधानेइदंनक्षत्रं अमुकांनक्षत्रदेवतांवासमिच्चर्वाज्यैःप्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्यंशेषेणेत्यादि अन्तेययोरेकनक्षत्रेजन्मतयोरभिषेकः अत्रग्रहमखोनावश्यकः क्वचित्संपूजितहरिहरप्रतिमादानमप्युक्तम्

अथग्रहणशान्तिः—ग्रहणेचन्द्रसूर्यस्यप्रसूतिर्यदिजायते । इत्थं संजायतेयस्तुतस्यमृत्युर्नसंशयः १ व्याधिःपीडाचदारिद्र्यंशोकश्चकलहो भवेत् । अत्रगोमुखप्रसवःकार्यइतिभाति ग्रहमखःकृताकृतः संकल्पेसूर्यग्रहणकालिकप्रसूतिसूचितेत्याद्यूहःग्रहणकालिकनक्षत्रस्यनक्षत्रदेवताया वा हेमप्रतिमां सूर्यग्रहे सूर्यस्यहेमप्रतिमां चन्द्रग्रहेराजतंचन्द्रबिम्बंकृत्वोभयत्रसीसेनराहोर्नागाकृतिंकृत्वागोमयोपलिप्तेशुचिदेशेश्वेतवस्त्रोपरिदेवतात्रयपूजनम् नात्रकलशस्थापनादि तत्रमध्ये आकृष्णेनेतिसूर्यं दक्षिणतः स्वर्भानोरधइतिराहुं उत्तरतोनक्षत्रदेवतांपूजयेत् चन्द्रग्रहेतुआप्यायस्वेति मध्येचन्द्रःपूज्यः पार्श्वयोराहुनक्षत्रदेवतेपूर्ववत् अन्वाधानेसूर्यग्रहेसूर्यं अर्कसमिदाज्यचरुतिलैःप्रत्येकमष्टोत्तरशतसंख्यया राहुं दूर्वाज्यचरुतिलैस्तावत्संख्यैर्नक्षत्रदेवतांजलवृक्षसमिदाज्यचरुतिलैस्तावत्संख्ययाशेषेणेत्यादि चन्द्रग्रहेच चन्द्रंपालाशसमिदाज्यचरुतिलैः शेषंपूर्ववत् अन्तेग्रहकलशोदकेनपञ्चगव्यपञ्चत्वक्पञ्चपल्लवादियुतलौकिकोदकेनचलौकिकेनैववाभिषेकः वेधकालेजन्मनिनैवशान्तिः किंतुदुष्टकालत्वाद्रुद्राभिषेकः कार्यइतिभाति

अथनक्षत्रगण्डान्तशान्तिः—रेवत्याश्लेषाज्येष्ठानक्षत्राणामन्त्यघटीद्वयमश्विनीमघामूलानामाद्यघटीद्वयमितिघटिकाचतुष्टयमितंत्रिविधंनक्षत्रगण्डान्तम् अश्विनीमघामूलानांपूर्वार्धेबाध्यतेपिता । पूषाहिशक्रपश्चार्धेजननीबाध्यतेशिशोः १ सर्वेषांगण्डजातानांपरित्यागोविधीयते । वर्जयेद्दर्शनंयावत्तस्यषाण्मासिकंभवेत् २ शान्तिर्वापुष्कलाकार्यासोममन्त्रेणभक्तिमान् । अस्यशिशो रेवत्यश्विनीसंध्यात्मकगण्डान्तजननसूचितारिष्टनिरासार्थंनक्षत्रगण्डान्तशांतिंकरिष्यइत्यादिसंकल्पः गोमुखप्रसवंकृत्वा षोडशपलमष्टपलंवाचतुःपलंवाकांस्यपात्रंविधायतस्मिन्पायसंपयोवानिक्षिप्यतत्रनवनीतपूर्णशङ्खंनिधायतस्मिन्राजतंचन्द्रबिम्बंसंस्थाप्यसोमोयध्यानपूर्वकंचन्द्रमाप्यायस्वेतिपूजयेत् पूजान्तेआप्यायस्वेतिमन्त्रस्यसहस्रंजपः ग्रहमखहोमःकार्यः नात्रप्रधानदेवताहोमः ग्रन्थान्तरेतुताम्रकलशेराजतप्रतिमायांबृहस्पतिमन्त्रेणवागीश्वरं संपूज्यतदुत्तरेकुम्भचतुष्टयेपञ्चपल्लवादिकंकुङ्कुमचन्दनकुष्ठगोरोचनानिक्षिप्त्वावरुणंपूजयेदित्युक्तम् आचार्यायसशङ्खसमौक्तिकचन्द्रदानम् ग्रन्थान्तरपक्षेताम्रपात्रसहितवागीश्वरदानं आयुर्वृद्ध्यर्थंसहस्राक्षेणेतिमन्त्रजपः दशावरब्राह्मणभोजनंचेति

अथतिथिगण्डान्तलग्नगण्डान्तशान्तिः—पञ्चमीषष्ठ्योर्दशम्येकादश्योःपञ्चदशीप्रतिपदोःसंधिभूतंघटीद्वयंतिथिगण्डान्तम् कर्कसिंहयोर्वृश्चिकधनुषोर्मीनमेषयोश्चलग्नयोःसंधिभूतैकाघटिकालग्नगण्डान्तम् तत्रतिथिगण्डान्तेपूर्वार्धेजन्मनितत्कालंस्नात्वावृषभदानंतन्मूल्यदानं वाकृत्वासूतकान्तेशान्तिःकार्या उत्तरार्धेजन्मनिशान्तिमात्रम् लग्नगण्डान्तपूर्वार्धजन्मनिकाञ्चनदानम् उत्तरार्धेशान्तिमात्रम् कुम्भेहेमप्रतिमायां वरुणंसंपूज्यवरुणोद्देशेनप्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्ययासमिच्चर्वाज्यतिलयवानांहोमःकार्यः यवव्रीहिमाषतिलमुद्गानांदक्षिणात्वेनदानमिति

अथदिनक्षयादिशान्तिः—दिनक्षयेचभद्रायांप्रसूतिर्यदिजायते । यमघण्टे दग्धयोगेमृत्युयोगेचदारुणे १ दुष्टयोगतिथीनांचनिषिद्धांशेषुचेत्तदा । अतिदोषकरीप्रोक्तातस्मिन्पापयुतेसति २ यमघण्टादयो-

१ मघा विशाखा आर्द्रा च मूलमृक्षं च कृत्तिकाः ॥ रोहिणी हस्त इत्येते यमघंटाः क्रमाद्रवेरिति ॥ रविवारमारभ्येत्यर्थः । तथा कालदंडोपि सच भानुवासरभरणीयोगः । एवं कंटकः अर्कारतमःसौम्यार्यमन्दायचेकराशिगाः ॥ कंटकाख्योमहादोषः सर्वकर्मविनाशकृदिति । तमोराहुः । आर्योबृहस्पतिः । मन्दः शनिः । इत्यादिकौस्तुभे ।

ज्योतिर्ग्रन्थेप्रसिद्धाः दुर्योगतिथीनांनिषिद्धभागास्तु विष्कंभवज्रयोस्तिस्रः षट्चगण्डातिगण्डयोः । परिघार्धंपञ्चशूलेव्याघातेऽङ्कघटीस्त्यजेत् १ चतुःषडंष्टनिध्यर्कभूततिथ्याद्यनाडिकाः । अष्टा ८ ङ्क ९ मनु १४ तत्त्वा २५ शा १० बाण ५ संख्याविवर्जयेत् १ इत्युक्ताज्ञेयाः दिनक्षयादिदोषेष्वेकैकदोषदूषितकालेजननेशिवेरुद्रैकादशिन्यभिषेकःकार्यः द्वित्रादिदोषसमुच्चयेग्रहयज्ञाश्वत्थप्रदक्षिणादिसमुच्चयः दीपंशिवालयेभक्त्याघृतेन परिदापयेत् । गाणपत्यंपुरुषसूक्तंसौरंमृत्युजयंशुभम् १ शान्तिजाप्यंरुद्रजाप्यंकृत्वामृत्युंजयीभवेत् । इतिवाक्याद्बहुदोषेउक्तजपादिसमुच्चयोऽपि

अथविषघटीशान्तिः—तत्रकौस्तुभेतिथिवारनक्षत्राणांविषनाड्य उक्तास्तथापिज्योतिर्ग्रन्थेषुनक्षत्रविषघटीनामेवमहादोषत्वेनोक्तेर्नक्षत्रविषघटीष्वेवजननेउक्तशान्तिःकार्या तिथ्यादिविषघटीनामुपदोषत्वाद्रुद्राभिषेकादिकंकार्यम् विषघटीलक्षणंकौस्तुभादौज्ञेयम् विषनाडीषुसंजातःपितृमातृधनात्मनाम् । नाशकृद्विषशस्त्राग्निःक्रूरेलग्नेऽशकेऽपिच १ एतद्विषनाडीषुशिशुजननसूचितारिष्टेत्यादिसंकल्पः एककुम्भेप्रतिमाचतुष्टयेरुद्रयमाग्नि-

---

१ चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीनवमीद्वादशीचतुर्दशीनांक्रमादाद्यघटिका उत्तरार्धोक्ता वर्जयेदित्यर्थः । २ विषनाडीस्तिथिवारसंबन्धिनीराह वृद्धगर्गः—'तिथी १५ षु ५ नागा ८ द्रि ७ गिरी ७ श ११ वारिधि ४ गजा ८ द्रि ७ दिक् १० पावक ३ दिक् च १० भास्कराः १२ मुनी ७ भ ८ संख्याप्रथमातिथेः क्रमात्परं विषाख्यं घटिकाचतुष्टयं' इति ॥ तिथीनां पंचदशत्वात्तिथिशब्देन पंचदशसंख्योच्यते । एवमग्रेऽपि । एवंच सति प्रथमां प्रतिपदमारभ्य एकोनविंशतितमीपर्यंतं विषम् । द्वितीयायां षष्ठीमारभ्य नवमीपर्यन्तं विषम् । एवमग्रेऽप्यूह्यम् ॥ 'विंश २० चतु ४ र्द्वादश १२ दिक् १० च शैला ७ बाणा ५ श्च तत्त्वानि २५ यथाक्रमेण । सूर्यादिवारेषु भवन्त्यनन्तरं नाड्यो विषाख्यं घटिकाचतुष्टयम्' इति । अत्रापि आदित्यवासरे विंशत्युत्तरं चतस्रः, सोमवारे चतुष्टयोत्तरं चतस्र इत्येवं व्यवस्था पूर्ववद्बोध्या । नक्षत्रविषनाड्यो नारदेनोक्ताः—'खमार्गणा ५० वेदपक्षाः २४ खरामा ३० व्योमसागराः ४० । वार्धिचन्द्रा १४ रूपदस्राः २१ खरामा ३० व्योमबाहवः २० ॥ द्विरामाः ३२ खाग्नयः ३० शून्यदस्राः २० कुंजरभूमयः १८ । रूपपक्षा २१ व्योमदस्रा २० वेदचंद्रा १४ श्चतुर्दश १४ ॥ शून्यचंद्रा १० वेदचंद्राः १४ षडक्षा ५६ वेदबाहवः २४ । शून्यदस्राः २० शून्यचंद्राः १० पूर्णचंद्रा १० गजेन्दवः १८ ॥ तर्कचंद्रा १६ वेदपक्षाः २४ खरामा ३० अश्विनीक्रमात् । आभ्यः पराः स्युर्घटिकाश्चतस्रो विषसंज्ञिताः' इति ॥ अत्रापि अश्विन्यां पंचाशद्घटिकोत्तरं चतस्रो भरण्यां चतुर्विंशतिघटिकोत्तरं चतस्रो घटिका विषनाड्य इत्येवं व्यवस्था पूर्ववद्बोध्या ॥ इति **संस्कारकौस्तुभे** स्पष्टम् ।

मृत्युदेवताः कद्रुद्राययमायसोममग्निर्मूर्धापरंमृत्योइतिमन्त्रैःसंपूजयेत् ग्रहान्वाधानान्तेरुद्रयमाग्निमृत्यून्समिच्चरुघृततिलाहुतिभिःप्रतिदैवतंप्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्याभिःशेषेणेत्यादिगृहसिद्धान्नस्यहोमः

अथयमलजननशान्तिः—तत्रश्रौताग्निमतःसोम्नयेमरुत्वतेत्रयोदशकपालंपुरोडाशंनिर्वपेदितिऋग्वेदब्राह्मणोक्तेष्टिः यद्वा आश्वलायनसूत्रोक्तःकेवलमारुतयागः गृह्याग्निमतआश्वलायनस्यगृह्याग्नौमारुतश्चरुः अथयस्यवधूर्गौर्वाजनयेद्वेयमौततः । समरुद्ध्यश्चरुंकुर्यात्पूर्णाहुतिमथापि वा १ इतिकारिकोक्तेः गृह्याग्निशून्यबह्वृचःकात्यायनोक्तशान्तिंलौकिकाग्नौ कुर्यात् ममभार्यायमलजननसूचितसर्वारिष्टपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंमारुतेष्ट्यायक्ष्यइतिसंकल्पः—श्रौताग्निमतः स्मार्ताग्निमतस्तुमारुतस्थालीपाकेनयक्ष्येइतिसंकल्पः निरग्निस्तुसग्रहमखांकात्यायनोक्तांशान्तिंकरिष्यइतिसंकल्प्य स्वस्तिवाचनादिआचार्यवरणान्तंकुर्यात् अष्टदिक्षुअष्टकलशान्विधिनासंस्थाप्यउदकपूरणादिसर्वौषधीप्रक्षेपान्तेवरुणंपूजयेत् अष्टकलशोदकैर्दम्पत्योरभिषेकः आपोहिष्ठेतितिसृभिःकयानइतिद्वेआनःस्तुत इतिपञ्चेतिसप्तभिरैन्द्रीभिर्मोषुवरुणइतिपञ्चभिरिदमापइत्येकयाअपनइत्यष्टाभिराग्नेयीभिर्ऋग्भिःकार्यः अभिषिक्तौदम्पतीधृतश्वेतवस्त्रचन्दनौउदङ्मुखौतिष्ठेताम् प्राङ्मुखआचार्योग्निग्रहस्थापनान्तेअपस्तिसृभिराज्याहुतिभिरिन्द्रंसप्तभिर्वरुणंपञ्चभिरपएकयाग्निमष्टाभिराज्याहुतिभिः पूर्वत्राभिषेकार्थमुक्तैश्चतुर्विंशतिमन्त्रैरग्निंसोमंपवमानंपावकंमारुतं मरुतःयमंअन्तकंमृत्युंचैकैकयाचर्वाहुत्यानाममन्त्रैःशेषेणेत्यादिअन्वादध्यात् षट्त्रिंशद्वारंतूष्णींनिर्वापप्रोक्षणे अन्तेग्रहकलशोदकादिनाभिषेकः दासीमहिषीवडवागोहस्तिनीनांयमलजननेपीयंशान्तिःकार्या **उत्पातादिशान्तिः**—इयंशान्तिर्ग्रहोत्पातेषु उलूककपोतगृध्रश्येनानांगृहप्रवेशेस्तम्भप्ररोहेवल्मीकप्ररोहेमधुजननेआसनशयनयानभङ्गेपल्लीपतनेसरठारोहणेछत्रध्वजविनाशेषुअन्येषूत्पातेषुचकार्येतिचकात्यायनमतम् साचसाग्निकैःकात्यायनैःस्वगृह्याग्नौ कार्या निरग्निकैस्तैरन्यैश्चलौकिकाग्नौ इतियमलजननादिशान्तिः

अथत्रिकप्रसवशान्तिः—सुतत्रयेसुताचेत्स्यात्तत्रयेवासुतोयदि । मातापित्रोःकुलस्यापितदानिष्टंमहद्भवेत् १ ज्येष्ठनाशोवित्तहानिर्दुःखंवासुमहद्भवेत् । गोप्रसवंकृत्वाममसुतत्रयजन्मानंतरंकन्याजननसूचितसर्वारिष्टेतिवा कन्यात्रयजन्मानन्तरंपुत्रजननसूचितेतिवानिमित्तानुसारेणसंकल्पः

स्थण्डिलपूर्वभागेग्रहस्थापनान्तेतदुत्तरतः कलशपञ्चकेस्वर्णप्रतिमासुब्रह्मविष्णुमहेशेन्द्ररुद्रानावाह्यपूजयेत् तत्रमन्त्राः ब्रह्मजज्ञानं० इदंविष्णु० त्र्यंबकं० यतइंद्र० कद्रुद्रायेति ग्रहपीठदेवतान्वाधानान्ते ब्रह्माणंविष्णुंमहेशंइन्द्रंरुद्रंचप्रत्येकंसमिदाज्यचरुतिलैःप्रतिद्रव्यमष्टोत्तरसहस्राष्टोत्तरत्रिशताष्टोत्तरशतान्यतमसंख्याहुतिभिः शेषेणेत्यादि

अथदन्तजननशान्तिः—उपरिप्रथमंयस्यजायन्तेऽथशिशोर्द्विजाः। दन्तैर्वासहयस्यस्याज्जन्मभार्गवसत्तम १ द्वितीयेचतृतीयेचचतुर्थे पञ्चमेतथा। यदादन्ताश्चजायन्तेमासेचैवमहद्भयम् २ मातरंपितरंवाथ खादेदात्मानमेवच। बालानामष्टमेमासिषष्ठेमासिततःपुनः ३ दन्तायस्य चजायन्तेमातावाम्रियतेपिता। बालकःपीड्यतेवात्रस्वयमेवनसंशयः ४ केचित्तुअष्टमेमासिदन्तजन्मशुभमाहुः तत्रास्यशिशोःप्रथममूर्ध्वदन्तजननसूचितसर्वारिष्टेत्यादिसदन्तजननसूचितेत्यादिवाद्वितीयमासेदन्तजननसूचितेत्यादिवासंकल्पंयथानिमित्तंयोजयेत् स्थण्डिलोत्तरभागेनौकायां स्वर्णपीठेवास्वस्तिकयुतेबालमुपवेश्य सर्वौषध्यादियुक्तजलैःस्नापयित्वास्थण्डिलपूर्वतःकलशेप्रतिमासु धातारंवह्निंसोमंवायुंपर्वतान्केशवंचेतिषट्देवताःसंपूज्य ग्रहान्वाधानान्ते धातारंसकृच्चरुणावह्न्यादिपञ्चदेवताएकैकयाज्याहुत्याशेषेणेत्यादिअन्वादध्यात् धात्रेत्वाजुष्टंनिर्वपामीत्यादिनिर्वापप्रोक्षणे नाम्नाचरुहोमः स्रुवेणवह्न्यादिभ्यःपञ्चाज्याहुतयोऽपिनाम्नैव होमान्तेदक्षिणांदत्त्वासप्ताहंयथाशक्तिब्राह्मणान्भोजयेत् अष्टमदिनेकाञ्चनादिदत्त्वाकर्मेश्वरार्पणंकुर्यात् षष्ठाष्टममासयोर्दन्तजननेतुएकस्याबृहस्पतिदेवतायाःपूजनम् दधिमधुघृताक्तानामश्वत्थसमिधामष्टोत्तरशतंबृहस्पतिमन्त्रेणहोमः आज्येनस्विष्टकृदादि इतिदन्तजननशान्तिः

अथप्रसववैकृतशान्तिः—यत्रगर्भेविपर्यासोमानुषाणांगवामपि। अद्भुतानिप्रसूयन्तेतत्रदेशस्यविप्लवः १ मानुषामानुषाणांचगोऽजाश्वमृगपक्षिणाम्। जायन्तेजातिभेदाश्चसदन्ताविकृतास्तथा २ बहुशीर्षाअशीर्षावाबहुकर्णाअकर्णकाः। एकशृङ्गाद्वित्रिशृङ्गास्तथैवत्रिचतुर्भुजाः ३ दीर्घकर्णामहाकर्णागजकर्णाश्चमानवाः। राजश्रेष्ठकुलेनाशोधनस्यचकुलस्य च ४ अष्टोत्तरसहस्राणिचरुंवैजुहुयाद्धुतम्। समिधांतुपलाशानांतर्पयेत्पूर्ववद्द्विजान् ५ अशिराजायतेजन्तुस्तथाद्वित्रिशिरास्तथा। अत्रसूर्याद्भुतेसूर्यंपूजयेज्जुहुयादपि ६ दध्याज्यमधुसंयुक्ताःसमिधस्त्वर्कसंभवाः। मृगीजन-

यतेसर्पान्मण्डूकांश्चैवमानुषान् ७ अत्राद्भुतेगीष्पतयेपूजाहोमंचकारयेत् । औदुम्बरस्यसमिधोदधिसर्पिःसमन्विताः ८ स्त्रीगर्भपातोयमलंप्रसूयन्तेऽथवास्त्रियः । सदन्ताश्चैवजायन्तेजातमात्राहसन्तिच ९ बुधाद्भुतेबुधायात्रपूजाहोमौसमाचरेत् । संक्षेपेणयथाप्रज्ञमित्थंजननशान्तयः १० उक्ताजपाभिषेकार्थसूक्तादिबहुविस्तृताः । प्रयोगाःकौस्तुभादौचप्रसिद्धाबहुशःपराः । अनेनप्रीयतांदेवोभगवान्विठ्ठलःप्रभुः ११

अथनामकरणम्—तत्रजन्मदिनेजातकर्मानन्तरंतत्कालः कचित्तुएकादशाहेद्वादशाहेवाविप्रस्यनामकर्म दशमदिनेआशौचसत्त्वेपिवचनान्नामकर्मकार्यमितिकेचित् क्षत्रियाणांत्रयोदशेषोडशेवादिने वैश्यानांषोडशेविंशतितमेवादिने द्वाविंशेमासान्तेवाशूद्राणाम् मासान्तेशततमेदिनेवत्सरान्तेवेतिविप्रादीनांगौणकालः मुख्यकालेकुर्वन्विप्रादिःपुण्यतिथिनक्षत्रचन्द्रानुकूल्यादिगुणादरंनकुर्यात् उक्तमुख्यकालातिक्रमेशुभनक्षत्रादिकमावश्यकम् वैधृतिव्यतीपातसंक्रान्तिग्रहणदिनामावास्याभद्रासुप्राप्तकालेपिनामकर्मादिशुभकर्मनकार्यम् अत्रमलमासगुरुशुक्रास्तादिदोषोनास्तीत्युक्तम् अपराह्णेरात्रौचनामकर्मवर्ज्यम् **अथोक्तकालातिक्रमेऽपेक्षितशुभतिथ्यादि**—चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीनवमीद्वादशीचतुर्दशीपञ्चदशीरहितास्तिथयःप्रशस्ताः चन्द्रबुधगुरुशुक्रावासराः अश्विनीत्र्युत्तरारोहिणीमृगपुनर्वसुपुष्यहस्तस्वात्यनूराधाश्रवणधनिष्ठाशततारकारेवतीनक्षत्राणि वृषभसिंहवृश्चिकलग्नानिप्रशस्तानि **नामचतुष्टयनिर्णयः**—तानिनामानिचतुर्विधानि देवतानाममासनामनक्षत्रनामव्यावहारिकनामेति तत्रामुकदेवताभक्तइत्याकारकंदेवतानामप्रथमम् चैत्रादिमासनामानिवैकुण्ठोऽथजनार्दनः । उपेन्द्रोयज्ञपुरुषोवासुदेवस्तथाहरिः १ योगीशःपुण्डरीकाक्षःकृष्णोनन्तोऽच्युतस्तथा । चक्रीतिद्वादशैतानिक्रमादाहुर्मनीषिणः २ इत्यनुसारेणमासनामद्वितीयकम् मासाश्चात्रचान्द्राः तेचशुक्लादिकृष्णान्ताएव यस्मिन्नक्षत्रेजन्मतन्नक्षत्रवाचकशब्दात्तत्रजातइत्यधिकारविहिततद्धितप्रत्ययेकृतेनिष्पन्नंनाक्षत्रंनामतृतीयम् तद्यथा अश्वयुक् आपभरणः कार्तिकः रौहिणः मार्गशीर्षः आर्द्रकः पुनर्वसुः पुष्यः आश्लेषः माघः पूर्वाफल्गुनः उत्तराफल्गुनः हस्तः चैत्रः स्वातिः विशाखः अनूराधः ज्यैष्ठः मूलकः पूर्वाषाढः उत्तराषाढः आभिजितः श्रावणः श्रविष्ठः शतभिषक् पूर्वाप्रोष्ठपादः उत्तराप्रोष्ठपादः रैवतःइति केचित्तु चूचेचो-

लाश्विनीप्रोक्तेत्यादिज्योतिर्ग्रन्थोक्तावकहडाचक्रानुसारेणाश्विन्यादेश्चतुर्षु चरणेषु चूडामणिश्चेदीशश्चोलेशोलक्ष्मणइत्यादिकानिनाक्षत्रनामानिकुर्वन्ति तन्नश्रौतग्रन्थादिबहुसंमतम् सांख्यायनास्तुकृत्तिकोत्पन्नस्याग्निशर्मेतिनक्षत्रदेवतासंबद्धनाक्षत्रंनामकुर्वन्ति एवंकातीयाअपि नाक्षत्रनामैवाभिवादनीयंगुप्तंचामौञ्जीबन्धनान्मातापितरावेवजानीयाताम् व्यावहारिकंनामचतुर्थम् तच्चकवर्गादिषुतृतीयचतुर्थपञ्चमवर्णहकारान्यतमवर्णाद्यावयवकंयरलवान्यतममध्यमवर्णयुतंऋलवर्णरहितंविसर्गान्तंपित्रादिपुरुषत्रयान्यतमवाचकंशत्रुवाचकभिन्नंतद्धितप्रत्ययरहितंकृत्प्रत्ययान्तंयुग्माक्षरंपुंसामयुग्माक्षरंस्त्रीणांकार्यम् यथादेवइतिहरिरिति उक्तसर्वलक्षणाभावेसमाक्षरंपुंसामयुग्माक्षरंस्त्रीणामित्येकलक्षणयुतमेवयथारुद्रइतिराजेत्यादि अक्षरमत्रस्वरः व्यञ्जनेषुनसंख्यानियमः **अत्रविशेषः**—द्व्यक्षरंप्रतिष्ठाकामश्चतुरक्षरंब्रह्मवर्चसकामः अन्त्यलकाररेफंवर्जयेदिति आपस्तंबहिरण्यकेशिसूत्रेतु प्रातिपदिकादिधात्वन्तंयथाहिरण्यदाइति उपसर्गयुतंवासुश्रीरित्यादीतिविशेषउक्तः तच्चव्यावहारिकंनामशर्मपदान्तंदेवपदान्तंवाब्राह्मणस्य वर्मेतिराजेतिवापदयुतंक्षत्रियस्य गुप्तदत्तान्यतरान्तं वैश्यस्य दासान्तंशूद्रस्यकार्यम् व्यावहारिकंनामप्रासादादीनामपिकार्यम् देवालयगजाश्वानांवृक्षाणांवापिकूपयोः । सर्वापणानांपण्यानांचिह्नानांयोषितांनृणाम् १ काव्यादीनांकवीनांचपश्वादीनांविशेषतः । राजप्रासादयज्ञानांनामकर्मयथोदितम् २ इत्युक्तेः **अथप्रयोगेविशेषः**—गर्भाधानादिसंस्कारलोपेप्रत्येकंपादकृच्छ्रं बुद्धिपूर्वमकरणेप्रत्येकमर्धकृच्छ्रंप्रायश्चित्तंजातकर्मणःकालातिपत्तिनिमित्तकाज्यहोमपूर्वकंकार्यम् तद्यथा जातकर्मणःकालातिपत्तिनिमित्तकदोषपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंप्रायश्चित्तहोमंकरिष्यइतिसंकल्प्याग्निस्थापनेध्माधानादिपाकयज्ञतन्त्रसहितंवह्निस्थापनाज्यसंस्कारपात्रसंस्कारमात्रसहितंवाॐभूर्भुवःस्वःस्वाहेतिसमस्तव्याहृत्याज्यहोमंकुर्यात् होमंसमाप्यगर्भाधानपुंसवनानवलोभनसीमन्तोन्नयनलोपजनितदोषपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंएतावतःपादकृच्छ्रान्बुद्धिपूर्वकलोपेर्धकृच्छ्रांस्तत्प्रत्याम्नायगोनिष्क्रयीभूतयथाशक्तिरजतद्रव्यदानेनाहमाचरिष्यइतिसंकल्प्यद्रव्यंदद्यात् जातकर्मनाम्नोःसहचिकीर्षायांपूर्वोक्तजातकर्मसंकल्पवाक्यमुच्चार्य अस्यकुमारस्यायुरभिवृद्धिव्यवहारसिद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं नामकर्मचतन्त्रेणक-

रिष्यइतिसंकल्प्यस्वस्तिवाचनादिकुर्यात् तत्रजातकर्मनामकर्मणोःपुण्याहं भवन्तोब्रुवन्त्वित्युक्त्वा अस्यकुमारस्यजातकर्मणेएतन्नाम्नेअस्मैचस्वस्ति भवन्तोब्रुवन्त्वितिस्वस्तिपर्यायेवदेत् तदनुसारेणैवविप्रप्रतिवचनम् केवलनामचिकीर्षायांनामकर्मणःपुण्याहमित्युक्त्वास्वस्तिपर्याये अमुकनाम्नेअस्मैस्वस्तिभवन्तोब्रुवन्त्वितिवदेत् विप्राश्चामुकनाम्नेअस्मैस्वस्तीतिप्रतिब्रूयुः लेखनादौनामत्रयंशर्मादिपदरहितंकृत्वाव्यावहारिकंनामशर्माद्यन्तंकुर्यात् अभिवादनेनाक्षत्रनामापिशर्माद्यन्तंसर्वत्रोच्चारणीयम् अवशिष्टःप्रयोगः प्रयोगग्रन्थेषु **अथस्त्रीणांनामकर्म**—संकल्पेअस्याःकुमार्याइतिविशेषः स्वस्तिवाचनेएतन्नाम्न्यैअस्यैस्वस्तीत्यादि भक्त्याबन्तंदेवतानाम मासनामसुचक्रिणीवैकुण्ठीवासुदेवीतित्रीणिङीबन्तानि हरिरित्यविकृतं अवशिष्टानिअष्टावाबन्तानि रोहिणीकृत्तिकेत्येवंयथायथंनाक्षत्रनामेतिमातृदत्तमते आश्वलायनैर्नाक्षत्रनामस्त्रीणांनकार्यम् व्यावहारिकंयज्ञदाशर्मेतिपुंवत् पूजादिकंवैदिकमन्त्ररहितंपुंवत्कार्यम् पितुरसन्निधौस्त्रीपुंसयोर्नामपितामहादिःकुर्यात् इतिनामकरणम्

अथान्दोलारोहणदुग्धपानजलपूजनानि—आन्दोलाशयनेपुंसोद्वादशोदिवसःशुभः । त्रयोदशस्तुकन्यायाननक्षत्रविचारणा । अन्यस्मिन्दिवसेचेत्स्याच्छुभकालंविचारयेत् १ उत्तरात्रयरोहिणीहस्ताश्विनीपुष्यरेवत्यनूराधामृगचित्रापुनर्वसुश्रवणस्वातीनक्षत्रेषुशुभवारेरिक्तातिरिक्ततिथौचन्द्रताराबलेकुलयोषिद्भिरान्दोलाशयनंकार्यम् एकत्रिंशेदिने द्वितीयजन्मर्क्षेवादोलारोहोक्तनक्षत्रैर्वापूर्वाह्णमध्याह्नयोःकुलदेवताविप्रयोः पूजांविधायशङ्खेनगोदुग्धंपाययेत् इतिदुग्धपानम् सूत्यामासोत्तरंबुधसोमगुरुवारेषुरिक्तान्यतिथौश्रवणपुष्यपुनर्वसुमृगहस्तमूलानूराधानक्षत्रेषुजलस्थानंगत्वाजलपूजाकार्या अत्रगुरुशुक्रास्तचैत्रपौषमासाधिमासा वर्ज्याः इतिजलपूजनम्

सूर्यावलोकननिष्क्रमणभूम्युपवेशनान्नप्राशनानि—
तृतीयेमासिसूर्यावलोकनं चतुर्थेमासिअन्नप्राशनकालेवानिष्क्रमणम् **तत्रकालः**—शुक्लपक्षःशुभःप्रोक्तःकृष्णश्चान्त्यत्रिकंविना । रिक्ताषष्ठ्यष्टमीदर्शोद्वादशीचविवर्जिता १ गुरुशुक्रबुधवाराः अश्विनीरोहिणीमृगपुष्योत्त-

---

१ राहुवर्जितदिङ्मुखंशिशुमितिशेषः । राहुलक्षणं । ऐंद्रे वायौ यमे रौद्रे तोयाग्निशशिराक्षसे ॥ यामार्धमुदयाद्राहुर्भ्रमत्येवं दिगष्टके । इति **कौस्तुभे** ।

रात्रयहस्तधनिष्ठाश्रवणरेवतीपुनर्वस्वनूराधानक्षत्राणिचशस्तानि इदंनिष्क्रमणंनित्यंकाम्यम् सूर्यावलोकननिष्क्रमणयोर्नान्दीश्राद्धंकृताकृतम् **अथ भूम्युपवेशनकालः**—पञ्चममासेनिष्क्रमोक्ततिथ्यादौभौमबलेसति भूम्युपवेशनंकार्यम् **अथान्नप्राशनकालः**—षष्ठेऽष्टमेदशमेद्वादशे वामासेपूर्णेवत्सरेवापुंसोऽन्नप्राशनम् पञ्चमसप्तमनवममासेषुस्त्रीणाम् द्वितीयाचतृतीयाचपञ्चमीसप्तमीतथा। त्रयोदशीचदशमीप्राशनेतिथयःशुभाः १ बुधशुक्रगुरुवाराःशुभाः रविचन्द्रवारौक्वचित् अश्विनीरोहिणीमृगपुनर्वसुपुष्योत्तरात्रयहस्तचित्रास्वात्यनूराधाश्रवणधनिष्ठाशततारकारेवत्यः शुभाः जन्मनक्षत्रमशुभमितिकेचित् भद्रावैधृतिव्यतीपातगण्डातिगण्डवज्रशूलपरिघावर्ज्याः विष्णुशिवचन्द्रार्कदिक्पालभूमिदिशाब्राह्मणान्संपूज्य मातुरुत्सङ्गगतस्यशिशोःकाञ्चनेकांस्येवापात्रेस्थितंदधिमधुघृतमिश्रंपायसंसुवर्णयुतहस्तेनसमन्त्रंप्राशयेत् सूर्यावलोकनादीन्यन्नप्राशनान्तानिअन्नप्राशनकालेशिष्टाःसहैवानुतिष्ठन्ति एतेषांसहप्रयोगसंकल्पादिकंकौस्तुभादौ ज्ञातव्यम् **अथान्नप्राशनान्तेकर्तव्यम्**—अग्रतोऽथपरिन्यस्यशिल्पवस्तूनिसर्वशः। शस्त्राणिचैववस्त्राणिततःपश्येत्तुलक्षणम् १ प्रथमंयत्स्पृशेद्बालःपुस्तकादिस्वयंतदा। जीविकातस्यबालस्यतेनैवतुभविष्यति २ अन्नप्राशनान्तसंस्कारेषुमलमासगुरुशुक्रास्तादिदोषोनास्तिइत्युक्तंतच्छुद्धकालेष्वसंभवेज्ञेयम् तेनषष्ठादिमासेअस्तादिदोषसत्त्वेऽष्टमादिमासेकार्यम् इतिसूर्यावलोकननिष्क्रमणभूम्युपवेशनान्नप्राशनानि

अथकर्णवेधः—दशमेद्वादशेवाह्निषोडशेकर्णवेधनम्। मासेषष्ठे सप्तमेवाअष्टमेदशमेपिवा १ द्वादशेवाततोऽब्देचप्रथमेवातृतीयके। नकर्तव्यंसमेवर्षेस्त्रीपुंसश्रुतिवेधनम् २ तृतीयादिवत्सरेमासाः कार्तिके पौषमासेवाचैत्रेवाफाल्गुनेपिवा। शुक्लपक्षःशुभःप्रोक्तोजन्ममासोनिषेधितः १ भद्रायांविष्णुशयनेकर्णवेधंविवर्जयेत्। तेनकार्तिकमासविधिः शुक्लद्वादश्युत्तरंज्ञेयः केचिन्मीनस्थसूर्येचैत्रंधनुःस्थेपौषंमासंवर्जयन्ति द्वितीयादशमीषष्ठीसप्तमीचत्रयोदशी। द्वादशीपञ्चमीशस्तातृतीयाकर्णवेधने १ चन्द्रबुधगुरुशुक्रवाराः पुष्यपुनर्वसुमृगोत्तरात्रयहस्तचित्राश्विनीश्रवणरेवतीधनिष्ठाःशुभाः विष्णुरुद्रब्रह्मसूर्यचन्द्रदिक्पालनासत्यसरस्वतीगोब्राह्मणगुरुपूजांकृत्वालक्तकरसाङ्कितंकर्णं पुंसःपूर्वंदक्षिणंविध्येत्पश्चाद्वामम् स्त्रीणांपूर्ववामं सौवर्णीराजपुत्रस्यराजतीविप्रवैश्ययोः। शूद्रस्यचायसी

सूचीबालकाष्टाङ्गुलामता १ कर्णरन्ध्रेरवेश्छायानविशेद्वर्धयेत्तथा । अन्यथादर्शनेतस्यपूर्वपुण्यविनाशनम् इतिकर्णवेधः

अथबालस्यदृष्टिदोषादौरक्षाविधिः—वासुदेवोजगन्नाथः पूतनातर्जनोहरिः । रक्षतुत्वरितोबालंमुञ्चमुञ्चकुमारकम् १ कृष्णरक्ष शिशुंशङ्खमधुकैटभमर्दन । प्रातःसङ्गवमध्याह्नसायाह्नेषुचसंध्ययोः २ महानिशिसदारक्षकंसारिष्टनिषूदन । यद्गोरजःपिशाचांश्चग्रहान्मातृग्रहानपि ३ बालग्रहान्विशेषेणछिन्धिछिन्धिमहाभयान् । त्राहित्राहिहरेनित्यंत्वद्रक्षाभूषितंशिशुम् ४ इतिभस्माभिमन्त्र्यैवभूषयेत्तेनभस्मना । शिरोललाटाद्यङ्गेषुरक्षांकुर्याद्यथाविधि ५ इति प्रयोगसागरे रक्षरक्षमहादेव नीलग्रीवजटाधर । ग्रहैस्तुसहितोरक्षमुञ्चमुञ्चकुमारकम् १ अमुंमन्त्रं भूर्जपत्रेविलिख्यतत्पत्रंभुजेबध्नीयात् बालरोदनपरिहारार्थंयन्त्रमुक्तंमयूखे षडस्रमध्येह्रींकारस्तन्मध्येशिशोर्नामविलिख्यषट्कोणेषु ॐलुलुवस्वाहेतिमन्त्रषडक्षराणिविलिख्यतद्बहिर्नेमिवद्वृत्तद्वयंविलिख्यतद्बहिरधोमुखैरर्धचन्द्रैरावेष्ट्यपञ्चोपचारैःसंपूज्यबालहस्तेबध्नीयादिति बालग्रहशान्त्यादिकं बालग्रहस्तवश्चशान्तिकमलाकरशान्तिमयूखयोर्द्रष्टव्यम्

अथवर्धापनविधिः—सचवर्षपर्यन्तंप्रतिमासंजन्मतिथौकार्यः वर्षोत्तरंप्रत्यब्दंजन्मतिथौकार्यः तिथिद्वैधेयत्रजन्मर्क्षयोगःसाग्राह्या दिनद्वयेजन्मनक्षत्रयोगसत्त्वासत्त्वयोरौदयिकीद्विमुहूर्ताधिकाग्राह्या द्विमुहूर्तन्यूनत्वेपूर्वा जन्ममासस्यअधिमासत्वेशुद्धमासेप्रत्याब्दिकवर्धापनविधिर्नत्वधिके **अथसंक्षेपतःप्रयोगः**—आयुरभिवृद्ध्यर्थंवर्षवृद्धिकर्मकरिष्यइतिसंकल्प्यतिलोद्वर्तनपूर्वकंतिलोदकेनस्नात्वाकृततिलकादिविधिर्गुरुंसंपूज्याक्षतपुञ्जेषुदेवताःपूजयेत् तत्रादौकुलदेवतायैनमइतिकुलदेवतामावाह्यजन्मनक्षत्रंपितरौप्रजापतिंभानुंविघ्नेशंमार्कण्डेयंव्यासंजामदग्न्यंरामंअश्वत्थामानंकृपंबलिंप्रह्लादंहनूमन्तंविभीषणंषष्ठींचनाम्नैवावाह्यपूजयेत् षष्ठ्यैदधिभक्तनैवेद्यः पूजान्तेप्रार्थना चिरंजीवीयथात्वंभोभविष्यामि तथामुने । रूपवान्वित्तवांश्चैवश्रियायुक्तश्चसर्वदा १ मार्कण्डेयनमस्तेस्तुसप्तकल्पान्तजीवन । आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थंप्रसीदभगवन्मुने २ चिरंजीवीयथात्वंतुमुनीनांप्रवरोद्विज । कुरुष्वमुनिशार्दूलतथामांचिरजीविनम् ३ मार्कण्डेयमहाभागसप्तकल्पान्तजीवन । आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थमस्माकंवरदोभव ४ अथषष्ठीप्रार्थना जयदेविजगन्मातर्जगदानन्दकारिणि ।

प्रसीदममकल्याणिनमस्तेषष्ठिदेवते १ त्रैलोक्येयानिभूतानिस्थावराणिच-राणिच । ब्रह्मविष्णुशिवैःसार्धंरक्षांकुर्वन्तुतानिमे २ ततस्तिलगुडमिश्रं पयःपिबेत् तत्रमन्त्रः सतिलंगुडसंमिश्रमञ्जल्यर्धमितंपयः । मार्कण्डेया-द्वरंलब्ध्वापिबाम्यायुर्विवृद्धये १ कचित्पूजितषोडशदेवताभ्योनाम्नाप्रत्ये-कमष्टाविंशतिसंख्यतिलहोमउक्तः ततोविप्रभोजनं तद्दिनेनियमाः खण्ड-नंनखकेशानांमैथुनाध्वागमौतथा । आमिषंकलहंहिंसांवर्षवृद्धौविवर्जयेत् १ मृतेजन्मनिसंक्रान्तौश्राद्धेजन्मदिनेतथा । अस्पृश्यस्पर्शनेचैवनस्नाया-दुष्णवारिणा २

अथचौलम्—जन्मतोगर्भतोवाऽब्देप्रथमेऽथद्वितीयके । तृती-येपञ्चमेवापिचौलकर्मप्रशस्यते १ यद्वासहोपनीत्यात्रकुलाचाराद्व्यव-स्थितिः । माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठेमासिशुभंस्मृतम् २ जन्ममासेऽधि-मासेनज्येष्ठेज्येष्ठस्यनोभवेत् । शुक्लपक्षःशुभःप्रोक्तःकृष्णश्चान्त्यत्रिकंविना २ द्वितीयाथतृतीयाचपञ्चमीसप्तमीशुभा । दशम्येकादशीवापित्रयोदश्य-पिशस्यते ३ रविभौमार्किशनयोवाराविप्रादिवर्णतः । गुरुशुक्रबुधाःशुक्ले सोमःसर्वशुभावहः ४ अश्विनीमृगपुनर्वसुपुष्यहस्तचित्रास्वातीज्येष्ठाश्र-वणधनिष्ठाशततारकारेवत्यःशुभाः क्षौरप्रयाणभैषज्येजन्मर्क्षंवर्जयेत्सदा । आयुःक्षयोनूराधाग्निंत्र्युत्तरारोहिणीमघे १ **सिंहस्थेगुरौचौलादिशु-भकर्मनकार्यम्**—सूनोर्मातरिगर्भिण्यांचूडाकर्मनकारयेत् । पञ्चमाब्दा-त्प्रागूर्ध्वंतुगर्भिण्यामपिकारयेत् १ सहोपनीत्याकुर्याच्चेत्तदादोषोनविद्यते । पृथक्चूडाकर्मपृथगुपनयनंचमातरिगर्भिण्यांनकार्यम् उभयोःसहानुष्ठाने तुनदोषः गर्भिण्यामपिपञ्चममासपर्यन्तंनदोषः पञ्चममासादधःकुर्यादत-ऊर्ध्वंनकारयेदित्युक्तेः ज्वरितस्यचौलादिमङ्गलंनकार्यम् विवाहव्रतचूडा-सुमातायदिरजस्वला । तस्याःशुद्धेःपरंकार्यंमङ्गलंमनुरब्रवीत् १ नान्दी-श्राद्धोत्तरंरजस्वलायांशान्तिंकृत्वाकार्यम् केचित्तुमुहूर्तान्तराभावेप्रारम्भा-त्प्रागपिरजोदोषेश्रीपूजनादिविधिनाशान्तिंकृत्वाकार्यमित्याहुः मातुलपि-

---

१ अग्निः कृत्तिका । एतेषु अनूराधादिनक्षत्रेषु क्षौरे कृते आयुःक्षयो भवतीत्यर्थः मुहूर्तग्रंथे—क्षौरकर्मनकदाचिदाचरेद्धातृमित्रपितृभार्यमाग्निभिः ॥ नागरामशरवेदषण्मिताव्रत्तिभिस्तुमृतिरेकहायने ॥ १ ॥अस्यार्थः—धाता रोहिणी। मित्रं अनूराधा। पितृभं मघा । अर्यमा उत्तरा । अग्निः कृत्तिका । एषु नक्षत्रेषु क्षौरकर्म न कुर्यात, कुतः, एतेषु रोहिण्यादिनक्षत्रेषु क्रमेण एकवर्षमध्ये अष्टत्रिपंचचतुःषडावृत्तिभिः क्षौरेण मृतिर्भव-तीति विशेषः ॥

तृव्यादौकर्तरितत्पत्न्यांरजस्वलायामपिमङ्गलंनेतिसिन्धुः त्रिपुरुषात्मककु-
लेषण्मासमध्येमौञ्जीविवाहरूपमङ्गलोत्तरंमुण्डनाख्यंचूडाकर्मादिनकार्यम्
संकटेतुअब्दभेदेकार्यम् चतुःपुरुषपर्यन्तंकुलेसपिण्डीकरणमासिकश्राद्धा-
न्तप्रेतकर्मसमाप्तेःप्राक्चूडाकर्मादिकमाभ्युदयिकंकर्मनकार्यम् एकमातृज-
योरेकवत्सरेऽपत्ययोर्द्वयोः । नसंस्कारःसमानःस्यान्मातृभेदेविधीयते १
**प्रारम्भोत्तरंसूतकप्राप्तौकूष्माण्डीभिर्ऋग्भिर्घृतंहुत्वागां
दत्त्वाचूडोपनयनोद्वाहादिकमाचरेत् ।** अत्रविशेषोविवाहप्रक-
रणेवक्ष्यते मध्येमुख्याएकाशिखाअन्याश्चपार्श्वादिभागेष्वितियथाकुला-
चारंप्रवरसंख्ययाशिखाश्चूडासमयेकार्याः उपनयनकालेमध्यशिखेतरशि-
खानांवपनंकृत्वामध्यभागेएवोपनयनोत्तरंशिखाधार्या चौलकर्मणिजात-
कर्मणिचभोजनेसांतपनकृच्छ्रंप्रायश्चित्तम् अन्येषुसंस्कारेषुउपवासेनशुद्धिः
चूडान्ताःसर्वेसंस्काराःस्त्रीणाममन्त्रकाःकार्याः होमस्तुसमन्त्रकः होमोप्य-
मन्त्रकःकार्योनवाकार्यइतिवृत्तिकृदादिमतम् एवंशूद्रस्याप्यमन्त्रकंचौलम्
इदानींशिष्टेषुस्त्रीणांचूडादिसंस्कारकरणंनदृश्यते विवाहकालेचूडादिलोप-
प्रायश्चित्तमात्रंकुर्वन्ति चौलोत्तरंमासत्रयपर्यन्तंसपिण्डैःपिण्डदानंतिलत-
र्पणंचनकार्यम् महालयेगयायांपित्रोःप्रत्यब्दश्राद्धेचपिण्डदानादिकार्यम्

अथविद्यारम्भः—पञ्चमेवर्षेअक्षरलेखनारम्भउत्तरायणेकार्यः
अत्रकुम्भस्थःसूर्योवर्ज्यः शुक्लपक्षःशुभःप्रोक्तःकृष्णश्चान्त्यत्रिकंविना । द्वि-
तीयातृतीयापञ्चमीदशम्येकादशीद्वादशीत्रयोदश्यःश्रेष्ठाः अश्विनीमृगार्द्रा-
पुनर्वसुपुष्यहस्तचित्रास्वात्यनूराधाश्रवणधनिष्ठाशततारकारेवत्योभौमशनि-
भिन्नवाराश्चशुभाः विघ्नेशंलक्ष्मीनारायणौसरस्वतींस्ववेदंसूत्रकारंचपूज-
यित्वागुरुंब्राह्मणान्धात्रींचसंपूज्यनत्वासर्वांस्त्रिःप्रदक्षिणीकृत्यप्रणवपूर्वक-
मक्षरमारभेत् ततोगुरुंनत्वादेवताविसर्जयेत् ततः अत्रभुवनमातःसर्ववा-
ङ्मयरूपेणागच्छागच्छेतिसरस्वत्यावाहनमन्त्रः प्रणवेनषोडशोपचारार्पणम्

अथानुपनीतधर्माः—प्रागुपनयनात्कामचारकामवादकामभक्षाः
तेनमूत्रपुरीषोत्सर्गादावाचमनाद्याचारोनास्ति लघुपातकहेतुलशुनपर्यु-
षितोच्छिष्टादिभक्षणेदोषाभावः एवमपेयपानेअनृतावाच्यभाषणेपि महा-
दोषहेतुमांसान्त्यजरजस्वलादिस्पृष्टान्नभक्षणेमद्यादिपानेचदोषोस्त्येव रज-
स्वलादिसंस्पर्शेस्नानमेवकुमारके । शिशोरभ्युक्षणंप्रोक्तंबालस्याचमनंस्मृ-
तम् । तत्रप्रागन्नप्राशनाच्छिशुसंज्ञा ततऊर्ध्वंप्राक्चौलात्त्रिवर्षाद्वाबाल-

संज्ञा ततआमौञ्जीबन्धनात्कुमारसँज्ञा अत्राचमनमितित्रिरुदकपानमेव नतुओष्ठमार्जनादिकल्पइतिज्ञेयम् नचानुपनीतोवेदमुच्चारयेत् पित्रोरन्त्यक्रियायांत्वनुपनीतेनापिमन्त्रोच्चारःकार्यः सचद्वित्रिवर्षयोःकृतचूडस्यैव त्रिवर्षोर्ध्वंत्वकृतचूडस्यापि एतच्चौरसपुत्रविषयम् पित्रोरनुपनीतोपिविदध्यादौरसःसुतः । और्ध्वदेहिकमन्येतुसंस्कृताःश्राद्धकारकाः १ इतिस्कान्दात् बालानामपथ्यंपित्रादिभिर्निवारणीयम् तस्मात्सर्वप्रयत्नेनबालानग्रेतुभोजयेत् । बालानांक्रीडनदानेस्वर्गसुखम् तेषांभोज्यप्रदानेगोदानफलम्

अथोपनयनम्—उपनयनंनामआचार्यसमीपनयनाङ्गकोगायत्र्युपदेशप्रधानकःकर्मविशेषः उपनयनपदस्ययोगरूढत्वात् **तत्राधिकारिणः**—पितैवोपनयेत्पुत्रंतदभावेपितुःपिता । तदभावेपितुर्भ्रातातदभावेतुसोदरः १ तदभावेसगोत्रसपिण्डाः तदभावेमातुलादयोऽसगोत्रसपिण्डाः तदभावेअसपिण्डसगोत्रजाः एतेचकुमारापेक्षया वयोज्येष्ठाविवक्षिताः कनिष्ठकर्तृकोपनयनस्यनिषिद्धत्वात् सर्वाभावेश्रोत्रियः जन्मनाब्राह्मणोज्ञेयःसंस्कारैर्द्विजउच्यते । विद्यत्त्वाच्चापिविप्रत्वं त्रिभिः**श्रोत्रिय**उच्यते १ कृच्छ्रत्रयंचोपनेतात्रीन्कृच्छ्रांश्चबटुश्चरेत् । गायत्र्याद्वादशाधिकसहस्रजपश्चोपनेत्राऽधिकारसिद्ध्यर्थंकार्यः केचिद्द्वादशसहस्रींजपन्ति **अथोपनयनकालः**—गर्भतोजन्मतोवा पञ्चमेऽष्टमेवावर्षेब्राह्मणस्योपनयनम् एकादशेद्वादशेवाक्षत्रियस्य द्वादशे षोडशेवावैश्यस्य षष्ठेतुधनकामस्यविद्याकामस्यसप्तमे । अष्टमेसर्वकामस्यनवमेकान्तिमिच्छतः १ केचित्तुविप्रस्यषष्ठंनमन्यन्ते आषोडशादाद्वाविंशादाचतुर्विंशाच्चवर्षात्ब्राह्मणादेर्गौणकालः अत्रगर्भादिःसंख्या तथाचजन्मतः पंचदशवर्षपर्यंतंविप्रस्यनविशेषतःप्रायश्चित्तम् षोडशेवर्षेसशिखवपनमेकाविंशतिरात्रंयावकाशनव्रतमन्तेसप्तब्राह्मणभोजनमिति प्रायश्चित्तम् सप्तदशादिवर्षेषुकृच्छ्रत्रयादिप्रायश्चित्तपूर्वकमुपनयनंबोध्यम् विप्रक्षत्रिययोरुत्तरायणेमौञ्जीबन्धः वैश्यस्यदक्षिणायनेपि वसन्तेब्राह्मणमुपनयीतग्रीष्मेराजन्यंशरदिवैश्यम् माघादिशुक्रान्तकपञ्चमासाःसाधारणावासकलद्विजानामितिगर्गोक्तेर्वसन्तालाभेशिशिरग्रीष्मावपिग्राह्यौ वसन्तविधिनोत्तरायणादिविधेःसंकोचायोगात् एवंचमाघादिमासपञ्चकनियमात्पौषाषाढयोःसत्यप्युत्तरायणेउपनयनंनकार्यम् तत्रापिमीनार्के-

---

१ श्रोत्रियलक्षणमाह-जन्मनेति ।

मारभ्ययावन्मिथुनप्रवेशंप्रशस्तःकालः मीनमेषयोस्तुप्रशस्ततरः मकर-कुंभस्थेऽर्केमध्यमंमीनमेषस्थेउत्तमंवृषभमिथुनस्थेऽधममुपनयनमित्यभि-धानात् मीनार्कविशिष्टश्चैत्रोऽनिष्टबृहस्पत्यादिबहुविधदोषापवादकतयाप्र-शस्ततमः जीवभार्गवयोरस्तेसिंहस्थेदेवतागुरौ । चन्द्रसूर्येदुर्बलेपिगो-चरेऽनिष्टेगुरौ १ मेखलाबन्धनंकार्यंचैत्रेमीनगतेरवावित्यर्थकस्मृतेः अत्रगुरुशुक्रास्तदोषापवादोऽतिमहासंकटविषयत्वान्नकथनीयः मीना-र्कचैत्रेजन्ममासनक्षत्रदोषोनास्ति जन्ममासजन्मनक्षत्रजन्मतिथिज-न्मलग्नजन्मराशिलग्नेषुविप्राणामुपनयनंनदोषाय क्षत्रियवैश्ययोरप्रथ-मगर्भेदोषोन ज्येष्ठापत्यस्यज्येष्ठमासेमङ्गलंन शुक्लपक्षःशुभःप्रोक्तः कृष्ण-श्चान्त्यत्रिकंविनेतिगुरूक्तेःकृष्णपक्षेदशमीपर्यन्तंसंकटेकार्यम् शिष्टास्तु संकटेपिकृष्णपक्षेपञ्चमीपर्यन्तमेवकुर्वन्ति **अथतिथिविचारः—**

द्वितीयातृतीयापञ्चमीषष्ठीदशम्येकादशीद्वादश्यःप्रशस्ताः क्वचित्सप्तमी-त्रयोदशी कृष्णप्रतिपद्विधिःपुनरुपनयनमूकाद्युपनयनविषयः तिथौसो-पपदाख्यायामनध्यायेगलग्रहे । अपराह्णेचोपनीतःपुनःसंस्कारमर्हति १ सिताज्येष्ठेद्वितीयाचआश्विनेदशमीसिता । चतुर्थीद्वादशीमाघेएताः**सोप-पदाः**स्मृताः २ अनध्यायाःपौर्णमासीचतुर्दश्यष्टमीअमा । प्रतिपत्सूर्यसं-क्रान्तिर्मन्वाद्याश्चयुगादयः ३ कृष्णपक्षेद्वितीयाश्चकार्तिकाषाढफाल्गुने । विषुवायनसंक्रान्त्योःपक्षिणीअनध्यायइतिपूर्वपरिच्छेदेउक्तम् सोपपदाना-मनध्यायतिथीनांचदिनद्वयेसूर्योदयोत्तरंसूर्यास्तात्पूर्वंचत्रिमुहूर्तसत्त्वेदिन-द्वयमनध्यायः शिष्टास्तुप्रतिपच्छेषघटिकादिमात्रेपिव्रतबन्धेऽनध्यायंव-दन्ति विषुवायनेतरसंक्रान्तिमन्वादियुगादिषुतुप्रथमद्वितीयपरिच्छेदोक्त-रीत्यायत्रदिनेसंक्रान्तिपुण्यकालोयुगमन्वादिश्राद्धकालश्चतद्दिनेऽनध्यायः नतुतेषामस्तादौमुहूर्तत्रयेसत्त्वमनध्यायहेतुः त्रयोदश्यादिचत्वारिसप्तम्या-दिदिनत्रयम् । चतुर्थीचैकतःप्रोक्ताअष्टावेते**गलग्रहाः** १ अत्रचतुर्थीनव-मीचव्रतकालेत्याज्येतिभाति केचित्तुचतुर्थीशेषयुतपंचम्यांव्रतबन्धंकुर्वन्ति तत्रमूलंमृग्यम् नवमीशेषयुतदशम्यांमौञ्जीनकार्येतिमयूखे अपराह्णस्त्रेधा विभक्तदिनतृतीयांशोव्रतबन्धेवर्ज्यः दिनमध्यमभागोमध्यमः प्रथमभा-गोमुख्यः मन्वादियुगादयोद्वितीयपरिच्छेदेदर्शिताः तत्रोपनयनेचैत्रशुक्ल-

---

१ शुक्लपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णपक्षे त्रिधाकृते । अंत्यभागं विना यौ द्वौ गणितौ मध्यमाधमाविति स्मृत्यंतराच्चेति **कौस्तुभे** ॥

तृतीयायाःमन्वादेर्वैशाखशुक्लतृतीयायायुगादेश्चप्रसक्तिः अन्येषांयुगादिमन्वादितिथीनांप्रसक्तिर्नास्ति **अनयोरपवादः** सिन्धुकौस्तुभादौस्मर्यते याचैत्रवैशाखसितातृतीयामाघस्यसप्तम्यथफाल्गुनस्य । कृष्णेद्वितीयोपनयेप्रशस्ताप्रोक्ताभरद्वाजमुनीन्द्रमुख्यैः १ इति अत्रमाघसप्तम्यामन्वादेरपवादःपुनरुपनयनादिविषयः फाल्गुनकृष्णद्वितीयायाश्चातुर्मास्यद्वितीयात्वेनानध्यायत्वं प्राप्तंतस्यापवादोयं यत्तु अनध्यायस्यपूर्वेद्युरनध्यायात्परेहनि । व्रतारम्भंविसर्गंचविद्यारम्भंचवर्जयेत् १ इतिस्मृत्यन्तरम् तद्द्वितीयाविध्यनुपपत्त्यागलग्रहत्वेनप्राप्तसप्तमीनवमीत्रयोदशीनिषेधानुवादकमितिभाति अप्राप्तनिषेधकत्वेमन्वादियुगादिसंक्रान्त्यादिप्रयुक्तानध्यायेभ्योपिपूर्वपरदिनयोर्निषेधापत्त्याचैत्रशुक्लद्वितीयादेरपिनिषिद्धत्वापातात् नचेष्टापत्तिः शिष्टाचारग्रन्थेषुचानुपलम्भात् मुहूर्तमार्तण्डोक्त्यामाघेशुक्लद्वितीयाकृष्णद्वितीयावैशाखकृष्णद्वितीयाचेत्यनध्यायत्रयमुपनयनेधिकंप्राप्नोति एतदपरेनाद्रियन्ते बहुग्रन्थेषुमूलानुपलम्भात् मौञ्जीप्रकरणेमुहूर्तचिन्तामण्यादिग्रन्थेषुक्वाप्यनुक्तेश्च अतोमार्तण्डोक्तानामतिरिक्तानध्यायानामुपनिषत्पाठादिविषयत्वंनतुमौञ्जीविषयत्वमितियुक्तंभाति तत्रतृतीयाषष्ठीद्वादशीषु प्रदोषसत्त्वेमौञ्जीनकार्या रात्रेःप्रथमयामेचतुर्थीसार्धयामेसप्तमीयामद्वये त्रयोदशीचेत्तदाप्रदोषः दिनद्वयेप्रथमयामादिषुचतुर्थ्यादिव्याप्तौपूर्वदिने प्रदोषोनोत्तरदिनेइतिकौस्तुभे प्रदोषदिनेमन्दवारेकृष्णपक्षान्त्यत्रिकेचोपनयनेपुनरुपनयनमितिमयूखे एतेनित्यानध्यायाः **अथनैमित्तिकाः—** विवाहप्रतिष्ठोद्यापनादिष्वासमाप्तेःसगोत्राणामनध्यायइतिस्मृत्यर्थसारोक्तेस्त्रिपुरुषसपिण्डेषुब्रह्मयज्ञादिवर्जनात्मौञ्जीविवाहादिनिमित्तकमण्डपप्रतिष्ठाद्युत्सवसमाप्तिपर्यन्तमुपनयनंनकार्यमितिभाति विवाहादिमङ्गलकरणेदोषोत शोभनदिनेचानध्यायइत्युक्तेर्गर्भाधानादिशुभकार्यदिनेएककुले एकगृहेवाव्रतबन्धोनकार्यइतिभाति भूकम्पेभूविदारणेवज्रपातउल्कापातेधूमकेतूत्पत्तौग्रहणेचदशाहंसप्ताहंवाव्रतबन्धादिमङ्गलंनकार्यम् केचित्संकटे त्रिदिनमनध्यायमाहुः अकालवृष्टौत्रिरात्रंपक्षिणीवाऽनध्यायः पौषादिचैत्रान्तमकालवृष्टिः केचिदार्द्रादिज्येष्ठान्तसूर्यनक्षत्रादन्यत्राकालवृष्टिरित्याहुः यस्मिन्देशेयोवर्षाकालस्ततोन्यत्राकालवृष्टिरितिसिद्धान्तः अतिवृष्टौकरकावृष्टौरुधिरवृष्टौचत्र्यहम् प्रातःसंध्यागर्जनेत्वहोरात्रम् गुरुशिष्यऋत्वि-

कमरणेत्र्यहम् । पशुमण्डूकनकुलश्वाहिमार्जारमूषकैरन्तरागमनेऽहोरात्रम् आरण्यमार्जारादिगमनेत्रिरात्रम् सृगालवानरैर्द्वादशरात्रम् श्रवणद्वादशीयमद्वितीयामहाभरण्यादयोऽन्येप्यनध्यायानित्यानैमित्तिकाश्चबहवोग्रन्थेषूक्तास्तेषामुपनयनेप्रसक्त्यभावादत्रनोक्ताः व्रतबन्धेनान्दीश्राद्धोत्तरं पूर्वोक्तप्रातर्गर्जितादिनैमित्तिकानध्यायप्राप्तौ**ज्योतिर्निबन्धे**—नान्दीश्राद्धं कृतंचेत्स्यादनध्यायस्त्वकालिकः । तदोपनयनंकार्यंवेदारम्भंनकारयेत् १ इति वेदारम्भंनकारयेदितिनिषेधोयाजुषादिविषयः बह्वृचानामुपाकर्मण्येव वेदारंभोक्त्यामौञ्जीदिनेवेदारम्भाप्रसक्तेः तदोपनयनंकार्यमितिबह्वृचादिसर्वसाधारणः याजुषादिभिर्मौञ्ज्युत्तरमपिअनध्यायप्राप्तौवेदारम्भोवर्ज्यः नान्दीश्राद्धात्प्राक्नैमित्तिकानध्यायेमुहूर्तान्तरेकार्यम् मौञ्ज्युत्तरमनुप्रवचनीयात्प्राग्गर्जनेवक्ष्यते इतिअनध्यायादिनिर्णयः इत्थंतिथिंतत्प्रसङ्गप्राप्तमनध्यायादिकंचविचार्य**वारादिचिन्त्यते**—गुरुशुक्रबुधवाराःश्रेष्ठाः सूर्यवारोमध्यमः चन्द्रवारोऽधमः भौममन्दवारौनिषिद्धौ सामवेदिनांक्षत्रियाणां च भौमवारःप्रशस्तः **वेदाधिपगुरुचंद्रादिबलविचारः**— शाखाधिपतिवारश्चशाखाधिपबलंतथा । शाखाधिपतिलग्नंचदुर्लभंत्रितयं व्रते १ गुरुशुक्रौभौमबुधावृग्वेदाद्यधिपाःस्मृताः । पतीसितेज्यौविप्राणां नृपाणांकुजभास्करौ २ वैश्यानांशशभृत्सौम्याविति वर्णाधिपाःस्मृताः । पितुःसूर्यबलंश्रेष्ठंशाखावर्णेशयोर्बटोः ३ पितुर्बटोश्चसर्वेषांबलंवाक्पतिचन्द्रयोः । बटुतत्पित्रोरुभयोर्गुरुचन्द्रबलालाभेबटोरुभयबलमावश्यकम् तत्र चन्द्रबलंगर्भाधानप्रसङ्गेउक्तम् द्विपञ्चसप्तनवैकादशस्थोगुरुःशुभफलप्रदः जन्मतृतीयषष्ठदशमस्थानेषुपूजाहोमात्मकशान्त्याशुभः चतुर्थाष्टमद्वादश स्थानेषुदुष्टफलः कर्कधनुर्मीनराशिषुचतुर्थादिस्थानेपिनदोषः अतिसंकटे चतुर्थद्वादशस्थोद्विगुणपूजाहोमादिनाशुभः अष्टमस्तुत्रिगुणपूजादिनाशुभः केचिदनिष्टो**वामवेधेन**शुभइत्याहुस्तन्नेतिराजमार्तण्डः अष्टमवर्षादि-

१ गुरो**र्वामवेधो मुहूर्तमार्तण्डे** संस्कारप्रकरणे १६ श्लोके प्रतिपादितः सोऽत्र संगृह्यते—'द्वीष्वायागांकसंस्थो व्ययजलनिधनत्र्यभ्रगैश्चेन्न विद्धः शस्तोऽनिष्टोऽपि वामं शुभ इह खचरैर्वेधितो नोऽष्टमस्थः' ॥ व्याख्या—द्वीष्वायागांकसंस्थो गुरुस्तदा शुभः स्यात् । तदा कदा । यदि व्ययजलनिधनत्र्यभ्रगैः खचरैर्न विद्धः स्यात् । द्विः द्वितीयं, इषुः पञ्चमं, आय एकादशं, अगः सप्तमं, अंकः नवमं, एतत्संस्थो गुरुः, व्ययं द्वादशं, जलं चतुर्थं, निधनं अष्टमं, त्रि तृतीयं, अभ्रं दशमं, एतत्संस्थैः खचरैर्यदि नो

मुख्यकालेगुरुबलाभावेऽपिमीनगतरवियुतचैत्रेवाशान्त्यावाव्रतबन्धःकार्योनतुमुख्यकालातिक्रमःनित्यकालस्यबलीयस्त्वात् **अथनक्षत्राणि—** पूर्वात्रयहस्तचित्रास्वातीमूलाश्लेषार्द्राश्रवणेषुऋग्वेदिनांमौञ्जीशस्ता रोहिणीमृगपुष्यपुनर्वसुत्र्युत्तराहस्तानूराधाचित्रारेवतीषुयाजुषाणाम् अश्विनीपुष्योत्तरात्रयार्द्राहस्तधनिष्ठाश्रवणेषुसामगानाम् अश्विनीमृगानूराधाहस्तधनिष्ठापुनर्वसुरेवतीषुअथर्ववेदिनाम् एषांनक्षत्राणामसंभवे भरणीकृत्तिकामघाविशाखाज्येष्ठाशततारकावर्जयित्वासर्वाणिसर्वेषांग्राह्याणि राजमार्तण्डेपुनर्वसुनिषेधोनिर्मूलइतिबहवः केचिदृक्सामवेदविषयःपुनर्वसुनिषेधइत्याहुः व्यतीपातवैधृतिपरिघार्धेषुविष्कम्भादीनांनिषिद्धनाडीषुभद्रायांग्रहणेचमौञ्जीवर्ज्या **अथलग्नेग्रहबलम्—**व्रतेग्राह्याद्वादशाष्टषड्वर्ज्याःशुभखेचराः । खलाव्ययायारिगाश्चन्द्रःशुक्रेगोकर्कगस्तनौ १ क्वचित्सूर्यस्तनौश्रेष्ठोऽष्टमेवर्ज्योऽखिलोग्रहः । लग्नेशःशुक्रचन्द्रौचषष्ठेवर्ज्यौः सितोऽन्त्यगः २ लग्नेचन्द्रखलाश्चैवेन्दुर्वर्ज्योद्वादशाष्टमे । पञ्चेष्टग्रहहीनं चलग्नंसर्वत्रवर्जयेत्३ तुलामिथुनकन्याख्याधनुर्वृषझषा[१]ह्वयाः । नवमांशाः शुभाःप्रोक्ताःकर्कांशंवर्जयेद्व्रते ४ षड्वर्गशुद्ध्या[२]दिकमिष्टकालसाधनादिविचारश्चज्योतिर्ग्रन्थेभ्योज्ञातव्यः **उपनयनकर्तुःपत्नीरजसिविचारः** मातरिरजस्वलायांमातुलज्येष्ठभ्रात्रादीनांपित्रसान्निध्यात्कर्तॄणां पत्न्यांरजस्वलायांचमौञ्जीविवाहादिनकार्यम् नान्दीश्राद्धोत्तरंमातृरजसि

विद्धो भवति तदा शुभः स्यात् । १२।४।८।३।१० एतत्संस्थैः खचरैर्वेधितश्चेदशुभ इत्यर्थः । अनिष्टोऽपि व्ययजलनिधनत्र्यभ्रगोऽपि वामं विद्धः सन् द्वीष्वायागांकसंस्थैः खचरैर्वेधितः सन्नित्यर्थः । इह अस्मिन्व्रतबंधे विवाहे वा शुभः नोऽष्टमस्थः अष्टमस्थो वेधितो न शुभदः स्यादित्यर्थः । सोऽतिकालादौ त्रिगुणार्चनेनैव शुभः स्यात् । तथाच बृहस्पतिः—"रजस्वला यदा कन्या गुरुशुद्धिं न चिन्तयेत् । अष्टमेऽपि प्रकर्तव्यो विवाहस्त्रिगुणार्चनात्" ॥ इति ॥

१ मीनः । तुलादयो नवमांशाः शुभा इत्यर्थः । २ षड्वर्गशुद्धौ उपयुक्तः श्लोकः ॥ मेषे षष्ठघटौवृषेत्रिदृगिनाद्वंद्वेद्विगोर्काभ्रयःकीटेऽव्ध्यंगनवाद्रयोर्कभवनेंऽगाश्वाः स्त्रियांत्र्यर्कषट् ॥ जूकेऽर्काद्रिखगा अलौगवगषद् चापे त्रिषड्गोद्रयो नक्रेंऽशारुयरुणा घटे झषवृषौ मीनेऽद्रिगोषट्शुभाः ॥ १ ॥ अस्यार्थः । मेषलग्ने कन्यातुलांशौ । वृषे मिथुनवृषमीनांशाः । मिथुने तुलाधनुर्मीनमिथुनांशाः । कर्के कर्ककन्याधनुस्तुलांशाः । सिंहे कन्यातुलांशौ । कन्यालग्ने मिथुनमीनकन्यांशाः । तुलालग्ने मीनतुलाधनुरंशाः । वृश्चिके धनुस्तुलाकन्यांशाः । धनुषि मिथुनकन्याधनुस्तुलांशाः । मकरे मिथुनमीनांशाः । कुंभे मीनवृषभांशौ । मीने तुलाधनुःकन्यांशाः । एते नवमांशा ग्राह्याः ॥

भ्रात्रादिकर्त्रन्तरसत्त्वेपिसन्निहितमुहूर्तान्तरालाभेशान्तिंकृत्वाकार्यम् अन्यथामुहूर्तान्तरेएव नान्दीश्राद्धोत्तरंमातुलादिकर्तृणांपत्नीरजोदोषेआरब्धत्वाच्छान्तिंविनैवकार्यम् मौञ्जीविवाहोत्तरंमण्डपोद्वासनात्प्राक्मातृरजोदोषेऽपिशान्तिःकार्यामङ्गलस्यासमाप्तत्वादितिमुहूर्तचिन्तामणिटीकायाम् प्रारम्भात्प्रागपिरजोदोषेमुहूर्तान्तरालाभेशान्तिंकृत्वाऽतिसंकटेव्रतबन्धादिकंकार्यमितिकौस्तुभे **शान्तिप्रकारश्च** ममामुकमङ्गलेसंस्कार्यजननीरजोदोषजनिताशुभफलनिरासार्थंशुभफलावाप्त्यर्थंश्रीपूजनादिशान्तिंकरिष्यइतिसंकल्प्यमाषसुवर्णनिर्मितांलक्ष्मींश्रीसूक्तेनषोडशोपचारैःसंपूज्यस्वगृह्योक्तविधिनाश्रीसूक्तेनप्रत्यृचंपायसंहुत्वाकलशोदकेनाभिषिच्यविष्णुं स्मृत्वाकर्मेश्वरार्पणंकुर्यादिति प्रारम्भोत्तरंसूतकप्राप्तौ एकोदरयोःसमानसंस्कारेप्रेतकर्मासमाप्तौच**चौलप्रकरणे**उक्तम् विशेषस्तुवक्ष्यते **अथपदार्थसंपादनम्**—कौपीनंप्रावारंचकार्पासजमहतंसंपाद्यं ईषद्धौतंनवंश्वेतंसदशंवस्त्र**महतसंज्ञं** प्रावारार्थमजिनंवा तच्चत्र्यङ्गुलंचतुरङ्गुलंवाबहिर्लोमाखण्डंत्रिखण्डंवाऽष्टचत्वारिंशदङ्गुलंधार्यम् त्रिखण्डपक्षेचतुर्विंशत्यङ्गुलाष्टाङ्गुलषोडशाङ्गुलाःक्रमेणत्रयःखण्डाः **यज्ञोपवीतनिर्णयः**—कार्पासंयज्ञोपवीतम् तन्निर्माणप्रकारः ब्राह्मणेनब्राह्मणस्त्रीभिर्विधवादिभिश्च निर्मितंसूत्रंग्राह्यम् संहतचतुरङ्गुलिमूलेषुषण्णवत्यासूत्रमावेष्ट्यतत्त्रिगुणीकृत्योर्ध्ववृत्तंवलितंकृत्वापुनरधोवृत्तरीत्यात्रिगुणीकृतंतत्सूत्रंनवतन्तुकंसंपद्यते तत्त्रिरावेष्ट्यदृढग्रन्थिंकुर्यात् स्तनादूर्ध्वमधोनाभेर्नधार्यंतत्कथंचन। विच्छिन्नंवाप्यधोयातंभुक्त्वानिर्मितमुत्सृजेत् १ सिद्धेमन्त्राःप्रयोक्तव्या इतिन्यायेनसिद्धंयज्ञोपवीतंत्रिगुणीकरणादिमन्त्रैरभिमन्त्र्ययज्ञोपवीतंपरममितिमन्त्रेणधारयेत् तद्यथा गायत्र्यात्रिगुणीकृत्यापोहिष्ठेतितिसृभिःप्रक्षाल्यपुनर्गायत्र्यात्रिगुणीकृत्यग्रन्थौविष्णुब्रह्मरुद्रान्नमेत् केचिन्नवतन्तुषुनवदेवतान्यासमाहुः ततोगायत्र्यादशवारमभिमन्त्रिताभिरद्भिर्यज्ञोपवीतंप्रक्षाल्योदुत्यमितितृचेनसूर्यायप्रदर्श्ययज्ञोपवीतमितिमन्त्रेणप्रथमंदक्षिणंबाहुमुद्धृत्यपश्चात्कण्ठेधारयेदिति उपवीतंब्रह्मसूत्रंप्रोद्धृतेदक्षिणेकरे । प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतंकण्ठलम्बितम् १ चितिकाष्ठचितिधूमचण्डालरजस्वलाशवसूतिकास्पर्शेस्नात्वायज्ञोपवीतत्यागः कण्ठलम्बितत्वाद्यकृत्वामलमूत्रोत्सर्गेचतत्त्यागः मासचतुष्टयोत्तरंचयज्ञोपवीतत्यागः केचिज्जनन-

शावाशौचयोरन्तेपितत्त्यागमाहुः समुद्रंगच्छस्वाहेतिमन्त्रेणसप्रणवव्याहृतिभिर्वाजीर्णयज्ञोपवीतत्यागः **यज्ञोपवीताभावेप्रायश्चित्तादि** यज्ञोपवीतंप्रमादाद्गतंचेत्तूष्णींलौकिकंधृत्वा मनोज्योतिरिति अग्नेव्रतपतेव्रतंचरिष्यामितच्छकेयंतन्मेराध्यतां १ वायो व्रतपते० २ आदित्यव्रतपते० ३ व्रतानांव्रतपतेव्र० ४ इत्यादिमन्त्रचतुष्टयेनचतस्रआज्याहुतीर्हुत्वाविधिवन्नूतनंधारयेत् अथवायज्ञोपवीतनाशजन्यदोषनिरासार्थंप्रायश्चित्तंकरिष्ये इतिसंकल्प्यआचार्यवरणाग्निप्रतिष्ठाद्याज्यभागान्तेसवितारंगायत्र्यातिलैराज्येनचाष्टोत्तरंशतंसहस्रंवाजुहुयात् नूतनंधृत्वाऽतिक्रान्तंसंध्याद्याचरेदिति यज्ञोपवीतहीनः क्षणंतिष्ठेच्चेच्छतगायत्रीजपः यज्ञोपवीतंविनाभोजने विण्मूत्रकरणेवागायत्र्यष्टसहस्रंजपः वामस्कन्धात्कूर्परेमणिबन्धान्तेवापतितेयथास्थानंधृत्वा त्रीन्षड्वायथाक्रमंप्राणायामान्कृत्वानवंधारयेत् कोपादिनास्वयंयज्ञोपवीतत्यागेपूर्ववल्लौकिकंधृत्वाप्रायश्चित्तान्तेनवंधारयेत् ब्रह्मचारिणएकंयज्ञोपवीतम् स्नातकस्यद्वे उत्तरीयाभावेतृतीयकम् जीवत्पितृकेणजीवज्ज्येष्ठभ्रातृकेणचोत्तरीयंतत्स्थानेतृतीयंयज्ञोपवीतंवानधार्यम् आयुष्कामस्यत्र्यधिकानिबहूनियज्ञोपवीतानि अभ्यङ्गेचोदधिस्नानेमातापित्रोर्मृताऽहनि । तैत्तिरीयाःकठाःकण्वाश्चरकावाजसनेयिनः १ कण्ठादुत्तार्यसूत्रंतुकुर्युर्वैक्षालनंद्विजाः । अन्ययाजुषैर्बह्वृचैःसामगैश्चकण्ठादुत्तारणेतत्त्यक्त्वानवंधार्यम् **अथमेखला**—मौञ्जीत्रिवृत्समाश्लक्ष्णाकार्याविप्रस्यमेखला । त्रिवृत्ताग्रन्थिनैकेनत्रिभिःपञ्चभिरेववा । मुञ्जाभावेतुकर्तव्याकुशाश्मन्तकबल्वजैः[1] । **दण्डादिसंपादनम्**—ब्राह्मणस्यभवेद्दण्डः पालाशःकेशसंमितः २ सर्वेषांयज्ञियोवास्यादूर्ध्वनासाग्रसंमितः । बटुहस्तेनचतुर्हस्ताहस्तोच्छ्रिताचतुरस्रासोपानाङ्किताप्रागुदक्प्रवणाकदलीस्तम्भाद्यलंकृतावेदिःसंपाद्या **अथोपनयनान्तर्गतपदार्थेषुविशेष उच्यते**—वासःपरिधानोत्तरंलौकिकमाचमनम् यज्ञोपवीतधारणोत्तरंतु यथाविधि आचमनविधिर्वक्ष्यते एवमाज्यपात्रादुत्तरभागेबटुमाचमय्य प्रणीतापश्चिमदेशरूपतीर्थेनप्रवेश्याचार्याग्न्योर्मध्येननीत्वाचार्यदक्षिणत उपवेशयेत् ततोबर्हिरास्तरणादिस्रुवसंमार्गान्तेयज्ञोपवीतदानाद्याचमनान्तं ततःशिष्याञ्जलौजलावक्षारणादिसमिदाधानान्तंगायत्र्युपदेशाङ्गंबटोःशु-

---

१ अश्मंतकः 'आपटा' इति लोके । बल्वजः 'मोळ, ल्वा' इत्यादि लोके ।

चित्वसिद्ध्येअग्नयेसमिधमितिमन्त्रएकश्रुत्याप्रयोक्तव्यः[1] ततःपरिदानाभि-
वादनान्तेआचारप्राप्तंगायत्रीपूजनंकृत्वाऽग्नेरुत्तरदेशेगायत्र्युपदेशःकार्यः
अवक्षारणमप्युत्तरदेशेऽक्तम् प्राङ्मुखआचार्यःप्रत्यङ्मुखायोपविष्टायवट-
वेगायत्रीमुपदिशेत् **अथोपसंग्रहणप्रकारः**—उपसंग्रहणंनामामुक-
प्रवरान्वितामुकगोत्रोमुकशर्माहंभोअभिवादयइत्युक्त्वादक्षिणोत्तरकर्णौ
वामदक्षिणपाणिभ्यांस्पृष्ट्वादक्षिणहस्तेनगुरोर्दक्षिणपादंवामेनवामंस्पृष्ट्वा
शिरोऽवनमनमिति एवंगुरुषुमातापित्रादिषुचअभिवादनपूर्वकपादस्पर्शा-
त्मकमुपसंग्रहणम् वृद्धतरेषुत्वभिवादनमात्रम्[2] वृद्धेषुनमस्कारः अशुचिंव-
मन्तमभ्यक्तंस्नानंकुर्वन्तंजपादिरतंपुष्पजलभैक्षादिभारवाहंननमेत् तन्नम-
नेउपवासः शूद्रनतौत्रिरात्रम् अन्त्यजेकृच्छ्रम् देवतागुरुयतिनमनाकरणे
उपवासः **अथप्रत्यभिवादनम्**[3]—तत्रान्त्यस्वरःप्लुतःकार्यः तद्यथा
आयुष्मान्भवसौम्यदेवदत्ता ३ एकारौकारान्तेनाम्नि हरा ३ इ शम्भा
३ उ इतिसंध्यक्षरविश्लेषेण पूर्वभागाकारःप्लुतइति अनुप्रवचनीयार्थभि-
क्षायांभिक्षांभवान्ददातुभिक्षांभवतीददात्वितिवाभवच्छब्दमध्यकभिक्षा-
वाक्यप्रयोगः अन्यभिक्षायाम्[4]आदावन्तेवाभवच्छब्दइति **विनायकशां-
तिविचारः**—अथोपनयनविवाहादौनिर्विघ्नफलप्राप्त्यर्थमुपसर्गनिरासा-
यवासपिण्डमरणादिनिमित्तकप्रतिकूलनिवृत्यर्थंवाविनायकशान्तिःकार्या
तत्रकालः—शुक्लपक्षचतुर्थीगुरुवारःपुष्यश्रवणोत्तरारोहिणीहस्ताश्वि-
नीमृगनक्षत्राणिशस्तानि उपनयनादौतुप्रधानकालानुरोधेनयथासंभवका-
लोग्राह्यः तत्रामुककर्मणोनिर्विघ्नफलसिद्ध्यर्थमितिवाउपसर्गनिवृत्त्यर्थ-
मितिवाऽमुकसपिण्डमरणनिमित्तकाशुचित्वप्रातिकूल्यनिरासार्थमितिवा
संकल्पऊह्यः अवशिष्टप्रयोगोऽन्यत्रज्ञेयः **अथ ग्रहयज्ञविचारः**—
विवाहोपनयनादिष्वाभ्युदयकर्मस्वादौग्रहयज्ञंकुर्यात् श्राद्धातिरिक्तेष्व-
नाभ्युदयिकेष्वपिशान्त्यादिकर्मसुग्रहानुकूल्यकामोग्रहयज्ञंकुर्यात् अरि-

---

१ अविज्ञातस्वरत्वाद्विभाषाछंदसीत्येकश्रुत्यविधानाच्च एवं सर्वत्राप्यविज्ञातस्वरामन्त्रा ऐकश्रुत्येनैवप्रयोक्तव्याइतिजयन्तइति**कौस्तुभे**। २ अभिवादनेपादग्रहणंनास्तिपादस्पर्शनंकार्यंनवेत्युक्तमिति उपसंग्रहणेचदक्षिणेनपाणिनागुरोर्दक्षिणपादंसव्येनसव्यंगृहीत्वेतिच**कौस्तुभे**। ३ अभिवादकंप्रत्याशीर्वचनंप्रत्यभिवादनम्। यन्नाम्नाभिवादनंतन्नाम्नैव प्रत्यभिवादनं तथापि प्रत्यभिवादवाक्येशर्मपदरहितनाम्नोन्तेप्लुतस्वीकारपक्षएवश्रेयानि- ति**कौस्तुभाशयः**। ४ सायंप्रातर्भिक्षायामित्यर्थः॥

ष्टनिरासार्थमुत्पातेपुशान्तिस्थानेष्वप्रधानोऽपिग्रहमखउक्तः प्रधानकर्मणः पूर्वमव्यवहितेव्यवहितेवाकालेकुर्यात् व्यवहितपक्षेसप्तदिनाधिकव्यवधानंनकार्यम् **ऋत्विक्संख्याविचारः**—प्रतिग्रहंदशावरप्रधानाहुतिसंख्यायामेकएवऋत्विक् दशाधिकपञ्चाशत्पर्यन्तसंख्यायां चत्वारऋत्विजः ततःऊर्ध्वं शतावरहोमेऽष्टौऋत्विजोनवमआचार्यः तत्राचार्यआचार्यकर्मकृत्वाआदित्यायजुहुयात् अष्टभ्यः सोमादिभ्योष्टौऋत्विजोजुहुयुः ऋत्विक्चतुष्टयपक्षे द्वाभ्यांग्रहाभ्यांएकैकोजुहुयात् आचार्योऽर्काय ताम्रादिमयीषुप्रतिमासुसर्वासुसौवर्णीषुवाफलेष्वक्षतपुञ्जेषुवाआदित्यादिपूजनम् **कुण्डस्थण्डिलनिर्णयः**—होमसंख्यानुसारेणकुण्डस्यस्थण्डिलस्यवाग्रहवेदेश्चहस्तादिमानम् तत्रप्रधानाङ्गाहुतीनांपञ्चाशदवरसंख्यत्वेरत्निमितंकुण्डम् शतावरत्वेअरत्निमितम् सहस्रावरत्वेहस्तमितम् अयुतादिहोमेहस्तद्वयम् लक्षहोमेचतुर्हस्तम् तत्र कृतमुष्टिःकरोरत्निः मुक्तकनिष्ठिकः करःअरत्निः चतुर्विंशत्यङ्गुलोहस्तः यवोनचतुस्त्रिंशदङ्गुलानिहस्तद्वयम् अष्टचत्वारिंशदङ्गुलानिहस्तचतुष्टयम् कुण्डेमेखलायोनिनाभिखातादिमानंग्र[1]-

---

१ कुण्डार्ककुण्डरत्नावल्यादिग्रन्थानालोच्य विद्वद्भिः संक्षेपेण संगृहीतोऽयं **कुण्डमेखलायोन्यादिविचारो** विदुषां मुदेऽत्रास्माभिःसंगृह्यते—तत्र वेदिप्रधानेषु देवताप्रतिष्ठादिकर्मसु मण्डपमध्ये मण्डपनवांशेन वेदिः आग्नेय्यां च कुण्डम्। होमप्रधानेषु ग्रहहोममहारुद्रहोमादिकर्मसु केवलहोमात्मकेषु लक्षहोमकोटिहोमादिकर्मसु वा मंडपमध्ये कुण्डमिति सार्वत्रिकम् । कुण्डानां खननं च विस्तारसमं कार्यम् । सूक्ष्मद्रव्यहोमे (तिलघृतदूर्वादिहोमे) पंचदशचतुर्विंशांशैः कार्यम् । इति कुण्डविचारः ॥ **अथमेखलाविचारः**—तत्र कुण्डचतुर्विंशांशं कंठं त्यक्त्वा नवभिश्चतुर्विंशांशैर्मेखलात्रयं कार्यम् । तत्र बहिर्मेखलाद्व्यङ्गुलोत्सेधविस्तारा । तदुपरि त्र्यङ्गुलोत्सेधविस्तारा द्वितीया । तदुपरि चतुरङ्गुलोत्सेधविस्तारा तृतीया । एवमुत्सेधे विस्तारे च नवांशाः संपद्यन्ते । अङ्गुलं तु सर्वत्र व्यासस्य चतुर्विंशांशोङ्गुलमिति ज्ञेयम् । वेदीप्रकरणे तु हस्तस्य चतुर्विंशांशोङ्गुलमिति विशेषः । मेखलाविषये **कुण्डार्के** मतान्तरम् 'नन्दाङ्गत्र्युच्चवेदत्रिकरविततयः' इति । अन्यान्यपि मतान्तराणि **कुण्डरत्नावल्यां** सङ्गृहीतानि तत एवावगन्तव्यानि । विस्तरभिया त्विह नोच्यन्ते । कुण्डमेखलायोनिखातवेद्यादिकं च सुधायुक्तजलेनानुलेप्यं सौन्दर्यार्थम् । तथाच मध्यमेखला रक्तवर्णजलेनानुलेप्या योनिश्च । अधोमेखला तु कृष्णवर्णेन । मध्यमेखलोपरि परिधिपरिस्तरणार्थमन्तरं रक्षेत् ॥ **अथयोनिः**—पश्चिममेखलाया उपरि मध्यभागे कुण्डविस्तारार्धदीर्घां कुण्डविस्तारतृतीयांशविस्तृतां अश्वत्थदलाकारां गजोष्ठसदृशीं वा कुण्डचतुर्विंशांशकृतमेखलां पश्चिमतः प्रविष्टनालाग्रां उभयतो मृत्पिण्डद्वययुतां कुण्डमध्यप्रविष्टाग्रां मेखलोपरि चतुर्विंशांशोत्सेधां पश्चादुन्नतां योनिं भूमितोरचयेत् ।

न्थान्तरेभ्योज्ञेयम् इदंकुण्डादिमानंसर्वत्रज्ञेयम् समिच्चर्वाज्यंद्रव्यम् अर्कःपलाशःखदिरश्चापामार्गोऽथपिप्पलः । औदुम्बरःशमीदूर्वाकुशोऽर्कादिःक्रमात्समित् १ केचित्तिलानप्याहुः अर्कादिप्रधानहोमसंख्यादशांशेनाधिदेवताप्रत्यधिदेवतानांहोमः अधिदेवताद्यर्धसंख्ययाक्रतुसंरक्षकक्रतुसाद्गुण्यदेवतानां शान्त्यङ्गभूतेग्रहयज्ञेबलिदानंकुर्वन्ति अन्यत्रग्रहमखे बलिदानंनकुर्वन्ति प्रधानभूतायाएकाहुतेरेकविप्रभोजनंश्रेष्ठम् शताहुतेरेकविप्रभोजनंमध्यमम् सहस्राहुतेरेकविप्रभोजनंजघन्यम् सुविस्तरप्रयोगादिकमन्यत्र इतिग्रहयज्ञः **बृहस्पतिशान्तिविचारः**—कुमारस्योपनयनकालेकन्यायाविवाहेवाबृहस्पत्यानुकूल्याभावेशौनकाद्युक्ताशान्तिःकार्या अस्यकुमारस्योपनयनेअस्याःकन्यकायाविवाहेवाबृहस्पत्यानुकूल्यसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंबृहस्पतिशान्तिंकरिष्यइतिसंकल्प्याचार्यंवृणुयात् स्थण्डिलेईशान्यांयथाविधिस्थापितेश्वेतकलशेपञ्चगव्यकुशोदकविष्णुक्रान्ताशतावरीप्रमुखौषधिप्रक्षेपपूर्णपात्रनिधानान्तेहरिताक्षतनिर्मितदीर्घचतुरस्रपीठेहैमींगुरुप्रतिमांप्रतिष्ठाप्यस्थण्डिलेऽग्निस्थापनादि अन्वाधानेबृहस्पतिमश्वत्थसमिदाज्यसर्पिर्मिश्रपायसैः साज्येनमिश्रितयवव्रीहितिलेनच प्रति-

---

तत्र च द्वितीयमेखलायां परिधिपरिस्तरणार्थमन्तरं रक्षेत्। नालं चास्याः सच्छिद्रं कर्तव्यमिति **कुण्डरत्नावल्याम्**। भूमौ वर्तमानस्थौल्यापेक्षया उपरिभागे किंचिन्न्यूनस्थौल्या मध्ये उच्चा सगर्ता वा। अश्वत्थदलतुल्यत्वकरणे ग्रन्थोक्तफलानयनेन वर्तुलोत्पन्ना चतुरस्रोत्पन्ना वा योनिकुण्डवद्योनिः। गजोष्ठसदृशपक्षे तु पश्चिमतो विस्तारचतुर्थांशेन वृत्तद्वयकरणेन गजोष्ठसदृशत्वं सम्पद्यते। अस्मिन्पक्षे फलानयनं नावश्यकम्। कुण्डं विशन्त्यास्तस्याः कुण्डप्रवेशानन्तरं एकाङ्गुलोच्चत्वम्। तेन लम्बसूत्रपाते कण्ठसमोच्चता। कुण्डमध्ये च कुण्डचतुर्विंशांशद्वयोच्चं अंशचतुष्टयविस्तृतं **नाभिं** कुर्यात्। सच नाभिः कुण्डमध्ये षड्लेखोल्लेखनानन्तरं स्थाप्यः। पूर्वमेव स्थापिते तस्मिन् रेखाकरणं कर्तुमशक्यमिति याज्ञिकसौकर्यार्थमिदमुक्तम् इति ॥ **अथ वेदिः**—ग्रहवेदिश्च द्व्यङ्गुलत्र्यङ्गुलोच्छ्रायद्व्यङ्गुलविस्तारवप्रद्वययुता वप्रोपरि सप्ताङ्गुलोत्सेधा हस्तविस्तृता सुश्लक्ष्णा कार्या। वेदिविषये मतान्तरं **कुण्डरत्नावल्यां**—करोच्चा करविस्तृता त्रिवप्रा द्विवप्रा वा। त्रिवप्रपक्षे प्रथमवप्रः द्व्यङ्गुलोच्छ्रितो द्व्यङ्गुलविस्तारः। द्वितीयतृतीयौ त्र्यङ्गुलोच्छ्रायौ द्व्यङ्गुलविस्तारौ। अथ 'कुण्डवेद्यन्तरं चैव सपादकरसंमितम्' इत्येकं मतम् 'वेदीं भित्तिं परित्यज्य त्रयोदशभिरङ्गुलैः' इत्यपरम्। पक्षद्वयमिदं पंचकुण्डीनवकुण्ड्यादिविषयमपि अविरोधादत्र सङ्गृहीतम् ॥

---

१ अत्रापि मतान्तरं कुण्डार्के—'अंशोच्चनाभिर्द्विपुष्टः' एकांशेनोच्चो द्वाभ्यामंशाभ्यां पुष्टो दीर्घो विस्तृतः ॥

द्रव्यमष्टोत्तरशताहुतिभिःशेषेणस्विष्टकृतमित्यादि आज्यभागान्तेप्रतिमायांषोडशोपचारैर्गुरुपूजा तत्रपीतवस्त्रयुग्मपीतयज्ञोपवीतपीतचन्दनपीताक्षतपीतपुष्पघृतदीपदध्योदननैवेद्यार्पणान्तेमाणिक्यंसुवर्णंवादक्षिणांदत्त्वाग्रहमखोक्तरीत्याकुम्भानुमन्त्रणान्तेबृहस्पतिमन्त्रेणदधिमध्वक्तसमिदाज्यगृहसिद्धपायसमिश्रितयवाद्यैर्यथान्वाधानंहोमः होमशेषंसमाप्यगन्धादिभिर्बृहस्पतिंसंपूज्यपीतगन्धाक्षतपुष्पयुतताम्रपात्रस्थजलेनार्घ्यंदद्यात् तत्रमन्त्रः गम्भीरदृढरूपाङ्गदेवेज्यसुमतेप्रभो । नमस्तेवाक्पतेशान्तगृहाणार्घ्यंनमोस्तुते १ प्रार्थयेत् भक्त्यायत्तेसुराचार्यहोमपूजादिसत्कृतम् । तत्त्वं गृहाणशान्त्यर्थंबृहस्पतेनमोनमः १ जीवोबृहस्पतिःसूरिराचार्योगुरुरङ्गिराः । वाचस्पतिर्देवमन्त्रीशुभंकुर्यात्सदामम २ इति विसर्जनप्रतिमादानान्तेकुमारादियुतयजमानाभिषेकः तत्रमन्त्राः आपोहिष्ठेतितिस्रः ३ । तत्त्वायामि० ३ । स्वादिष्ठया० ३ । समुद्रज्येष्ठाः० ४ । इदमापःप्रवह० १। तामग्निवर्णां० १। याओषधीः० १ । अश्वावतीर्गोमतीर्न० १ यद्देवादेवहेडनमित्याद्याःकूश्माण्डमन्त्राःपुनर्मनःपुनरायुरित्यन्तास्तैत्तिरीयशाखायांप्रसिद्धाःकौस्तुभादौलिखिताएतैरभिषिच्यविप्रान्भोजयेदिति इतिबृहस्पतिशान्तिः **अथोपनयनादौसंकल्पाः**—तत्रोपनयनात्पूर्वेद्युराचार्योममोपनेतृत्वयोग्यतासिद्ध्यर्थं कृच्छ्रत्रयंतत्प्रत्याम्नायगोनिष्क्रयीभूतयथाशक्तिरजतद्रव्यदानेनाऽहमाचरिष्ये तथा**द्वादशाधिक**सहस्रगायत्रीजपमुपनेतृत्वयोग्यतासिद्ध्यर्थंकरिष्येइतिसंकल्पयेत् यदिपूर्वसंस्काराअतीतास्तदाअस्यकुमारस्यपुंसवनादीनामथवाजातकर्मादीनांचौलान्तानांसंस्काराणांकालातिपत्तिजनितप्रत्यवायपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रतिसंस्कारमेकैकांॐभूर्भुवःस्वःस्वाहेतिसमस्तव्याहृत्याज्याहुतिंहोष्यामिइतिसंकल्प्याग्निस्थापनेध्माधानादिपाकयज्ञतन्त्रसहितावह्निस्थापनाज्यसंस्कारपात्रसंमार्गमात्रसहितावातीतसंस्कारसमसंख्ययासमस्तव्याहृत्याज्याहुतीर्जुहुयात् ततोऽस्यकुमारस्यपुंसवनानवलोभनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकर्मसूर्यावलोकननिष्क्रमणोपवेशनाऽन्नप्राशनचौलसंस्काराणांलोपनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थंप्रतिसंस्कारंपादकृच्छ्रंप्रायश्चित्तं चौलस्यार्धकृच्छ्रंबुद्धिपूर्वकलोपेप्रतिसंस्कारमर्द्धकृच्छ्रंचूडायाःकृच्छ्रं तत्प्रत्याम्नायगोनिष्क्रयीभूतयथाशक्तिरजतद्रव्यदानेनाहमाचरिष्ये चौलस्योपनीत्यासहकरणस्यकुलधर्मप्राप्तत्वेकालातिपत्तिहोमंचौललोपप्रायश्चित्तंचन

कार्यम् केचित्संस्कारलोपप्रायश्चित्तंबटुनाकारयन्ति ततोबटुर्मकामचार-
कामवादकामभक्षादिदोषपरिहारद्वारोपनेयत्वयोग्यतासिद्ध्यर्थंकृच्छ्रत्रय-
प्रायश्चित्तंतत्प्रत्याम्नायगोनिष्क्रयीभूतयथाशक्तिरजतदानद्वाराआचरिष्ये
इतिसंकल्पयेत् निष्कंनिष्कार्धंनिष्कपादंनिष्कपादार्धंवारजतंगोमूल्यंदेयं
नतुन्यूनम् अष्टगुञ्जमाषरीत्याचत्वारिंशन्माषोनिष्कइत्युक्तम् ततःप्राय-
श्चित्तेकृतेपश्चादतीतमपिकर्मवै। कार्यमित्येकआचार्यानेत्यन्येतुविपश्चितः १
इतिवचनाज्जातकर्मादिसंस्काराःकार्यानकार्याइतिपक्षद्वयम् तत्रप्रायश्चित्तेन
प्रत्यवायपरिहारेऽपिसंस्कारजन्यापूर्वोत्पत्त्यर्थंसंस्कारानुष्ठानपक्षेसंकल्पः
पत्न्याकुमारेणचसहोपविश्यदेशकालौसंकीर्त्यास्यकुमारस्यगर्भाम्बुपानजनि-
तदोषनिबर्हणायुर्मेधाभिवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वाराश्रीपरमेश्वर-
प्रीत्यर्थंअतिक्रांतंजातकर्म तथाबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणायुरभिवृद्धिव्य-
वहारसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यथनामकर्म आयुरभिवृद्धिद्वाराश्रीपर०
सूर्यावलोकनं आयुःश्रीवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वाराश्रीपर०निष्क्र-
मणं आयुरभिवृद्धिद्वारा० उपवेशनं मातृगर्भमलप्राशनशुद्ध्यन्नाद्यब्रह्मव-
र्चसतेजइन्द्रियायुरभिवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वाराश्रीपरमे० अ-
न्नप्राशनंचाद्यकरिष्ये बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणबलायुर्वर्चोभिवृद्धिद्वारा
श्रीप०र्थंचूडाकर्म द्विजत्वसिद्ध्यावेदाध्ययनाधिकारार्थंउपनयनंचश्वःकरि-
ष्ये जातादिसर्वसंस्काराङ्गत्वेनपुण्याहवाचनंमातृकापूजनंनान्दीश्राद्धंक-
रिष्ये उपनयनाङ्गत्वेनमण्डपदेवतास्थापनंकुलदेवतास्थापनंचकरिष्ये इति
स्वस्वगृह्यग्रन्थानुसारेणसंकल्प्यनान्दीश्राद्धान्तंतन्त्रेणकृत्वामण्डपदेवतास्था-
पनादिकंबटुपितृभ्यांसुहृत्कृतवस्त्रदानान्तंकृत्वाऽन्नप्राशनान्ताःसंस्कारास्य-
थागृह्यंपूर्वदिनेकार्याः **चौलोपनयनेपरदिनेकार्ये** सर्वेषांसद्यःक-
रणेपूर्वोक्तसर्वसंकल्पवाक्यान्तेउपनयनंचाद्यकरिष्येइतिसंकल्पः संस्कारा
णामकरणपक्षेचूडाकर्मोपनयनेसंकल्प्योभयाङ्गत्वेनपुण्याहवाचनंनान्दीश्रा-
द्धंउपनयनाङ्गत्वेनमण्डपदेवतास्थापनंकुलदेवतास्थापनंचकरिष्यइतिसंक-
ल्पःनान्दीश्राद्धान्तेपूर्वपूजितमातृकासहितमण्डपदेवतास्थापनम् ततःपूर्वो-
क्तरीत्यावेदिनिर्माणम् **इतिपूर्वदिनकृत्यम् उपनयनदिनेकृत्यम्**
ततःपरदिनेऽतिक्रान्तंचौलंकृत्वापूर्वंजातचौलंत्वभ्यङ्गस्नानेनस्नापयित्वा

---

१ अनेकोद्देशेनाङ्गानां सकृदनुष्ठानं तन्त्रम्।

मात्रासहभोजयेत् तदाब्रह्मचारिभ्योभोजनंदेयमित्याचारः ततोदेशकालौसंकीर्त्यास्यकुमारस्यद्विजत्वसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंगायत्र्युपदेशंकर्तुं तत्प्राच्याङ्गभूतंवापनादिकरिष्यइतिसंकल्प्यवापनादिकुर्यात् मुख्यशिखान्यशिखानांचौलेधृतानामत्रवापनम् ततःस्नातमहतवस्त्रंबद्धशिखंकृतमङ्गलतिलकंबटुंकुर्युः मौहूर्तिकंसंपूज्यतदुक्तेसुमुहूर्तेआचार्योवेद्यांप्राङ्मुखउपविष्टोऽन्तःपटमपसार्यबटुमुखमीक्षेत कृतनमस्कारंतंस्वाङ्केकुर्वीत ततोविप्रा यथाचारंमन्त्रैरुभयोःशिरस्यक्षतान्क्षिपेयुः एवं यथागृह्यमुपनयनप्रयोगंज्ञात्वानुष्ठेयम् सर्वत्रबटुनागायत्र्यादिमन्त्रान्वाचयन् संधिकृतंवर्णविकारंनान्यथाकुर्यात् प्रयोगशेषंसमाप्यद्वेशतेशतंयथाशक्तिवा ब्राह्मणभोजनंसंकल्प्यविप्रेभ्योभूयसींदक्षिणांदद्यात् ततोब्रह्मचारीनूतनभिक्षाभाजनेमातरं मातृष्वस्रादिकांवाभिक्षांभवतीददात्विति अनुप्रवचनीयार्थंतण्डुलान्याचेत पितरंभिक्षांभवान्ददात्वितियाचेत भैक्ष्यमाचार्यायनिवेद्यमध्याह्नसंध्यामुपास्यगुरुसन्निधावहःशेषंनयेत् तद्दिनेमध्याह्नसंध्याविकल्पितेत्यन्ये ब्रह्मयज्ञस्तुद्वितीयदिनमारभ्यगायत्र्याकार्यः **गर्जितादिशान्तिः**—अनुप्रवचनीयहोमारम्भात्पूर्वंगर्जितवृष्ट्यादिसंभावनायांदिवैवचरुश्रपणान्तंकृत्वाऽस्तमितेजुहुयात् पाकाभावेगर्जितादिनिमित्तेतुशान्तिंकृत्वापाकःकार्यः **अथशान्तिप्रयोगः**—ब्रह्मौदनपाकात्पूर्वंगर्जितेनसूचितस्यब्रह्मचारिकर्तृकाध्ययनविघ्नस्यनिरासद्वाराश्रीपर०शान्तिंकरिष्यइतिसंकल्प्य स्वस्तिवाचनाचार्यवरणेकृते आचार्योऽग्निंप्रतिष्ठाप्यचक्षुषीआज्येनेत्यन्तेसवितारमष्टोत्तरशतसंख्यसाज्यपायसाहुतिभिर्गायत्रीमन्त्रेण शेषेणस्विष्टकृतमित्यादिप्रायश्चित्तहोमान्तेगायत्र्यासवितारमाज्येनेत्यन्वाधायगृहसिद्धपायसहोमान्तेबृहस्पतिसूक्तजपः अन्तेआचार्यायधेनुंदत्त्वाशतंयथाशक्तिवाविप्रान् भोजयिष्ये इतिसंकल्पयेत् **अग्निनाशेनिर्णयः**—मेधाजननात्पूर्वकालिकाग्निकार्यंयावत्उपनयनाग्निनाशे उपनयनाहुतिभिःकटिसूत्रधारणादिमाणवकसंस्कारावक्षारणाग्निकार्यगायत्र्युपदेशरहिताभिः पूर्वोत्तरतन्त्रसहिताभिरग्निमुत्पाद्यतत्रानुप्रवचनीयपूर्वभाव्यग्निकार्यंकृत्वाऽनुप्रवचनीयहोमंकृत्वामेधाजननात्प्राक्तनान्यग्निकार्याणिकृत्वामेधाजननंकार्यमितिकौस्तुभेउपपादितम् नष्टस्योपनयनाग्नेःपुनरुत्पत्तिहोमेविनियोगइति

१ इदं प्रथमभिक्षायामेव अन्यत्र, भवच्छब्दः पूर्वम् । २ तिष्ठेदहःशेषं इति सूत्रस्य भट्टनारायणमते ऊर्ध्वस्तिष्ठन् इत्यर्थोऽभिप्रेतः धर्माब्धिकृतस्तु स नाभिप्रेतः ।

विशेषइतिचोक्तम् ममतुउपनयनाहुतिभिरग्निमुत्पाद्यतत्रमेधाजननपूर्वभाव्यग्निकार्याणिकृत्वामेधाजननंकार्यम् अनुप्रवचनपूर्वभाव्यग्निकार्यमनुप्रवचनीयहोमश्चनकार्यइतिभाति गायत्र्युपदेशानुप्रवचनीयमेधाजननानांत्रयाणांसमप्रधानभावेनाध्ययनाङ्गत्वादग्नेस्त्रितयाङ्गत्वात्कौस्तुभोक्तरीत्या गायत्र्युपदेशतत्पूर्वाग्निकार्यावृत्त्यभाववदनुप्रवचनीयतत्पूर्वाग्निकार्ययोरावृत्त्यभावौचित्यात् नह्यग्निष्टोमाङ्गपशुत्रयस्याङ्गेयूपेपशुद्वयानुष्ठानानन्तरंनष्टेतृतीयपश्वर्थंयूपोत्पादनेद्वितीयपश्वनुष्ठानमप्यावर्तते अत्रसदसत्त्वद्विविचार्यानुष्ठेयम् सायंसंध्याग्निकार्येकृतेऽनुप्रवचनीयहोमंब्रह्मचारीकुर्यात् बटोरशक्तौचरुश्रपणान्तमन्यःकुर्यात् होममात्रंबटुःकुर्यात् हुतचरुशेषेणत्र्यवरब्राह्मणभोजनम् **अथबटुव्रतम्**—क्षारादिवर्जमश्नीयाद्ब्रह्मचारीदिनत्रयम् । शयीताधश्चतुर्थेऽह्निमेधाजननमाचरेत् । यद्वाद्वादशरात्रंस्याद्ब्दव्रतमथापिवा १ मेधाजननविधिरन्यत्र **अथमण्डपदेवतोत्थापनम्**—तच्च स्थापनदिनात्समदिवसेपञ्चमसप्तमदिनयोश्चशुभम् षष्ठदिनेविषमदिनेचाशुभम् **अथमण्डपोद्वासनपर्यन्तंनिषेधाः**—नान्दीश्राद्धेकृतेपश्चाद्यावन्मातृविसर्जनम् । दर्शश्राद्धंक्षयश्राद्धंस्नानंशीतोदकेनच १ अपसव्यंस्वधाकारंनित्यश्राद्धंतथैवच । ब्रह्मयज्ञंचाध्ययनंनदीसीमाऽतिलङ्घनम् २ उपवासव्रतंचैवश्राद्धभोजनमेवच । नैवकुर्युःसपिण्डाश्चमण्डपोद्वासनावधि ३ अत्रस्वधाकारग्रहणं तत्सहचरितवैश्वदेवनिषेधार्थम् अत्रसपिण्डास्त्रिपुरुषपर्यन्ताइतिपुरुषार्थचिन्तामणौ अभ्यङ्गेसूतकेचैवविवाहेपुत्रजन्मनि । माङ्गल्येषुचसर्वेषुनधार्यंगोपिचन्दनम् १ एतेषुभस्मधारणमपिनकुर्वन्ति जननाशौचेभस्मगोपीचन्दनेनिषिद्धे मृतकेभस्मधार्यम् **विकलांगोपनयनादिविचारः**—षण्ढान्धबधिरमूकपङ्गुकुब्जवामनादयःसंस्कार्याः मत्तोन्मत्तौनसंस्कार्यावित्येके पातित्यंतुनास्ति कर्माऽनधिकारात् तदपत्यंसंस्कार्यम् ब्राह्मण्यांब्राह्मणादुत्पन्नोब्राह्मणएवेति श्रुतेः अन्येतुमत्तोन्मत्तावपिसंस्कार्यावित्याहुः अत्रहोममाचार्यःकरोति उपनयनंचाचार्यसमीपनयनमग्निसमीपनयनंवागायत्रीवाचनंवाविकलाङ्गविषयेप्रधानम् एतत्रयान्यतममात्रंविकलाङ्गेसंपाद्यम् अन्यदङ्गंयथासंभवंकार्यम् मूकबधिरादेःसावित्रीवाचनासंभवेस्पृष्ट्वा सावित्रीजपःकार्यः संस्कारमन्त्रावासःपरिधानमन्त्राश्चाचार्येणवाच्याः केचित्तूष्णींवासःपरिधानादिकमित्याहुः एवंविवाहेपि कन्यास्वीकरणादन्यत्सर्वंविप्रेणकारयेदित्या-

दिवचनात् इतिविकलाङ्गोपनयनादिविचारः **कुंडगोलककनिष्ठसंस्कारनिषेधः**—अमृतेजारजःकुण्डोमृतेभर्तरिगोलकः । एतयोःकुण्डगोलकयोःसंस्कार्यत्ववचनंयुगान्तरविषयम् तस्यक्षेत्रजपुत्रविषयत्वात् कलियुगेदत्तौरसातिरिक्तपुत्राणांनिषेधात् **ज्येष्ठेत्वकृतसंस्कारे**गर्भाधानादिकर्मभिः । **कनिष्ठोनैवसंस्कार्य**इतिशातातपोऽब्रवीत् १ इदं चौलोपनयनान्तसंस्कारविषयं विवाहविषयेतुविकलाङ्गेषुनायंनियमः कन्यास्वपिज्येष्ठाविवाहानन्तरमेवकनिष्ठायाविवाहः ज्येष्ठपुत्रविवाहाभावेऽपिकनिष्ठाकन्यासंस्कार्या ज्येष्ठस्योपनयनाभावेकनिष्ठानविवाह्या

अथपुनरुपनयनम्—तच्चत्रिविधम् प्रत्यवायनिमित्तकंप्रायश्चित्तभूतंपुनरुपनयनमाद्यम् तच्चजातकर्मादिसहितंतद्रहितंप्रायश्चित्तान्तरसहितंकेवलंचेत्यनेकविधम् कृतस्योपनयनस्योक्तकालाद्यङ्गवैगुण्येनवैकल्यापत्तावपरम् वेदान्तराध्ययनार्थंतृतीयम् तत्रप्रथमंयथा अमत्याऔषधान्तरानाश्यरोगनाशार्थंपैष्ट्याःसुरायाःपानेत्रिमासंकृच्छ्राचरणंपुनरुपनयनंच मत्यापैष्ट्यन्यसुरायाऔषधार्थपानेकृच्छ्रातिकृच्छ्रौपुनरुपनयनंच पैष्टीपानेद्वादशाब्दम् अज्ञानाद्वारुणीगौडीमाध्वीसुरापीताचेत्पुनरुपनयनंतप्तकृच्छ्रं च अज्ञानाद्रेतोविण्मूत्राणामशनेसुरासंसृष्टान्नजलादिभक्षणेच पुनःसंस्कारस्तप्तकृच्छ्रंच ज्ञात्वाविण्मूत्राद्यशनेचान्द्रायणपुनःसंस्कारौ लशुनपलाण्डुगृञ्जनविड्वराहग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणेद्विजातीनांतत्तत्प्रायश्चित्तान्तेपुनरुपनयनम् अविखरोष्ट्रमानुषीक्षीरपानेहस्तिनीवडवाक्षीरपानेच तप्तकृच्छ्रंपुनःसंस्कारश्च रासभोष्ट्राद्यारोहणेकृच्छ्रःपुनःसंस्कारश्च इदंहेमाद्रिमतमितिसिन्धौक्वचित् मिताक्षरास्मृत्यर्थसारादिमतेरासभोष्ट्रारोहेऽउपवासत्रयादिमात्रंनतुपुनःसंस्कारः कौस्तुभाशयोप्येवम् वृषभारोहणेअमत्याकृच्छ्रंमत्याकृच्छ्रत्रयादि केचिद्वृषारोहेपुनःसंस्कारंकुर्वन्तितत्रमूलंमृग्यम् एवमजवत्समहिषारोहेऽपि मांसभक्षकपशोर्विट्भक्षणेपुनरुपनयनमात्रम् केचिन्मानुषमलभक्षणेऽपिपुनःसंस्कारमात्रमाहुः प्रेतशय्याप्रतिग्राहीपुनःसंस्कारमर्हति **जीवतोमृतवार्तांश्रुत्वान्त्यकर्मकरणे**—तंघृतकुम्भेनिमज्ज्योद्धृत्यस्नापयित्वाजातकर्माद्युपनयनान्तसंस्कारान्कृत्वात्रिरात्रव्रतान्तेपूर्वभार्ययातस्यांमृतायामन्यभार्ययावाविवाहःकार्यः आहिताग्निश्चेत्पुनराधाना-

---

१ अत्र संस्कारशब्देनोपनयनमेव गृह्यते ।

युष्मदिष्टादि **तीर्थयात्रांविनाकलिङ्गाङ्गवङ्गान्ध्रसिन्धुसौवीरप्रत्यन्तवां[1]सिदेशगमने**पुनःसंस्कारः चाण्डालान्नभक्षणेचान्द्रायणम् बुद्धिपूर्वंभक्षणेकृच्छ्राब्दम् उभयत्रपुनःसंस्कारः अजिनंमेखलादण्डोभैक्ष्यचर्याव्रतानिच। निवर्तन्तेद्विजातीनांपुनःसंस्कारकर्मणि १ वपनंमेखलेतिस्मृत्यन्तरेपाठः ब्रह्मचारिणोमधुमांसाशनेपुनरुपनयनंप्राजापत्यंत्रिरात्रोपवासोवा मत्याभक्षणेपराकः अभ्यासेद्विगुणंपुनःसंस्कारश्च पितृमातृगुरुभ्योभिन्नस्यप्रेतस्यान्त्यकर्मकरणेब्रह्मचारिणःपुनरुपनयनम् हस्तमथितदधिभक्षणेबहिर्वेदिपुरोडाशाशनेऽभ्यासेकृच्छ्रःपुनःसंस्कारश्च यःसंन्यासंगृहीत्वाततोनिवृत्त्यगार्हस्थ्यंचिकीर्षतिसषण्मासंकृच्छ्रान्कृत्वाजातकर्मादिसंस्कारैःसंस्कृतःशुद्धोगार्हस्थ्यंकुर्यात् एवमनशनंमरणार्थंसंकल्प्यनिवृत्तोऽपिकुर्यात् कर्मनाशाजलस्पर्शात्करतोयाविलंघनात्। गण्डकीबाहुतरणात्पुनःसंस्कारमर्हति १ **मुहूर्तादिवैगुण्येपुनरुपनयनं** अथद्वितीयंपुनरुपनयनम्—प्रदोषेनिश्यनध्यायेमन्देकृष्णेगलग्रहे। अपराह्णेचोपनीतःपुनःसंस्कारमर्हति १ अत्रप्रदोषःप्रदोषदिनं कृष्णःकृष्णपक्षएकादश्यादिरन्त्यत्रिकं[2]रूपः अपराह्णश्चदिनतृतीयभागरूपइत्युक्तम् अनध्यायाअपिनित्याएवपौर्णिमाप्रतिपदादयःपुनरुपनयननिमित्तम् नतुनैमित्तिकाअकालवृष्ट्यादिनिमित्तकत्रिरात्रादयः नैमित्तिकेषुप्रातर्गर्जितनिमित्तानध्यायएवपुनःसंस्कारनिमित्तम् अत्रविस्तरःकौस्तुभे अंसाभिमर्शनपूर्वकंबटोःसमीपमानयनंप्रधानकर्मतस्यविस्मरणेपुनरुपनयनम् एवंगायत्र्युपदेशविस्मरणेऽपि **तृतीयःपुनरुपनयननिमित्तप्रकारः**—एकंवेदमधीत्यवेदान्तराध्ययनचिकीर्षायांप्रतिवेदंपुनरुपनयनमित्येके अन्यवेदिनामृग्वेदाध्ययनार्थमुपनयनमित्यपरे अन्येतुएकेनैवोपनयनेनवेदत्रयाध्ययनाधिकारः अथर्ववेदाध्ययनार्थंद्वितीयमुपनयनमित्याहुः तेनऋगादिवेदत्रयाध्यायिनोमुण्डमाण्डूक्याद्याथर्वणोपनिषदोविनापुनःसंस्कारंपठन्तितेचिन्त्याः युगपदनेकवेदारम्भे नोपनयनावृत्त्यपेक्षेतिसकृदुपनीत्यायुगपत्सकलवेदारम्भःसिद्ध्यतीतिपरे तत्रएकवेदाध्ययनानन्तरंयद्वेदाध्ययनचिकीर्षातद्वेदेतिकर्तव्यताकंपुनरुपनयनम् तत्रवपनंब्रह्मौदनंमेधाजननंदीक्षाचकृताकृता परिदानान्ताक्रियाभवति अनध्यायादिकेद्वितीयेपुनरुपनयननिमित्तेसर्वमविकृतंयथोक्तकालेऽपनयनम्

---

१ म्लेच्छदेशः। २ कृष्णपक्षे त्रेधाविभक्ते अंत्यतृतीयभागः पंचदिनात्मक इत्यर्थः॥

अथप्रायश्चित्तार्थव्रतबन्धेविशेषः—तत्रनिमित्तानन्तरमेवकरणे उदगयनपुण्यनक्षत्राद्युक्तकालोनापेक्ष्यते अन्यथातुयथोक्तकालापेक्षा तत्र कर्तापिता तदभावेपितृव्यादिःसपिण्डः तदभावेऽन्यःकश्चित् यत्रपुनरुपनयनंप्रायश्चित्तत्वेनोक्तंतत्रपर्षदुपदिष्टविधिनातदेवकार्यम् यत्रतुप्रायश्चित्तान्तरसहितंविहितंतत्रोक्तविधिनाप्रायश्चित्तंसंस्कार्येणकारयित्वाऽऽचार्येणतस्योपनयनंकार्यम् यत्रजातकर्मादिसंस्कारसहितमुपनयनंविहितंतत्रजातादिचौलान्तसंस्कारान्कृत्वाकार्यम् पुनरुपनयनेगायत्रीस्थानेतत्सवितुर्वृणीमहइत्यस्याउपदेशादाचार्येणास्याएवऋचोद्वादशोत्तरसहस्रजपःकृच्छ्रत्रयं चोपनेतृत्वाधिकारार्थंकार्यम् तत्रास्यकृतौर्ध्वदेहिकस्यपुनःसंस्कारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंजातकर्माद्युपनयनान्तसंस्कारान्करिष्ये एवंनिमित्तान्तरेपि संकल्पऊह्यः सर्वसंस्कारोद्देशेनतन्त्रेणनान्दीश्राद्धादि श्मश्रुवपनानन्तरंचौलकेशवपनम् मनुष्यादिक्षीरपानादिनिमित्तान्तरेतु संस्कार्योऽमुकदोषपरिहारार्थंपर्षदुपदिष्टममुकप्रायश्चित्तंकरिष्यइतिसंकल्प्यतत्कुर्यात् आचार्यस्तु अस्यामुकदोषपरिहारार्थंपुनःसंस्कारसिद्धिद्वाराश्री० पुनरुपनयनंकरिष्य इतिसंकल्प्योपनयनमात्रंकुर्यात् यत्रोपनयनमात्रोक्तिस्तत्रसंस्कार्यस्यनसंकल्पः किंत्वाचार्यस्यैव पुनरुपनयनंग्रामाद्बहिःप्राच्यामुदीच्यांवागत्वाकार्यम् नान्दीश्राद्धान्तेमण्डपदेवतास्थापनम् कृतमङ्गलस्नानंसंस्कार्यंभोजयित्वावपनपक्षेवपनस्नानेकारयित्वाअस्यप्रायश्चित्तार्थपुनरुपनयनहोमेदेवतापरिग्रहार्थमन्वाधानंकरिष्ये अस्मिन्नन्वाहितेग्नावित्यादिनित्यवत् ब्रह्मचारिणः पुनरुपनयनेसमन्त्रकंवासोधारणंनित्यम् अन्यस्यवैकल्पिकम् ब्रह्मसूत्रधारणादिसूर्येक्षणान्तंनित्यवत् ततोयुवासुवासाइत्येतन्मन्त्रकंप्रदक्षिणमावर्तनादि वासोबद्धाञ्जलिग्रहणान्ते प्रणवव्याहृतीनांऋष्यादिस्मृत्वा तत्सवितुर्वृणीमहइत्यस्यश्यावाश्वःसविताऽनुष्टुप् पुनरुपनयनेऽपदेशेविनियोगः पादशोऽर्धर्चशःसर्वामितित्रिर्वाचयेत् ब्रह्मचारिणोमेखलादानादिनित्यवत्ब्रह्मचर्योपदेशान्तम् अन्यस्यमेखलाजिनदण्डधारणंपाक्षिकम् ब्रह्मचर्योपदेशो दिवामास्वाप्सीरित्यन्तः वेदमधीष्वेत्यादिकंन ततःस्विष्टकृदादि मेधाजननपक्षेतत्पर्यन्ताग्निधारणम् भिक्षापूर्वकानुप्रवचनीयः गायत्र्याःस्थानेतत्सवितुर्वृणीमहइतिहोमः त्रिरात्रव्रतान्तेयस्मिन्नाश्रमेपुनरुपनयनंतदाश्रमधर्मान्कुर्यात् यत्रपुनरुपनयनान्तेपुनर्विवाहःकृतौर्ध्वदेहिकादेःश्रूयते तत्रमेखलादिधारणपूर्वकंकतिचिद्दिनानिब्रह्मचर्यंकृत्वोचितकालेसमाप्य पूर्वभार्यया-

न्ययावाविवाहंकुर्यात् इतिऋग्वेदिनांपुनःसंस्कारः **अथयजुर्वेदिनाम्**— तत्रबौधायनो ब्रह्मचारिणःपितृज्येष्ठाभ्यामन्योच्छिष्टभक्षणेस्त्रियासहभोजनेमधुमांसश्राद्धसूतकान्नगणान्नगणिकान्नाशनेपुनरुपनयनमित्यादि उक्त्वा अग्निमुखंकृत्वाज्याक्तपालाशसमिधमादायवाचयति ॐपुनस्त्वादित्या० कामाःस्वाहेति ॐयन्मआत्मनोमिंदाभूदग्निः० ॐपुनरग्निश्चक्षुरदादितिद्वाभ्यांहुत्वाचरुंपक्त्वाजुहोति ॐसप्ततेअग्ने०घृतेनस्वाहेति ततोयेनदेवाःपवित्रेणेतितिसृभिरुपहोमस्ततःस्विष्टकृत्प्रभृतिसिद्धमाधेनुवरप्रदानात् अथापरसापरिदानात्कृत्वा पालाशींसमिधमादायव्रात्यप्रायश्चित्तंजुहोतिव्याहृतीर्जुहोति अथापरोब्राह्मणवचनात्सावित्र्याशतकृत्वोऽभिमन्त्रितंघृतंप्राश्य कृतप्रायश्चित्तोभवतीत्यादिकमवदत् अत्रोक्तपक्षाणांशक्ताशक्तभेदेनव्यवस्था इदंकौस्तुभेद्रष्टव्यम् एवंशाखान्तरेष्वपिवपनमेखलाजिनदण्डभैक्ष्यचर्याव्रतादिकंवैकल्पिकंव्यवस्थयानुष्ठायस्वस्वशाखोक्तोपनयनंकार्यम्

अथब्रह्मचारिधर्माः—तत्रसंध्यात्रयमग्निपरिचरणंभैक्षंचनित्यम् तत्राग्निकार्यंप्रातःसायंच सायमेवसकृद्वा तत्रपलाशखदिराश्वत्थशमीसमिधःश्रेष्ठास्तदलाभेऽर्कवेतसानाम् भवच्छब्दपूर्विकाभिक्षाविप्राणाम् साच विप्रगृहेष्वेव आपदिशूद्रगृहेष्वामान्नंगृह्णीयात् हव्येश्राद्धभिन्नकव्येचाभ्यर्थितोभुञ्जीत अस्यब्रह्मयज्ञोऽपिनित्यः सचोपाकरणात्पूर्वंगायत्र्याकार्यः गुरूच्छिष्टंमध्वादिकंनिषिद्धमपितदन्यापहार्यंरोगनिवृत्त्यर्थंभक्षणीयम् निषिद्धान्यत्गुरूच्छिष्टंत्वनौषधमपिभक्ष्यम् एवंज्येष्ठभ्रातुःपितुश्चोच्छिष्टेषुज्ञेयम् दिवास्वापो नेत्रेकज्जलमुपानहौछत्रं मञ्चादौशयनंचवर्ज्यम् ताम्बूलाभ्यञ्जनंचैवकांस्यपात्रेचभोजनम् । यतिश्चब्रह्मचारीचविधवाचविवर्जयेत् १ मधुमांससूतकान्नश्राद्धान्नादेर्निषेधाःपुनःसंस्कारप्रकरणोक्ताअनुसंधेयाः मेखलामजिनंदण्डमुपवीतंचनित्यशः । कौपीनंकटिसूत्रंचब्रह्मचारीविधारयेत् १ मेखलोपवीतादौत्रुटितेजलेप्रास्यान्यद्धारयेत् यज्ञोपवीतनाशेमनोज्योतिरित्यनेनव्रातपतिभिश्चेतिचतसृआज्याहुतीर्जुहुयादित्युक्तम् अस्य गुरुपरिचर्याप्रकारोऽन्यत्रज्ञेयः **अथब्रह्मचारिव्रतलोपे** संध्याग्निकार्यलोपेऽष्टसहस्रगायत्रीजपः क्वचित्सकृल्लोपेमानस्तोकइतिमन्त्रस्यशतंजप उक्तः भिक्षालोपेऽष्टशतम् अभ्यासेद्विगुणंपुनःसंस्कारश्चमधुमांसाद्यशने-

---

१ अग्ने व्रतपतेव्रतंचरिष्या० १ वायोव्रतपते० २ आदित्यव्रतप० ३ व्रतानां व्रतप० ४ इति चतस्रः ॥

उक्तम् स्त्रीसंगेगर्दभपशुः एकानेकव्रतलोपसाधारणमृग्विधाने तंवोधियाजपेन्मन्त्रंलक्षंचैवशिवालये । ब्रह्मचारीस्वधर्मेषुन्यूनंचेत्पूर्णमेतितत् १ उपाकर्मकृत्वाप्रागुक्तविद्यारम्भकालेऽक्षरारम्भोक्तविष्णवादिपूजाप्रकारेण वेदारम्भःकार्यः द्विजस्त्रीणांयुगान्तरेमौञ्जीबन्धोवेदाध्ययनंचासीत्कलियुगेतुनैतद्द्वयम् अतःस्त्रीणांवेदोच्चारादौदोषः

अथानध्यायाः—तेचनित्यानैमित्तिकाश्चप्रायेणमौञ्जीप्रकरणेउक्ताः ततोऽन्येपिउभयविधानध्यायाबह्वोनिबन्धेषूक्तास्तेऽत्रनप्रपञ्च्यन्ते कलिकालेऽस्मिंस्तावदनध्यायपालनस्यदुर्मेधसामशक्यत्वात् तथाचहेमाद्रौस्मृतिःचतुर्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपत्स्वेवसर्वदा । दुर्मेधसामनध्यायास्त्वन्तरागमनेषुच? १ इति अतःकलौप्रतिपद्द्वयमष्टमीद्वयंचतुर्दशीद्वयंपूर्णिमादर्शौऽयनसंक्रान्तिरित्येतावतएवानध्यायांस्त्यक्त्वावेदशास्त्रादिकमध्येतव्यम् पुंसांप्रायोल्पप्रज्ञत्वात् शिष्टाचारोऽप्येवमेव पूर्वदिनेसायंपरत्रप्रातश्चत्रिमुहूर्तानध्यायतिथिसत्त्वे उदयेऽस्तमयेवापीत्यनेनदिनद्वयेऽनध्यायप्राप्तौवचनान्तरम् केचिदाहुः क्वचिद्देशेयावत्तद्दिननाडिकाः । तावदेवत्वनध्यायोनतन्मिश्रेदिनान्तरे १ इति इदमप्यल्पप्रज्ञविषयम् चतुर्थीसप्तम्यादौप्रदोषनिर्णयउक्तः प्रदोषेषुनस्मरेन्नचकीर्तयेदित्युक्तेरितरानध्यायतोदोषाधिक्यम् अनध्यायस्तुनाङ्गेषुनेतिहासपुराणयोः । नधर्मशास्त्रेष्वन्येषुपर्वण्येतानिवर्जयेत् १ नित्येजपेचकाम्येचक्रतौपारायणेऽपिच । नानध्यायोऽस्तिवेदानां ग्रहणेग्राहणेस्मृतः २

अथाध्ययनधर्माः—वेदारम्भेऽवसानेगुरोःपादोपसंग्रहणम् आदौप्रणवमुच्चार्यवेदमधीत्यान्तेप्रणवमुच्चार्यभूमिंस्पृष्ट्वाविरमेत् रात्रेःप्रथमयामेचरमयामेचवेदाध्ययनम् यामद्वयंशयानस्तुब्रह्मभूयायकल्पते । गुरुं पितरंमातरंचमन्येतकदापिनद्रुह्येत अध्यापितायेगुरुंनाद्रियन्तेशिष्यावाचामनसाकर्मणावा । यथैवतेनगुरोर्भोजनीयास्तथैवतान्नभुनक्तिश्रुतंतत् १ इत्यध्ययनधर्माः

अथव्रतानि—तानिमहानाम्नीव्रतमहाव्रतोपनिषद्व्रतगोदानव्रताख्यानिचत्वारि क्रमेणजन्मतस्त्रयोदशादिषुवर्षेषूत्तरायणेचौलोक्ततिथिनक्षत्रवारादिषु कार्याणि अत्रविस्तृतप्रयोगाःकौस्तुभादौस्वस्वगृह्येषुचद्रष्टव्याः एतेषांलोपेप्रत्येकमेकैककृच्छ्रंचरित्वागायत्र्याशताहुतीर्जुहुयात् त्रीन्षड्द्वादशवाकृच्छ्रान्कुर्यादित्यन्यत्र

अथसमावर्तनम्—गुरवेक्षेत्राद्यन्यतमंदत्त्वातदनुज्ञयास्नायात् स्नानंनामसमावर्तनम् तानिच क्षेत्रंहेमगौरश्वश्छत्रमुपानहौधान्यंवस्त्रत्रयं शाकमित्येतानि एषुयद्गुरोःप्रियंतद्देयम् दानंविनैवगुरुप्रीतौतदनुज्ञयैव स्नायात् क्षेत्रादिनापिनविद्यानिष्क्रयः एकैकमक्षरंयस्तुगुरुःशिष्येनिवेदयेत् । पृथिव्यांनास्तितद्द्रव्यंयद्दत्त्वात्वनृणीभवेत् १ इत्युक्तेः सचस्नातकस्त्रिविधः—विद्यास्नातकोव्रतस्नातकउभयस्नातकइति तत्रैकंद्वौ त्रींश्चतुरोवावेदान्वेदैकदेशंवाऽधीत्यतदर्थंचज्ञात्वाद्वादशवर्षादिब्रह्मचर्यकालावधेःप्रागेवस्नातिस**विद्यास्नातकः** उपनयनव्रतसावित्रीव्रतवेदव्रतान्यनुष्ठायवेदसमाप्तेःपूर्वमेवस्नातो**व्रतस्नातकः** द्वादशवर्षादिब्रह्मचर्यसमाप्त्यावेदंसमाप्यस्नातो**विद्याव्रतोभयस्नातकः** तत्रोपनयनोत्तरं मेधाजननपर्यन्तंत्रिरात्रद्वादशरात्रादिव्रत**मुपनयनव्रतम्** मेधाजननोत्तरमुपाकर्मान्तंब्रह्मचारिधर्मानुष्ठानं **सावित्रीव्रतम्** तदुत्तरं वेदाध्ययनार्थंद्वादशवर्षादिकालावच्छिन्नंव्रतं **वेदव्रतम्** स्वाध्यायोध्येतव्यइति विधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वाद्वेदार्थज्ञानंविनावेदाध्ययनमात्रेणसमावर्तनेऽधिकारोनेतिपूर्वमीमांसकाः वेदग्रहणमेवविधिफलं पूर्वकाण्डार्थज्ञानंकर्मानुष्ठानाऽऽक्षिप्तम् उत्तरकाण्डार्थज्ञानंकाम्यश्रोतव्यविधिप्राप्तमित्युत्तरमीमांसकाः तत्रसंहिताब्राह्मणंचमिलित्वैकोवेदः आरण्यकाण्डंब्राह्मणान्तर्गतमेव संपूर्णैकवेदाध्ययनेष्वशक्तो वेदैकदेशंपठेत् अत्यशक्तेनसंहितायाःप्रथमचरमसूक्ते कतिपयसूक्तानांप्रथमाऋचःसर्वसूक्तानांप्रथमाऋचोवाध्येतव्याः एवंवेदैकदेशाध्ययनोत्तरंसमावृत्तोविवाहितोवाब्रह्मचर्योक्तनियमेनवेदाध्ययनंकुर्यात् तत्रऋतौभार्यागमनंकार्यम् ब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तंकृच्छ्रत्रयंकृत्वामहाव्याहृतिहोमंचकृत्वासमावर्तनंकार्यम् एतच्चसंध्याग्निकार्यभिक्षालोपशूद्रादिस्पर्शकटिसूत्रमेखलाजिनत्यागदिवास्वापाञ्जनपर्युषितभोजनादिव्रतभङ्गेषु अल्पकालमल्पव्रतभङ्गेज्ञेयम् बहुधर्मलोपेतु तंवोधियानव्यस्याशविष्ठमितिमन्त्रस्यलक्षजपःशिवालयेइत्युक्तम् एवंचमहानाम्न्यादिव्रतलोपस्यब्रह्मचर्यव्रतलोपस्यचप्रायश्चित्तोत्तरंसमावर्तनाधिकारः **अथ समावर्तनकालः**—तत्रोपनयनोक्तकालेसमावर्तनमितिबहवोज्योतिर्ग्रन्थाः तेनाऽनध्यायेप्रदोषदिनेभौमशनिवारयोःपौषाषाढयोर्दक्षिणायने चनभवति मार्गशीर्षेविवाहप्रसक्तौदक्षिणायनेऽपिभवति अन्यथा अनाश्रमीनतिष्ठेतदिनमेकमपिद्विजः । इतिनिषेधातिक्रमापत्तेः अन्येतु मौञ्ज्यु-

क्तकालोपादानेमूलाभावात् रिक्तात्रयपूर्णिमामावास्याष्टमीप्रतिपद्भिन्नतिथिषुशुक्लेऽन्यत्रिकभिन्नकृष्णेचगुरुशुक्रास्तादिदिनक्षयभद्राव्यतीपातादिदोषशून्येशुभवारेसमावर्तनंकार्यम् नात्रप्रदोषसोपपदादितिथिवर्जनमावश्यकमित्याहुः पुष्यपुनर्वसुमृगरेवतीहस्तानूराधोत्तरात्रयरोहिणीश्रवणविशाखाचित्राःश्रेष्ठाः एतदलाभेमौञ्ज्युक्तभानि कचिद्भौमशनिवारौसिन्धावुक्तौ अथमणिकुण्डलवस्त्रयुगच्छत्रोपानद्युगदण्डस्रगुन्मर्दनानुलेपाञ्जनोष्णीषाणि आत्मनेआचार्यायचसंपाद्यालाभेआचार्यायैववासंपादयेत् देशकालौसंकीर्त्यममब्रह्मचर्यनियमलोपजनितसंभावितदोषपरिहारेणसमावर्तनाधिकारसंपादनद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं[1]माज्यहोमपूर्वकंकृच्छ्रत्रयंमहानाम्न्यादिव्रतचतुष्टयलोपजनितप्रत्यवायपरिहारार्थंप्रतिसंस्कारमेकैकंकृच्छ्रंच गायत्र्याज्यहोमपूर्वकंतन्त्रेणाहमाचरिष्यइतिसंकल्प्याग्निप्रतिष्ठादि चक्षुषी आज्येनात्रप्रधानं अग्निंवायुंसूर्यंप्रजापतिंचचतसृभिराज्याहुतिभिः अग्निं पृथिवींमहान्तमेकयाज्याहुत्या वायुमन्तरिक्षंमहान्तमेकया० आदित्यंदिवंमहान्तमेकया० चन्द्रमसंनक्षत्राणिदिशोमहान्तमेकया०अग्निंद्विः विभावसुंशतक्रतुंअग्निंअग्निंअग्निंवायुंसूर्यंप्रजापतिंचेत्यष्टावेकैकयाज्याहुत्या[2] शेषेणेत्यादि आज्यभागान्तेव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिर्हुत्वा ॐभूरग्नयेचपृथिव्यैचमहतेचस्वाहा अग्नयेपृथिव्यैमहतइदमित्यादियथान्वाधानंत्यागः ॐभुवोवायवेचान्तरिक्षायचमहतेचस्वाहा ॐसुवरादित्यायचदिवेचमहतेचस्वाहा ॐभूर्भुवःसुवश्चन्द्रमसेचनक्षत्रेभ्यश्चदिग्भ्यश्चमहते० चन्द्रमसेनक्षत्रेभ्योदिग्भ्योमहतइ० ॐपाहिनोअग्नएनसेस्वाहा ॐपाहिनोविश्ववेदसेस्वाहा ॐयज्ञंपाहिविभावसोस्वाहा ॐसर्वंपाहिशतक्रतोस्वाहा ॐपुनरूर्जानिवर्तस्वपुनरग्नइषायुषा। पुनर्नःपाह्यंहसःस्वाहा ॐसहरय्यानिवर्तस्वाग्नेपिन्वस्वधारया । विश्वप्स्नियाविश्वतस्परिस्वाहा पुनर्व्यस्तसमस्तव्याहृतिचतुष्टयम्

---

१ यथोक्तकृच्छ्राचरणेऽशक्त एवं संकल्पयेत्। मम ब्रह्मचर्यनियमलोपजनितसंभावितदोषपरिहारेण समावर्तनाधिकारसंपादनद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं आज्यहोमपूर्वकं कृच्छ्रत्रयं प्रायश्चित्तं तत्प्रत्याम्नायगोनिष्क्रयीभूतयथाशक्तिरजतद्रव्यदानेनाऽहमाचरिष्ये। महानाम्न्यादिव्रतलोपे तु मम महानाम्न्यादिव्रतचतुष्टयलोपजनितप्रत्यवायपरिहारार्थं गायत्र्याज्यहोमपूर्वकं प्रतिसंस्कारमेकैकं कृच्छ्रं प्रायश्चित्तं तत्प्रत्याम्नायगोनिष्क्रयीभूतयथाशक्तिरजतद्रव्यदानेनाहमाचरिष्ये २ ब्रह्मचर्यनियमलोपमहानाम्न्यादिव्रतलोपप्रायश्चित्ततंत्रानुरोधेन पूर्वोक्तसंकल्पपक्षे अष्टावेकैकयाज्याहुत्येत्यनंतरं तथा सवितारं प्रतिव्रतमष्टोत्तरशतसंख्याभिरष्टाविंशतिभिरष्टाभिर्वाज्याहुतिभिरिति विशेषः॥

ततःव्रतचतुष्टयार्थंगायत्र्याज्यहोमः कृच्छ्रत्रयगोनिष्क्रयंदत्त्वाहोमशेषंसमापयेत् **महानाम्न्यादिलोपे** प्रत्येकमष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिमष्टौवागायत्र्याज्याहुतीर्हुत्वाएकैकंकृच्छ्रंचरेत् इतिप्रायश्चित्तप्रयोगः **अथसमावर्तनसंकल्पादि** ममगृहस्थाश्रमार्हतासिद्धिद्वाराश्रीपर० समावर्तनं करिष्यइतिसंकल्प्य नान्दीश्राद्धान्तंबटुरेवकुर्यात् ब्रह्मचारीजीवत्पितृकश्चेत्पितुर्मात्राद्युद्देशः ब्रह्मचार्यशक्तश्चेत्पित्रादिस्तत्प्रतिनिधित्वेननान्दीश्राद्धंकुर्यात् समावर्तनउपनयनादाविवपित्रादिरेवनान्दीश्राद्धकर्तेतिमतान्तरेणप्रागुक्तम् अवशिष्टप्रयोगःस्वस्वगृह्यानुसारेण दशत्रीन्वाविप्रान्भोजयेत् दास्यन्तिमधुपर्कंयेतत्रैतांरजनींवसेत् ततोव्रतानिसंकल्पयेत् तानिचस्वसूत्रोक्तानिस्मृत्युक्तानिचेतिद्विविधानि सर्वाण्यपिपुरुषार्थान्येवनतुसमावर्तनाङ्गानि तत्राशक्तःसूत्रोक्तान्येवव्रतानिकुर्यात् शक्तस्तुस्मृत्युक्तान्यपि **स्नातकव्रतानि** तानियथा निमित्तंविनाननक्तंस्नास्यामि ननग्नःस्नास्यामि ननग्नः शयिष्ये ननग्नांस्त्रियमीक्षिष्येऽन्यत्रमैथुनात् वर्षतिनधाविष्ये नवृक्षमारोहिष्ये नकूपमवरोहिष्ये नबाहुभ्यांनदींतरिष्यामि नप्राणसंशयमभ्यापत्स्ये इतिसूत्रोक्तानि **अथस्मृत्युक्तानि**—नित्यंयज्ञोपवीतद्वयंधारयिष्ये सोदककमण्डलुंछत्रमुष्णीषंपादुकेउपानहौसुवर्णकुण्डलेदर्भमुष्टिंचधारयिष्ये कर्तनेनह्रस्वीकृतकेशश्मश्रुनखःस्याम् निमित्तंविनामुण्डनंनकरिष्यइत्यर्थः नसमावृत्तामुण्डेरन्निितिनिषेधात् नित्यमध्ययनरतःस्याम् स्वशरीरादुद्धृतंस्वनिर्माल्यंपुष्पचन्दनादिपुनर्नधारयिष्ये शुक्लाम्बरधरःस्याम् सुगन्धीप्रियदर्शनःस्याम् विभवेसतिजीर्णवासामलवद्वासाश्चनस्याम् रक्तंवासःशरीरपीडावहंवावस्त्रंनधारयिष्ये गुरुंविनान्यैर्धृतंवस्त्रमलंकारंस्रजंचनधारयिष्ये अशक्तस्तुअन्यधृतमपिवस्त्रादिप्रक्षाल्यधारयेत् अन्यधृतोपवीतमुपानहौचनधारये कन्थांनधारयिष्ये नस्वरूपमुदकेनिरीक्षिष्ये नभार्ययासाकमेकपात्रेएककालेवाऽश्नीयाम् एतद्विवाहभिन्नविषयम् शूद्रायधर्मज्ञानंनीतिज्ञानंव्रतकल्पंचनोपदिशामि एतत्साक्षादुपदेशपरम् कृत्वाब्राह्मणमग्रतइति ब्राह्मणद्वारकोपदेशेदोषाऽभावात् गृहमेधिशूद्रायस्वोच्छिष्टंनदास्ये शूद्राय होमशेषंनदास्ये उद्धृतोदकेनतिष्ठन्नाचमनंनकरिष्ये जानुमात्रेतदधिकेवा जलेतिष्ठदाचमनेदोषाभावात् अशुचिनाएकहस्तेनवाआनीतजलैर्नाचमिष्ये पादेनपादधावनंनकरिष्ये अकल्पांस्त्रियंनगमिष्यामि नप्रावृतमस्तकोऽहनि पर्यटिष्यामि रात्रौमलमूत्रोत्सर्गेचप्रावृतशिराःस्याम् सोपानत्कोऽशनाभि-

वादनमस्कारान्नकरिष्ये पादेनासनंनापकर्षिष्यामि एवमन्यान्यपिस्मृत्युक्तानिज्ञेयानि एतेषुव्रतेषुयानिकर्तुंशक्नुयात्तावन्त्येवसंकल्पयेत् अत्रसंकल्पितव्रतोल्लङ्घनेमत्याकृतेत्र्यहमभोजनम् अमत्याकृतेएकरात्रमभोजनंप्रायश्चित्तम् अशक्तश्चीनेकंवाविप्रंभोजयेत् इतिस्नातकव्रतानि **समावर्तनानुकल्पः**—आतुरदशायांयथोक्तसमावर्तनासंभवे संक्षेपतस्तत्कार्यम् **तत्प्रयोगः**—संकल्प्य ब्रह्मचारिलिङ्गानिमेखलादीनित्यक्त्वावपनंकृत्वातीर्थेस्नात्वावासःपरिधानाचमनतिलकधारणानिकृत्वाऽग्निंप्रतिष्ठाप्यतत्रप्रजापतिंमनसाध्यायंस्तूष्णींसमिधमादध्यात् अन्यदपिअविरोधितूष्णीमेवकर्तव्यमिति इतिसमावर्तनानुकल्पः **ब्रह्मचारिणआशौचनिर्णयः**—ब्रह्मचर्यदशायांदशाहाशौचहेतुसपिण्डमरणे[1]समावर्तनोत्तरमुदकदानपूर्वकंत्रिरात्रमतिक्रान्ताशौचंकार्यम् अनुपनीतसपिण्डेमातुलादौच मृतेऽतिक्रान्ताशौचंन एवंजननाशौचेऽप्यतिक्रान्ताशौचंन ततश्चदशाहाशौचापादकसपिण्डमृतौसमावर्तनोत्तरंत्रिरात्रमध्येविवाहोनकार्यः कस्यचिन्मरणाभावेतुनविवाहेदोषः इत्थंव्रतान्तकर्माण्यनन्तोपाध्यायसूनुना । निर्णीयश्रीविठ्ठलाङ्घ्र्योर्वाग्विलासःसमर्पितः ॥ १ ॥

अथविवाहः—अथश्रीभगवत्पादौपुण्डरीकवरप्रदौ । श्रीगुरून्पितरौनत्वाविवाहंवक्तुमुद्यतः १ उद्वहेत्तुद्विजोभार्यांसवर्णांलक्षणैर्युताम् । अव्यङ्गाङ्गींसौम्यनाम्नींमृद्वङ्गींचमनोहराम् २ भाविशुभाशुभज्ञानहेतुलक्षणविचारोऽष्टौपिंडान्कृत्वेत्यादिरूपआश्वलायनसूत्रेउक्तः ज्योतिःशास्त्रोक्त**राशिनक्षत्रादिघटितविचारो**ऽपिशुभादिज्ञानहेतुः सचसंक्षेपेणोच्यते **तत्रमेषादिराशिस्वामिनः** भौमःशुक्रोबुधश्चन्द्रःसूर्यःसौम्योभृगुःकुजः । गुरुःशनैश्चरोमन्दःसुरेज्योराशिपाःस्मृताः १ **अथ ग्रहाणांशत्रुमित्रादि**—रवेर्गुरुभौमचन्द्रामित्राणि शनिशुक्रौशत्रू बुधःसमः इन्दोःसूर्यबुधौमित्रे भौमगुरुशुक्रशनयःसमाः अस्यशत्रुर्न कुजस्यबुधोरिपुः सूर्यगुरुचन्द्रामित्राणि शनिशुक्रौसमौ बुधस्यार्कशुक्रौमित्रे चन्द्रोऽरिः शनिभौमगुरवःसमाः गुरोःसूर्यभौमचन्द्रामित्राणि शुक्रबुधौशत्रू शनिःसमः शुक्रस्यशनिबुधौमित्रे सूर्यचन्द्रावरी भौमगुरूसमौ शनेःशुक्रबुधौमित्रे कुजसूर्यचन्द्राअरयः गुरुःसमः **अत्रगुणविचारः**—राश्यो-

---

१ पित्रादिमरणेऽपि ब्रह्मचारिणः समावर्तनोत्तरं त्रिरात्रमित्युत्तरार्धे आशौचप्रकरणे उक्तम् ॥

रेकाधिपत्वेराशिपत्योर्मित्रत्वेचपञ्चगुणाःराशिपयोःसमत्वशत्रुत्वेऽर्धोगुणः समत्वमित्रत्वेचत्वारः शत्रुत्वमित्रत्वेएकः द्वयोःसमत्वेत्रयः द्वयोःशत्रुत्वे गुणाभावः **अथगणाः**—पूर्वात्रयोत्तरात्रयभरणीरोहिण्याद्रामनुष्यगणः हस्तरेवतीपुनर्वसुपुष्यस्वातीमृगश्रवणाश्विन्यनूराधा**देवगणः** कृत्तिकाश्लेषामघाचित्राविशाखाज्येष्ठामूलधनिष्ठाशततारका**राक्षसगणः** गणैक्येशुभम् देवमनुष्ययोर्मध्यमम् देवरक्षसोर्वैरम् राक्षसमनुष्ययोर्मरणम् अतोमनुष्यराक्षसयोर्विवाहोनकार्यः **अत्रगुणाः**—गणैक्येषड् गुणाः वरोदेवोनृगणाकन्याऽत्रापिषट् वैपरीत्येपञ्च वरोराक्षसः कन्यादेवगणाअत्रैकः वैपरीत्येगुणाभावः मनुष्यराक्षसत्वेऽपिगुणाभावः **अथराशिकूटम्**—द्विर्द्वादशके[1]निर्धनत्वम् नवपञ्चमत्वेनिःपुत्रता षट्काष्टकेमरणंविपत्तिर्वा उभयसप्तमेतृतीयैकादशेचतुर्थदशमेचशुभम् नक्षत्रैक्येचरणभेदेशुभम् अत्रराश्यैक्येऽतिशुभम् राशिभेदेऽपिकूट[2]दोषोन नक्षत्रभेदेराश्यैक्येचशुभम् अत्रनाडीगणादिदोषोन चरणैक्यंषट्[3]काष्टकंचवर्ज्यम् द्विर्द्वादशकेनवपञ्चमेचमध्यमम् शेषेशुभम् **अत्रगुणाः**—सत्कूटेसप्त दुःकूटेग्रहमैत्रीसत्त्वेचत्वारः अन्यथाएकः चरणैक्येगुणाभावः **अथ नाडी**—अश्विन्याद्रापुनर्वसूत्तराफल्गुनीहस्तज्येष्ठामूलशततारकापूर्वाभाद्रपदेति**प्रथमनाडी** भरणीमृगपुष्यपूर्वाफल्गुनीचित्रानूराधापूर्वाषाढा धनिष्ठोत्तराभाद्रपदेति**मध्यमनाडी** कृत्तिकारोहिण्याश्लेषामघास्वाती विशाखोत्तराषाढाश्रवणरेवतीति[4]**चरमनाडी** अत्रनाड्यैक्येमृत्युः नाडीभेदेऽष्टौगुणाः नाड्यैक्यंसर्वथावर्ज्यम् शूद्रादौपार्श्वैकनाडीद्वयंसंकटेशुभ[5] अत्र**वर्णव**श्यभकूटयोनिकूटानामल्पगुणत्वाद्विवाहविघटकत्वाभावाच्च स्वरूपंनोक्तम् अत्रसर्वगुणमेलनेनविंशतिगुणसंभवेमध्यमम् विंशत्यधिकगुणत्वेऽतिशुभम् विंशत्यूनत्वेत्वशुभम् इतिनक्षत्रादिघटितविचारः**कन्यायाअनन्यपूर्विकात्वं**—अनन्यपूर्विकांकान्तामसपिण्डांयवीयसीम् ।

---

१ वधूवरयोः परस्परराश्योर्द्विर्द्वादशके वधूराशेः सकाशाद्द्वितीयो वरराशिः वरराशेर्द्वादशो वधूराशिः अथवा वरराशेर्द्वितीयो वधूराशिः वधूराशेर्द्वादशो वरराशिरित्यर्थः एवमेव नवपंचमत्वे षट्काष्टकादौ च । २ नक्षत्रैक्येइत्यनुषंजनीयम् । ३ अस्यापवादः **मुहूर्तमार्तंडे**—'षट्काष्टे समभं च षष्ठसहितं चेच्छोभनं स्या'दिति तट्टीकायां च यथा वृषः समभं तस्मात्सकाशात्षष्ठेन तुलाधरेण सहितं यदि भवति तदा आद्यं स्यादित्यर्थः इति एवमेव कर्कादौ ज्ञेयम् ॥ ४ अंत्यनाडी ॥ ५ 'क्वचिन्नृपमुखे पार्श्वैकनाडी हिता' इति **मुहूर्तमार्तंड**वचनेन क्षत्रियादौ पार्श्वैकनाडी शुभा कथिता ॥

अरोगिणींभ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् १ इतियाज्ञवल्क्याद्युक्तकन्यावि-
शेषणेषुकान्तत्वनीरोगत्वभ्रातृमत्त्वभिन्नविशेषणानामभावेइहपरत्रपाति-
त्यात्तानिप्रपञ्च्यन्ते तत्रान्यपूर्विका पुरुषान्तरपूर्विका मनोदत्तावाचादत्ता-
ऽग्निपरिगता सप्तमंपदंनीता भुक्ता गृहीतगर्भा प्रसूतेतिसप्तविधपुनर्भूर्वस्त-
द्भिन्नामनन्यपूर्विकाम् सप्तपदीविधेःपूर्वमाद्यानांतिसृणांसंकटेऽन्येनविवा-
होभवति सप्तपदीविधौजातेबलाद्विवाहितापिनान्यत्रदेया **विवाहोपयो-
गिसापिंड्यनिर्णयः**—असपिण्डां समानःएकःपिण्डःपिण्डदानक्रिया
मूलपुरुषशरीरंवायस्याःसासपिण्डातद्भिन्नाम् तत्र लेपभाजश्चतुर्थाद्याःपि-
त्राद्याःपिण्डभागिनः । पिण्डदःसप्तमस्तेषांसापिण्ड्यंसाप्तपौरुषम् १ इति
मात्स्योक्तेरेकस्यांपिण्डदानक्रियायांदातृत्वपिण्डभाक्त्वलेपभाक्त्वान्यतम-
संबन्धेनप्रवेशोनिर्वाप्यसापिण्ड्यमितिकेषांचिन्मतम् अत्रस्त्रीणामपिपति-
भिःसहकर्तृत्वात्सापिण्ड्यसिद्धिः मूलपुरुषैकशरीरावयवान्वयेनावयवसा-
पिण्ड्यमित्यपरंमतम् यद्यपिभ्रातृपत्नीनांपरस्परंनैतत्संभवतितथाप्याधार-
त्वेनैकशरीरान्वयः एकमूलपुरुषावयवानांपुत्रद्वारातास्वाधानादितिज्ञेयम्
उभयत्रापिगयादौमित्रादेरपिपिण्डभाक्त्वादेकशरीरान्वयस्यसप्तमातपरेषु
परश्शतेष्वपिसत्त्वाच्चातिप्रसङ्गप्राप्तेः वध्वावरस्यवातातःकूटस्थाद्यदिसप्त-
मः । पञ्चमीचेत्तयोर्मातातत्सापिंड्यंनिवर्तते इत्यादिवचनैर्निरासः मातृ-
त्वपितृत्वादिसंबन्धेसत्येवपञ्चमसप्तमपर्यन्तमेवेत्युभयनियमस्वीकारात्
तथाच पितृद्वारकसापिंड्यविचारेसप्तमादूर्ध्वंसापिंड्यनिवृत्तिः मातृद्वार-
कसापिण्ड्यविचारेतुपञ्चमादूर्ध्वंतन्निवृत्तिरितिनिर्णयः

अत्रोदाहरणानि

विष्णुर्मूलभूतः

कान्तिः	२	गौरी	२
सुधीः	३	हरः	३
बुधः	४	मैत्रः	४
चैत्रः	५	शिवः	५
गणः	६	भूपः	६
मृडः	७	अच्युतः	७
रतिः	८	कामः	८

अत्ररतिकामयोरष्टमयोर्विवाहः पितृद्वारकत्वात्

विष्णुर्मूलभूतः

दत्तः	२	चैत्रः	२
सोमः	३	मैत्रः	३
सुधीः	४	बुधः	४
श्यामा	५	नर्मदा	५
शिवः	६	कामः	६
रमा	७	कविः	७

अत्ररमाकव्योर्नविवाहः मण्डूकप्लुत्या सापिण्ड्यानुवृत्तेः

विष्णुर्मूलभूतः			
दत्तः	२	चैत्रः	२
सोमः	३	मैत्रः	३
सुधीः	४	बुधः	४
श्यामा	५	रतिः	५
शिवः	६	गौरी	६

अत्रगौरीशिवयोःषष्ठयोर्विवाहः मातृद्वारकत्वात्

विष्णुर्मूलभूतः			
दत्तः	२	चैत्रः	२
सोमः	३	मैत्रः	३
सुधीः	४	बुधः	४
श्यामा	५	शिवः	५
कान्तिः	६	हरः	६

अत्रकान्तिहरयोर्नविवाहः एकतोनिवृत्तावपिअन्यतोऽनुवृत्तेः

विष्णोर्मूलात्कान्तिगौर्यौजातौताभ्यांसुधीहरौ । बुधमैत्रौचैत्रशिवौ गणभूपौमृडाच्युतौ १ तज्जातयोरष्टमयोर्विवाहोरतिकामयोः । विष्णोर्मूलाद्दत्तचैत्रौसोममैत्रौसुधीबुधौ २ ताभ्यांश्यामारतीतज्जशिवगौर्योःकरग्रहः । विष्णोर्मूलाद्दत्तचैत्रौसोममैत्रौसुधीबुधौ ३ ताभ्यांश्यामानर्मदाच शिवकामौरमाकवी । मण्डूकप्लुतिसापिंड्यंरमाकव्योर्विवाहहृत् ४ विष्णोर्मूलाद्दत्तचैत्रौसोममैत्रौसुधीबुधौ । श्यामाशिवौकान्तिहरौहरकान्तीनदंपती ५ निवृत्तमप्येकतस्तदन्यतरस्त्वनुवर्तते । दिङ्मात्रेणोदाहृतात्रसेयंसापिंड्यपद्धतिः ६ कूटस्थात्पंचम्योःकन्ययोःसंततौमातृद्वारकत्वात्सापिंड्यनिवृत्तिः पंचम्योःकन्ययोर्यौपुत्रौतयोःसंततौपितृद्वारकत्वात्सापिंड्यमनुवर्ततइतीदं **मण्डूकप्लुतिसापिंड्यम्** पंचम्याःकन्यायाःपुत्रस्यषष्ठस्यकूटस्थात्पञ्चमादिःसपिंडोनभवतितथापिद्वितीयसंततिपङ्क्तौ पञ्चमषष्ठादेःपितृद्वारकत्वादिनासापिण्ड्यसत्त्वादेकतोनिवृत्तावप्यन्यतोनुवृत्त्यापञ्चमषष्ठादिनापञ्चम्याःकन्यायाःसंततिर्नविवाह्या एवंकूटस्थमारभ्याष्टमादेःकूटस्थमारभ्य द्वितीयादेश्चैकतोनिवृत्तिपरतोऽनुवृत्त्योःसत्त्वमूह्यम् एवमाशौचविषयकसापिण्ड्येऽपिएकतोनुवृत्त्यादिकंयथासंभवंसर्वमूह्यम् एवंपितृद्वारकसापिण्ड्यंसप्तमादूर्ध्वंनिवर्तते मातृद्वारकंतुपञ्चमादूर्ध्वमितिमुख्यकल्पेनवर्जनीयानांकन्यानांसंख्याचेत्थंसंपद्यते पितृकुलेषोडशाधिकद्विसाहस्री २०१६ मातृकुलेपञ्चोत्तरशतम् १०५ कुलद्वयेमेलनेनैकविंशत्युत्तरशताधिकसहस्रद्वयसंख्या २१२१ कन्यावर्ज्याःसंपद्यन्ते अत्रगणनाप्रकारस्तत्रमूलश्लोकास्तद्व्याख्याच**कौस्तुभे**स्पष्टाः बालानांदुर्बोधतयानेहोच्यते तथाच मुख्यकल्पेनकुलद्वयेएतावत्योवर्जनीयाएव नत्वनुकल्पानुसरणेनसप्तमातपञ्चमा-

दर्वाग्विवाहःकार्यः पञ्चमेसप्तमेचैवयेषांवैवाहिकीक्रिया । क्रियापराअपि ह्रितेपतिताःशूद्रतांगताः १ सप्तमात्पञ्चमाद्वीमान्यःकन्यामुद्वहेद्विजः । गुरुतल्पीसविज्ञेयःसगोत्रांचैवमुद्वहन् २ इत्यादिस्मृतिभ्यः **यानितु** चतुर्थीमुद्वहेत्कन्यांचतुर्थःपञ्चमोवरः । तृतीयांवाचतुर्थींवापक्षयोरुभयोरपि १ इत्यादिवचनानितेषुकानिचिन्निर्मूलानिकानिचिद्दत्तकसापत्न्यादिसंबन्धविषयतयाविप्राणांक्षत्रियादिषुसापिण्ड्यविषयतयावानेयानीति **निर्णयसिन्धुमतम्** **सापिण्ड्यसंकोचविचारः**—कौस्तुभेतु उद्वहेत्सप्तमादूर्ध्वंतदभावेतुसप्तमीम् । पञ्चमींतदभावेतुपितृपक्षेऽप्ययंविधिः १ सप्तमींचतथाषष्ठींपञ्चमींचतथैवच । एवमुद्वाहयेत्कन्यांनदोषःशाकटायनः २ तृतीयांवाचतुर्थींवापक्षयोरुभयोरपि । विवाहयेन्मनुःप्राहपाराशर्यो यमोऽङ्गिराः ३ यस्तुदेशानुरूप्येणकुलमार्गेणचोद्वहेत् । नित्यंसव्यवहार्यःस्याद्वेदाच्चैतत्प्रतीयते ४ इत्यादिवचनानांचतुर्विंशतिमतषट्त्रिंशन्मतादिषूपलभ्यमानत्वात्सापिण्ड्यसंकोचेनविवाहस्यबहुदेशेषुदर्शनाच्च येषांकुले देशेचानुकल्पत्वेनसापिंड्यसंकोचःपरंपरयासमागतस्तेषांसापिण्ड्यसंकोचेनविवाहोनदोषाय स्वकुलदेशविरुद्धेनसापिण्ड्यसंकोचेनविवाहेदोषोभवत्येव जनपदधर्माग्रामधर्माश्चतान्विवाहेप्रतीयात् येनास्यपितरोयातायेनयाताःपितामहाः । तेनयायात्सतांमार्गंतेनगच्छन्नदुष्यति १ इत्यादिवाक्यैः स्वकुलदेशाचाराविरुद्धस्यैवशास्त्रस्यविवाहेऽनुसर्तव्यत्वात् **एवंमातुलकन्यापरिणयने**ऽपि तृप्तांजहुर्मातुलस्येवयोषाभागस्तेपैतृष्वसेयी वपामिवेतिमन्त्रलिङ्गैः मातुलस्यसुतामूढ्वामातृगोत्रांतथैवच । समानप्रवरां चैवत्यक्त्वाचान्द्रायणंचरेत् १ इत्यादिस्मृतीनांबाधात् येषांकुलेमातुलकन्यापरिणयःपरंपराप्राप्तस्तैःसकार्यः गोत्रान्मातुःसपिण्डाच्चविवाहोगोवधस्तथाइतिमातुलकन्याविवाहस्यकलिवर्ज्यत्ववचनमपियेषांकुलेदेशेमातुलकन्याविवाहोनास्तितत्परम् मातुलकन्यापरिणयनस्यानेकश्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् अतएवमातुलकन्योद्वाहिनांश्राद्धेनिमन्त्रणनिषेधोऽपिस्वकुलाचारादिविरोधेनतदुद्वाहिपरःउक्तविधसापिण्ड्यसंकोचेनविवाहंकुर्वतांशिष्टैःश्राद्धादौभोजनाद्याचारादित्यादिबहूपपादितम् परंतुसापिंड्यसंकोचस्वीकारेपि

---

१ अस्य व्याख्यानभूतं वचनं **महाभारतटीकायां**—योषापत्नं मातुलीयं यथाभागः पितृष्वसुः ॥ पुत्रस्यैवंवपांतेंऽशंजुषस्वेंद्रेत्यृषिर्जगौ ॥ १ ॥ इति ॥ अस्यार्थः—मातुलस्य इदं कन्यारूपमपत्नं यथा पितृष्वसुः पुत्रस्य भागः एवं हे इंद्र ते अंशं वपां जुषस्वेति ॥

कतिथीकन्याकतिथेनपुरुषेणविवाह्याकतिथेननविवाह्येतिव्यवस्थानोपपादिता **सापिंड्यसंकोचव्यवस्था**—सापिण्ड्यदीपिकाकारादयोऽर्वाचीनास्तु चतुर्थीमुद्वहेत्कन्यांचतुर्थःपञ्चमोवरः। पराशरमतेषष्ठींपञ्चमोनतु पञ्चमीम् १ इत्यादिवचनानांसमूलत्वंनिश्चित्यअशक्तैःसंकटेसमाश्रयणीयस्यसापिण्ड्यसंकोचस्यव्यवस्थामूचुः तथाहि चतुर्थीकन्यापितृपक्षेमातृपक्षेचचतुर्थेनपञ्चमेनवापुंसाविवाह्या द्वितीयतृतीयषष्ठाद्यैश्चतुर्थीनोद्वाह्या पराशरमते पञ्चमःषष्ठीमुद्वहेत् द्वितीयतृतीयचतुर्थादिःषष्ठींनोद्वहेत् पञ्चमःपञ्चमींनोद्वहेत् मातृतःपितृतश्चापिषष्ठःषष्ठींसमुद्वहेत्। इतिवचनान्तरात् षष्ठेनापिषष्ठीविवाह्या पञ्चमषष्ठभिन्नैःषष्ठीनविवाह्येतिपर्यवसन्नम् तथापितृपक्षेसप्तमीमातृपक्षेपञ्चमीचतृतीयाद्यैःसर्वैःपरिणेया पितृपक्षाच्च सप्तमीं मातृपक्षात्तुपञ्चमीमितिव्यासवचनात् उद्वहेत्सप्तमादूर्ध्वंतदभावेतु सप्तमीम्। पञ्चमींतदभावेतुपितृपक्षेऽप्ययंविधिः। इतिचतुर्विंशतिमतोक्तेश्च पितृपक्षेऽपिपञ्चमीतृतीयाद्यैःपरिणेया तत्रापिमातृपक्षेपितृपक्षेऽपिपञ्चमेन पञ्चमीनोद्वाह्या पञ्चमोनतुपञ्चमीमितिसर्वत्रनिषेधात् तृतीयांवाचतुर्थीं वापक्षयोरुभयोरपीतिवचनात्तुतृतीयाविवाह्याप्राप्नोति तत्रव्यवस्थोच्यते मातृपक्षेतावत्तृतीयामातुलकन्यामातृष्वसृकन्यावासंभवति पितृपक्षेतु तृतीयापितृव्यकन्यापितृष्वसृकन्यावा तत्रपितृव्यकन्यासगोत्रत्वात्त्याज्या पैतृष्वसेयींभगिनींस्वस्रीयांमातुरेवच। एतास्तिस्रस्तुभार्यार्थेनोपयच्छेत बुद्धिमान् १ इतिमनूक्तेः पितृष्वसृमातृष्वसृकन्येअपित्याज्ये पितृष्वसृकन्यांमातुर्भगिनींमातृष्वसारंमातुःस्वस्रीयांमातृष्वसृकन्यामेतास्तिस्रो नोद्वहेदितितदर्थात् **सापिंड्यसंकोचसंग्रहः**—मातुलकन्यैवतृतीयापूर्वोक्तरीत्याकुलपरंपरागतत्वेपरिणेया एवंचतृतीयापितृतीयेनैवमातुलकन्यैवपरिणेयानचतुर्थादिनाकेनापि केचित्संकटे**पितृष्वसृकन्यापरिणयन**माहुः तत्रदेशकुलाचाराद्व्यवस्थाज्ञातव्या अत्रायंसापिंड्यदीपिकादिसिद्धार्थसंग्रहः तृतीयामातुलकन्यैवोद्वाह्या चतुर्थीचतुर्थपञ्चमाभ्यामेव पञ्चमीपञ्चमभिन्नैस्तृतीयाद्यैःसप्तमान्तैः षष्ठीपञ्चमषष्ठाभ्यामेव सप्तमीतृतीयाद्यैःसप्तमान्तैरिति अयंसापिंड्यसंकोचेनविवाहःसंकटेष्वशक्तेनकार्यः कन्यान्तरलाभेशक्तैर्नकार्यः गुरुतल्पादिदोषस्मृतेः सापिंड्यसंकोचवाक्यानामशक्तविषयत्वस्यस्पष्टत्वात् प्रभुःप्रथमकल्पस्ययोऽनुकल्पेनवर्तते। सना-

प्रोतिफलंचेहेति शक्तैरनुकल्पस्वीकारेदोषोक्तेः दत्तकसापिंड्यंदत्तकनिर्णये प्रागेवोक्तम् **सापत्नमातृसापिण्ड्यविचारः**—अथसापत्नमातृकुलेसापिंड्यप्रकारंसुमंतुराह पितृपत्न्यःसर्वामातरः तद्भ्रातरोमातुलाः तद्भगिन्यो मातृष्वसारः तद्दुहितरश्चभगिन्यः तदपत्यानिभागिनेयानि अन्यथासंकरकारिणःस्युरिति अत्रलक्षणयासापत्नमातृकुलेचतुःपुरुषसापिंड्यंविवाहनिषेधायविधीयतइतिकेचित् अपरेतुविवाहमात्रविषयत्वेमानाभावादाशौचादिविषयकत्वस्यापिसंभवात् यावद्वाचनिकंप्रमाणमितिन्यायेनपरिगणितेष्वेवसापिण्ड्यमितिवदन्ति तथाचसुमन्तुवाक्येवाक्यभेदाश्रयणेनैवंवाक्यार्थाःपर्यवस्यन्ति पितृपत्न्यःसर्वामातरइतिप्रथमवाक्येसापत्नमातरिमुख्यमातृवत्संमाननं तद्वधेमातृवधप्रायश्चित्तंतद्गमनेमातृगमनप्रायश्चित्तादिकंचातिदिश्यते नात्रातिक्रान्तविषयेदशाहाशौचातिदेशः त्रिरात्रविधिना बाधात् तद्भ्रातरोमातुलाइत्यत्रमातुलत्वप्रयुक्तमाशौचादिकं मातुलस्यस्वभगिनीसपत्न्याःकन्योद्वाहनिषेधश्च अत्रमातुलत्वातिदेशेऽपिनतत्पुत्रादिषुमातुलपुत्रत्वाद्यतिदेशः तेनबन्धुत्रयत्वप्रयुक्तमाशौचंन मातुलकन्यादौविवाहविधिनिषेधावपिन एवंमातुलकन्यादौपितुर्भगिनीत्वातिदेशाभावेनतत्पुत्रंप्रत्यपिपितृष्वसृत्वाद्यतिदेशोनभवति तद्भगिन्योमातृष्वसारइत्यत्राशौचं विवाहनिषेधश्चमातृष्वसृपुत्रेबन्धुत्रयत्वंचन सापत्नमातृष्वसृकन्याविवाहनिषेधस्तुविरुद्धसंबन्धत्वादेववक्ष्यते तद्दुहितरश्चभगिन्यइत्यत्राशौचं संमाननादिकंच नात्रविवाहप्रसक्तिःसगोत्रत्वात् अत्रसापत्नमातुलसापत्नभ्रातृसापत्नमातृष्वसृसापत्नभगिनीनांस्वमातुलसोदरभ्रात्राद्यनन्तरंतर्पणं महालयादावुद्देशोऽप्यतएववचनादावश्यकइतिभाति तदपत्यानिभागिनेयानिइत्यत्राशौचंविवाहनिषेधश्च भागिनेयीत्वातिदेशेऽपितत्कन्यासुभागिनेयीकन्यात्वातिदेशोनयावदुक्तंप्रमाणमितिन्यायादितिदिक् क्वचित्सापिण्ड्याभावेऽपिवचनादविवाहः **विरुद्धसंबन्धनिषेधः** अविरुद्धसंबन्धामुपयच्छेत दंपत्योर्मिथःपितृमातृसाम्येविरुद्धसंबन्धः यथाभार्यास्वसुर्दुहिता पितृव्यपत्नीस्वसाचेतिपरिशिष्टोक्तेः बौधायनः मातुःसपत्न्याभगिनींतत्सुतांचविवर्जयेत् । पितृव्यपत्नीभगिनींतत्सुतांचविवर्जयेत् १ केचिज्ज्येष्ठभ्रातापितुःसमइत्युक्तेर्ज्येष्ठभ्रातृपत्न्याभगिनी मातृष्वसृतुल्यत्वान्नविवाह्येत्याहुः यवीयसीं स्वापेक्षयावयसावपुषाचन्यूनामुद्वहेत् असमानार्ष-

गोत्रजां आर्षंप्रवरःस्वसमानेआर्षगोत्रेयस्यतज्ज्ञानभवतियातां असमान-गोत्रामसमानप्रवरांचोद्वहेदित्यर्थः

अथसंक्षेपतोगोत्रप्रवरनिर्णयः तत्रगोत्रलक्षणम्—विश्वामित्रोजमदग्निर्भरद्वाजोऽथगौतमः। अत्रिर्वसिष्ठःकश्यपइत्येतेसप्तऋषयः १ सप्तानामृषीणामागस्त्याष्टमानांयदपत्यंतद्गोत्रमित्याचक्षते यद्यपि केवलभार्गवेष्वार्ष्टिषेणादिषुकेवलाङ्गिरसेषुहारितादिषुचनैतल्लक्षणंभृग्वङ्गिरसोरष्टऋषिष्वनन्तर्गतत्वात् तथाप्यत्रप्रवरैक्यादेवाविवाहः यद्यपि गोत्राणिअनन्तानि गोत्राणांतुसहस्राणिप्रयुतान्यर्बुदानिच। इत्युक्तेस्तथापि ऊनपञ्चाशदेवगोत्रभेदाः व्यावर्तकप्रवरभेदानांतावतामेवदर्शनात् **प्रवरलक्षणंतु**—गोत्रवंशप्रवर्तकर्षीणांव्यावर्तकाऋषिविशेषाःप्रवराइत्येवसंक्षेपतोज्ञेयम् समानगोत्रत्वंसमानप्रवरत्वंचपृथक्पृथक्विवाहप्रतिबन्धकम् तत्रप्रवरसाम्यंद्विविधम् एकप्रवरसाम्यंद्वित्रिप्रवरसाम्यंच तत्रभृग्वङ्गिरोगणेतरेषुएकप्रवरसाम्यमपिविवाहप्रतिवन्धकं केवलभृगुगणेषु केवलाङ्गिरोगणेषुचैकप्रवरसाम्यंनविवाहबाधकम् किंतुत्रिप्रवरेषुद्विप्रवरसाम्यमेव पञ्चप्रवरेषुत्रिप्रवरसाम्यमेवचविवाहबाधकम् पञ्चानांत्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषुद्वयोः। भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवंशेषेष्वेकोऽपिवारयेत् १ इत्यादिवचनात् जामदग्न्यभृगुगणेषुगौतमाङ्गिरसेषुभारद्वाजाङ्गिरसेषुचैकप्रवरसाम्येऽपिकचित्प्रवरसाम्याभावेऽपिचसगोत्रत्वादेवाविवाहः गोत्राणांप्रवराणांचगणनाप्रोच्यतेऽधुना। संक्षेपात्सुखबोधायभगवत्प्रीतयेऽपिच १ **भृगुगणाः**—सप्तभृगवः। सप्तदशाङ्गिरसः[2]। चत्वारोऽत्रयः। दशविश्वामित्राः। त्रयःकश्यपाः। चत्वारोवसिष्ठाः। चत्वारोऽगस्तयः इत्येकोनपञ्चाशद्गणास्तथापि सर्वग्रन्थमतसंग्रहेणाधिकास्तत्रतत्रवक्ष्यन्ते तत्र सप्तभृगुगणाः। वत्साः विदाः एतौ जामदग्न्यौ आर्ष्टिषेणाः यस्काः मित्रयवः वैन्याः शुनकाःएतेचपञ्चकेवलभृगवः एवंसप्त। तत्र वत्साः मार्कण्डेयाः माण्डूकेयाःइत्यादयः शतद्वयाधिकावत्सगोत्रभेदाः एतेषांपञ्चप्रवराः भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति भार्गवौर्वजामदग्न्येतित्रयोवा भार्गवच्यावनाप्नवानेतित्रयोवा विदाः शैलाः अवटाःइत्यादयोविंशत्यधिका-

---

१ गोत्रप्रवर्तकानांविश्वामित्रादीनांवंशप्रवर्तकानांभृग्वादीनांचऋषीणामित्यर्थः॥ २ भरद्वाजानामांगिरसेष्वंतर्भावः अन्यथाऽष्टत्वानुपपत्तिः ॥

बिदाः तेषांपञ्चप्रवराः भार्गवच्यावनाप्नवानौर्ववैदेति भार्गवौर्वजाम-
दग्न्येतिवा आर्ष्टिषेणाः नैर्ऋतयः याम्यायणाः इत्यादयोविंशत्यधिका-
आर्ष्टिषेणाः एषांभार्गवच्यावनाप्नवानार्ष्टिषेणानूपेतिपञ्च भार्गवार्ष्टिषेणा-
नूपेतित्रयोवा एतेषांत्रयाणांवत्सबिदार्ष्टिषेणानांपरस्परमविवाहः द्वित्रिप्र-
वरसाम्यात् आद्ययोर्जामदग्न्यत्वेनसगोत्रत्वाच्च यद्यपित्रिप्रवरार्ष्टिषेणा-
नांवत्सबिदैःसहनद्विप्रवरसाम्यंनापिसगोत्रत्वं जामदग्न्यत्वाभावात् त-
थापिपञ्चप्रवरपक्षगतमपित्रिप्रवरसाम्यंविवाहबाधकम् एवमग्रेऽपिज्ञेयम्
वात्स्यानांभार्गवच्यावनाप्नवानेतित्रयः वत्सपुरोधसोर्भार्गवच्यावनाप्न-
वानवत्सपौरोधसेतिपञ्च बैजमथितयोर्भार्गवच्यावनाप्नवानबैजमथिते-
तिपञ्च एतेत्रयःक्वचित् एतेषांपरस्परंपूर्वोक्तैश्चत्रिभिर्नविवाहः त्रिप्रवरसा-
म्यात् यस्काः मौनाः मूकाः इत्यादयस्त्रिपञ्चाशदधिकायस्काः एषां भा-
र्गववैतहव्यसावेतसेतित्रयः मित्रयवः रौक्ष्यायनाः सापिण्डिनाः इत्या-
दयस्त्रिंशदधिकामित्रयवः तेषांभार्गववाध्र्यश्वदैवोदासेतित्रयः भार्गव-
च्यावनदैवोदासेतिवा वाध्र्यश्वेत्येकोवा वैन्याः पार्थाः बाष्कलाः इये-
ताइत्येतेवैन्याः एषांभार्गववैन्यपार्थेतित्रयः । शुनकाः गार्त्समदाः यज्ञ-
पतयः इत्यादयःसप्तदशाधिकाःशुनकाः एषांशौनकेत्येकः । गार्त्समदे-
तिवा भार्गवगार्त्समदेति द्वौवा भार्गवशौनहोत्रगार्त्समदेतित्रयोवा
यस्कादीनांचतुर्णांस्वस्वगणंहित्वापरस्परंपूर्वैर्जामदग्न्यवत्सादिभिश्चसहवि-
वाहोभवति एकप्रवरसाम्येऽपिद्वित्रिप्रवरसाम्याभावात् भृगुगणेषुएक-
प्रवरसाम्यस्यदूषकत्वाभावात् अजामदग्न्यत्वेनासगोत्रत्वात् मित्रयूनांपा-
क्षिकद्विप्रवरसाम्यात्त्रिप्रवरैर्वत्सादिभिःसहनविवाहइतिकेचित् तत्प्रवर-
पक्षग्राहिणामविवाहः पक्षान्तरग्राहिणांमित्रयूनांविवाहएवेत्यन्ये क्वचिद-
धिकंगणद्वयमुक्तम् वेदविश्वज्योतिषांभार्गववेदवैश्वज्योतिषेतित्रयः शाठ-
रमाठराणांभार्गवशाठरमाठरेतित्रयः अनयोःपरस्परं पूर्वैश्चसर्वैर्विवाहः
इतिभृगुगणाः **गौतमाङ्गिरसः—अथाङ्गिरसः**—तेत्रिविधाःगौतमाः
भरद्वाजाः केवलाश्चेति तत्रगौतमाङ्गिरसोदश आयास्याः १ शार-
द्वताः २ कौमण्डाः ३ दीर्घतमसः ४ करेणुपालयः ५ वामदेवाः ६
औशनसाः ७ राहूगणाः ८ सोमराजकाः ९ बृहदुक्थाश्चेति १०
तत्र आयास्याः श्रोणिवेधाः मूढरथाइत्यादयोऽष्टादशाधिकाआयास्याः

तेषामाङ्गिरसायास्यगौतमेतित्रयः शारद्वताः आभिजिताः रौहिण्याइत्यादयःसप्तत्यधिकाःशारद्वतास्तेषामाङ्गिरसगौतमशारद्वतेतित्रयः कौमण्डाः मामन्थरेषणाः मासुराक्षाइत्यादयोदशाधिकाःकौमण्डास्तेषामाङ्गिरसौतथ्यकाक्षीवतगौतमकौमण्डेतिपञ्च आङ्गिरसौतथ्यगौतमौशिजकाक्षीवतेतिवा आङ्गिरसायास्यौशिजगौतमकाक्षीवतेतिवा आङ्गिरसौशिजकाक्षीवतेतित्रयोवा आङ्गिरसौतथ्यकाक्षीवतेतिवा औतथ्यगौतमकौमण्डेतिवा अथदीर्घतमसोगौतमास्तेषामाङ्गिरसौतथ्यकाक्षीवतगौतमदैर्घतमसेति पञ्च आङ्गिरसौतथ्यदैर्घतमसेतित्रयोवा करेणुपालयः वास्तव्याः श्वेतीयाइत्यादयःसप्ताधिकाःकरेणुपालयस्तेषामाङ्गिरसगौतमकारेणुपालेतित्रयः वामदेवानामाङ्गिरसवामदेव्यगौतमेतित्रयः आङ्गिरसवामदेव्यबार्हदुक्थेतिवा औशनसाः दिश्याः प्रशस्ताः इत्यादिकानवाधिकाऔशनसास्तेषामाङ्गिरसगौतमौशनसेतित्रयः रहूगणानामाङ्गिरसराहूगणगौतमेतित्रयः सोमराजकानामाङ्गिरससौमराज्यगौतमेतित्रयः बृहदुक्थानामाङ्गिरसबार्हदुक्थगौतमेतित्रयः १० क्वचिद्गणद्वयमधिकम् उतथ्यानामाङ्गिरसौतथ्यगौतमेति राधुवानामाङ्गिरसराधुवगौतमेति गौतमानांसर्वेषामविवाहः सगोत्रत्वात्प्रायेणद्वित्रिप्रवरसाम्याच्च **भारद्वाजाङ्गिरसः—**

अथभरद्वाजाः तेचत्वारः भरद्वाजाः गर्गाः ऋक्षाः कपयश्चेति भरद्वाजाः क्षाम्यायणाः देवाश्वइत्यादयः षष्ट्युत्तरशताधिकाभरद्वाजास्तेषामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेतित्रयः गर्गाः सांभरायणाः सखीनयइत्यादयः पञ्चाशदधिकागर्गास्तेषामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजशैन्यगार्ग्येतिपञ्च आङ्गिरसशैन्यगार्ग्येतित्रयोवा अन्त्ययोर्व्यत्ययोवा भारद्वाजगार्ग्यशैन्येतिवा गर्गभेदानामाङ्गिरसतैत्तिरिकापिभुवेति ऋक्षाः रौक्षायणाः कपिलाः इत्यादयोनवाधिकाऋक्षास्तेषामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजवान्दनमातवचसेति पञ्च आङ्गिरसवान्दनमातवचसेतित्रयोवा कपयःस्वस्तितरयःदण्डिन इत्यादयः पञ्चविंशत्यधिकाः कपयस्तेषामाङ्गिरसामहय्यौरुक्षय्येतित्रयः आङ्गिरसामहीयवौरुक्षयसेत्याश्वलायनपाठः आत्मभुवामाङ्गिरसभारद्वाजबार्हस्पत्यवरात्मभुवेतिपञ्च अयंगणःक्वचित् भरद्वाजानांसर्वेषांपरस्परमविवाहः सगोत्रत्वात् प्रायेणद्वित्रिप्रवरसाम्याच्च ऋक्षान्तर्गतानांकपिलानांविश्वामित्रैरप्यविवाहः इतिभारद्वाजाङ्गिरसः **अथकेवलाङ्गि-**

रसः—तेचपट् हरिताः कुत्साः कण्वाः रथीतराः विष्णुवृद्धाः मुद्गलाश्चेति हरिताः सौभगाः नैय्यगवाइत्यादयोद्वात्रिंशदधिकाहरितास्तेषामाङ्गिरसांवरीषयौवनाश्वेति आद्योमान्धातावा कुत्सानामाङ्गिरसमांधात्रकौत्सेतित्रयः कण्वाः औपमर्कटाः बाष्कलायना इत्यादयएकविंशत्यधिकाःकण्वास्तेषामाङ्गिरसाजमीढकण्वेतित्रयः आङ्गिरसघौरकाण्वेतिवा रथीतराः हस्तिदाः नैतिरक्षयः इत्यादयश्चतुर्दशाधिकारथीतरास्तेषामाङ्गिरसवैरूपरथीतरेतित्रयः आङ्गिरसवैरूपपार्षदश्वेतिवा अष्टादंष्ट्रवैरूपपार्षदश्वेतिवा अन्त्ययोर्व्यत्ययोवा विष्णुवृद्धाः शठाः मरणाइत्यादयः पञ्चविंशत्यधिकाविष्णुवृद्धास्तेषामाङ्गिरसपौरुकुत्स्यत्रासदस्यवेतित्रयः मुद्गलाः सात्यमुग्रियः हिरण्यस्तम्बयः इत्यादिकाअष्टादशाधिकास्तेषामाङ्गिरसभार्म्यश्वमौद्गल्येतित्रयः आद्यस्तार्क्ष्योवा आङ्गिरसतार्क्ष्यमौद्गल्येतिवा एषांषण्णांकेवलाङ्गिरसानांस्वस्वगणंहित्वापरस्परंपूर्वैश्चसर्वैर्विवाहोभवति अङ्गिरसोऽगस्त्याष्टमसप्तर्षिभिन्नत्वेनतदपत्यानांसगोत्रत्वाभावात् द्वित्रिप्रवरसाम्याभावाच्च हरितकुत्सयोस्तुनविवाहः पाक्षिकद्विप्रवरसाम्यात् **अथात्रयः**—तेचत्वारः अत्रयः गविष्ठिराः वाद्भुतकाः मुद्गलाश्चेति अत्रयो भूरयः छान्दयइत्यादयश्चतुर्नवत्यधिकाअत्रयस्तेषामात्रेयार्चनानसश्यावाश्वेतित्रयः १ गविष्ठिराः दक्षयः भलन्दनाइत्यादयश्चतुर्विंशत्यधिका गविष्ठिरास्तेषामात्रेयार्चनानसगाविष्ठिरेतित्रयः आत्रेयगाविष्ठिरपौर्वातिथेतिवा २ वाद्भुतकानामात्रेयार्चनानसवाद्भुतकेतित्रयः ३ मुद्गलाः शालिसंधयः अर्णवाः इत्यादयोदशावरामुद्गलास्तेषामात्रेयार्चनानसपौर्वातिथेतित्रयः ४ क्वचित्अतिथयोवामरथ्याःसुमङ्गलाबीजवापाधनञ्जयाश्चेति पञ्चगणाअधिकाः तत्राद्यचतुर्णामात्रेयार्चनानसातिथेतित्रयः आत्रेयार्चनानसगाविष्ठिरेतिवा सुमङ्गलानामत्रिसुमङ्गलश्यावाश्वेतिवा धनञ्जयानामात्रेयार्चनानसधानञ्जयेति वालेयाः कौन्द्रेयाः शौभ्रेयाः वामरथ्या इत्यादयअत्रेःपुत्रिकापुत्रास्तेषामात्रेयवामरथ्यपौत्रिकेतित्रयः अत्रीणांसर्वेषामविवाहः सगोत्रत्वात्सप्रवरत्वाच्च अत्रेःपुत्रिकापुत्राणां वामरथ्यादीनांच वसिष्ठविश्वामित्राभ्यामप्यविवाहः इत्यत्रयः **अथविश्वामित्राः**—तेदश कुशिकाः लोहिताः रौक्षकाः कामकायनाः अजाः कताः धनञ्जयाः अघमर्षणाः पूरणाः इन्द्रकौशिकाश्चेति कुशिकाः पर्णजंघाः वार-

क्याइत्यादयःसप्तत्यधिकाः कुशिकास्तेषांवैश्वामित्रदेवरातौदलेतित्रयः १
लोहिताःकुडक्याश्वाक्रवर्णायनाइत्यादयःपञ्चाधिकालोहिताः रोहिताइति
केचित् तेषांवैश्वामित्राष्टलौहितेतित्रयः अन्त्ययोर्व्यत्ययोवा वैश्वामित्र
माधुच्छन्दसाष्टकेतिवा विश्वामित्राष्टकेतिद्वौवा २ रौक्षकाणांवैश्वामित्र
गाथिनरैवणेतित्रयः वैश्वामित्ररौक्षकरैवणेतिवा एतेरेवणावा ३ काम-
कायनाः देवश्रवसः देवतरसाइत्यादयः पञ्चावराःकामकायनाः श्रौम-
तावा तेषांवैश्वामित्रदेवश्रवसदैवतरसेतित्रयः ४ अजानांवैश्वामित्रमाधु-
च्छन्दसाजेतित्रयः ५ कताः औदुम्बरयः शैशिरयःइत्यादयोविंशत्य-
धिकाःकतास्तेषांवैश्वामित्रकात्यात्कीलेतित्रयः ६ धनञ्जयाः पार्थिवाः
बन्धुला इत्यादयः सप्तावराधनञ्जयास्तेषांवैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्ज-
येतित्रयः वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसाघमर्षणेतिवा ७ अघमर्षणानांवैश्वामि-
त्राघमर्षणकौशिकेतित्रयः ८ पूरणानांवैश्वामित्रपूरणेतिद्वौ वैश्वामित्रदेव-
रातपारणेतिवा ९ इन्द्रकौशिकानांवैश्वामित्रेन्द्रकौशिकेतिद्वौ १० क्वचि-
दन्येप्येकादशोक्ताः आश्मरथ्याः १ साहुलाः २ गाथिनाः ३ वैणवाः ४
हिरण्यरेतसः ५ सुवर्णरेतसः ६ कपोतरेतसः ७ शालङ्कायनाः ८ घृत-
कौशिकाः ९ कथकाः १० रौहिणाइति ११ आश्मरथ्यानांवैश्वामित्राश्म-
रथ्यवाधुलेतित्रयः १ साहुलानांवैश्वामित्रसाहुलमाहुलेतित्रयः २ गाथि-
नानां वैश्वामित्रगाथिनरैवणेतित्रयः ३ वैणुवेतिक्वचित्पाठः एतेएवरेणव-
इतिउदवणेइतिचोच्यन्ते ३ वैणवानांवैश्वामित्रगाथिनवैणवेति ४ हिरण्य-
रेतसांवैश्वामित्रहैरण्यरेतसेतिद्वौ ५ सुवर्णरेतसांवैश्वामित्रसौवर्णरेतसे-
तिद्वौ ६ कपोतरेतसांवैश्वामित्रकपोतरेतसेतिद्वौ ७ शालङ्कायनानां वैश्वा-
मित्रशालङ्कायनकौशिकेतित्रयः एतेएवकौशिकाइतिजह्नवइतिचोच्यन्ते ८
घृतकौशिकानांवैश्वामित्रघृतकौशिकेतिद्वौ ९ कथकानांवैश्वामित्रकाथकेति
१० रौहिणानांवैश्वामित्रमाधुच्छन्दसरौहिणेतित्रयः ११ विश्वामित्रगणा-
नांसर्वेषांपरस्परमविवाहः सगोत्रत्वात्समप्रवरत्वाच्च कुशिकानांदेवरातप्र-
वरसाम्येनदेवरातान्द्वेदानिर्णयाद्वक्ष्यमाणदेवरातवदेवजामदग्न्यैरप्यवि-
वाह इतिभाति धनञ्जयानांविश्वामित्रैरत्रिभिश्चाविवाहः कतानांभरद्वाजै-
र्विश्वामित्रैश्चाविवाहः द्विगोत्रत्वात् इतिविश्वामित्राः **अथकश्यपाः**—
तेत्रयः निध्रुवाः रेभाः शण्डिलाश्चेति तत्र निध्रुवाः कश्यपाः अष्टाङ्गि-

रसः इत्यादयश्चत्वारिंशदधिकशतावरानिध्रुवास्तेषांकाश्यपावत्सारनैध्रुवेतित्रयः निर्णयसिन्धौतुनिध्रुवगणोत्तरंकश्यपगणमुक्त्वाकश्यपानांकाश्यपावत्सारासितेतिहिप्रवरत्रयमुक्तम् अत्रशिष्टाचारोपिदृश्यते १ रेभाणां काश्यपावत्साररैभ्येतित्रयः २ शण्डिलाः कोहलाः उदमेधाइत्यादयः षष्ट्यवराः शण्डिलास्तेषांकाश्यपावत्सारशाण्डिल्येतित्रयः अन्त्यस्थानेदेवलोवाअसितोवा काश्यपासितदेवलेतिवा अन्त्ययोर्व्यत्ययोवा देवलासितेतिद्वौवा एषांकश्यपानांपरस्परमविवाहः सगोत्रत्वात्सप्रवरत्वाच्च **अथ वसिष्ठाः**—तेचत्वारः वसिष्ठाः १ कुण्डिनाः २ उपमन्यवः ३ पराशराश्च ४ वसिष्ठाः वैतालकवयः रकयइत्यादयःषष्ट्यधिकाःवसिष्ठास्तेषां वासिष्ठेन्द्रप्रमदाभरद्वस्वितित्रयः वासिष्ठेत्येकोवा १ कुण्डिनाः लोहितायनाः गुग्गुलयः इत्यादयःपञ्चविंशत्यवराःकुण्डिनास्तेषांवासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येतित्रयः २ उपमन्यवः औदलयः माण्डलेखयइत्यादयःसप्तत्यवराउपमन्यवस्तेषांवासिष्ठेन्द्रप्रमदाभरद्वस्वितित्रयः आभरद्वसव्येति पाठान्तरम् वासिष्ठाभरद्वस्विन्द्रप्रमदेतिवा आद्ययोर्व्यत्ययोवा ३ पराशराः काण्डूशयाः वाजयइत्यादयःसप्तचत्वारिंशदवराःपराशरास्तेषांवासिष्ठशाक्त्यपाराशर्येतित्रयः ४ एषांवसिष्ठानांपरस्परमविवाहः इतिवसिष्ठाः **अथागस्त्याः**—तेदश इध्मवाहाः १ साम्भवाहाः २ सोमवाहाः ३ यज्ञवाहाः ४ दर्भवाहाः ५ सारवाहाः ६ अगस्तयः ७ पूर्णमासाः ८ हिमोदकाः ९ पाणिकाश्चेति १० इध्मवाहाः विशालाद्याः स्फालायनाः इत्यादयः पञ्चाशदधिकाइध्मवाहास्तेषामागस्त्यदार्ढ्यच्युतेध्मवाहेतित्रयः आगस्त्येत्येकोवा १ साम्भवाहानामागस्त्यदार्ढ्यच्युतसाम्भवाहेतित्रयः २ सोमवाहानांसोमवाहोन्त्यः आद्यौपूर्वोक्तावेव ३ एवंयज्ञवाहानांयज्ञवाहोन्त्यः ४ दर्भवाहानांदर्भवाहोऽन्त्यः ५ सारवाहानांसारवाहोन्त्यः ६ अगस्तीनामागस्त्यमाहेन्द्रमायोभुवेति ७ पूर्णमासानामागस्त्यपौर्णमासपारणेतित्रयः ८ हिमोदकानामागस्त्यहैमवर्चिहैमोदकेतित्रयः ९ पाणिकानामागस्त्यपैनायकपाणिकेतित्रयः १० अगस्तीनांसर्वेषामविवाहः सगोत्रत्वात्सप्रवरत्वाच्च इत्यगस्तयः **अथद्विगोत्राः**—तत्रभारद्वाजाच्छुङ्गात् वैश्वामित्रस्यशैशिरेःक्षेत्रेजातःशौङ्गशैशिरिर्नामऋषिः तस्यगोत्रलक्षणा-

---

१ शिष्टा आश्वलायनाचार्यास्तेषामाचारः उक्तिरूपः आश्वलायनसूत्रेऽपि एतत्प्रवरत्रयमुक्तमित्यर्थः ।

क्रान्तत्वाद्गोत्रत्वम् तद्गोत्राणामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजशौङ्गशैशिरेति पञ्च आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजकात्यात्कीलेतिवा आङ्गिरसकात्यात्कीलेतित्रयोवा आद्योभारद्वाजो वा एषांसर्वभरद्वाजैःसर्वैर्विश्वामित्रैश्चाविवाहः १ संकृतयः पूतिमाषाः तण्डयइत्यादयोऽष्टाविंशत्यवराःसंकृतयस्तेषामाङ्गिरसगौरिवीतिसांकृत्येतित्रयः शाक्त्यगौरिवीतिसांकृत्येतिवा अन्त्ययोर्व्यत्ययोवा एषांस्वगणस्थैःपूतिमाषादिभिःसर्ववसिष्ठगणैश्चाहर्वसिष्ठसंज्ञकवक्ष्यमाणलौगाक्षिभिश्चाविवाहः केवलाङ्गिरोगणैस्तुविवाहोभवत्येव आङ्गिरसत्वेपिसगोत्रत्वाभावाद्द्वित्रिप्रवरसाम्याभावाच्च केचिद्भारद्वाजाङ्गिरसत्वमाश्रित्यभारद्वाजशौङ्गशैशिरैःसहाविवाहमाहुः तन्न भारद्वाजत्वेदृढप्रमाणाभावात् प्रयोगपारिजातेकाश्यपैःसहैषामविवाहइत्युक्तं तत्रहेतुश्चिन्त्यइतिकौस्तुभे २ लौगाक्षयः दार्भायणा इत्यादयोऽष्टत्रिंशदधिकालौगाक्षयस्तेषां काश्यपावत्सारवासिष्ठेतित्रयः काश्यपावत्सारासितेतिवा एतेअहर्वसिष्ठाः नक्तंकश्यपाः दिनकर्मणिवासिष्ठत्वप्रयुक्तकार्यभाजः रात्रिकर्मणिकाश्यपत्वप्रयुक्तकार्यभाजइत्यर्थः एतेषांसर्वैःकाश्यपैःसर्वैश्चवसिष्ठैःसंकृतिभिश्चाविवाहः ३ अथस्मृत्यर्थसाराद्युक्ताद्विगोत्राः देवरातानांवैश्वामित्रदेवरातौदलेतित्रयः एतेषां सर्वैर्जामदग्न्यैर्विश्वामित्रैश्चाविवाहः १ धनञ्जयानांवैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेतित्रयः एषांसर्वैर्विश्वामित्रैरत्रिभिश्चाविवाहः अयंविश्वामित्रगणेप्रागुक्तः २ जातूकर्ण्यानांवासिष्ठात्रेयजातूकर्ण्येति एषांवसिष्ठैरत्रिभिश्चाविवाहः अयं वसिष्ठगणेसिन्धावुक्तः ३ पूर्वमत्रिगणेषूक्तानां वामरथ्यादीनामत्रिपुत्रिकापुत्राणांचवसिष्ठात्रिभ्यामविवाहः अत्रिविश्वामित्राभ्यामितिकेचित् ४ पूर्वंभरद्वाजगणस्थऋक्षान्तर्गणत्वेनोक्तानांकपिलानामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजवान्दनमातवचसेतिपञ्चप्रवराणांविश्वामित्रभरद्वाजाभ्यामविवाहः ५ पूर्वंविश्वामित्रेषूक्तानांकतानांवैश्वामित्रकात्यात्कीलेतित्रिप्रवराणांविश्वामित्रभरद्वाजाभ्यामविवाहः ६ अनेनैवन्यायेनपरगोत्रोत्पन्नदत्तकादीनामिदानींतनानामपिद्विगोत्रत्वाज्जनकप्रतिग्रहीतृपित्रोर्द्वयोरपिसगोत्रैःसहअविवाहोज्ञेयः नात्रपुरुषसंख्या तेनशतपुरुषोत्तरमपिद्विगोत्रत्वंनापैति क्षत्रियवैश्यौतुपुरोहितगोत्रप्रवरावितिसर्वसिद्धान्तः **आचार्यगोत्रस्यविषयः** अथस्वगोत्राज्ञानेउपनयनेयआचार्यस्तद्गोत्रप्रवरैरेवकर्माणिविवाहाविवाहौचेति आचार्यगोत्राज्ञानेतु दत्त्वात्मानंतुकस्मैचित्तद्गोत्रप्रवरोभवेत्

"गोत्रप्रवरकोष्टकम्"

सर्वेषांसुखबोधायाऽस्मिन्नेवग्रन्थेप्रोक्तानांगोत्रसहितप्रवराणांकोष्टकंप्रदर्श्यते तत्र एककोष्टकस्थितानांपरस्परंविवाहोनिषिद्धः सगोत्रत्वसप्रवरत्वाभ्याम् क्वचिदेकैकस्मादपि भिन्नकोष्टकस्थितानांविवाहोभवति क्वचिदन्यकोष्टकस्थितानामपिविवाहोनिषिद्धः तत्सूचनाटिप्पण्यांयथामत्युक्ता अत्रप्रदर्शितानांवत्सादीनामन्तर्गतागणाबहवःसंति तेषांप्रदर्शितातिरिक्ताः प्रवरानभवंतीतिबोध्यम्

भृगुगणाः	
गोत्राणि ।	प्रवराः ।
वत्साः	एषां भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति । भार्गवौर्वजामदग्न्येतिवा । भार्गवच्यावनाप्नवानेतिवा
विंदाः	एषां भार्गवच्यावनाप्नवानौर्ववैदेति । भार्गवौर्वजामदग्न्येतिवा
आर्ष्टिषेणाः	एषां भार्गवच्यावनाप्नवानार्ष्टिषेणानूपेति । भार्गवार्ष्टिषेणानूपेतिवा
वात्स्याः*	एषां भार्गवच्यावनाप्नवानेति त्रयः
वत्सपुरोधसौ* ...	अनयोः भार्गवच्यावनाप्नवानवात्स्यपौरोधसेति पंच
बैजमथितौ* ...	अनयोः भार्गवच्यावनाप्नवानबैजमथितेति पंच
यास्काः	एषां भार्गववैतहव्यसावेतसेति त्रयः
मित्रयवः	एषां भार्गववाध्र्यश्वदैवोदासेतित्रयः । भार्गवच्यावनदैवोदासेतिवा । वाध्र्यश्वेत्येकोवा
वैन्याः	एषां भार्गववैन्यपार्थेतित्रयः
शुनकाः	एषां शौनकेत्येकः । गार्त्समदेतिवा । भार्गवगार्त्समदेतिद्वौवा । भार्गवशौनहोत्रगार्त्समदेतित्रयोवा
वेदविश्वज्योतिषः*	एषां भार्गववेदवैश्वज्योतिषेतित्रयः
शाठरमाठराः ...	एषां भार्गवशाठरमाठरेतित्रयः

* क्वचित्.

१ एते जामदग्न्याः । २ एतेषां पाक्षिकद्विप्रवरसाम्यात् त्रिप्रवरैर्वत्सादिभिः सह न विवाह इति कैचित् तत्प्रवरपक्षग्राहिणामविवाहः पक्षांतरग्राहिणां मित्रयूनां विवाहएवेत्यन्ये ॥

अथ गौतमाङ्गिरसः ।

आयास्याः ...	...	एषां आंगिरसायास्यगौतमेतित्रयः
शारद्वताः ...	...	एषां आंगिरसगौतमशारद्वतेतित्रयः
कौमण्डाः ...	...	एषां आंगिरसौतथ्यकाक्षीवतगौतमकौमण्डेति आंगिरसौतथ्यगौतमौशिजकाक्षीवतेतिवा । आंगिरसायास्यौशिजगौतमकाक्षीवतेतिवा । आंगिरसौशिजकाक्षीवतेतिवा । आंगिरसौतथ्यकाक्षीवतेतिवा । औतथ्यगौतमकौमण्डेतिवा
दीर्घतमसः ...	...	एषां आंगिरसौतथ्यकाक्षीवतगौतमदैर्घतमसेति पंच । आंगिरसौतथ्यदैर्घतमसेतित्रयो वा
करेणुपालयः	...	एषां आंगिरसगौतमकारेणुपालेतित्रयः
वामदेवाः ...	...	एषां आंगिरसवामदेव्यगौतमेतित्रयः । आंगिरसवामदेव्यबार्हदुक्थेतिवा
औशनसाः	...	एषां आंगिरसगौतमौशनसेतित्रयः
रहूगणाः ...	...	एषां आंगिरसराहूगणगौतमेतित्रयः
सोमराजकाः	...	एषां आंगिरससौमराज्यगौतमेतित्रयः
बृहदुक्थाः	...	एषां आंगिरसबार्हदुक्थगौतमेतित्रयः
उतथ्याः* ...	...	एषां आंगिरसौतथ्यगौतमेति
राघुवाः* ...	...	एषां आंगिरसराघुवगौतमेति

अथ भारद्वाजाङ्गिरसः ।

भरद्वाजाः ...	...	एषां आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेतित्रयः
गर्गाः[1] ...	...	एषां आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजशैन्यगार्ग्येति आंगिरसशैन्यगार्ग्येतिवा । अन्त्ययोर्व्यत्ययोवा । भारद्वाजगार्ग्यशैन्येतिवा
ऋक्षाः[2] ...	...	एषां आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजवांदनमातवचसेति । आंगिरसवांदनमातवचसेति वा
कपयः ...	...	एषां आंगिरसामहय्यौरुक्षय्येति । आंगिरसामहीयवौरुक्षयसेत्याश्वलायनपाठः
आत्मभुवः*	...	एषां आंगिरसभारद्वाजबार्हस्पत्यवरात्मभुवेतिपंच

* क्वचित्.

१ गर्गभेदानां आंगिरसतैत्तिरिकापिभुवेति ॥ २ ऋक्षांतर्गतानां कपिलानां विश्वामित्रैरप्यविवाहः ॥

अथ केवलाङ्गिरसः

हरिता:[1]	एषां आंगिरसांबरीषयौवनाश्वेति। आद्योमांधातावा
कुत्सा:	एषां आंगिरसमांधात्रकौत्सेतित्रयः
कण्वाः	एषां आंगिरसाजमीढकाण्वेतित्रयः आंगिरसघौर-काण्वेतिवा
रथीतराः	एषां आंगिरसवैरूपराथीतरेतित्रयः। आंगिरसवै-रूपपार्षदश्वेतिवा । अष्टादंष्ट्रवैरूपपार्षदश्वेतिवा । अंत्ययोर्व्यत्ययो वा
विष्णुवृद्धाः	एषां आंगिरसपौरुकुत्स्यत्रासदस्यवेतित्रयः
मुद्गलाः	एषां आंगिरसभार्म्यश्वमौद्गल्येतित्रयः। आद्यस्ताक्ष्र्यो वा । आंगिरसताक्ष्र्यमौद्गल्येति वा

अथात्रयः

अत्रयः	एषां आत्रेयार्चनानसश्यावाश्वेतित्रयः
गविष्ठिराः	एषां आत्रेयार्चनानसगाविष्ठिरेतित्रयः। आत्रेयगा-विष्ठिरपौर्वातिथेति वा
वाद्भुतकाः	एषां आत्रेयार्चनानसवाद्भुतकेतित्रयः
मुद्गलाः	एषां आत्रेयार्चनानसपौर्वातिथेतित्रयः
अतिथयः* ...	एषां आत्रेयार्चनानसातिथेतित्रयः। आत्रेयार्चनान-सगाविष्ठिरेति वा
वामरथ्याः[2]* ...	एषां उपर्युक्ताः प्रवराः
सुमंगलाः* ...	एषां उपर्युक्ताः। अत्रिसुमंगलश्यावाश्वेति वा
बीजवापाः* ...	एषां आत्रेयार्चनानसातिथेतित्रयः। आत्रेयार्चनान-सगाविष्ठिरेतिवा
धनंजयाः*	एषां आत्रेयार्चनानसधानंजयेति
वालेयादीनां ...	अत्रेःपुत्रिकापुत्राणां आत्रेयवामरथ्यपौत्रिकेति त्रयः

* क्वचित्.

१ हरितकुत्सयोस्तु न विवाहः पाक्षिकद्विप्रवरसाम्यात् आश्वलायनसूत्रे तु हरित-गोत्रप्रवरा एव कुत्सस्यापीत्युक्तम्। २ एतदादीनां वसिष्ठविश्वामित्राभ्यामप्यविवाहः।

अथ विश्वामित्राः

कुशिका:[1]	एषां वैश्वामित्रदेवरातौदलेति त्रयः
लोहिता:[2]	एषां वैश्वामित्राष्टकलौहितेति त्रयः । अंत्ययोर्व्यत्ययो वा । वैश्वामित्रमाधुच्छंदसाष्टकेति वा । विश्वामित्राष्टकेति द्वौ वा
रौक्षका:[3]	एषां वैश्वामित्रगाथिनरैवणेति त्रयः । वैश्वामित्ररौक्षकरैवणेति वा
कामकायना:[4] ...	एषां वैश्वामित्रदेवश्रवसदैवतरसेति त्रयः
अजाः	एषां वैश्वामित्रमाधुच्छंदसाजेति त्रयः
कता:[5]	एषां वैश्वामित्रकात्यात्कीलेति त्रयः
धनंजया:[6]	एषां वैश्वामित्रमाधुच्छंदसधानंजयेति त्रयः । वैश्वामित्रमाधुच्छंदसाघमर्षणेति वा
अघमर्षणाः	एषां वैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति त्रयः
पूरणाः	एषां वैश्वामित्रपूरणेतिद्वौ । वैश्वामित्रदेवरातपौरणेति वा
इंद्रकौशिकाः ...	एषां वैश्वामित्रेंद्रकौशिकेति द्वौ
आश्मरथ्याः* ...	एषां वैश्वामित्राश्मरथ्यवाधुलेति त्रयः
साहुलाः* ...	एषां वैश्वामित्रसाहुलमाहुलेति त्रयः
गाथिनाः* ...	एषां वैश्वामित्रगाथिनरैणवेति त्रयः । वेणुवेतिक्वचित्पाठः एतेएवरेणवइतिउदवेणवइति चोच्यंते
वैणवाः	एषां वैश्वामित्रगाथिनवैणवेति
हिरण्यरेतसः* ...	एषां वैश्वामित्रहैरण्यरेतसेति द्वौ
सुवर्णरेतसः* ...	एषां वैश्वामित्रसौवर्णरेतसेति द्वौ
कपोतरेतसः* ...	एषां वैश्वामित्रकापोतरेतसेति द्वौ
शालंकायनाः* ...	एषां वैश्वामित्रशालंकायनकौशिकेतित्रयः । एते एवकौशिकाइतिजत्रवइति चोच्यन्ते
घृतकौशिकाः* ...	एषां वैश्वामित्रघृतकौशिकेति द्वौ
कथकाः*	एषां वैश्वामित्रकाथकेति
रौहिणाः*	एषां वैश्वामित्रमाधुच्छंदसरौहिणेति त्रयः

* क्वचित्.

१ कुशिकानां देवरातप्रवरसाम्येन देवराताद्भेदानिर्णयाद्वक्ष्यमाणदेवरातवदेव जामदग्न्यैरप्यविवाह इति भाति ॥ २ रोहिता इति केचित् ॥ ३ एते रेवणा वा ॥ ४ श्रौमता वा ॥ ५ कतानां भरद्वाजैर्विश्वामित्रैश्चाविवाहः । द्विगोत्रत्वात् ॥ ६ धनंजयानां विश्वामित्रैरत्रिभिश्चाविवाहः । द्विगोत्रत्वात् ॥

अथ कश्यपाः

कश्यपाः	... ...	काश्यपावत्सारासितेति त्रयः
निध्रुवाः	... ...	एषां काश्यपावत्सारनैध्रुवेति त्रयः
रेभाः	... ...	एषां काश्यपावत्साररैभ्येति
शंडिलाः	... ...	एषां काश्यपावत्सारशांडिल्येति त्रयः। अंत्यस्थानेदेवलो वा। असितो वा। काश्यपासितदेवलेति वा। अंत्ययोर्व्यत्ययो वा। देवलासितेतिद्वौ वा

अथ वसिष्ठाः

वसिष्ठाः	... ...	एषां वासिष्ठेंद्रप्रमदाभरद्वस्विति त्रयः। वासिष्ठेत्येको वा
कुंडिनाः	... ...	एषां वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति त्रयः
उपमन्यवः	... ...	एषां वासिष्ठेंद्रप्रमदाभरद्वस्विति त्रयः। आभरद्वसव्येतिपाठान्तरम् वासिष्ठाभरद्वस्विंद्रप्रमदेति वा आद्ययोर्व्यत्ययो वा
पराशराः	... ...	एषां वासिष्ठशाक्त्यपाराशर्येति त्रयः

अथागस्त्याः

इध्मवाहाः	... ...	एषां आगस्त्यदार्ढ्यच्युतेध्मवाहेति त्रयः। आगस्त्येत्येको वा
सांभवाहाः	... ...	एषां आगस्त्यदार्ढ्यच्युतसांभवाहेति त्रयः
सोमवाहाः	... ...	एषां सोमवाहोऽन्त्यः। आद्यौपूर्वोक्तावेव
यज्ञवाहाः	... ...	एषां यज्ञवाहोऽन्त्यः
दर्भवाहाः	... ...	एषां दर्भवाहोऽन्त्यः
सारवाहाः	... ...	एषां सारवाहोऽन्त्यः
अगस्तयः	... ...	एषां आगस्त्यमाहेन्द्रमायोभवेति
पूर्णमासाः	... ...	एषां आगस्त्यपौर्णमासपारणेति त्रयः
हिमोदकाः	... ...	एषां आगस्त्यहैमवर्चिहैमोदकेति त्रयः
पाणिकाः	... ...	एषां आगस्त्यपैनायकपाणिकेति त्रयः

१ कौस्तुभादौ कश्यपगणो निध्रुवगणे एव पठितः। आश्वलायनसूत्रे निर्णयसिंधौ च पृथगुक्तस्तदनुसारेणात्राप्युक्तः।

अथ द्विगोत्राः

शौंगशैशिरयः ...	एषां आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजशौंगशैशिरेति पंच। आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजकात्यात्कीलेति वा। आंगिरसकात्यात्कीलेति वा। आद्यो भारद्वाजो वा
संकृतयः	एषां आंगिरसगौरिवीतिसांकृत्येति त्रयः। शाक्त्यगौरिवीतिसांकृत्येतिवा। अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा
लौगाक्षयः	एषां काश्यपावत्सारवासिष्ठेति त्रयः। काश्यपावत्सारासितेति वा

अथ स्मृत्यर्थसाराद्युक्ता द्विगोत्राः

देवराताः	एषां वैश्वामित्रदेवरातौदलेति त्रयः
धनंजयाः	एषां विश्वामित्रमाधुच्छंदसधानंजयेतित्रयः
जातूकर्ण्याः ...	एषां वासिष्ठात्रेयजातूकर्ण्येति
वामरथ्यादयः ...	पूर्वमुक्ताः
कपिलाः	पूर्वोक्तऋक्षांतर्गताः। एषां आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजवांदनमातवचसेति
कताः	विश्वामित्रान्तर्गताः। एषां वैश्वामित्रकात्यात्कीलेतित्रयः

इति गोत्रप्रवरकोष्टकम्

१ एषां सर्वभरद्वाजैः सर्वैर्विश्वामित्रैश्चाविवाहः। आश्वलायनश्रौतसूत्रे अ० ६ खं० १३ "तेषामुभयतः प्रवृणीतैकमितरतो द्वावितरतः। द्वौवेतरतस्त्रीनितरतः नहि चतुर्णां प्रवरोऽस्ति न पञ्चानामतिप्रवरणं" इत्युक्तम्। तत्र शौंगो भारद्वाजः तस्य प्रवरत्रयं शैशिरिः कतांतर्गतः तस्य प्रवरद्वयं च मिलित्वा पंचप्रवरा भवंति। तदनुरोधेनैव आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजकात्यात्कीलेतीत्युक्तं चतुःप्रवरनिषेधात् उभयतो द्वयोर्द्वयोर्ग्रहणं न भवति। एवमेव पंचाधिकप्रवरनिषेधात् उभयतस्त्रयाणां ग्रहणं न भवतीति उदाहरणमेतदिति तद्वृत्तौ।

२ एषां स्वगणस्थैः पूतिमाषादिभिः सर्ववसिष्ठगणैश्चाहर्वसिष्ठसंज्ञकलौगाक्षिगणैश्चाविवाहः। केवलांगिरोगणैस्तु विवाहो भवत्येव। भारद्वाजशौंगशैशिरैः सह निषेधस्तत्प्रतिषेधश्च काश्यपैः सह निषेधस्तद्धेतुचिन्तनं चास्मिन्नेव ग्रन्थेऽभिहितम्।

३ एते अहर्वसिष्ठाः। नक्तं कश्यपाः। एतेषां सर्वैः कश्यपैः सर्वैश्च वसिष्ठैः संकृतिभिश्चाविवाहः।

४ एतेषां सर्वैर्जामदग्न्यैर्विश्वामित्रैश्चाविवाहः।

५ एषां सर्वैर्विश्वामित्रैरत्रिभिश्चाविवाहः। अयं विश्वामित्रगणे प्रागुक्तः। क्वचिदत्रिगणेऽप्युक्तः।

६ एषां वसिष्ठैरत्रिभिश्चाविवाहः। अयं वसिष्ठगणे सिंधावुक्तः।

७ वसिष्ठात्रिभ्यामविवाहः। अत्रिविश्वामित्राभ्यामिति केचित्।

८ विश्वामित्रभरद्वाजाभ्यामविवाहः। ९ विश्वामित्रभरद्वाजाभ्यामविवाहः।

अथमातृगोत्रवर्जननिर्णयः—तत्रमातृगोत्रपदेनमातामहगोत्रमेववर्ज्यम् तच्चगान्धर्वादिविवाहोढापुत्राणांसर्वेषांवर्ज्यम् ब्राह्मविवाहोढापुत्राणांतुसर्वेषांमातामहगोत्रंनवर्ज्यम् किंतुमाध्यन्दिनानामेव मातृगोत्रंमाध्यन्दिनीयानामितिसत्याषाढवचनात् तथैवसर्वत्रशिष्टाचाराच्च

अथसगोत्रादिविवाहादौप्रायश्चित्तम्—तत्राज्ञानतःसगोत्रसप्रवरविवाहेकन्यांत्यक्त्वाचान्द्रायणंप्रायश्चित्तंकार्यम् ज्ञानतोद्विगुणम् एवंकन्यायाएतदर्धम् एवंसपिण्डायाविवाहेऽपि त्यागश्चब्राह्मण्याःसंभोगधर्मकार्ययोरेव मातृवत्परिपालयेदित्यन्नादिनापालनोक्तेः यस्तु सगोत्रादिकांविवाह्योपगच्छतितस्याज्ञाने विवाहप्रयुक्तचान्द्रायणं सगोत्रागमनप्रयुक्तचान्द्रायणद्वयाधिकं ज्ञानतस्तुअधिकंकल्प्यमितिकेचित् अन्येतुगुरुतल्पव्रताच्छुद्ध्येदितिगुरुतल्पसाम्योक्तेःषडब्दंप्रायश्चित्तम् अज्ञानतस्त्र्यब्दंचान्द्रायणत्रयंवेत्याहुः अज्ञानतःसगोत्रादिषूत्पन्नानांजनकप्रायश्चित्तोत्तरंकाश्यपगोत्रेणव्यवहारःकार्योनतुत्यागः ज्ञानतस्तुसगोत्राद्युत्पन्नानांचाण्डालत्वमेव आरूढपतितापत्यंब्राह्मण्यांयश्चशूद्रजः। सगोत्रोढासुतश्चैवचाण्डालास्त्रयईरिताः १ इतियमस्मृतेः

अथान्येऽपिविवाहनिषेधाः—प्रत्युद्वाहो[2]नैवकार्योनैकस्मैदुहितृद्वयम्। नचैकजन्ययोःपुंसोरेकजन्येतुकन्यके १ अत्रापवादः सोदरयोःसोदरकन्यकेवत्सरादिकालव्यवधानेमहानद्यादिव्यवधानेवादेये पूर्वकन्यायादत्तायाःमृतौतस्यैववरस्यद्वितीयाकन्यादेया प्रत्युद्वाहोदारिद्यादिसंकटेकार्यः सोदराणांतुल्यसंस्कारोवर्षमध्येनिषिद्धः गृहनिर्माणविवाहौवर्षान्तर्नकार्यौ गृहप्रवेशस्यनिषेधाभावाद्गृहप्रवेशोत्तरंविवाहःकार्यः सोदरयोःपुत्रयोःकन्यापुत्रयोर्वाकन्ययोर्वाविवाहौषण्मासाभ्यन्तरेविशेषतोनिषिद्धौ पुरुषत्रयात्मककुले विवाहान्मौञ्जीबन्धःषण्मासेनिषिद्धः षण्मासे शुभकार्यत्रयंनकार्यम् अत्रशुभकार्यपदेनमौञ्जीविवाहावेव तेनगर्भाधाननामकर्मादिसंस्काराणांनत्रित्वनिषेधः नवागर्भाधानादिनाचतुष्ट्वादिसंपादनम् नाग्नि[3]कार्यत्रयंभवेदित्यनेनैकवाक्यतालाघवादितिभाति भिन्नोदरा-

---

१ स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे ॥ एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ॥ इति वचनाद्विवाहात्पूर्वं पितुर्गोत्रस्यैव सत्त्वात्सगोत्रत्वादेव निषेधे सिद्धे मातृगोत्रपदेन पितृगोत्रग्रहणमपार्थकं स्यादत आह मातृगोत्रपदेनेति ॥ २ स्वकन्या यस्य पुत्राय दत्ता तत्कन्यकायाः स्वपुत्रेण परिणयनं प्रत्युद्वाहः ॥ ३ अग्न्युत्पादकं कार्यं अग्निकार्यं मौञ्जीविवाहावेव तस्य त्रयं न भवेदित्यर्थः ॥

गामग्निकार्यंत्रयंनदोषायेतिकश्चित् केचिन्नकुर्यान्मङ्गलत्रयमित्यस्यभिन्नार्थत्वंस्वीकृत्ययत्किंचिच्छुभकार्याणामपित्रित्वंनशुभमित्याहुः पुरुषोद्वाहात्क्युद्वाहःषण्मासाभ्यन्तरेनिषिद्धः ज्येष्ठमङ्गलाल्लघुमङ्गलंनकार्यम् बहिर्मण्डपेविहितंज्येष्ठमङ्गलम् तद्भिन्नंलघु गर्भाधानादिकस्यप्राप्तकालस्यननिषेधः एवंशान्त्यादेरपिनैमित्तिकस्यप्राप्तकालस्यननिषेधः अतिपन्नस्यत्वयं निषेधः एवंव्रतोद्यापनादीनांवास्तुप्रवेशादीनांचलघुत्वादेवविवाहाद्युत्तरं निषेधः इदंनिषेधचतुष्टयंत्रिपुरुषात्मककुलेषण्मासाभ्यन्तरएव एवंमुण्डनद्वयनिषेधंव्रतबन्धाच्चौलनिषेधंचकेचिदाहुः

अथैषामपवादाः—सोदराणामपिसमानसंस्कारौविवाहौचसंकटेअब्दभेदात्कार्यौ चतुर्दिनव्यवधानादेकदिनव्यवधानाद्वाकार्यौ अतिसंकटेएकदिनेकर्तृभेदेनमण्डपभेदेनवाकार्यौ द्वाभ्यांकर्तृभ्यांएकस्मिन्नपिलग्ने एकस्मिन्नपिगृहेभिन्नोदरयोर्विवाहःकार्यः एवंपूर्वोक्तनिषेधचतुष्टयेऽपिवर्षभेदेदोषाभावः यमलयोरेककालेएकमण्डपेवासमानसंस्काराणांनदोषः एवंमातृभेदेऽपिषण्मासाभ्यन्तरेसमानसंस्कारेदोषोन मातृभेदेएकजातकन्ययोरेकदिनेएकमण्डपेऽपि वेदीभेदेनविवाहोनदोषायेतिकेचित् **मण्डनमुण्डननिर्णयः**—पुरुषत्रयात्मककुलेमङ्गलकार्योत्तरंषण्मासाभ्यन्तरेमुण्डनयुक्तंकर्मनकार्यम् अत्रसर्वत्रपुरुषत्रयगणनाप्रकारःप्रतिकूलविचारेस्पष्टीकरिष्यते **मुण्डनकर्मतु** चौलंनागसंस्कारादिकमाधानादिकमभ्युदयार्थमैच्छिकसर्वप्रायश्चित्तादिकंक्षौरप्रापकतीर्थयात्रादिकंचोह्यम् व्रतबन्धस्तु कात्यायनमतेमङ्गलरूपत्वाद्विवाहाद्युत्तरंकार्यः अन्येषांमतेमुण्डनरूपत्वान्नकार्यः पित्रोरन्त्यक्रियादिप्राप्तमुण्डनमाकस्मिकप्राप्तप्रायश्चित्तमुण्डनमासन्नमरणेनसर्वप्रायश्चित्तीयमुण्डनंचकर्तव्यमेव नित्यत्वाद्दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यादिमुण्डनेपिनदोषः नच मुण्डनंचौलमित्युक्तंव्रतोद्वाहौतु मङ्गलमितिवचसा मण्डनमुण्डनयोःपरिगणनादाधानादीनांनदोषइतिवाच्यम् वाक्यस्योदाहरणार्थत्वात् अन्यथाव्रतोद्वाहान्नचौलकमित्येववक्तव्ये मण्डनान्नतुमुण्डनमितिसामान्येनवचनरचनानर्थक्यापातात् तस्माद्गर्भाधानादिलघुमङ्गलादुद्वाहादिज्येष्ठमङ्गलाच्चाधानादिमुण्डनमपिवर्ज्यमिति

१ प्रवेशान्निर्गमो नेष्टो न कुर्यान्मंगलत्रयमित्येतद्व्याख्यां प्रतिपादयता पुत्रोद्वाहः प्रवेशाख्यः कन्योद्वाहस्तु निर्गमः ॥ मुडनं चौलमित्युक्तं व्रतोद्वाहौ तु मंगलमित्यनेन मंगलशब्दस्य मुख्यार्थौ व्रतोद्वाहाविति व्याख्यातः । केचिदेतन्नाद्रियंते इत्यभिप्रेत्याह केचिदिति ॥

भाति एवंसतिकुलेबहुकर्मोपरोधःस्यादितिचेत् विवाहव्रतचूडोत्तरमङ्गलेषु पिण्डदानादौ मासाद्यल्पकालप्रतिबन्धवत्पित्राद्यन्यमरणेऽल्पकालप्रतिकूलनिर्णयवच्चलघुमङ्गलोत्तरंमासाद्यल्पकालमुण्डननिषेधकल्पनंयुक्तिबलादाश्रयणीयमितिभाति अत्रविषयेप्राचीननिबन्धेषुविशेषोनदृश्यते तथापि धार्ष्ट्येनमयोक्तोविशेषोयुक्तश्चेद्ग्राह्यः इतिमण्डनमुण्डननिर्णयः

अथप्रतिकूलविचारः—विवाहनिश्चयोत्तरं वरस्यकन्यायावासगोत्रत्रिपुरुषात्मककुलेकस्यचिन्मरणेप्रतिकूलदोषः विवाहनिश्चयश्चवैदिकोलौकिकोवाग्राह्यः तत्रवैदिकोवाग्दानाख्यविधिनाकृतोमुख्यः लौकिको लग्नतिथिनिश्चयादिर्वरवध्वोःशुल्कभाषाबन्धपूगीफलदानादिश्च सगोत्रत्रिपुरुषेत्युक्त्यामातामहकुलादिव्यावृत्तिः तथाच वरस्तत्पूर्वपत्नीवरमातापितरौवरपितामहपितामह्यावनूढापितृष्वसाचेतिपूर्वत्रिपुरुषी वरस्तस्य भ्रातापत्नीपुत्रानूढकन्यासहितोवरस्यानूढाभगिनीवरस्यस्नुषापुत्रौअनूढा कन्याचपौत्रस्तद्भार्याचानूढापौत्रीचेतिपरत्रिपुरुषी पितृव्यतत्पत्न्यौपितृव्यपुत्रतत्पत्न्यावनूढापितृव्यकन्याचेतिसंतानभेदेत्रिपुरुषीचेतिसगोत्रत्रिपुरुषीपुरुषपरिगणना एतेषामन्यतममरणेप्रतिकूलमितिपर्यवसितोऽर्थः अत्र भ्रातापुत्रपौत्रादिश्चानुपनीतोऽपित्रिवर्षाधिकवयाग्राह्यः एवमनूढभगिन्यादेरपित्रिवर्षाधिकत्वंयुक्तंभाति एवंवधूकुलेऽप्यूह्यम् एवमेवमण्डनमुण्डनादावपित्रिपुरुषगणनोह्या अत्रविशेषः पितामातापितामहःपितामहीपितृव्यःपूर्वपत्नीपूर्वस्त्रियाःपुत्रोभ्रातानूढाभगिनीचैतेषांमरणे विशेषतः प्रतिकूलदोषान्नैवकर्तव्योविवाहः एतदन्यत्रिपुरुषसपिण्डमरणे शान्त्यादिनादोषंपरिहृत्यविवाहःकार्यः संकटेतुपित्रादिमरणेऽपिकालप्रतीक्षाशान्तिभ्यांदोषंनिर्हृत्यविवाहःकार्यः तत्रव्यवस्था निश्चयोत्तरंमातापित्रोर्द्वयोरपिमरणेकालप्रतीक्षाशान्तिभ्यामपिदोषशान्त्यभावान्नकार्योविवाहः मातापित्रोरेकैकमरणेतुशान्त्यादिनाविवाहः तत्र पितुरब्दमिहाशौचंतदर्धंमातुरेवच। मासत्रयंतुभार्यायास्तदर्धंभ्रातृपुत्रयोः १ अन्येषांतुसपिण्डानामाशौचंमाससंमितम्। तदन्तेशान्तिकंकृत्वाततोलग्नंविधीयते २ प्रतिकूलेनकर्तव्यंलग्नंयावदृतुत्रयम्। प्रतिकूलेसपिण्डस्यमासमेकं विवर्जयेत् ३ इत्यादिवाक्याश्रयेणव्यवस्थोच्यते अत्राशौचपदेनप्रतिकूलकृतं विवाहानधिकारमात्रंकालप्रतीक्षार्थमुच्यते अतःपितृमरणेवर्षोत्तरंविनायकशान्तिंकृत्वासंकटेविवाहःकार्यः अतिसंकटे षण्मासोत्तरंवि-

नायकशान्तिंश्रीपूजनादिशान्तिंचकृत्वाविवाहः ततोऽप्यतिसंकटे मासो-
त्तरंशान्तिद्वयान्तेविवाहइतिसंकटतारतम्येनपक्षत्रयम् मातुर्मरणेषण्मासा-
न्तेविनायकशान्त्याविवाहः अतिसंकटेमासान्तेशान्तिद्वयंकृत्वोद्वाहः यत्तु
प्रमीतौपितरौयस्यदेहस्तस्याऽशुचिर्भवेत् । नदैवंनापिवापित्र्यंयावत्पूर्णोन
वत्सरः १ इतिपित्रोर्मृतौवर्षपर्यन्तंसर्वशुभकर्मनिषेधवचनंतत्प्राङ्निश्च-
यात्पित्रोर्मृतौसंकटाभावेवाज्ञेयम् भार्यामरणेमासत्रयान्तेमासान्तेवा
श्रीपूजनादिशान्तिः भ्रातृमरणेसार्धमासान्तेमासान्तेवाविनायकशान्तिः
पुत्रमृतौसार्धमासंमासंवाप्रतीक्ष्य श्रीपूजनादिशान्तिः पितृव्यमरणेमासा-
न्तेविनायकशान्तिः पितामह्याअनूढभगिन्याश्चमरणेमासान्तेश्रीपूजनादि-
शान्तिः एतदन्यत्रिपुरुषसपिण्डमरणेमासान्तेश्रीपूजनादिशान्तिः ततो
विवाहः गुणवत्तरमातुर्मृतौ षण्मासेनमनःखेदानपगमेवर्षप्रतीक्षा एवं
गुणवत्तरभार्यायाःषण्मासपर्यन्तंप्रतीक्षा ज्योतिःप्रकाशेतु अतिसंकटव
शेनमात्रादिमरणेमासाधिकप्रतीक्षायाअसंभवे मासमध्येपिदशाहोत्तरंकं
चित्कालंप्रतीक्ष्योक्तव्यवस्थयाविनायकशान्तिंश्रीपूजनादिशान्तिंचकृत्वा
गांदत्त्वापुनर्वाग्दानादिचरेदित्युक्तम् सर्वोऽप्ययमपवादःसंकटेषुतारतम्ये-
नबुधैर्योज्यः अल्पसंकटविषये महासंकटविषयकविधिकथने वक्तुःकर्तुश्च-
दोषएव दुर्भिक्षराष्ट्रभङ्गादिभयेपित्रोर्मरणाशङ्कायांचनप्रतिकूलम् दीर्घरो-
गिदूरदेशस्थविरक्तानां कन्यायाःप्रौढत्वेच प्रतिकूलदोषोनेत्यपवादः **श्री-
पूजनादिशान्तिश्च**श्रियेजातइतिश्रियंइदंविष्णुरितिविष्णुंगौरीर्मिमा-
येतिगौरींत्र्यम्बकमितिरुद्रंपरंमृत्योइतियमंचसंपूज्याऽष्टोत्तरशतंतिलाज्यंजु-
हुयात् ॐभूःस्वाहामृत्युर्नश्यतांस्तुपायैसुखंवर्धतांस्वाहेति ततोहोमंसमा-
प्याथ गोद्वयंदक्षिणाभवेदितिकौस्तुभेद्रष्टव्या इतिप्रतिकूलविचारः

अथान्त्यकर्माभावप्रतिबन्धनिर्णयः—प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्यच-
रेन्नाभ्युदयक्रियाम् । आचतुर्थंततःपुंसिपञ्चमेशुभदंभवेत् १ अत्रप्रेतक-
र्मपदेनसपिण्डीकरणात्पूर्वभाविकर्माणिसपिण्डीकरणंचसपिण्डीकरणोत्त-
रंपार्वणविधिनोक्तानिमासिकानिचोच्यन्ते सपिण्डीकरणादर्वागपकृष्यकृ-
तान्यपि । पुनरप्यपकृष्यन्तेवृद्ध्युत्तरनिषेधनात् १ इत्यनुमासिकानाम-
प्यपकर्षोक्तेः अभ्युदयपदेननान्दीश्राद्धयुक्तंकर्ममात्रंग्राह्यम् कैश्चिद्विवा-

१ नतु क्वचिदपि प्रतिकूले पूर्वाशौचादिनिमित्तेन निवृत्ताशौचस्यापि सद्यो विवाहे प्रवृ-
त्तिरुचिता ॥ २ अनुमासिकंनाम सपिंडीकरणानंतरं क्रियमाणं मासिकश्राद्धम् ॥

ह्यद्येवग्राह्यमित्युक्तम् आचतुर्थमितिनान्दीश्राद्धकर्तारंपुरुषमारभ्य जनक-चतुःपुरुषी जन्यचतुःपुरुषी सन्तानभेदेचचतुःपुरुषीसगोत्रागृह्यते तथाच नान्दीश्राद्धकर्तुःपितृपितामहप्रपितामहाःपत्नीसहिताः कर्तुर्भार्यापुत्रपौत्र-प्रपौत्रास्तद्भार्याश्च भ्रातातत्पुत्रपौत्रास्तद्भार्याःपितृव्यतत्पुत्रपौत्रास्तद्भार्याश्च प्रपितामहस्यपुत्रपौत्रप्रपौत्रास्तद्भार्याश्चैतेषांमृतानामनुमासिकान्तप्रेतकर्मा-करणेमङ्गलंनकार्यमित्यर्थः नान्दीश्राद्धकर्ताऽत्रमुख्यएवग्राह्योनतुमातुला-दिर्गौणः मृतपितृकस्योपनयनादौसंस्कार्यमारभ्यैवचतुःपुरुषीगणना मातामहादेर्भिन्नगोत्रत्वेऽपिनान्दीश्राद्धदेवतात्वात्प्रेतकर्माभावेमङ्गलंनभवति मातामह्यादेः[१]स्वातन्त्र्येणदेवतात्वाभावात्दशाहान्त्यकर्माभावेऽपिमङ्गलप्र-तिबन्धोनास्ति इत्यन्त्यकर्माभावनिमित्तकमङ्गलप्रतिबन्धनिर्णयः

अथचतुर्थीकर्ममध्येदर्शादिनिर्णयः—मौञ्जीविवाहयोर्नान्दीश्राद्धमारभ्यमण्डपोद्वासनपर्यन्तंमध्येदर्शदिनंयथानपतेत्तथाकार्यम् दर्शान्यत्पित्रोःक्षयाहादिश्राद्धदिनं यदिज्ञानादज्ञानाद्वापतातितदात्रिपुरु-षसपिण्डैर्विवाहादिमङ्गलसमाप्त्युत्तरंश्राद्धंकार्यम् एवंच दर्शान्यश्राद्धस्यैव स्वरूपतोविवाहमध्येनिषेधः नतुदर्शवच्छ्राद्धरहितस्यापिश्राद्धतिथिमा-त्रस्य वृत्तेविवाहेपरतस्तुकुर्याच्छ्राद्धमित्याद्युक्तेः एतेनसंक्रान्तिमन्वाद्य-ष्टकादिदिनानांश्राद्धदिनत्वाद्दर्शवन्मध्येपातोनिषिद्धइतिशङ्कानिरस्ता तेन षण्णवतिश्राद्धकर्तृभिःसपिण्डैर्मध्यपतितमन्वादेःप्रायश्चित्तादिनासंपत्तिः संपाद्या इतिचतुर्थीकर्ममध्येदर्शादिनिर्णयः

अथविवाहादौरजोदोषसूतकनिर्णयः—प्रारम्भात्प्रागार-म्भोत्तरंवामातुःपितृव्यादेःकर्त्रन्तरस्यपत्न्यावारजोदोषे यद्वक्तव्यंतद्व्रत-बन्धप्रकरणेविस्तरेणोक्तंततएवज्ञेयम् रजोदोषजननाशौचादिसंभावनायां नान्दीश्राद्धस्यापकृष्यानुष्ठानेदिनावधिः एकविंशत्यहर्यज्ञेविवाहेदशवास-राः । त्रिषट्चौलोपनयनेनान्दीश्राद्धंविधीयते १ दशदिनाद्यतिक्रमेपुनर्ना-न्दीश्राद्धमित्यर्थात्सिद्धम् नान्दीश्राद्धोत्तरंसूतकमृतकयोःप्राप्तौनविवाहादि-प्रतिबन्धः विवाहव्रतयज्ञेषुश्राद्धेहोमेऽर्चनेजपे । आरब्धेसूतकंनस्याद्नार-ब्धेतुसूतकम् १ प्रारम्भोवरणंयज्ञेसंकल्पोव्रतसत्रयोः । नान्दीमुखंविवा-हादौश्राद्धेपाकपरिक्रिया २ इत्युक्तेः इदंसन्निहितमुहूर्तान्तराभावादिसंकटे

---

१ मातामहमातुःपितामहमातुःप्रपितामहानामित्यर्थः ॥ २ सपत्नीकानामेवनान्दीश्राद्धे देवतात्वात्स्वातंत्र्याभावः ॥

एवञ्चेयं संकटाभावेतु नान्दीश्राद्धेजातेऽपि सूतकान्तेमुहूर्तान्तरेएवमङ्गलम् सर्वोप्याशौचापवादोऽनन्यगतिकत्वेआर्तौचज्ञेयइतिसिन्धूक्तेः तेनव्रतेसंकल्पोत्तरमाशौचेऽपिविप्रद्वारैवपूजादि यज्ञादौमधुपर्कविधिनावरणोत्तरमपिऋत्विगन्तरालाभादिकेऽनन्यगतौसंकटेएवचमधुपर्कविधिनावृतस्याशौचाभावः एवंजपहोमादावप्यूह्यम् श्राद्धेपाकपरिक्रिया पाकप्रोक्षणम् एतदप्यार्तिसत्त्वे महासंकटेप्रारम्भात्प्रागपिसूतकप्राप्तौ[1]कूष्माण्डमन्त्रैर्घृतहोमं कृत्वापयस्विनींगांदत्त्वापञ्चगव्यंप्राश्यशुद्धश्चूडोपनयनोद्वाहप्रतिष्ठादिकमाचरेत् उपकल्पितबहुसंभारस्यसन्निहितलग्नान्तराभावेननाशाद्यापत्तावप्येवंशुद्धिः इदंजननाशौचमात्रविषयमितिमार्तण्डादौ कूष्माण्डहोमादिना शुद्धिपूर्वकंसूतकमृतकयोर्मध्येआरब्धेविवाहादौविप्राणांपूर्वसंकल्पितान्नभोजनेदोषोन पाकपरिवेषणादिकमपिसूतकिभिःकार्यं होमादिविधिना शुद्धिसंपादनादितिकौस्तुभेस्थितम् नैतद्युक्तं लोकविद्विष्टत्वात् अतः परगोत्रैरेवान्नदानंयुक्तंभाति नान्दीश्राद्धोत्तरंसूतकमृतकयोःप्राप्तौपूर्वमन्नसंकल्पाभावेऽपिविवाहोत्तरकालसंकल्पितान्नभोजनंविप्रैःकार्यम् अत्रापि परैरन्नंप्रदातव्यंभोक्तव्यंचद्विजोत्तमैरितिसर्वसंमतम् परैरसगोत्रैरितिसिन्धुमयूखादौव्याख्यानात् पूर्वसंकल्पितान्नस्यापिभोजनसमयेसूतकप्राप्तौभोक्तृभिर्भुक्तशेषंत्यक्त्वापरगृहोदकैराचान्ततादिविधेयम् पाकशेषःसूतकिभिर्भोक्तव्यः भुञ्जानेषुचविप्रेषुत्वन्तरामृतसूतके । अन्यगेहोदकाचान्ताइतिस्मृतेः नान्दीश्राद्धोत्तरंभोजनादन्यकालेसूतकप्राप्तौसूतकिगृहेभोक्तव्यम् भुञ्जानेषुसूतकप्राप्तौ भोक्तृभिःपात्रस्थमप्यन्नंत्याज्यमितिवाचनिकएवविशेषः नहिवचनस्यातिभारइतिन्यायात् ममतुभुञ्जानेष्वितिवाक्यमारब्धानारब्धसर्वकर्मसु असंकल्पितान्नविषयमितिभाति इतिविवाहादौरजोदोषसूतकप्राप्तिनिर्णयः

अथकन्यारजोदोषनिर्णयः—विवाहात्पूर्वंकन्यायारजोदर्शने मातापितृभ्रातॄणांनरकपातः कन्यायावृषलीत्वंतद्भर्तुर्वृषलीपतित्वम् अत्र-

१ **मुहूर्तमार्तण्डे**—"चेत्स्यात्सूतकमुक्तपूर्वसमयेऽनारब्धकार्ये बुधः कूष्मांडीघृतहोमतोऽपि जननाशौचे क्वचित्कारयेत्" । इति ॥ व्याख्या—उक्तपूर्वसमये यज्ञोद्वाहनचौलमौञ्जिकमित्यत्रोक्ते पूर्वकाले अनारब्धकार्ये सति कर्मणि अनारब्धे सति संकटे च प्राप्ते सति कूष्मांडीघृतहोमतः कूष्मांडीभिर्यद्देवादेवहेळनमित्यादिमंत्रैर्घृतहोमः कूष्मांडीघृतहोमः तेन जननाशौचे जन्मदशाहमध्ये कर्म आचरेत् ।

शुद्धिप्रकारः कन्यादाता ऋतुसंख्ययागोदानानिएकंवागोदानंयथाश-क्तिब्राह्मणभोजनंवाकृत्वा कन्यादानेयोग्योभवेत् कन्यातूपवासत्रयान्ते गव्यपयःपानंकृत्वाविप्रकुमार्यैसरत्नभूषणंदत्त्वोद्वाहयोग्याभवति वरश्च कूष्माण्डहोमपूर्वकं तामुद्वहन्नदोषीस्यादिति विवाहहोमकाले रजोदोषे तांस्नापयित्वायुञ्जानइतितैत्तिरीयमन्त्रेणप्रायश्चित्तंहुत्वाहोमतन्त्रंसमापयेत् यदातुदात्रभावाद्रजोदर्शनं तदाकन्यावर्षत्रयंप्रतीक्ष्यस्वयंवरंवृणुयात् ना-न्नवरस्यापिदोषः इतिकन्यारजोदोषनिर्णयः

अथक्षयपक्षादिविचारः—पक्षमध्येतिथिद्वयस्यक्षयेणयस्त्रयो-दशदिनात्मकःपक्षःसक्षयपक्षः तदाबहुप्रजासंहारोराजसंहारोवा क्षय-पक्षेचौलोपनयनोद्वाहादिवास्तुकर्मादिशुभंनकार्यम् क्षयमासाधिमासगुरु-शुक्रास्तादौविवाहनिषेधःप्रथमपरिच्छेदे एवं सिंहस्थगुरुनिषेधनिर्णयोऽ-पिप्रथमपरिच्छेदेद्रष्टव्यः क्षयसंवत्सरोऽपिनिषिद्धः शीघ्रगत्यापूर्वराशि-शेषमतिक्रम्यराश्यन्तरसंचारोऽतिचारस्तंप्राप्तोगुरुःपुनःपूर्वराशिंवक्रगत्या यदिनायातितदासक्षयसंवत्सरःसर्वकर्मसुवर्ज्यः तत्रमेषवृषभवृश्चिककु-म्भमीनराशिषुनदोषः केचिद्गोदादक्षिणदेशेकोऽप्यतिचारादिगुरुदोषोने-त्याहुः इतिक्षयपक्षादिविचारः

अथवधूवरयोर्गुरुरविबलम्—मुख्यंगुरुबलंवध्वावरस्येष्टंरवे-र्बलम्। द्विपञ्चसप्तनवैकादशस्थोगुरुःकन्यायाःशुभः जन्मतृतीयषष्ठदशम-स्थानेषुपूजाहोमात्मकशांत्याशुभः चतुर्थाष्टमद्वादशस्थानेषुदुष्टफलः कर्क-धनुर्मीनगश्चतुर्थादिस्थानेऽपिनदुष्टः संकटे चतुर्थद्वादशस्थोद्विवारमष्टमस्त्रि-वारंहोमादिरूपपूजयार्चितःशुभः वरराशेस्त्रिषड्दशैकादशस्थानेषुरविः शुभः अन्यत्रग्रहमखोक्तपूजयाशुभः गुरुपूजाप्रकारउपनयनप्रकरणेउक्तः

कन्याविवाहकालः—जन्मतोगर्भतोवापञ्चमवर्षप्रभृतिअष्टम-

---

१ **मनुः** ॥ (अ. ९ श्लो. ९४) त्रिंशद्वर्षोद्वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् । त्र्यष्ट-वर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥ **निर्णयसिंधौ भारते**—अतोऽप्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यात्पिता सकृत् ॥ निर्णयसिंधावेवयम्—तस्मादुद्वाहयेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ॥ एवंच यथा उपनयनमुपक्रम्य निर्णयसिंधौ गौणकालमाह—**मनुः** ॥ (अ. २ श्लो. ३८) आ षोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते । आ द्वाविंशात्क्षत्रबंधोरा चतुर्विंशतेर्विशः ॥ **ज्योतिर्निबंधे**—अग्रजा बाहुजा वैश्याः स्वावधेरूर्ध्वमब्दतः । अकृतोपनयाः सर्वे वृषला एव ते स्मृताः । इत्यादिवचनैर्ब्राह्मणादीनां स्वस्वोपनयनावधि-भूतषोडशवर्षादिकालातिक्रमणं वृषलत्वप्रयोजकमिति बोधितं तथैव सर्वसंमते उपनय-

वर्षपर्यन्तं कन्याविवाहेउचितःकालः षड्वर्षोत्तरंवर्षद्वयंप्रशस्ततरः षडब्दमध्येनोद्वाह्याकन्यावर्षद्वयंयतः। सोमोभुङ्क्तेततस्तद्वद्गन्धर्वश्चततोऽनलः १ इत्युक्तेः नवमदशमयोर्मध्यमः एकादशवर्षेऽधमः द्वादशादौप्रायश्चित्तावहः

नस्थानीये कन्योद्वाहेऽपि तदवधिभूतस्य पूर्वोक्तवचनैर्बोधितस्य रजःप्रवृत्तिकालस्यातिक्रमणमपि तस्या वृषलीत्वप्रयोजकमिति प्रतीयते। तस्मादुपनयनं यथा अष्टमवर्षमारभ्यषोडशवर्षपर्यंतं करणे विशेषतः प्रायश्चित्ताद्यभावस्तथैव कन्याया अपि अष्टमवर्षमारभ्य आर्तवप्रवृत्तिमनतिक्रम्य विवाहकरणे विशेषतो दोषो नास्तीति प्रतिभाति। विवाहात्पूर्वमार्तवप्रवृत्तौ तु भवेदेव दोषः। तथाच निर्णयसिंधावपरार्के **संवर्तः** ॥ मात चैव पिता चैव ज्येष्ठभ्राता तथैव च। त्रयस्ते नरकं यांति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥ **हारीतः** ॥ पितुर्गेहे तु या कन्या रजःपश्यत्यसंस्कृता। सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पतिर्वृषलीपतिः ॥ १ ॥ **देवलात्रिकश्यपाः** ॥ पूर्वार्धं तदेव। भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥ १ ॥ यस्तामुद्वाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ॥ अश्राद्धेयमपांक्तेयं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ॥ **माधवीये बौधायनः** ॥ त्रीणि वर्षाण्यृतुमती कांक्षेत पितृशासनम् ॥ **विष्णुः** ॥ ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात्स्वयंवरम् ॥ अत्र वरस्य दोषाभावमाह **यमः** ॥ कन्याद्वादशवर्षाणि या प्रदत्ता वसेद्गृहे। भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयम् ॥ एवं चोपनतां पत्नीं नावमन्येत्कदाचन। न तु तां बंधकीं विद्यान्मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ **मनुः** ॥ (अ. ९ श्लो. ९२) अलंकारं नाददीत पित्र्यं कन्या स्वयंवरा। मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेना स्याद्यदि तं हरेत् ॥ वरं प्रत्याह पित्रे न दद्याच्छुल्कं तु कन्यामृतुमतीं हरन्। सहि स्वाम्यादतिक्रामेदृतूनां प्रतिरोधनात् ॥ अत्र प्रायश्चित्तमुक्त**माश्वलायनेन**—कन्यामृतुमतीं शुद्धां कृत्वा निष्कृतिमात्मनः। शुद्धिं च कारयित्वा तामुद्वहेदानृशंस्यधीः ॥ पिता ऋतून्स्वपुत्र्यास्तु गणयेदादितःसुधीः। दानावधि गृहेयत्नात्पालयेच्च रजोवतीम् ॥ दद्यात्तद्दतुसंख्या गाः शक्तः कन्यापिता यदि। दातव्यैकापि निःस्वेन दाने तस्या यथाविधि ॥ दद्याद्वाब्राह्मणेष्वन्नमतिनिःस्वः सदक्षिणम्। तस्यातीततुसंख्येषु वराय प्रतिपादयेत् ॥ उपोष्य त्रिदिनं कन्या रात्रौ पीत्वा गवां पयः ॥ अदृष्टरजसे दद्यात्कन्यायै रत्नभूषणम् ॥ तामुद्वहन् वरश्चापि कूष्मांडैर्जुहुयाद्द्विज इति ॥ **दात्रभावेतु**—त्रीणिवर्षाण्यृतुमतीकांक्षेतपितृशासनमित्यादिनाऋतुप्राप्त्यनंतरमपिवर्षत्रयप्रतीक्षेत्यादितुतदन्यत् ॥ एवंच आर्तवप्रवृत्तिकालात्पूर्वंयथाविवाहःस्यात्तथापित्रादिभिर्यतितव्यम्। ऋतुप्राप्त्यनंतरं प्रायश्चित्तादिना शुद्धिसंपादनस्योक्तत्वादितिप्रतिभाति। ऋतुदर्शनकालश्च **यमः** ॥ अष्टवर्षाभवेद्गौरीनववर्षातुरोहिणी। दशवर्षाभवेत्कन्या अतऊर्ध्वंरजस्वला इति। **मनुः** ॥ (अ. ९ श्लो. ९१) अदीयमानाभर्तारमधिगच्छेद्यदिस्वयम्। नैनः किंचिदवाप्नोति न च यं साधिगच्छतीतिश्लोके **मेधातिथिना** ऋतुदर्शनं च द्वादशवर्षाणामिति स्मर्यते इत्युक्तं ॥ आयुर्वेदशास्त्रे अष्टांगहृदये **वाग्भटः** ॥ मासि मासि रजः स्त्रीणां रसजं स्रवति त्र्यहम् ॥ वत्सराद्द्वादशादूर्ध्वं याति पंचाशतः क्षयमित्यादिवचनैर्बोधितः एकादशवर्षादिर्द्वादशवर्षादिर्वा ज्ञेय इति ॥

अथविवाहभेदाः—ब्राह्मोदैवआर्षःप्राजापत्यआसुरोगान्धर्वो राक्षसःपैशाचइत्यष्टौविवाहाः योग्यवरमाहूयाऽलंकृत्यकन्यादानविधिनातस्मैदानंब्राह्मोविवाहः १ यज्ञेऋत्विक्कर्मकुर्वतेऽलंकृत्यकन्यार्पणंदैवः २ वरादेकंगोमिथुनंद्वेवागृहीत्वातस्मैकन्याऽर्पणमार्षः इदंगोमिथुनग्रहणंननिन्दितम् तस्यकुमारीपूजनार्थत्वेनकन्याविक्रयाभावात् ३ त्वयैतयैव सहगृहधर्मआचरणीयएतस्याजीवनपर्यन्तं विवाहान्तरंचतुर्थाश्रमोवान कार्यइत्याभाष्यकन्यादानंप्राजापत्यः ४ ज्ञातिभ्योयथेच्छंधनंदत्त्वाविवाहआसुरः ५ वरवध्वोरिच्छयान्योन्यसंयोगोगान्धर्वः ६ युद्धादिनाबलाद्धरणंराक्षसः ७ चौर्येणकन्याहरणंपैशाचः ८ पूर्वचतुर्षुपूर्वःपूर्वःश्रेष्ठः उत्तरेषूत्तरउत्तरो निन्द्यः तत्रविप्रस्यब्राह्मदैवौप्रशस्तौ क्षत्रियस्यगान्धर्वराक्षसौ आसुरोवैश्यस्य आर्षप्राजापत्यपैशाचाःसर्वेषाम् संकटेराक्षसभिन्नाःसप्तविप्रस्य ब्राह्मदैवेतरेषट्क्षत्रियस्य वैश्यशूद्रयोर्ब्राह्मदैवराक्षसभिन्नाःपञ्च सर्वेष्वपिविवाहेषुतत्तत्प्रकारैःकन्यापरिग्रहोत्तरंस्वस्वगृह्यरीत्याविवाहहोमादिविधिरावश्यकः दानविधिनादानंसर्वत्रनभवति पैशाचादौसप्तपदीविधेःपूर्वमन्यस्मैकन्यादेया ब्राह्मादिष्वपिकन्यादानोत्तरमपि सप्तपदीविधेःपूर्ववरस्यषण्ढत्वादिदोषज्ञानेवरमृतौवाकन्याऽन्यस्मै देया ब्राह्मविवाहोढायांजातःपुत्रोदशपूर्वान्दशपरान्पितॄंस्तारयते दैवोढापुत्रःसप्तसप्त प्राजापत्योढापुत्रःषट्षट् आर्षोढापुत्रस्त्रींस्त्रीन् आश्वलायनसूत्रेतु ब्राह्मादिषुद्वादशदशाष्टौसप्तचपूर्वान्परांश्चपुत्रस्तारयतइत्युक्तम् अन्येषु दुर्विवाहेषुब्रह्मधर्मद्विषःसुताः । वाग्दानोत्तरंवरस्यदेशान्तरगमनेषण्मासं प्रतीक्ष्याऽन्यस्मैदेया कन्यायाःशुल्कंप्रदायगमनेवर्षप्रतीक्षा यत्तु बलाद्विवाहेसगोत्रत्वक्लीबत्वादिवरदोषेवा कन्या सप्तपदीविध्युत्तरमप्यन्यस्मैदेयेतितत्कलियुगेनिषिद्धम् वाग्दानोत्तरंपातित्यादिदोषाभावेऽपिकन्यामदातु दण्डउक्तः एवंकन्यायाअपस्मारदोषमनुक्त्वादातापि दण्ड्यः अधर्म्योद्वाहेषुद्विजैर्भोजनादौकृते आसुरेएकरात्रमुपवासो गान्धर्वेत्रिरात्रं राक्षसपैशाचयोश्चान्द्रायणंप्रायश्चित्तम् इतिविवाहभेदाः

अथपरिवेत्रादिविचारः—दाराऽग्निहोत्रसंयोगंकुरुतेयोऽग्रजे स्थिते । स कनिष्ठःपरिवेत्ता ज्येष्ठःपरिवित्तिः एवं ज्येष्ठायामनूढायांकनिष्ठकन्योद्वाहे ज्येष्ठाकन्यादिधिषुः कनिष्ठाऽग्रेदिधिषुः **अत्रप्रायश्चित्तम्** अज्ञानतःपित्रादिदत्तोद्वाहे भ्रात्रोःपरिवेत्तृपरिवित्तिसंज्ञयोःकृच्छ्रद्वयंक-

न्यायाःकृच्छ्रंदातुरतिकृच्छ्रंयाजकस्यचांद्रायणम् ज्ञानतःपित्राद्यदत्तोद्वाहेसर्वेषांवत्सरंकृच्छ्राचरणम् कामतःपित्रादिदत्तोद्वाहेत्रैमासिकम् अज्ञानेनादत्तोद्वाहेचान्द्रायणादि दिधिष्वादिपतेरतिकृच्छ्रकृच्छ्रौ **अत्रापवादः**—सापत्नेदत्तकेवाज्येष्ठेकनिष्ठस्यदाराग्निहोत्रग्रहणेदोषोन सोदरेपि क्लीबेमूकबधिरवामनभग्नपादत्वादिदोषयुतेदेशान्तरस्थेवेश्यासक्तेपतितेमहारोगिण्यतिवृद्धेकृषिसक्तेधनवृद्धिराजसेवादिव्यापारासक्तेचौर्यासक्तेउन्मत्तेविवाहाग्निहोत्रेच्छानिवृत्तेचज्येष्ठेकनिष्ठस्यदाराग्निहोत्रग्रहणेदोषोन देशान्तरगतंज्येष्ठमष्टौद्वादशवावर्षाणिकनिष्ठःप्रतीक्षेत् एवंकन्यायाअपिज्येष्ठायाभिन्नमातृजत्वेकनिष्ठायाविवाहेदोषोन एवं मूकत्वादिदोषयुतायां ज्येष्ठायामूह्यम् इतिपरिवेत्रादिनिर्णयः

अथकन्यादातृक्रमः—पितापितामहोभ्रातापितृकुलस्थःपितृव्यादिर्मातृकुलस्थोमातामहमातुलादिः सर्वाभावेजननीत्येवंपूर्वाभावेपरः परः भ्रातृणामुपनीतानामेवाधिकारः अनुपनीतभ्रातुर्मात्रादेश्चसत्त्वेमात्रादेरेवाधिकारोनत्वनुपनीतभ्रातुः सर्वाभावे कन्यास्वयंवरंवृणुयात् कन्यास्वयंवरेमातुर्दातृत्वेचताभ्यामेवनान्दीश्राद्धंकार्यम् तत्रमाताकन्यावास्वयंप्रधानसंकल्पमात्रंकृत्वाऽन्यद्ब्राह्मणद्वाराकारयेत् वरस्तुसंस्कृतभ्रात्राद्यभावेस्वयमेवनान्दीश्राद्धंकुर्यान्नमाता उपनयनेनकर्माधिकारस्यजातत्वात् द्वितीयादिविवाहेवरःस्वयमेवनान्दीश्राद्धंकुर्यात् परकीयकन्यादानेविशेषः आत्मीकृत्यसुवर्णेनपरकीयांतुकन्यकाम् । धर्मेणविधिनादानमसगोत्रेपियुज्यते १ इतिदातृनिर्णयेवरवध्वोरपिनान्दीश्राद्धकर्तृत्वनिर्णयः

अथवधूवरयोर्मूलजत्वादिगुणदोषाः—मूलनक्षत्राद्यपादत्रयजातौवधूवरौस्वस्वश्वशुरंनाशयतः आश्लेषान्त्यपादत्रयजातौश्वश्रूम् ज्येष्ठान्त्यपादजातावन्योऽन्यज्येष्ठभ्रातरम् विशाखान्त्यपादजातावन्योन्यकनिष्ठभ्रातरम् मघाप्रथमपादेमूलवत्फलंकेचिदाहुः केचिदुपनयनस्यद्वितीयजन्मरूपत्वात्तेनचद्वितीयजन्मनापूर्वजन्मसंभवमूलादिदोषस्यनिरस्तत्वाद्वरस्यश्वशुरघातित्वादिदोषोनेत्यपवादंसंकटेवदन्ति श्वशुराद्यभावेवध्वा अपिनदोषः नर्क्षवृक्षनदीनाम्नींनान्त्यपर्वतनामिकाम् । नपक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नीं नविभीषणनामिकामुद्वहेदिति वरायपुंस्त्वंपरीक्ष्यकन्यादेया यस्याप्सुप्लव-

तेबीजंह्लादिमूत्रंचफेनिलमित्यादिपुंस्त्वपरीक्षा कुलंचशीलंचवपुर्वयश्चवि- द्यांचवित्तंचसनाथतांच । एतान्गुणान्सप्तपरीक्ष्यदेयाकन्याबुधैःशेषमचि- न्तनीयम् १ इतिवधूवरयोर्मूलजातत्वादिगुणदोषनिर्णयः

अथविवाहेमासादिनिर्णयः—माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासाः शुभप्रदाः । मार्गशीर्षोमध्यमःस्यात्क्वचिदाषाढकार्तिकौ १ अत्रमिथुनेऽर्के **आषाढो**वृश्चिकेकार्तिकश्चदेशाचारानुरोधेनग्राह्यौनसर्वदेशे एवंमक- रस्थपौषोमेषस्थचैत्रोऽपि **ज्येष्ठमासनिषेधस्तदपवादश्च**—ज्ये- ष्ठयोर्वधूवरयोर्ज्येष्ठेमासिविवाहोनशुभः मासान्तरेमध्यमः नज्येष्ठयोर्वि- वाहःस्याज्ज्येष्ठेमासिविशेषतः । द्वौज्येष्ठौमध्यमौप्रोक्तावेकंज्यैष्ठ्यंसुखाव- हम् १ ज्येष्ठत्रयंनकुर्वीतविवाहेसर्वसंमतम् इत्युक्तेः । तथाचज्येष्ठमासो ज्येष्ठगर्भस्यमङ्गलेमध्यमः जन्ममासजन्मनक्षत्रादिकंज्येष्ठापत्यस्यनिषिद्धम् सार्वकालमेकेविवाहमितित्वासुराद्यधर्मविवाहविषयम् मयूखेआर्द्रादिदश- नक्षत्रेषु सूर्याधिष्ठितेपु विवाहमौञ्ज्यादिकंवसिष्ठादिभिर्निषिद्धमित्युक्तम् नैतत्कौस्तुभसिन्ध्वादिग्रन्थेमार्तण्डादिज्योतिर्ग्रन्थेऽपीतिबहवःशिष्टाआर्द्रा- दिप्रवेशदोषंनमन्यन्ते अमावास्यानिषिद्धा रिक्ताष्टमीषष्ठ्योऽल्पफलाः अन्यास्तिथयोबहुफलाः शुक्लपक्षःश्रेष्ठः कृष्णस्त्रयोदशीपर्यन्तोमध्यमः सोमबुधगुरुशुक्रवाराःशुभाः अन्येमध्यमाः रोहिणीमृगमघास्तिस्रउत्तरा हस्तस्वातीमूलानूराधारेवत्यःसर्वसंमतनक्षत्राणि **हरदत्तमते**चित्राश्रव- णधनिष्ठाश्विन्यइत्यधिकानिचत्वारि तत्रापिखलग्रहयुतंनक्षत्रंवर्ज्यम् चन्द्र- ताराबलंकन्यावरयोरुभयोरपि । अन्यतरस्यचन्द्रबलाभावेरजतादिदानं कार्यम् **घातचन्द्रविचारः**—मेषःकन्याघटःसिंहोनक्रंयुग्मंधनुर्वृषः । मीनःसिंहोधनुःकुम्भोऽजादीनांघातचन्द्रमाः १ यात्रायांयुद्धका- र्येषुघातचन्द्रंविवर्जयेत् । विवाहेसर्वमाङ्गल्येचौलादौव्रतबन्धने २ घातचन्द्रोनैवचिन्त्योयज्ञेसीमन्तजातयोः । मृत्युयोगेपारिघार्धेभद्रायां पातवैधृतौ ३ विष्कम्भादेर्दुष्टभागेतिथिवृद्धिक्षयेऽपिच । यामार्ध- कुलिकादौचगण्डान्तेरविसंक्रमे ४ केतूद्गमेभूमिकम्पेविवाहाद्यंविवर्जयेत् ।

---

१ न ज्येष्ठयोर्विवाहः स्यान्मिथो ज्येष्ठे विशेषतः । ज्येष्ठेऽप्यन्यतमस्य स्यात्कृत्तिकार्कं विनापदि ॥ **मुहूर्तमाला** वि. प्रकरणं श्लो. २६.

ग्रहणेपादादिग्रासेत्रिचतुःषडष्टदिवसाःप्रागर्धितावर्ज्याः भूकम्पेउल्कापातेचत्रिदिनंवज्रपातेचैकंदिनंवर्ज्यम् यावत्केतूद्गमस्तावदशुभःसमयोभवेत् । अस्यापवादः भूकम्पादेर्नदोषोऽस्तिवृद्धिश्राद्धेकृतेसति । दिवाविवाहःप्रशस्तः रात्रावपिकन्यादानंहेमाद्र्यादिमतेप्रशस्तंभवति

अथ मुहूर्तविचारः तत्रलग्नेग्रहबलम्—त्रि ३ षष्ठा ६ ऽष्ट ८ स्वर्कस्त्रि ३ जल ४ धन २ गोऽब्जःक्षितिसुतस्त्रि ३ षष्ठ ६ स्थो ज्ञेज्यौव्ययनिधन १२।८ वर्ज्यौभृगुसुतः ॥ द्वितीयाऽधीष्वङ्काभ्रतनुषु २।४।५।९।१०।१ रिपु ६ त्र्य ३ ष्ट ८ सुशनिस्तमःकेतुश्चाये ११ भवतिसुखहेतुश्चसकलः ॥१॥ **अथलग्नेवर्ज्यग्रहाः**—रविर्लग्ने १ चन्द्रस्तनुरिपुमृति १।६।८ स्थःक्षितिसुतोऽष्टलग्नाभ्रे ८।१।१० ज्ञेज्यौ निधन ८ उशनात्र्य ३ ष्ट ८ रिपु ६ षु ॥ शनिःशेषौलग्ने १ तनुपतिरथार्ये ६ ष्टम ८ गृहेविवाहेस्युःसर्वेमदनसदने ७ नैवशुभदाः ॥ १ ॥ शेषौ राहुकेतू ॥ अन्येद्वादशगं १२ चन्द्रंदृक्केशनवमांशपौ ॥ षष्ठाष्ट ६।८ गौबुधंचाभ्रे १० वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥ २ ॥ मेषान्नक्रात्तुलात्कर्कात्त्रिगण्यानवमांशकाः ॥ शस्तावृषनृयुक्कर्ककन्यातुलधनुर्झषाः ॥ १ ॥ **अथैकविंशतिमहादोषाः**—दुःपञ्चाङ्गत्र्यष्टमोऽसृक्सविधुखलतनुःषण्मृ-

---

१ पादग्रासे त्रीन् दिवसान् अर्धग्रहणे चतुरो दिवसान् त्रिपादग्रहणे षड्दिवसान् सर्वग्रहणे अष्टदिवसान् ग्रहणादनंतरं त्यजेदित्यर्थः । ग्रहणात्प्रथमतः अर्धिताः पूर्वोक्तदिवसा वर्ज्याः तद्यथा एकपादग्रहणे नवतिघटिकाः ९० त्याज्याः । अर्धग्रहणे द्वौदिवसौ । त्रिपादग्रहणे त्रयोदिवसाः । सर्वग्रहणे चत्वारो दिवसाः ग्रहणात्पूर्वं वर्ज्या इति भावः । २ दृक्केशः द्रेष्काणेशः । नवमांशपः नवमांशस्वामी । ३ मेषलग्ने आद्यो नवमांशो मेषस्य द्वितीयो वृषभस्य तृतीयो मिथुनस्येत्येवं मेषे नवमो नवमांशः धनुषः । एवं मेषे नवनवमांशाः । ततो वृषभलग्ने आद्यो मकरस्य द्वितीयः कुंभस्येत्येवं कन्यापर्यंतं ततः मिथुनलग्ने प्रथमं तुलानवमांशमारभ्यपूर्वोक्तप्रकारेण मिथुनपर्यंतं नवमांशाः एवं कर्कलग्ने आद्यं कर्कांशमारभ्य मीनपर्यंतं भवंति एवमेव सिंहादिलग्नचतुष्टयगणनाधनुरादिलग्नचतुष्टयगणनाचेत्येवंप्रकारेण त्रिवारं गणनीया नवमांशा भवंतीत्यर्थः । ४ तिथिवारनक्षत्रयोगकरणानि दुष्टानि तत्र तिथेरल्पो दोषः । अष्टमो भौमः । चंद्रखलग्रहयुतलग्नं । षष्ठाष्टमे चंद्रः । षष्ठे शुक्रः । संक्रांति त्याज्यघट्यः । गंडदोषः आश्लेषाज्येष्ठारेवतीनामंत्यघटीद्वयं तदुत्तरनक्षत्राद्यघटीद्वयमेवं संधिभूतं घटीचतुष्कं । तथा पंचमीदशमीपूर्णिमांतिथ्यंते संधिभूतं घटीद्वयं । तथा कर्कवृश्चिकमीनलग्नांत्यसंधिभूतं घटिकात्मकं च । पापग्रहयुतं नक्षत्रं । दिनजः कुलिकार्धयामादिः । चक्रचक्रार्धपातौ चंद्रार्कयोः क्रांतिसाम्यलक्षणौ । रंध्रे अष्टमे लग्नं । कुवर्गः षड्वर्गमध्ये पापवर्गा-

तीन्दुःसितोरौसंक्रान्तिर्गण्डदोषःसखलभदिनजौचक्रचक्रार्धपातौ। रन्ध्रेलग्नंकुवर्गोऽस्तगखलउदयास्ताशुचिःक्रूरवेधःकर्त्तर्येकार्गलांघ्रिर्ग्रहणभकुलवौ दुःक्षणोत्पातभेच १ **अथसंकटेगोधूलं**—गोधूलंपदजांतकेशुभकरंपञ्चाङ्गशुद्धौरवेरर्धास्तात्परपूर्वतोऽर्धघटिकंतत्रेन्दुमष्टारिगम्। सोग्रांङ्गंकुजमष्टमंगुरुयमौहःपातमर्कक्रमंजह्याद्विप्रमुखेऽतिसंकटइदंसद्यौवनाढ्येक्वचित् १ **यथोक्तचन्द्रताराद्यभावेदानानि**—चन्द्रेचशंखंलवणंचतारे तिथौविरुद्धेत्वथतण्डुलांश्च। धान्यंचदद्यात्करणेचवारेयोगेविरुद्धेकनकंच देयम् १ षड्वर्गशुद्ध्यादिविचारःकालसाधनादिप्रकारःकुलिकादिस्वरूपाणिचज्योतिर्ग्रन्थेभ्योज्ञातव्यानि विस्तरभयान्नेहोच्यन्ते इतिमुहूर्तविचारसंक्षेपः

अथविवाहाङ्गमण्डपादिविचारः—मण्डपनिर्माणाद्यङ्गजातमङ्गिनोविवाहादेरुक्तनक्षत्रादौकार्यम् कण्डनदलनयवारकमण्डपमृद्वेदिवर्णकाद्यखिलम्। तत्संबन्धिगतागतमृक्षेवैवाहिकेकुर्यात् १ इत्युक्तेः यवारकंचिकसाइतिभाषायाम् एवंहरिद्रादिष्वङ्गेषुचन्द्रबलंनापेक्ष्यम् विवाहाङ्गंविवाहात्प्राक्तृतीयषष्ठनवमदिनेषुनकार्यम् **तत्रमण्डपः**—षोडशद्वादशदशाष्टान्यतमसंख्यहस्तश्चतुर्द्वारःकार्यः मण्डपेचतुर्वरकरांपञ्चवधूकरांवावेदींचतुरस्रांसोपानयुतांप्राक्प्रवणांरम्भास्तंभादिभिःसर्वतःसुशोभितांगृहनिर्गमाद्वामभागेकुर्यात्

अथकन्यायाजन्मकालीनग्रहादियोगसूचित**वैधव्यपरिहारोपायः** तत्र**मूर्तिदानम्**—कन्यादेशकालौसंकीर्त्यवैधव्यहरंश्रीविष्णुप्रतिमादानंकरिष्यइतिसंकल्प्यपलतदर्धतदर्धान्यतमप्रमाणहेमनिर्मितांविष्णुप्रतिमांचतुर्भुजांसायुधांवृतेनाचार्येणाग्न्युत्तारणादिपूर्वकंषोडशोपचारैःपूजयेत् वस्त्रार्पणकालेपीतवस्त्रेपुष्पार्पणकालेकुमुदोत्पलमालांचदद्यात् पूजान्तेकन्या

धिक्यं। अस्तगखलः सप्तमस्थाने पापग्रहः। उदयास्ताशुचिः लग्नसप्तमशुद्ध्यभावः। क्रूरवेधः नक्षत्रे पापग्रहवेधः। कर्तरी लग्नचंद्रयोर्द्वितीयद्वादशस्थानस्थितपापग्रहाभ्यां भवति। एकार्गलांघ्रिः एकार्गलविद्धो नक्षत्रचरणः। ग्रहणनक्षत्रं। कुलवो दुष्टनवांशः। दुःक्षणः दुर्मुहूर्तः। उत्पातभं भूकंपाद्युत्पातदिने यच्चंद्रनक्षत्रं तत् एते महादोषाः।

१ पदजादिके इत्यपिपाठः शूद्रादावित्यर्थः॥ २ सोग्रांगं क्रूरग्रहयुतं लग्नम्॥ ३ गुरुशनिवारौ पातं व्यतीपातं। अर्कक्रमं संक्रांतिं च त्यजेदित्यर्थः॥ ४ वेदी प्राक्प्रवणा चतुर्वेरकरा हस्तोच्छ्रिताभ्यस्य दोर्जाद्विर्द्वित्रियुगांगुलैरपचिता सोक्ता बहिर्वामतः॥ इतिमुहूर्तमार्तण्डे॥

देवंप्रणम्यमन्त्रेणदद्यात् यन्मयाप्राचिजनुषिघ्नन्त्यापतिसमागमम् । विषोपविषशस्त्राद्यैर्हतोवापिविरक्तया १ प्राप्यमाणंमहाघोरंयशःसौख्यधनापहम् । वैधव्याद्यतिदुःखौघंतन्नाशयसुखाप्तये २ बहुसौभाग्यवृद्ध्यैच महाविष्णोरिमांतनुम् । सौवर्णींनिर्मितांशक्त्यातुभ्यंसंप्रददेद्विज ३ इति ततोयथाशक्तिहेमदक्षिणांदत्त्वा अनघाद्याहमस्मीतितित्रिर्वदेत् एवमस्त्विति विप्रोऽपित्रिः ततोविप्रभोजनम्

अथवैधव्यहरःकुम्भविवाहः—विवाहकर्तापित्रादिःकन्यावैधव्यहरंकुम्भविवाहंकरिष्यइतिसंकल्प्यनान्दीश्राद्धान्तंकृत्वामहीद्यौरित्यादिनाकुम्भस्थापनान्तेतत्रवरुणप्रतिमायांवरुणंसंपूज्यतत्रकलशमध्येविष्णुप्रतिमायांविष्णुंषोडशोपचारैःसंपूज्यप्रार्थयेत् वरुणाङ्गस्वरूपायजीवनानांसमाश्रय । पतिंजीवयकन्यायाश्चिरंपुत्रसुखंकुरु १ देहिविष्णोवरं देवकन्यांपालयदुःखतः । इति ततोविष्णुरूपिणेकुम्भायेमांकन्यांश्रीरूपिणींसमर्पयामीतिसमर्प्य परित्वेत्यादिमन्त्रैरधस्तादुपरिचकुम्भंकन्यांचमन्त्रावृत्त्यापरिवेष्ट्यततःकुम्भंनिःसार्यजलाशयेप्रभज्यशुद्धजलेनसमुद्रज्येष्ठाइत्यादिमन्त्रैःपञ्चपल्लवैःकन्यामभिषिच्यविप्रान्भोजयेदिति इतिकुम्भविवाहः

अथवरस्यमृतभार्यात्वपरिहारोपायः—तत्रपरिवेत्तृत्वपापान्मृतभार्यात्वं तत्पापपरिहारायप्राजापत्यत्रयंचान्द्रायणत्रयंकृत्वाअसकृन्मृतभार्यात्वयोगे तदुभयत्रयमावृत्त्याकृत्वामृतभार्यात्वनिरासद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंअयुतसंख्यचर्वाज्यहोमंकरिष्यइतिसंकल्प्याग्निस्थापनान्तेऽन्वाधानम् दुर्गाग्निविष्णून्अष्टाधिकायुतसंख्याभिश्चर्वाज्याहुतिभिःशेषेणस्विष्टकृतमित्यादि प्रतिदैवतंतूष्णींनिरुप्यप्रोक्ष्यचत्यागकालेअष्टोत्तरायुतसंख्याहुतिपर्याप्तंचर्वाज्यद्रव्यंयथामन्त्रलिङ्गंदुर्गायैअग्नयेविष्णवेचनममेति त्यजेत् जातवेदसेइत्यनुवाकस्यउपनिषदऋषयः दुर्गाग्निविष्णवोदेवताः त्रिष्टुप्छन्दः चर्वाज्यहोमेविनियोगः अनुवाकानुवृत्त्याप्रत्यृचंहोमः तत्र प्रथमंचतुरधिकपञ्चसहस्रसंख्यश्चरुहोमस्ततश्चतुरधिकपञ्चसहस्राज्यहोमइत्येवमयुतहोमः होमशेषंसमाप्य दशविप्रान्भोजयेदिति अथवाकस्यचिद्ब्राह्मणस्यविवाहंकुर्यात्

अथमृतपुत्रत्वदोषे—ब्राह्मणोद्वाहनंहरिवंशश्रवणंमहारुद्रजपश्चेतित्रीणिव्यस्तानिसमस्तानिवाशक्त्यपेक्षयाकुर्यात् रुद्रजपेदशांशेनाज्याक्तदूर्वाहोमः हरिवंशश्रवणविधिरन्येऽपिविधयोविस्तरेणप्रागुक्ताः

अथकन्यादानप्रशंसातद्गृहेभोजननिषेधादिच—यथाशक्तिभूषणालंकृतकन्याप्रदाताऽश्वमेधयाजीभयेषुप्राणदाताचेतित्रयःसमपुण्याः श्रुत्वाकन्याप्रदातारंपितरःसपितामहाः । विमुक्ताःसर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकंव्रजन्तिते १ इतिकन्यादानप्रशंसा विष्णुंजामातरंमत्वातस्यकोपंनकारयेत् । अप्रजायांतुकन्यायांनाश्नीयात्तस्यवैगृहे १ इतिकन्यागृहे पित्रोर्भोजननिषेधः विवाहमध्येस्त्रियासहभोजनेऽपिनदोषः अन्यदापत्न्या सहभोजनेचान्द्रायणंप्रायश्चित्तम्

अथवाग्दानादिविचारः—विवाहनक्षत्रादियुतेसुदिनेवरस्य पित्रादिःकन्यागृहंगत्वा कन्यापूजनंकरिष्ये तदङ्गत्वेनगणपतिपूजनंवरुणपूजनंचकरिष्ये इतिसंकल्पयेत् कन्यापितातुकरिष्यमाणकन्यादानाङ्गभूतं वाग्दानंकरिष्ये तदङ्गंगणपतिपूजनंवरुणपूजनंचकरिष्येइतिसंकल्पयेत् अवशिष्टप्रयोगोऽन्यत्रज्ञेयः अथविवाहदिनेतत्पूर्वदिनेवावध्वाहरिद्रातैलादिनामङ्गलस्नानंकारयित्वातच्छेषहरिद्रादिनावरस्यमङ्गलस्नानंकारणीयमित्याचारः **विवाहसंकल्पादि**—एवंवरस्यपित्रादिःपत्न्यासंस्कार्येणचसहकृताभ्यङ्गस्नानोऽहतवासाःप्राङ्मुखउपविश्यस्वदक्षिणेपत्नींतद्दक्षिणेसंस्कार्यमुपवेश्यदेशकालौसंकीर्त्यममास्यपुत्रस्यदैवपित्र्यऋणापाकरणहेतुधर्मप्रजोत्पादनसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंविवाहाख्यंसंस्कारकर्मकरिष्ये तदङ्गत्वेनस्वस्तिवाचनंमातृकापूजनंनान्दीश्राद्धंनन्दिन्यादिमण्डपदेवतास्थापनंचकरिष्ये तदादौ निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थंगणपतिपूजांकरिष्येइति पुत्रविवाहेसंकल्पः कन्याविवाहेतुजातकर्मादिलोपे ममास्याः कन्यायाः जातकर्मनामकर्मसूर्यावलोकननिष्क्रमणोपवेशनान्नप्राशनचौलसंस्काराणांबुद्धिपूर्वकलोपजन्यप्रत्यवायपरिहारार्थं प्रतिसंस्कारमर्धकृच्छ्रं चूडायाः कृच्छ्रंतत्प्रत्याम्नायगोनिष्क्रयीभूतयथाशक्तिरजतदानेनाहमाचरिष्ये गर्भाधानसीमन्तयोर्लोपेतयोरप्यूहः ततो ममास्याःकन्यायाःभर्त्रासह धर्मप्रजोत्पादनद्रव्यपरिग्रहधर्माचरणेष्वधिकारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं विवाहाख्यंसंस्कारंकरिष्यइतिविशेषः शेषंपूर्ववत् भ्रातामम भ्रातुरितिभगिन्याइतिवा पितृव्यादिःकर्ताममभ्रातृसुतस्यभ्रातृकन्याया इतिवासंकल्पोहंकुर्यात् वरवध्वोःस्वयंकर्तृत्वेममदैवपित्र्यऋणेत्यादिममभर्त्रासहेत्यादिचसंकल्पः केचित्स्वस्तिवाचनकालेकन्यादानादिका-

लेवाप्रधानविवाहसंस्कारसंकल्पंनकुर्वन्तिसप्रमादइतिबहवः अन्येतुकन्यादानविवाहहोमादिसंकल्पएवप्रधानसंकल्पस्तदतिरिक्तविवाहपदार्थाभावादित्याहुः **नान्दीश्राद्धेदेवताविचारः**—मातृकापूजान्तेमृतपितृमातृमातामहोवरवध्वोःपितास्वपित्राद्युद्देश्यकपार्वणत्रययुतंनान्दीश्राद्धंकुर्यादित्यसंदिग्धम् मातर्येवजीवन्त्यांतत्पार्वणलोपः मातामहमात्रजीवनेतत्पार्वणमात्रलोपः तथाचोभयत्रपार्वणद्वयेनैवनान्दीश्राद्धसिद्धिः मातृमातामहयोर्जीवने पितृपार्वणेनैवतत्सिद्धिः पितृप्रपितामहमृतौपितामहजीवनेचपितृप्रपितामहतत्पितॄनुद्दिश्यपितृपार्वणम् तथाचपितृप्रपितामहतत्पितरोनांदीमुखाइदंवःपाद्यमित्यादिप्रयोगः प्रपितामहमात्रजीवने पितृपितामहतत्पितामहाइत्युद्देशः पितृमृतौपितामहप्रपितामहजीवने पितःपितामहस्यपितामहप्रपितामहौचनान्दीमुखाइत्युच्चारः एवंमातृमरणे पितामहीमात्रजीवने मातःपितुःपितामहीप्रपितामह्यौचनान्दीमुख्य इत्युच्चारः प्रपितामहीमात्रजीवनेमातृपितामह्यौ पितुःप्रपितामहिचनान्दीमुख्याइत्युच्चारः पितामहीप्रपितामह्योर्जीवनेमातःपितामहस्यपितामहीप्रपितामह्यौचेत्युच्चारः मुख्यमातृजीवनेसापत्नमातृमरणेऽपिनमातृपार्वणम् एवं मुख्यपितामहीजीवनेपितामह्याःसपत्नीमृतावपितयासहनमातृपार्वणंकिंतु पूर्वोक्तएवोच्चारः एवंप्रपितामहीसपत्नीविषयेऽपि एवंमुख्यमातामहीजीवनेतत्सपत्न्यादिमरणेऽपिनमातामहादीनांसपत्नीकत्वेनोच्चारः किंतुकेवलानामेव दर्शादौमातृजीवनेसापत्नमातुर्मृतौकेवलानामेवपित्रादीनामुद्देशइति सिद्धान्तात् अथमातामहमृतौमातुःपितामहजीवनेमातामहतत्पितामहप्रपितामहाइत्युच्चारः मातुः प्रपितामहमात्रजीवनेमातामहमातृपितामहौ मातामहस्यप्रपितामहश्चनान्दीमुखाइत्युच्चारः द्वयोर्जीवनेमातामहमातुः पितामहस्यपितामहप्रपितामहौच नान्दीमुखाइत्युच्चारः **जीवत्पितृकादिदेवताविचारः**—अथजीवत्पितृकोमृतमातृमातामहश्चविवाहोपनयनजातकर्मादिषुपुत्रसंस्कारेषुमातृमातामहपार्वणद्वयमेवकुर्यात् मातर्यपिजीवत्यां मातामहपार्वणमेव मातामहजीवनेमातृमरणेजीवत्पितृकः सुतसंस्कारेमातृपार्वणमेवदेवरहितंकुर्यात् त्रिष्वपिजीवत्सुसुतसंस्कारे पितुःपित्रादीनुद्दिश्यपार्वणत्रयंकुर्यात् त्रिष्वपिजीवत्सुसुतसंस्कारेनान्दीश्राद्धलोपएवेतिपक्षान्तरंग्रन्थारम्भेउक्तम् द्वितीयविवाहसमावर्तनाधानादिषु

स्वसंस्कारेपुनान्दीश्राद्धंकुर्वन्जीवत्पितृकःपितुःपित्रादीनुद्दिश्यपार्वणत्रयं कुर्यात् पितुर्मातृपितामहीप्रपितामह्यः पितुः पितृपितामहप्रपितामहाःपितुर्मातामहमातुःपितामहमातुःप्रपितामहानान्दीमुखाइतितत्रोच्चारः अत्रपितुर्मात्रादिजीवनेतत्पार्वणलोपः मृतपितृकस्तुस्वपित्रादीनुद्दिश्येतित्वसंदिग्धम् पितृपितामहयोर्जीवनेपितामहस्यमात्रादिपार्वणत्रयोद्देशःत्रयाणांजीवनेपितृपार्वणलोपः तत्रसुतसंस्कारइवस्वसंस्कारेमातृमातामहयोःपार्वणाभ्यामेवनान्दीश्राद्धसिद्धिः पित्रादित्रयजीवनेमातृमातामहयोश्चजीवनेप्रपितामहस्यपित्रादिपार्वणत्रयोद्देशेननान्दीश्राद्धम् एवंप्रथमविवाहेऽपिकर्त्रन्तराभावाद्वरएवनान्दीश्राद्धंकुर्वन्मृतपितृकःस्वपित्रादीनुद्दिश्य जीवत्पितृकस्तुपितुःपित्रादीनुद्दिश्यकुर्यात् जीवत्पितृपितामहस्तुपितामहस्यपित्रादिपार्वणत्रयोद्देशेन प्रपितामहस्यापिजीवनेप्रपितामहस्यपित्रादिपार्वणत्रयोद्देशेन वा पितृपार्वणलोपेनवानान्दीश्राद्धम् अत्रसर्वत्रपितुःपितामहादेर्वा पित्रादिपार्वणोद्देशपक्षेस्वमातृमातामहयोर्मरणेऽपिनस्वमातृमातामहयोः पार्वणंकिंतुपित्रादेर्मातृमातामहयोरेवेतिज्ञेयम् इतिजीवत्पितृकनान्दीश्राद्धप्रयोगः **पित्रन्यकर्तृकनांदीश्राद्धम्**—यदातुकन्याविवाहंपुत्रस्योपनयनंप्रथमविवाहंचपितृव्यमातुलादिःकरोतितदासंस्कार्यस्यमृतपितृकत्वे अस्यसंस्कार्यस्यपितृपितामहप्रपितामहाइत्यादिप्रयोगंकुर्यात् सोदरभ्रातुर्नोच्चारेविशेषः भ्रातुःपित्रादीनांसंकार्यपित्रादीनांचैक्यात् सापत्नभ्रातातुसंस्कार्यस्यमातृपितामहीप्रपितामह्यइत्याद्युच्चारयेत् संस्कार्यमातृजीवनेतत्पार्वणलोपः संस्कार्यस्यजीवत्पितृकत्वेमातुलादिःकर्तासंस्कार्यपितुःमातृपितामहीप्रपितामह्यः संस्कार्यपितुःपितृपितामहप्रपितामहाइत्याद्युच्चार्यतत्पितुःपित्रादिपार्वणत्रयंकुर्यात् संस्कार्यस्यपितृपितामहयोर्जीवनेमातुलादिः संस्कार्यस्यपितुर्मात्रादीन्मातामहादींश्चोद्दिश्यपार्वणद्वयंकुर्यात् पितुर्वर्गद्वयाद्यजीवनेएकैकवर्गपार्वणम् पितुर्वर्गत्रयाद्यजीवनेमातुलादिःपितामहस्यमात्रादिपार्वणत्रयोद्देशंकुर्यात् पितामहस्यमात्रादिजीवनेतत्पार्वणलोपःपूर्ववत् पितृव्येजीवत्पितृकसंस्कारकर्तरिनोच्चारेविशेषः संस्कार्यपितुःपित्रादीनांपितृव्यस्यपित्रादीनांचैक्यात् पितामहस्यसंस्कर्तृत्वेसंस्कार्यपितृमरणे संस्कार्यस्यपितःममपितृपितामहाैचनान्दीमुखाःसंस्कार्यस्यमात्रादयोमातामहादयश्चेत्याद्युच्चारः संस्कार्यपितृजीवनेपितामहः

कर्तास्वमातृपितृमातामहपार्वणानिममेतिपदरहितानि तत्सहितानिवोच्चारयेत् एवंप्रपितामहेकर्तर्यपियोज्यम् दातुमशक्नुवताकन्यादानाधिकारिणा त्वंकन्यादानंकुर्वितिप्रार्थितोयःपरकीयकन्यांदातुमिच्छति यश्चसुवर्णेनात्मीयांकृत्वा अनाथांज्ञात्वावाऽन्यकन्यांदातुमिच्छतिसोऽपिसंस्कार्यायाः कन्यायाःपित्रादीनुच्चारयेत् तस्याःपितृजीवनेतदीयमातृ[1]ादीन् तस्यावर्गत्रयाद्यजीवनेपितुःपित्रादीनितियथासंभवमूह्यम् इतिपित्रन्यकर्तृकनान्दीश्राद्धप्रयोगः दत्तकन्यायाविवाहंकुर्वन्प्रतिग्रहीतापितास्वपित्रादीनुद्दिश्यैवकुर्यात् दत्तकस्तुपुत्रोयदिअधिकार्यन्तराभावाल्लब्धजनकपितृधनस्तदाजनकपित्रादीन्प्रतिग्रहीतृपित्रादींश्चपितरौपितामहौप्रपितामहौचनान्दीमुखा इत्येवमुच्चार्यश्राद्धंकुर्यात् एवंमातृपार्वणेमातामहपार्वणेचद्विवचनप्रयोगऊह्यः यदितुजनकधनग्रहणेऽधिकार्यन्तरसत्त्वादलब्धजनकधनस्तदा प्रतिग्रहीतृपित्रादीनेवोद्दिश्यकुर्यान्नपितृद्वयोद्देशेन अत्रसर्वत्रसंभ्रमेणक्वचित्क्वचिन्मातृपार्वणपितृपार्वणयोःक्रमवैपरीत्यपातेऽपिसक्रमोनविवक्षितः **पार्वणक्रमादिकम्**–सर्वत्रनान्दीश्राद्धेषु पूर्वंमातृपार्वणंततःपितुःपार्वणं ततोमातामहस्येतिक्रमस्यनिश्चितत्वात् बह्वृचकात्यायनैर्मातृपितामहीप्रपितामह्यइत्यादिनाऽऽनुलोम्येनपार्वणत्रयेऽप्युच्चारः तैत्तिरीयादिभिस्तु प्रपितामहपितामहपितरइत्येवमादिनाव्युत्क्रमेणोच्चारःकार्यः एकसंस्कार्यस्यानेकसंस्काराणांसहानुष्ठानेनान्दीश्राद्धंसकृदेव एवं यमलयोर्द्वयोःपुत्रयोःकन्ययोर्वाविवाहोपनयनादिसंस्काराणांसहैवानुष्ठानेपिनान्दीश्राद्धंसकृदेव यमलयोःसंस्काराणामेकमण्डपेएककालेएकेनकर्त्रासहकरणेदोषोनेत्युक्तम् **नान्दीश्राद्धेऽन्नाद्यनुकल्पाः**—नान्दीश्राद्धेअन्नाभावेआममामाभावेहिरण्यंदद्यात् हिरण्याभावेयुग्मब्राह्मणभोजनपर्याप्तान्ननिष्क्रयीभूतंयथाशक्तिकिंचिद्द्रव्यंस्वाहानममेतिवदेत् अन्यःसर्वोऽपि विशेषोगर्भाधानप्रकरणेविस्तरेणोक्तस्ततएवानुसंधेयः इतिनान्दीश्राद्धम् ततोमण्डपदेवतास्थापनंग्रहयज्ञश्च स्वस्तिवाचनात्पूर्वं नान्दीश्राद्धोत्तरंवा कार्यः **सीमान्तपूजनं गौरीहरपूजा च**—अथकन्यादातावरगृहंगतः करिष्यमाणकन्याविवाहाङ्गत्वेनवरस्यसीमान्तपूजांकरिष्यइतिसंकल्प्यगणेशवरुणौसंपूज्यवरंपादप्रक्षालनवस्त्रगन्धपुष्पनीराजनैःसंपूज्ययथा-

---

१ मातृमातामहपार्वणद्वयमेवेत्यर्थः.

चारंदुग्धादिप्राशयेत् ततोवरोमङ्गलघोषैर्वाहनारूढोवधूगृहंगच्छेत् वर-पितावधूंवस्त्रादिनापूजयेदितियथाचारम् लग्नदिनेकन्यापिताकन्यावाअ-न्योन्यालिङ्गितगौरीहरयोःप्रतिमांसुवर्णरौप्यादिनिर्मितांकात्यायनीमहाल-क्ष्मीशचीभिःसहपूजयेत् तत्रकोणचतुष्टयस्थापितकलशश्रेणीनांमध्येउपल-युतद्दृषदिवस्त्रेवा तण्डुलपूर्णे गौरीहरौमन्त्रेणपूजयेत् तत्र सिंहासनस्थांदेवे-शींसर्वालंकारसंयुताम् । पीतांबरधरंदेवंचन्द्रार्धकृतशेखरम् १ करेणाधः सुधापूर्णंकलशंदक्षिणेनतु । वरदंचाभयंवामेनाश्लिष्यचतनुप्रियाम् २ इति ध्यानमन्त्रः गौरीहरमहेशानसर्वमङ्गलदायक । पूजांगृहाणदेवेशसर्वदाम-ङ्गलंकुरु १ इतिपूजामन्त्रः कन्यादेहप्रमाणेनसप्तविंशतितन्तुभिः । कृत-यावर्तिकयादीपंप्रज्वाल्यसुवासिनीर्ब्राह्मणान्भोजयेत् इतिगौरीहरपूजा

विष्टरलक्षणम्—पञ्चविंशतिदर्भाणांवेण्यग्रग्रन्थिसंयुतोलम्बाग्रोविष्ट-रःसंपाद्यः **मधुपर्कविचारः**—वरस्ययाभवेच्छाखातच्छाखागृह्यचो-दितः । मधुपर्कःप्रदातव्योह्यन्यशाखेऽपिदातरि १ दधिमधुमिश्रं मधुपर्कः तत्र दध्यलाभेपयोजलंवा मध्वलाभेसर्पिर्गुडोवाप्रतिनिधिः गृहागतंस्नात-कंवरंमधुपर्केणार्हयिष्यइतिसंकल्पः वरस्यद्वितीयोद्वाहेतुस्नातकमितिपद-लोपः ततोयथागृह्यंमधुपर्कप्रयोगोज्ञातव्यः एवंगुरुःश्रेष्ठविप्राःराजाचे-तिगृहागतायज्ञेवृताऋत्विजश्च मधुपर्केणपूजनीयाः ऋत्विगादीनामपि अर्च्यशाखयैवमधुपर्कोनतुदातृशाखया जयन्तस्तु सर्वत्रयजमानशाख-यैवमधुपर्कइत्याह अत्रगन्धपुष्पधूपदीपपूजान्तेउपहारोमाषविकारसहि-तोभोजनार्थंदेयः एवंमधुपर्केतत्पूर्वंवाकृतभोजनायैववरायोपोषितो दा-ताकन्यांदद्यात् **अथलग्नघटीस्थापनम्**—दशपलमितताम्रघटितं षडङ्गुलोन्नतंद्वादशाङ्गुलविस्तृतंघटीयन्त्रंकुर्यादितिसिन्धुः द्वादशार्धपलो-न्मानंचतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः । स्वर्णमाषैःकृतच्छिद्रंयावत्प्रस्थजलप्लुतम् १ इति तुश्रीभागवतेतृतीयस्कन्धेउक्तम् अस्यार्थः अशीतिगुञ्जात्मकःकर्षः अस्यै-वसुवर्णसंज्ञा कर्षचतुष्टयंपलम् तथाचषट्पलताम्रविरचितंपात्रंविंशतिगु-ञ्जोन्मितसुवर्णनिर्मितचतुरङ्गुलदीर्घशलाकयामूलेकृतच्छिद्रंकुर्यात् तेनछि-द्रेणयावत्प्रस्थपरिमितंजलंप्रविशतितेनचप्रस्थजलपूरणेनतत्पात्रंजलेमग्नंभ-वतितत्पात्रं घटीकालप्रमाणम् तत्रप्रस्थमानंतुषोडशपलात्मकम् पलंसुव-र्णाश्चत्वारःकुडवःप्रस्थमाढकम् । द्रोणंचखारिकाचेतिपूर्वपूर्वंचतुर्गुणमि-

त्युक्तेः ग्रन्थान्तरे चतुर्मुष्टिःकुडवश्चत्वारःकुडवाःप्रस्थइति केचित्षष्टिसं-ख्याकगुरुवर्णोच्चारेपलसंज्ञःकालः षष्टिपलकालानाडिकेत्याहुः एवंप्रमाणी-कृतंघटीयन्त्रंसूर्यमण्डलस्यार्धोदयेऽर्धास्तेवाजलपूर्णेताम्रपात्रेमृत्पात्रेवाक्षि-पेत् तत्रमन्त्रः मुख्यंत्वमसियन्त्राणांब्रह्मणानिर्मितंपुरा।भवभावायदम्पत्योः-कालसाधनकारणम् १ अनेनमन्त्रेणगणेशवरुणपूजनपूर्वकंघटीयन्त्रंस्थापयेत् एवंस्थापितावटी आग्नेययाम्यनैर्ऋतवायव्यदिग्गतानशुभा मध्यस्थिताऽ-न्यदिग्गताचशुभा एवमाग्नेयादिपञ्चदिक्षुपूर्णानशुभा इतिघटीविचारः **अ-न्तःपटादिकम्**—अथज्योतिर्विदादिष्टेशुभकालेहस्तान्तरालेतन्दुलरा-शीपूर्वापरौकृत्वापूर्वराशौप्रत्यङ्मुखंवरमपरस्मिन्प्राङ्मुखींकन्यामवस्थाप्य-तयोर्मध्येकुङ्कुमादिकृतस्वस्तिकाङ्कितमन्तःपटमुदग्दशंधारयेयुः कन्याव-रयोःपित्रादिर्ज्योतिर्विदंसंपूज्यतद्दत्ताक्षतान् फलयुतान् कन्यावरयोरञ्जलौ दद्यात् कन्यावरौसाक्षतहस्तौस्वस्तिकालोकनपरौअमुकदेवतायैनमइतिस्व-स्वकुलदेवतांध्यायन्तौतिष्ठतः ज्योतिर्विदामङ्गलपद्याष्टकपाठान्तेस्वोक्तकाले-तदेवलग्नमितिपठित्वासुमुहूर्तमस्तुॐप्रतिष्ठेत्युक्ते अन्तःपटमुत्तरतोऽपसा-रयेयुः ततःकन्यावरौपरस्परशिरसोरक्षतप्रक्षेपंपरस्परेक्षणंचकुर्याताम् व-रोवध्वाभ्रूमध्येदर्भाग्रेणॐभूर्भुवःस्वरितिपरिमृज्यदर्भंनिरस्यापःस्पृशेत् वै-दिकैःपठ्यमानब्राह्मणखण्डवाक्यान्तेकन्यापूर्वकंताभ्यामक्षतारोपणंप्रति-वाक्यंकार्यम् **कन्यादानप्रयोगः**—ततःप्राङ्मुखंवरंप्रत्यङ्मुखींकन्यां कृत्वादातादक्षिणेसपत्नीकउपविश्यवरदत्तालंकारादिरहितामहतवस्त्रस्वदे-यालंकारमात्रयुतांकनकयुक्ताञ्जलिंवरपूजावशिष्टगन्धलिप्तहस्तपादांकन्या-मेवंदद्यात् कुशहस्तोदेशकालौसंकीर्त्यअमुकप्रवरामुकगोत्रोमुकशर्माहंमम समस्तपितॄणां निरतिशयानन्दब्रह्मलोकावाप्त्यादिकन्यादानकल्पोक्तफला-वाप्तयेअनेनवरेणास्यांकन्यायामुत्पादयिष्यमाणसंतत्याद्वादशावरान्द्वादश परान्पुरुषांश्चपवित्रीकर्तुमात्मनश्चश्रीलक्ष्मीनारायणप्रीतयेब्राह्मविवाहवि-धिनाकन्यादानंकरिष्यइतिकुशाक्षतजलेनसंकल्प्यउत्थायकन्यां संप्रगृह्य कन्यांकनकसंपन्नांकनकाभरणैर्युताम् । दास्यामिविष्णवेतुभ्यंब्रह्मलोकजि-गीषया १ विश्वंभरःसर्वभूतःसाक्षिण्यःसर्वदेवताः । इमांकन्यांप्रदास्या-मिपितॄणांतारणायच २ इत्युक्त्वाकांस्यपात्रस्थकन्याञ्जलेरुपरिवराञ्जलिं निधायदक्षिणस्थितपत्न्यासंततांक्रियमाणांशुद्धोदकधारांसहिरण्येवरहस्ते

निक्षिपेत् कन्यातारयतु पुण्यंवर्धयतु शान्तिःपुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु पुण्याहं भवन्तोब्रुवन्तुइत्यादिवाक्यचतुष्टयान्ते अमुकप्रवरामुकगोत्रोमुकशर्माहंममसमस्तेत्यादिप्रीतयेइत्यन्तमुक्त्वा अमुकप्रवरोपेतामुकगोत्रायामुकशर्मणःप्रपौत्रायामुकशर्मणःपौत्रायामुकशर्मणःपुत्रायामुकशर्मणेश्रीधररूपिणेवरायअमुकप्रवरामुकगोत्राममुकशर्मणःप्रपौत्रीं अमुकशर्मणः पौत्रीं अमुकशर्मणःममपुत्रीं अमुकनाम्नींकन्यांश्रीरूपिणींप्रजापतिदैवत्यांप्रजोत्पादनार्थंतुभ्यमहंसंप्रददेइतिसहिरण्यहस्तेसाक्षतजलंक्षिपेत् प्रजापतिःप्रीयतां कन्यां प्रतिगृह्णातुभवानितिवदेत् एवंत्रिवारंकन्यातारयत्वित्यादिनाकन्यादानं कार्यम् वरः ॐस्वस्तिइत्युक्त्वाकन्यादक्षिणांसंस्पृष्ट्वा ॐकइदंकस्माअदात्० पृथिवीप्रतिगृह्णात्वितित्रिरुक्त्वाधर्मप्रजासिद्ध्यर्थंप्रतिगृह्णामीतिवदेत् दाता गौरीकन्यामिमांविप्रयथाशक्तिविभूषिताम्। गोत्रायशर्मणेतुभ्यंदत्तांविप्रसमाश्रय १ कन्येममाऽग्रतोभूयाःकन्येमेदेविपार्श्वयोः। कन्येमेपृष्ठतोभूयास्त्वद्दानान्मोक्षमाप्नुयाम् २ ममवंशकुलेजातापालितावत्सराष्टकम्। तुभ्यंविप्रमयादत्तापुत्रपौत्रप्रवर्धिनी ३ धर्मेचार्थेचकामेचनातिचरितव्यात्वयेयम् वरोनातिचरामीति दाताऽपविश्य कन्यादानप्रतिष्ठासिद्ध्यर्थंइदंसुवर्णमग्निदैवत्यंदक्षिणात्वेनसंप्रददे ॐस्वस्तीतिवरः ततोभोजनपात्रजलपात्रादिदानानि पितामहोदानकर्ताचेत्पौत्रीमित्यतःपूर्वंममेतिवदेत् पुत्रीमित्यतः पूर्वंनवदेत् भ्रात्रादिःपुरुषत्रयकीर्तनमेवकुर्यात्क्वापिममेतिनवदेत् प्रपितामहः प्रपौत्रीमित्यत्रममेतिवदेत् मातुलादिरन्योवादातास्वगोत्रंस्वविशेषणत्वेनोक्त्वाऽमुकशर्मणःसमस्तपितॄणामितिकन्यापितृनामषष्ठ्यन्तमुक्त्वा कन्याविशेषणत्वेनतद्गोत्रादिवदेत् ममवंशकुलेजातेत्यत्रममेतिस्थानेकन्यापितृनामवदेत् दत्तकन्यादाने ममवंशकुलेदत्तेतिऊहः **अथकन्यादानाङ्गत्वेनगवादिदानेमन्त्राः**—यज्ञसाधनभूतायाविश्वस्याघौघनाशिनी। विश्वरूपधरोदेवःप्रीयतामनयागवा १ इतिगोः। हिरण्यगर्भसंभूतंसौवर्णंचाङ्गुलीयकम्। सर्वप्रदंप्रयच्छामिप्रीणातुकमलापतिः २ इत्यङ्गुलीयस्य। क्षीरोदमथनेपूर्वमुद्धृतं कुण्डलद्वयम्। श्रियासहसमुद्भूतं ददेश्रीः-प्रीयतामिति ३ इति कुण्डलयोः। काञ्चनंहस्तवलयंरूपकान्तिसुखप्रदम्। विभूषणंप्रदास्यामिविभूषयतुमेसदा ४ इतिवलययोः। परापवादपैशुन्यादभक्ष्यस्यचभक्षणात्। उत्पन्नपापंदानेनताम्रपात्रस्यनश्यतु ५ इतिताम्र-

जलपात्रस्य यानिपापानिकाम्यानिकाम्योत्थानिकृतानिच । कांस्यपात्रप्रदानेनतानिनश्यन्तुमेसदा ६ इतिभोजनार्थकांस्यपात्रस्य गम्यागमनंचैवपरदाराभिमर्शनम् । रौप्यपात्रप्रदानेनतानिनश्यन्तुमेसदा ७ इतिजलार्थस्य भोजनार्थस्यचरौप्यपात्रस्य पूरितंपूगपूगेननागवल्लीदलान्वितम् । पूर्णेनचूर्णपात्रेणकर्पूरपिष्टकेनच । सपूगखण्डनंदिव्यंगन्धर्वाप्सरसांप्रियम् । ददे देवनिरातङ्कंत्वत्प्रसादात्कुरुष्वमाम् ८इतिताम्बूलस्य एवंदासीमहिषीगजाश्वभूमिस्वर्णपात्रपुस्तकशय्यागृहरजतवृषभानांदानमन्त्राःकौस्तुभेद्रष्टव्याः अन्तःपटधारणादिकन्यादानान्तं केचिदग्निप्रतिष्ठापनोत्तरंकुर्वंति केचित्पूर्वाङ्गहोमोत्तरंकेचिदाज्यसंस्कारोत्तरमित्यनेकेपक्षास्तत्रस्वस्वगृह्यानुसारेणाचारानुसारेणचव्यवस्था ततोवधूवराभिषेकः **कंकणबंधनादिकम्**—ततःकङ्कणबन्धनम् अथाक्षतारोपणम् वधूवराभ्यामन्योन्यतिलककरणम् मालाबन्धनम् अष्टपुत्रीकञ्चुकीमाङ्गल्यतन्त्वादिदानम् गणेशपूजा लड्डुकबन्धनम् उत्तरीयवस्त्रान्तग्रन्थियोजनम् लक्ष्म्यादिपूजादि इतिकन्यादानानुक्रमःप्रायोबह्वृचानामन्येषांचयथागृह्यंज्ञेयः

अथविवाहहोमः—वधूवरौपूर्वोक्तलक्षणांवेदींमन्त्रघोषेणारुह्यवरः स्वासनेउपविश्यवधूंदक्षिणतउपवेश्यदेशकालौसंकीर्त्य प्रतिगृहीतायामस्यांवध्वांभार्यात्वसिद्धयेविवाहहोमंकरिष्येइतिसंकल्प्ययथागृह्यंविवाहहोमंकुर्यात् एतदादिविवाहाग्निंरक्षेत् रक्षितोऽग्निश्चतुर्थीकर्मपर्यन्तंगृहप्रवेशनीयहोमात्पूर्वमनुगतश्चेद्विवाहहोमःपुनःकार्यः गृहप्रवेशनीयोत्तरंगतौहोमद्वयमपिपुनःकार्यम् केचित्तुद्वादशरात्रपर्यन्तंवृत्त्युक्तायाश्चेत्याज्याहुतेःसार्वत्रिकत्वमाश्रित्यात्रापिअयाश्चेत्याहुतिमेवाहुः

अथगृहप्रवेशनीयहोमः—सचवध्वासहस्वगृहंगतस्यविहितस्तथापिशिष्टाःश्वशुरगृहेएवकुर्वन्ति तत्रार्धरात्रोत्तरंविवाहहोमेपरेद्युः प्रातस्तिथ्यादिसंकीर्त्यममाग्नेर्गृह्याग्नित्वसिद्धिद्वाराश्रीपरमे० र्थंगृहप्रवेशनीयाख्यंहोमंकरिष्यइतिसंकल्प्यकार्यः अर्धरात्रात्पूर्वंविवाहहोमेतदैवहोमोत्तरंपुनस्तिथ्यादिसंकीर्त्यसंकल्पपूर्वकंरात्रावपिगृहप्रवेशनीयहोमकरणेदोषोन यत्तुविवाहहोमगृहप्रवेशनीयहोमयोरेकतन्त्रेणानुष्ठानंकुर्वन्तितन्नयुक्तम् विवाहाग्नेरेवगृहप्रवेशनीयहोमोत्तरंगृह्यत्वसिद्धिराश्वलायनतैत्तिरीयादीनांभवति तैत्तिरीयकात्यायनादीनांपुनराधानेप्रकारान्तरमस्ति

औपासनहोमः—यदिरात्रौषट्घटीमध्येऽग्न्युत्पत्तिस्तदागृहप्रवेशनीयाभावेऽपिव्यतीपातादिसंभवेऽपितदैवोपासनहोमारम्भः तदुत्तरंचेत्परदिने सायमौपासनारंभः सचेत्थम् सायंसंध्यामुपास्यविवाहाग्निंप्रज्वाल्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यास्मिन्विवाहाग्नौयथोक्तकालेश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंयावज्जीवमुपासनंकरिष्यइतिसंकल्प्यपुनर्देशकालौसंकीर्त्यश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंसायंप्रातरौपासनहोमौकरिष्ये तत्रेदानींसायमौपासनहोमंकरिष्ये प्रातस्तुपूर्वसंकल्पितंप्रातरौपासनहोमंकरिष्येइतिसंकल्प्यहोमःकार्यः अथत्रिरात्रंवधूवरौब्रह्मचारिणावलंकुर्वाणावधःशायिनावक्षारालवणाशिनौ तिष्ठताम्

अथचतुर्थदिवसेऐरिणीदानम्—तच्चवधूपितृभ्यामुपोषिताभ्यामुपोषितायैवरमात्रेकार्यम् वरमातूरजोदोषेतस्याःशुद्धिप्रतीक्षाकरणासंभवेमनसापात्रमुद्दिश्येतिरीत्यातांमनसोद्दिश्यैरिणीदानम् वधूवरमात्रोर्विवाहोत्तरंदेवकोत्थापनात्प्रागरजोदोषेपूर्वोक्तांशान्तिंकृत्वाशुद्ध्यन्तेसंकटेशुद्धेःप्रागपिदेवकोत्थापनंकार्यम् मातुलादेःकर्त्रन्तरस्यपत्न्यारजसिमौञ्जीप्रकरणेउक्तम् एवं विवाहोत्तरमाशौचपाते चतुर्थीकर्मपर्यन्तंप्राप्तकर्मकरणे **रजोदोषाशौचादिप्राप्तौनिर्णयः**—दातुर्वरस्यकन्यायाश्चनाशौचम् आशौचान्तेदेवकोत्थापनम् असंभवेआशौचमध्येएवदेवकोत्थापनंकृत्वाआशौचंकार्यम् विवाहात्पूर्वमाशौचरजोदोषयोस्तुप्रागुक्तम् चतुर्थीकर्महोमःकौस्तुभेउक्तः एनंकेचित् ऋक्शाखिनोनकुर्वन्ति मण्डपोद्वासनदिननिर्णयोमण्डपोद्वासनपर्यन्तंकर्तव्याकर्तव्यनिर्णयश्चोपनयनप्रकरणेउक्तस्तत्रैवद्रष्टव्यः

अथमण्डपोद्वासनोत्तरंकार्याकार्यविचारः—नस्नायादुत्सवेऽतीतेमङ्गलंविनिवर्त्यच । अनुव्रज्यसुहृद्बन्धूनर्चयित्वेष्टदेवताम् १ स्नानंसचैलंतिलमिश्रकर्मप्रेतानुयानंकलशप्रदानम् । अपूर्वतीर्थामरदर्शनंचविवर्जयेन्मङ्गलतोऽब्दमेकम् २ मासषट्कंविवाहादौव्रतप्रारम्भणेऽपिच । जीर्णभाण्डादिनत्याज्यंगृहसंमार्जनंतथा ३ ऊर्ध्वंविवाहात्पुत्रस्य तथाचव्रतबन्धनात् । आत्मनोमुण्डनंनैववर्षंवर्षार्धमेवच ४ मासमन्यत्रसंस्कारेत्रिमासंचौलकर्मणि । पिण्डदानंमृदास्नानंनकुर्यात्तिलतर्पणम् ५ अयंविवाहव्रतबन्धचौलोत्तरंवर्षषण्मासत्रिमासेषुअन्यवृद्धिश्राद्धयुत-

मङ्गलोत्तरंचमासमेकंपिण्डदानतिलतर्पणनिषेधस्त्रिपुरुषसपिण्डानामेव एवंमुण्डननिषेधोऽपि अतोद्वाहौतुमङ्गलमितिपक्षे मौञ्ज्युत्तरंमुण्डननिषेधः व्रतबन्धस्यमुण्डनरूपत्वपक्षेतुननिषेधः आत्मनोमुण्डनमितिकर्माङ्गतयाप्राप्तंरागप्राप्तंचमुण्डनंनिषिध्यते अत्रापवादः गङ्गायांभास्करक्षेत्रेमातापित्रोर्मृताऽहनि । आधानेसोमयागादौदर्शादौक्षौरमिष्यते १ महालयेगयाश्राद्धेपित्रोःप्रत्याब्दिकेतथा । सपिण्ड्यन्तप्रेतकर्मश्राद्धषोडशकेष्वपि २ कृतोद्वाहादिकःकुर्यात्पिण्डदानंचतर्पणम् । केचिद्भ्रातृपितृव्यादेराब्दिकेऽप्येवमूचिरे ३ एवंपिण्डपितृयज्ञेअष्टकान्वष्टकापूर्वेद्युःश्राद्धेषु नपिण्डदाननिषेधः दर्शश्राद्धंत्वपिण्डकमेव तेनबह्वृचानांव्यतिषङ्गोन इतिमण्डपोद्वासनोत्तरंकार्याकार्यनिर्णयः

अथवधूप्रवेशः— विवाहात्षोडशदिनान्तःसमदिनेषुपञ्चमसप्तमनवमदिनेषुचरात्रौस्थिरलग्नेनूतनभिन्नगृहेवधूप्रवेशःशुभः प्रथमदिनेऽपि क्वचित् षष्ठदिननिषेधःप्रयोगरत्नोक्तोनिर्मूलः षोडशदिनमध्येपूर्वोक्तदिनेषुप्रवेशोक्तनक्षत्रतिथिवारगोचरस्थचन्द्रबलाद्यभावेऽपिगुरुशुक्रास्तादावपि नदोषः व्यतीपातेक्षयतिथौग्रहणेवैधृतौतथा । अमासंक्रान्तिविष्ट्यादौ प्राप्तकालेऽपिनाचरेत् १ प्रथमनववधूप्रवेशेविवाहार्थगमनेचप्रतिशुक्रदोषोनास्ति द्विरागमनेएवसंमुखशुक्रदोषः षोडशदिनोत्तरंमासपर्यन्तंविषमदिनेषुमासोत्तरंविषममासेषुवर्षोत्तरंविषमवर्षेषुवधूप्रवेशःशुभः समेष्वेतेषुवैधव्यादिदोषः पञ्चमवर्षोत्तरंसमविषमविचारोनास्ति षोडशदिनोत्तरं वधूप्रवेशेनक्षत्राणि अश्विनीरोहिणीमृगपुष्यमघोत्तरात्रयहस्तचित्रास्वात्यनूराधामूलश्रवणधनिष्ठारेवत्यःशुभाः मासोत्तरंमार्गशीर्षमाघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासाःशुभाः चतुर्थीनवमीचतुर्दशीपञ्चदशीभिन्नतिथयोरविभौमेतरवाराश्चशुभाः इतिनववधूप्रवेशः

अथद्विरागमनम्— तत्रमाघफाल्गुनवैशाखाःशुक्लपक्षश्चशुभाः अश्विनीरोहिणीपुनर्वसुपुष्योत्तरात्रयानूराधाज्येष्ठाहस्तस्वातीचित्राश्रवणशततारकानक्षत्रेषुचन्द्रबुधगुरुशुक्रवारेषुगुरुशुक्रास्तादिरहितेस्थिरलग्नादिशुभकालेद्वितीयवधूप्रवेशःशुभः द्विरागमनेऽधिमासविष्णुशयनमासाःसमवत्सराःप्रतिशुक्रादिदोषाश्चवर्ज्याः द्विरागमोऽपियदिविवाहमारभ्यषोडशदिनमध्येक्रियतेतदाप्रतिशुक्रादिदोषोऽस्तादिदोषश्चनास्ति द्विरागमेषोडश-

वासरान्तरेकादशाहेसमवासरेषु । नचात्रऋक्षंनतिथिर्नयोगोनवारशु-द्ध्यादिविचारणीयम् १ केवलाङ्गिरसकेवलभृगुभरद्वाजवसिष्ठकश्यपात्रि-वत्सगोत्राणांप्रतिशुक्रदोषोन रेवत्यश्विनीभरणीकृत्तिकाद्यचरणेषुचन्द्रेसति शुक्रस्यान्धत्वात्प्रतिशुक्रदोषोन दुर्भिक्षेदेशविप्लवेविवाहेतीर्थगमनेएकनगरग्रामयोश्चप्रतिशुक्रदोषोन इतिद्विरागमः

अथवध्वाःप्रथमाब्देनिवासः — उद्वाहात्प्रथमेशुचौयदिवसेद्भर्तुर्गृहेकन्यकाहन्यात्तज्जननींक्षयेनिजतनुंज्येष्ठेपतिज्येष्ठकम् । पौषेचश्वशुरंपतिंचमलिनेचैत्रेस्वपित्रालयेतिष्ठन्तीपितरंनिहन्तिनभयंतेषामभावेभवेत् १ इतिवध्वाःप्रथमाब्देनिवासविचारः

अथपुनर्विवाहः—दुष्टलग्नेयथोक्तग्रहताराद्यभावेऽन्यत्रापिदुष्टयोगाद्यशुभकाले कूष्माण्डीघृतहोमादियथोक्तविधिंविनासूतकादौचविवाहेजातेतयोरेवदम्पत्योःसुमुहूर्तेपुनर्विवाहःकर्तव्यः सुरापीव्याधिताधूर्ता वंध्याऽर्थघ्न्यप्रियंवदा । स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्यापुरुषद्वेषिणीतथा १ अधिवेदनंभार्यान्तरकरणम् अप्रजांदशमेवर्षेस्त्रीप्रजांद्वादशेत्यजेत् । मृतप्रजांपञ्चदशेसद्यस्त्वप्रियवादिनीम् १ अत्राप्रियवादोव्यभिचारः प्रतिकूलभाषणरूपस्यतस्यप्रायःकलौसार्वत्रिकत्वात् आज्ञासंपादिनींदक्षांवीरसूंप्रियवादिनीम् । पत्नींत्यक्त्वाभोगार्थमन्योद्वाहीपूर्वभार्यायैस्वधनस्यतृतीयांशंदद्यात् निर्धनश्चेत्तांपोषयेत् मनुः अधिविन्नातुयानारीनिर्गच्छेद्रुषितागृहात् । सासद्यःसन्निरोद्धव्यात्याज्यावाकुलसन्निधौ १ अग्निशुश्रूषादिधर्माचरणंज्येष्ठयासहकार्यम् नतुकनिष्ठया इदंज्येष्ठायाआज्ञासंपादिनीत्वे यदितुरोषादिशीलेनसमनन्तरोक्तमनुवाक्याज्ज्येष्ठाकुलसन्निधौत्यागार्हागृहान्तरेनिरोधार्हावातर्हिकनिष्ठयापिसहधर्मंचरेदन्यथाधर्मभ्रंशापातात् तथावीरसुतायास्यादाज्ञासंपादिनीचया । दक्षाप्रियंवदाशुद्धा

१ उद्वाहात् विवाहात् प्रथमे शुचौ आषाढे कन्या भर्तुर्गृहे यदि वसेत् तर्हि तज्जननीं भर्तृजननीं हन्यात् । एवं सर्वत्र बोध्यम् । क्षये क्षयमासे । मलिने मलिम्लुचे अधिके इत्यर्थः । तेषामभावे भर्तृजननीभर्तृज्येष्ठश्वशुरपितॄणामभावे क्रमात् आषाढज्येष्ठपौषचैत्राणां दोषो नास्तीति भावः ॥ २ ॥ अस्यार्थः मिताक्षरायाम् । सुरां पिबतीति सुरापी व्याधिता दीर्घरोगग्रस्ता । धूर्ता विसंवादिनी । वन्ध्या निष्फला । अर्थघ्नी अर्थनाशिनी । अप्रियंवदा निष्ठुरभाषिणी । स्त्रीप्रसूः स्त्रीजननी । पुरुषद्वेषिणी सर्वत्राहितकारिणी । अधिवेत्तव्येतिप्रत्येकमभिसंबध्यते । **अधिवेदनं** भार्यांतरपरिग्रह इति॥

तामत्रविनियोजयेत्‌ १ इतिमाधवीयस्मृतेश्च द्वितीयविवाहहोमःपूर्वविवाहसंबन्धिगृह्याग्नावेवकार्यः तदसंभवेलौकिकाग्नौकार्यः लौकिकाग्नौकरणपक्षेद्वितीयविवाहहोमादिनोत्पन्नाग्नेर्गृह्याग्नित्वाद्द्वयोर्गृह्याग्न्योःसंसर्गःकार्यः

अथाग्निद्वयसंसर्गप्रयोगः—देशकालौसंकीर्त्यममद्वाभ्यांभार्याभ्यांसहनिष्पन्नगृह्याग्न्योस्ताभ्यांसहाधिकारसिद्धिद्वारा श्रीप० र्थं संसर्गंकरिष्यइतिसंकल्प्यस्वस्तिवाचनंकृत्वा उदगपवर्गेस्थण्डिलेकृत्वादक्षिणे स्थण्डिलेज्येष्ठायागृह्याग्निमुत्तरेकनिष्ठायागृह्याग्निंप्रतिष्ठाप्यप्रथमाग्नौज्येष्ठपत्न्यान्वारब्धोऽन्वाधानंकुर्यात्‌ अग्निद्वयसंसर्गार्थेप्रथमाग्निहोमकर्मणिदेवतापरिग्रहार्थमन्वाधानंकरिष्ये चक्षुषीआज्येनेत्यन्तेअग्निंनवभिराज्याहुतिभिःशेषेणेत्यादि अग्निमीळेइतिनवानांमधुच्छन्दाअग्निर्गायत्री अग्निद्वयसंसर्गार्थंप्रथमाग्नौप्रधानाज्यहोमे वि० अग्निमीळेइत्यादिनवभिर्ऋग्भिःप्रत्यृचंस्रुवेणनवाज्याहुतीर्जुहुयात्‌ अग्नयइदमितिसर्वत्रत्यागः होमशेषंसमाप्य अयंतेयोनिरितिमन्त्रेणज्येष्ठाग्निंसमिधिसमारोप्यप्रत्यवरोहेतिमन्त्रेणतंद्वितीयाग्नौप्रत्यवरोह्यध्यात्वापत्नीद्वयान्वारब्धोऽन्वाधानंकुर्यात्‌ अग्निद्वयसंसर्गार्थेप्रथमसंसृष्टद्वितीयाग्नौविहितहोमेदेवतापरिग्रहार्थमन्वाधानंकरिष्ये आज्यभागान्तेअग्निंप्रधानंषड्वारमाज्येनशेषेणेत्यादि प्रोक्षणींकुशान्दर्वींस्रुवौप्रणीताज्यपात्रेइध्माबर्हिषीइत्यष्टौपात्राणि स्रुचिचतुर्गृहीतमाज्यंगृहीत्वापत्नीद्वयान्वारब्धोजुहुयात्‌ अग्नावग्निरित्यस्यहिरण्यगर्भोग्निरष्टिः अग्निद्वयसंसर्गार्थेसंसृष्टाग्नौप्रधानाज्यहोमेविनि० ॐअग्नावग्निश्चरतिप्रविष्टऋषीणां पुत्रोअधिराजएषः । तस्मैजुहोमिहविषाघृतेनमादेवानांमोमुहद्भागधेयं स्वाहा अग्नयइदं० । एवमग्नेऽपि आज्यस्यस्रुचिचतुर्ग्रहणंविनियोगस्त्यागश्च अग्निनाग्निर्मेधातिथिःकाण्वोऽग्निर्गायत्री ॐअग्निनाग्निःसमिध्यते० । अस्तीदमितितिसृणांविश्वामित्रोग्निरनुष्टुप्‌अन्त्येत्रिष्टुभौ ॐअस्तीदमधि० । ॐअरण्यो० । ॐउत्तानायाम० पाहिनोअग्नइत्यस्यभर्गःप्रगाथोऽग्निर्बृहती ॐपाहिनो० भिर्वसोस्वाहा । होमशेषंसमाप्याऽऽहिताग्नयेगोयुग्मंदत्त्वाविप्रान्भोजयेत्‌ इत्यग्निद्वयसंसर्गप्रयोगः पत्न्योरेकायदिमृतादग्ध्वातेनैवतांपुनः । आदधीतान्ययासार्धमाधानविधिनागृही १

१ धेयमित्यनंतरं मोअस्माकंमोमुहद्भागधेयमित्यधिकं पुस्तकान्तरे वर्तते ।

द्वितीयादिविवाहकालः—प्रमदामृतिवासरादितःपुनरुद्वाहविधिर्वरस्यच । विषमेपरिवत्सरेशुभोयुगलेचापिमृतिप्रदोभवेत् १ संकटेमहारुद्राभिषेकंमृत्युंजयमन्त्रजपंवाकृत्वाविवाहःकार्यइतिभाति तृतीयामानुषीकन्यानोद्वाह्याम्रियतेहिसा । विधवावाभवेत्तस्मात्तृतीयेऽर्कंसमुद्वहेत् १

अथार्कविवाहः—रविशन्योर्वारेहस्तर्क्षेवान्यत्रशुभदिनेवापुष्पफलयुतमर्कंगत्वाअर्ककन्यादातारमाचार्यंकृत्वारक्तगन्धादिभूषितोदेशकालौस्मृत्वाममतृतीयमानुषीविवाहजन्यदोषपरिहारार्थंतृतीयमर्कविवाहंकरिष्ये आचार्यंवृत्वानान्दीश्राद्धान्तंकुर्यात् दातामधुपर्कयज्ञोपवीतवस्त्रगन्धमाल्यादिभिर्वरंपूजयेत् अर्कस्यपुरतःस्थित्वा त्रिलोकवासिन्सप्ताश्वच्छायया सहितोरवे । तृतीयोद्वाहजंदोषंनिवारयसुखंकुरु १ इतिप्रार्थ्यछायायुतं रविमर्केध्यात्वाऽब्लिङ्गैरभिषिच्यवस्त्रादिभिराकृष्णेनेतिमन्त्रेणसंपूज्यश्वेतवस्त्रेणसूत्रेणचावेष्ट्यगुडौदनंनिवेद्यताम्बूलंदद्यात् ममप्रीतिकरायेयंमया सृष्टापुरातनी । अर्कजाब्रह्मणासृष्टाऽद्यास्मान्संप्रतिरक्षतु १ इत्यर्कंप्रदक्षिणीकृत्य नमस्तेमङ्गलेदेविनमःसवितुरात्मजे । त्राहिमांकृपयादेविपत्नीत्वं मइहागता १ अर्कत्वंब्रह्मणासृष्टःसर्वप्राणिहितायवै । वृक्षाणामधिभूतस्त्वंदेवानांप्रीतिवर्धन २ तृतीयोद्वाहजंपापंमृत्युं चाशुविनाशय । इतिच प्रदक्षिणीकुर्यात् अन्तःपटधारणादिकन्यादानपर्यन्तंविधिंकृत्वा कन्यादाताऽऽदित्यस्यप्रपौत्रींसवितुःपौत्रीमर्कस्यपुत्रींकाश्यपगोत्रामर्ककन्याममुकगोत्रायवरायतुभ्यंसंप्रददे अर्ककन्यामिमांविप्रयथाशक्तिविभूषिताम् । गोत्रायशर्मणेतुभ्यंदत्तांविप्रसमाश्रय १ दक्षिणांदत्त्वागायत्र्यावेष्टितसूत्रेणबृहत्सामेतिमन्त्रेणअर्कवरयोःकङ्कणंबध्वार्कस्यचतुर्दिक्षुकुम्भेषुविष्णुनामन्त्रेणषोडशोपचारैःसंपूज्यअर्कस्योत्तरेऽर्कपत्न्यान्वारब्धोवरः अस्याः सम्यग्भार्यात्वसिद्ध्यर्थंपाणिग्रहहोमंकरिष्ये आघारदेवतेआज्येनेत्यन्तेबृहस्पतिंअग्निंअग्निंवायुंसूर्यंप्रजापतिंचाज्यद्रव्येणशेषेणस्विष्टकृतं आघारान्तं कृत्वा संगोभिरित्यस्याङ्गिरसोबृहस्पतिस्त्रिष्टुप् आज्यहोमेविनियोगः ॐसंगोभिराङ्गिरसो० बृहस्पतयइदं० । यस्मैत्वेतिवामदेवोग्निस्त्रिष्टुप् यस्मै त्वाकामकामायवयंसम्राड्यजामहे । तमस्मभ्यंकामंदत्त्वाथेदंत्वंघृतंपिब स्वाहा अग्नयइदं० । ततोव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिर्हुत्वाहोमशेषंसमाप्य

---

१ वृक्षाणामादिरूपस्त्वमितिपाठान्तरम् । २ बृहत्सामक्षत्रभृद्वृद्धवृष्णियंत्रिष्टुभौजःशुभितमुग्रवीरं ॥ इन्द्रस्तोमेनपंचदशेनमध्यमिदंवातेनसगरेणरक्ष । इति मंत्रस्तैत्तिरीयः ।

मयाकृतमिदंकर्मस्थावरेषुजरायुणा । अर्कापत्यानिनोदेहितत्सर्वंक्षन्तुमर्हसि १ इतिप्रार्थ्यशांतिसूक्तपाठान्तेगोयुग्ममाचार्यायदत्त्वास्वधृतवस्त्राणि गुरवेदत्त्वाऽन्यानिधारयेत् दशत्रयोवाविप्राभोज्याः इत्यर्कविवाहः

अथाह्निकम्—

श्रीमन्नाथाह्निकमलंदीनानाथदयार्णवम् ।
स्मारंस्मारंकामपूरमाह्निकाचरणंब्रुवे १
प्रथमोक्तोबह्वृचानांप्रकारःसतुयाजुषैः ।
ग्राह्योयत्रस्वसूत्रोक्तोविशेषःस्यान्नबाधकः २

ब्राह्मेमुहूर्तेउत्थायश्रीविष्णुंस्मृत्वागजेन्द्रमोक्षादिपठित्वाइष्टदेवतादिस्मरेत्

समुद्रवसनेदेविपर्वतस्तनमण्डिते ।
विष्णुपत्निनमस्तुभ्यंपादस्पर्शंक्षमस्वमे ३

इतिभूमिंप्राथ्र्यगवादिमङ्गलानिपश्येत्

अथमूत्रपुरीषोत्सर्गादिविधिः—तृणाद्यन्तर्हितभूमौशिरःप्रावृत्ययज्ञोपवीतंनिवीतंपृष्ठतःकर्णेवाकृत्वाघ्राणपिधानंकृत्वादिवासंध्ययोरुदङ्मुखोरात्रौदक्षिणामुखोमौनीअनुपानत्कआसीनोमूत्रपुरीषोत्सर्गंकुर्यात् यज्ञोपवीतस्यनिवीतत्वंविनैवकर्णेधारणमनाचारः मार्गजलदेवालयनदीतीरादौमलोत्सर्गोनिषिद्धः हस्तान्द्वादशसंत्यज्यमूत्रंकुर्याज्जलाशयात् । अवकाशेषोडशवापुरीषेतुचतुर्गुणम् १ प्रत्यर्कादिमेहनेस्वशकृद्दर्शनेचसूर्यं गांवापश्येत् ततोगृहीतशिश्नउत्थायशौचंकुर्यात् मूत्रोत्सर्गेशुद्धमृदंसकृत् लिङ्गेत्रिवारंवामकरेद्विवारमुभयोःकरयोर्दत्त्वातावद्वारंजलेनक्षालयेत् मूत्रात्तुद्विगुणंशुक्रेमैथुनेत्रिगुणंस्मृतम् । पुरीषेतु एकालिङ्गेगुदेतिस्रस्तथावामकरेदश । उभयोःकरयोःसप्तसप्तत्रिर्वापिपादयोः १ द्विगुणंब्रह्मचर्येस्याद्यतीनांचचतुर्गुणम् । एवंमृद्भिर्जलैःशौचंतदर्धंनिशिकीर्तितम् २ तदर्धमातुरेशूद्रस्त्रीबालानांतदर्धतः । उक्तसंख्ययागन्धलेपक्षयाभावेयावता तत्क्षयस्तावच्छौचम् मृदार्द्रामलकमात्रा जलाभावेनशौचविलम्बेसचैलं

१ आचारार्के तु अयं व्यवस्थितविकल्पः यदेकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यादिति सांख्यायनोक्तेरित्याद्युक्तम् ।

स्नानम् यथोक्तशौचाकरणेतु गायत्र्यष्टशतंजप्त्वाप्राणायामत्रयंचरेत् । अथमूत्रेचत्वारोगण्डूषाःपुरीषेद्वादशाष्टौवा भोजनान्तेषोडशकार्याः

अथाचमनविधिः—अप्रावृतशिरःकंठउपविष्टः उपवीतीप्राङ्मुखउदङ्मुखोवाअङ्गुष्ठमूलेनमुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठहस्तेनानुष्णंफेनादिरहितंजलंहृदयगतंत्रिःपिबेत् केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वैकेनदक्षकरंमृजेत् । द्वाभ्यामोष्ठौचसंमृज्यएकेनोन्मार्जयेच्चतौ १ जलमेकेनसंमन्त्र्यैकेनवामकरंमृजेत् । एकेनदक्षिणंपादंवामसेकेनचैवहि २ संप्रोक्ष्यैकेनमूर्धानमूर्ध्वोष्ठंनासिकाद्वयम् । नेत्रयुग्मंश्रोत्रयुग्मंदक्षिणोपक्रमंक्रमात् ३ नाभिंहृदयमूर्धानौदक्षवामभुजौस्पृशेत् । केचित् केशवाद्यैस्त्रिभिःपीत्वाद्वाभ्यांप्रक्षालयेत्करौ । गण्डोष्ठौमार्जयेत्द्विर्द्विरेकैकंपाणिपादयोः १यद्वा ओष्ठंमार्ज्योन्मृजेद्विर्द्विरेकैकंपाणिपादयोः । शेषंप्राग्वदित्याहुः तत्रोर्ध्वोष्ठस्यांगुल्यग्रैःस्पर्शः अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यांनासिकयोः अङ्गुष्ठानामिकाभ्यांनेत्रयोः अङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां कर्णयोर्नाभेश्च तलेनहृदयस्य पाणिनामूर्ध्नः अङ्गुल्यग्रैर्भुजयोः एतावदाचमनविधावशक्तस्त्रिःपीत्वाकरंप्रक्षाल्यदक्षिणकर्णंस्पृशेत् कांस्यायःसीसत्रपुपित्तलपात्रैर्नाचामेत् श्रौताचमनंतु देव्यास्त्रयः पादाआपोहिष्ठेतिनवपादाःसप्तव्याहृतयोदेवीपादत्रयं द्वेधाविभक्तंदेवीशिरश्चेतिचतुर्विंशतिस्थानानि

अथाचमननिमित्तानि—कर्मकुर्वन्नधोवायुनिःसरणेऽश्रुपाते क्रोधेमार्जारस्पर्शेक्षुतेवस्त्रपरिधानेरजकाद्यन्त्यजदर्शनेआचामेत् स्नात्वापीत्वाभुक्त्वासुप्त्वाचाचामेत् विण्मूत्ररेतःशौचान्तेआचामेत् सर्वत्राचमनासंभवेदक्षिणकर्णस्पर्शः दन्तलग्नान्नंमृदूपायेननिर्हरेत् रक्तनिर्गमेदोषोक्तेः दन्तलग्नंचदन्तवत् तस्यान्नस्यकालान्तरेनिर्गमेआचमनम् वामहस्तस्थिते दर्भेदक्षिणेननचाचमेत् । करद्वयस्थितेदर्भेआचामेत्सोमपोभवेत् १ न चोच्छिष्टंपवित्रंतद्भुक्तेपित्र्येचसंत्यजेत् । विण्मूत्रोत्सर्गेचत्यजेत्

अथदन्तधावनम्—कण्टकिक्षीरवृक्षापामार्गादिकाष्ठैःकार्यम् काष्ठालाभेश्राद्धोपवासादिनिषिद्धदिनेचपर्णादिनाप्रदेशिनीवर्ज्याङ्गुल्यावा द्वादशगण्डूषैर्वादन्तान्शोधयेत्

अथसंक्षेपतःस्नानविधिः—नद्यादौगत्वाशिखांबध्वाजानूर्ध्वजलेतिष्ठन्नन्यथातूपविश्याचम्यममकायिकवाचिकमानसिकदोषनिरसन-

१ गायत्र्यष्टशतं चैव प्राणायामत्रयं तथेति पाठान्तरम् ॥

पूर्वकंसर्वकर्मसुशुद्धिसिद्ध्यर्थंप्रातःस्नानंकरिष्येइतिसंकल्प्यजलंनत्वाप्राङ्मुखःप्रवाहाभिमुखोवात्रिरवगाह्याङ्गानिनिमृज्यस्नात्वाद्विराचम्यापोहिष्ठेति मार्जनंकृत्वाइमंमेगंगेइतित्रिर्जलमालोड्याघमर्षणंत्रिरावृत्तेनऋतंचेति सूक्तेन कात्यायनैर्द्रुपदेतिऋचाजलनिमग्नतयाकृत्वाऽऽप्लुत्याचम्यजलतर्पणंकुर्यान्नवा तदित्थम् उपवीतीब्रह्मादयोयेदेवास्तान्देवांस्त० भूर्देवानित्यादि निवीतीकृष्णद्वैपायनादयोयेऋषयस्तानित्यादि प्राचीनावीतीसोमःपितृमान्यमोङ्गिरस्वानग्निष्वात्तादयोयेपितरस्तानित्यादि एकनद्यांस्नानेअन्यांनदींनस्मरेत् अत्रतैत्तिरीयादिभिस्तर्पणेऋष्यादीनांनामान्तराण्युक्तानि संक्षेपविधौतस्यतपर्णस्यकृताकृतत्वान्नोक्तानि अथगृहेउष्णोदकेनस्नानंनतु शीतोदकेन तद्विधिश्च पात्रेशीतोदकंप्रक्षिप्यतदुपरिउष्णोदकेनापूर्य ॐशंनोदेवी० । ॐआपःपुनंतु० । ॐद्रुपदादिवे० । ॐऋतंच० । ॐआपोहिष्ठेतिपंचभिर्ऋग्भिरभिमन्त्र्यइमंमेइत्यादिनातीर्थानिस्मरन्स्नायात् गृहेस्नानेसंकल्पआचमनमघमर्षणंतर्पणंचन अन्तेआचमनंमार्जनंचकार्यम् एवंस्नात्वावस्त्रेणपाणिनावाजलापनयनमकृत्वाशुष्कंशुभ्रकार्पासवस्त्रं परिधायस्नानार्द्रवस्त्रमूर्ध्वतउत्तारयेत् विकच्छोऽनुत्तरीयश्चनग्नश्चावस्त्रएवच । श्रौतस्मार्तंनैवकुर्यात् द्विगुणवस्त्रोदग्धवस्त्रःस्यूतग्रथितवस्त्रःकाषायवस्त्रादयोदिगम्बरश्चनग्नाः निष्पीडितंवस्त्रंनस्कन्धेक्षिपेत् चतुर्गुणीकृत्यवस्त्रंगृहेऽधोदशंनद्यामूर्ध्वदशंस्थलेनिष्पीडयेत् नतुत्रिगुणम् उत्तरीयंजीवत्पितृकजीवज्ज्येष्ठभ्रातृकैर्नधार्यम् प्रावारवस्त्रंतुसर्वैर्धार्यम् इतिप्रातर्नित्यस्नानम् **अथस्नाननिमित्तानि**—चण्डालसूतकिसूतिकोदक्याचितिकाष्ठशवचण्डालच्छायादिस्पर्शेस्नानम् चाण्डालादिस्पर्शिनमारभ्यतत्स्पृष्टस्पृष्टेषुतृतीयपर्यन्तंसचैलंस्नानम् चतुर्थस्याचमनमात्रम् तदूर्ध्वंप्रोक्षणम् द्वितीयादेर्दण्डतृणाद्यन्तरितस्पर्शेत्वाचमनमेव वस्त्रान्तरितःसाक्षात्स्पर्शएवेतितत्रचतुर्थस्यैवाचमनम् नैमित्तिकस्नानंरात्रावपि मृतेजन्मनिसंक्रान्तौश्राद्धेजन्मदिनेतथा । अस्पृश्यस्पर्शनेचैवनस्नायादुष्णवारिणा १ नैमित्तिकेजलतर्पणादिविधिर्न नित्यस्नानमकृत्वाभुक्तौउपवासः ग्रहसंक्रान्त्यादिनैमित्तिकस्नानमकृत्वाभोजनेपानेअष्टसहस्रजपः शूद्रादिस्पर्शनिमित्ते उपवासः श्वकाकचण्डालादिस्पर्शेस्नानमकृत्वाभुक्तौपानेचत्रिरात्रम् रज-

१ मध्याह्नस्नानमपि नित्यमित्यन्ये ॥

कादिस्पर्शेतदर्धम् इतिनैमित्तिकस्नानम् **अथ काम्यस्नानम्**—दर्श-व्यतीपातरथसप्तम्यादौस्नानंकार्तिकस्नानमाघस्नानादिकंचकाम्यम् इतिज-लावगाहादिरूपवारुणस्नानानि **अथगौणस्नानानि**—आपोहिष्ठादि-भिर्मन्त्रैःप्रोक्षणंमन्त्रस्नानम् गायत्र्यादशकृत्वोजलमभिमन्त्र्यतेनसर्वाङ्गप्रो-क्षणंगायत्रम् भस्मस्नानमाग्नेयम् आर्द्रवस्त्रेणाङ्गमार्जनंकापिलम् विष्णुपा-दोदकविप्रपादोदकप्रोक्षणविष्णुध्यानादिभिश्चस्नानान्तराणि गौणस्नानैर्ज-पसंध्यादौशुद्धिर्नतुश्राद्धदेवार्चनादौ ब्रह्मयज्ञेविकल्पः

अथतिलकविधिः—प्रातःपुण्ड्रंमृदाकुर्याद्धुत्वाचैवतुभस्मना। मृद-श्चगोपीचन्दनतुलसीमूलसिन्धुतीरजाह्नवीतीरवल्मीकादिस्थाः ललाटोदर-हृदयकण्ठेदक्षिणपार्श्वबाहुकर्णदेशेवामपार्श्वबाहुकर्णदेशेपृष्ठेककुदिचेतिद्वा-दशस्थानेषुशुक्लेकेशवादिनामभिः कृष्णपक्षेसंकर्षणादिनामभिःशिरसिवा-सुदेवेतिमृदातिलकोविधेयः **अथभस्मत्रिपुण्ड्रः**—श्राद्धेयज्ञेजपेहोमेवै-श्वदेवेसुरार्चने। भस्मत्रिपुण्ड्रैःपूतात्मामृत्युंजयतिमानवः १ भस्मगृहीत्वाअ-ग्निरितिभस्म वायुरितिभस्म जलमितिभस्म स्थलमितिभस्म व्योमेतिभस्म सर्वंहवाइदंभस्म मनएतानिचक्षूंषिभस्मानीतिमन्त्रेणाभिमन्त्र्यजलमिश्रि-तेन मध्यमाङ्गुलित्रयगृहीतेनललाटहृदयनाभिगलांसबाहुसंधिपृष्ठशिरःस्था-नेषुशिवमन्त्रेणनारायणाष्टाक्षरेणवागायत्र्यावाप्रणवेनवात्रिपुण्ड्रान्कुर्यात्

अथसंध्याकालः—उत्तमातारकोपेतामध्यमालुप्ततारका। अध-मासूर्यसहिताप्रातःसंध्यात्रिधामता १ उत्तमासूर्यसहितामध्यमालुप्तभा-स्करा। अधमातारकोपेतासायंसध्यात्रिधामता २ अध्यर्धयामादासायं संध्यामाध्याह्निकीष्यते। सर्वेषांसंध्यात्रयंनद्यादौबहिरेवप्रशस्तम् साग्नि-कस्यतुप्रादुष्करणाद्यनुरोधेनसायंप्रातःसंध्येगृहेकर्तव्ये

अथसंक्षेपतःसंध्याप्रयोगोबह्वृचानाम्—दर्भद्वयकृतेपवि-त्रेग्रन्थियुतेग्रन्थिरहितेवाहस्तयोर्धृत्वाद्विराचम्यप्राणायामंकुर्यात् प्रणव-स्यपरब्रह्मऋषिःपरमात्मादेवतादैवीगायत्रीच्छन्दःसप्तानांव्याहृतीनांवि-श्वामित्रजमदग्निभरद्वाजगौतमात्रिवसिष्ठकश्यपाऋषयः अग्निवाय्वादि-त्यबृहस्पतिवरुणेंद्रविश्वेदेवादेवताः गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्-जगत्यश्छन्दांसि गायत्र्याविश्वामित्रऋषिःसवितादेवतागायत्रीच्छन्दः गायत्रीशिरसःप्रजापतिर्ऋषिःब्रह्माग्निवाय्वादित्यादेवताःयजुश्छन्दः प्रा-

णायामेविनियोगः सर्वाङ्गुलीभिस्तर्जनीमध्यमाभिन्नाभिर्वानासांधृत्वादक्षिणेनवायुमाकृष्यरोधयेत् ॐभूः ॐभुवः ॐस्वः ॐमहः ॐजनः ॐतपः ॐसत्यम् ॐतत्सवितुर्वरेण्यं० यात् ॐआपोज्योतीरसोऽमृतंब्रह्म भूर्भुवःस्वरोम् इतिसप्रणवसप्तव्याहृतिगायत्रीशिरस्त्रिःपठित्वा वामनासयावायुंविसृजेदितिप्राणायामःसर्वशाखासाधारणः ममोपात्तदुरितक्षयद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंप्रातःसंध्यामुपासिष्ये आपोहिष्ठेतितृचस्याम्बरीषः सिन्धुद्वीपआपोगायत्रीमार्जनेविनि० आपोहिष्ठेतिनवभिःपादैःसप्रणवैः कुशोदकेनमूर्ध्निनवकृत्वोमार्जयेत् यस्यक्षयायेत्यधोमार्जयेत् नद्यादौतीर्थस्थं ताम्रमृण्मयादिभूमिष्ठपात्रस्थंवावामकरस्थंवाजलंदर्भादिनाऽऽदायमार्जनं सर्वत्र नतुधाराच्युतजलेन **अथमन्त्राचमनम्**—सूर्यश्चेतिमन्त्रस्ययाज्ञवल्क्यउपनिषदृषिःसूर्यमन्युपतयोरात्रिश्चदेवताः प्रकृतिश्छन्दः मन्त्राचमनेविनियोगः ॐसूर्यश्चमामन्युश्चमन्युपतयश्चमन्युकृतेभ्यः पापेभ्योरक्षन्ताम् यद्रात्र्यापापमकार्षम् मनसावाचाहस्ताभ्याम् पद्भ्यामुदरेणशिश्ना रात्रिस्तदवलुम्पतु यत्किंचदुरितंमयि इदमहंमाममृतयोनौ सूर्येज्योतिषिजुहोमिस्वाहा इतिजलंपिबेत्। आचम्य आपोहिष्ठेतिनवर्चस्याम्बरीषःसिन्धुद्वीपआपोगायत्री पञ्चमीवर्धमाना सप्तमीप्रतिष्ठा अन्त्येद्वे अनुष्टुभौ मार्जनेविनियोगः प्रणवेनव्याहृतिभिर्गायत्र्याप्रणवान्तया। आपोहिष्ठेतिसूक्तेनमार्जनंचचतुर्थकम् १ ऋगन्तेऽर्धऋचान्तेवा पादान्तेवाऽपिमार्जयेत्। गायत्रीशिरसाचान्तेमार्जयित्वाऽघमर्षणम् २ ऋतंचेतितृचस्यमाधुच्छन्दसोऽघमर्षणोभाववृत्तमनुष्टुप् अघमर्षणेविनि० दक्षिणहस्तेजलंकृत्वाऋतंचेतिऋक्त्रयंद्रुपदेतिऋचंवाजप्त्वादक्षिणनासयापापपुरुषंनिरस्यतज्जलंनावलोक्यवामभागेक्षितौक्षिपेत् **अथार्घ्यदानम्**—आचम्य गायत्र्याविश्वामित्रःसवितागायत्री श्रीसूर्यायार्घ्यदानेवि० प्रणवव्याहृतिपूर्वयागायत्र्यातिष्ठन्सूर्योन्मुखः जलाञ्जलिंत्रिःक्षिपेत् कालातिक्रमेप्रायश्चित्तार्थंचतुर्थम् असावादित्योब्रह्मेतिप्रदक्षिणंभ्रमन्जलंसिञ्चेत् अर्घ्याञ्जलौतर्जन्यङ्गुष्ठयोगोनकार्यः इदमर्घ्यदानंप्रधानमित्येके अङ्गमितिपरे **अथगायत्रीजपः**—प्राणायामं कृत्वा गायत्र्याविश्वामित्रःसवितागायत्री जपेवि० तत्सवितुर्हृदयायनमः वरेण्यंशिरसेस्वाहा भर्गोदेवस्यशिखायैवषट् धीमहिकवचायहुम् धियो

योनोनेत्रत्रयायवौषट् प्रचोदयात्अस्त्रायफट् इतिषडङ्गन्यासःकार्यःनवा कार्योन्यासविधेरवैदिकत्वादितिगृह्यपरिशिष्टेस्पष्टम् एतेनाक्षरन्यासपाद-न्यासादीनांमुद्रादिविधेःशापमोचनादिविधेश्चतान्त्रिकत्वेनावैदिकत्वाद-नावश्यकत्वंवेदितव्यम् मन्त्रदेवतांध्यायेत् केचिद्गायत्र्यादिध्यानंवदन्ति आगच्छवरदेदेविजपेमेसन्निधौभव । गायन्तंत्रायसेयस्माद्गायत्रीत्वंततः स्मृता १ इतितामावाह्य योदेवःसवितास्माकंधियोधर्मादिगोचरे । प्रेर-येत्तस्यतद्भर्गस्तद्वरेण्यमुपास्महे १ इतिमन्त्रार्थंचिन्तयन्मौनीप्रातःसूर्या-भिमुखस्तिष्ठन्नामण्डलदर्शनात्सप्रणवव्याहृतिकायाःगायत्र्याअष्टशतमष्टा-विंशतिंदशकंवाजपेत् सायंवायव्याभिमुखआनक्षत्रदर्शनादितिविशेषः अनध्यायेऽष्टाविंशतिंप्रदोषेदशैवजपेदितिकारिकायाम् रुद्राक्षविद्रुमादि-मालाभिरङ्गुलीपर्वभिर्वाजपः अष्टशतंचतुःपञ्चाशत्सप्तविंशतिर्वामालाम-णयः उत्तरन्यासंकृत्वोपस्थानम् ॐजातवेदसे०।ॐतच्छंयो०।ॐनमोब्र-ह्मणइतिमन्त्रैःसायंप्रातश्चोपतिष्ठेदितिपरिशिष्टमतम् स्मृत्यन्तरे मित्रस्यचर्ष-णीत्यादिमित्रदेवताकैःप्रातः इमंमेवरुणेत्यादिभिर्वरुणपदोपेतैःसायंसू-र्योपस्थानमुक्तम् प्राच्यैदिशेनमइन्द्रायनमः आग्नेय्यैदिशे० अग्नयेनमः इत्यादिना दशदिग्वन्दनान्ते संध्यायैनमः गायत्र्यैनमः सावित्र्यै० सर-स्वत्यै० सर्वाभ्योदेवताभ्योनमइतिनत्वा उत्तमेशिखरेजातेभूम्यांपर्वतमूर्ध-नि । ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातागच्छदेवियथासुखम् १ इतिविसृज्य भद्रंनोअपि वातयमनः इतित्रिरुक्त्वाप्रदक्षिणंभ्रमन् आसत्यलोकादापातालादालोका-लोकपर्वतात् । येसन्तिब्राह्मणादेवास्तेभ्योनित्यंनमोनमः १ इतिभूम्यु-पसंग्रहंनमस्कृत्यद्विराचामेदिति

अथतैत्तिरीयाणांसंकल्पान्तंपूर्ववत् गायत्रींध्यात्वा आयातुवर-दादेवीअक्षरंब्रह्मसंमितम् । गायत्रींछन्दसांमातेदंब्रह्मजुषस्वमे १ सर्ववर्णे-महादेविसंध्याविद्येसरस्वति । अजरेअमरेदेविसर्वदेविनमोस्तुते २ओजो-सि सहोसि बलमसि भ्राजोऽसि देवानांधामनामासि विश्वमसिविश्वायुः सर्वमसिसर्वायुः अभिभूरोम्गायत्रीमावाहयामि सावित्रीमावाहयामि सरस्वतीमावाहया० छन्दऋषीनावाह० श्रियमा० ह्रियमावाहयामि इ-त्यावाह्यमार्जनंपूर्ववत् ॐआपोवाइदꣳसर्वंविश्वाभूतान्यापःप्राणावाआपः पशवआपोऽन्नमापोऽमृतमापःसम्राडापोविराडापःस्वराडापश्छन्दाꣳस्या-

पोज्योतीꣳष्यापोयजूꣳष्यापःसत्यमापःसर्वादेवताआपोभूर्भुवःसुवराप-आपॐमितिजलमभिमन्त्र्यसूर्यश्चेतिपूर्ववन्मन्त्राचमनम् दधिक्राव्णोअका-रिषमितिऋचमुक्त्वाआपोहिष्ठेतितिसृभिःहिरण्यवर्णाइतिपवमानःसुवर्ज-नइत्यनुवाकेनचऋगन्तेमार्जनान्तेऽघमर्षणंकृत्वानकृत्वावार्घ्यदानादिगा-यत्रीजपान्तमावाहनमन्त्रवर्ज्यंपूर्ववत् न्यासविधेरवैदिकत्वमुक्तमेव जपा-न्तेउपस्थानं ॐमित्रस्यचर्षणी०। ॐमित्रोजनान्०। ॐप्रसमित्र०। ॐयच्चि-द्धिते०। ॐयत्किंचेदं०। ॐकितवासोयद्रि०। इतिषड्भिरुपस्थाय प्राच्यै-दिशेयाश्चदेवताएतस्यांप्रतिवसन्त्येताभ्यश्चनमोनमइत्यादिनाअधरान्ताः षट्नत्वाअवांतरायैदिशेयाश्चदेवताइतिचनत्वानमोगङ्गायमुनयोर्मध्येइ-त्यादिनामुनिदेवान्नत्वासꣳस्रवंतुदिशोइतिमन्त्रंपठित्वागोत्राद्युच्चार्यपूर्वव-द्भूम्युपसंग्रहंनत्वापूर्ववत्संध्यांविसृजेदिति

अथकात्यायनानांसंध्याप्रयोगः—आचम्य भूःपुनातुभुवः पुनातुस्वःपुनातुभूर्भुवःस्वःपुनात्वित्यादिनापावनंकृत्वाअपवित्रःपवित्रोवे-तिविष्णुंस्मृत्वा आसनादिविधिंकृत्वाद्विराचम्यप्राणानायम्यपूर्ववत्संक-ल्प्य गायत्रींत्र्यक्षरांबालांसाक्षसूत्रकमण्डलुम्। रक्तवस्त्रांचतुर्वक्त्रांहंसवा-हनसंस्थिताम् १ ब्रह्माणींब्रह्मदैवत्यांब्रह्मलोकनिवासिनीम्। आवाहया-म्यहंदेवीमायान्तींसूर्यमण्डलात् २ आगच्छवरदेदेवित्र्यक्षरेब्रह्मवादिनि। गायत्रीछन्दसांमातर्ब्रह्मयोनेनमोस्तुते ३ इत्यावाह्यपूर्ववत्आपोहिष्ठेतितृचे-नमार्जयेत् सूर्यश्चेतिमन्त्रस्यनारायणऋषिःसूर्योदेवताअनुष्टुप्छन्दःआच-मनेविनियोगः सूर्यश्चेतिजलंप्राश्याचम्य आपोहिष्ठेतिनवऋङ्मार्जनंकु-र्यादितिकेचिदाहुः बहवस्तु संकल्पाद्यन्तेसूर्यश्चेतिमन्त्राचमनंकृत्वाऽऽपो-हिष्ठेतितिसृभिःप्रतिपादंमार्जनान्तेऽघमर्षणंकार्यं नतुमार्जनद्वयमित्याहुः सु-मित्र्यादुर्मित्र्याइतिद्वयोःप्रजापतिर्ऋषिःआपोदेवतायजुश्छंदःआदानप्र-क्षेपेवि० ॐसुमित्र्यानआपओषधयःसन्तुइतिजलमादायदुर्मित्र्यास्तस्मै-सन्तु योस्मान्द्वेष्टियंचवयंद्विष्मइतिवामभुविक्षिपेत् ऋतंचेतितृचेनद्रुप-देति त्रिरुक्तऋचावाघमर्षणंपूर्ववत् सायंप्रातश्चत्रिरर्घ्यदानंपुष्पयुतजलेन-पूर्ववत् मध्याह्नेसकृत् गायत्र्यापरितउक्षणम् अथोपस्थानम् उद्वयमुदुत्यमिति द्वयोःप्रस्कण्वःसूर्योनुष्टुप्गायत्र्यौ चित्रंदेवानामाङ्गिरसःकुत्सःसूर्यस्त्रिष्टुप् तच्चक्षुर्दध्यङ्ङाथर्वणःसूर्यःपुरउष्णिक् उपस्थाने० ॐउद्वयंतमस० १ ॐउदु-

त्र्यंजा० १ ॐचित्रंदे० १ ॐतच्चक्षुर्देवहितं० इतिऊर्ध्वबाहुःसूर्यमुदीक्षमाणो यथाशाखंपठेत् प्राणायामादिविधायन्यासमुद्रातर्पणादिविधिःकृताकृतः तेजोऽसीतिपरमेष्ठीप्रजापतिराज्यंयजुः आवाहने० ॐतेजोसिशुक्रमस्यमृतमसिधामनामासिप्रियंदेवानामनाधृष्टंदेवयजनमसि परोरजसइतिविमलःपरमात्मानुष्टुप् गायत्र्युपस्था० ॐगायत्र्यस्येकपदीद्विपदीत्रिपदीचतुष्पद्यपदसिनहिपद्यसेनमस्तेतुरीयायदर्शनायपदायपरोरजसेऽसावदोम् ततो गायत्रीजपान्तंपूर्ववत् ततःशक्तेनविभ्राडित्यनुवाकेनपुरुषसूक्तेनवाशिवसंकल्पेनवामण्डलब्राह्मणेनवोपस्थानंकार्यम् अत्रऋक्शाखोक्तवत्दिग्वन्दनं केचित्कुर्वन्ति ततउत्तमेशिखरे० देवागातुविदोगातुमितिमन्त्राभ्यांविसर्जनम् भूम्युपसंग्रहंनमस्कारादिपूर्ववत् इतिकात्यायनसंध्या

संध्याफलं तल्लोपप्रायश्चित्तादि च—संध्यामुपासतेयेतेनिष्पापाब्रह्मलोकगाः । अन्यकर्मफलंनास्तिसंध्याहीनेऽशुचित्वतः । जीवमानोभवेच्छूद्रोमृतःश्वाजायतेध्रुवम् । संध्यात्रयेकालातिक्रमेप्रायश्चित्तार्थमेकमर्घ्यमधिकंदत्त्वारात्रौप्रहरपर्यन्तंदिनोक्तकर्माणिकुर्यात् ब्रह्मयज्ञं सौरंचवर्जयेत् सर्वथासंध्यालोपेप्रतिसंध्यमेकोपवासोऽयुतमष्टोत्तरसहस्रं वागायत्रीजपः अत्यशक्तौ प्रतिसंध्यालोपेशतगायत्रीजपः द्व्यहंत्र्यहंलोपे तदावृत्तिः ततःपरंकृच्छ्रादिकल्प्यम्

होमाधिकारिकालादिनिर्णयः अथौपासनहोमः—स्वयंहोमोमुख्यः अशक्तौपत्नीपुत्रःकुमारीभ्राताशिष्योभागिनेयोजामाताऋत्विग्वा पुत्रादिर्दम्पत्योःसंनिधानेएकतरसंनिधानेवाजुहुयात् त्यागंयजमानःपत्नीवाकुर्यात् तस्याअसंनिधौतदाज्ञयाऋत्विगादिरपि पत्न्याऋतुप्रसवोन्मादादिदोषेतुतदाज्ञांविनापिऋत्विगादिस्त्यागंकुर्यात् स्वयंहोमेफलंयत्स्यादन्यैर्होमेतदर्धकम् । पर्वणितुस्वयमेवजुहुयात् तत्रप्रातःसूर्योदयात्प्राक् सायंसूर्यास्तात्प्राक् अग्नीनांगृह्याग्नेर्वा[1]प्रादुष्करणंकृत्वासूर्योदयास्तोत्तरं होमःकार्यः प्रादुष्करणकालातिक्रमेॐभूर्भुवःस्वःस्वाहेतिमन्त्रेणस्रुवाज्याहुतिरूपंसर्वप्राय[2]श्चित्तमाज्यसंस्कारपूर्वकंकृत्वाहोमः सूर्योदयोत्तरंदशघटि-

---

१ प्रादुष्करणनामाग्निप्रज्वलनम् ॥ अस्यानुकल्पकर्तृनाह । दुहित्रा स्नुषया वाग्निविहारो न विरुध्यते ॥ निर्लेपनं च पात्राणामुपलेपनमर्चनमिति । विहारो विहरणं प्रादुष्करणमिति यावत् इत्याचारार्के । २ प्रायश्चित्तविशेषेण यत्र नोक्तो भवेद्विधिः ॥ होतव्याज्याहुतिस्तत्र भूर्भुवःस्वरितीतिचेत्याचारार्के ।

कापर्यन्तंप्रातर्होमकालोमुख्यः ततआसायंगौणः सायंनवनाडिकापर्यन्तं मुख्यः ततआप्रातर्गौणः मुख्यकालातिक्रमेकालातिक्रमनिमित्तप्रायश्चित्तपूर्वकममुकहोमंकरिष्यइतिसंकल्प्याज्यंसंस्कृत्यस्रुचिचतुर्गृहीतंगृहीत्वा सायंकालेदोषावस्तर्नमःस्वाहेतिहुत्वाप्रातस्तुप्रातर्वस्तर्नमःस्वाहेतिहुत्वाहौम्यंसंस्कृत्यनित्यहोमः श्रौतहोमंकृत्वास्मार्तहोमः केचित्स्मार्तहोमंपूर्वमाहुः आधानेपुनराधानेसायमुपक्रमोहोमः सायंप्रातर्होमयोर्द्रव्यैक्यंकर्त्रैक्यंच प्रातर्यजमानःकर्ताचेत्कर्तृभेदोनदोषाय **अथाश्वलायनस्मार्तहोमः**—आचम्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंसायमौपासनहोमंप्रातरौपासनहोमंवामुकद्रव्येणकरिष्ये चत्वारिशृंगेतिध्यात्वासोदकहस्तेनत्रिःपरिसमुह्यपरिस्तीर्यत्रिःपर्युक्ष्य होमद्रव्यंसमिद्युतमुत्तरतःस्थितंदर्भेणावज्वल्य प्रोक्ष्यत्रिःपर्यग्निकृत्वाऽग्नेःपश्चिमतोदर्भेषुनिधाय विश्वानिनइत्यभ्यर्च्यप्रजापतिंमनसाध्यायन्समिधमग्नौप्रक्षिप्यतथैवज्वलयित्वासमिधिदीप्तायांशततण्डुलैरग्नयेस्वाहेतिसायंप्रथमाहुतिः सूर्यायस्वाहेतिप्रातःप्रथमाहुतिः शताधिकतण्डुलैःप्रजापतयइतिमनसोच्चार्यहोमत्यागाभ्यांद्वितीयाहुतिरुभयकाले परिस्तरणंविसृज्यपरिसमूहनपर्युक्षणेकृत्वोपस्थानम् अग्नआयूंषीतितिसृणांशतंवैखानसाअग्निःपवमानोगायत्री अग्न्युपस्थानेविनियोगः अग्नेत्वन्नइतिचतसृणां गौपायनालौपायनावाबन्धुः सुबन्धुःश्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुश्चाग्निर्द्विपदाविराट् अग्न्युपस्थानेवि० प्रजापते हिरण्यगर्भःप्रजापतिस्त्रिष्टुप् प्रजापत्युपस्थानेविनियोगः तंतुंतन्वन्देवाअग्निर्जगती यद्वा देवाःप्रजापतिर्जगती उपस्थानेविनियोगः हिरण्यगर्भोहिरण्यगर्भःप्रजापतिस्त्रिष्टप् प्रजापत्युप० इतिवायव्यदेशेतिष्ठन्नुपस्थायउपविश्यमानस्तोकइत्यादिनाविभूतिधारणंक्वचिदुक्तम् विष्णुंस्मृत्वा अनेनहोमकर्मणापरमेश्वरःप्रीयतामित्यर्पयेत् प्रातस्तु सूर्योनोदिवःसौर्यश्चक्षुःसूर्योगायत्री सूर्योप० उदुत्यंकाण्वःप्रस्कण्वःसूर्योगायत्री सूर्योप० चित्रंदेवानामाङ्गिरसःकुत्सःसूर्यस्त्रिष्टुप् सूर्योप० नमोमित्रस्यसौर्योभितपाःसूर्योजगती सूर्यो० इतिचतुर्भिः पूर्वोक्तैस्त्रिभिःप्राजापत्यैश्चोपस्थानम् केचित्प्रातस्तंतुं तन्वन्नितिनपठन्ति पत्नीकुमारीकर्तृकहोमे ध्यानोपस्थानादौमन्त्रावर्ज्याः

---

१ बौधायनः । व्रीहीणां वा यवानांवा शतमाहुतरिष्यत इति । **संग्रहे** द्रवंहविःस्रुवेणैव पाणिना कठिनं हविः ॥ अंगुल्यग्रैर्न होतव्यं न कुर्वांगुलिभेदनम् ॥ अंगुल्युत्तरपार्श्वेण होतव्यमिति तु स्मृतिरित्याचारार्के ॥

अथहिरण्यकेशीयानां पूर्वोक्तसंकल्पाद्यन्ते यथाहतद्वसवइतिपरिसमुह्यपरिस्तीर्य अदितेऽनुमन्यस्वेतिदक्षिणतःप्राचीनंपर्युक्षेत् अनुमतेऽनुमन्यस्वेतिपश्चादुदीचीनम् सरस्वतेऽनुमन्यस्वेतिउत्तरतःप्राचीनम् देवसवितःप्रसुवेतिसर्वतः तूष्णींसमिधमाधायहोमादिप्राग्वत् अदितेऽन्वमंस्थाः अनुमतेन्व० सरस्वतेन्व० देवसवितःप्रासावीरितिपूर्ववत्परिषेचनम् उदुत्यंचित्रंदेवानामितिप्रातरुपस्थानम् अग्निर्मूर्धादिवइतित्वामग्नेपुष्करादधीतिद्वाभ्यांसायमुपस्थानम् **आपस्तम्बानां** सायमग्नयेस्वाहाऽग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहेतिद्वेआहुती प्रातस्तुसूर्यायस्वाहाऽग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहेति विशेषः शेषंहिरण्यकेशीयवत् **अथकात्यायनानां** सायमस्तमितेहोमः प्रातःसूर्येऽनुदितेहोमः तत्रप्रातरुपस्थानान्तांसंध्यांकृत्वाहोमान्तेगायत्रीजपादिसंध्यासमापनम् तत्रपूर्ववत्संकल्पान्तेउपयमनात्कुशानादायसव्येकृत्वादक्षिणकरेणतिस्रःसमिधोऽग्नावाधायमणिकोदकेनपर्युक्ष्याग्निमर्चयित्वाऽग्नयेस्वाहाप्रजापतयेस्वाहेतिसायं दध्नातण्डुलैर्वाहुत्वाप्रातस्तथैवसूर्यायप्रजापतयेचजुहुयात् समास्त्वेत्यनुवाकेनसायमुपस्थानं प्रातस्तुविभ्राडित्यनुवाकेन अत्रदधिहोमादौसंस्रावप्राशनमाहुः होमलोपेऽष्टोत्तरसहस्रगायत्रीजपः मुख्यकालातिक्रमेअनादिष्टहोमः **अथहोमद्रव्याणि** व्रीहिश्यामाकयवानांतण्डुलाःपयोदधिसर्पिर्यवव्रीहिगोधूमप्रियंगवःस्वरूपेणापिहोम्याः तिलास्तुस्वरूपेणैव तण्डुलादयःशतसंख्याहस्तेनहोतव्याः दध्यादिद्रवद्रव्यंस्रुवेण सर्वत्रोत्तराहुतिःपूर्वतोभूयसी समिधश्चार्कपलाशखदिरापामार्गपिप्पलोदुम्बरशमीदूर्वादर्भमयादशद्वादशाङ्गुलाःसत्वचः वटप्लक्षबिल्वादिजाहेमाद्रौ होमाहुत्योःसंसर्गे यत्रवेत्थेतिमन्त्रेणाग्नयेसमिद्धोमः **होमलोपे प्रायश्चित्तादि**—नित्यहोमेत्वतिक्रान्तेआज्यंसंस्कृत्यचतुर्गृहीत्वा मनोज्योतिर्जुषतामितिजुहुयात् द्वादशदिनपर्यन्तंहोमलोपेइदमेवप्रायश्चित्तम् ततःपरमग्निनाशः एवंहोमलोपप्रायश्चित्तंकृत्वातिक्रान्तहोमार्थंद्रव्यंसंस्कृत्यसायंप्रातःक्रमेणद्वेद्वेआहुतीदिनगणनयाजुहुयात् अग्निसूर्यप्रजापतीनुपतिष्ठेन्नवाजुहुयात्प्रायश्चित्तेनचारितार्थ्यात् सूतकादिनाहोमलोपेऽप्येवम् हिरण्यकेशीयानामप्येवम् आपस्तम्बादीनांत्रिरात्रात्परमग्निनाशोभवतीतिसूतकेऽपिस्वयंहोमःकार्यः समारोपोत्तरंसूतकपाते प्रत्यवरोहासंभवेनत्रिरात्रंहोमलोपेपुनराधानम् **अथसमस्यहोमः—**

सायंप्रातर्होमौसमस्यकरिष्ये पूर्ववत्सायंकालहोमान्तंकृत्वापयुक्ष्यपुनर्द्रव्यंसंस्कृत्यसमिधंप्रक्षिप्यसूर्यप्रजापत्याहुतीदत्त्वाहविष्पांतमित्युपतिष्ठेत् हविष्पांतमितिपञ्चर्चस्यवामदेवःसूर्यवैश्वानरौत्रिष्टुप् नित्यवत्प्रजापत्युपस्थानम् **अथपक्षहोमशेषहोमौ**—प्रतिपदि अद्यसायमारभ्यचतुर्दशीसायमवधिकान्पक्षहोमांस्तन्त्रेणकरिष्ये सायंतण्डुलान्पात्रद्वयेवृद्धिक्षयानुसारेणचतुर्दशादिवारंगृहीत्वाहोमकालेऽग्नयेस्वाहेतिसर्वान्पूर्वपात्रस्थानेकदैवहुत्वाद्वितीयपात्रस्थान्प्रजापतयेतथैवजुहुयात् एवंद्वितीयायांप्रातरद्यावधिपर्वप्रातरवधिकान्पक्षहोमांस्तन्त्रेणकरिष्यइत्यादिसायंवत् विशेषस्तुप्रथमपात्रस्थान्सूर्यायस्वाहेतिजुहुयात् द्वितीयपात्रस्थान्प्रजापतये हुत्वोभयत्रसमिदेकोपस्थानादिसकृत् पक्षमध्येआपत्प्राप्तौ तत्सायंकालाचतुर्दशीसायंपर्यंतान् शेषहोमान्सायंपक्षहोमवद्धुत्वा पर्वप्रातर्होमान्तान्प्रातर्जुहुयात् सर्वथापर्वसायंहोमःप्रतिपत्प्रातर्होमश्चपृथगेव इतिपक्षहोमशेषहोमौ पक्षमध्येआपन्निवृत्तावपकृष्टाहोमाःपुनःकार्याः संततपक्षहोमत्रयेऽग्निनाशात्तृतीयेपक्षेप्रतिदिनंहोमः सर्वथापन्निवृत्त्यभावेयावज्जीवं पक्षहोमाः **अथसमारोपः**—अयंतेयोनिरित्यस्यविश्वामित्रोऽग्निरनुष्टुप् अग्निसमारोपेवि० अनेनमन्त्रेणहोमोत्तरमरणीमश्वत्थसमिधंवाप्रताप्याग्निसमारोहंतत्रभावयेत् होमादिकालेअरणींनिर्मथ्यप्रत्यवरोहेतिमन्त्रेणस्थण्डिलेऽग्निंप्रतिष्ठापयेत् समित्समारोपेश्रोत्रियागारादग्निंप्रतिष्ठाप्यप्रत्यवरोहेतिमन्त्रेणतांसमिधमग्नावादध्यात् सूत्रान्तरे आजुह्वानउद्बुध्यस्वेतिमन्त्राभ्यांप्रत्यवरोहणम् प्रत्यहंसमारोपादिद्वादशदिनमेव[1] पर्वणिसायंहोमकालपर्यन्तंप्रत्यवरोहणाभावेऽग्निनाशइतिकेचित् समारोपप्रत्यवरोहौयजमानकर्तृकावेव तेनसमारोपोत्तरंपर्वण्याशौचप्राप्तौप्रत्यवरोहासंभवादग्निनाशः इदमापस्तम्बादिपरम् आश्वलायनानांतु द्वादशरात्रमध्येपर्वणिप्रत्यवरोहाभावेऽपिनाग्निनाशः किंतुद्वादशरात्रोत्तरंहोमलोपएवेत्यपरे राजक्रान्त्यादिसंकटेऋत्विग्द्वारापिसमारोपादि केचिदृत्विगाद्यभावेनानन्यगतिकत्वे आशौचपातात्पूर्वंपर्वहोमसहितानपिहोमानपकृष्यकृत्वानकृत्वावा

---

१ द्वादशदिनमेव एतदनन्तरं "समारोपप्रत्यवरोहौ यजमानकर्तृकावेव तेन समारोपोत्तरमाशौचप्राप्तौ प्रत्यवरोहासंभवादग्निनाशः। एतन्निदिनंहोमलोपे विहितपुनराधानानामापस्तम्बादीनामेव आश्वलायनानांतुद्वादशदिनं होमलोपे एवाग्निनाशः। राजक्रांत्यादिसंकटे" इति प्राचीनपुस्तके पाठान्तरम् ॥

समारोपंकृत्वासूतकान्तेप्रत्यवरोहःकार्योनात्रपर्वोल्लङ्घनदोषइत्याहुः समारोपोत्तरंदंपत्योःप्रवासेसीमानद्योरुल्लङ्घनकाले उभाभ्यामन्यतरेणवासमिदावन्वारम्भःकार्यः अन्यथाग्निनाशः **यजमानस्यैवप्रवासेकृत्यम्**— अभयंवोभयंमेस्त्वितिअग्निमुपस्थायप्रवासंगच्छेत् ततआगत्यगृहा माबिभीतोपवःस्वस्त्येवास्मासुचप्रजायध्वंमाचवोगोपतीरिषदितिमन्त्रेणस्वगृहंनिरीक्ष्य गृहानहंसुमनसःप्रपद्येवीरघ्नोवीरवतःसुवीरान् । इरांवहंतोघृतमुक्षमाणास्तेष्वहंसुमनाःसंविशामीतिगृहंप्रविश्य शिवंशग्मंशंयोःशंयोरितिपुनस्त्रिरनुवीक्ष्य नित्यहोमान्तेअभयंवोभयंमेस्त्वित्यग्निमुपतिष्ठेत् ज्येष्ठपुत्रशिरःपाणिभ्यांपरिगृह्यअङ्गादङ्गात्संभवसीतिमन्त्रंजपित्वामूर्धानंत्रिर्जिघ्रेत् एवमितरपुत्राणामप्रत्तकन्यानांतूष्णींजिघ्रेत् प्रवासादागतंप्रति ज्ञातमपिअप्रियंतद्दिनेनवदेयुः प्रोषितेपत्यौपत्नीस्मार्तहोमौस्वयंकृत्वा दर्शपूर्णमासस्थालीपाकपिण्डपितृयज्ञान्विप्रेणकारयेत् अनुगतप्रायश्चित्तादिपत्न्यांरजस्वलायामपिऋत्विक्कुर्यात् पुनःसंधानंतुपत्यौप्रोषितेनभवेत् नैमित्तिका जातेष्टिगृहदाहेष्टयोपिनभवन्ति प्रायश्चित्तेष्टेःपूर्णाहुतिः **अथौपासनाग्न्यनुगमने** गृह्याग्नेरनुगमप्रायश्चित्तंकरिष्येइतिसंकल्प्यआयतनस्थंभस्मदूरीकृत्योपलेपादिकृत्वाग्निंप्रतिष्ठाप्याज्यंसंस्कृत्य अयाश्चेतिमन्त्रेणैकामाज्याहुतिंसर्वप्रायश्चित्तंचहुत्वादंपत्योरन्यतरेणापरहोमकालपर्यंतमुपोषितेनस्थातव्यम् एवंद्वादशरात्रपर्यन्तम् केचिदुपवासमयाश्चेतिहोमंवाकुर्यात् नद्वयमित्याहुः एतद्वृत्तिकारमतम् केचित्तु यद्यग्न्यनुगमनेहोमकालद्वयातिक्रमस्तदानष्टाग्निसंधानम् तत्रत्रिरात्रमग्निनाशेप्राणायामशतम् ततआविंशतिरात्रमेकदिनोपवासः ततआमासद्वयंत्रिरात्रोपवासः ततऊर्ध्वंसंवत्सरपर्यन्तंप्राजापत्यकृच्छ्रम् ततःप्रतिवर्षंकृच्छ्रावृत्तिः एवंप्रायश्चित्तंकृत्वाआधानोक्तसंभारान्निधाय नष्टस्यगृह्याग्नेःप्रायश्चित्तंकरिष्येइतिसंकल्प्यायाश्चेत्याज्येनस्रुवाहुतिपत्न्युपवासादिपूर्ववत् लाजहोमादिकंवा एवंद्वादशरात्रपर्यन्तमग्न्युत्पत्तिरित्याहुः द्वादशदिनोत्तरंविच्छेदप्रायश्चित्तंहोमादिद्रव्यदानंचकृत्वाविवाहोमादिविधिनायथास्वस्वगृह्यंपुनःसंधानम् अथान्वाहिताग्नेः प्राग्यागादनुगतौअयाश्चेतिपूर्ववदग्निमुत्पाद्यपुनरन्वाधानंकृत्वा भूर्भुवःस्वरित्युपस्थायसर्वप्रायश्चित्तंहुत्वास्थालीपाकंकुर्यात् अन्वाधानोत्तरंप्रयाणप्राप्तौतुभ्यंताअंगिरस्तमइत्याज्याहुतिमग्नयेहुत्वासर्वप्रायश्चित्तंहु-

त्वाग्निंसमारोप्यगच्छेत् **पुनराधेयप्रायश्चित्तादिविचारः**—समारूढसमिन्नाशेपुनराधेयमिष्यते । उपलेपादिकंकृत्वानष्टाग्निप्रायश्चित्तं पुनराधेयंचसंकल्प्यआधानोक्तसंभारान्निधायाग्निंप्रतिष्ठाप्यअयाश्चेतिस्रुवाज्याहुतिंसर्वप्रायश्चित्तंचजुहुयादितिपुनराधेयम् स्वाग्निभ्रमेणान्याग्नौ स्वयंयजनेस्वाग्नावन्ययजनेवापथिकृत्स्थालीपाकंकरिष्यइतिसंकल्प्यचरुः कार्योऽथवापथिकृत्स्थानेपूर्णाहुतिंहोष्यामीतिसंकल्प्यस्रुचिद्वादशवारंचतुर्वारंवाज्यंगृहीत्वाअग्नयेपथिकृतेस्वाहेतिजुहुयात् विवाहोत्तरमाधानोत्तरंवापौर्णमास्यांस्थालीपाकारम्भः प्रतिपदियागोऽतिक्रान्तश्चेदागामिपर्वपूर्वतिथिषुचतुर्थीनवमीचतुर्दशीद्वितीयापञ्चम्यष्टमीर्विहायकार्यः नात्रकालातिक्रमप्रायश्चित्तम् अन्वाधानोत्तरंप्रतिपदीष्टकरणेतृतीयादितिथिषुसर्वप्रायश्चित्तंहुत्वापुनरन्वाधाययागः द्वितीयपर्वप्राप्तावतीतेष्टिःपथिकृच्चरुपूर्वकंपर्वणिकार्या तत्राप्यतिक्रमे द्वितीयप्रतिपदिलुप्तेष्टेःपादकृच्छ्रंकृत्वा प्राप्तकालयागः द्वितीययागस्यापिआगामितिथिषुलोपे तत्पर्वणिपादकृच्छ्रपथिकृत्पूर्वकंद्वितीययागः तत्राप्यतिक्रमे तृतीयप्रतिपदिअर्धकृच्छ्रंयागद्वयस्यकृत्वाप्राप्तयागः तृतीययागस्योक्ततिथावर्धकृच्छ्रपथिकृत्पूर्वकंचतुर्थपर्वणिवाअकरणेअग्निनाशात्पुनराधेयम् अत्रपुनराधेयस्वरूपंसंभारनिधानपूर्वकमयाश्चेतिस्रुवाज्याहुतिरित्यन्वारूढसमिन्नाशस्थलेउक्तमेव पुनराधानं तुविवाहहोमादिरूपंपुनराधेयाद्भिन्नम् आयतनाद्बहिःशम्यापरासात्प्राक् वह्निपाते इदंतएकमित्यृचातमायतनेप्रक्षिप्यसर्वप्रायश्चित्तंजुहुयात् पर्वणि व्रतलोपेऽग्नयेव्रतपतयेचरुःपूर्णाहुतिर्वा पर्वणिदंपत्योरन्यतराश्रुपातेऽग्नये व्रतभृतेचरुःपूर्णाहुतिर्वा पवित्रनाशेऽग्नयेपवित्रवतेचरुःपूर्णाहुतिर्वा अन्वाधानेष्टिमध्येचन्द्रग्रहणेअत्राहगोरितिचन्द्रायाज्यंहुत्वानवोनवोइत्युपस्थायेध्माधानादियागः सूर्योपरागे उद्वयमितिसूर्यायाज्यंहुत्वाचित्रंदेवानामित्युपस्थानम् अन्वाधानोत्तरंस्वप्रेरेतोविसर्गे इमंमेवरुणतत्त्वायामीतिवरुणायद्वेआज्याहुतीरविपूजापुनर्मामैतिसौत्रमन्त्रयोर्जपश्च बुद्ध्यारेतोविसर्गेऽग्निव्रतपतिचरुः अन्यदास्वप्रेरेतोविसर्गेसूर्यनमस्कारत्रयम् इध्माधानोत्तरंहविर्दोषे दुष्टस्थानेआज्यंप्रतिनिधिंकृत्वायागंसमाप्यदुष्टंजलेत्यक्त्वान्वाधानादिस्तद्देवताकःपुनर्यागः इध्माधानात्पूर्वंहविर्दोषे तद्देवताकंहविःपुनरुत्पाद्ययागः स्विष्टकृदर्थहविर्दोषे आज्येनस्विष्टकृतंकुर्यात् अङ्गहविर्दोषे

तदाज्यंपुनरुत्पादयेत् **हविर्दोषास्तु** प्रच्युतनखकेशैः कीटैरक्तास्थिविण्मूत्रश्लेष्माद्यैर्वीभत्सितैश्च मार्जारनकुलकाकैर्मुखजलबिन्दुघर्मनासिकामलाश्रुकर्णमलैः सूतिकारजस्वलाचाण्डालादिदृष्टिभिश्चसंसर्गाः देवताहविर्मन्त्रादिविपर्यासे यद्वोदेवाइतिमरुद्भ्यआज्यहोमः कृत्स्नहविर्दाहेतद्धविरुत्पाद्यसएवयागोनतुपुनर्यागः **निमित्तविशेषेण प्रायश्चित्तानि**-पूर्वादिचतुर्दिक्षुचरूत्सेके अग्नयेयमायवरुणायसोमायेतिक्रमेणहुत्वासर्वतउत्सेके चतुर्भ्योऽपिहुत्वा कोणेषूत्सेकेऽव्याहृतीर्हुत्वा चरुमाप्यायस्वसंतेपयांसीति मन्त्राभ्यामाज्येनाप्याययति अग्नौमिन्दाहुतीचद्वेइतिकेचित् स्वगृह्याग्नेरन्यगृह्याग्निनासंसर्गे उभौयजमानौयुगपत्तमग्निंसमारोप्योभौप्रत्यवरोहणंकृत्वाऽग्नयेविविचयेचरुंकुर्याताम् शवाग्निनासंसर्गेऽग्नयेशुचयेचरुः पचनाग्निनासंसर्गेसंवर्गायाग्नयेचरुः सर्वत्रसंसर्गे समारोपप्रत्यवरोहणोत्तरंचरुः स्वयमग्निप्रज्वलने उद्दीप्यस्वजातवेदो० । मानोहिंसीर्जातवेदोगामश्वंपुरुषं जगत् । अबिभ्रदग्नआगहिश्रियामापरिपातयेतिद्वाभ्यांद्वेसमिधावग्नयेजुहुयात् सर्वत्रविध्यपराधे साङ्गतार्थंसर्वप्रायश्चित्तम् गृहदाहेऽग्नयेक्षामवते चरुः एवमन्यान्यपिप्रायश्चित्तानिबह्वृचब्राह्मणादिषूक्तानिज्ञेयानि यत्रतु प्रायश्चित्तविशेषोनोक्तस्तत्रसर्वप्रायश्चित्तम् भूर्भुवःस्वरित्यनेनाज्याहुतेःसर्वप्रायश्चित्तसंज्ञा

अथाग्न्युपघातनिमित्तानि—श्वशूकररासभकाकसृगालमर्कटशूद्रान्त्यजपतितकुणपसूतिकारजस्वलाभिःपुरीषमूत्ररेतोऽश्रुपूयश्लेष्मशोणिताऽस्थिमांसादिभिरन्यैर्वाजुगुप्सितैरारोपितारणिस्पर्शेऽग्नेःस्पर्शेवाऽग्निनाशः तत्रारणिगतेवह्नौनष्टेपुनराधेयमग्नेःस्पर्शेपुनराधानम् यद्वा ॐपुनस्त्वादित्यारुद्रावसवःसमिन्धतांपुनर्ब्रह्माणोवसुनीथयज्ञैः । घृतेनत्वंतन्वंवर्धयस्वसत्याःसन्तुयजमानस्यकामाःस्वाहा । आदित्यरुद्रवसुब्रह्मभ्यइदंनममेतिसमिद्धोमः स्रुवेणाज्याहुतिर्वा अग्नौजलोपघातेऽपीदमेव स्वस्यजीविनो मृतशब्दश्रवणेऽग्नयेसुरभिमतेचरुःपूर्णाहुतिर्वा प्रधानाहुतीनांस्विष्टकृता संसर्गेसर्वप्रायश्चित्तम् पिण्डपितृयज्ञेअतिप्रणीतनाशेतत्राहोमपक्षेसर्वप्रायश्चित्तम् होमपक्षेपुनःप्रणयनमपि आपस्तम्बानांप्रायश्चित्तान्तेप्रणयनमेव नित्यम् पिण्डपितृयज्ञलोपेवैश्वानरश्चरुः सप्तहोत्राख्यमहाहविर्होतेत्यादिमन्त्रैःपूर्णाहुतिर्वा श्रवणाकर्मसर्पबल्याश्वयुज्याग्रयणप्रत्यवरोहणकर्मणाम-

न्यतमलोपेप्राजापत्यकृच्छ्रम् अकृताग्रयणस्यनवान्नभक्षणेऽग्नयेवैश्वानरा-यचरुः अष्टकालोपेउपवासः पूर्वेद्युःश्राद्धलोपेऽप्युपवासः उपवासप्रत्या-म्नायएकविप्रभोजनंवा अन्वष्टक्यालोपे एभिर्द्युभिःसुमनाएभिरिन्दुभिरि-तिऋचःशतंजपः सर्वत्रचरुस्थानेपूर्णाहुतिः दर्शपूर्णमासानारम्भे आल-स्यादिनापूर्णाहुतिकरणेतु यागपर्याप्तंव्रीह्याज्यंदेयमितिगृह्याग्निसागरे निषि-द्धतिथ्यादौस्वभार्यागमने अयाज्ययाजने लशुनादिगणिकान्नाद्यभोज्यभोज-ने निषिद्धप्रतिग्रहे पुनर्मामैत्विन्द्रियं० इमेयेधिष्ण्यासइतिद्वाभ्यामाज्यहो-मःसमिद्धोमोवाजपोवा गृहोपरिकपोतोपवेशने देवाःकपोतइतिपञ्चर्चसू-क्तजपःप्रत्यृचमाज्यहोमोवापाकयज्ञतन्त्रेण दुःस्वप्नदर्शने योमेराजन्युज्योवे-तिऋचासूर्योपस्थानम् आतुरत्वनाशाययक्ष्मरोगनाशायवामुञ्चामित्वेति सूक्तेनप्रत्यृचंचरोर्होमः यक्ष्मनाशायेदंनममेतिपञ्चसुत्यागः षष्ठंस्विष्टकृ-दिति प्रोक्षणीप्रणीतास्थजलानांविन्दुपातेस्रावेवा आपोहिष्ठेतितृचेनपुनःपू-रणम् ततंमेअपस्तदुतायतेइत्यृचाज्याहुतिः इध्माधानलोपे तस्याज्यभागो-त्तरंस्मरणे विपर्यासप्रायश्चित्तंकृत्वेध्माधानंचकृत्वाप्रधानयागः प्रधानया-गोत्तरंस्मरणेऽग्निसमिन्धनरूपद्वारस्याभावाल्लोपएवेतिप्रायश्चित्तेनैवसिद्धिः अन्याङ्गेष्वप्येवमूह्यम्

अथाग्निनाशकानि—दम्पत्योरन्यतरोऽग्निसमीपेउदयास्तमय-कालेवसेत् उभौदंपतीगृहसीमांग्रामसीमांवानदींवोल्लङ्घ्यहोमकालेबहिर्व-सेतांतदापुनराधानम् अग्नीनामजस्रहरणेशम्यापरासात्प्रागुच्छ्वासेऽग्निना-शः कर्मार्थंहरणेऽग्नीनांनानुच्छ्वासादिचोद्यते आत्मसमारोपणपक्षेऽप्सुम-ज्जनेमैथुनेशूद्रादिस्पर्शनेऽग्निनाशः पत्न्यनेकत्वेऽपिएकस्यामपिहोमकालेगृ-हसीम्नोर्बहिर्गतायामग्निनाशः ज्येष्ठायामग्निसमीपस्थायांकनिष्ठयासहयज-मानप्रवासोनदोषाय दंपतीउभावपिग्रामगृहयोःसीम्नोर्बहिर्गत्वा होमका-लात्पूर्वमागतौचेन्नदोषः यजमानेऽग्निसमीपस्थेऽपिहोमकालेपत्न्याग्रामा-न्तरस्थितौपुनराधानमाहुः प्रवासेऽन्यतरेणसमारूढाग्नेरन्वारम्भासत्त्वेन-दीसीम्नोरुल्लङ्घनेपुनराधानम् अग्निंविहाययजमानस्यशतयोजनगमनेवर्ष-पर्यन्तंस्वयंहोमाभावेवाग्निनाशः तत्रपुनराधानंपवित्रेष्टिर्वा विनाग्निभिर्य-दापत्नीनदीमम्बुधिगामिनीम् । अतिक्रमेत्तदाग्नीनांविनाशःस्यादिति श्रुतिः १ अग्निसमीपेपत्यौपत्न्यन्तरेवापत्न्यानदीलङ्घनेदोषोन पतिप्रवा-

सेपत्न्याअग्निभिःसहसीमोल्लङ्घनेऽग्निनाशः एवंपत्युरपिपत्नीप्रवासे जले-नहेतुनाग्निरुपशान्तश्चेत्पुनराधेयम् तदेवपुनराधेयमग्नावनुगतेसति । असमाधायचेत्स्वामीसीमामुल्लङ्घ्यगच्छति १ समारोपणंविनाशम्या-परासादूर्ध्वमग्नीनांहरणेनाशः रजोदोषेसमुत्पन्नेसूतकेमृतकेऽपिवा । प्रव-सन्नग्निमान्विप्रःपुनराधानमर्हति १ बह्वीनामपिचैकस्यामुदक्यायांनतु व्रजेत् । एकादशेचतुर्थेऽह्निगन्तुमिच्छेन्निमित्ततः २ नचाग्निहोमवेला-यांप्रवसेन्नचपर्वणि । होमद्वयात्ययेदर्शपूर्णमासात्ययेपुनराधेयमापस्तम्बा-दिविषयम् पचनाग्नौपचेदन्नंसूतकेमृतकेऽपिवा । अपक्त्वातुवसेद्रात्रिंपुनरा-धानमर्हति १ इदंकात्यायनादिपरम् पत्नीप्रवासेपुनराधानमुक्तंतदेकभा-र्यस्य बहुभार्यस्यतुज्येष्ठाप्रवासएवपुनराधानमितिकेचित् एतेषुनिमित्तेषु स्थितानग्नीनुत्सृज्यान्येषामाधानम् आराढुपकारकाङ्गलोपेकर्मसमाप्तेः प्राक्प्रायश्चित्तंकृत्वातदङ्गंकुर्यात् कर्मसमाप्तौप्रायश्चित्तमेवनाङ्गावृत्तिः सन्निपत्त्योपकारकाङ्गस्यद्रव्यसंस्काररूपस्यलोपे प्रधानात्प्राक्तत्कार्यम् प्र-धानोत्तरंप्रायश्चित्तमेवनावृत्तिः मृतायैपत्न्यैदाहायार्धाग्निंदत्त्वावशिष्टा-ग्नौसायंप्रातर्होमस्थालीपाकाग्रयणानिकुर्यात् कौस्तुभेतुअर्धाग्निदानादिक-मुक्त्वाविधुरस्यापूर्वाधानप्रकारस्तस्यविच्छेदेपुनराधानप्रकारश्चोक्तः तत्रा-धानप्रकारोऽवशिष्टाग्नेःप्रागेवोमाङ्नाशपरः यद्वाश्रौताग्निषुभार्यायैअर्धाग्नि-दानंकृत्वाउत्सर्गेष्ट्यापूर्वाग्नीन्परित्यज्यपुनराधानंकृत्वाग्निहोत्रंकार्यमित्युक्तं तद्वदत्रापिउत्सर्गेष्ट्यापूर्वाग्नित्यागोत्तरमपूर्वाधानंकौस्तुभेउक्तमितियोज्यमि-तिभाति अरणिस्रुवादिपात्राणांलक्षणंवृक्षादिविचारोऽन्यत्रज्ञेयः एतेषां विधीनांसंकल्पादिविस्तरयुक्ताःप्रयोगागृह्याग्निसागरे प्रायश्चित्तादिविध-यःप्रायःसर्वसूत्रेषुलमानाएव क्वचित्क्वचित्स्वस्वसूत्रोक्ताविशेषाऊह्याः वि-वाहहोमोगृहप्रवेशनीयहोमेनसमानतन्त्रोऽनुष्ठीयमानोबह्वृचानां पुनराधा-नम् अन्येषांविवाहहोमाद्भिन्नमेवेतिविशेषः

अथकात्यायनोपयोगिकिंचिदुच्यते—पराग्निपक्वंनाश्नीया-द्दुग्धगोरसमन्तरा । आहिताग्नेरयंधर्मोयाज्ञिकानांतुसंमतः १ इक्षुक्षीर-विकाराश्चभ्राष्ट्रभृष्टयवाअपि । पराग्निपक्वंनज्ञेयंप्रवासेचाग्निहोत्रिणः २ यदन्नंवारिहीनंचपक्वंकेवलपावके । तदन्नंफलवद्ग्राह्यमन्नदोषोनविद्यते ३ प्रातर्होमंतुनिर्वर्त्यसमुद्धृत्यहुताशनात् । शेषंमहानसेकृत्वातत्रपाकंसमाच-

रेत् ४ पूर्वेणयोजयित्वातंतस्मिन्होमोविधीयते । अतोऽस्मिन्वैश्वदेवादिकर्मकुर्यादतन्द्रितः ५ बह्वृचकारिकायाम् नित्यंपाकायशालाग्नेरेकदेशस्यकार्यतः । पाकार्थमुल्मुकंहृत्वातत्रपक्त्वामहानसे १ वैश्वदेवोऽन्यगारेस्यात्पाकार्थोऽग्निश्चलौकिकः । भूरिपाकोभवेद्यत्रश्राद्धादावुत्सवेपुच २ कृतेचवैश्वदेवेऽथलौकिकोनैवकार्यतः । दीपकोधूपकश्चैवतापार्थयश्च नीयते ३ सर्वेतेलौकिकाज्ञेयास्तावन्मात्रापवर्गतः । बहुधाविहृतोह्यग्निरावसथ्यात्कथंचन ४ यावदेकोऽपितिष्ठेत्तावदन्योनमथ्यते । वैश्वदेवात्तथाहोमात्प्राग्ज्ञेयंनैवमन्थनम् ५ पचनाग्नावपक्त्वाहः पुनराधानमर्हेति । आरोपितारणीचोभेएकावायदिनश्यति ६ तत्राग्न्याधेयमिच्छन्ति पुनराधेयमेववा । अथानारोपितारण्योःक्षयेग्राह्येनवेपुनः ७ तदलाभे यदोद्वायादत्रस्यात्पुनराहितिः । शूद्रोदक्यान्त्यजैश्चैवपतितामेध्यरासभैः ८ अनारूढारणिस्पर्शेतेविहायान्ययोर्ग्रहः । आरूढारणिस्पर्शेपुनराधेयमुक्तम् भवतंनःसमेत्यप्सुमज्जयेद्दूषितारणी ९ एकारण्येवदुष्टाचेत्तामेवाप्सुनिमज्जयेत् । तत्रान्यारणिलाभात्प्रागुद्वातेपुनराहितिः १० उद्वातेअग्नौनष्टे नष्टायामरणौयावदग्निस्तिष्ठतिवेश्मनि । तावद्धोमादिकंकृत्वातन्नाशेपुनराहरेत् ११ अत्रैकारणिनाशेऽन्यामेकांमन्त्रेणोपादायोभाभ्यांमन्थनमितिकेचित् अवशिष्टांतामेवछित्त्वामन्थनमित्यपरे एकस्याःदोषेऽप्यरणिद्वयंत्यक्त्वानूतनद्वयोपादानमितिनारायणवृत्त्याशयः अयमरणिविचारःश्रौतस्मार्तसाधारणःसर्वशाखासाधारणश्च अग्निसमारोपेकातीयैर्वैश्वदेवःपाकश्चलौकिकेऽग्नौकार्यइत्याहुः यस्यवेदश्चवेदीचविच्छिद्येतेत्रिपूरुषम् । सवैदुर्ब्राह्मणोज्ञेयःसर्वकर्मसुगर्हितः १ अग्निहोत्रंप्रकुर्वीतज्ञानवाञ्छ्रद्धयान्वितः । अग्निहोत्रात्परोधर्मोनभूतोनभविष्यति २ श्रौतेकर्मणिनोशक्तोज्ञानद्रव्याद्यभावतः । स्मार्तंकुर्याद्यथाशक्तोऽत्राप्याचारंलभेत्सदा ३ कृतदारोनतिष्ठेतक्षणमप्यग्निनाविना । तिष्ठेतचेद्द्विजोव्रात्यस्तथा चपतितोभवेत् ४ नगृह्णीयाद्द्विजाहाग्निंगृह्यइतिमन्यते । अन्नंतस्यनभोक्तव्यंवृथापाकोहिसस्मृतः ५ योदद्यात्काञ्चनंमेरुंपृथिवींचससागराम् । तत्सायंप्रातर्होमस्यतुल्यंभवतिवानवा ६ इतिहोमप्रकरणम्

अथनित्यदानम्—एकस्मिन्नप्यतिक्रान्तेदिनेदानविवर्जिते । दस्युभिर्मुषितस्येवयुक्तमाक्रन्दितुंभृशम् १ तस्माद्विभवानुसारेणधनधान्यादि

देयमसंभवेपूगीफलादिकमपिप्रत्यहंदेयम् ततोगोब्राह्मणादिमङ्गलदर्शनम् इत्यष्टधाविभक्तदिनस्यप्रथमभागकृत्यम्

द्वितीयभागेवेदशास्त्राभ्यासः पठेदध्यापयेद्वेदान्जपेच्चैवविचारयेत् । अवेक्षेतचशास्त्राणिधर्मादीनिद्विजोत्तमः १ देवार्चनमपिप्रातर्होमोत्तरंवाचतुर्थभागेब्रह्मयज्ञोत्तरंवाकार्यम् विधायदेवतापूजांप्रातर्होमादनन्तरम् । कुर्वीतदेवतापूजांजपयज्ञादनन्तरम् १ इत्यादिद्विविधस्मृतेः देवार्चनंप्रकर्तव्यंत्रिकालेपियथाक्रमम् । अशक्तौविस्तरात्प्रातर्मध्याह्नेगन्धमादितः १ सायंनीराजनंकुर्यात्त्रिकालेतुलसीदलम् । यथासंध्यातथा पूजात्रिकालेमोक्षदास्मृता २ इतिकमलाकरः तत्रविष्णुशिवब्रह्मसूर्यशक्तिविनायकादिष्वभिमतांदेवतामर्चयेत् तत्रापिकलौहरिहरयोःपूजाप्रशस्ता नविष्णवाराधनात्पुण्यंविद्यतेकर्मवैदिकम् । तस्मादनादिमध्यान्तंनित्यमाराधयेद्धरिम् १ अथवादेवमीशानंभगवन्तंसनातनम् । प्रणवेनाथवा रुद्रगायत्र्यात्र्यम्बकेनवा २ तथोन्नमःशिवायेतिमन्त्रेणानेनवायजेत् । तत्रापिप्रतिमास्थण्डिलादिभ्यः शालग्रामेबाणलिङ्गेचप्रशस्ता आवाहनादिकंविनासदादेवतासन्निधानात् श्रीमद्भागवते उद्वासावाहनेनस्तःस्थिरायामुद्धवार्चने । अस्थिरायांविकल्पःस्यात्स्थण्डिलेतुभवेद्द्वयम् १ **तत्रसंक्षेपतःपूजाप्रयोगउच्यते**—विशेषविचारस्तुमूर्तिप्रतिष्ठाप्रसङ्गेनवक्ष्यते तत्रोदयात्पूर्वंनिर्माल्यमपसार्ययथाकालेपूजारम्भः ॐयेभ्योमाता० ॐएवापित्रे० इतिपठन्घण्टानादंकृत्वाऽऽचम्यप्राणानायम्यदेशकालादिसंकीर्तनान्ते श्रीमहाविष्णुपूजांकरिष्ये इति पञ्चायतनपक्षे श्रीरुद्रविनायकसूर्यशक्तिपरिवृतश्रीमहाविष्णुपूजांकरिष्यइतिसंकल्प्यासनादिविधाय सहस्रशीर्षेतिषोळशर्चस्यसूक्तस्यनारायणः पुरुषोऽनुष्टुप् अन्त्यात्रिष्टुप्न्यासेपूजायांचविनि० ततःप्रथमामृचंवामेकरेद्वितीयांदक्षिणेन्यसेत् तृतीयांवामेपादेचतुर्थींदक्षिणेपञ्चमींवामेजानुनिषष्ठींदक्षिणेसप्तमींवामकटौ अष्टमींदक्षिणेनवमींनाभौदशमींहृदिएकादशींकण्ठेद्वादशींवामबाहौत्रयोदशींदक्षिणेचतुर्दशींमुखेपञ्चदशीमक्ष्णोःषोडशींमूर्ध्नि एवंदेहेचदेवेचन्या-

---

१ उद्वासोविसर्जनम् । अस्थिरायामर्चनेविकल्पः शालग्रामेनकुर्यात्सैकत्यांकुर्यादन्यत्रकुर्याद्वानवेति श्रीधरी । करपज्जानुकटिषु नाभिहृत्कंठबाहुषु । मुखाक्षिमस्तके चैव वामादौ पौरुषं न्यसेत् ।

संकुर्याद्विधानतः । अन्त्याभिःपञ्चभिर्ऋग्भिर्हृदयाद्यङ्गपञ्चके १ कलशं शङ्खघण्टेचपाद्यार्घ्याचमनीयकम् । संपूज्यप्रोक्ष्यचात्मानंपूजासंभारमेवच २ ध्यायेदभिमतांविष्णुमूर्तिंसंपूजयेत्ततः । प्रथमयापुरुषसूक्तस्य ऋचाऽऽवाहनं शालग्रामादौआवाहनाभावान्मन्त्रपुष्पम् ऋगन्तेश्रीमहाविष्णवेश्रीकृष्णायेत्येवमभिमतमूर्तिंचतुर्थ्योद्दिश्यसर्वोपचारार्पणम् पञ्चायतनेतुश्रीविष्णवे शिवविनायकसूर्यशक्तिभ्यश्चेत्येवंयथोपास्यमुच्चारः नैवेद्यादौपार्थक्याभावेयथांशतइतिवदेत् द्वितीययासनंदद्यात् तृतीयया पाद्यम् चतुर्थ्यार्घ्यम् पञ्चम्याचमनम् षष्ठ्यास्नानम् संभवेपञ्चामृतस्नानान्याप्यायस्वेत्यादिमन्त्रैः चन्दनोशीरकर्पूरकुङ्कुमागरुवासितजलैःसुवर्णघर्मानुवाकमहापुरुषविद्यापुरुषसूक्तराजनसामभिरभिषेकः सप्तम्या वस्त्रम् अष्टम्यायज्ञोपवीतम् नवम्यागन्धम् दशम्यापुष्पाणि एकादश्या धूपम् द्वादश्यादीपम् स्नानेधूपेचदीपेचघण्टादेर्नादमाचरेत् । त्रयोदश्यानैवेद्यम् संभवेताम्बूलफलदक्षिणानीराजनंच चतुर्दश्यानमनम् पञ्चदश्याप्रदक्षिणा षोडश्याविसर्जनंपुष्पाञ्जलिर्वा स्नानेवस्त्रेचनैवेद्येदद्यादाचमनंतथा । दत्त्वाषोडशभिर्ऋग्भिःषोडशान्नस्यचाहुतीः १ सूक्तेनप्रत्यृचंपुष्पंदत्त्वासूक्तेनसंस्तुयात् । ततःपौराणैःप्राकृतैश्चस्तुत्वा शिरोमत्पादयोःकृत्वाबाहुभ्यांचपरस्परम् । प्रपन्नंपाहिमामीशभीतंमृत्युग्रहार्णवात् १ इति[१]वदन्नमेत् निर्माल्यंदेवदत्तंभावयित्वाशिरसिधारयेत् विष्णुमूर्ध्निस्थितंपुष्पंशिरसानवहेन्नरः । शङ्खोदकंशिरसिधृत्वादेवतीर्थंपूजान्तेवैश्वदेवान्तेवाशिरसिधार्यंपेयंच तत्रक्रमः विप्रपादोदकंपीत्वाविष्णुपादोदकंपिबेत्[२] । शालग्रामशिलातोयमपीत्वायस्तुमस्तके १ प्रक्षेपणंचकुरुतेब्रह्महासनिगद्यते । पात्रान्तरेणवैग्राह्यंनकरेणकदाचन २ इतिकमलाकरः क्षालनेनैकस्यैववस्त्रस्यप्रतिदिनेदानेदोषोन एवंस्वर्णादिभूषणानामपि सुवर्णमययज्ञोपवीतेप्येवमाचारः **पूजाफलादिकम्—**

---

१ कथं प्रणमेदित्यपेक्षायामाह पूर्वार्धे शिर इति । बाहुभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां परस्परं मम दक्षिणोत्तरौ पादौ गृहीत्वा यद्वा पृष्ठतः परस्परं निबद्धाभ्यां कृतापराध इव प्रपन्नमित्यादिविज्ञप्त्या च प्रणमेत् ॥ इति उद्धवं प्रति भगवद्वाक्यम् । २ अकालमृत्युहरणं ब्रह्महत्याविनाशनम् । रोगघ्नं पुण्यदं पास्ये सुरपादावनेजनमितिमंत्रेण देवतीर्थं पिबेदित्याचारार्के ॥

एवंपूजायाःफलंस्कान्दे कामासक्तोऽथवाक्रुद्धःशालग्रामशिलार्चनात् । भक्त्यावायदिवाऽभक्त्याकलौमुक्तिमवाप्नुयात् १ कथांयःकुरुतेविष्णोः शालग्रामशिलाग्रतः । वैवस्वतभयंनास्तितथाचकलिकालजम् २ प्रायश्चित्तंहिपापानांकलौपादोदकंहरेः । धृतेशिरसिपीतेचसर्वास्तुष्यन्तिदेवताः ३ बौधायनोक्तोहरिहरयोःपूजाविधिःपराशरमाधवे मयातुशिवपूजाविधिःशिवरात्रिप्रकरणेद्वितीयपरिच्छेदेउक्तइतिनेहोच्यते कौर्मे यो मोहादथवालस्यादकृत्वादेवतार्चनम् । भुङ्क्तेसयातिनरकंसूकरेष्वभिजायते १ एवंदेवंसंपूज्यमातापितृप्रमुखान्गुरून्पूजयेत् यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ इतिश्रुतेरितिमाधवः

तृतीयभागेपोष्यवर्गार्थंधनार्जनम् यजनाध्ययनदानयाजनाध्यापनप्रतिग्रहाःषड्विप्रकर्माणि षण्णांतुकर्मणामस्यत्रीणिकर्माणिजीविका । याजनाध्यापनेचैवविशुद्धाच्चप्रतिग्रहः १ श्रीभागवते प्रतिग्रहंमन्यमानस्तपस्तेजोयशोनुदम् । अन्याभ्यामेवजीवेतशिलैर्वादोषदृक्तयोः १ इति तथा वार्ताविचित्राशालीनयायावरशिलोञ्छनम् । विचित्रावार्ताकृष्यादिः शालीनमयाचितम् **यायावरं**प्रत्यहंधान्ययाच्ञा कणिशोपादानंकणोपादानंच**शिलोञ्छनम्** अत्रोत्तरोत्तराप्रशस्ता शिलोञ्छनंकलौनिषिद्धम् कुसूलकुम्भीधान्योवात्र्याहिकोश्वस्तनोऽपिवा । कुटुम्बपोषणेद्वादशाहपर्याप्तधान्यःकुसूलधान्यः षडहपर्याप्तधान्यःकुम्भीधान्यः नकुर्यात्कृषिवाणिज्यंसेवावृत्तिंतथैवच । ब्राह्मण्याद्धीयतेतेनतस्मात्तानिविवर्जयेत् १ इत्युक्तेर्वार्तावृत्तिरापद्विषया पुत्रमांसंवरंभोक्तुंनतुराजप्रतिग्रह इतिवाक्यमधर्मवर्तिराजप्रतिग्रहविषयम् वृद्धौचमातापितरौसाध्वीभार्याशिशुःसुतश्चायाज्ययाजनशूद्रप्रतिग्रहादिनापिपोषणीया इत्यप्यापदि शाकपयोदधिपुष्पजलकुशभूमयः कुलटाषण्ढपतितभिन्नात्नीचादप्ययाचितप्राप्ताग्राह्याः ब्रह्मचारीयतिश्चैवविद्यार्थीगुरुपोषकः । अध्वगःक्षीणवृत्तिश्चषट्पकान्नस्य भिक्षुकाः १ शूद्रस्यद्विजशुश्रूषावृत्तिः आपदिकृष्यादिः

चतुर्थभागेमध्याह्नस्नानम्—प्रातर्गोमयस्नानम् मध्याह्नेमृत्तिकास्नानम् अनयोर्विधिःप्रायश्चित्तेउक्तः शेषविधिःप्रातःस्नानवत् ब्रह्मयज्ञाङ्गतर्पणात्प्राक्वस्त्रंननिष्पीड्यमितिविशेषः ततोधृतपुण्ड्रो**मध्याह्नसंध्यांकुर्यात्** अध्यर्धयामादासायंसंध्यामाध्याह्निकीष्यते । तत्रविशेषः

सूर्यश्चेतिस्थानेआपःपुनन्त्विति मन्त्राचमनम् आपःपुनन्त्वित्यस्यनारायण-याज्ञवल्क्यआपःपृथिवीब्रह्मणस्पतिरष्टिः मन्त्राचमनेविनियोगः ॐआपः पुनन्तुपृथिवींपृथिवीपूतापुनातुमाम् । पुनन्तुब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूतापुनातु माम् । यदुच्छिष्टमभोज्यंयद्वादुश्चरितंमम । सर्वंपुनन्तुमामापोसतांचप्र-तिग्रहँस्वाहा इतिपिबेत् अघमर्षणान्तेतिष्ठन्हंसःशुचिषदित्यस्यगौतमः सूर्योजगतीसूर्यार्घ्यदानेविनियोगः ॐहंसःशुचिषत्० एकार्घ्यम् अर्घ्या-न्तेउपस्थानम् ऊर्ध्वबाहुः उदुत्यमितित्रयोदशर्चस्यप्रस्कण्वःसूर्योगायत्रीअ-न्त्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः सूर्योपस्थाने० केचिच्चित्रंदेवानामितिषड्भिरप्युपति-ष्ठन्ते शेषमुपस्थानवर्ज्यंप्रातःसंध्यावत् रात्रौमध्याह्नसंध्यायांआकृष्णेनेत्य-र्घ्यदानंगायत्र्याप्रायश्चित्तार्थंद्वितीयंदत्त्वाहविष्पान्तमितिपञ्चर्चोपस्थानम् **अथतैत्तिरीयाणाम्**—आपःपुनन्त्वित्यपःपीत्वा दधिक्राव्णेतिपूर्व-वत्कृत्वासूर्यायैकमर्घ्यंगायत्र्यादत्त्वोर्ध्वबाहुस्तिष्ठन्नुपतिष्ठेत् ॐ उद्वयं० १ ॐ उदुत्यंजातवेदसं० १ ॐ चित्रंदेवानां० १ ॐ तच्चक्षुर्देवहितंपुरस्तात्० १ ॐ यउदगान्महतो० १ ततोजपादिउपस्थानवर्ज्यंप्राग्वत् **अथका-तीयानाम्**—आपःपुनन्त्वितिप्राग्वत्गायत्र्याएकार्घ्यम् उद्वयमित्यादि-चतुर्भिरुपस्थानम् जपान्तेशक्तस्यपूर्वोक्तैर्विभ्राडित्यनुवाकादिभिरुपस्थानम् शेषं प्राग्वत्

अथब्रह्मयज्ञः—सचप्रातर्होमोत्तरंवामध्याह्नसंध्योत्तरंवावैश्वदेवा-न्तेवासकृदेवकार्यः भट्टोजिदीक्षितीयेतुप्रातराहुतेरनन्तरकालःशाखान्तर-विषयः **आश्वलायनैस्तु** मध्याह्नसंध्योत्तरमेवानुष्ठेयइत्युक्तम् शुष्कं

---

१ **आश्व० गृह्यसूत्रम्**—अथातः पञ्चयज्ञादेवयज्ञोभूतयज्ञःपितृयज्ञोब्रह्मयज्ञोमनु-ष्ययज्ञइति तद्यदग्नौजुहोतिसदेवयज्ञो यद्बलिंकरोतिसभूतयज्ञोयत्पितृभ्योददातिसपितृय-ज्ञोयत्स्वाध्यायमधीतेसब्रह्मयज्ञोयन्मनुष्येभ्योददातिसमनुष्ययज्ञइतितानेतान्यज्ञानहरहः कुर्वीतेति यद्यपिपाठक्रमाद्वैश्वदेवानन्तर्यंब्रह्मयज्ञस्यप्राप्तंतथाप्यादौब्रह्मयज्ञः कार्यः । स्वगृ-ह्यविधिनाकृत्वाब्रह्मयज्ञं पुरोद्विजः ॥ स्वाध्यायतर्पणाभ्यांचगृहमेत्याचरेत्परानिति **आ-श्वलायनस्मृतेः** । वृत्तौतुवैश्वदेवस्य पुरस्तादुपरिष्टाद्वाब्रह्मयज्ञःकार्योनक्रमनियमइत्यु-क्तम् श्रीमातामहचरणास्तु सचार्वाक्तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वाप्रातराहुतेः ॥ वैश्वदेवावसाने वानान्यत्रर्तेनिमित्ततइतिबृहस्पतिवाक्यमाश्वलायनान्यपरम् आश्वलायनानांतर्पणस्योत्त-रांगत्वेनैवतत्सूत्रात्प्राप्तेरर्वाक्तर्पणादित्यस्य तदितरान्प्रत्येव सार्थक्यात् । तत्साहचर्या-त्पश्चाद्वेति वैश्वदेवावसानेत्येतदपि तान्प्रत्येवेत्याश्वलायनैस्त्वादावेव ब्रह्मयज्ञः कार्य इत्याहुः शिष्टाचारोऽप्येवमेवेत्याचारार्के ॥

वासस्तदभावेआर्द्रंत्रिर्विधुन्वन्परिधायाचम्यप्राणानायम्यश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंब्रह्मयज्ञंकरिष्ये तदङ्गतयादेवर्ष्याचार्यतर्पणंकरिष्ये मृतपितृकैः पितृतर्पणंचकरिष्येइतिसंकल्प्य दर्भेषुदर्भपाणिःप्राङ्मुखएवोपविश्यवामजङ्घोपरिमूलदेशेदक्षिणपादंनिधायाथवावामपादाङ्गुष्ठोपरिदक्षिणपादाङ्गुष्ठंनिधायैवमुपस्थंकृत्वादक्षिणजानुस्थेवामेकरेउत्तानेप्रागग्राङ्गुलौ प्रागग्रे द्वेपवित्रेधृत्वादक्षिणकरेणतथैवसंपुटीकृत्यद्यावापृथिव्योःसंधिमीक्षमाणो निमीलिताक्षोवाॐकारव्याहृतीःसकृदुच्चार्यगायत्रींपच्छोर्धर्चशःसर्वामनवानामितित्रिर्जपेत् ततोग्निमीळइतिसूक्तंपठित्वासंहिताब्राह्मणषडङ्गानि एकंसमाप्यापरमितिअध्यायंसूक्तमृचंवायथाशक्तिक्रमशःपठेत् मन्त्रब्राह्मणादीनिभागशःसर्वाणियथाशक्तिप्रतिदिनंपठेदितिकेचित् एवंचतुर्वेदाध्यायीक्रमशश्चतुर्वेदान्भागशःसर्वानेववाऋग्वेदपूर्वकान्पठेत् एकैकशाखाध्यायीतुस्वशाखामेव शाखाध्ययनाभावेसूक्तमृचंवापठित्वैकंयजुःसामचोपनिषदश्चेतिहासपुराणादींश्चपठेत् पुरुषसूक्तमुक्त्वानमोब्रह्मणेनमोअस्त्वग्नयइतिऋचंत्रिःपठेत् नात्रऋष्यादिस्मरणम् विद्युदसीत्यादेराद्यन्ते पाठस्तैत्तिरीयविषयः उपविश्यपाठाशक्तस्तिष्ठन्व्रजन्शयानोवापठेदित्याश्वलायनः अनध्यायेष्वल्पंपठेत् **अथतर्पणम्**—तत्रसव्येनदैवतीर्थेन दर्भाग्रैर्देवतर्पणम् तद्यथा साक्षतजलैर्देवर्षितर्पणम् सतिलजलैराचार्यपितृतर्पणम् प्रजापतिस्तृप्यतु १ ब्रह्मातृप्य० २ वेदास्तृप्यन्तु ३ देवास्तृप्यन्तु ४ ऋषयस्तृप्यन्तु ५ सर्वाणिच्छन्दांसितृप्यन्तु ६ ॐकारस्तृप्य० ७ वषट्कारस्तृप्य० ८ व्याहृतयस्तृप्यं० ९ सावित्रीतृप्य० १० यज्ञास्तृप्यं० ११ द्यावापृथिवीतृप्यतां १२ अन्तरिक्षंतृप्य० १३ अहोरात्राणितृप्यंतु

---

१ **याज्ञवल्क्यः** (श्लोकः ४१) मधुना पयसा चैव स देवांस्तर्पयेद्द्विजः। पितॄन्मधुघृताभ्यां च ऋचोधीते च योऽन्वहम् ॥१॥ यजूंषि शक्तितोऽधीते योऽन्वहं स घृतामृतैः ॥ प्रीणाति देवानाज्येन मधुना च पितॄंस्तथा ॥ २ ॥ स तु सोमघृतैर्देवांस्तर्पयेद्योऽन्वहं पठेत् ॥ सामानि तृप्तिं कुर्याच्च पितॄणां मधुसर्पिषा ॥ ३ ॥ मेदसा तर्पयेद्देवानथर्वाङ्गिरसः पठन् ॥ पितॄंश्च मधुसर्पिर्भ्यामन्वहं शक्तितो द्विजः ॥ ४ ॥ वाकोवाक्यं पुराणं च नाराशंसीश्च गाथिकाः ॥ इतिहासांस्तथा विद्याः शक्त्याऽधीते हि योऽन्वहम् ॥ ५ ॥ मांसक्षीरौदनमधुतर्पणं स दिवौकसाम् ॥ करोति तृप्तिं कुर्याच्च पितॄणां मधुसर्पिषा ॥ ६ ॥ ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः ॥ यं यं क्रतुमधीतेऽसौ तस्य तस्याप्नुयात्फलम् ॥ ७ ॥ इति यस्य यस्य क्रतोः प्रतिपादकं वेदैकदेशमन्वहमधीते तस्य तस्य क्रतोः फलमाप्नोतीत्यर्थः ॥

१४ सांख्यास्तृप्यं० १५सिद्धास्तृप्यं० १६ समुद्रास्तृप्यं० १७ नद्यस्तृप्यं० १८ गिरयस्तृप्यं० १९ क्षेत्रौषधिवनस्पतिगन्धर्वाप्सरसस्तृप्यं० २० नागास्तृप्यं० २१ वयांसितृप्यं० २२ गावस्तृप्यं० २३ साध्यास्तृप्यं० २४ विप्रास्तृप्यं० २५ यक्षास्तृप्यं० २६ रक्षांसितृप्यं० २७ भूतानितृप्यं० २८ एवमन्तानितृप्यंतु २९ अथऋषयः निवीती कनिष्ठिकामूलेनदर्भमध्यैः शतर्चिनस्तृप्यं० माध्यमास्तृप्यं० गृत्समदस्तृप्य० विश्वामित्रस्तृप्य० वामदेवस्तृप्य० अत्रिस्तृप्य० भरद्वाजस्तृप्य० वसिष्ठस्तृप्य० प्रगाथास्तृप्यं० पावमान्यस्तृप्यं० क्षुद्रसूक्तास्तृप्यं० महासूक्तास्तृप्यं० १२ एकत्वद्वित्वबहुत्वेषुतृप्यतुतृप्यतांतृप्यंतुइतियथायथंवदेत् अथप्राचीनावीती पितृतीर्थेनद्विगुणीकृतदर्भमूलाग्रैः सुमन्तुजैमिनिवैशंपायनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्यास्तृप्यंतु १ जानन्तिबाहविगार्ग्यगौतमशाकल्यबाभ्रव्यमाण्डव्यमाण्डूकेयास्तृप्यंतु २ गर्गीवाचक्नवीतृप्य० ३ वडवाप्रातीथेयीतृप्य० ४ सुलभामैत्रेयीतृप्य० ५ कहोळंतर्पयामि० ६ कौषीतकंत० ७ महाकौषीतकंत० ८ पैङ्ग्यंत० ९ महापैङ्ग्यंत० १० सुयज्ञंतर्पया० ११ सांख्यायनंत० १२ ऐतरेयंत० १३ महैतरेयंत० १४ शाकलंत० १५ बाष्कलंत० १६ सुजातवक्त्रंत० १७ औदवाहिंत० १८ महौदवाहिंत० १९ सौजामिंत० २० शौनकंत० २१ आश्वलायनंत० २२ येचान्येआचार्यास्तेसर्वेतृप्यंतु २३ ततोमृतपितृकःपितृत्रयींमातृत्रयींसपत्नीकमातामहत्रयींपत्न्याद्येकोद्दिष्टगणांश्चमहालयप्रकरणोक्तान्मृतांस्तर्पयेत् **अथतर्पणादिविचारः**—संबन्धं प्रथमंब्रूयान्नामगोत्रमनन्तरम् । पश्चाद्रूपंविजानीयात्क्रमएषसनातनः १ एकैकमञ्जलिंदेवेभ्योद्वौद्वौऋषिभ्यस्त्रींस्त्रीन्पितृभ्यइतिसंख्याविशेषःआश्वलायनानांवैकल्पिकः तत्सूत्रेसंख्यानुक्तेः येषांसूत्रेसंख्योक्तिस्तेषांनित्यइतिमाधवः मातृत्रयीभिन्नस्त्रीभ्यएकाञ्जलिः एतावद्भिस्तृततर्पणाशक्तौ

---

१ ताताम्बात्रितयं सपत्नजननी मातामहादित्रयं सत्रिस्त्रीतनयादितातजननीस्वभ्रातरः सस्त्रियः ॥ ताताम्बात्मभगिन्यपत्यधवयुक् जायापिता सद्गुरुः शिष्याप्ताः पितरो महालयविधौ तीर्थे तथा तर्पणे ॥ १ ॥ अस्यार्थः–जनकादित्रयं जनन्यादित्रयं सापत्नमाता मातामहादित्रयं सस्त्रिनामसपत्नीकं । तातजननीस्वभ्रातरः पितृव्यमातुलसोदराः सपत्नीकाः । ताताम्बात्मभगिनी पितृमातृस्वभगिनी सापत्या सधवा च । जायापिता श्वशुरः । शेषं सुगमम् ॥

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तंदेवर्षिपितृमानवाः । तृप्यन्तुपितरःसर्वेमातृमातामहा-दयः १ अतीतकुलकोटीनांसप्तद्वीपनिवासिनाम् । आब्रह्मभुवनाल्लोकादि-दमस्तुतिलोदकम् २ इतित्रिस्त्रिर्दद्यात् ततो येकेचास्मत्कुलेजाताअपुत्रा गोत्रिणोमृताः । तेगृह्णन्तुमयादत्तंवस्त्रनिष्पीडनोदकम् १ इतिपरिधानव-स्त्रंभूमौनिष्पीड्यदद्यात् अत्रबह्वृचानांप्राचीनावीती अन्येषांनिवीती इदं गृहेनिषिद्धम् ब्रह्मयज्ञोग्रामाद्बहिरुदकसमीपेविहितः ग्रामेमनसाधीयीत सव्यान्वारब्धदक्षिणेनवाअञ्जलिनावातर्पणम् तर्पणंबर्हिषाच्छन्नेस्थलेकार्यं नतुजले पात्राद्वाजलमादायशुभेपात्रान्तरेक्षिपेत् । जलपूर्णेथवागर्तेनस्थ-लेतुविबर्हिषि १ हेमरौप्यताम्रकांस्यमयेपात्रेनमृन्मये । यत्राशुचिस्थलं तत्रतर्पणंस्यान्नदीजले २ अनामिकाधृतंहेमतर्जन्यांरौप्यमेवच । कनि-ष्ठिकाधृतंखड्गंतेनपूतोभवेन्नरः ३ अङ्गुल्यग्रेतीर्थंदैवंस्वल्पाङ्गुल्योर्मूलेका-यम् । मध्येङ्गुष्ठाङ्गुल्योःपित्र्यंमूलेत्वङ्गुष्ठस्यब्राह्मम् १ उद्धृतजलेनपितृतर्प-णेतिलान्संमिश्रयेज्जले अनुद्धृतजलेनतर्पणेवामहस्तेतिलाग्राह्याः तिलतर्पणं गृहेनिषिद्धम् रविभृगुवारेसप्तमीनन्दासुकृत्तिकामघाभरणीषुमन्वादौयु-गादौच पिण्डदानंमृदास्नानंनकुर्यात्तिलतर्पणम् पित्रोःश्राद्धदिनेनित्यतर्प-णेतिलानिषिद्धाः पर्वदिनेनिषिद्धतिथिवारादिष्वपितिलतर्पणम् विकिरेपि-ण्डदानेचतर्पणेस्नानकर्मणि । आचान्तःसन्प्रकुर्वीतदर्भसंत्याजनंबुधः १ दर्भत्यागमन्त्रस्तु येषांपितानभ्रातानपुत्रोनान्यगोत्रिणः । तेसर्वेतृप्ति-मायान्तुमयोत्सृष्टैःकुशैस्तथा १ इति **हिरण्यकेशीयब्रह्मयज्ञः**— अथहिरण्यकेशीयानांसंकल्पादित्रिर्गायत्रीजपांतंप्राग्वत् ततइषेत्वोर्जेत्वे-तिअध्यायमनुवाकंवायथाशक्तिपठित्वा ऋचंसामषडङ्गेतिहासपुराणादी-निपठित्वानमोब्रह्मणइत्येतयात्रिःपरिदधाति **अथतर्पणम्**—तच्चतैत्ति-रीयाणांब्रह्मयज्ञाङ्गंनभवति तेनब्रह्मयज्ञोत्तरंव्यवहितकालेऽपिब्रह्मयज्ञात्प्रा-गपिभवति एवंकाण्वमाध्यन्दिनानामपि अतोदेवर्ष्याचार्यपितृतृप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वर० देवर्ष्याचार्यपितृतर्पणंकरिष्येइतिपृथगेवसंकल्पः पूर्ववदेकै-काञ्जलिनादेवतर्पणम् ब्रह्माणंतर्पयामि प्रजापतिंतर्प० बृहस्पतिं० अग्निं० वायुं० सूर्यं० चन्द्रमसं० नक्षत्राणि० इन्द्रँराजानं० यमँराजानं० वरुणँराजानं० सोमँराजानं० वैश्रवणँराजानं० वसून्० रुद्रान्० आदित्यान्० विश्वान्देवान्० साध्यान्० ऋभून्० भृगून्० मरुतः०

अथर्वणः० अङ्गिरसस्तर्पयामीति निवीती उदङ्मुखः विश्वामित्रं० जमदग्निं० भरद्वाजं० गौतमं० अत्रिं० वसिष्ठं० कश्यपं० अरुन्धतीं० अगस्त्यं० कृष्णद्वैपायनं० जातूकर्ण्यं० तरुक्षं० तृणबिन्दुं० वर्मिणं० वरूथिनं० वाजिनं० वाजिश्रवसंतर्पयामि सत्यश्रवसंत० सुश्रवसंत० सुतश्रवसं० सोमशुष्मायणं० सत्त्ववन्तं० बृहदुक्थं० वामदेवं० वाजिरत्नं० हर्यश्वायनं० उदमयं० गौतमं० ऋणंजयं० ऋतंजयं० कृतंजयं० धनंजयं० बभ्रुं० त्र्यरुणं० त्रिवर्षं० त्रिधातुं० शिबिं० पराशरं० विष्णुंत० रुद्रं० स्कंदं० काशीश्वरं० ज्वरंत० धर्मं० अर्थं० कामं० क्रोधं० वसिष्ठं० इन्द्रं० त्वष्टारंत० कर्तारं० धर्तारं० धातारं० मृत्युं० सवितारंत० सावित्रींतर्प० ऋग्वेदंत० यजुर्वेदं० सामवेदं० अथर्ववेदं० इतिहासपुराणंत० ६१ इतिद्वौद्वावञ्जली प्राचीनावीतीदक्षिणामुखः वैशंपायनं० पिलिंगुं० तित्तिरंत० उखंत० आत्रेयंपदकारं० कौण्डिण्यंवृत्तिकारं० सूत्रकारान्० सत्याषाढंत० प्रवचनकर्तॄन्० आचार्यान्० ऋषीन्० वानप्रस्थान्० ऊर्ध्वरेतसः० एकपत्नीस्तर्पयामीतित्रींस्त्रीनञ्जलीनितिविशेषः शेषंपितृतर्पणादिसर्वंप्रागुक्तमेव **अथापस्तम्बादीनां** ब्रह्मादयोयेदेवाः तान्० सर्वान्देवांस्त० सर्वान्देवगणांस्त० सर्वादेवपत्नीः० सर्वान्पुत्रां० सर्वान्पौत्रांस्त० भूर्देवां० भुवर्देवां० सुवर्देवां० भूर्भुवःसुवर्देवां० कृष्णद्वैपायनादयोयेऋषयः तानृषीं० सर्वानृषीं० सर्वानृषिगणान्० सर्वाऋषिपत्नीः० सर्वानृषिपुत्रां० सर्वानृषिपौत्रां० ६ भूर्ऋषी० ४ एवंसोमःपितृमान्यमोङ्गिरस्वानग्निष्वात्ताः० तान्पितॄन्नित्यादयोदशपितृपर्यायाऊह्याः एवमन्येषामप्यूह्यम् **अथकात्यायनानाम्** प्राङ्मुखआचम्यपवित्रेधृत्वाप्राणानायम्यश्रीपर०र्थंब्रह्मयज्ञेनयक्ष्ये दर्भानञ्जलौधृत्वादक्षिणजानौधृत्वासूत्रान्तराद्गायत्रींत्रिरुच्चार्यइषेत्वेत्यादिआरभ्यसंहितांब्राह्मणंचपूर्वोक्तरीत्यापठेत् अन्तेउपनिषदितिहासपुराणादिपठित्वाअन्तेॐस्वस्तीतिवदेत् सूत्रान्तरोक्तत्वात्नमोब्रह्मणइतित्रिःपठन्तिकेचित् **अथतर्पणम्** एतच्चप्रातःसंध्योत्तरंवामध्याह्नेब्रह्मयज्ञोत्तरंवासकृदेवकार्यम् ब्रह्मयज्ञस्यवैकल्पिकंकालत्रयमुक्तम् तत्रदेवर्षिपितृतर्पणंकरिष्य इतिसंकल्प्यादौपूर्वोक्तधर्मेणदेवतर्पणम् भूमौताम्रादिपात्रेवादर्भानास्तीर्य विश्वेदेवासआगतेतिदेवानावाह्यविश्वेदेवाःशृणुतेममितिजपित्वात्रीन्प्राग-

आन्दर्भान्धृत्वादेवतीर्थेन ॐब्रह्मातृप्यताम् विष्णुस्तृप्य० रुद्र० प्रजापति० देवास्तृ० छन्दांसि० वेदा० ऋषय० पुराणाचार्या० गन्धर्वा० इतराचार्या० संवत्सरःसावयव० देव्यस्तृप्यन्तां० अप्सरसः० देवानुगा० नागा० सागरा० पर्वता० सरित० मनुष्या० यक्षा० रक्षांसि० पिशाचा० सुपर्णा० भूतानि० पशव० वनस्पतय० ओषधय० भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्यतामितिसर्वत्रसप्रणवंप्रथमान्तंनामोच्चार्यतर्पयेत् २९ सप्तऋषयइतिमन्त्रेणर्षीनावाह्यनिवीतीद्विर्द्विः सनकस्तृप्यतु सनन्दन० सनातन० कपिल० आसुरि० वोढुस्तृ० पञ्चशिख० ७ अपसव्यम् उशंतस्त्वेतिपितृनावाह्य आयन्तुनःपितरइतिजपित्वापितृतीर्थेनत्रिस्त्रिः कव्यवाडनलस्तृप्यताम् सोम० यम० अर्यमा० अग्निष्वात्ताःपितरस्तृप्यन्ताम् सोमपाः पितरः० बर्हिषदः० यमायनमस्तर्पयामि धर्मराजाय० मृत्यवे० अन्तकाय०वैवस्वताय०कालाय०सर्वभूतक्षयाय०औदुम्बराय०दध्नाय० नीलाय० परमेष्ठिने० वृकोदराय० चित्राय० चित्रगुप्ताय० २१ यमतर्पणंवैकल्पिकम् सूत्रेएकेइत्युक्तेः जीवत्पितृकस्यमणिबन्धपर्यन्तमपसव्यंसर्वत्र ततोमृतपितृकःपित्रादित्रयींमात्रादित्रयींचतर्पयित्वा उदीरतामिति नवभिर्ऋग्भिस्तर्पणंजलस्थानेअञ्जलिनाधारांनिषिञ्चेत् उदीरतां० १ अङ्गिरसोनःपितरो० २ आयन्तुनः० ३ ऊर्जंवहन्तीरमृतं० ४ पितृभ्यः स्वधानमः० ५ येचेह० ६ मधुवाताइतितिस्रइति ९ प्रत्यृचंप्रत्येकंकुर्यात्तृप्यध्वमितिचत्रिःसिञ्चेत् ततोनमोवःपितरइत्यष्टौयजूंषिपठित्वामातामहादीनेकोद्दिष्टगणांश्चतर्पयेत् देवागातुविदइतिविसर्जयेत् स्नानवस्त्रनिष्पीडनोदकदानादिप्राग्वत् प्रातर्होमोत्तरंदेवतार्चनंनकृतंचेच्चतुर्थभागे ब्रह्मयज्ञोत्तरंकार्यम्

अथपञ्चमभागकृत्यम्—वैश्वदेवःप्रकर्तव्यःपञ्चसूनापनुत्तये । कण्डनीपेषणीचुल्लीजलकुम्भोऽथमार्जनी १ इतिपञ्चहिंसास्थानानिपञ्चसूनाः वैश्वदेवस्यप्रातरेवप्रारम्भोनत्वग्निहोत्रादिवत्सायम् तेनप्रातःसायंवैश्वदेवेत्यादिरेवसंकल्पः पञ्चमहायज्ञाअहरहःकर्तव्याः तेचब्रह्मयज्ञदेवयज्ञभूतयज्ञपितृयज्ञमनुष्ययज्ञाख्याः तत्रब्रह्मयज्ञउक्तः बह्वृचादीनांवैश्वदेवोदेवयज्ञादियज्ञत्रयरूपः मनुष्ययज्ञस्तुमनुष्येभ्योऽन्नदानम् गृहपक्वहविष्यान्नैस्तैलक्षारादिवर्जितैः । जुहुयात्सर्पिषाभ्यक्तैर्गृह्येऽग्नौलौकिकेऽपिवा

१ यस्मिन्नग्नौपचेदन्नंतस्मिन्होमोविधीयते । वैश्वदेवान्तर्गतपितृयज्ञेनैव नित्यश्राद्धसिद्धेर्ननित्यश्राद्धार्थंविप्रभोजनम् अनेनैवदर्शश्राद्धस्यापिसिद्ध्या दर्शश्राद्धमप्यशक्तैःसंवत्सरमध्येसकृदेवकार्यमितिभट्टोजीये सूतकेपञ्च-महायज्ञानांलोपइत्युक्तम् सचायंवैश्वदेवआत्मसंस्कारार्थोऽन्नसंस्कारार्थ-श्चतेनाविभक्तानांपाकैक्येपृथग्वैश्वदेवोन विभक्तानांतुपाकैक्येपिहविष्या-न्तरेणपृथगेव अविभक्तानांपाकभेदेपृथग्वैश्वदेवःकृताकृतइतिभट्टोजीये पाकासंभवेएकादश्यादौतण्डुलैर्वापयोदधिघृतफलोदकादिभिर्वाकार्यः ह-स्तेनान्नादिभिःकुर्यादद्भिरञ्जलिनाजले । कोद्रवंचणकंमाषंमसूरंचकु-लित्थकम् १ क्षारंचलवणंसर्वंवैश्वदेवेविवर्जयेत् । प्रवसतागृहेपुत्र-र्त्विगादिद्वारावैश्वदेवःकारयितव्यः गृहेकर्त्रन्तराभावेप्रवासेस्वयंकार्यः वैश्वदेवोबह्वृचैस्तैत्तिरीयैश्चदिवारात्रौचेतिद्विवारंकार्यः अशक्तैस्त्वेककाले एवद्विरावृत्त्यासहवाकार्यः बह्वृचतैत्तिरीययोर्लौकिकाग्नौपाकोवैश्वदेव-श्चेतिप्रायेणाचारः अथ**प्रातःसायंवैश्वदेवस्यसहकरणपक्षेतन्त्रप्र-योगः**—तत्रवैष्णवैर्भगवतेषोडशोपचारेषुदीपान्तानुपचारान्समर्प्यस-र्वान्नात्पुरुषाहारपर्याप्तंनैवेद्यंसमर्प्यशेषान्नेनवैश्वदेवःकार्यः वैष्णवभिन्नै-स्तुवैश्वदेवान्तेतच्छेषेणनैवेद्यःकार्यः विष्णोर्निवेदितान्नेनयष्टव्यंदेवता-न्तरम् । पितृभ्यश्चापितद्देयंतदानन्त्यायकल्पते १ इत्यादिवचनानां वैष्णवविषयकत्वस्यनिबन्धकारैरुक्तत्वात् अत्रवैष्णवानारायणाष्टाक्षरा-दिवैष्णवमन्त्रदीक्षोपदेशजपवन्तोमुख्याः उपदेशःकलौयुगइतिस्मृत्योपदे-शमात्रस्यापिदीक्षासमफलत्वात् गौणाश्चपारंपर्यागतारुणोदयविद्धैकादश्य-नुपवासशुक्लकृष्णैकादश्युपवासादियत्किंचिद्धर्ममात्रपरामन्त्रोपदेशादिर-हिताः ननुपञ्चरात्राद्यागमोक्तदीक्षांप्राप्तोहिवैष्णवः । इत्युक्तेःकिंचिद्ध-र्ममात्रानुष्ठानेनकथंवैष्णवत्वमितिचेत् गायत्र्यध्ययनादिक्षत्रियवैश्यसा-धारणधर्मवतांयाजनाध्यापनप्रतिग्रहरूपासाधारणधर्मशून्यानांपित्रादिप-रंपरयावैश्यादिवृत्तिपराणामप्यव्यभिचरितैकगोत्रत्वादियत्किंचिद्ब्राह्म-णधर्ममात्रेणयथाब्राह्मणत्वंतदुचितसूतकाद्याचारश्चतथाकलियुगेकिंचिद्ध-र्मेणापिवैष्णवत्वंतदुचिताचारश्चयुज्यते क्षत्रियाणांहिपुरोहितभेदेनगो-त्रभेदस्तेनयदुवंशेषुपरस्परंविवाहोनैवंब्राह्मणेष्विवतिस्पष्टम् एवं श्राद्धेऽपि नैवद्यंसमर्प्य पितृभ्योऽन्ननिवेदनंज्ञेयम् **आश्वलायनानांवैश्वदेवः**

ममात्मान्नसंस्कारपञ्चसूनाजनितदोषपरिहारद्वारा श्रीपर० प्रातर्वैश्वदेवंसायंवैश्वदेवंचसहतन्त्रेणकरिष्ये कुण्डेस्थण्डिलादौवापचनाग्निंव्याहृतिभिःपावकनामानंप्रतिष्ठाप्यचत्वारिशृङ्गेतिध्यात्वापरिसमुह्यपर्युक्ष्यविश्वानिनइत्यर्चनादिविधायघृताक्तमन्नमग्नावधिश्रित्यप्रोक्ष्योद्वास्याग्नेःपश्चान्निधायत्रिधाविभज्यप्रथमभागंदेवेभ्योजुहुयात् तद्यथा हृदिसव्यंकरं निधायोत्तानहस्तेन सूर्यायस्वाहासूर्यायेदंनमम प्रजापतये० सोमायवनस्पतये० अग्नीषोमाभ्यां०इन्द्राग्निभ्यां० द्यावापृथिवीभ्यां० धन्वन्तरये० इन्द्राय० विश्वेभ्योदेवेभ्यः० ब्रह्मणे० इतिदशप्रातर्वैश्वदेवाहुतयः अथ सायंवैश्वदेवीयाः अग्नयेस्वाहेतिहुत्वाप्रजापतयइत्यादिपुनर्नवजुहुयात् एवंविंशत्याहुतीर्हुत्वाप्रायश्चित्तार्थंव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिर्हुत्वा नहुत्वावापरिसमूहनपर्युक्षणेकुर्यात् ओंचमइत्युपतिष्ठेत् इतिदेवयज्ञः **अथबलिहरणाख्योभूतयज्ञः**—द्वितीयभागाद्गृहीत्वाशुद्धभूमौ सूर्यायस्वाहा सूर्यायेदंनममेत्येवंदशाहुतीःप्राक्संस्थानिरन्तराहुत्वामध्येऽन्तरालंत्यक्त्वा अद्भ्यःस्वाहा ओषधिवनस्पतिभ्यः० गृहाय० गृहदेवताभ्यः० वास्तुदेव० इतिप्राक्संस्थाहुत्वा अद्भ्यआहुतेःपश्चात् इन्द्राय० तदुत्तरेइन्द्रपुरुषेभ्यः० अन्तरालस्यदक्षिणे यमाय० तदुत्तरे यमपुरुषेभ्यः० ब्रह्मणआहुतेःप्राक् वरुणाय० तदुत्तरे वरुणपुरुषेभ्यः० अन्तरालस्योत्तरे सोमाय० तदुत्तरे सोमपुरुषेभ्यः अन्तराले ब्रह्मणे० ब्रह्मपुरुषेभ्यः० विश्वेभ्योदेवेभ्यः० सर्वेभ्योभूतेभ्यः० दिवाचारिभ्यः० सोमपुरुषोत्तरे रक्षोभ्यः०एवमेवसूर्यस्थानेप्रथममग्नयेहुत्वाप्रजापतयइत्यादिपूर्ववत्सायंवैश्वदेवसंबन्धिद्वितीयबलिहरणंकुर्यात् तत्रदिवाचारिभ्यइत्यस्यस्थानेनक्तंचारिभ्यःस्वाहेतिजुहुयादितिविशेषः इतिभूतयज्ञः **अथपितृयज्ञः**—प्राचीनावीति तृतीयभागादादायस्वधापितृभ्यःइतियमबलेर्दक्षिणतोदत्त्वा पितृभ्यइदंनममेतित्यक्त्वाद्वितीयबलेर्दक्षिणतः द्वितीयपितृयज्ञमेवंकुर्यात् इतिपितृयज्ञः अपरे चक्राकारंबलिमाहुः बलावनुद्धृतेनाद्यान्नोद्धरेच्चस्वयं बलिम् । ततोगृहाङ्गणेभूमावपआसिच्य ऐन्द्रवारुणवायव्यांयाम्यांनैर्ऋतिकाश्चये । तेकाकाः प्रतिगृह्णन्तुभूम्यांपिण्डंमयोज्झितम् १ इतिपितृयज्ञशेषेणदत्त्वा वैवस्वतकुलेजातौद्वौश्यामशबलौशुनौ । ताभ्यांपिण्डोमया दत्तोरक्षेतांपथिमांसदा १ येभूताःप्रचरन्ति०इतिद्वयंभूतयज्ञशेषेणदद्यात्

येभूताइतिमन्त्रेतन्त्रेणवैश्वदेवप्रयोगेदिवानक्तंबलिमितिपाठः अह्निरात्रौच पृथक्प्रयोगे दिवाबलिमिच्छन्तोनक्तंबलिमिच्छन्तइतिविभागेनपाठः प्रक्षालितपाणिपादआचम्य गृहंप्रविश्यशान्तापृथिवीत्यादिजपित्वाविष्णुंस्मृत्वाकर्मार्पयेत् **अथमनुष्ययज्ञः**—अतिथिंभोजनपर्याप्तंवाषोडशग्रासमितंवाग्रासचतुष्टयंवाग्रासमितंवान्नंसनकादिमनुष्येभ्योहंतइदंनममेतिदद्यात् बहुषुभिक्षुकेष्वागतेष्वशक्तेनत्रिभ्योग्रासत्रयंदेयम् **तैत्तिरीयवैश्वदेवादयः**—अथतैत्तिरीयाणांश्राद्धदिनेभिन्नपाकेनादौवैश्वदेवःदेवयज्ञादिचतुष्टयंचभवति अपरेआदौवैश्वदेवोऽन्तेपञ्चमहायज्ञाइत्याहुः याजुषाःसामगाःपूर्वंमध्येकुर्वन्त्यथर्वणाः बह्वृचाःश्राद्धशेषेणतत्राप्यादौतु साग्निकाः १ स्वर्गपुष्ट्यर्थमात्मसंस्कारार्थंप्रातःसायंवैश्वदेवौतन्त्रेणकरिष्ये औपासनाग्निंपचनाग्निंवाप्रतिष्ठापितमौपासनहोमवत्परिसमुह्यपरिषिच्यान्नमग्नावधिश्रित्यप्रोक्ष्योद्वास्याभिघार्याग्निंसंपूज्याऽन्नंत्रेधाविभज्यहस्तेनजुहुयात् अग्नयेस्वाहा विश्वेभ्योदेवेभ्यः० ध्रुवायभूमाय० ध्रुवक्षितये० अच्युतक्षितये० अग्नयेस्विष्टकृते० परिसमुह्यपर्युक्ष्य अग्नेःपश्चादेकत्रैवदेशे व्यजनाकारश्चक्राकारोवाबलिः तत्रदेवताः धर्मायस्वाहाधर्मायेदं० अधर्माय०अद्भ्यः०ओषधिवनस्पतिभ्यः० रक्षोदेवजनेभ्यः०गृह्याभ्यः०अवसानेभ्यः० अवसानपतिभ्यः० सर्वभूतेभ्यः० कामाय० अन्तरिक्षाय० यदेजतिजगतियच्चचेष्टतिनाम्नोभागोयन्नाम्नेस्वाहा नाम्नइदं० केचिद्वायवइदमितित्यागमाहुः पृथिव्यैस्वाहा अन्तरिक्षाय० दिवे० सूर्याय० चन्द्रमसे० नक्षत्रेभ्यः० इन्द्राय० बृहस्पतये० प्रजापतये० ब्रह्मणे० सर्वान्सकृत्परिषिच्य पृथक्पृथक्परिषेचनपक्षे द्वावेकंद्वेचचत्वारिप्रत्येकं त्रीणिचैवहि । पृथिव्यादिदशस्वेकमतऊर्ध्वंपृथक्क्रमादितिज्ञेयम् प्राचीना-

---

१. **मनुः** (अ० ३ श्लो० ९९) संप्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके ॥ अन्नं चैव यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ (श्लो० १०१) तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता ॥ एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यंते कदाचन ॥ अतिथिलक्षणम् (श्लोकः १०२) एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ॥ अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं सांगतिकं तथा ॥ उपस्थितं गृहे विद्याद्भार्या यत्राग्नयोऽपि वा ॥ इति ॥ **याज्ञवल्क्यः** (श्लो० १११) अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः श्रोत्रियो वेदपारगः ॥ मान्यावेतौ गृहस्थस्य ब्रह्मलोकमभीप्सतः ॥ परपाकरुचिर्न स्यादनिन्द्यामन्त्रणादृते ॥ वाक्पाणिपादचापल्यं वर्जयेच्चातिभोजनम् ॥ इति ॥

वीती तद्दक्षिणतः स्वधापितृभ्यःस्वाहा तदुत्तरतउपवीती नमोरुद्रायपशुपतयेस्वाहा पितृरुद्रबलीपृथक्परिषिञ्चेत् इतिवैश्वदेवः **अथदेवयज्ञादिचतुष्टयम्**—देवयज्ञेनयक्ष्येइतिसंकल्प्याग्निंपरिषिच्यदेवेभ्यःस्वाहेत्यग्नौहुत्वोत्तरपरिषेकः प्राचीनावीती पितृयज्ञेनयक्ष्ये दक्षिणतो भूमौपितृभ्यःस्वधास्तुइतिदत्त्वात्यक्त्वापरिषिच्य यज्ञोपवीतीअपःस्पृष्ट्वा भूतयज्ञेनयक्ष्ये भूतेभ्योनमइतिभूमौदत्त्वापरिषिच्य निवीती मनुष्ययज्ञेनयक्ष्ये उक्तप्रमाणमन्नं मनुष्येभ्योहंतेतिदद्यात् सर्वयज्ञेषुआद्यन्तयोःक्रमेणविद्युदसिवृष्टिरसीतिमन्त्रयोःपाठःप्रायेणैषाम् बलिशिष्टमन्नं येभूताःप्रचरन्तीतिगृहाङ्गणेगत्वाकाशेउत्क्षिपेत् ततोयथाचारंश्ववायसादिबलिः **अथ कातीयानाम्**—तत्रसाग्निकानामेकपाकेनैवश्राद्धदिनेआदौवैश्वदेवः अन्येषामन्ते आवसथ्योल्मुकंमहानसेकृत्वातत्रपाकंविधाय महानसस्थाङ्गारान्गृह्याग्नौनिधायपाकादन्नंघृताक्तमादायपूर्ववदात्म० संस्कारार्थं वैश्वदेवाख्यंकर्मकरिष्यइतिसंकल्पः अथवादेवभूतपितृमनुष्यान्वैश्वदेवान्नेनयक्ष्येगृह्याग्निंमणिकोदकेनपर्युक्ष्यहस्तेनाग्नौजुहुयात् ब्रह्मणेस्वाहाइदंब्रह्मणेनमम एवमग्रेऽपि प्रजापतये० गृह्याभ्यः० कश्यपाय० अनुमतये० इति देवयज्ञः ततोमणिकसमीपेबलित्रयमुदक्संस्थम् पर्जन्यायनमःस्वाहाइदं पर्जन्यायनमम अद्भ्योन० पृथिव्यैन० अथ द्वार्येशाखयोःप्राक्संस्थंबलिद्वयम् धात्रे०विधात्रे० उदकेनचतुरस्रंकृत्वातत्रपूर्वेवायवे० दक्षिणेवायवे० पश्चिमेवायवे० उत्तरेवायवे० प्रागादिषुवायुबलेःप्रागुदग्वा प्राच्यै दिशे० दक्षिणस्यैदि० प्रतीच्यैदि० उदीच्यैदि०मध्येप्राक्संस्थम् ब्रह्मणे० अन्तरिक्षाय० सूर्याय० एषामुत्तरे विश्वेभ्योदेवेभ्यो० विश्वेभ्योभूतेभ्यो० अनयोरुत्तरेउषसे० भूतानांचपतये० इतिभूतयज्ञः प्राचीनावीती ब्रह्मादिबलित्रयस्यदक्षिणेपितृतीर्थेन पितृभ्यःस्वधानमइदंपितृभ्योनममेतिदद्यात् इतिपितृयज्ञः पात्रंप्रक्षाल्यसव्येनब्रह्मादिबलितोवायव्यांयक्ष्मैतत्ते निर्णेजनमितितज्जलंनिनयेत् पूर्ववन्मनुष्ययज्ञः निरग्निकस्तु लौकिकाग्निमाहृत्यपृष्टोदिवीतिप्रतिष्ठाप्यतत्सवितु० ताᳬंसवितु० विश्वानिदेव० इति त्रिभिःसावित्रैःप्रज्वाल्यतत्रनित्योपासनहोमंकृत्वापाकंपचेद्वैश्वदेवंचकुर्यादितिगदाधरः अत्राप्यशक्तौबह्वृचाद्युक्तरीत्यापचनाग्निंप्रतिष्ठाप्यध्यात्वा संपूज्यतत्रपूर्वोक्तरीत्यावैश्वदेवस्तत्रअग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहेतिपञ्चाहुतीनामुत्त-

रंहोमःसर्वत्रनिरग्नेरितिविशेषः शेषंप्राग्वत् कात्यायनानांदिवैवैकोवैश्वदेवोनद्वितीयोरात्रौ सामगाथर्वणैरपिस्वगृह्योक्तरीत्यापञ्चमहायज्ञाःकार्याः स्वगृह्यानुपलम्भेबह्वृचोक्तरीत्योपनयनादिसंस्काराःपञ्चमहायज्ञादयश्चकार्याः शाखान्तरमतंसम्यगनालोच्यस्वधार्ष्ट्यतः । शाखान्तराह्निकंप्रोक्तंज्ञात्वाशोध्यंस्वशाखिभिः १ इक्षूनपःफलंमूलंताम्बूलंपयऔषधम् । भक्षयित्वाऽपिकर्तव्याःस्नानदानादिकाःक्रियाः २ पञ्चमहायज्ञेष्वन्यतमस्य लोपेऽपवासः धनिकस्यातुरस्यचप्रतियज्ञंकृच्छ्रार्धम् अन्येत्वेकाहंलोपेमनस्वत्याहुतिःत्र्यहंत्र्यहंलोपेतिसृभिस्तंतुमतीभिर्होमोवारुणीनांचतसृणांजपो द्वादशाहंलोपेतंतुमतीस्थालीपाकोवारुणीभिराज्यहोमश्चेत्याहुः

अथसर्वसाधारणोभोजनादिविधिः—हैमेराजतेपात्रेआम्रादिपत्रेवाभोजनंशस्तम् एकएवतुभुञ्जीतकांस्यपात्रेनान्योच्छिष्टे ताम्बूलाभ्यञ्जनंचैवकांस्यपात्रेचभोजनम् । यतिश्चब्रह्मचारीचविधवाचविवर्जयेत् १ पलाशपर्णेषुयत्यादेःप्रशस्तम् गृहिणस्तुचान्द्रायणम् इदंवल्लीपलाशविषयमितिस्मृत्यर्थसारे कदलीकुटजमधुजम्बूपनसाम्रचम्पकोदुम्बरपत्राणिशस्तानि अर्काश्वत्थवटादिपत्राणिनिषिद्धानि चतुरस्रमण्डलेप्रक्षालितपात्रंनिधायपञ्चयज्ञावशिष्टं घृतादियुतंपरिविष्टमन्नमस्माकंनित्यमस्त्वेतदितिवदन्नत्वाग्रन्थिरहितपवित्रयुतदक्षिणपाणिः पादाभ्यांपादेनवाभुवं स्पृशन्व्याहृतिभिर्गायत्र्याचाभिक्ष्य सत्यंत्वर्तेनपरिषिञ्चामिइतिदिवा ऋतंत्वासत्येनपरिषिञ्चामीतिरात्रौपरिषेचनंकृत्वा अन्तश्चरतिभूतेषुगुहायां विश्वतोमुखः । त्वंयज्ञस्त्वंवषट्कारस्त्वंविष्णुःपुरुषःपरः १ पात्राद्दक्षिणेभूमौ भूपतयेनमः भुवनपतयेनमः भूतानांपतये० इतित्रीन्बलीन्दद्यात् यद्वा चित्राय० चित्रगुप्ताय० यमाय० यमधर्माय० सर्वेभ्योभूतेभ्यः० इतिवा व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिर्वाचत्वारः धर्मराजायचित्रगुप्तायेतिद्वौवा भूपत्यादित्रययुतावेतावितिपञ्चवादेयाः हस्तपादमुखार्द्रःआपोशनार्थंजलमादाय अन्नंब्रह्मरसोविष्णुः० अहंवैश्वानरोभूत्वेत्यर्थंध्यात्वावामकरेण पात्रंधृत्वाअमृतोपस्तरणमसीत्यपःप्राश्यमौनी ॐप्राणायस्वाहा ॐअपानायस्वाहा ॐव्यानाय०ॐउदानाय० ॐसमानाय० इतिसघृताःसक्षीरावा पञ्चाहुतीःसर्वाङ्गुलिभिःसर्वग्रासंग्रसन्मुखेजुहुयात् ॐब्रह्मणेस्वाहेतिषष्ठी क्वचित् प्राणाहुतिपर्यन्तंपात्रालम्भोमौनंचनियतमग्रेऐच्छिकंद्वयम् भोजनं

प्राङ्मुखंप्रत्यङ्मुखंवाशस्तं दक्षिणामुखंयशःफलंकाम्यम् उदङ्मुखमधमम् विदिङ्मुखंनिषिद्धम् कृत्स्नंग्रासंग्रसन्द्वात्रिंशदादिनियतग्रासमनियतग्रासं वामुक्त्वाअमृतापिधानमसीतिगण्डूषार्धंपीत्वाऽर्धंभूमौनिनीयपवित्रंत्य-क्त्वामुखहस्तोच्छिष्टंसम्यक्प्रक्षालयेत् तर्जन्यामुखंनशोधयेत् किंचि-द्गण्डूषोत्तरंहस्तप्रक्षालनंषोडशगण्डूषान्तेद्विराचामेत् भोजनगृहेचनाचा-मेत् अनाचान्तोमूत्रपुरीषौनकुर्यात् उत्तरापोशनमकृत्वोत्थानेस्नात्वाशुद्धिः हस्तौसंमृज्यप्रस्नाव्याङ्गुष्ठेननेत्रयोर्निषिञ्चयेष्टदेवतांस्मरेत् नाञ्जलिनापिबेत् पालाशंदग्धमयोबद्धंचपीठंवर्जयेत् नशिशुभिःसहभुञ्जीत भार्ययासहवि-वाहवर्जंनभुञ्जीत बालवृद्धेभ्योऽन्नमदत्त्वानभुञ्जीत नप्रौढपादोनासनारू-ढपादोनप्रसारितपादोनविदिक्तुण्डोनदुष्टैकपङ्क्तौनशून्याग्निपाकगृहेनदेवा-लयेभुञ्जीत नसंध्ययोर्नमहानिशायांनयज्ञोपवीतहीनोनवामहस्तेननशूद्र-शेषंभुञ्जीत आदौमधुरंमध्येलवणाम्लमन्तेतिक्तादि पूर्वंद्रवंमध्येकठिनम-न्तेद्रवम् अष्टौग्रासायतेः षोडशद्वात्रिंशद्वागृहिणो वनस्थस्यषोडश यथेष्टं ब्रह्मचारिणः सर्वंसशेषमश्नीयान्निःशेषंघृतपायसम्। क्षीरंदधिमधुभुञ्जीत दिवारात्रौचेतिद्विवारमेवनान्तराभोजनम् अर्कपर्वद्वयेरात्रौचतुर्दश्यष्टमी दिवा। एकादश्यामहोरात्रंभुक्त्वाचान्द्रायणंचरेत् १ यस्तुपाणितलेभुङ्क्ते यश्चफूत्कारसंयुतम्। प्रसृताङ्गुलिभिर्यश्चतस्यगोमांसवच्चतत् १ नाजीर्णे भोजनंकुर्यात्कुर्यान्नातिबुभुक्षितः। नार्द्रवासानार्द्रशिरानपादारोपितेकरे २ ग्रासशेषंचनाश्नीयात्पीतशेषंपिबेन्नच। शाकमूलफलादीनिदन्तच्छेदैर्नभक्ष-

---

१. मनुः (अ. २ श्लो. ५२) आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः॥ श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः॥ अस्यार्थः। आयुषेहितमन्नं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते। आयुःकामः प्राङ्मुखो भुङ्क्ते इत्यर्थः। यशसे हितं दक्षिणामुखः। श्रियमिच्छन् प्रत्यङ्मुखः। ऋतं सत्यं तत्फलमिच्छन्नुदङ्मुखो भुञ्जीतेति कुल्लूकभट्टाः॥ मनुः (अ. २ श्लो. ५३) उपस्पृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात्समाहितः। भुक्त्वा चोपस्पृशेत्सम्यगद्भिः खानि च संस्पृशेत्॥ उपस्पर्शः आचमनम्। पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन्॥ दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः॥ पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जं च यच्छति॥ अपूजितं तु तद्भुक्तमुभयं नाशयेदिदम्॥ नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्यान्नाद्याच्चैव तथान्तरा॥ अन्तरा दिवासायंभोजनयोर्मध्ये न भुञ्जीतेत्यर्थः। नचैवात्यशनं कुर्यान्नचोच्छिष्टः क्वचिद्व्रजेत्॥ अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम्॥ अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत्॥ इति॥

येत् ३ नोच्छिष्टोघृतमादद्यान्नपदाभाजनंस्पृशेत् । पिबतोयत्पतेत्तोयं भाजनेमुखनिःसृतम् ४ अभोज्यंतत् पीतावशिष्टतोयपानेचान्द्रायणम् हस्तनखस्पृष्टजलपानेवामहस्तोद्धृतजलपानेचसुरापानसमम् एकपङ्क्त्युपविष्टानांविप्राणांभुञ्जानानामेकस्मिन्नप्युत्थितेआचान्तेवाऽन्यैर्नभोज्यम् अत्रोत्थितस्यभोक्तुश्चदोषः गुरोर्नदोषः लवणंव्यञ्जनंचैवघृतंतैलंतथैवच । लेह्यंपेयंचविविधंहस्तदत्तंनभक्षयेत् १ ताम्रेगव्यं कांस्येनारीकेलेक्षुरसौ सगुडंदधिसगुडमार्द्रकंचमद्यसमम् सैन्धवसामुद्रभिन्नप्रत्यक्षलवणभक्षणंमृद्भक्षणंचगोमांससमम् उदक्यामपिचाण्डालंश्वानंकुक्कुटमेवच । भुञ्जानोयदिपश्येत्तुतदन्नंतुपरित्यजेत् १ भुञ्जानस्यगुदस्रावेउपवासः पञ्चगव्यंच आपोशनोत्तरंप्राणाहुतेःप्राक्तत्स्रावेस्नानंषट्प्राणायामाः भुञ्जानस्याशौचप्राप्तौग्रासंत्यक्त्वास्नानम् ग्रासाशनेउपवासः सर्वाशनेत्रिरात्रम् विष्ठादिस्पर्शेस्नानंप्राणायामत्रयंच चाण्डालपतितोदक्यावाक्यंश्रुत्वाभोजनेएकोपवासः स्नात्वाशतगायत्रीजपोवा कलहघरट्टोलूखलमुसलानांयावच्छब्दस्तावद्भोजनम् अप्येकपङ्क्त्यांनाश्नीयाद्ब्राह्मणैःस्वजनैरपि । कोऽपिजानातिकिंकस्यप्रच्छन्नंपातकंभवेत् १ ततोऽग्निनाभस्मनाचस्तम्भेनसलिलेनच । द्वारेणैवचमार्गेणपङ्क्तिभेदंचरेद्बुधः २ केशपिपीलिकामक्षिकाभिःसहपक्वमन्नंत्यजेदेव पाकोत्तरंकेशपिपीलिकादिकीटकमक्षिकासंसृष्टेगवाघ्रातेवान्ने सलिलंभस्ममृद्वापिप्रक्षेप्तव्यंविशुद्धये । इतिविज्ञानेश्वरः शूद्रान्नंशूद्रदत्तब्राह्मणान्नंरात्रिपर्युषितंरजस्वलाचाण्डालपतितादिदृष्टं काकादिपक्ष्युच्छिष्टमभोज्यम् स्नेहपक्वंमण्डकादिचपर्युषितंग्राह्यम् अवत्सायागोरनिर्दशानांगोमहिष्यजानांगर्भिण्याएककालान्तरितदोहायायमलसूस्रवत्स्तन्योरजवर्जेद्विस्तनीनामुष्ट्रीवडवयोरारण्यकमृगादेरवेश्चक्षीराणिवर्ज्यानि शिग्रुंहिङ्गुवर्ज्यंरक्तंवृक्षनिर्यासंपुरीषस्थानोत्पन्नतण्डुलीयकादिकंदेवाद्युद्देशंविनाकृतंसंयावपायसापूपशष्कुलीकृसरंवर्जयेत् शणकुसुम्भालाबुवार्ताककोविदारवटादिफलानिमातुलिङ्गंचवर्ज्यम् पलाण्डुलशुनगृञ्जनभक्षणेचान्द्रायणम् । भुञ्जानेषुपरस्परस्पर्शे पात्रस्थान्नभक्षणेस्नात्वाष्टोत्तरशतगायत्रीजपः अधिकभोजनेसहस्रम् भुञ्जानस्याशुचिनाविप्रेणस्पर्शेऽन्नत्यागः भुक्तोच्छिष्टस्पर्शेसवर्णेस्नानंजपोवा असवर्णेतूपवासः भुक्तोच्छिष्टस्यश्वशूद्रादिस्पर्शेउपोष्यपञ्चगव्यम् रजकादिस्पर्शेत्रिरात्रम् परिवेषणं-

कुर्वन्नुच्छिष्टस्पर्शे पयोदधिघृतादिलघुद्रव्यमत्यजन्नाचान्तःशुचिः भक्ष्याद्यन्नस्यत्यागएव बहोविकल्पः परिवेषणादिकालेरजोदृष्टौतत्स्पृष्टान्नत्यागः भोजनान्तेऽच्छिष्टशेषान्नम् रौरवेपूयनिलयेपद्मार्बुदनिवासिनाम् । प्राणिनांसर्वभूतानामक्षय्यमुपतिष्ठतु १ इतिदद्यात् आचान्तोप्यशुचिस्तावद्यावत्पात्रमनुद्धृतम् । उद्धृतेप्यशुचिस्तावद्यावन्नोन्मृज्यतेमही २ पर्णस्याग्रंचमूलंचशिरांचैवविशेषतः । चूर्णपर्णंवर्जयित्वाताम्बूलंखादयेद्बुधः । अनिधायमुखेपर्णंपूगंवैभक्षयेन्नच ३ इतिपञ्चमभागकृत्यम्

अथषष्ठभागादिकृत्यविचारः—इतिहासपुराणाद्यैःषष्ठसप्तमकौनयेत् । अष्टमेलोकयात्रातुबहिःसंध्याततःपुनः १ सायंसंध्याप्रातःसंध्यावत् ॐअग्निश्चमामन्युश्च० यदह्नापापमकार्षं० अहस्तदवलुम्पतु० सत्येज्योतिषिजुहोमिस्वाहेतिमन्त्राचमनेविशेषः पश्चिमाभिमुखस्तिष्ठन् अर्घ्यंदद्यात् ऊर्ध्वजानुरुपविश्यप्रत्यङ्मुखएवगायत्रींजपेत् सायंहोमस्तूक्त एव सायंवैश्वदेवेपुनःपाकः अतिथिंसंपूज्यघटीत्रयानन्तरंसार्धयामात्प्राग् भुक्त्वाशयीत भोजनकालेदीपनाशेपात्रमालभ्यसूर्यंस्मृत्वापुनर्दीपंदृष्ट्वापात्रस्थंभुञ्जीतनान्यत् श्राद्धतत्पूर्वदिनेपातधृतिसंक्रान्त्यादिषुननिशिभोजनम् चतुर्थप्रथमौयामौविद्याभ्यासैर्नयेन्निशि । प्रहरद्वयशायीतुब्रह्मभूयायकल्पते १ प्राक्प्रत्यग्दक्षिणस्यांशिरःकृत्वाशयीतनकदाचिदुदक्शिराः रात्रिसूक्तंजप्त्वासुखशायिनःस्मृत्वाविष्णुंनत्वास्वप्यात् अगस्तिर्माधवश्चैवमुचुकुन्दोमहामुनिः । कपिलोमुनिरास्तीकःपञ्चैतेसुखशायिनः १ नसंध्यायां नधान्येनगोगृहेनदेवविप्रगुरूणामुपरिनोच्छिष्टोनदिवाननग्नःशयीत निद्राकालेताम्बूलंमुखात् स्त्रियंशयनाद्भालात्तिलकं शिरसःपुष्पंत्यजेत् गर्भाधानप्रकरणोक्तकालेसार्धयामोत्तरंदीपेसत्यसतिवा निवीतंयज्ञोपवीतंकण्ठादौकृत्वापत्नींगच्छेत् अष्टम्यांचचतुर्दश्यांदिवापर्वणिमैथुनम् । कृत्वा

---

१ **मनुः** (अ० ३ श्लो० ४५) ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा ॥ पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया ॥ इति'। अस्यार्थः ॥ ऋतुर्नाम शोणितदर्शनोपलक्षितो गर्भधारणयोग्यः स्त्रीणामवस्थाविशेषः । तत्कालाभिगामी स्यादित्ययं नियमविधिः नतु परिसंख्या। स्वार्थहानिपरार्थकल्पनाप्राप्तबाधात्मकदोषत्रयदुष्टत्वात्। ऋतुकालेऽपि रागतः पक्षे गमनप्राप्तौ यस्मिन् पक्षेऽप्राप्तिस्तत्र विधिः 'समेयजेत' इतिवत् । अतएव ऋतावगमने दोषमाह पराशरः—ऋतुस्नातां तु यो भार्यां संनिधौ नोपगच्छति ॥ घोरायां भ्रूणहत्यायां पतते नात्र संशयः ॥ अनुत्पन्नपुत्रस्य चायं नियमः । 'ब्राह्मणो ह वै जाय-

सचैलंस्नात्वातुवारुणीभिश्चमार्जयेत् १ पुनर्मामैत्विंतिजपश्चोक्तएव एवं स्नानभोजनादिकेबहुविधविधिनिषेधाकुलेआह्निककर्मणिन्यूनाधिकदोषविधिनिषेधातिक्रमदोषपरिहारार्थंप्रायश्चित्ताज्ञानेतत्साङ्गतार्थंप्रायश्चित्तसाङ्गतार्थंचश्रीविष्णुनामोच्चारणादिकंकार्यम् प्रायश्चित्तान्यशेषाणितपःकर्मात्मकानिच । यानितेषामशेषाणांकृष्णानुस्मरणंपरम् १ यस्यस्मृत्याचनामोक्त्यातपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनंसंपूर्णतांयातिसद्योवन्देतमच्युतम् २ नाम्नोऽस्तियावतीशक्तिःपापनिर्हरणेहरेः । तावत्कर्तुंनशक्नोतिपातकंपातकीजनः ३ लौकिकंवैदिकंकर्मेश्वरेऽर्पणीयम् यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् । यत्तपस्यसिकौन्तेयतत्कुरुष्वमदर्पणम् १ इत्युक्तेः युगपत्सर्वकर्मार्पणेमन्त्रः कामतोऽकामतोवापियत्करोमिशुभाशुभम् । तत्सर्वं त्वयिसंन्यस्तंत्वत्प्रयुक्तःकरोम्यहम् १ अपारमाह्निकंकर्मगहनंबहुभेदयुक् । निःशेषमक्षमोवक्तुयथामत्यवदल्लघु २ अनन्तोपाध्यायजनिःकाशीनाथाभिधःसुधीः । तुष्यतांतेनभगवाञ्छ्रीनाथोविठ्ठलःप्रभुः ३ इत्यनन्तोपाध्यायसूनुकाशीनाथोपाध्यायविरचितेधर्मसिन्धुसारेतृतीयपरिच्छेदेआह्निकाचारप्रकरणंसमाप्तम्

अथकाम्यनैमित्तिकविचारः—अवश्यंप्रत्यहंकृत्यमुक्त्वातच्छेषउच्यते । काम्यंनैमित्तिकंचापिप्रायःसिन्धुक्रमादथ १ **अथाधानविचारः**—तत्राधाननक्षत्रादिकालविचारःप्रथमपरिच्छेदेउक्तः आव-

---

मानस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवा जायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः स्वाध्यायेनर्षिभ्यः' इत्येतत्प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वेऽस्य संभवति मूलांतरकल्पनस्यायुक्तत्वात् । 'तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवे स्त्रियं' इति च वक्ष्यति । ततोऽप्येतच्छ्रुतिमूलत्वमवगम्यते । पुत्रोत्पादनशास्त्रस्य चैकपुत्रोत्पादनेनैव चरितार्थत्वात् 'कामजानितरान् विदु'रितिदर्शनादजातपुत्रस्यैव नियमः। 'दशास्यां पुत्रानाधेही'तिमंत्रस्तु बहुपुत्रप्रशंसापरः । जातपुत्रस्यापि ऋतुकालगमननियमो न दशस्वेवावतिष्ठते स्वदारनिरतः सदेति 'नित्यंस्वदारसंतुष्टः स्यान्नान्यभार्यामुपगच्छे'दितिविधानात्परिसंख्यैव । वाक्यानर्थक्यात्स्वदारगमनस्य प्रशस्तत्वात् । ऋतावगमने दोषाश्रवणाच्च न नियमविधिः । पर्ववर्जं व्रजेच्चैनामिति । पर्वाण्यमावास्यादीनि वक्ष्यन्ते तानि वर्जयित्वा भार्याप्रीतिर्व्रतं यस्य स तद्व्रतोऽनृतावप्युपेयात् । अतएव रतिकाम्यया नतु पुत्रोत्पादनशास्त्रबुद्ध्या । तस्माद्विधित्रयमिदं ऋतावुपेयादेव, अन्यभार्यां नोपगच्छेत्, अनृतावपि भार्याप्रीतये गच्छेदिति । अत्रच गौतमः—'ऋतावुपेयादनृतौ च पर्ववर्जम्' । याज्ञवल्क्योऽप्याह—'यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्' स्त्रीणां वरं इंद्रदत्तमनुस्मरन् भवतीनां कामविहंता पातकी स्यादिति इति मिताक्षरा ॥

सभ्याधानंतुदारकालेदायविभागकालेवा अग्निर्वैवाहिकोयेननगृहीतः प्रमादिना । पितर्युपरतेतेनगृहीतव्यःप्रयत्नतः १ गृह्याग्निहीनस्यान्नमभोज्यम् पितरिज्येष्ठभ्रातरिवासाग्निकेकनिष्ठादेरविभक्तस्यनिरग्निकत्वदोषोन एवंज्ञानाध्ययनादिनिष्ठस्यापिनदोषः गृहस्थस्याप्यध्ययनोक्तेः स्मार्ताधानमपिज्येष्ठेभ्रातरिअकृताधानेसतिनकार्यमितिनिर्णयसिन्ध्वादौ गार्ग्योक्तिः अत्रैवंनिर्णयोभाति यत्रज्येष्ठेनदायाद्यपक्षमवलम्ब्य विवाहकालेयावज्जीवमौपासनंकरिष्येइत्येवंसंकल्पपूर्वकंविवाहाग्निर्नगृहीतस्तद्विषयोऽयंकनिष्ठस्यनिषेधः येनज्येष्ठेनविवाहकालेतथासंकल्पपूर्वकमग्निःपरिगृहीतःसपश्चात्परिचरणाभावेनाविद्यमानाग्निकोऽपिउच्छिन्नाग्निरेवनत्वकृताधानइतितत्रकनिष्ठस्याधानेदोषोनेति अत्राधिकारिणोऽपिभ्रातुरनुज्ञयाकनिष्ठस्याधानंभवति विवाहस्तुअनुज्ञयापिन एवंपितुरनुज्ञयाप्याधानम् संन्यस्तेछिन्नहस्तादौयद्वाषण्ढादिदूषणे । जनकेसोदरेज्येष्ठेकुर्यादेवेतरः क्रियाम् १ इत्यादिविशेषःविवाहप्रकरणेपरिवेत्तृप्रसङ्गेउक्तः

अथशूद्रसंस्कारविचारः—गर्भाधानपुंसवनानवलोभनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकर्मनिष्क्रमणान्नप्राशनचौलोपनयनमहानाम्न्यादिव्रतचतुष्टयसमावर्तनविवाहाइतिषोडशसंस्काराद्विजानाम् जातकर्मनामकर्मनिष्क्रमणान्नप्राशनचूडाविवाहाइतिषट्द्विजस्त्रीणाम् तत्रविवाहः समन्त्रकोऽन्येमन्त्ररहिताः गर्भाधानसीमन्तौस्त्रीपुरुषसाधारणौ चूडान्तानवविवाहश्चेतिदशामन्त्रकाः शूद्राणामितिबहुसंमतम् शूद्रकमलाकरेशूद्राणांपञ्चमहायज्ञाअप्युक्ताः केचिद्वैदिकमन्त्रेणोपनयनमप्याहुः ब्राह्मेतु विवाहमात्रंसंस्कारंशूद्रोऽपिलभतांसदा इत्युक्तम् अत्रसदसच्छूद्रगोचरत्वेनवापरंपराप्राप्तप्रकारेणवाव्यवस्था अस्यद्विजसेवावृत्तिः आपदिवाणिज्यशिल्पादि शूद्रेणलवणादिविक्रेयम् मद्यंमांसंचन कपिलाक्षीरपानेनब्राह्मणीगमनेनच। वेदाक्षरविचारेणशूद्रश्चाण्डालतांव्रजेत् १ शूद्रोवर्णश्चतुर्थोऽपिवर्णत्वाद्धर्ममर्हति। वेदमन्त्रस्वधास्वाहावषट्कारादिभिर्विना २ स्त्रीशूद्रधर्मेषुव्रतादिषु सर्वत्रविप्रेणमन्त्रःपठनीयः सोऽपिपौराणएव भारतपुराणयोःश्रवणेस्त्रीशूद्रयोरधिकारोनत्वध्ययने श्रावयेच्चतुरोवर्णान्कृत्वाब्राह्मणमग्रतः। शूद्रस्य पञ्चयज्ञश्राद्धादिकर्माणिकातीयसूत्रानुसारेणेतिमयूखे आगमोक्ताविष्णु-

शिवादिमन्त्रानमोन्ताःप्रणवरहिताःपुराणादिनाश्रवणनिदिध्यासनादिकृत्वा ब्रह्मज्ञानमपिस्त्रीशूद्रैःसंपाद्यम् उपनिषच्छ्रवणेतुनाधिकारइतिशूद्रस्यतदना-दरश्रवणादित्यधिकरणे शूद्रस्यसर्वश्राद्धान्यामेनैव केचित्सर्वप्रजानांका-श्यपत्वात्सर्वशूद्राणांकाश्यपगोत्रंतच्चश्राद्धएवकीर्तनीयंनान्यत्रेत्याहुः एवं शान्तिकादावधिकारोविप्रद्वारैव यदिविप्रः शूद्रदक्षिणामादायवैदिकमन्त्रै-स्तदीयहोमाभिषेकादिकरोतितदातत्रशूद्रस्तत्पुण्यफलभाक् विप्रस्तुमहाप्र-त्यवायीतिमाधवः अहिंसासत्यास्तेयशौचेन्द्रियनिग्रहदानशमदमक्षमा-दयःशूद्रादिसर्वसाधारणाधर्माःपरपदप्रापकाः स्वस्तिवाचनादिशूद्रकर्मणां प्रयोगास्तुशूद्रकमलाकरेज्ञेयाः

अथवापीकूपाद्युत्सर्गादि—गृहग्रामयोराग्नेयदक्षिणनैर्ऋत्यवाय-व्येषु मध्येच दुष्टफलःकूपः शेषदिक्षुशुभः वापीकूपतडागाद्युत्सर्गउत्तरा-यणेमाघादिमासषट्कस्यशुक्लपक्षेषुप्रशस्तः जलक्षयसंभावनायांकार्तिकमा-र्गशीर्षयोरपि नकालनियमस्तत्रसलिलंतत्रकारणम् इत्युक्तेः चतुर्षुवि-ष्णुशयनमासेषुशुक्रास्तादौचवर्ज्यम् अश्विनीरोहिणीमृगपुष्यमघात्र्युत्तरा-मूलश्रवणादित्रयहस्तज्येष्ठानूराधारेवतीषुद्वितीयातृतीयापञ्चमीसप्तमीदश-म्येकादशीत्रयोदशीतिथिषुबुधगुरुशुक्रसोमवारेषुजलोत्सर्गःशुभः उत्स-र्गाभावेजलंनग्राह्यम् वापीकूपतडागादौयज्जलंस्यादसंस्कृतम् । नस्पृष्टव्यं नपेयंचपीत्वाचान्द्रायणंचरेत् १ उत्सर्गप्रयोगोऽन्यतोज्ञेयः

अथवृक्षादिरोपणम्—अश्विनीरोहिणीमृगपुष्यमघोत्तरात्रयह-स्तचित्राविशाखानूराधामूलशततारकारेवतीषुसत्तिथिवारेषुवृक्षलतारोपः शस्तः आश्लेषायांसोमवारःसोमोलग्नेबलान्वितः । योगेऽस्मिन्रोपयेदि-क्षुकदलीक्रमुकादिकान् १ नारीकेलान्वपेद्भूमावश्विन्यांलग्नगेरवौ । नाग-वल्लींगुरौलग्नेचन्द्रेस्वांशस्थितेसति २

अथमूर्तिप्रतिष्ठा—प्रतिष्ठासर्वदेवानांवैशाखज्येष्ठफाल्गुने । चै-त्रेतुस्याद्विकल्पेनमाघेविष्णवन्यमूर्तिषु १ सौम्यायनेशुभाप्रोक्तानिन्दिता दक्षिणायने । मातृभैरववाराहनरसिंहत्रिविक्रमाः २ दक्षिणेऽप्ययनेस्था-प्यादेव्यश्चेत्यूचिरेपरे । विष्णोःशस्ताश्चैत्रमासाश्विनश्रावणकाअपि ३ माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठाषाढसहःशुच । श्रावणंचनभस्येचलिङ्गस्थापन-

मुत्तमम् ४ देव्यामाघेऽश्विनेमासेप्युत्तमासर्वकामदा । अश्विनीरोहिण्युत्तरात्रयमृगपुनर्वसुपुष्यहस्तचित्रास्वात्यनूराधाश्रवणत्रयरेवतीषुशनिभौमान्यवासरेदर्शरिक्तान्यतिथौसर्वदेवप्रतिष्ठाशुभा श्रवणेकृत्तिकादिविशाखान्तेषुचद्वादश्यांचविष्णोःप्रशस्ता चतुर्थीगणेशस्योक्ता नवमीमूलभंच देव्याः तथास्वस्वनक्षत्राणिसर्वेषाम् यथार्द्राशिवस्य हस्तःसूर्यस्येत्यादि हन्त्यर्थहीनाकर्तारंमन्त्रहीनातुऋत्विजम् । स्त्रियंलक्षणहीनातुनप्रतिष्ठासमोरिपुः १ ब्रह्मातुब्राह्मणैःस्थाप्योगायत्रीसहितःप्रभुः । सर्ववर्णैस्तथा विष्णुःप्रतिष्ठाप्यःसुखार्थिभिः २ मातृभैरवाद्याःसर्वैः शिवलिङ्गंयतिनापि पुराणप्रसिद्धजीर्णलिङ्गंस्त्रीशूद्रैरपिपूज्यम् नूतनस्थापितंलिङ्गंस्त्रीशूद्रोवापिनस्पृशेत् । शिवादिप्रतिष्ठायांस्त्रीशूद्रादेर्नाधिकारः शूद्रोवाऽनुपनीतोवास्त्रियोवापतितोऽपिवा । केशवंवाशिवंवापिस्पृष्ट्वानरकमश्नुते १ स्थिरप्रतिमाःप्राङ्मुखीरुदङ्मुखोयजेत चलप्रतिमासुप्राङ्मुखः सौवर्णीराजतीताम्रीमृन्मयीप्रतिमाभवेत् । पाषाणधातुमुक्तावाकांस्यपित्तलयोरपि १ अङ्गुष्ठपर्वमानात्सावितस्तियावदेवतु । गृहेषुप्रतिमा कार्यानाधिकाशस्यतेबुधैः २ मृद्दारुलाक्षागोमेदमधूच्छिष्टेनचक्वचित् । श्रीमद्भागवते शैलीदारुमयीलौहीलेप्यालेख्याचसैकती । मनोमयीमणिमयीप्रतिमाऽष्टविधास्मृता १ लौहीसौवर्णी दारुमधूकवृक्षस्यैव सप्ताङ्गुलाधिकाद्वादशाङ्गुलपर्यन्तागृहेप्रतिमेतिदेवीपुराणे अर्चकस्यतपोयोगादर्चनस्यातिशायनात् । आभिरूप्याच्चबिम्बानांदेवःसान्निध्यमृच्छति १ प्रतिमापट्टयन्त्राणां[2]नित्यंस्नानंनकारयेत् । कारयेत्पर्वदिवसेयदाचमलधारणम् २ पार्थिवलिङ्गपूजादिविचारोद्वितीयपरिच्छेदेउक्तः **अथपञ्चसूत्रीनिर्णयः**—लिङ्गोच्चतालिङ्गविस्तारोलिङ्गस्थौल्यंपीठविस्तारःप्रनालिकामानंचेतिपञ्चसूत्राणि तत्रलिङ्गमस्तकविस्तारंलिङ्गोच्चतातुल्यंकृत्वातद्द्विगुणसूत्रवेष्टनार्हंलिङ्गस्थौल्यंकृत्वालिङ्गात्सर्वतोलिङ्गसमविस्तारंपीठंवर्तुलं कुर्यात् पीठोच्चतालिङ्गोच्चद्विगुणा पीठाद्बहिःपिठोत्तरभागेलिङ्गसमदीर्घा मूलेदैर्घ्यसमविस्ताराअग्रेतदर्धविस्ताराप्रनालिका लिङ्गोच्चत्वत्रिगुणापीठोच्चतेतिकेचित् अथपीठमध्यभागे लिङ्गाद्द्विगुणस्थूलंपीठोच्चतातृतीयांशेन

---

१. नचेदिति केचित् इति पाठान्तरम् । २. प्रतिमापट्टाः प्रतिमापरिहितवस्त्रापि यंत्राणि देवीयंत्रमंगलयंत्रादीनि ।

कण्ठंकुर्यात् कण्ठस्योर्ध्वाधोभागयोःसमंवप्रद्वयंकृत्वापीठोपरिलिङ्गविस्ता-रषष्ठांशेनमेखलांकृत्वातदन्तःसंलग्नंतत्समंखातंकुर्यात् प्रनालिकायामपि विस्तारतृतीयांशेनखातःपीठवन्मेखलाचकार्येति **लिङ्गशालग्रामादि-पूजाविचारः**—गृहेलिङ्गद्वयंनार्च्यंशालग्रामद्वयंतथा। द्वेचक्रेद्वारका-यास्तुनार्च्येसूर्यद्वयंतथा १ शक्तित्रयंत्रिविघ्नेशंद्वौशङ्खौनार्चयेत्सुधीः। अ-न्यत्रतु चक्राङ्कमिथुनंपूज्यंनैकंचक्राङ्कमर्चयेत्। इत्युक्तंतेनविकल्पः नार्च-येच्चतथामत्स्यकूर्मादिदशकंगृहे। अग्निदग्धाश्चभग्नाश्चनपूज्याःप्रतिमा गृहे १ भग्नावास्फुटितावापिशालग्रामशिलाशुभा। शालग्रामाःसमाःपू-ज्याःसमेषुद्वितयंनहि २ विषमानैवपूज्यन्तेविषमेष्वेकएवहि। ससुवर्ण-शालग्रामदानेपृथ्वीदानफलम् शतशालग्रामपूजनेऽनन्तफलम् अविभक्ता-नामपिभ्रातॄणांदेवतार्चनमग्निहोत्रंसंध्याब्रह्मयज्ञश्चपृथगेव स्त्रीशूद्रोवास्पर्श-सहितंशालग्रामचक्राङ्कितबाणलिङ्गानिनार्चयेत् शूद्रोवाऽनुपनीतोवासध-वाविधवाङ्गना। दूरादेवास्पृशन्पूजांप्रकुर्याच्छिवकृष्णयोः १ शालग्रा-मबाणयोरेवस्पर्शननिषेधोनतुप्रतिमादौ सर्ववर्णैस्तुसंपूज्याःप्रतिमाःसर्व-देवताः। लिङ्गान्यपितुपूज्यानिमणिभिःकल्पितानिच २ इत्युक्तेः शाल-ग्रामशिलाक्रीतामध्यमायाचिताऽधमा। उक्तलक्षणसंपन्नापारंपर्यक्रमागता १ उत्तमासातुविज्ञेयागुरुदत्तातुतत्समा। तत्राप्यामलकीतुल्यापूज्यासू-क्ष्मैवयाभवेत् २ यथायथाशिलासूक्ष्मातथास्यात्तुमहत्फलम्। यवमात्रं तुगर्तःस्याद्यवार्धंलिङ्गमुच्यते ३ शिवनाभिरितिख्यातस्त्रिषुलोकेषुदुर्लभः। शालग्रामशिलायास्तुप्रतिष्ठानैवविद्यते ४ महापूजांतुकृत्वादौपूजयेत्तांततो बुधः। बाणलिङ्गानिराजेन्द्रख्यातानिभुवनत्रये ५ नप्रतिष्ठानसंस्कारस्ते-षामावाहनंतथा। वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाविप्राद्यैःक्रमेणपूज्याः त-ल्लक्षणंतु पञ्चचक्रोवासुदेवः षड्भिश्चक्रैःप्रद्युम्नः सप्तभिःसंकर्षणः एका-दशभिरनिरुद्धइति प्रणवोच्चारणाच्चैवशालग्रामशिलार्चनात्। ब्राह्मणीगम-नाच्चैवशूद्रश्चाण्डालतांव्रजेत् १ दीक्षायुक्तैस्तथाशूद्रैर्मद्यपानविवर्जितैः। कर्तव्यंब्राह्मणद्वाराशालग्रामशिलार्चनम् २ विष्णुप्रीतिकरंनित्यंतुलसीका-ष्ठचन्दनम्। कार्तिकेकेतकीपुष्पंयेनदत्तंहरेःकलौ ३ दीपदानंचदेवर्षेता-रितंतेनवैकुलम्। शालग्रामसंबन्धितोयवच्चक्राङ्कशिलातोयस्यापिपान-विधानात्सापिशालग्रामसन्निधौपूज्या अग्राह्यंशिवनिर्माल्यंपत्रंपुष्पंफलंज-

लम् । शालग्रामस्यसंस्पर्शात्सर्वंयातिपवित्रताम् १ मध्यमानामिकामध्ये पुष्पंसंगृह्यपूजयेत् । अङ्गुष्ठतर्जन्यग्राभ्यांनिर्माल्यमपनोदयेत् २ विना भस्मत्रिपुण्ड्रेणविनारुद्राक्षमालया । पूजितोऽपिमहादेवोनस्यात्तस्यफलप्रदः ३ विनामन्त्रंनबिभृयाद्रुद्राक्षान्भुविमानवः । पञ्चामृतंपञ्चगव्यंस्नान- कालेप्रयोजयेत् ४ रुद्राक्षस्यप्रतिष्ठायांमन्त्रंपञ्चाक्षरंतथा । त्र्यम्बकादि- कमन्त्रंचतथातत्रप्रयोजयेत् ५ अष्टोत्तरशतंकुर्याच्चतुःपञ्चाशदेवतु । सप्त- विंशतिमानावामालाहीनानयुज्यते ६ सप्तविंशतिरुद्राक्षमालयादेहसंस्थ- या । यःकरोतिनरःपुण्यंसर्वंकोटिगुणंभवेत् ७ **अथरुद्राक्षतुलस्या- दिसर्वजपमालानांसंस्कारः**—कुशोदकसहितैःपञ्चगव्यैर्मालांप्रक्षा- ल्यॐह्रींअंआंइंईंउंऊंऋंॠंऌंॡंएंऐंओंऔंअंअः कंखंगंघंङं चंछंजंझंञं टंठंडंढंणं तंथंदंधंनं पंफंबंभंमं यंरंलंवंशंषंसंहंक्षं इत्येतानि पञ्चाशन्मा- तृकाक्षराणि अश्वत्थपत्रस्थापितमालायांविन्यस्य ॐसद्योजातं० ॐ वा- मदेवाय० ॐ अघोरेभ्यो० ॐ तत्पुरुषाय० ॐ ईशानःसर्वविद्यानां० इतिपञ्चमन्त्रान्जपित्वा सद्योजातमितिमन्त्रेणमालांपञ्चगव्येनप्रोक्ष्यशीत- जलेनप्रक्षाल्यवामदेवायेतिचंदनेनाघृष्याघोरेतिमालांधूपयित्वातत्पुरुषा- येतिचन्दनकस्तूर्यादिनालेपयित्वेशानइतिमन्त्रेणप्रतिमणिंशतवारंदशवारं वाभिमन्त्र्यअघोरइतिमन्त्रेणमेरुंशतवारमभिमन्त्रयेत् ततएतैरेवपञ्चभिर्म- न्त्रैर्मालांपञ्चोपचारैःपूजयेदितिबोपदेवः **रुद्राक्षधारणम्**—रुद्राक्षा- न्कण्ठदेशेदशनपरिमितान्मस्तकेविंशतीद्वेषट्षट्कर्णप्रदेशेकरयुगुलकृतेद्वा- दशद्वादशैव । बाह्वोरिन्दोःकलाभिर्नयनयुगकृतेएकमेकंशिखायां वक्ष- स्यष्टाधिकंयःकलयतिशतकंसस्वयंनीलकण्ठः १ रुद्राक्षदानाद्रुद्रपदप्राप्तिः **शिवविष्णुस्नानविचारः**—पञ्चविंशत्पलंलिङ्गेष्वभ्यङ्गंकारयेदथ । स्नापयेत्तिलतैलैश्चकरयन्त्रोद्भवैःशिवम् १ स्नानंपलशतंज्ञेयमभ्यङ्गःपञ्च- विंशतिः १ पलानांद्विसहस्रेणमहास्नानंजलेनतत् । पयोदधिघृतक्षौद्र- शर्करांद्यैस्ततःक्रमात् २ शिवस्यसर्पिषास्नानंप्रोक्तंपलशतेनवै । ताव- तामधुनाचैवदध्नाचपयसापिच ३ पलसार्धसहस्रेणरसेनैवेक्षवेणच । भक्त्याचोष्णोदकैःशीतोदकैःसंस्नापयेच्छिवम् ४ श्रीविष्णुंक्षीरदध्याद्यैः क्रमाद्दशगुणोत्तरैः । स्नापयेत्केचिदूचुश्चक्षीराद्यैःपञ्चभिःसमैः ५ **अथ- श्रीविष्णवादिपञ्चायतनानि** विष्णुर्मध्येशिवेभास्यसूर्यायीईशदिक्-

क्रमात् । शम्भौमध्येविष्णुसूर्यगजास्यार्यास्तथाक्रमात् २ रवौमध्यगते रुद्रगणेशाच्युतशक्तयः । मध्येदेवीविष्णुशिवगणेशरवयःक्रमात् २ मध्ये गणपतिर्विष्णुशिवसूर्याम्बिकास्तथा । ईशानदिक्क्रमेणैवपञ्चायतनपञ्चकम् ३ **केशवादिचतुर्विंशतिमूर्तिलक्षणानि**—अथकेशवादिचतुर्विंशतिमूर्तिनिर्णायकबोपदेवश्लोकःसिन्धौव्याख्यातः तस्यायंसंग्रहः केशवादेश्चतुर्बाहोर्दक्षिणोर्ध्वकरक्रमात् । शङ्खचक्रगदापद्मायुधैःकेशवउच्यते १ नारायणःपद्मगदाचक्रशङ्खायुधैःक्रमात् । माधवश्चक्रशङ्खाभ्यांपद्मेनगदयाभवेत् २ गोविन्दोगदयापद्मशङ्खचक्रैःक्रमाद्भवेत् । विष्णुःपद्मेनशङ्खेनचक्रेणगदयाक्रमात् ३ शङ्खपद्मगदाचक्रैर्मधुसूदनईरितः । त्रिविक्रमो गदाचक्रशङ्खपद्मैरनुक्रमात् ४ वामनःशङ्खचक्राभ्यांपद्मेनगदयापिच । चक्रेणगदयाशङ्खपद्माभ्यांश्रीधरःस्मृतः ५ हृषीकेशःस्मृतश्चक्रपद्मशङ्खगदायुधैः । पद्मनाभःपद्मचक्रगदाशङ्खैःक्रमात्स्मृतः ६ दामोदरःशङ्खगदाचक्रपद्मैरुदीर्यते । संकर्षणःशङ्खपद्मचक्रायुधगदायुधैः ७ वासुदेवश्चक्रगदापद्मशङ्खाख्यलक्षणैः । प्रद्युम्नःस्याच्छङ्खगदापद्मचक्रैःक्रमाद्धृतैः ८ अनिरुद्धोगदाशङ्खपद्मचक्रैरनुक्रमात् । पद्मशङ्खगदाचक्रायुधैःस्यात्पुरुषोत्तमः ९ अधोक्षजोगदाशङ्खचक्रपद्मैःकरस्थितैः । नरसिंहःपद्मगदाशङ्खचक्रायुधैर्भवेत् १० अच्युतःपद्मचक्राभ्यांशङ्खेनगदयाक्रमात् । जनार्दनश्चक्रशङ्खगदापद्माढ्यबाहुभिः ११ उपेन्द्रोगदयाचक्रपद्मशङ्खान्वितैःकरैः । चक्रपद्मगदाशङ्खैःकरस्थैःस्यात्क्रमाद्धरिः १२ श्रीकृष्णाख्योगदापद्मचक्रशङ्खैर्मतोविभुः । इतिप्रोक्ताःकेशवादिचतुर्विंशतिमूर्तयः १३

अथसिन्ध्वनुसारेणदेवप्रतिष्ठाप्रयोगः—यजमानोद्वादशादिहस्तंमण्डपंकृत्वा आग्नेयेपूर्वतोवाहस्तमात्रंकुण्डंस्थण्डिलंवाकृत्वामध्ये वेदींतदुपरिसर्वतोभद्रंग्रहचिकीर्षायांपूर्वतईशान्यांवाग्रहवेदींप्रासादसंस्कारेमण्डपसंस्कारेवाचिकीर्षितेनैर्ऋतेवास्तुपीठंकृत्वा अस्यांमूर्तौलिङ्गेवा देवतासान्निध्यार्थंदीर्घायुर्लक्ष्मीसर्वकामसमृद्ध्यक्षय्यसुखकामोऽमुकदेवमूर्तिप्रतिष्ठांकरिष्येइतिसंकल्प्य स्वस्तिवाचनादिनान्दीश्राद्धान्ते आचार्यं वृत्वाष्टौचतुरोवाऋत्विजोवृत्वापूजयेत् आचार्योयदत्रेतिसर्षपान्विकीर्यापोहिष्ठेतिकुशोदकैर्भूमिंप्रोक्ष्य देवाआयान्तुयातुधानाअपयान्तुविष्णोदेवयजनंरक्षस्वेतिभूमौप्रादेशंकृत्वामंडपप्रतिष्ठांकृत्वानकृत्वावामूर्तिंपञ्चगव्य-

हिरण्ययवदूर्वाश्वत्थपलाशपर्णान्युदकुम्भेप्रक्षिप्यताभिरद्भिरापोहिष्ठेतितिसृभिः हिरण्यवर्णाःशुचयःपावकायासुजातःकश्यपोयास्विन्द्रः । अग्निंयागर्भंदधिरेविरूपास्तानआपःशꣳस्योनाभवन्तु १ यासाꣳराजावरुणोयातिमध्येसत्यानृतेअवपश्यंजनानाम् । मधुश्चुतःशुचयोयाःपावकास्ता० २ यासांदेवादिविकृण्वन्तिभक्षंयाअन्तरिक्षेबहुधाभवन्ति । याःपृथिवींपयसोन्दन्तिशुक्रास्तान० ३ शिवेनमाचक्षुषापश्यतापःशिवयातनुवोपस्पृशतत्वचंमे । सर्वाꣳअग्नीꣳरप्सुषदोहुवेवोमयिवर्चोबलमोजोनिधत्त ४ पवमानःसुवर्जनः पवित्रेणविचर्षणिः यःपोतासपुनातुमा पुनन्तुमादेवजनाः पुनन्तुमनवोधिया पुनन्तुविश्वआयवः जातवेदःपवित्रवत् पवित्रेणपुनाहिमा शुक्रेणदेवदीद्यत् अग्नेक्रत्वाक्रतूꣳरनु १ यत्तेपवित्रमर्चिषि अग्नेविततमंतरा ब्रह्मतेनपुनीमहे उभाभ्यांदेवसवितः पवित्रेणसवेनच इदंब्रह्मपुनीमहे वैश्वदेवीपुनतीदेव्यागात् यस्यैबह्वीस्तनुवोवीतपृष्ठाः तया मदंतःसधमाद्येषु वयꣳस्यामपतयोरयीणाम् २ वैश्वानरोरश्मिभिर्मापुनातु वातःप्राणेनेषिरोमयोभूः द्यावापृथिवीपयसापयोभिः ऋतावरीयज्ञियेमापुनीताम् बृहद्भिःसवितस्तृभिः वर्षिष्ठैर्देवमन्मभिः अग्नेदक्षैःपुनाहिमा येनदेवाअपुनत येनापोदिव्यंकशः तेनदिव्येनब्रह्मणा ३ इदंब्रह्म पुनीमहे यःपावमानीरध्येति ऋषिभिःसंभृतꣳरसम् सर्वꣳसपूतमश्नाति स्वदितंमातरिश्वना पावमानीर्योअध्येति ऋषिभिःसंभृतꣳरसम् तस्मै सरस्वतीदुहे क्षीरꣳसर्पिर्मधूदकम् पावमानीःस्वस्त्ययनीः ४ सुदुघाहि पयस्वतीः ऋषिभिःसंभृतोरसः ब्राह्मणेष्वमृतꣳहितं पावमानीर्दिशंतुनः इमंलोकमथोअमुम् कामान्त्समर्धयंतुनः देवीर्देवैःसमाभृताः पावमानीः स्वस्त्ययनीः सुदुघाहिघृतश्चुतः ऋषिभिःसंभृतोरसः ५ ब्राह्मणेष्वमृतꣳहितम् येनदेवाःपवित्रेण आत्मानंपुनतेसदा तेनसहस्रधारेण पावमान्यः पुनंतुमा प्राजापत्यंपवित्रम् शतोद्यामꣳहिरण्मयम् तेनब्रह्मविदोवयम् पूतं ब्रह्मपुनीमहे इन्द्रःसुनीतीसहमापुनातु सोमःस्वस्त्यावरुणःसमीच्या यमोराजाप्रमृणाभिःपुनातुमा जातवेदामोर्जयन्त्यापुनातु ६ इत्यनुवाकेन चाभिषिच्यव्याहृतिभिरिदंविष्णुरितिचफलयवदूर्वाःसमर्प्य रक्षोहणमितिदेवहस्तेकङ्कणंबध्वावाससाच्छाद्य अवतेहेळोउदुत्तममितिजलेऽधिवासयेत् **अथचलप्रतिष्ठायां**मग्निंप्रतिष्ठाप्यध्यात्वाग्रहादिपक्षेग्रहान्वा-

स्तुदेवताश्चप्रतिष्ठाप्यान्वादध्यात् चक्षुषीआज्येनेत्यन्ते ग्रहादिहोमपक्षेग्रहानधिदेवतादींश्चसमिच्चर्वाज्येनवास्तुपीठदेवताश्चान्वाधानेउद्दिश्यइन्द्रं पृथिवींशर्वंअग्निंअग्निमूर्तिंपशुपतिंयमंयजमानमूर्तिंउग्रंनिर्ऋतिंसूर्यमूर्तिंरुद्रं वरुणंजलमूर्तिंभवंवायुंवायुमूर्तिंईशानंकुबेरंसोममूर्तिंमहादेवंईशानंआकाशंभीमंएताःलोकपालमूर्तिमूर्तिपतिदेवताःपलाशोदुम्बराश्वत्थशम्यपामार्गसमिद्भिराज्याहुतिभिस्तिलाहुतिभिश्चप्रतिदैवतंप्रतिद्रव्यमष्टाष्टसंख्याकाभिःस्थाप्यदेवताममुकांपलाशोदुम्बराश्वत्थशम्यपामार्गसमित्तिलचर्वाज्यैः प्रतिद्रव्यमष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिसंख्ययावाअग्निर्यजुर्भिरित्यनुवाकेनविश्वान्देवांस्तिलाज्याभ्यांदशदशाहुतिभिः एवंद्वितीयेपर्याये एताएवदेवतास्तत्तत्संख्याकैस्तैरेवद्रव्यैः एवंतृतीयेपर्यायेएताएवदेवतास्तत्तत्संख्याकैस्तैरेवद्रव्यैर्ब्रह्मादिमण्डलदेवतास्तिलाज्याहुतिभिःप्रतिदैवतंदशदशसंख्याकाभिःशेषेणस्विष्टकृतमित्यादि शूर्पेप्रधानदेवतार्थंतूष्णींचतुरोमुष्टीन्निरुप्यहोमपर्याप्तंगृहीत्वातथैवप्रोक्ष्यगोक्षीरेनीवारचरुंश्रपयेदाज्यभागान्तेयजमानःइदमुपकल्पितमन्वाधानोक्तद्रव्यजातमन्वाधानोक्ताहुतिसंख्यापर्याप्तमन्वाधानोक्ताभ्योयक्ष्यमाणाभ्योदेवताभ्योस्तुनममेतित्यागंकुर्यात् गृहसिद्धान्नादिनाग्रहादिहोमंविधायलोकपालमूर्तिमूर्तिपतिभ्यःसमित्पञ्चकंतिलाज्येचजुहुयात् प्रतिद्रव्यहोमान्तेदेवंपादनाभिशिरःसुस्पृशेत् आज्यहोमेचोत्तरतःसजलकुम्भेसंपातान्नयेत् तेषांमन्त्राः इन्द्रायेन्दोइतीन्द्रस्य स्योनेतिपृथिवीमूर्तेः अघोरेभ्यइतितत्पतेःशर्वस्य अग्नआयाहीत्यग्नेः अग्निंदूतमित्यग्निमूर्तेः नमःशर्वायचपशुपतयेचेतिपशुपतेः यमायसोममितियमस्य असिहिवीरेतियजमानमूर्तेः स्तुहिश्रुतमितितत्पतेरुग्रस्य असुन्वन्तमितिनिर्ऋतेः आकृष्णेनेतिसूर्यमूर्तेः योरुद्रोअग्नावितितत्पतेरुद्रस्य इमंमे० वरुणस्य शंनोदेवी० जलमूर्तेः नमोभवायचेतिभवस्य आनोनियुद्भिः० वायोः वातआवातु० वायुमूर्तेः तमीशानं० ईशानस्य आप्यायस्व० कुबेरस्य वयंसोम० सोममूर्तेः तत्पुरुषाय० महादेवस्य अभित्वादे० ईशानस्य आदित्प्रत्नस्य० आकाशस्य नमउग्रायचेतिभीमस्य ततःस्थाप्यदेवमन्त्रेणसमित्पञ्चकपायसचरुतिलाज्यहोमः प्रतिद्रव्यहोमान्ते देवेपादनाभिशिरःस्पर्शः देवमन्त्रश्चताम्रिकोमूलमन्त्रोदेवगायत्रीवावैदिकोवाग्राह्यः ॐअग्निर्यजुर्भिः सवितास्तोमैः इन्द्रउक्थामदैः मित्रा-

वरुणावाशिषा अङ्गिरसोधिष्णियैरग्निभिः मरुतःसदोहविर्धानाभ्यां आपःप्रोक्षणीभिः ओषधयोबर्हिषा अदितिर्वेद्या सोमोदीक्षया त्वष्टेध्मेन विष्णुर्यज्ञेन वसवआज्येन आदित्यादक्षिणाभिः विश्वेदेवाऊर्जा पूषास्वगाकारेण बृहस्पतिःपुरोधसा प्रजापतिरुद्गीथेन अन्तरिक्षंपवित्रेण वायुः पात्रैः अहꣳश्रद्धयास्वाहेत्यनुवाकेनतिलाज्ययोर्दशदशाहुतयः ततोदेवस्य पादौस्पृशेत् संपातजलेनदेवमभिषिञ्चेत् एवमेवद्वितीयपर्यायेणहुत्वादेवस्य नाभिंस्पृशेत् एवंतृतीयपर्यायेणहुत्वाशिरःस्पृशेत् प्रतिपर्यायंसंपाताभिषेकः एकपर्यायेआहुतिसंख्या पलाशसमिधः १९२ उदुम्बर. १९२ अश्वत्थ. १९२ शमी. १९२ अपामार्ग. १९२ आज्यम्. १९२ तिलाः १९२ स्थाप्यदेवस्याष्टाविंशतिपक्षेसमित्पञ्चकं १४० चर्वाज्यतिलाः ८४ अनुवाक २० मिलिताः १५८८ पर्यायत्रये ४७६४ एवंहुत्वार्चांशोधयेत् देवंनत्वा स्वागतंदेवदेवेशविश्वरूपनमोस्तुते । शुद्धेऽपित्वदधिष्ठाने शुद्धिंकुर्मःसहस्वताम् १ इतिप्रार्थ्य उत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइतिसर्तिवगुत्थाप्याभ्युत्तारणंकुर्यात् अग्निःसप्तिमितिसूक्तमग्निपदहीनंपठित्वातत्सहितंपुनः पठेत् एवमष्टशतमष्टाविंशतिवारंवापठन्जलंपातयेत् ततोर्चांद्वादशवारं मृदाजलेनचप्रक्षाल्य मन्त्रैःपञ्चगव्यंकृत्वा पयःपृथिव्यांपयओषधीषुपयोदिव्यन्तरिक्षेपयोधाः । पयस्वतीःप्रदिशःसन्तुमह्यम् १ आवोराजानमितिचसंस्नाप्यआप्यायस्वेतिपञ्चमन्त्रैःपञ्चामृतेनसंस्नाप्य लिङ्गंचेन्नमस्तेरुद्रइत्यष्टाभिःसंस्नाप्यघृताभ्यङ्गमुद्वर्तनमुष्णोदकेनक्षालनंचकृत्वा गन्धंदत्त्वासंपातोदकैरभिषिच्यसपल्लवैश्चतुर्भिःकुम्भैःक्रमेण ॐआपोहिष्ठा० ॐयोवः० ॐतस्मा० ॐआकलशेषु० इतिसंस्नाप्यसमुद्रज्येष्ठाइतिचतसृभिराकलशेष्वितिचमिलितचतुःकुम्भैःसंस्नाप्य औदुम्बरादिपीठेऽर्चामुपवेश्यपरितोऽष्टदिक्षुसजलकुम्भेषुगन्धपुष्पदूर्वाःक्षिप्त्वाद्यकुम्भेसप्तमृदः द्वितीयेपुष्करपर्णशमीविकङ्कताश्मन्तकत्वचःपल्लवांश्च तृतीये सप्त[1]धान्यानि चतुर्थेपञ्च[2]रत्नानि पञ्चमेफलपुष्पाणि षष्ठेकुशदूर्वालोचनाः सप्तमेसंपातोदकम् अष्टमेसर्वौ[3]षधीःक्षिप्त्वा क्रमेणापोहिष्ठेतित्रिभिः हिरण्यवर्णाःशुचयइतिचतुर्भिः पवमानानुवाकेनचाभिषि-

---

१ यवव्रीहितिलमाषकंगुश्यामाकमुद्गान् ॥ २ सुवर्णं रजतं मुक्ता माणिक्यं च प्रवालकम् ॥ ३ मुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयं । सटी चंपकमुस्ते च सर्वौषध्यो दश स्मृताः ॥ मुरा मोरवेल. मांसी जटामांसी । सटी कचोरा ॥

च्चयएककुम्भेशमीपलाशवटखदिरबिल्वाश्वत्थविकङ्कतपनसाम्रशिरीषोदु-
म्बराणांपल्लवान्कषायांश्चक्षिप्त्वाऽश्वत्थेवइत्यभिषिच्यपञ्चरत्नोदकेनहिर-
ण्यवर्णाःशुचयइतिसंस्नाप्यवाससीदत्त्वोपरिवितानंबध्नन्तिकेचित् यज्ञो-
पवीतगन्धपुष्पधूपदीपान्दत्त्वा ॐहिरण्यगर्भः० १ ॐयआत्मदा० २
ॐयःप्राणतो० ३ ॐयस्येमे० ४ ॐयेनद्यौ० ५ ॐयंक्रंदसी० ६ ॐ
आपोहयत्० ७ ॐयश्चिदापो० ८ इत्यष्टौपीठदीपान्दत्त्वासुवर्णशलाक-
यातैजसपात्रस्थंमधुघृतंचगृहीत्वा ॐचित्रंदेवाना०ॐतेजोसिशुक्रमस्यमृ-
तमसिधामनामासिप्रियंदेवानामनाधृष्टंदेवयजनमसिइतिमन्त्राभ्याम्ॐन-
मोभगवतेतुभ्यंशिवायहरयेनमः । हिरण्यरेतसेविष्णोविश्वरूपायतेनमइ-
तिचदक्षिणसव्येदेवनेत्रेमन्त्रावृत्त्यालिखेत् ॐअञ्जन्तित्वेत्यञ्जनेनाङ्क्त्वा
ॐदेवस्यत्वासवितुःप्रसवे० इन्द्रस्येन्द्रियेणानज्मीतिमध्वाज्यशर्कराभिर-
ङ्क्त्वा अञ्जनेनपुनरञ्जयेत् ततआदर्शभक्ष्यादिदर्शयेत् अत्रकर्ताऽऽचार्याय
गामृत्विग्भ्योदक्षिणांदद्यात् आचार्यःप्रत्यृचमादौप्रणवंवदन्पुरुषसूक्तेन
स्तुत्वा वंशपात्रस्थपञ्चवर्णौदनेनदेवंनीराजयित्वारुद्रायचतुष्पथादौदद्यात्
मन्त्रस्तु ॐनमोरुद्रायसर्वभूताधिपतयेदीप्तशूलधरायोमादयितायविश्वाधि-
पतयेरुद्रायवैनमोनमः शिवमगर्हितंकर्मास्तुस्वाहेतिअश्वत्थपर्णेभूतेभ्योन
मइति अथाचार्यः सर्वतोभद्रेदेवताआवाहयेत् मध्येब्रह्माणम् पूर्वादिदि-
क्षुइन्द्रादिलोकपालान् ईशानेन्द्राद्यन्तरालेषुवसून् १ रुद्रान् २ आदि-
त्यान् ३ अश्विनौ ४ विश्वान्देवान् ५ पितॄन् ६ नागान् ७ स्कन्दवृषौ
८ ब्रह्मेशानाद्यन्तरालेषु दक्षं १ विष्णुं २ दुर्गां ३ स्वधाकारं ४
मृत्युरोगान् ५ समुद्रान्सरितः ६ मरुतः ७ गणपतिं ८ मध्येपृथि-
वींमेरुं स्थाप्यदेवंचावाह्य प्रागादिषु वज्रंशक्तिंदंडंखड्गंपाशंअंकुशंगदां
शूलं तद्बाह्येगौतमंभरद्वाजंविश्वामित्रंकश्यपंजमदग्निंवसिष्ठमत्रिंअरुंधतींच
तद्बाह्येनवग्रहान् तद्बाह्येऐंद्रींकौमारींब्राह्मींवाराहींचामुण्डांवैष्णवींमाहेश्व-
रींवैनायकीं एतानामभिरावाह्यसंपूज्य प्रतिमायांदेवंतन्मन्त्रेणावाह्यम-
ण्डलमध्येप्रतिमांसुप्रतिष्ठितोभवेतिनिवेश्यसंपूज्यवह्नौमण्डलदेवतानांना-
मभिस्तिलाज्येन[1]दशदशाहुतीर्हुत्वापुष्पाञ्जलिंसमर्प्यनमोमहदितिदेवंनत्वा
मण्डलादुत्तरतःस्वस्तिकेमञ्चकंतदुपरिशय्यांकृत्वाउत्तिष्ठेतिदेवमुत्थाप्यम-
ङ्गलघोषैःशय्यायांदेवमुपवेश्य पुरुषसूक्तोत्तरनारायणाभ्यांस्तुत्वादेवे

१ साज्यैस्तिलैरित्यर्थः

न्यासंकुर्यात् तथाहि ॐपुरुषात्मनेनमः ॐप्राणात्मने० ॐप्रकृतितत्त्वाय० ॐबुद्धितत्त्वाय० ॐअहंकारतत्त्वाय० ॐमनस्तत्त्वाय० इति सर्वांगेषु ॐप्रकृतितत्त्वाय० ॐबुद्धितत्त्वाय० हृदि ॐशब्दतत्त्वाय० शिरसि ॐस्पर्शतत्त्वाय० त्वचि रूपतत्त्वाय० हृदि एवंहृद्येवरसगन्धश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशसत्त्वरजस्तमोदेहतत्त्वानिविन्यसेत् ततःपुरुषसूक्ताद्यंऋग्द्वयंकरयोः तदुत्तरद्वयंपादयोः तदुत्तरद्वयंजानुनोः तदुत्तरद्वयंकट्योः ततस्तिस्रोनाभिहृत्कण्ठेषु ततोद्वयंबाह्वोः ततएकांनासयोः ततएकामक्ष्णोः अन्त्यांशिरसि ततःसुखशायीभवेतिशय्यायांदेवंस्वापयित्वा मण्डलशय्ययोरन्तरानगन्तव्यमितिप्रैषंदत्त्वास्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्यमण्डलदेवताभ्योनामभिश्चरुणाबलीन्दद्यात् नीवारचरुशेषेणदिग्बलिम् ततोधामन्तइतिपूर्णाहुतिंजुहुयात् इत्यधिवासनम् **अथस्थिरार्चायांक्रमोविशेषश्च**—संकल्पादिजलाधिवासान्तंकृत्वादेवंनत्वास्वागतंदेवदेवेशेत्यादिप्रार्थनोत्थापनाद्युत्तारणादिनेत्रोन्मीलनान्तंपूर्ववत् तत्रस्थिरेशिवलिङ्गेस्वर्णसूच्यागन्धेन ॐनमोभगवतेरुद्रायहिरण्यरेतसेपरायपरमात्मनेविश्वरूपायोमाप्रियाय नमइत्युक्त्वाअञ्जनादिनाञ्जयेदिति नेत्रोन्मीलनेलिङ्गेविशेषः ततःसूक्तस्तुत्यादिमण्डलदेवतास्थापनान्तम् ततोमण्डलेमूर्तिनिवेशस्ततःशय्यायांदेवतारोहणं ततःस्तुतिः पूर्वोक्तन्यासाः ततःशय्यायांदेवशयनम् ततोऽग्निस्थापनादि पूर्वोक्तान्वाधानेविष्णौ नारायणंषोडशाज्याहुतिभिः शिवश्चेत् यातइषुःद्रापेसहस्राणीत्यनुवाकस्थऋग्भीरुद्रमाज्येनेतिप्रधानोत्तरमूहइति विशेषः लोकपालमूर्तिमूर्तिपतिहोमान्तंपूर्ववत् स्थाप्यदेवताहोमेनैवारश्चरुर्नास्तिसप्तैवहवींषि ततश्चविष्णोःस्थिरार्चायांपूर्वोक्तसमित्तिलाज्यहोमोत्तरंपुरुषसूक्तेनप्रत्यृचमाज्यंहुत्वाइदंविष्णुरितिपादौस्पृष्ट्वा पुनस्ताएवहुत्वाअतोदेवाइतिशिरःस्पृष्ट्वापुनस्ताएवहुत्वापुरुषसूक्तेनसर्वाङ्गंस्पृशेत् स्थिरंलिङ्गंचेत्समिदाज्यतिलहोमान्ते यातइषुरित्यनुवाकान्तेनद्रापेइतिसहस्राणीत्यनुवाकाभ्यांचप्रत्यृचमाज्यंहुत्वा सर्वोवैरुद्रइतिमूलंस्पृशेत् पुनस्ताएवहुत्वा कद्रुद्रायेतिमध्यं पुनस्ताएवहुत्वा नमोहिरण्यबाहवइत्यग्रंस्पृशेत् पुनस्ताएवहुत्वा सर्वरुद्रेणसर्वाङ्गंस्पृशेत् इत्यधिवासनेविशेषः परेद्युः पीठिकांस्नापयित्वाॐमहीमूष्वित्यावाह्यॐअदितिर्द्यौरितिस्तुत्वाॐह्रींनमइतिसंपूज्य तेनैवपूर्णाहुतिंहुत्वाउत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइतिदेवमुत्थाप्यपुष्पा-

ञ्जलिंदत्त्वापुरुषसूक्तेनस्तुत्वाउद्धुत्यमित्युत्थाप्यकनिक्रददितिसूक्तेनविष्णुं सद्योजातमितिपञ्चानुवाकैर्लिङ्गंगृहंप्रवेश्य पीठिकायामिन्द्रादिनामभिरष्टरत्नानिक्षिप्त्वासप्तधान्यरौप्यमनःशिलाःक्षिप्त्वा पायसेनसंलिप्यप्रणवेनाङ्गन्यासंकृत्वासुवर्णशलाकामन्तरितांकृत्वासुलग्नेॐप्रतितिष्ठपरमेश्वरेति उक्त्वाऽतोदेवेतिविष्णुंरुद्रेणलिंगंचस्थापयेत् ततश्चरुहोमप्राणप्रतिष्ठादि इतिस्थिरार्चायामधिवासनेपरेद्युःकृत्येचविशेषोऽन्यत्सर्वमुक्तवक्ष्यमाणचलार्चावदेव **अथचलप्रतिष्ठायाम्**अधिवासनान्तेपरेद्युरेकाहपक्षेसद्यो वाउत्तिष्ठब्रह्मणइतिदेवमुत्थाप्यपुरुषसूक्तोत्तरनारायणाभ्यांस्तूयात्

अथप्रायःस्थिरचलार्चयोःसाधारणःप्रयोगः—प्रतिष्ठाङ्गं परेद्युर्होमंकरिष्यइतिसंकल्प्य चक्षुषीआज्येनेत्यन्तेस्थाप्यदेवंतन्मन्त्रेणघृतपक्वव्रीहिचरुणादशाहुतिभिरग्निंसोमंधन्वन्तरिंकुहूमनुमतिंपरमेष्ठिनंब्रह्माणमाग्निंसोमंअग्निमन्नादंअग्निमन्नपतिंप्रजापतिंविश्वान्देवान्सर्वान्देवानग्निंस्विष्टकृतं पूजाङ्गहोमेविष्णुश्चेत्संकर्षणादिद्वादशदेवताःशार्ङ्गिणंश्रियंसरस्वतींविष्णुंकृसरेणैकैकयाहुत्या. विष्णुंषड्वारंकृसरेण शिवश्चेद्भवंशर्वंईशानंपशुपतिंरुद्रमुग्रंभीमंमहान्तंकृसरेणैकैकया० भवस्यदेवस्यपत्नीमित्याद्यष्टौगुडौदनेनैकैकया० भवस्यदेवस्यसुतमित्यादि ८ हरिद्रौदनेनएकै० रुद्रं सप्तदशवारंशिवंशंकरंसहमानंशितिकण्ठंकपर्दिनंताम्रमरुणमपगुरमाणंहिरण्यबाहुंसस्पिंजरंबभ्लुशंहिरण्यमेताःकृसरेणैकैकया० शेषेणस्विष्टकृतमित्यादिशूर्पेतूष्णींस्थाप्यदेवतायैचतुर्मुष्टीनग्न्यादिषोडशदेवताभ्योनाम्ना चतुश्चतुर्मुष्टीन्निरुप्यतथैवप्रोक्ष्यसघृतजलेश्रपयित्वास्रुच्यावदानधर्मेणस्थाप्यदेवमन्त्रेणदशाहुतीर्हुत्वानामभिर्जुहुयात् अग्नयेस्वाहा १ सोमाय० २ धन्वन्तरये० ३ कुह्वै० ४ अनुमत्यै० ५ प्रजापतये० ६ परमेष्ठिने० ७ ब्रह्मणे० ८ अग्नये० ९ सोमाय० १० अग्नयेऽन्नादाय० ११ अग्नयेऽन्नपतये० १२ प्रजापतये० १३ विश्वेभ्योदेवेभ्यः० १४ सर्वेभ्यो देवेभ्यः० १५ भूर्भुवःस्वःअग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहा १६ इति सप्ततेअग्नेसमिधः सप्तजिह्वाःसप्तऋषयःसप्तधामप्रियाणि सप्तहोत्राःसप्तधात्वायजन्तिसप्तयोनीरापृणस्वाघृतेन पुनस्त्वादित्यारुद्रावसवःसमिन्धतांपुनर्ब्रह्माणोवसुनीथयज्ञैः घृतेनत्वंतन्वंवर्धयस्वसत्याःसन्तुयजमानस्यकामाः इतिमन्त्राभ्यां पूर्णाहुतिंकृत्वाचार्योयाओषधीरितिपुष्पफलसर्वौषधीःसमर्प्यसंपातोदकं ताम्रपात्रेआदायदेवमन्त्रेणशतवारमभिमन्त्र्यतेनदेवशिरसिसिञ्चेत् ततउ-

त्तिष्ठब्रह्मणइतिदेवमुत्थाप्यविश्वतश्चक्षुरित्युपतिष्ठेत् एतेऽत्थापनोपस्थाने चलार्चायामेव देवंध्यात्वाजपेत् ब्रह्मणेनमः विष्णवेनमः रुद्राय० इंद्रादीनष्टौ० ८ वसुभ्यो० रुद्रेभ्यो० आदित्येभ्यो० अश्विभ्यां० मरुद्भ्यो० कुबेराय० गङ्गादिमहानदीभ्यो० अग्नीषोमाभ्यां० इन्द्राग्निभ्यां० द्यावापृथिवीभ्यां० धन्वन्तरये० सर्वेशाय० विश्वेभ्योदेवेभ्यो० ब्रह्मणइति ततःसंपातोदकेनयजमानाभिषेकः देवंध्यात्वाप्रतितिष्ठपरमेश्वरेतिपुष्पाञ्जलिंदत्त्वासच्चिदानन्दंब्रह्मैवभक्तानुग्रहायगृहीतविग्रहंस्वायुधाढ्यंनिजवाहनाद्युपेतंनिजहृत्कमलेऽवस्थितंसर्वलोकसाक्षिणमणीयांसंपरमेष्ठ्यसिपरमांश्रियंगमयेतिमन्त्रेणपुष्पाञ्जलावागतंविभाव्यार्चायांविन्यस्य**प्राणप्रतिष्ठां**कुर्यात् यथा अस्यश्रीप्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य ब्रह्मविष्णुरुद्राऋषयः ऋग्यजुःसामानिच्छदांसि क्रियामयवपुःप्राणाख्यादेवता आंबीजं क्रोंशक्तिः प्राणप्रतिष्ठायांविनियोगः ब्रह्मविष्णुरुद्रऋषिभ्योनमः शिरसि ऋग्यजुःसामच्छन्दोभ्यो० मुखे प्राणाख्यदेवतायै० हृदि आंबीजाय० गुह्ये क्रौंशक्तयै० पादयोः ॐकंखंगंघंङंअंपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मनेआंहृदयाय० ॐचंछंजंझंञंइं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मनेईंशिरसेस्वाहा ॐटंठंडंढंणंउंश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणात्मनेऊंशिखायैवषट् ॐतंथंदंधंनंएंवाक्पाणिपादपायूपस्थात्मनेऐंकवचायहुं ॐपंफंबंभंमंओंवचनादानविहरणोत्सर्गानन्दात्मनेऔंनेत्रत्रयायवौषट् ॐयंरंलंवंशंषंसंहंक्षंअं मनोबुद्ध्यहंकारचित्तात्मनेअःअस्त्रायफट् एवमात्मनिदेवेचकृत्वादेवंस्पृष्ट्वाजपेत् ॐआंह्रींक्रोंयंरंलंवंशंषंसंहंसः देवस्यप्राणाइहप्राणाः आंह्रीं०हंसः देवस्यजीवइहस्थितः ॐआंह्रीं० हंसः देवस्यसर्वेन्द्रियाणि ॐआंह्रीं० हंसः देवस्यवाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणाइहागत्यस्वस्तयेसुखेनसुचिरंतिष्ठन्तुस्वाहा अर्चाहृदयङ्गुष्ठंदत्त्वाजपेत् अस्यैप्राणाःप्रतिष्ठन्तुअस्यैप्राणाःक्षरन्तुच। अस्यै देवत्वमर्चायैमामहेतिचकश्चन १ प्रणवेनसंरुद्ध्यसजीवंध्यात्वाध्रुवाद्यौरितिऋचंजप्त्वाकर्णेगायत्रींदेवमन्त्रंचजप्त्वा पुरुषसूक्तेनोपस्थायपादनाभिशिरःस्पृष्ट्वा इहैवैधीतित्रिर्जपेत् ततःकर्ता स्वागतंदेवदेवेशमद्भाग्यात्त्वमिहागतः। प्राकृतंत्वमदृष्ट्वामांबालवत्परिपालय १ धर्मार्थकामसिद्ध्यर्थं स्थिरोभवशिवायनः। सान्निध्यंतुसदादेवस्वार्चायांपरिकल्पय २ यावच्चन्द्रावनीसूर्यास्तिष्ठन्त्यप्रतिघातिनः। तावत्त्वयात्रदेवेशस्थेयंभक्तानुकम्पया

३ भगवन्देवदेवेशत्वंपितासर्वदेहिनाम् । येनरूपेणभगवंस्त्वयाव्याप्तंच-राचरम् ४ तेनरूपेणदेवेशस्वार्चायांसन्निधोभव । इतिनमेत् अथाचार्यः कर्तावालिङ्गमर्चांवा ॐभूःपुरुषमावाहयामि ॐभुवःपुरुषमा० ॐस्वः पुरुष० ॐभूर्भुवःस्वःपुरुष० इत्यावाह्य प्रणवेनासनंदत्त्वा दूर्वाश्या-माकविष्णुक्रान्तापद्ममिश्रंपाद्यं ॐइमाआपःशिवतमाःपूताःपूततमामे-ध्यामेध्यतमाअमृताअमृतरसाःपाद्यास्ताजुषतांप्रतिगृह्यतांप्रतिगृह्णातुभग-वान्महाविष्णुर्विष्णवेनमइतिपाद्यम् भगवान्महादेवोरुद्रायनमइतिलिङ्गे एवंदेवतांतरेषूह्यम् इमाआपःशिव० आचमनीयास्ताजुषतांप्रतिगृह्य० इमाआ० अर्घ्यास्ताइत्यर्घ्यम् पञ्चामृतस्नानम् देवमन्त्रैःसंस्नाप्यइदं-विष्णुरितिविष्णौ नमोअस्तुनीलग्रीवायेतिलिङ्गेकङ्कणंविसृज्यवस्त्रंय-ज्ञोपवीतंचदत्त्वा इमेगन्धाःशुभादिव्याःसर्वगन्धैरलंकृताः । पूताब्रह्म-पवित्रेणपूताःसूर्यस्यरश्मिभिः १ इतिगंधं इमेमाल्याःशुभादि-व्याःसर्वमाल्यैरलंकृताः । पूताइत्यादिइतिमालाः । इमेपुष्पाइति-पुष्पाणि । वनस्पतिरसोधूपो० धूपोऽयंप्रतिगृह्यताम् । प्रतिगृह्णातुभग-वानित्यादि ज्योतिःशुक्रंचतेजश्चदेवानांसततंप्रियम् । भास्करःसर्वभूता-नांदीपो० ताम् । प्रतिगृह्णातुभगवानितिदीपंदत्त्वाविष्णौसंकर्षणादिद्वाद-शनामभिःपुष्पाणिसमर्प्यतैरेवतर्पणंकृत्वापायसगुडौदनचित्रौदनानिपवि-त्रंतेविततमितिनिवेद्यसंकर्षणादिनामभिर्द्वादशगृहसिद्धान्नकृसराहुतीर्हुत्वा कृसरेणैव शार्ङ्गिणे० श्रियै० सरस्वत्यै० विष्णवे० इतिहुत्वा ॐविष्णो-र्नुकं० ॐतदस्यप्रियम० ॐप्रतद्विष्णु० ॐपरोमात्रया० ॐविचक्रमे० ॐत्रिर्देवःपृथिवीं० इतिमन्त्रैःषड्जुहुयात् लिङ्गेतुदीपान्तंकृत्वाभवायदे-वाय० शर्वायदेवाय० ईशानायदेवाय० पशुपतयेदेवा० रुद्रायदेवा० उग्रायदेवाय० भीमायदेवाय० महतेदेवायनमइतिपुष्पाणिदत्त्वातैरेवत-र्पणंकृत्वापवित्रंतेइतिपायसंगुडौदनंचनिवेद्यभवायदेवायस्वाहेत्याद्यष्टभिः कृसरंजुहुयात् तिलमिश्रौदनःकृसरः भवस्यदेवस्यपत्न्यैस्वाहेत्याद्यष्टभिर्गु-डौदनंहुत्वाभवस्यदेवस्यसुतायस्वाहेत्याद्यष्टभिर्हरिद्रौदनंहुत्वा ॐत्र्यम्ब-कं० ॐमानोमहान्तं० ॐमानस्तोके० ॐआरात्ते० ॐविकिरिद० ॐस-

---

१ ओदनस्तिलमिश्रस्तु कृसरः परिकीर्तितः । तिलकल्कान् विनिक्षिप्य शृतो वा कृसरो भवेत् ॥ १ ॥

ह्स्राणिसहस्र० इतिद्वादशऋचः एतैःकृसरंहुत्वा शिवाय० शंकराय० सहमानाय० शितिकण्ठाय० कपर्दिने० ताम्राय० अरुणाय० अपगुरमाणाय० हिरण्यबाहवे० सस्पिञ्जराय० बभ्लुशाय० हिरण्यायेतिद्वादशनामभिर्हरिद्रौदनंजुहुयात् स्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्यपूर्वोक्तसर्वहविर्भिर्विष्णवेलिङ्गायवाबलिंदद्यात् मन्त्रस्तु त्वामेकमाद्यंपुरुषंपुरातनंनारायणंविश्वसृजंयजामहे । त्वमेवयज्ञोविहितोविधेयस्त्वमात्मनात्मन्प्रतिगृह्णीष्वहव्यम् १ लिङ्गेतुनारायणपदेरुद्रंशिवमितिवदेत् अश्वत्थपर्णेभूर्भुवःस्वरोमितिहुतशेषंनिधायप्रदक्षिणीकृत्य विश्वभुजेनमः सर्वभुजे० आत्मने० परमात्मनेनमइतिनत्वाचार्यायद्वादशतिस्रएकांवागांदत्त्वाऋत्विग्भ्योदक्षिणांदत्त्वाशतंद्वादशवाविप्रान्भोजयेदितिप्रासादेनूतनेजलाशयोक्तप्रतिष्ठाविधिःकार्यः तत्रगोरुत्तारणपात्रीप्रक्षेपादिनकुर्यात् वारुणहोमस्थाने वास्तुहोमः इतिस्थिरार्चाचलार्चयोःप्रतिष्ठाप्रयोगः

अथातोपिसंक्षिप्तएकाध्वरविधानेनचलप्रतिष्ठाप्रयोगः—

संकल्पादिनान्दीश्राद्धान्तंप्राग्वत् एकमाचार्यंवृणुयात् आचार्योमुकदेवप्रतिष्ठाकर्मकरिष्येइत्यादिसर्षपविकिरणान्तेसर्वतोभद्रमण्डलेप्राग्वन्नामभिर्ब्रह्मादिमण्डलदेवताआवाह्यसंपूज्ययथागृह्यमग्निंप्रतिष्ठाप्यान्वादध्यात् आज्यभागान्तेस्थाप्यदेवतांसहस्रमष्टोत्तरशतंवासमिदाज्यचरुतिलद्रव्यैर्ब्रह्मादिमण्डलदेवताःप्रत्येकंदशदशतिलाज्याहुतिभिःशेषेणेत्यादि तूष्णींनिर्वापप्रोक्षणे आज्यभागान्ते तडागनदीतीरगोष्ठचत्वरपर्वतगजाश्वह्रदवल्मीकसंगमेतिदशमृद्भिरष्टवारंदेवंसंस्नाप्यपञ्चगव्यैःक्रमेणस्नापयित्वादूर्वासिद्धार्थपल्लवोपेतैरष्टकलशैरापोहिष्ठादिमन्त्रैरभिषिच्याग्न्युत्तारणंकुर्यात् सर्वतोभद्रपीठेदेवमुपवेश्य नाम्नावस्त्रगन्धधूपादिदत्त्वाऽष्टदिक्षुपल्लवादियुतोदकुम्भानष्टौदीपांश्चसंस्थाप्यप्राग्वन्नेत्रोन्मीलनम् चित्रान्नेनबलिंदत्त्वा पुरुषसूक्तेनस्तुत्वोक्तद्रव्यचतुष्टयंस्थाप्यदेवमन्त्रेणहुत्वा एकैकद्रव्यहोमा[3]-

---

१ अत्र यद्यपि सहस्राणीति द्वादशऋर्चं इत्युक्तं तथापि प्रसिद्धरुद्राध्याये सहस्राणि सहस्रश इति दशर्च एवोपलभ्यन्ते प्राचीन**मदनमहार्णवग्रन्थे** तथा प्राचीनहस्तलिखितरुद्राध्यायेऽपि ऋग्द्वयं समुपलभ्यते तल्लिख्यते—ये तीर्थानि० तेषाᳬसहस्र० इत्यस्याग्रे—

ये॒व॒नान्यु॒प॒स॒र्पन्ति॒तेभ्यो॑ वृ॒ष्टिरु॒दार्य॑ते ॥ तेषाᳬ ॥ ११ ॥

ये॒ग्रा॒म्यानु॒प॒स॒र्पन्ति॒तेभ्यो॒ व्युष्टि॒मपा॑सते ॥ तेषाᳬ ॥ १२ ॥

इति निर्णयसिंधौ प्रस्तावनायां कृष्णशास्त्रिणः ॥ २ पूर्वोक्तसर्वहविर्द्रव्यशेषमित्यर्थः ।
३ एकैकमंत्रेण द्रव्यहोमान्ते देवं स्पृशेदिति पुस्तकान्तरे पाठः ॥

न्तेदेवंस्पृशेत् आज्यहोमेकुम्भेसंपातान्क्षिपेत् मण्डलदेवताभ्योहुत्वाहोमशेषंसमाप्यपूर्णाहुतिंकुर्यात् ततःपूर्वोक्तरीत्या सूक्तन्यासावाहनप्राणप्रतिष्ठान्तंकृत्वा इहैवैधीतितृचंपुरुषसूक्तंचजप्त्वामूलमन्त्रादिनावाहनादिपञ्चामृतस्नानान्तेसंपातोदकैरिमाआपःशिवतमाइत्यादिनाभिषेकः वस्त्रादिनैवेद्यान्तंप्राग्वत् ताम्बूलफलदक्षिणानीराजननमस्कारप्रदक्षिणादिविधाय पुष्पाञ्जलिंदत्त्वासाचार्यःकर्तादेवंनत्वाक्षमाप्याचार्यदक्षिणान्तेऽष्टकुम्भोदकैर्यजमानाभिषेकः विष्णुंस्मृत्वाकर्मेश्वरेऽर्पयेदितिसंक्षेपः

अथपुनःप्रतिष्ठा—मद्यचाण्डालस्पृष्टा वह्निदग्धा विप्ररक्तदूषिता शवपापिस्पृष्टाचप्रतिमापुनःसंस्कार्या खण्डितेस्फुटितेस्थानभ्रंशेपूजनाभावेऽश्वगर्दभादिस्पर्शे पतितरजस्वलाचोरैःस्पर्शेचपुनःप्रतिष्ठा खण्डितांभग्नांविधिनोद्धृत्यान्यांसंस्थाप्य अर्चायाभङ्गचौर्यादौतद्दिनेउपवासः ताम्रादिधातुमूर्तीनांचोरचाण्डालादिस्पर्शेताम्रादिधातूक्तशुद्धिंकृत्वापुनःप्रतिष्ठा पूर्वंप्रतिष्ठितस्याबुद्धिपूर्वकमेकरात्रमेकमासंद्विमासंवार्चनादिविच्छेदेशूद्ररजस्वलाद्युपस्पर्शेनेवा जलाधिवासंकृत्वाकलशेनस्नापयेत् ततःपञ्चगव्येनस्नापयित्वाऽष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशतिसंख्यंवाकलशैःशुद्धोदकेनपुरुषसूक्तेनस्नपयेत् गन्धपुष्पादिनापूजयित्वागुडौदनंनिवेदयेदितिशुद्धिः बुद्धिपूर्वंपूजनविच्छेदेशूद्रस्पर्शादौच पुनःप्रतिष्ठयैवशुद्धिः अन्येतु एकाहपूजाविहतौकुर्याद्द्विगुणमर्चनम् । द्विरात्रेतुमहापूजांसंप्रोक्षणमतःपरम् १ मासादूर्ध्वंपूजाविहतौपुनःप्रतिष्ठाप्रोक्षणविधिर्वाकार्यइत्याहुः पुनःप्रतिष्ठादिमलमासशुक्रास्तादावपिकार्यम् देवालयवापीकूपतडागभेदनेआरामसेतुसभाभङ्गेइदंविष्णुर्मानस्तोकेविष्णोःकर्माणिपादोस्येतिचतस्रआज्याहुतीर्हुत्वाब्राह्मणान्भोजयेदिति

अथप्रोक्षणविधिः—देवमुद्वास्यपञ्चवारंमृज्जलैःप्रक्षाल्यपंचगव्यैःस्नापयित्वाकुशोदकैर्विशोध्यमूलेनाष्टोत्तरशतवारंप्रोक्ष्यमूलेनमूर्धादिपीठान्तंसंस्पृश्यतत्त्वन्यासलिपिन्यासमन्त्रन्यासपूर्वकंप्राणप्रतिष्ठांकृत्वामहापूजांकुर्यात् पूजाहीनादिषुह्येषसंप्रोक्षणविधिःस्मृतः

अथजीर्णोद्धारः—सचलिङ्गादौभग्नेदग्धेवाकार्यः अयंचानादि-

---

१ प्रणवादिनमोऽतं तच्चतुर्थ्यंतं च सत्तम । देवतायाः स्वकं नाम मूलमंत्रः प्रकीर्तितः ॥ ॐ विष्णवे नमः इत्येवमादिकः ॥ २ अर्चा प्रतिमा ।

सिद्धप्रतिष्ठितलिङ्गादौभङ्गादिदोषेऽपिनकार्यः तत्रतुमहाभिषेकःकार्यः कर्ताऽमुकदेवस्यजीर्णोद्धारंकरिष्येइत्युक्त्वानान्दीश्राद्धान्तंकृत्वाचार्यंवृत्वा पीठेमण्डलदेवताआवाह्यलिङ्गेॐव्यापकेश्वरहृदयायनमः ॐव्यापकेश्वर शिरसेस्वाहेत्यादिषडङ्गंकृत्वादेवतान्तरेमूलमन्त्रेणषडङ्गंकृत्वाऽर्चयेत् अघोरेतिमन्त्रमष्टोत्तरशतंजप्त्वाग्निंप्रतिष्ठाप्यअघोरेणघृताक्तसर्षपैःसहस्रंहुत्वेन्द्रादिभ्योनाम्नाबलिंदत्त्वाजीर्णदेवंप्रणवेनसंपूज्यसाज्यतिलैर्मण्डलदेवताहोमंकृत्वाप्रार्थयेत् जीर्णभग्नमिदंचैवसर्वदोषावहंनृणाम् । अस्योद्धारे कृतेशान्तिःशास्त्रेस्मिन्कथितात्वया १ जीर्णोद्धारविधानंचनृपराष्ट्रहितावहम् । तदधस्तिष्ठतांदेवप्रहरामितवाज्ञया २ क्षीराज्यमधुदूर्वासमिद्भिर्देवमन्त्रेणाष्टोत्तरशतंहुत्वातिलैःसहस्रंहुत्वापायसेनशतंहुत्वालिङ्गंप्रार्थयेत् लिङ्गरूपंसमागत्ययेनेदंसमधिष्ठितम् । यायास्त्वंसंमितंस्थानंसंत्यज्यैव शिवाज्ञया १ अत्रस्थानेचयाविद्यासर्वविद्येश्वरैर्युता । शिवेनसहसंतिष्ठेतिमन्त्रितजलेनाभिषिच्यविसर्जयेत् अस्त्रमन्त्रितेनखनित्रेणखात्वालिङ्गमादायवामदेवमन्त्रेणनद्यादौक्षिपेत् मूर्तिंप्रणवेनक्षिपेत् दारुजंमधुनाभ्यज्याघोरेणदहेत् हेमादिमयंयोग्यंकृत्वातत्रैवस्थापयेत् ततःशान्त्यर्थमघोरेणघृतक्षीरमध्वक्तैस्तिलैःसहस्रंहुत्वाप्रार्थयेत् भगवन्भूतभव्येशलोकनाथजगत्पते । जीर्णलिङ्गसमुद्धारःकृतस्तवाज्ञयामया १ अग्निनादारुजंदग्धंक्षिप्तंशैलादिकंजले । प्रायश्चित्तायदेवेशअघोरास्त्रेणतर्पितम् २ ज्ञानतोऽज्ञानतोवापियथोक्तंनकृतंयदि । तत्सर्वंपूर्णमेवास्तुत्वत्प्रसादान्महेश्वर ३ अथयजमानःप्रार्थयेत् गोविप्रशिल्पिभूपानामाचार्यस्यचयज्वनः । शान्तिर्भवतुदेवेशअच्छिद्रंजायतामिदम् १ मूर्तौतुविशेषः त्वत्प्रसादेन निर्विघ्नंदेहंनिर्मापयत्यसौ । वासंकुरुसुरश्रेष्ठतावत्त्वंचाल्पकेगृहे १ वस क्लेशंसहित्वेहमूर्तिंवैतवपूर्ववत् । यावत्कारयतेभक्तःकुरुतस्यचवाञ्छितम् २ ततोनवांमूर्तिंलिङ्गंवाकृत्वोक्तविधिनाप्रतिष्ठाकालानपेक्ष्यामासादर्वाक्स्थापयेत् इतिजीर्णोद्धारः

प्रतिमाशिवलिङ्गप्रासादकलशादिभङ्गे—स्वामिनोमरणं भवेत् तत्रशान्तिः कुण्डंकृत्वाविधानेनततोहोमंसमाचरेत् । चरुंचयमदैवत्यंसाधयित्वाविधानतः १ दधिक्षौद्रघृताक्तानामश्वत्थसमिधांततः । जुहुयादष्टशतंप्राज्ञइमारुद्रेतिमन्त्रवित् २ माषैर्मुद्गैस्तिलैश्चैवघृतेनमधुना-

पिच । एभिःपञ्चसहस्राणिशक्तिबीजेनहोमयेत् ३ शक्तिबीजं ह्रींबीजं भूमिंधेनुमनड्वाहंस्वर्णंधान्यंसदक्षिणम् । दत्त्वाथपञ्चगव्येनस्नायाद्देवालये द्विजः ४ बलिंदद्याद्यमायाथकृसरैःपायसैस्तथा । ईशानायबलिंदत्त्वाकृतकृत्योभवेन्नरः ५ अत्रमूलंकमलाकरे

अथपुष्पादिविचारः—अपर्युषितनिश्छिद्रैःप्रोक्षितैर्जन्तुवर्जितैः । आत्मारामोद्भवैर्मुख्यैर्भक्त्यासंपूजयेत्सुरान् १ त्यजेत्कीटावपन्नानिशीर्णपर्युषितानिच । स्वयंपतितपुष्पाणिमलाद्युपहतानिच २ मुकुलैर्नार्चयेद्देवमपक्वैःकृमियुक्फलैः । पुष्पाभावेपत्रपूजापत्रालाभेफलैरपि ३ निवेदयेत्फलालाभेतृणगुल्मौषधीरपि । समित्पुष्पकुशादीनिब्राह्मणःस्वयमाहरेत् ४ शूद्रानीतैःक्रयक्रीतैःकर्मकुर्वन्पतत्यतः । लक्षपुष्पार्चनं क्रयक्रीतैरपि केचित्तु धर्मार्जितधनक्रीतैर्यैःकुर्यात्केशवार्चनम् । नपर्युषितदोषोऽस्तिमालाकारगृहेषुच १ इत्याद्युक्तेर्मालाकारानीतैःक्रयक्रीतैरपिपुष्पपत्रैःपूजयन्ति नित्यपूजार्थंपरोपवनादेरपिपुष्पादिग्रहेचौर्यदोषोन पूजार्थंपुष्पादिनयाचेत समित्पुष्पकुशादीनिवहन्तंनाभिवादयेत् । तद्धारीचैवनान्यान्हिनिर्माल्यंतद्भवेत्तयोः १ देवोपरिधृतंवामहस्तेऽधोवस्त्रेचधृतं जलेऽन्तःक्षालितंचपुष्पंनिर्माल्यम् वर्ज्यंपर्युषितंपुष्पंवर्ज्यंपर्युषितंजलम् । नवर्ज्यंतुलसीपत्रंनवर्ज्यंतीर्थजंजलम् १ प्रहरंतिष्ठतेजातीकरवीरमहर्निशम् । नैवपर्युषितंपद्मंतुलसीबिल्वपत्रकम् २ कुन्दंचदमनंचैवागस्त्यंच कलिकातथा । बिल्वादेरपर्युषितत्वदिनसंख्या बिल्वः ३० अपामार्गः ३ जाती १ तुलसी ६ शमी ६ शतावरी ११ केतकी ४ भृङ्गराजः ९ दूर्वा ८ मन्दारः १ पद्मं १ नागकेसरः २ दर्भाः ३० अगस्त्यः ३ तिलः १ मल्लिका ४ चम्पकः ९ करवीरं ८ एतेषामेतद्दिनोत्तरंपर्युषितत्वम् **तुलसीग्रहणकालः**—वैधृतौचव्यतीपातेभौमभार्गवभानुषु । पर्वद्वयेचसंक्रान्तौद्वादश्यांसूतकद्वये १ तुलसींयेविचिन्वन्तितेछिन्दन्ति हरेःशिरः । नैवच्छिन्द्याद्रवौदूर्वांतुलसींनिशिसंध्ययोः २ धात्रीपत्रंकार्तिकेचपुण्यार्थीमतिमान्नरः । द्वादश्यांचदिवास्वापस्तुलस्यवचयस्तथा ३ विष्णोश्चैवदिवास्नानंवर्जनीयंसदाबुधैः । अत्रदिवानिषेधाद्रात्रौस्नाना-

---

१ स्वकीयपुष्पवाटिकोत्थपुष्पाणां मुख्यत्वं परारामोद्भवानां वनस्थानां च मध्यमत्वं याचितानामधमत्वमिति ग्रंथांतरे ॥

दिषोडशोपचारैःपूजाकार्या दिवातुगन्धादिपुष्पाञ्जल्यन्ताएवोपचाराइति कमलाकराह्निके विष्णोर्द्वादश्यांनिर्माल्यापनयनमपिनकार्यमितितत्रान्तरे स्मर्यते एतदपवादःपुरुषार्थचिन्तामणौ नारदीये पञ्चामृतेनसंस्नाप्यएकादश्यांजनार्दनम् । द्वादश्यांपयसास्नाप्यहरिसायुज्यमश्नुते १ इति देवार्थेतुलसीछेदोहोमार्थेसमिधांतथा । इन्दुक्षयेनदुष्येतगवार्थंतुतृणस्यच १ **तुलसीग्रहणमन्त्रः**—तुलस्यमृतजन्मासिसदात्वंकेशवप्रिये । केशवार्थंविचिन्वामिवरदाभवशोभने २ जातिमल्लिकाकरवीराशोकोत्पलचम्पकबकुलबिल्वशमीकुशाएतानिसर्वदेवतानांविहितानि अथविहितप्रतिषिद्धत्वाद्वैकल्पिकानि पाटलाशमीपत्रंचदुर्गायाः कुन्दपलाशबकुलदूर्वाः शिवस्य कुमुदतगरेसूर्यस्य तुलसीभृङ्गराजतमालपत्राणिशिवदुर्गयोः अगस्तिमाधवीलतालोध्रपुष्पंविष्णुशिवयोः धत्तूरमन्दारौविष्णुसूर्ययोः इतिविकल्पितानि **अथविष्णोःप्रियाणि**—मालतीजातीकेतकीमल्लिकाशोकचम्पकपुन्नागबकुलोत्पलकुन्दकरवीरपाटलातगरपुष्पाणि अन्यानि चसुरभीणिविष्णोःप्रियाणि अपामार्गभृङ्गराजखदिरशमीदूर्वाकुशदमनकबिल्वतुलसीपत्राण्युत्तरोत्तराधिकप्रियाणि तुलसीसर्वाधिका जातिपुष्पसहस्रेणमालार्पणेकल्पकोटिसहस्रंविष्णुपुरेवासः आम्रमञ्जर्यापूजनेगोकोटिदानफलम् **अथशिवस्य** चतुर्णांपुष्पजातीनांगन्धमाघ्रातिशंकरः। अर्कस्य करवीरस्यबिल्वस्यचबकस्यच १ दशसुवर्णदानफलंश्वेतार्कपुष्पम् ततःसहस्रगुणंबकपुष्पम् एवं धत्तूरशमीपुष्पद्रोणपुष्पनीलोत्पलानामुत्तरोत्तराणां सहस्रगुणत्वम् मणिमुक्ताप्रवालैस्तुरत्नैरप्यर्चनंकृतम् । नगृह्णामिविनादेविबिल्वपत्रैर्वरानने १ सर्वकामप्रदंबिल्वंदारिद्र्यस्यविनाशनम् । नीलोत्पलसहस्रेणमालार्पणेकल्पकोटिसहस्रंशिवपुरेवासः धत्तूरैर्बृहतीपुष्पैश्च पूजनेगोलक्षफलम् पाटलामन्दारापामार्गजातीचम्पकोशीरतगरनागकेसरपुन्नागजपामल्लिसहकारकुसुम्भपुष्पाणि **शिवप्रियाणि** धत्तूराणिकदम्बानिरात्रौदेयानिशंकरे । मदनरत्ने केतकानिकदम्बानीतिपाठः अभावेपुष्पपत्राणामन्नाद्येनाभिपूजयेत् । शालितण्डुलगोधूमयवैर्वापिसमाचरेत् १ **अथनिषिद्धानि**—बन्धूककुन्दातिमुक्तकेतकीकपित्थबकुलशिरीषनिम्बानि पुष्पपत्रादिकंस्वाभिमुखमुत्तानमर्पयेत् पत्रंपुष्पंफलंचैवयथोत्पन्नंतथार्पयेत् । इतिवचनात् बिल्वपत्रंतुस्वाभिमुखाग्रंन्युब्जमर्पयेत् पक्वाम्रफलस्यशिवार्पणेवर्षायुतंशिवपुरेवासः सव्यंव्रजेत्ततोसव्यंप्रणालींनैवलङ्घ-

वैदित्यादिस्थिरलिङ्गेप्रदक्षिणाप्रकारः चरेतुसव्येनैव **देव्याअपि** बकुल-कुन्दादिसहितान्येतान्येवप्रियाणि धान्यानांसर्वपत्रैश्चपुष्पैर्देवींप्रपूजयेत् । दूर्वाकुन्दैःसिन्दुवारैर्बन्धूकागस्तिसंभवैः १ बिल्वपत्रैःपूजनेराजसूयफ-लम् करवीरस्रजाग्निष्टोमस्य बकुलस्रजावाजपेयस्य द्रोणस्रजाराजसूय-स्येति एवंसूर्यविघ्नेशादेरपिप्रायोविष्णुवत्ज्ञेयानि

अथशिवनिर्माल्यग्रहणविचारः—अग्राह्यंशिवनैवेद्यंपत्रंपुष्पं फलंजलम् । शालग्रामशिलासंगात्सर्वंयातिपवित्रताम् १ शैवसौरनैवेद्य-भक्षणेचान्द्रायणं अभ्यासेद्विगुणम् मत्याभ्यासेसांतपनम् अन्यनिर्माल्येप्य-नापद्येवम् इदंचज्योतिर्लिङ्गस्वयंभूलिङ्गसिद्धप्रतिष्ठापितलिङ्गातिरिक्तस्था-वरलिङ्गविषयम् ज्योतिर्लिङ्गादौतुपूजकेनदत्तंफलतीर्थादिकंभक्त्याशुद्ध्य-र्थंग्राह्यंनलोभेन पञ्चायतनस्थितलिङ्गेषुचरेषुप्रतिमासुचान्नादेरपिस्वयंग्रह-णेऽपिनदोषः ज्योतिर्लिङ्गाद्यन्यस्थिरलिङ्गेषुतीर्थोदकचंदनमात्रंश्रद्धावद्भिः शिवोपासकैरेवग्राह्यम् ज्योतिर्लिङ्गादौपूजकदत्तमन्नमपिभक्ष्यमितिकेचित्

अथसाधारणमुहूर्तविचारः—त्र्युत्तरारोहिणीध्रुवम् मघाभ-रणीपूर्वात्रयंक्रूरम् श्रवणत्रयपुनर्वसुस्वात्यश्चरम् अश्विनीहस्तपुष्यंक्षिप्रम् अनूराधारेवतीमृगचित्रंमृदु कृत्तिकाविशाखेमिश्रम् मूलाश्लेषाज्येष्ठार्द्रास्ती-क्ष्णम् इतिनक्षत्रसंज्ञाः यत्रनोक्तातिथिस्तत्रग्राह्यारिक्तामर्मांविना । वारो-ऽपियत्रनप्रोक्तस्तत्रार्कार्किकुजान्विना १ चरमृदुक्षिप्रध्रुवमूलविशाखामघा-सुसकुजेशुभवारे**भूकर्षणं**हितम् सूर्यत्यक्तनक्षत्रात्र्यष्टनवाष्टसुअशुभंशु-भमशुभंशुभमितिहि**लचक्रम्**—अत्रैवनक्षत्रेशनिभौमभिन्नवारे**बीज-वापः सस्यारोपणंच धान्यच्छेदश्च** क्षीरवृक्षजन्यःखलमध्ये स्तम्भः **धान्यानांमर्दनं**ज्येष्ठामूलमघाश्रवणरेवतीरोहिण्यनूराधाफ-ल्गुनीद्वयेशुभम् **धान्यसंग्रहः** क्षिप्रध्रुवचरमृदुमूलेषुज्ञगुरुशुक्रेषुचर-भिन्नलग्नेशुभः ॐधनदायसर्वलोकहितायदेहिमेधान्यंस्वाहेतिमन्त्रंलिखि-त्वाधान्यागारेक्षिपेत् तेनधान्यवृद्धिः बुधमन्ददिनेनैवधनधान्यव्ययः शुभः । अद्यान्नवान्नंसद्वारेमृदुक्षिप्रचरेदिवा १ **अथवस्त्रादि**—व-स्त्रभूषणविधिर्ध्रुवाश्विनीहस्तपञ्चकपुनर्वसुद्वये । पौष्णवासवभयोश्चस-त्तिथौमन्दभौमशशिवासरान्विना १ अनुक्तेऽपीष्टदंवस्त्रंविप्राज्ञोत्सव-लब्धिषु । ध्रुवपुष्यादितौयोषिद्धत्तेयावस्त्रभूषणे १ नप्राप्नोतिपतिप्रीतिं

स्नातिवारुणभेचया । पादुकासनशय्यादेर्भोगःसत्तिथिवासरे २ ध्रुव-
क्षिप्रमृदुश्रोत्रभरणीषुपुनर्वसौ । चेन्नव्यवस्त्रंमध्यांशेदग्धस्फुटितपङ्क्तिम्
३ तत्त्यजेच्छान्तिकंकुर्यात्त्यजेद्देवान्त्यभागयोः । विज्ञेयमेतच्छय्याया-
मास्तृतौपादुकास्वपि ४ **सूचीकर्मा**नुराधाश्विचित्रामृगपुनर्वसौ । वस्त्रं
क्षाल्यंधारणोक्तेकालेबुधदिनंविना ५ भोजनंभाजनेरौप्यस्वर्णकांस्यादिनि-
र्मिते । कुर्यादमृतयोगेषुचरक्षिप्रमृदुध्रुवैः ६ स्याद्भूषणानांघटनंचरक्षिप्र-
मृदुध्रुवैः । शुभवारेरत्नवतांमिश्रभेऽपिरवौकुजे ७ इतिवस्त्रादिविचारः

शस्त्रादिविचारः—शस्त्राणांघटनंक्रूरमिश्राश्विमृगतीक्ष्णभे । शस्त्रंधार्यं
ध्रुवक्षिप्रमृदुज्येष्ठाविशाखके १ सेवाकार्याक्षिप्रमैत्रध्रुवैर्ज्ञेज्यार्कभार्गवे ।
मन्देऽपिचेत्सेवकर्क्षंस्वामिभान्नद्वितीयकम् २ हस्तषट्कध्रुवश्रोत्ररेवतीपुष्य-
भेशुभम् । पुनर्वसौचशिबिकागजाश्वादिषुरोहणम् ३ राज्ञांविलोकनंक्षि-
प्रश्रुतिद्वयमृदुध्रुवे । नृत्यारम्भःपुष्यमृगध्रुवज्येष्ठाधनिष्ठयोः ४ अनूरा-
धाशतभिषग्घस्तेस्याच्छुभवासरे । विपणिःस्यान्मृदुक्षिप्रध्रुवैरिक्ताकुजा-
न्विना ५ क्रयःकार्योऽश्विनीस्वातीश्रवश्चित्राशतान्त्यभे । विक्रयोभरणी-
पूर्वात्रयाश्लेषासुमिश्रभे ६ सेतुबन्धोध्रुवेस्वात्यांजीवार्कशनिवासरे । ना-
नापशुक्रियाहस्तपुष्यार्द्रामृगमिश्रभे ७ पुनर्वसौधनिष्ठाश्विपूर्वाज्येष्ठाशता-
न्त्यभे । त्यक्त्वार्कभौमेन्दुशनीन्श्रुतिचित्राध्रुवाणिच ८ अमारिक्ताष्टमी-
श्चापिगतिर्क्रियमुखाःशुभाः । द्रव्यंलघुचरैर्योज्यंवृद्ध्यर्थंचरलग्नके ९ ऋ-
णंभौमेनगृह्णीयाद्वृद्धियोगेऽर्कसंक्रमे । धनिष्ठापञ्चकेहस्तेत्रिपुष्करद्विपुष्करे
१० भौमादिषुऋणच्छेदंकुर्याच्चधनसंग्रहम् । बुधेधनंनप्रदेयंसंग्रहस्तुबु-
धेशुभः ११ शन्यर्कारैस्त्रिपादर्क्षेभद्रातिथ्यांत्रिपुष्करः । मृगचित्राधनि-
ष्ठासुतत्तिथ्यह्निद्विपुष्करः १२ शुभाशुभेषुत्रिगुणंद्विगुणंचफलंक्रमात् ।
मिश्रक्रूरेषुतीक्ष्णेषुस्वात्यांद्रव्यंनलभ्यते १३ **नष्टद्रव्यविचारः**—
दत्तंप्रयुक्तंनिक्षिप्तंनष्टंचेत्याहनारदः । अन्धंमन्दंचचिबिटंसुलोचरमिति
क्रमात् १४ गणनीयंरोहिणीभादन्धेनष्टंलभेद्रुतम् १५ मन्देयत्नाल्लभे-
त्तैवचिबिटस्वक्षयोर्नहि । अन्विष्यंपूर्वतोन्धेषुमंदसंज्ञेषुदक्षिणे । प्रती-
च्यांचिबिटाख्येषुसुलोचनउदग्दिशि १६ **राजाभिषेकः**श्रवणेध्रुव-
र्क्षेज्येष्ठमृदुक्षिप्रउदग्रवौस्यात् । त्यक्त्वाररिक्ताधिकचैत्ररात्रीश्चन्द्रेज्यशु-

१ पशुगमनपशुक्रयादिकमित्यर्थः ॥

ऋाभ्युदयेशुभाय १ **जलाशयानांखननं**मघापुष्यध्रुवेमृगे। पूर्वाषाढानुराधान्त्यधनिष्ठाशतहस्तभे १ जलराशिगतेचन्द्रेलग्नस्थेचबुधेगुरौ। **क्षौरं**चौलोक्तनक्षत्रवारादिषुशुभंजगुः २ पञ्चमेपञ्चमेराज्ञांदिनेन्येषांयदृच्छया। श्मश्रुकर्मभवेन्नैवनवमेदिवसेकचित् ३ क्षौरंभूतेरतंदर्शेवर्जयेच्च जिजीविषुः। क्षौरंनकुर्युरभ्यक्तभुक्तस्नातविभूषिताः ४ प्रयाणसमरारम्भे नरात्रौनचसंध्ययोः। श्राद्धाहप्रतिपद्रिक्तात्रताह्निचनवैधृतौ ५ प्रशस्तंजन्मनक्षत्रंसर्वकर्मसुकीर्तितम्। क्षौरप्रयाणभैषज्यविवादेषुनशोभनम् ६ षष्ठ्यमापूर्णिमापातचतुर्दश्यष्टमीतथा। आसुसन्निहितंपापंतैलेषुस्त्रीभगे क्षुरे ७ राजकार्यनियुक्तानांनराणांभूपजीविनाम्। श्मश्रुलोमनखच्छेदेनास्तिकालविशोधनम् ८ क्षौरंनैमित्तिकंकार्यंनिषेधेसत्यपिध्रुवम्। यज्ञे मृतौबन्धमोक्षेनृपविप्राज्ञयापिच ९ प्राग्वयस्कैःसपितृकैर्नकार्यंमुण्डनं सदा। मुण्डनस्यनिषेधेऽपिकर्तनंतुविधीयते १० उदङ्मुखःप्राङ्मुखोवा वपनंकारयेत्सुधीः। केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानिवापयेत् ११ आनर्तोहिच्छत्रःपाटलिपुत्रोदितिर्दितिःश्रीशः। क्षौरेस्मरणादेषांदोषानश्यन्तिनिःशेषाः १२

अथरोगोत्पत्तौनक्षत्रफलम्—अश्विन्यांरोगोत्पत्तौएकाहंनवदिनानिवापञ्चविंशतिदिनानिवापीडा[1] १ भरण्यामेकादशैकविंशतिर्वा मासंवामृत्युर्वा २ कृत्तिकायांदशनववैकविंशतिर्वा[3] ३ रोहिण्यांदश वानववासप्तवात्रीणिवाहानि ४ मृगेपञ्चनववात्रिंशद्वा ५ आर्द्रायांमृत्युर्वादशाहंवामासंवा ६ पुनर्वसौसप्तनववामृत्युर्वा ७ पुष्येसप्त

---

१ ज्वरपीडापरिहारायशांतयः **शान्तिसारे**—नीलोत्पलपुष्पैःपूजा। गुग्गुलुर्धूपः। क्षीरलड्डुकं नैवेद्यम्। देवस्यत्वेति पूजामंत्रः। क्षीरिवृक्षसमित्प्रधानद्रव्यम्। गायत्र्याष्टशतं हुत्वा दध्योदनबलिं हरेत्॥ २ गुडापूपं नैवेद्यं। कृष्णसुरभिपुष्पम्। महिषाक्षो धूपः। त्र्यंबकमिति पूजामंत्रः। घृतमधुतिला होमद्रव्यम्। गायत्र्याष्टोत्तरशतं यमाय हुत्वा एकविंशतिदिनांते सुखी स्यात्॥ ३ घृतौदनं नैवेद्यम्। यूथिकापुष्पपूजा। सर्पिर्धूपः। पुनंतुमादेवजना इति पूजामंत्रः। सावित्र्याष्टोत्तरशतं दध्योदनं च हुत्वा हुतशेषेण बलिं हरेत्॥ ४ क्षीरान्ननैवेद्यम्। कमलपुष्पपूजा। सर्जरसो धूपः। नमोब्रह्मण इति पूजामंत्रः। घृतं सर्वधान्यानि च होमद्रव्यम्। सावित्र्याष्टोत्तरशतं हुत्वा क्षीरान्नेन प्रजापतये बलिं दद्यात्॥ ५ पायसनैवेद्यं। कुमुदोत्पलपुष्पपूजा। दशांगो धूपः। नवोनव इति पूजामंत्रः। मुद्गतिलपंचगव्यं होमद्रव्यम्। सावित्र्याष्टोत्तरशतं हुत्वा मुद्गतिलैश्चंद्राय बलिं दद्यात्॥ ६ सोहालकं नैवेद्यम्। धत्तूरपुष्पपूजा। अगरुर्धूपः। नमःशंभवेति पूजामंत्रः। मध्वाज्यं होमद्रव्यम्। सावित्र्याष्टोत्तरशतं हुत्वा पायसान्नेन रुद्राय बलिं दद्यात्॥ ७ गुडौदनं नैवेद्यम्। मल्लिकापु-

वामृत्युर्वा ८ आश्लेषायांमृत्युर्विंशतिस्त्रिंशद्वानववादिनानिपीडा ९ मघायांमृत्युर्वासार्धमासंवामासंवाविंशतिदिनानिवापीडा १० पूर्वाफल्गुन्यांमृत्युर्वाब्दंमासंवापीडापञ्चदशवाषष्टिर्वादिनानि ११ उत्तरायांसप्तविंशतिःपञ्चदशसप्तवादिनानि १२ हस्तेमृत्युरष्टवानववासप्तवापञ्चदशवाहानि १३ चित्रायांपक्षमष्टवादशवाएकादशवाहानि १४ स्वात्यां मृत्युर्वैकद्वित्रिचतुःपञ्चमासैर्वादशदिनैर्वारोगनाशः १५ विशाखायां मासंवापक्षंवाष्टदिनंविंशतिदिनंवापीडा १६ अनूराधायांदशरात्रमष्टाविंशतिरात्रंवा १७ ज्येष्ठायांमृत्युर्वापक्षंवामासंवैकविंशतिरात्रंवापीडा

ष्पपूजा। मलयजो धूपः। अदितिर्द्यौरिति पूजामंत्रः। घृततण्डुलाः प्रधानद्रव्यम्। गायत्र्याष्टोत्तरशतं हुत्वा अदितये गंधमाल्यौदनैर्बलिं दद्यात्॥ ८ खण्डमण्डकनैवेद्यम्। मल्लिकासरोरुहं च पुष्पम्। गुग्गुलुर्धूपः। बृहस्पतेअतीति पूजामंत्रः। घृतपायसं द्रव्यम्। सावित्र्याष्टोत्तरशतं हुत्वा गन्धमाल्यौदनैर्बृहस्पतये बलिं दद्यात्॥ ९ पायसं नैवेद्यम्। अतसीपुष्पपूजा। घृतमण्डो धूपः। मधुवाता इति पूजामंत्रः। दधिमध्वाक्तकृसरान्नं द्रव्यम्। गायत्र्याष्टोत्तरशतं हुत्वा सक्तवन्नेन नागाय बलिं दद्यात्॥ १० घृतपूरकं नैवेद्यम्। चंपकपुष्पपूजा। गुग्गुलुर्धूपः। पितुंनुस्तोषमिति पूजामंत्रः। घृतमधुमिश्रतिलाक्षतवटपत्राणि द्रव्यम्। सावित्र्याष्टोत्तरशतं हुत्वा तिलैः पितृभ्यो बलिं दद्यात्॥ ११ रक्तमाल्यौदनं नैवेद्यम्। बिल्वफलधूपः। अर्यमणंनु देवमिति पूजामंत्रः। घृतप्रियं गवः द्रव्यम्। सावित्र्याष्टोत्तरशतं हुत्वा गंधपुष्पेण सूर्याय बलिं दद्यात्॥ १२ कृसरं नैवेद्यम्। श्वेतकरवीरपूजा। बिल्वफलधूपः। यन्मेति मंत्रः। तिलमाषसर्पिर्व्रीहियवद्रव्यम्। सावित्र्याष्टोत्तरशतं हुत्वा तैरेवार्यम्णे बलिं दद्यात्॥ १३ अपूपं नैवेद्यम्। रक्तकरवीरपूजा। दशांगो धूपः। उदुत्यमिति मंत्रः। दधिघृतं द्रव्यम्। सावित्र्याष्टोत्तरशतं हुत्वा गंधपुष्पेण बलिं दद्यात्॥ १४ मोदकं नैवेद्यम्। जपापुष्पपूजा। दशांगो धूपः। चित्रंदेवानामिति मंत्रः। जलमिश्रघृतं चित्रौदनं द्रव्यम्। सावित्र्याष्टोत्तरशतं हुत्वा त्वष्ट्रे घृतमिश्रमुद्गैर्बलिं दद्यात्॥ १५ दध्योदनं नैवेद्यम्। दमनकपुष्पपूजा। श्वेतागरुर्धूपः। सनःपितेवेति मंत्रः। घृताक्तयवा द्रव्यम्। सावित्र्याष्टोत्तरशतं हुत्वा गंधपुष्पेण वायवे बलिं दद्यात्॥ १६ गुडकं नैवेद्यम्। बन्धूकपुष्पपूजा। देवदारुर्धूपः। शंनइंद्राग्नी इति पूजामंत्रः। दुग्धौदनघृतं द्रव्यम्। सावित्र्याष्टोत्तरशतं हुत्वा पयोमिश्रितैर्गन्धमाल्यैरिंद्राग्निभ्यां बलिं दद्यात्॥ १७ पायसाज्यं नैवेद्यम्। आरक्तपुष्पं। चंदनं धूपः। कर्पूरदीपः। मित्रस्य चर्षणीधृतइति पूजामंत्रः। घृताक्तसूरणकंदं द्रव्यम्। सावित्र्याष्टोत्तरशतं हुत्वा मधुशर्करापायसघृताक्तमाषान्नं मुद्गगंधपुष्पसहितं मित्राय बलिं दद्यात्॥ १८ चित्रौदनं नैवेद्यम्। पटोलीपुष्पपूजा। कर्पूरागरुर्धूपः। इंद्रंवो इति पूजामंत्रः। घृताक्तसूरणकंदं

१८ मूलेमृत्युःपक्षंनवरात्रंविंशतिरात्रंवापीडा[२१] १९ पूर्वाषाढायांमृत्युर्वाद्वित्रिषडादिमासैर्विंशतिदिनैःपक्षेणवारोगैर्नाशः २० उत्तराषाढायांसार्धमासंविंशतिरात्रंवामासंवा[२१] २१ श्रवणेपञ्चविंशतिर्दशवाएकादशवाषष्टिर्वाहानि[२२] २२ धनिष्ठायांदशरात्रंपक्षंमासंत्रयोदशरात्रंवा[२३] २३ शततारकायांद्वादशैकादशवा[२४] २४ पूर्वाभाद्रपदायांमृत्युर्वाद्वित्र्यादिमासंवा[२५] दशरात्रंवा २५ उत्तराभाद्रपदायांसार्धमासंपक्षंसप्ताहंदशाहंवा[२६] २६ रेवत्यां ज्वराद्युत्पत्तौदशाहमष्टाविंशतिरात्रंवापीडा[२७] २७ जन्मनक्षत्रेजन्मराशौ अष्टमचन्द्रेरोगोत्पत्तौमृत्युः २८ अर्कादिवारेक्रमेणमघाद्वादश्यौविशाखैकादश्यौपञ्चम्यार्द्रेतृतीयोत्तराषाढेशततारापष्ठ्यौअष्टम्यश्विन्यौपूर्वाषाढानवम्यौचेतित्रयाणांयोगेमृत्युः एवमर्कादौअनूराधाभरण्यौआर्द्रोत्तराषाढेमघाशततारेविशाखाश्विन्यौज्येष्ठामृगौश्रवणाश्लेषेपूर्वाभाद्रपदाहस्तौचेन्मृत्युयोगः अत्रोक्तास्तिथिवारनक्षत्रशांतयोविस्तृताःकार्याः येषुनक्षत्रेषुमरणमुक्तंतत्रशान्तिरावश्यकी अन्यत्रकृताकृता

द्रव्यम् । सावित्र्याष्टोत्तरशतं हुत्वा गंधपुष्पेणेंद्राय बलिं दद्यात् ॥ १९ मत्स्यमांससुरापोलिकानैवेद्यम् । रक्ताशोकपुष्पपूजा । मेषशृंगो धूपः । मोषुणःपरेति पूजामंत्रः । सघृतकंदमूलं द्रव्यम् । सावित्र्याष्टोत्तरशतं हुत्वा निर्ऋतये पायसान्नेन बलिं दद्यात् ॥ २० मण्डकनैवेद्यम् । कल्हारपुष्पपूजा । मनःशिलाधूपः । आपोहिष्ठेति मंत्रः । रक्तशालिर्द्रव्यम् । सावित्र्याष्टोत्तरशतं हुत्वा वरुणाय पायसान्नेन बलिं दद्यात् ॥ २१ पंचभक्षं नैवेद्यम् । पंचवर्णपुष्पैः पूजा । लाक्षाधूपः । विश्वेदेवासआगत इति मंत्रः । घृतसल्लकीखंडानि द्रव्यम् । सावित्र्याष्टोत्तरशतं हुत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्यः पायसान्नेन बलिं दद्यात् ॥ २२ क्षीरशर्कराघृतमण्डको नैवेद्यम् । जातीपुष्पपूजा । दशांगो धूपः । अतोदेवा इति मंत्रः । रक्ततंडुलद्रव्यम् । सावित्र्याष्टोत्तरशतं हुत्वा गंधपुष्पेण विष्णवे बलिं दद्यात् ॥ २३ पायसं नैवेद्यम् । शतपत्रपुष्पपूजा । गुग्गुलुर्धूपः । त्रायंतामिहदेवा इति मंत्रः । बिल्वोदुंबराश्वत्थसमिधो द्रव्यम् । सावित्र्याष्टोत्तरशतं हुत्वा घृतमिश्रमुद्गैर्वसुभ्यो बलिं दद्यात् ॥ २४ घृतमण्डका नैवेद्यम् । जलोद्भवपूजा । कर्पूरागरुर्धूपः । इमंमेवरुणेति मंत्रः । अश्वत्थसमिधः द्रव्यम् । सावित्र्याष्टोत्तरशतं हुत्वा वरुणाय पायसेन बलिं दद्यात् ॥ २५ दधिघृतं नैवेद्यम् । अर्कपुष्पपूजा । सर्वौषधिधूपः । शंनोअजएकपादिति मंत्रः । घृतकूष्मांडखंडं द्रव्यम् । सावित्र्याष्टोत्तरशतं हुत्वा गंधमाल्यौदनैरजैकपादे बलिं दद्यात् ॥ २६ गुडसहितौदनं नैवेद्यम् । पंकजपत्राणि पुष्पं । घृतधूपः । विष्णोर्योनिमिति पूजामंत्रः । घृतयुतमाषमुद्गा द्रव्यम् । सावित्र्याष्टोत्तरशतं हुत्वा गंधपुष्पेणाहिर्बुध्न्याय बलिं दद्यात् ॥ २७ तिलतंडुलपिष्टं नैवेद्यम् । मंदारपुष्पपूजा । गुग्गुलुर्धूपः । हंसःशुचिषदिति मंत्रः । घृतान्नजलसहितकदलीफलानि च द्रव्यम् । सावित्र्याष्टोत्तरशतं हुत्वा गंधपुष्पादिभिः पूष्णे बलिं दद्यात् ॥ इति मदनरत्ने प्रोक्ताः शांतिसारे नक्षत्रशांतयः ॥

अथसर्वनक्षत्रसाधारणःशान्तिप्रयोगः—देशकालौसंकीर्त्यममोत्पन्नव्याधेर्जीवच्छरीराविरोधेनसमूलनाशार्थममुकनक्षत्रशान्तिंकरिष्यइतिसंकल्प्यगणेशपूजादि आचार्यंवृत्वाकुम्भोपरिपूर्णपात्रेद्वादशदले नक्षत्रदेवताप्रतिमांसौवर्णींसंपूज्यद्वादशदलेषुसंकर्षणादिद्वादशमूर्तीर्द्वादशादित्यान्वासंपूज्यदूर्वासमित्तिलक्षीराज्यैर्गायत्र्यातत्तदेवतायैअष्टोत्तरशतंहुत्वामरणादिपीडाधिक्येक्तौसहस्रंहुत्वादध्योदनबलिंदत्त्वाऽऽचार्यायगांप्रतिमांचदद्यादितिसंक्षेपः शान्तिमयूखादौनक्षत्रभेदेनहविर्मन्त्रबलिधूपादिभेदस्तिथिवारदेवतामन्त्रादिभेदइत्यादिविस्तरोद्रष्टव्यः कर्मविपाके जातवेदइत्यृचोऽयुतंलक्षंवाजपोरुद्रेनमकानुवाकैःसहस्रकलशस्नानंवाविष्णौसहस्रावृत्तपुरुषसूक्तेनसहस्रघटस्नानंवाज्वरनाशकम् यद्वाश्रीभागवतस्थज्वरस्तोत्रजपः

अथसर्वरोगनाशकानि—रोगानुसारेणलघुरुद्रमहारुद्रातिरुद्राणांजपोऽभिषेकोवा विष्णुसहस्रनामस्तोत्रस्यशतंसहस्रमयुतंवाजपः सौरंजपःसूर्यनमस्कारार्घ्यदानानिमुञ्चामित्वेतिसूक्तजपोऽच्युतानन्तगोविन्देतिनामत्रयजपोमृत्युंजयजपश्चरोगानुसारेणेतिसर्वरोगहराणि ज्येष्ठामूलश्रुतिस्वातीमृदुक्षिप्रपुनर्वसौ । गुरुशुक्रेन्दुवारेषुशस्तंभेषजभक्षणम् १ रिक्तायांचरलग्नेमिश्रक्षिप्रेन्द्रमूलपूर्वासु । चित्राभरणीश्रवणत्रयभेरविकुजबुधार्कजेस्नायात् २ वैधृतौचव्यतीपातेभद्रायांसंक्रमेतथा । रोगमुक्तस्नानमत्रचन्द्रताराबलंनवा ३

अथाभ्यङ्गः—भद्रासंक्रमपातवैधृतिसितेज्यार्कारषष्ठ्यादिषुश्राद्धाहेप्रतिपद्द्वयेपरिहरेद्धेतुंविनाभ्यञ्जनम् । माङ्गल्यंविजयोत्सवोऽब्दवदनंदीपावलीहेतवोऽभ्यङ्गस्याथबुधाम्बुपक्षपितृभाभ्यङ्गात्पतिघ्न्यङ्गना १ अथापवादः सार्षपंगन्धतैलंचयत्तैलंपुष्पवासितम् । द्रव्यान्तरयुतंतैलंपक्वतैलंनदुष्यति १ किंचिद्वोघृतयुक्तंवाविप्रपादरजोन्वितम् । नित्याभ्यङ्गेच नोदुष्टंतैलंनिन्द्येऽह्निसर्वदा २ रवौपुष्पंगुरौदूर्वांभौमवारेचमृत्तिकाम् भार्गवेगोमयंक्षिप्त्वातैलस्नानंसुखावहम् ३

गृहारम्भः—वैशाखेफाल्गुनेपौषेश्रावणेमार्गशीर्षके । गृहारम्भप्रवेशौस्तःस्तम्भोच्छ्रायश्चशस्यते १ ज्येष्ठकार्तिकमाघांश्चशुभदान्प्राहना-

---

१ उद्वयंतमसेति तृचमात्रजपः ॥

रदः । तृणगेहंसर्वमासेपौषेमुख्यगृहंनहि २ हस्तत्रयध्रुवमृदुधनिष्ठाद्वयपुष्यभे । रिक्ताअर्ककुजौत्यक्त्वागृहंकुर्याद्विशेदपि ३ शिलान्यासंचखातंचश्रुत्यधिक्रूरमित्रभैः आश्लेषामूलपुष्यार्कमृगान्त्यध्रुवभैरपि ४ केन्द्राष्टमेपापहीनेवेश्मकृत्यंस्थिरोदये । धनिष्ठापञ्चकेवर्ज्यःस्तम्भोच्छ्रायःसदा बुधैः ५ नेष्टानिसप्तसूर्यर्क्षाद्दिष्टान्येकादशाष्टमात् । दशशिष्टानिनेष्टानि चक्रेस्युर्वृषवास्तुनि ६ यद्वातुर्यात्पञ्चदशात्त्रयोविंशतिसंख्यकात् । वेदाब्धिपञ्चनेष्टानिगृहारम्भप्रवेशयोः ७ स्नानपाकस्वापवस्त्रभुजीनांपशुकोशयोः । देवानांचगृहान्कुर्यात्पूर्वादौमुख्यवेश्मनः ८ उदग्दिशंध्रुवमुखाज्ज्ञात्वाप्राचींप्रसाधयेत् । कोणाध्वभ्रमकूपद्वाःपङ्कस्तम्भद्रुमामरैः ९ विद्धादुष्टाद्वार्नदोषोगृहोच्चद्विगुणान्तरे । सूत्रंभित्तिशिलान्यासंस्तम्भस्यारोपणंतथा १० आग्नेयींदिशमारभ्यकुर्यादित्याहकश्यपः । अन्यवेश्मस्थितंदारुनान्येवेश्मनियोजयेत् ११ नूतनेनूतनंकाष्ठंजीर्णेजीर्णंप्रशस्यते । द्वात्रिंशाधिकहस्तेचतृणागारेचतुर्मुखे १२ नतत्रचिन्तयेद्धीमान्गुणानायव्ययादिकान्

अथगृहप्रवेशः—वास्तुपूजाविधिःकार्यःपूर्वमेवप्रवेशतः । मैत्रध्रुवक्षिप्रचरमूलभैर्धनपुत्रकृत् १ वास्तुशान्तिप्रयोगोन्यतोज्ञेयः वास्तुशान्तिर्दिवैवोक्ताप्रवेशस्तुनिशिकचित् । गृहप्रवेशःप्रारम्भोदितमासादिकैःशुभः १ क्वचिन्माघोर्जशुक्रेषुकैश्चिदुक्तोमृदुध्रुवे । श्रेष्ठःक्षिप्रैश्चरैर्मध्योनिन्द्यस्तीक्ष्णोग्रमिश्रभैः २ त्रिषडायेखलैःसद्भिःषडष्टव्ययवर्जितैः । शुद्धेऽम्बुरन्ध्रेचतनौविजनुर्लग्नभाष्टमे ३ ऋक्षाणिपञ्चसूर्यर्क्षान्नेष्टान्यष्टचतुर्दशात् । शेषभानिशुभान्येवंप्रवेशेघटचक्रकम् ४ इतिवास्तुप्रकरणम्

अथधनाद्यर्थगमनम्—श्रुतिद्वयाश्विपुष्यान्त्यानुराधामृगहस्तभे पुनर्वसौगोचरेष्टप्रदवारेव्रजेन्नरः १ अभिजिद्गमेश्रेष्ठंदक्षिणाशांविनाक्षणः मघाचित्रात्रयाश्लेषाभरण्यार्द्राःसकृत्तिकाः २ पूर्वाभाद्राचनेष्टाःस्युप्रयाणेजन्मभंतथा । त्यजेद्रिक्तापर्वषष्ठ्यष्टमीद्वादशिकास्तिथीः ३ कृत्तिकाभरणीपूर्वामघानांघटिकाःक्रमात् । एकविंशतिसप्ताथषोडशैकादशत्यजेत् ४ ज्येष्ठाश्लेषाविशाखासुस्वात्यांचापिचतुर्दश । भृगोर्मतेसंकटेऽपिसर्वांस्वातींमघांत्यजेत् ५ भरण्याःपूर्वमर्धंचचित्राश्लेषांतकोत्तरम् । **वार**

शूलःसोमशनीप्राच्यामीज्यस्तुदक्षिणे ६ रविशुक्रौप्रतीच्यांस्यादुदीच्यां बुधमङ्गलौ । पूर्वादिदिक्षुमेषाद्याःक्रमात्त्रिश्चन्द्रराशयः ७ संमुखोदक्षिणोऽब्जःसन्पृष्ठेवामेऽतिनिन्दितः । दिशियत्रोदेतिशुक्रस्तांदिशंनव्रजेन्नरः ८ नव्रजेत्संमुखेद्वेऽपिशुभपृष्ठोऽपिवामतः रेवतीमेषगेचन्द्रेशुक्रान्ध्यात्संमुखंव्रजेत् ९ प्रयाणेशुभाःकेन्द्र १।४।७।१० कोणेषु ९।५ शस्ताःखलास्त्र्यायषट्खेष्व ३।११।६।१० निष्टःशनिःखे १० । कविःसप्तमे ७ ग्लौःषडष्टान्त्यलग्ने ६।८।१२।१ विलग्नेश्वरोप्यस्तषष्ठाष्टमान्त्ये ७।६।८।१२ ॥१॥ केन्द्रेवक्रीवक्रिवर्गोलग्नेवारश्चवक्रिणः । कुम्भःकुम्भनवांशश्चलग्नेत्याज्यःप्रयत्नतः २ मीनलग्नेतदंशेवायातुर्मार्गोऽतिदुःखदः । शत्रुर्लग्नभतःषष्ठंतत्पतिर्वामृतिप्रदः ३ शत्रुक्षेत्रेतदंशेवातद्दृष्टेगमनंनसत् । लग्नेऽस्तंगतराशिश्चजन्मराशिश्चनोशुभः ४ शशीवर्गोत्तमेलग्नेवर्गोत्तमयुतेजयः । शुक्लादितिथिवारर्क्षयोगोऽश्वैरष्टभिस्त्रिभिः ५ त्रिस्थस्तष्टोऽवशिष्टश्चेत्सर्वाङ्कःसार्वकामिकः । त्रिषुक्रमाद्भवेच्छून्यंदुःखदारिद्र्यमृत्युदम् ६ यद्येकस्मिन्नेव दिनेपुराद्गच्छेत्पुरान्तरम् । प्रावेशिकीकालशुद्धिस्तदाज्ञेयानयात्रिकी ७ प्रवेशान्निर्गमोनेष्टःप्रवेशोनिर्गमादपि । जिष्णोःकदापिनवमेधिष्ण्येवारेतिथौतथा ८ याम्यादिग्गमनंशय्यावितानंछादनंगृहे । नकुम्भमीनगेचन्द्रे तृणकाष्ठस्यसंग्रहः ९ तर्पिताग्निसुहृद्विप्रभार्यादिस्तृप्तिमान्व्रजेत् । स्वकीयांपरकीयांवास्त्रियंपुरुषमेववा १० ताडयित्वातुयोगच्छेद्ब्राह्मणानवमान्यच । व्याधितःक्षुधितोवाऽपितदन्तंतस्यजीवितम् ११ क्रोधंक्षौरंतथावान्तिंतैलाभ्यङ्गाश्रुमोचनम् । मद्यंमांसंगुडंतैलंसितान्यतिलकंतथा १२ श्वेतभिन्नंचवसनंप्रयाणेपरिवर्जयेत् । क्षौरंपञ्चदिनंदुग्धंत्रिदिनंसप्तरात्रकम् । मैथुनंचापरंतैलंमध्वाज्यंतद्दिनेत्यजेत् । रूप्यार्तवंबीजदानान्तंतथा कुशकुनांस्त्यजेत् १४ सुमुहूर्तेस्वयंगमनासंभवेप्रस्थानंकार्यम् **प्रस्थानंनामा**भीष्टवस्तुचालनम् यज्ञोपवीतकंशस्त्रंमधुचस्थापयेत्फलम् । विप्रादिःक्रमतःसर्वैःस्वर्णधान्याम्बरादिकम् १ राजादशाहंपञ्चाहमन्योनप्रस्थितोवसेत् । स्वयंगमनाद्वस्तुस्थापनाख्यप्रस्थानेऽर्धफलम् प्रस्थानदेशावधिः गेहाद्गेहान्तरंगर्गःसीम्नःसीमान्तरंभृगुः । बाणक्षेपंभरद्वाजोवसिष्ठोनगराद्बहिः १ प्रस्थानेऽपिकृतेनेयान्महादोषान्वितेदिने । प्रस्थानदिनेऽपिक्रोधादिकंवर्जयेत् शकुनापशकुनप्रपञ्चोऽन्यत्र इतियात्राप्रकरणम् ॥

***अथद्वादशाब्दादूर्ध्वमवलोकनविधिः स्मृत्यन्तरे—**
दंपतीपितृपुत्रौचस्वसारौभ्रातरौतथा ॥ पितृव्यमातुलौचैवदौहित्रौभागिनेयकौ १ पुत्रिकापितरौचैवभगिनीपितरौतथा ॥ द्वादशाब्देव्यतीतेतुदूरदेशंगतौयदि २ एतेषामेकमेकोऽपिनान्योऽन्यमवलोकयेत् ॥ इच्छंतिकेचिदाचार्याअन्योऽन्यमवलोकनम् ३ शिवालयेऽथवातीर्थेस्नात्वाप्रज्वाल्यदीपकौ ॥ शिवंसंपूज्यविधिवदुभौतौदेवमध्यतः ४ धृत्वाकांस्यमयंपात्रंसजलंरत्नपूरितम् ॥ शांतिकैर्मंत्रघोषैश्चद्विजैःसहविलोकयेत् ५ आननंचैकमेकस्यदृष्ट्वासम्यक्शिवंनमेत् ॥ ब्राह्मणेभ्योयथाशक्त्यादद्यात्पात्रंसदक्षिणम् ६ अन्येभ्यश्चाथविप्रेभ्योयथावित्तानुसारतः ॥ तेभ्योऽपिदक्षिणांदत्त्वापूजयेच्चपुनःपुनः ७ नत्वादेवंद्विजान्सूर्यमागच्छेत्स्वस्यमंदिरम् ॥ ततोव्याहृतिभिर्होमंशतमष्टोत्तरं तिलैः ८ कृत्वाथभोजयेद्विप्रान्यथावित्तानुसारतः ॥ बांधवैःसहभुंजीतसर्वारिष्टप्रशांतये ९ इत्थंयःकुरुतेमर्त्यस्तस्यारिष्टंनविद्यते ॥ आयुष्कामोनरश्चैवमकृत्वानावलोकयेत् १० पूर्वंविलोकितानांतुविधिरेषउदाहृतः ॥ नचैवापूर्वदृष्टानामितिप्राहुर्मनीषिणः ११ **पारिजाते**—द्वादशाब्देव्यतीतेतुनकुर्याद्भ्रातृदर्शनम् ॥ पित्रोःपुत्रस्यनैवाहुर्महाहानिकरंभवेत् १ दर्शनंतुप्रकुर्वीतशिवंपूज्यशिवालये ॥ कांस्यपात्रंस्फोटयित्वाअंतःपटविधानतः २ मुखावलोकनंपश्चात्समालिंग्यविपर्ययात् ॥ एवंकृतेविधानेतुदोषशांतिर्भविष्यति ॥ **सूर्यारुणसंवादेतु**—गणेशमृत्युंजयविष्णुलक्ष्मीमघोरसंज्ञंचग्रहंघटेषु ॥ आवाह्यसंपूज्यचधान्यराशौहोमंचकुर्यादिहदेवमंत्रैः १ शिवपूजांप्रकुर्वीतप्रतिमापूजनंततः ॥ अघोरप्रतिमांदद्याद्ब्राह्मणायसदक्षिणाम् २ अनेनसहगच्छत्वंक्रीडस्वचसुखंचिरम् ॥ मांतथैवाधुनामुंचक्षमांकुरुममोपरि ३ शिवाग्रेतुसमागत्यकृत्वाचैवांतरेपटम् ॥ उभाभ्यांनारिकेलंचभङ्क्त्वाभूयोऽधिगम्यताम् ४ निवर्तसूक्तंजप्त्वादावघोरद्विजपुंगवम् ॥ अघोरप्रतिग्राहिणंब्राह्मणमित्यर्थः ॥ विसर्जयेत्पुनस्तंचनैवपश्येत्कदाचन ५ कांस्यपात्रेघृतंकृत्वादृष्ट्वारूपंस्वकंस्वकम् ॥ तत्पात्रंब्राह्मणेदद्याद्दक्षिणासंयुतंततः ६ पादप्रक्षालनंकृत्वाआचम्यचयथाविधि ॥ शांतिमंत्रान्पठेत्पश्चात्पूजांगृह्यशिवंव्रजेत् ७ धूपदीपादिनैवेद्यतांबूलैर्दक्षिणादिभिः ॥ वस्त्रैराभरणैर्दिव्यैस्तोषयेच्छंकरंततः ८ शिवस्यप्रार्थनांकृत्वाजपेत्सूक्तंकनिक्रदत् ॥ प्रदक्षिणीभद्रचेतिपठेत्सूक्तंशिवोपरि ९ पुष्पाञ्जलिंचयुगपद्दद्याच्चैवांतरंपटम् ॥ पुनःपुनर्नमस्कृत्यपश्चात्तंच

विलोकयेत् १० प्रणामालिंगनंकुर्यात्स्वागतंक्षेमपृच्छनम् ॥ ततोद्विजवराः सर्वेसूक्तानिस्वस्तिकानिच ११ पठित्वाहोमदेशंचगच्छेयुश्चमुदान्विताः ॥ प्रतिमापूजनंकृत्वावह्नेश्चापियथाक्रमम् १२ होमशेषंसमाप्यैवंब्रह्माऽऽचार्यादिकान्यजेत् ॥ अभिषेकंततःकुर्युरुभयोर्मंगलंवदेत् १३ स्वस्तिशब्दंतथाब्रूयुर्गांचदद्यात्पयस्विनीम् ॥ देवान्वह्निंविसृज्याथकुम्भेलक्ष्मींनिधायच १४ आचार्यब्रह्मऋत्विग्भिर्वाद्यघोषपुरःसरम् ॥ स्वगृहंचशनैर्गच्छेत्सार्धंतेनप्रवासिना १५ देवानांचैवतृप्त्यर्थंकर्तव्यंद्विजभोजनम् ॥ एवंकृतेविधानेतुनस्याद्विघ्नंकदाचन १६ देवद्विजप्रसादेनकल्याणंस्यान्नसंशयः ॥ आयुष्यंक्षेममारोग्यंपुत्रपौत्रप्रवर्धनम् १७ सौभाग्यमतुलंचैवलभेदस्यप्रसादतः ॥ आरामेपुण्यतीर्थेवादेवागारेऽथसंगमे ॥ सुपवित्रनदीतीरेविधानंक्षेमदंभवेत् १८

अथप्रयोगः—सुमुहूर्तेचन्द्रताराबलान्वितेपुण्याहंवाचयित्वाऽऽचार्यब्रह्मर्त्विगादीन्वृत्वादेशकालौसंकीर्त्यास्माकंसकुटुम्बानांक्षेमायुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्ध्यर्थंसर्वत्रमङ्गलाभ्युदयार्थमात्मनोबन्ध्वादीनांद्वादशाब्दाधिकप्रवासस्थितिजनितपापग्रहपीडापरिहारार्थंवियोगग्रहशान्तिंकरिष्यइतिसंकल्प्य तदङ्गस्थण्डिलोल्लेपनकलशस्थापनेकरिष्यइतिसंकल्प्यदधिदूर्वामृत्पञ्चगव्यसर्वौषधीहिरण्यरत्नफलपुष्पपञ्चपल्लवाद्यलंकृतेषुपञ्चधान्यपुञ्जस्थितपञ्चकलशेषुतीर्थवारिणापूर्णेषुस्थापितवंशपात्रोपरिअष्टदलालंकृतवस्त्रेषुगणेशमृत्युंजयविष्णुलक्ष्म्यघोरप्रतिमानामग्न्युत्तारणंकृत्वातत्तन्मन्त्रैःकलशावाहनपूजनस्थापनादिपूर्वकंतत्तन्मन्त्रैस्तत्तद्देवतानामावाहनादिपूजांकुर्यात् ततोऽन्वाधानंकृत्वातत्तदुद्देशेनप्रतिदैवतंदूर्वातिलाज्यचरुशर्कराभिरष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशतिंवाहुतीर्हुत्वा अघोरमन्त्रेणाघोरायहुत्वा रुद्राभिषेकंकृत्वाशिवालयेऽतःपटंधृत्वोभावपियुगपच्छिवस्यपुरतोनारीकेलफलंप्रत्येकंभङ्क्त्वाहोमदेशंगत्वानिवर्तध्वमिति सूक्तंजपेताम् ॥ ततोऽघोरंप्रार्थयेताम् ॥ अघोरत्वंमहाकायनृणांविश्लेषकारक ॥ त्वत्क्षोभजनितंघोरंनृणांविश्लेषजंफलम् १ वियोगविषमाक्षस्त्वंविषमांघ्रिकरायुध ॥ विबुद्धिर्विगतस्थायीविलापीविगताश्रयः २ योगभ्रष्टोयोगध्वंसीयोगीयोगविघातकः ॥ नृनार्योर्योगहन्ताचबन्धुयोगवियोगकृत् ३ गच्छन्ननुदिनंचोर्वींप्राणिनांक्लेशहेतवे ॥ योगविश्लेषकार्यत्वाद्वियोगंत्वांप्रचक्षते ४ भावियोगमहाघोरप्राणिनांक्लेशदायक ॥ शरणागतमापन्नंत्राहिमांशोकसागरात् ४ द्विजंसमभ्यर्च्याघोरप्रतिमांदद्यादाज्यावेक्षणंकृत्वाशांतिमंत्रान्जपि-

त्वापादौप्रक्षाल्यशिवंगंधपुष्पैस्तोषयित्वास्वस्तिनोआनोभद्राकनिक्रदत्प्रदक्षिणिभद्रंवदेतिसूक्तानिपठन् अंतःपटंनिष्कास्ययुगपच्छिवोपरिपुष्पाञ्जलिंदत्त्वा मुहुःशिवंनमस्कृत्यसंप्रार्थ्यबन्धुंविलोकयेत् ॥ तौप्रणामक्षेमालिङ्गनेकृत्वास्वागतंपृष्ट्वा येयज्ञेनेत्याशिषोदत्त्वाहोमशेषंसमाप्याभिषेकंकृत्वाग्न्युद्वासनंकृत्वा कुंभेलक्ष्मीप्रतिमांनिधायवाद्यघोषपुरःसरंब्राह्मणैःसहप्रवासिनाचसहगृहंप्रविशेत् ॥ ततोब्राह्मणान्संभोज्यद्विजान्वस्त्रालंकारदक्षिणादिभिःसंतोष्यस्वस्ति भवंतोब्रुवन्त्वितिब्रूयात् तेचस्वस्तिरस्त्वितिप्रत्यूचुः ॥ इतिप्रवासादागतग्रहविधानंशान्तिसारे ॥

अथगोचरप्रकरणम्—जन्मराशेःक्रूरचन्द्रास्त्रिषट्दशमगाःशुभाः। सप्ताद्यगश्चापिचन्द्रःशुक्रेद्विनवपञ्चसु १ बुधोऽन्यन्त्यसमे २।४।६।८।१०। जीवोद्विपञ्चनवसप्तसु । जन्मादिपञ्चसुतथानवाष्टद्वादशेभृगुः २ एकादशेसर्वखेटाःशुभाःस्युरितिसंग्रहः । जन्मसंपद्विपत्क्षेमंप्रत्यरिःसाधिकावधः । मैत्रातिमैत्राःस्युस्तारास्त्रिरावृत्त्यास्वजन्मभात् १ क्रमतःसूर्यादिबलंनृपदर्शनसर्वकार्ययुद्धेषु । शास्त्रकरग्रहयात्रादीक्षासूह्यंविशेषेण २ अनिष्टसूर्यादीनांदानानिद्वितीयपरिच्छेदान्ते

अथपल्लीसरठफलम्—[1]दक्षांगोदरनाभिहृत्सुपतितापल्लीवरांगे हनुंमुक्त्वान्नुःशुभदास्त्रियाःफलमिदंवामेतरव्यत्ययात् । इत्याहुःसरठप्ररोहणफलंपातेऽन्यथैकेवृथापल्ल्यारोहणकेऽपिवस्त्रसहितंस्नात्वाचरेच्छान्तिकम् १

अथपल्लीसरठशान्तिः—तयोःस्पर्शमात्रेस्नानंकृत्वापञ्चगव्यं प्राश्याज्यमवलोक्याशुभनाशार्थंशुभवृद्ध्यर्थंवाशान्तिःकार्या पल्ल्याःसरठस्यवाहेम्नाप्रतिमांकृत्वारक्तवस्त्रेणसंवेष्ट्यसंपूज्यकलशेरुद्रंसंपूज्यमृत्युंजयमन्त्रेणखादिरसमिद्भिरष्टोत्तरशतंतिलैर्व्याहृतिभिरष्टोत्तरसहस्रंशतंवाहुत्वा स्विष्टकृदाद्यभिषेकान्तेस्वर्णवस्त्रतिलदानम्—**अथकपोतप्रवेशमधुवल्मीकोत्पत्तिपिङ्गलास्वरकाकवैकृतग्राम्यारण्यादिमृगपक्षिविकारेशान्तिः**—देवाःकपोतइतिपञ्चर्चंसूक्तंसहस्रंशतंवाजपित्वा यतइन्द्रभया-

---

१ पुरुषस्य दक्षिणाङ्गेषु उदरनाभिहृदयेषु मस्तके च पल्लीपतनं शुभकारकं वामांगेषु हनौ च अशुभमित्यर्थः । इदं फलं स्त्रियाः वामेतरव्यत्ययात् वामाङ्गदक्षिणाङ्गविपर्यासाद्बोध्यम् । वामाङ्गेषु शुभं दक्षिणांगेष्वशुभमित्यर्थः । अन्यत्सुगमम् ॥

महेस्वस्तिदाविशस्त्र्यम्बकमितिमन्त्रैर्हुत्वा व्याहृतिभिरष्टोत्तरशतंतिलहोमं कुर्यात् अथवापञ्चविप्रैःक्रमेणदेवाःकपोतइतिसूक्तंसुदेवोअसीत्यृचंकनिक्रदादितिशाकुन्तसूक्तंनमोब्रह्मणेनमोइतिमन्त्रंचसहस्रादिसंख्ययाजप्त्वोपनिषदश्चपठित्वाव्याहृतिभिस्तिलहोमंकुर्यात्

अथकाकस्पर्शमैथुनदर्शनादिशान्तिः—संकल्पाग्निप्रतिष्ठापनान्तेकुम्भेसौवर्णमिंद्रंलोकपालांश्चसंपूज्याग्नौचरुंश्रपयित्वापलाशसमिच्चर्वाज्यव्रीहिभिःप्रत्येकमष्टोत्तरसहस्रंशतंवायतइन्द्रेतिमन्त्रेणहुत्वालोकपालेभ्यस्तैरेवद्रव्यैर्दशकृत्वोहुत्वालोकपालबलिंकुम्भाग्रेवायसेभ्योबलिमैन्द्रवारुणेतिमन्त्रेणदत्त्वायजमानोऽभिषेकान्तेशतंदशवाविप्रान्भोजयेत् घरट्टोलूखलमुसलदृषदासनमञ्चकादेरकस्मात्स्फोटनेघृताक्तमधुयुताश्वत्थसमिधःप्रजापतयेहुत्वागायत्र्याष्टोत्तरसहस्रेणाभिमन्त्रयेत्

नानाविधदिव्यभौमान्तरिक्षोत्पातेषु[1]शांतिः—संकल्पादिकृत्वाकुम्भेइन्द्ररुद्रौसंपूज्ययतइन्द्रस्वस्तिदाविशस्पतिःअघोरेभ्योथेतिमन्त्रैःसमिदाज्यचरुव्रीहितिलान्प्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतंहुत्वाव्याहृतिभिःकोटिहोमंलक्षहोममयुतहोमंतत्पादहोमंवातिलैर्वित्तानुसारेणनिमित्तानुसारेणचसप्तरात्रंत्रिरात्रमेकरात्रंवाकृत्वासूर्यगणेशक्षेत्रपालदुर्गामन्त्राणांजपंकृत्वापायसादिनाब्राह्मणभोजनंकार्यम् यद्वाचण्डीसप्तशतीजपः अथवा रुद्रैर्जपोऽभिषेकोवा अश्वत्थप्रदक्षिणाशिवपूजागोविप्रपूजादिवेतिनानोत्पातसमान्यशान्तयः* ॥

अथ दीपपतनादिशांतिः—स उदीचीं दिशमन्वावर्ततेऽथ यदास्य कनकरजतवस्त्रवैडूर्यमणिमौक्तिकवियोगो भवेदारंभा वा विपर्यंते भार्या वा विरज्यन्ते मित्राणि वा विरज्यंते काकमैथुनं वा पश्येतारिष्टानि

---

१ उत्पातउपसर्गअद्भुतं चेतिपर्यायाः। तल्लक्षणं **वसिष्ठसंहितायाम्**—अन्यत्वं प्रकृतेर्यत्तदसावुत्पातसंज्ञकः॥ अधर्मतस्त्वसत्याच्च नास्तिक्यादतिलोभतः॥१॥ अनाचारान्नृणां नित्यमुपसर्गः प्रजायते॥ तद्भेदस्तत्रैव–दिव्यांतरिक्षक्षितिजा विकारा घोररूपिणः॥ ग्रहर्क्षजाः केतवश्च उत्पाता दिव्यसंज्ञकाः॥ १॥ निर्घाताः परिवेषोल्का पुरंदरधनुर्ध्वजाः॥ एवमाद्या महोत्पाता अंतरिक्षाह्वयाः स्मृताः॥२॥ उत्पद्यते क्षितौ यच्च स्थावरं वाथ जंगमम्॥ तदेकदेशिकं भौम उत्पातः परिकीर्तितः॥ ३॥ भौमाः स्युस्तुच्छफलदा आंतरिक्षास्तु मध्यमाः॥ संपूर्णफलदा दिव्या वर्षादर्धात्तदर्धतः॥ ४॥ इति **शांतिसारे**॥

वा वयांसि गृहमध्ये आसते वल्मीकं मधुच्छत्राकं वोपजायते शकटस्तिष्ठति वायसकपोतान्यविहंगशशमृगप्रवेशो गौर्मृगो वा गृहमारोहेद्बलाका गृहमारोहेच्छुष्कवृक्षाः प्ररोहंति गृहमध्ये दूर्वाः प्ररोहंति तैलं स्थीयते रात्राविंद्रधनुर्दृष्ट्वा दिवाश्वेतवायसं मंडूकोऽग्निं प्रविशति सरठो मूर्ध्नि पतति पल्ली पतति प्रज्वलद्दीपः पतति सर्पो द्वारेण निष्क्रामति इत्येवमादीनि तान्येतानि वैश्रवणदैवत्यान्यद्भुतप्रायश्चित्तानि भवंत्यभित्यंदेवंसवितारमोण्योरिति स्थालीपाकमष्टशतं हुत्वा पंचभिराज्याहुतीर्जुहोति वैश्रवणाय यक्षाधिपतये हिरण्यपाणय ईश्वराय सर्वोत्पातशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिभिश्च शंतातीयं जपेत् इति**गृह्यपरिशिष्टम्**

अथ दीपपतनशांतिप्रयोगः—मम गृहे प्रज्वलितदीपपतनसूचितसर्वारिष्टशांत्यर्थं वैश्रवणप्रीतिद्वारा शुभतासिद्ध्यर्थं च प्रज्वलद्दीपपतनशांतिं करिष्ये तदंगगणपतिपूजनादि स्थापितकलशे प्रधानदेवतास्थापने तु अभित्यंदेवंवैश्रवणःसप्तयक्षा अष्टी ॥ वैश्रवणावाहनेवि० ॥ ॐअभित्यंदेवंसवितारमोण्योः कविक्रतुमर्चानिसत्यसवंरत्नधाममभिप्रियंमतिंकविं ॥ ऊर्ध्वायस्यामतिर्भाअदिद्युतत्सवीमनिहिरण्यपाणिरमिमीतसुक्रतुःकृपास्वः ॥ इति मंत्रेण वैश्रवणमावाह्य गणपतिं दुर्गां क्षेत्रपालं वास्तोष्पतिं च नाममंत्रैरावाह्य पूजयेत् ॥ अन्वाधानेतु चक्षुषीआज्येनेत्यंते अत्रप्रधानं वैश्रवणं अभित्यंदेवमित्यृचा चरुद्रव्येण अष्टोत्तरशतसंख्याकाहुतिभिः गणपतिचतुष्टयं एकैकयाहुत्या आज्येन वैश्रवणं यक्षाधिपतिं हिरण्यपाणिं ईश्वरं सर्वोत्पातशमनं च एकैकयाज्याहुत्या महाव्याहृतिभिश्च तत्तद्देवताः एकैकयाहुत्या आज्येन शेषेण स्विष्टकृतमित्यादि आज्यभागांते अन्वाधानानुसारेण देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागं कुर्यात् ततः वैश्रवणं अभित्यंदेवमितिमंत्रेण अष्टोत्तरशतं चरुद्रव्येण हुत्वा गणपतिं दुर्गां क्षेत्रपालं वास्तोष्पतिं च नाममंत्रेण एकैकामाज्याहुतिं हुत्वा तथैव वैश्रवणाय यक्षाधिपतये हिरण्यपाणये ईश्वराय सर्वोत्पातशमनाय इतिनमोंतैर्नाममंत्रैः आज्याहुतीर्हुत्वा भूरग्नये इत्यादि चतुर्भिर्महाव्याहृतिमंत्रैश्चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयात् ॥ ततः स्विष्टकृदादिप्रायश्चित्तहोमांते दिग्बलिदानं वैश्रवणाय बलिदानं च कृत्वा महाबलिदानं कुर्यात् ततः पूर्णाहुत्यादिहोमशेषं समाप्य अभिषेकांते आचार्यपूजादेवताविसर्जनपीठदानांते शंतातीयसूक्तानि जपेत् ॥ सर्वेषामसंभवे आनोभद्राः शंनइंद्राग्नी इत्यादीनि जपंति ॥

❀ "**अथमहामारीशांतिः—हेमाद्रौगर्गः**—रुद्रप्रकोपजो यस्माज्जनमारः प्रवर्तते ॥ तस्मात्प्रसादयेद्यत्नाद्देवदेवं महेश्वरम् १ गाणपत्येन विधिना अथर्वशिरसा तथा ॥ यामलेन विधानेन कुर्याद्देवप्रसादनम् २ शिवसूक्तमुमासूक्तं जपेच्च शतरुद्रियम् ॥ बल्योपहारान्विविधांश्चत्वरेषु निवेदयेत् ३ आवाहयित्वा सगणं रुद्रं रात्रावहस्सु च ॥ त्र्यंबकेनैव मन्त्रेण होमस्तत्र प्रकल्पयेत् ४ समिधो ब्रह्मवृक्षस्य जुहुयाच्च सहस्रकम् ॥ साज्यं च पायसं चैव सहस्रं जुहुयात्सुधीः ५ सहस्रं बिल्वपत्रैश्च त्वविच्छिन्नैर्द्विजोत्तमः ॥ जुहुयात्क्षीरसर्पिश्च तथा च तिलसर्पिषा ६ ब्राह्मणान्भक्ष्यभोज्यैश्च दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ॥ प्रसादिते ततो रुद्रे जनमारो निवर्तते ७ नह्येष नानादैवत्यैर्विविधैश्चान्यकर्मभिः ॥ बलाच्छमयितुं शक्यो रुद्रकोपसमुत्थितः ८ तस्मात्प्रसादयेद्यत्नैर्हिताय जगतो भवम् ॥ शिवं प्रजानां भवति यदा स प्रीयते शिवः ९ उपोषितो नृपः स्नातः शुक्लवस्त्रः समाहितः ॥ आत्मरक्षां स्वयं कृत्वा ततः शांतिं प्रयोजयेत् १० इति जनमारशांतिः ॥

हेमाद्रौमदनरत्नेनृसिंहपुराणे—अनावृष्टिमहामारीज्वररोगभये तथा ॥ नरसिंहं समाराध्य ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ कारयेल्लक्षहोमं तु ग्रामे यश्च नराधिपः ॥ नृसिंहमन्त्रेण होमः ॥ **सुश्रुते**—स्थानत्यागाज्जपाद्धोमान्महामारीप्रशाम्यति ॥ आथर्वणेतुरौद्रीशांतिरुक्ता इतिशान्तिसारशान्तिरत्नयोः ॥

अथमहामारीशान्तिप्रयोगः—आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य एतद्ग्रामे राजाद्यपचारेण ब्रह्मस्वहरणगुरुद्रोहब्रह्महत्यास्त्रीवधस्वधर्मानाचरणादिभिश्च रुद्रकोपोत्थितोत्थिष्यमाणजनमारणदारुणरोगोपशान्तिपूर्वकमेतद्ग्रामनिवासिनां सर्वेषां लोकानां क्षेमायुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्धिद्वारा श्रीमहारुद्रप्रीत्यर्थं सग्रहमखां जनमारशान्तिं करिष्य इति संकल्प्य गणपतिपूजनस्वस्तिवाचनमातृकापूजननान्दीश्राद्धाचार्यब्रह्मसदस्यर्त्विग्वरणान्तं कुर्यात् ॥ ततो वस्त्रगन्धादिभिस्तेषां पूजनम् ॥ तत आचार्यः पवित्रपाणिः देशकालौ संकीर्त्य यजमानानुज्ञयाऽऽचार्यकर्मकरिष्य इतिसंकल्प्य पुरुषसूक्तजपादिनात्मतनुं पावयित्वा यदत्रसंस्थितमिति प्रागादिदिक्षु प्रादक्षिण्येन सर्षपान् विकीर्य शुचीव इति तृचेन पञ्चगव्येन तथैव प्रोक्ष्यापोहिष्ठेति तृचेन शुद्धाभिरद्भिस्तथैव प्रोक्ष्य कृताञ्जलिः स्वस्त्ययनंतार्क्ष्यमिति

मन्त्रद्वयेन देवतां संप्रार्थ्य महारुद्रप्रतिमाया अग्न्युत्तारणं प्राणप्रतिष्ठां च कृत्वा कलशस्थापनं कुर्यात् ॥ तद्यथा महीद्यौरिति भूमिं स्पृष्ट्वा ओषधयः समितिद्रोणपरिमितव्रीहिभिस्तत्र राशिं कृत्वा आकलशेष्विति कलशंसंस्थाप्य इमंमेगंगइति तीर्थजलेनापूर्य गन्धद्वारामिति गन्धं याओषधीरिति सर्वौषधीः ओषधयःसमिति यवान् हिरण्यरूप इति हिरण्यम् स्योनापृथिवीति सप्त मृदः याःफलिनीरिति पुष्पफलानि सहिरत्नानीति पञ्चरत्नानि काण्डात्काण्डादिति दूर्वाः अश्वत्थेत्र इति पञ्चपल्लवान् युवासुवासा इति वाससा संवेष्ट्य पूर्णादर्वीति पूर्णपात्रं तत्र निधाय तत्र वस्त्रं चंदनादिना कृताष्टदलं न्यसेत् तत्र स्थापितप्रतिमायां महारुद्रं त्र्यम्बकंयजामह इति मन्त्रेणावाह्य षोडशोपचारैःसंपूज्य कुम्भस्य पश्चिमतः कुण्डे स्थण्डिले वा वरदनामानमग्निं प्रतिष्ठाप्य चत्वारिशृङ्गेति ध्यात्वा स्थण्डिलादीशान्यां वेद्यां पीठे वा नवग्रहाणां तदङ्गदेवतानां च तत्तन्मन्त्रैरावाहनपूजनादिकृत्वा तदीशान्यां धान्योपरि महीद्यौरित्यादिना कलशं संस्थाप्य तत्र वरुणमावाह्य संपूज्य कलशस्यमुखइत्यादिभिः कलशमभिमन्त्र्य देवदानवइत्यादिभिः कलशं संप्रार्थ्यान्वाधानं कुर्यात् ॥ तत्र प्रधानकीर्तने विशेषः आदित्यादिग्रहान्प्रत्येकं प्रतिद्रव्यमेतत्संख्याकाभिः समिच्चर्वाज्याहुतिभिः अधिदेवताः प्रत्यधिदेवताश्चैतत्संख्याकाभिःसमिदाद्याहुतिभिः विनायकाद्या देवता एतत्संख्याहुतिभिः श्रीमहारुद्रं प्रत्येकं सहस्रसंख्याकाभिः पालाशीसमित्साज्यपायसबिल्वपत्रक्षीरयुतसर्पिर्घृताक्ततिलाहुतिभिर्यक्ष्ये शेषेणस्विष्टकृतमित्यादि तत आज्यसंस्कारः आज्येन सह गृहसिद्धान्नस्य पायसादीनां च पर्यग्निकरणम् स्रुक्स्रुवसंमार्गान्ते गृहसिद्धान्नपायसादीन्यासादितस्थालीष्वादायाग्नावधिश्रित्याभिघारणादिबर्हिष्यासादनान्तं कुर्यात् अर्कादिसमिधः पायसबिल्वपत्रक्षीरसर्पिर्घृताक्ततिलांश्च तत्रैवासाद्याग्न्यर्चनाद्याज्यभागान्ते यजमानोऽन्वाधानानुसारेण त्यागं कुर्यात् ततः सर्त्विगाचार्योऽर्कादिसमिधो दधिमध्वक्ताश्चर्वाहुतीराज्याहुतीश्च संकल्पानुसारिसंख्याका जुहुयात् तादृशसंख्याका एव पलाशसमिदादिहविःपञ्चकाहुतीर्जुहुयात् तत्र दधिमधुघृताक्ताभिस्तिसृभिर्दूर्वाभिरेकाहुतिः कार्या तथैव तिसृभिर्दर्भैरेकाहुतिः एवं होमं कृत्वा स्विष्टकृदादिप्रायश्चित्तहोमान्तं कर्म समाप्य दिक्पालादिभ्यः सदीपमाषभक्तबलिं यजमानद्वारा कारयेत् स्वयं वा कुर्यात् तत्र लोकपालेभ्यो ग्रहेभ्यो विना-

यकादिसप्तभ्यस्तत्तन्मन्त्रैर्बलिं दत्त्वा त्र्यंबकमितिमन्त्रेण महारुद्राय बलिं समर्प्य क्षेत्रपालाय क्षेत्रस्यपतिनेतिमन्त्रेण बलिं दद्यात् ततः शूद्रादिना बलिनिनयने कृते शान्तापृथिवीति भुवं प्रोक्ष्य सयजमान आचार्यः प्रक्षालितपाणिपाद आचान्तः पूर्णाहुतिं हुत्वा परिस्तरणविमोकादिपर्युक्षणान्तं कुर्यात् ततः सर्त्विगाचार्यः प्राङ्मुखं यजमानं समुद्रज्येष्ठा इत्यादिमन्त्रैरभिषिञ्चेत् ततोऽभिषिक्तो यजमानः स्नात्वाभिषेककालीनवाससी परित्यज्याहतशुक्लवासांसि परिधायाचार्येण विभूतिधारणादि यस्यस्मृत्यन्तं कर्मणि कृतेऽग्नेःपश्चादुपविश्य दक्षिणतः पत्नीमुपवेश्य विभूतिं धृत्वाऽऽचार्यादीन्संपूज्याचार्याय धेनुं तन्निष्क्रयं वाऽन्येभ्य ऋत्विग्भ्यः सुवर्णं तन्निष्क्रयं वा दद्यात् तत आचार्येण स्थापितदेवतानामुत्तरपूजने कृते तद्धस्तेनैव उत्तिष्ठेतिमन्त्रेण विसर्जने जाते सोपस्करग्रहपीठं महारुद्रपीठं च तद्धस्ते प्रतिपाद्याग्निपूजान्ते गच्छगच्छेत्यग्निं विसृज्य कर्माङ्गदेवताप्रीत्यर्थं ब्राह्मणभोजनं संकल्प्य भूयसीं दक्षिणां च संकल्प्य शान्तिसूक्तपाठं कारयित्वा कर्मसंपूर्णमस्त्विति वाचयित्वा परमेश्वरार्पणं कुर्यात्॥ इतिगुर्जरोपाह्वबालकृष्णोपाध्यायसूनुभालचन्द्रोपाध्यायविरचितः सग्रहमखजनमारशान्तिप्रयोगः संपूर्णः ॥"

अथगायत्रीपुरश्चरणप्रयोगः—देशकालौसंकीर्त्यकरिष्यमाणगायत्रीपुरश्चरणेऽधिकारसिद्ध्यर्थंकृच्छ्रत्रयममुकप्रत्याम्नायेनाहमाचरिष्ये इतिसंकल्प्यहोमादिप्रत्याम्नायविधिनाकृच्छ्राण्यनुष्ठायामुकशर्मणोममगायत्रीपुरश्चरणेऽनेनकृच्छ्रत्रयानुष्ठानेनाधिकारसिद्धिरस्त्वितिविप्रान्वदेत् विप्राअधिकारसिद्धिरस्त्वितिब्रूयुः ततःकरिष्यमाणपुरश्चरणाङ्गत्वेनविहितंगायत्रीजपादिकरिष्येइतिसंकल्प्यस्वयंविप्रद्वारावाकुर्यात् तद्यथा सप्रणवव्याहृतिकगायत्र्याअयुतंजप्त्वाआपोहिष्ठेतिसूक्तंएतोन्विन्द्रमितितिस्रः ऋतंचेतिसूक्तंस्वस्तिनइत्याद्याःस्वस्तिमतीःस्वादिष्ठयेत्याद्याःपावमानीश्चसर्वाःप्रत्येकंदशवारंस्वयमन्यद्वारावाजपित्वा तत्सवितुरित्यस्याचार्यमृषिं विश्वामित्रंतर्पयामि गायत्रीछन्दस्त० सवितारंदेवतां० इतितर्पणंकृत्वा रुद्रंनमस्कृत्यकद्रुद्रायेत्यादीनिरुद्रसूक्तानिजपेत् ततोदिनान्तरेदेशकालौसंकीर्त्यममसकलपापक्षयद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंचतुर्विंशतिलक्षात्मकगायत्रीपुरश्चरणंस्वयंविप्रद्वारावाकरिष्ये तदङ्गत्वेनस्वस्तिवाचनंमातृकापूजनं

नान्दीश्राद्धं विप्रद्वाराजपेजपकर्तृवरणंचकरिष्यइतिसंकल्पः संकल्पस्था-पिऋत्विक्कर्तृकत्वेऽमुकशर्मणोयजमानस्यसकलपापक्षयेत्यादियजमानानु-ज्ञयाकरिष्ये एवंपूर्वत्रापिसंकल्पऊह्यः नान्दीश्राद्धान्तेसविताप्रीयतामिति गायत्रीपुरश्चरणेजपकर्तारंत्वांवृणेइतिविप्रमेकैकंवृणुयात् वस्त्रादिभिःपूज-येत् अथनित्यकर्म एकैकोविप्रः स्वयंवाकुशाद्यासनोपविष्टःपवित्रपाणिरा-चम्यप्राणानायम्यदेवताःप्रार्थयेत् सूर्यःसोमोयमःकालःसंध्येभूतान्यहः क्षपा । पवमानोदिक्पतिर्भूराकाशंखेचरामराः । ब्रह्मशासनमास्थायक-ल्पध्वमिहसंनिधिम् १ इति ततोदेशकालौसंकीर्त्यप्रत्याहिकजपंसंकल्प्य गुरवेनमः गणपतये० दुर्गायै० मातृभ्यो० इतिनत्वात्रिःप्राणानायम्य तत्सवितुरितिगायत्र्याविश्वामित्रऋषिःसवितादेवतागायत्रीछन्दः जपेवि० विश्वामित्रऋषयेनमःशिरसि गायत्रीछन्दसेनमोमुखे सवितृदेवतायैन-मोहृदि इतिन्यस्य तत्सवितुरङ्गुष्ठाभ्यां० वरेण्यंतर्जनी० भर्गोदेवस्य मध्यमा० धीमह्यनामिका० धियोयोनःकनिष्ठिकाभ्यां० प्रचोदयात्कर-तलकरपृष्ठाभ्यांनमइतिकरन्यासंकृत्वैवंहृदादिषडङ्गन्यासंकुर्यात् पूर्वो-क्तरीत्यासंस्कृतांजपमालांपात्रेनिधायसंप्रोक्ष्य ॐमहामायेमहामालेस-र्वशक्तिस्वरूपिणि । चतुर्वर्गस्त्वयिन्यस्तस्तस्मान्मांसिद्धिदाभव १ इति प्रार्थ्य ॐअविघ्नंकुरुमालेत्वमितितामादायमन्त्रदेवतांसवितारंध्यायन्म-न्त्रार्थंस्मरन्मध्यंदिनावधिजपेत् अतित्वरायांसार्धत्रयप्रहरावधि जपान्ते पुनःप्रणवमुक्त्वा त्वंमालेसर्वदेवानांप्रीतिदाशुभदाभव । शिवंकुरुष्व मेभद्रेयशोवीर्यंचसर्वदा १ इतिमालांशिरसिनिधायत्रिःप्राणानायम्यन्यास-त्रयंकृत्वाजपमीश्वरार्पणंकुर्यात् प्रत्यहंसमानसंख्यएवजपोनतुन्यूनाधिकः एवंपुरश्चरणजपसमाप्तौहोमः पुरश्चरणसाङ्गतासिद्ध्यर्थंहोमविधिंकरिष्यइ-तिसंकल्प्याग्निंप्रतिष्ठाप्यपीठेसूर्यादिनवग्रहपूजनादिकलशस्थापनान्तेअन्वा-दध्यात् चक्षुषीआज्येनेत्यन्तेग्रहपीठदेवतान्वाधानमर्कादिसमिच्चर्वाज्याहु-तिभिःकृत्वाप्रधानदेवतांसवितारंचतुर्विंशतिसहस्रतिलाहुतिभिस्त्रिसहस्र-संख्याकाभिःपायसाहुतिभिर्घृतमिश्रतिलाहुतिभिर्दूर्वाहुतिभिःक्षीरद्रुम-समिदाहुतिभिश्च शेषेणस्विष्टकृतमित्यादिचरुपायसतिलैःसहाज्यस्यपर्य-ग्निकरणादिआज्यभागान्ते इदंहवनीयद्रव्यमन्वाधानोक्तदेवताभ्यःअस्तु-नममेतियजमानस्त्यागंकुर्यात् होमेसप्रणवाव्याहृतिरहिताःस्वाहान्तागायत्री

दूर्वात्रयस्यैकाहुतिः दूर्वासमिधांदधिमध्वाज्याञ्जनं स्विष्टकृदादिबलिदानान्ते समुद्रज्येष्ठाइत्यादिभिर्यजमानाभिषेकः प्रतिलक्षंसुवर्णनिष्कत्रयंतदर्धंवाशक्त्या वादक्षिणाहोमान्तेजलेदेवंसवितारंसंपूज्यहोमसंख्यादशांशेन २४०० गायत्र्यन्तेसवितारंतर्पयामीत्युक्त्वातर्पणंकार्यम् तर्पणदशांशेन २४० गायत्र्यन्तेआत्मानमभिषिञ्चामिनमइति स्वमूर्ध्न्यभिषेकः होमतर्पणाभिषेकाणांमध्ये यदेवनसंभवतितत्स्थानेतद्विगुणोजपःकार्यः अभिषेकसंख्यादशांशेनाधिकंवाविप्रभोजनम् पुरश्चरणंपूर्णमस्त्वितिविप्रान्वाचयित्वेश्वरार्पणंकार्यम् प्रत्यहंयज्जाग्रतइतिशिवसंकल्पमन्त्रस्यत्रिःपाठः कर्ता ब्राह्मणैःसहहविष्याशीसत्यवागधःशायीपरिगृहीतभूप्रदेशानतिचारीचभवेत् इत्यनन्तदेवीयानुसारेणचतुर्विंशतिलक्षपुरश्चरणप्रयोगः ऋग्विधानेतु मध्याह्नेमितभुङ्मौनीत्रिःस्नानार्चनतत्परः । लक्षत्रयंजपेद्धीमानितित्रिलक्षंपुरश्चरणमुक्तम् जपशतांशस्त्रिसहस्रंहोमः कलौचतुर्गुणंप्रोक्तमितिपक्षे द्वादशलक्षजपःद्वादशसहस्रहोमइत्याद्यूह्यम् विष्णुशयनमासेषुपुरश्चरणं नकार्यम् तीर्थादौशीघ्रंसिद्धिः बिल्ववृक्षाश्रयेणजपेएकाहात्सिद्धिरितिसर्वेमन्त्रप्रक्रिया इतिगायत्रीपुरश्चरणम्

अथपूर्तकमलाकरे**अश्वत्थोपनयनम्**—तच्चवर्णैःक्रमेणवृक्षस्थापनादष्टमेएकादशेद्वादशेवर्षेउपनयनोक्तमुहूर्तेपूर्वाह्णेकार्यम् शूद्रस्थापिताश्वत्थेपौराणिकमन्त्रैरारामप्रतिष्ठामात्रंकार्यंनोपनयनम् अथप्रयोगः कर्ता देशकालौसंकीर्त्यसर्वपापक्षयकुलकोटिसमुद्धरणपूर्वकविष्णुसायुज्यप्राप्तिकामोऽश्वत्थोपनयनंकरिष्येइतिसंकल्प्यनान्दीश्राद्धान्तेआचार्यंवृणुयात् आचार्यःपञ्चामृतैःशुद्धोदकैःसर्वौषधिजलैश्चाश्वत्थमभिषिञ्च्यपिष्टातकेनालंकृत्यतत्पूर्वेस्थण्डिलेऽग्निंप्रतिष्ठाप्यान्वाधाने अग्निंवायुंसूर्यंत्रिरग्निंपवमानंप्रजापतिंद्विरोषधीर्वनस्पतिंपिप्पलंप्रजापतिंचपालाशसमिच्चर्वाज्यैःप्रत्येकमेकैकयाहुत्या शेषेणेत्यादि अष्टचत्वारिंशन्मुष्टीनांतूष्णींनिर्वापप्रोक्षणे श्रपणाद्याज्यभागान्ते युवंवस्त्राणीत्यश्वत्थंवस्त्रयुग्मेनावेष्ट्ययज्ञोपवीतमिति यज्ञोपवीतंदत्त्वाप्रावेपामेतिमेखलांत्रिरावेष्ट्यअजिनंदण्डंचतूष्णींदत्त्वा अश्वत्थेवइत्यृचागन्धपुष्पैःसंपूज्यदेवस्यत्वेतिमन्त्रान्तेहस्तंगृह्णाम्यश्वत्थेतिस्पृष्ट्वासप्रणवव्याहृतिकांगायत्रींत्रिर्जपित्वा अश्वत्थेवोनिषदनसूक्तेन व्याहृतिभिश्चाश्वत्थंस्थापयामीतिस्वर्णशलाकयास्पृष्ट्वाऽऽज्यपलाशसमिच्चरुभिः

प्रत्येकंद्वादशमन्त्रैर्द्वादशाहुतीर्जुहुयात् मन्त्रस्तु ॐभूःस्वाहा अग्नयइदं० । ॐभुवःस्वा० वायव० । ॐस्वःस्वा० सूर्याये० । ॐअग्नआयूंषि० ॐअग्निर्ऋषिः० ॐअग्नेपवस्वस्वेतित्रिभिरग्नयेपवमानायेदं० । ॐप्रजापतेनत्व० प्रजापतय० । ॐओषधयःसंवदन्ते० ॐअश्वत्थेवो० ओषधीभ्यइदं० । ॐवनस्पतेशत० वनस्पतयइ० । ॐद्वासुपर्णा० पिप्पलायेदं० । समस्तव्याहृतिभिः ॐभूर्भुवःस्व० प्रजापतयइदं० स्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्याश्वत्थेवइतिगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यफलताम्बूलाद्यैःसंपूज्याश्वत्थंस्पृष्ट्वाचार्यायगामन्येभ्योदक्षिणांदत्त्वाश्वत्थवस्त्रादिकमाचार्यायदत्त्वाष्टौविप्रान्भोजयेदिति

अथ वटादितरुपुत्रविधिः—अपुत्रेणपुंसास्त्रियावावटप्लक्षाम्रादेःपुत्रत्वेनप्रतिग्रहःकार्यः देशकालौसंकीर्त्यमहापापक्षयकुलत्रयसमुद्धरणप्रजापतिपुरगमननिरयस्थपित्रुद्धारमधुधारातृप्तिसिद्ध्यर्थंसपुत्रत्वसिद्ध्यर्थममुकवृक्षंप्रतिग्रहीष्येइतिसंकल्प्योपवासंकृत्वारात्रौअष्टविप्रानाहूयचन्द्रंसंपूज्यजागरंभूशयनंवाकृत्वाप्रातर्वृक्षंसंपूज्यतच्छायायांविप्रान्संभोज्यपुण्याहंवाचयित्वाप्रार्थयेत् अपुत्रोभगवन्तोऽत्रपुत्रप्रतिकृतिंतरुम् । ग्रहीष्यामिममानुज्ञांकर्तुमर्हथसत्तमाः १ ताम्रपात्रेपञ्चसौवर्णफलानिबीजपञ्चरत्नयुतान्यधिवास्यलोकपालबलीन्दद्यात् परेद्युस्तिलाज्यचरुभिरष्टशतंवनस्पतिमन्त्रेणहुत्वाजातकर्मादिविवाहान्तसंस्कारान्कृत्वाऽभिषिक्तःकर्तापुष्पाञ्जलिमादायप्रार्थयेत् येशाखिनःशिखरिणांशिरसाविभूषायेनन्दनादिषुवनेषुकृतप्रतिष्ठाः । येकामदाःसुरनरोरगकिन्नराणांतेमेनतस्यदुरितार्तिहराभवन्तु १ एतेद्विजाविधिवदत्रहुतोहुताशःपश्यत्यसौचहिमदीधितिरन्तरस्थः । त्वंवृक्षपुत्रपरिकल्प्यमयावृतोऽसिकार्यंसदैवभवताममपुत्रकार्यम् २ अङ्गादङ्गादितिस्पृष्ट्वाविप्रेभ्योदक्षिणांदत्त्वाविसृजेत् इति वटादितरुपुत्रविधिः

अथसकलकर्मसाधारणपरिभाषा—सर्वेषुपाकयज्ञेषुभवेद्ब्रह्माकृताकृतः । पात्रासादनमिच्छातआज्यादिश्रपणादिच १ स्रुवादिमार्जनंचेध्मरज्जुप्रहरणंतथा । पूर्णपात्रंभवेन्नित्यमाज्यस्योत्पवनेतथा २ व्रीहीणामवघातश्चतण्डुलेषुकृताकृतः । द्रवीभूतघृतस्यापिविलापनविधिस्तथा ३ प्रतिपदोक्ताज्यहोमेपरिस्तरणंविकल्पितम् । अनादिष्टाज्यहोमेतुनित्यम् आज्यभागसहिततद्रहितकर्मणोस्तत्रप्रयोगेआज्यभागाननुष्ठानमेवयुक्तम्

सर्वत्राज्यभागयोर्विकल्पनात् अनेकपाकयज्ञानामेककालानुष्ठानेसमानतन्त्रता तेनस्विष्टकृदाद्येकमेव यत्रद्रव्यंनोक्तंतत्राज्यंग्राह्यम् मन्त्रान्तेकर्मकर्तव्यंमन्त्रस्यकरणत्वतः । कर्मावृत्तौतुमन्त्रस्याप्यावृत्तिर्गृह्यकर्मणि १ समन्त्रकहोमेतूष्णींनिर्वापः नाम्नाहोमेनाम्नैवनिर्वापादि यत्रमन्त्रेणनाम्नावाहोमो नोक्तस्तत्रनाम्नैवहोमः समन्त्रकहोमेसहैवानेकदैवत्यचरुपाकेऽपिनविभागोनाभिमर्शश्च अनुक्तौदक्षिणकरः दिशामनुक्तौप्राच्युदीचीशान्यः तिष्ठन्नासीनइत्याद्यनुक्तावासीनतैव अनादेशेस्वयंकर्ता अविज्ञातस्वरोमन्त्रःसौत्रएकश्रुतिर्भवेत् । होमेषुमन्त्रंस्वाहान्तंप्रणवाद्यंचकारयेत् २ विप्रादीनांद्विदर्भंस्यात्पवित्रंग्रथितंनवा । आहुतिप्रमाणम् कर्षप्रमाणमाज्यादिलाजामुष्टिमितामताः । अन्नंग्राससमंग्राह्यंकन्दानामष्टमोंशकः १ तिलसक्तुकणादीनांमृगीमुद्राप्रमाणतः । ताम्रपात्रेणपिहितेताम्रपात्रादिकेशुभे २ अग्निप्रणयनंकार्यंमृन्मयेराजतादिके । उत्तमःश्रोत्रियागारान्मध्यमःस्वगृहादितः ३ नाप्रोक्षितमिन्धनमग्नावादध्यात् सदोपवीतिनाभाव्यंसदाबद्धशिखेन च । सदेतिकर्माङ्गतापुरुषार्थताच तेनकर्मकालेशिखाबन्धाद्यभावेप्रायश्चित्तद्वयमन्यदैकमेव दशविधादर्भाउक्ताः वटप्लक्षबिल्ववैकङ्कतचन्दनदेवदारुसरलवृक्षजाअपिक्वचित्समिधः प्रभुःप्रथमकल्पस्ययोऽनुकल्पेनवर्तते सनाप्नोतिफलंतस्यपरत्रेतिश्रुतिःस्मृतिः १ बह्वल्पंवास्वगृह्योक्तंयस्ययत्कर्म चोदितम् । तस्यतावतिशास्त्रार्थेकृतेसर्वःकृतोभवेत् २ **अथकर्मविशेषेऽग्निनामानि**—अग्निस्तुमरुतोनामगर्भाधानेविधीयते । पवमानः पुंसवनेसीमन्तेमङ्गलाभिधः १ प्रबलोजातसंस्कारेपार्थिवोनामकर्मणि । अन्नाशनेशुचिःप्रोक्तःसभ्यःस्याच्चौलकर्मणि २ व्रतादेशेसमुद्भवः गोदानादौसूर्यः विवाहेयोजकः आवसथ्येद्विजनामा प्रायश्चित्तेविटः पाकयज्ञेषु पावकः पित्र्येकव्यवाहनः दैवेहव्यवाहनः शान्तिकेवरदःप्रोक्तःपौष्टिके बलवर्धनः मृतदाहेक्रव्यादः ज्ञात्वैवमग्निनामानिगृह्यकर्मसमारभेत् । पलाशेनजुहूःकार्याखदिरेणस्रुवःस्रुचः । तदभावेयथालाभयज्ञियवृक्षजाः तदभावेपलाशमध्यपर्णैर्वापिप्पलपर्णैर्होमः एवंचमसादयोऽपिखदिरादियज्ञियवृक्षजाः काम्येप्रतिनिधिर्नास्तिनित्येनैमित्तिकेहिसः । काम्येऽप्युपक्रमादूर्ध्वमन्येप्रतिनिधिंविदुः १ नस्यात्प्रतिनिधिर्मन्त्रकर्मदेवाग्निकर्तृषु । नदेशारणिकालेषुत्रिषुप्रतिनिधिर्मतः २ नापिप्रतिनिधातव्यंनिषिद्धंवस्तुकुत्र-

चित् । स्वकालादुत्तरोगौणःकालःसर्वस्यकर्मणः ३ तर्पणेष्वासनेश्राद्धे भुक्तौमूत्रपुरीषयोः षट्सुनिर्माल्यकादर्भादर्व्याद्याआभिचारके ४ मन्त्रोऽपियश्चशूद्रार्थेब्राह्मणःप्रेतभोजने

अथकर्माङ्गदेवताः—विवाहस्याग्निर्देवता तेनविवाहाङ्गभूतस्वस्तिवाचनाद्यन्तेकर्माङ्गदेवताग्निःप्रीयतामितिवदेत् औपासनेऽग्निसूर्यप्रजापतयः स्थालीपाकेऽग्निः गर्भाधानेब्रह्मा पुंसवनेप्रजापतिः सीमन्तेधाता जातकर्मणिमृत्युः नामकर्मनिष्क्रमणान्नप्राशनेषुसविता चौलेकेशिनः उपनयनेइन्द्रश्रद्धामेधाः अन्तेसुश्रवाः पुनरुपनयनेऽग्निः समावर्तनस्येन्द्रः उपाकर्मणिव्रतेषुचसविता वास्तुहोमेवास्तोष्पतिरन्तेप्रजापतिः आग्रयणे आग्रयणदेवताः सर्पबलेःसर्पाः तडागादीनांवरुणः ग्रहयज्ञेआदित्यादिनवग्रहाः कूष्माण्डहोमेचान्द्रायणेअग्न्याधानेचाग्न्यादयः अग्निष्टोमस्याग्निः अन्येष्विष्टकर्मसुप्रजापतिरिति

अथकलियुगेकार्याकार्यविवेकः—गीतागङ्गातथाविष्णुःकपिलाश्वत्थसेवनम् । एकादशीव्रतंचैवसप्तमंनकलौयुगे १ विष्णुंशिवंवा भजतांगुरोःपित्रोश्चसेविनाम् । गोवैष्णवमहाशैवतुलसीसेविनामपि २ नस्यात्कलिकृतोदोषःकाश्यांनिवसतामपि । कलौगुरूणांभजनमीशभक्त्यधिकंस्मृतम् ३ जपादौयत्रयासंख्याकलौसास्याच्चतुर्गुणा । कलौदानंमहाश्रेष्ठंशिवविष्णोश्चकीर्तनम् ४ कृतेयद्दशभिर्वर्षैस्त्रेतायांहायनेनतु । द्वापरे तत्तुमासेनअहोरात्रेणतत्कलौ ५ प्रथमस्कन्धे कुशलान्याशुसिद्ध्यन्तिनेतराणिकृतानियदितिकलौपुण्यकर्मणांसंकल्पेऽपिसिद्धिः पापानांत्वाचरणादेवेत्युक्तम् स्मृत्यन्तरविरोधेतुकलौपाराशरस्मृतिः । ध्यायन्कृतेयजन्यज्ञैस्त्रेतायांद्वापरेऽर्चयन् । यदाप्नोतितदाप्नोतिकलौसंकीर्त्यकेशवम् १ इतिहेमाद्रौव्यासवचनम् अत्रकृतयुगाद्यधिकरणकध्यानादिफलार्थेकल्यधिकरणकंकीर्तनंविधीयतइतिवाक्यार्थःकौस्तुभकर्तृपितामहैर्भक्तिनिर्णयेविस्तरेणनिरूपितः हेमाद्रौ कलिंसभाजयन्त्यार्यागुणज्ञाःसारभागिनः । यत्रसंकीर्तनेनैवसर्वःस्वार्थोभिलभ्यते १ इति श्रीभागवतवचनमुदाहृत्यसंकीर्तनेनहरिसंकीर्तनेनेत्यर्थइतिहेमाद्रावेवव्याख्यातम् कृष्णवर्णंत्विषाकृष्णंसाङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम् । यज्ञैःसंकीर्तनप्रायैर्यजन्तिहिसुमेधसः १ यज्ञादिस्वस्वाचारमाचरद्भिरपिकालेषुसंकीर्तननिष्ठैर्भाव्यमित्याशयइतिकौस्तुभे अ-

नेनचतुर्वर्गफलंनारायणाश्रयणमात्रेणभवतीतिसिद्धम् यावैसाधनसंपत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये। तयाविनातदाप्नोतिनरोनारायणाश्रयः १ इतिभारतोक्तेः श्रीभागवतेऽपि धर्मार्थकाममोक्षाख्यंयइच्छेच्छ्रेयआत्मनः। एकंह्येवहरेस्तत्रकारणंपादसेवनम् १ इति अत्रएकपदावधारणादिपदैरन्यसाधनानपेक्षत्वंभक्तियोगस्योच्यते ज्ञानयोगादेश्चहरिपादसेवनसापेक्षत्वंध्वन्यते तथाचस्पष्टमेकादशादौ तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्ययोगिनोवैमदात्मनः। नज्ञानंनचवैराग्यंप्रायःश्रेयोभवेदिह १ यत्कर्मभिर्यत्तपसाज्ञानवैराग्यतश्चयत्। योगेनदानधर्मेणश्रेयोभिरितरैरपि २ सर्वंमद्भक्तियोगेनमद्भक्तोलभतेऽञ्जसा। स्वर्गापवर्गंमद्धामकथंचिद्यदिवाञ्छति ३ इति श्रेयःस्रुतिंभक्तिमुदस्यतेविभोक्लिश्यन्तियेकेवलबोधलब्धये। तेषामसौक्लेशलएवशिष्यतेनान्यद्यथास्थूलतुषाववघातिनाम् १ इत्यादिपरस्सहस्रवचनानि ज्ञानयोगस्य भगवदाराधनंतत्प्रसादंचविनैवसिद्धिरितिक्वापिकेनाप्यनुक्तेश्च सर्वापेक्षाचयज्ञादिश्रुतेरश्ववदित्यधिकरणेज्ञानोत्पत्तौयज्ञादिसर्वसाधनापेक्षोक्तेश्च किंचभक्तियोगेदुराचारिणोऽपिदृढवैराग्यरहितस्याप्यधिकारोगम्यते अपिचेत्सुदुराचारोभजतेमामनन्यभाक्। साधुरेवसमंतव्यःसम्यग्व्यवसितोहिसः १ क्षिप्रंभवतिधर्मात्माशश्वच्छांतिंनिगच्छति। कौन्तेयप्रतिजानीहिनमेभक्तःप्रणश्यति २ ननिर्विण्णोनातिसक्तोभक्तियोगोस्यसिद्धिदः। इत्यादिवचनेभ्यः नैवंदुराचारिणापिदृढवैराग्यादिसाधनचतुष्टयसंपत्त्यभावेऽपि वेदान्तश्रवणाद्यनुष्ठितौज्ञानोत्पत्तिर्भवतीतिक्वाप्युपलभ्यते नच यथोक्ताधिकारसंपत्तिंविनानुष्ठितंसाधनंकिमपिफलायकल्पते तस्मात्सर्वथासर्वैःकलौश्रीहरिपादसेवनादिभक्तियोगाश्रयणमेवकर्तव्यमितिसिद्धम्

अथकलौनिषिद्धानि—समुद्रयात्रास्वीकारःकमण्डलुविधारणम् द्विजानामसवर्णासुकन्यासूपयमस्तथा १ देवराद्यैःसुतोत्पत्तिर्मधुपर्के पशोर्वधः मांसदानंतथाश्राद्धेवानप्रस्थाश्रमस्तथा २ दत्ताक्षतायाःकन्यायाः पुनर्दानंपरस्यच। दीर्घकालंब्रह्मचर्यंनरमेधाश्वमेधकौ ३ महाप्रस्थानगमनंगोमेधश्चतथामखः। इमान्धर्मान्कलियुगेवर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ४ मद्यंवर्ज्यंमहापापेमरणान्तविशोधनम्। सौत्रामण्यादियज्ञेऽपिसुरापात्रग्रहस्तथा ५ मद्यभक्षादिवामाद्यागमस्यतुनमानता। मीमांसाद्वितयेसर्वशिष्टैश्चतदनादरात् ६ औरसोदत्तकश्चैतौपुत्रौकलियुगेस्मृतौ। अन्यान्

दशविधान्पुत्रान्क्रीताद्यान्वर्जयेत्कलौ ७ कौस्तुभेस्वयंदत्तस्तृतीयोऽपिक-लौविहितइतिनवैवकलौनिषिद्धाइत्युक्तम् कलियुगेब्रह्महत्यादेरेवाव्यवहा-र्यत्वादिरूपंपातित्यम् तत्संसर्गिणस्तुनरकहेतुदोषसत्त्वेऽपिपातित्यंनास्ति संसर्गदोषःपापेष्वितिकलिवर्ज्येषुवचनात् कृतेसंभाष्यपततित्रेतायांस्पर्श-नेनतु। द्वापरेत्वन्नमादायकलौपततिकर्मणा १ इतिवचनाच्च ब्रह्महननादि-कर्मणैवपातित्यंनसंसर्गमात्रेणेतितदर्थात् इदंचलोकेष्वबहिष्कृतपातकिषु लोकविद्विष्टत्वेनापरिहार्यसंसर्गेपातित्याभावपरम् नहिलोकेष्वबहिष्कृतानां प्रच्छन्नाभक्ष्यभक्षणापेयपानागम्यागमनादिपातकवतांतज्ज्ञानवतातिशि-ष्टेनापिसंभाषणादिसंसर्गोनरकहेतुरपिपरिहर्तुंशक्यते लोकविद्वेषापातात् लोकबहिष्कृतपापिनांसंसर्गस्तुपातित्यहेतुरेव तथैवशिष्टाचारादितिमेभाति अतएव त्यजेद्देशंकृतयुगेत्रेतायांग्राममुत्सृजेत्। द्वापरेकुलमेकंतुकर्तारंतु कलौयुगे १ इतिवाक्येकर्तृत्यागोविधीयते त्यागोहिसंसर्गपरिहारएव किंचानेनवाक्येनयत्रकुलादौब्रह्महत्यादिपातकीनिष्पद्यतेतत्कुलादिकंद्वाप-रादावेवबहिष्कार्यंनतुकलौकुलादेर्बहिष्कारः किंतुकर्तुरेवकलौबहिष्कार इतिप्रतिपाद्यते नचैतद्वाक्यविरोधिवाक्यान्तरंपतितसगोत्रसपिण्डादी-नांकर्मानर्हत्वासंव्यवहार्यत्वप्रतिपादकंक्वापिग्रन्थेऽपलभ्यते यत्तुनिर्णयसि-न्धौघटस्फोटप्रकरणेगृहेषुस्वैरमापद्येरन्इतिवसिष्ठवचनसामर्थ्यात्पात्र-निनयनात्प्राक्पतितज्ञातीनांधर्मकार्येष्वधिकारोनास्तीत्यपरार्कव्याख्यान-मुपन्यस्तंतन्नसर्वपतितविषयम् किंतु घटस्फोटार्हप्रायश्चित्तानिच्छुपति-तविषयम् अन्यथापात्रनिनयनात्प्रागितिनवदेत् प्रायश्चित्तात्प्रागित्येववदेत् कर्तारंतुकलौयुगेइत्यादिप्रत्यक्षवचनेनविरोधेऽर्थापत्तिमूलकस्यसर्वपतित-विषयककुलबहिष्कारवर्णनस्यपुरुषव्याख्यानरूपस्याप्रामाण्यापाताच्चेति भातीतिसंक्षेपः नचैवंघटस्फोटविधिर्व्यर्थइतिवाच्यम् तस्यपारलौकिक-दोषपरिहारार्थत्वात् लोकबहिष्कृतपातकिविषयेसंभाषणादिसंसर्गस्यपा-तित्यहेतुत्वाभावेऽपिपरत्रनरकजनकदोषहेतुत्ववत्पतितेनसहैककुलत्वसंस-र्गस्यापीहपातित्यादिदोषहेतुत्वाभावेऽपिपारत्रिकदोषहेतुत्वात् अत्रचघट-स्फोटविधेरेवार्थापत्तिविधायमानत्वात् तथाच पारत्रिकदोषपरिहारार्थं घटस्फोटविधिरितिनतद्विधिबलेनपतितमात्रस्यकुलेबहिष्कारः सत्राख्यय-ज्ञःकलौवर्ज्यः ब्रह्महत्यादिमहापातकेषुप्रायश्चित्तेननरकनिवृत्तिर्नभवति

किंत्विहलोकेऽव्यवहार्यतामात्रंकलौभवति स्वर्णस्तेयादिषुतुप्रायश्चित्तेन नरकनिवृत्तिर्व्यवहार्यताच केचित्तुरहस्यकृतेषुमहापापेषुरहस्यप्रायश्चित्तं कलौनोपदेष्टव्यमित्याहुः विप्रादिस्त्रीसंभोगेनभ्रष्टानांशूद्रादीनांप्रायश्चित्तेऽपिसंसर्गोनिषिद्धः यज्ञेपशुमारणं सोमविक्रयश्च विप्राणांकलौवर्ज्यः ज्येष्ठादिसर्वभ्रातॄणांसमभागःकलौस्मृतः । आततायिद्विजानांनोधर्मयुद्धेऽपिहिंसनम् १ अब्धौनौयातुर्द्विजस्यप्रायश्चित्तेऽपिसंसर्गोन गवार्थेब्राह्मणार्थेचप्राणत्यागःकलौनहि । द्विजानांगोपशूद्रादौभोज्यान्नत्वंकलौनहि १ शिष्यस्यगुरुपत्नीषुनचिरंवासशीलता । आपदिक्षत्रवैश्यादिवृत्तिंविप्रःकलौत्यजेत् २ कलौद्विजोनहिभवेदश्वस्तनिकजीविकः । द्वादशाब्दंगुरौवासंमुखाग्निधमनक्रियाम् ३ यतेर्भिक्षांसर्ववर्णेकलौत्रीणिविवर्जयेत् । नवोदकनिषेधंचदक्षिणांगुरुवाञ्छिताम् ४ वृद्धरुग्णादिमरणंजलाग्निपतनादिभिः । गोतृप्तिमात्रेभूमिष्ठेपयस्याचमनक्रियाम् ५ पितृवादेसाक्षिदण्डंकलौपञ्चविवर्जयेत् । घृतदुग्धादिभिःपक्वमन्नंशूद्रात्कलौत्यजेत् भिक्षामटन्यतीरात्रौनवसेद्गृहिणांगृहे । विधूमेसन्नमुसलेकालेभिक्षांकलौत्यजेत् ७ चत्वार्यब्दसहस्राणिचत्वार्यब्दशतानिच । कलेर्यदागमिष्यन्ति तदात्रेतापरिग्रहः ८ संन्यासश्चनकर्तव्योब्राह्मणेनविजानता । त्रेतापरिग्रहःसर्वाधानम् अर्धाधानंस्मृतंश्रौतस्मार्ताग्न्योस्तुपृथक्कृतिः सर्वाधानं तयोरैक्यकृतिःपूर्वयुगाश्रया ९ अस्यापवादः यावद्वर्णविभागोऽस्तियावद्वेदःप्रवर्तते । संन्यासंचाग्निहोत्रंचतावत्कुर्यात्कलौयुगे १० इति शपथाः शकुनाःस्वप्नाःसामुद्रिकमुपश्रुतिः । देवपूजोपहारादेःसंकल्पःकार्यसिद्धये १ प्रश्नोत्तरंकालविदांसंभवन्तिकलौक्वचित् । इतिकलौकार्याकार्यनिर्णयः

अथस्वप्नविचारः—स्वप्नोद्विविधः इष्टफलोऽनिष्टफलश्चेति तत्रसामान्यतइ**ष्टफलोयथा**—नदीसमुद्रतरणमाकाशगमनंतथा । गृहनक्ष-

---

१ शूद्रहस्तेन तत्कार्यं नतु विप्रेण स्वयं कार्यमित्यर्थः ॥ २ हेमाद्रौ मरीचिः । मासं कारागृहे वासो नाभिर्यातो दिनत्रयम् ॥ म्लेच्छावासस्तथापक्षं यो वर्तेत स पातकी ॥ इति ॥ दिनकरद्योते कृतप्रत्यंतदेशगमनप्रायश्चित्तस्यापि नौयातुः संसर्गो निषिद्ध इति ॥ संवत्सरकौस्तुभे प्रत्यन्तदेशगमननिमित्तपुनःसंस्कारे कृतेप्यब्धौ नौयातुः संसर्गः कलौ निषिध्यत इति ॥ व्यवहारमयूखे नारदः । पितृद्विट् पतितः षण्ढो यश्च स्यादपयात्रितः ॥ औरसा अपि नैतेंऽशं लभेरन्क्षेत्रजाः कुतः । अपयात्रितः । व्यवहारार्थं नावादिना समुद्रमध्ये द्वीपान्तरगतः॥द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्याप्यसंग्रह इति तस्य कलौ संसर्गनिषेधादिति॥

त्रमार्तण्डचन्द्रमण्डलदर्शनम् १ हर्म्यस्यारोहणंचैवप्रासादशिरसोपिवा स्वप्नेचमदिरापानंवसामांसस्यभक्षणम् २ कृमिविष्ठानुलेपश्चरुधिरेणाभिषेचनम् । भोजनंदधिभक्तस्यश्वेतवस्त्रानुलेपनम् ३ रत्नान्याभरणादीनिस्वप्नेदृष्ट्वाप्रसिद्ध्यति । देवताविप्रपृथ्वीशान्प्रशस्ताभरणाङ्गनाः ४ वृषेभपर्वतक्षीरिफलिवृक्षाधिरोहणम् । दर्पणामिषमाल्याग्निशुक्लपुष्पाम्बराश्रितान् । दृष्टुःस्वप्नेऽर्थलाभःस्याद्व्याधिमोक्षश्चजायते ५ **अथानिष्टफलः**—दुष्टंकिंशुकवल्मीकपारिभद्राधिरोहणम् । तैलकार्पासपिण्याकलोहप्राप्तिर्विपत्तये १ विवाहकरणंस्वप्नेरक्तस्रग्वस्त्रधारणम् । स्रोतसाहरणंनेष्टंपक्वमांसस्यभोजनम् २ आदित्यस्याथचन्द्रस्यनिष्प्रभस्यावलोकनम् । नक्षत्रादेश्चपातस्य स्वप्नेमरणशोककृत् ३ अशोककरवीरपलाशानांपुष्पितानांस्वप्नेदर्शनेशोकः नौकारोहणेप्रवासः रक्तवस्त्रगन्धधारिण्यास्त्रियाऽऽलिङ्गनेमृत्युः घृततैलादिनाभ्यङ्गेव्याधिःकेशदन्तपातेधननाशःपुत्रशोकोवा खरोष्ट्रमहिषैर्यानेतद्युक्तरथारोहणेवामृत्युः कर्णनासाकरादिच्छेदेपङ्कमज्जनेतैलाभ्यङ्गेविषभक्षणेप्रेतालिङ्गनेनलदमालिनोदिगम्बरस्ययानेकृष्णपुरुषदर्शनेचमृत्युः

अथजागृतावनिष्टानि—अरुन्धतींध्रुवंचैवनभोमन्दाकिनींतथा । स्वनासाग्रंचचन्द्राङ्कमायुर्हीनोनपश्यति १ पांसुपङ्कादिषुन्यस्तचरणंखण्डितंयदि । स्नानाम्बुलिप्तगात्रस्ययस्यास्यंप्राक्प्रशुष्यति २ गात्रेष्वार्द्रेषुसर्वेषुसूर्यादिद्वयदर्शनम् । स्वर्णप्रतीतिर्वृक्षेषुस्वपदानामदर्शनम् ३ पिहितेकर्णयुगुलेयस्यघोषाऽनुपश्रुतिः । अदर्शनंस्वशिरसःप्रतिबिम्बेजलादिषु ४ छिद्रप्रतीतिश्छायायांसचिरंनैवजीवति

अथविशेषतइष्टफलाःस्वप्नाः—यस्तुपश्यतिवैस्वप्नेराजानंकुञ्जरंहयम् । सुवर्णंवृषभंगांवाकुटुम्बंतस्यवर्धते १ वृषंवृक्षंवारुह्यतत्रस्थस्यजागरेधनाप्तिः श्वेतसर्पेणदक्षिणभुजदंशेदशदिनेसहस्रधनलाभः जलस्थस्यवृश्चिकोरगग्रासेजयपुत्रधनानि प्रासादशैलारोहणेसमुद्रतरणेराज्यम् तडागमध्येपद्मपत्रेषुघृतपायसभोजनेराज्यम् बलाकाकुक्कुटीक्रौञ्चीदर्शने भार्याप्राप्तिः निगडैर्बन्धेबहुपाशबन्धेवापुत्रधनादि आसनेशयनेयानेशरीरेवाहनेगृहे । ज्वलमानेविबुध्येततस्यश्रीःसर्वतोमुखी १ सूर्यचन्द्रमण्डलदर्शनेरोगिणोरोगनाशोऽन्यस्यधनम् सुरारुधिरयोःपानेविप्रस्यविद्या शूद्रादेर्धनम् शुक्लाम्बरगन्धधारिण्यासुभगस्त्रियालिङ्गनेसंपत्तिः छत्रपादुकोपानत्खड्गलाभेधनम् वृषभयुक्तरथारोहणेधनम् दधिलाभेवेदाप्तिः दधिपयःपानेघृतलाभेचयशः घृतभक्षणेक्लेशः अन्त्रैर्वेष्टनेराज्यम् मनुष्यस्य

चरणमांसभक्षणेशतंलाभः बाहुभक्षणेसहस्रम् शीर्षमांसभक्षणेराज्यं वा सहस्रधनं वा सफेनक्षीरपानेसोमपानम् गोधूमदर्शनेधनलाभः यवदर्शने यज्ञः गौरसर्षपदर्शनेलाभः नागपत्रंलभेत्स्वप्नेकर्पूरागमनंतथा। चन्दनंपाण्डुरंपुष्पंतस्यश्रीःसर्वतोमुखी १ सर्वाणिशुक्लान्यतिशोभनानिकार्पासभस्मौदनतक्रवर्ज्यम्। सर्वाणिकृष्णान्यतिनिन्दितानिगोहस्तिदेवद्विजवाजिवर्ज्यम् २ स्वप्नस्तुप्रथमेयामेवत्सरान्तेफलप्रदः। द्वितीयेऽष्टमासैः तृतीयेत्रिमासान्ते चतुर्थेयामेमासान्ते अरुणोदयेदशाहान्ते सूर्योदयेसद्यःफलम्

अथदुःस्वप्नदर्शनेकृत्यम्—योमेराजन्नित्यृचासूर्योपस्थानेदुःस्वप्ननाशः अधःस्वप्नस्येतिजपाद्वा कचिद्दर्शवच्छ्राद्धेनदुःस्वप्ननाशः चण्डीसप्तशतीपाठेनवा यद्वाश्रीविष्णुसहस्रनामस्तोत्रजपःकार्यः अथवाश्रीभारतस्थस्य श्रीमद्भागवतस्थस्यवागजेन्द्रमोक्षस्यश्रवणंपाठोवा इतिदुःस्वप्ननाशकविधिः

इत्थंगर्भाधानादुद्वाहान्ताःसमस्तसंस्काराः। सपरिकरानिर्णीता अस्मिंस्तार्तीयपूर्वार्धे १ ततआह्निकआचारस्ततआधानादिकाःप्रकीर्णार्थाः। शान्तिकपौष्टिकमुख्यानित्यानैमित्तिकाश्चोक्ताः २ पूर्वपरिच्छेदकयोःकालः सामान्यतोविशेषाच्च। निर्णीतःसहकृत्यैस्तिथिमासाद्येषुविध्युक्तैः ३ नानापापेप्रायश्चित्तंव्यवहारविस्तरश्चापि। उपदानमहादानादिविधिश्चोक्तो मयूखादौ ४ श्राद्धविधिःसाङ्गोऽप्याशौचेनिर्णीतिरन्त्यसंस्कारः। तार्तीयकस्योत्तरखण्डेऽग्रेसंप्रवक्ष्यन्ते ५ मूलभूतानिपद्यानिविकृतानिक्वचित्क्वचित्। निर्विकाराण्यपिनवान्यप्युक्तान्यत्रकानिचित् ६ मीमांसाधर्मशास्त्रज्ञाःसुधियोऽनलसाबुधाः। कृतकार्याःप्राङ्निबन्धैस्तदर्थंनायमुद्यमः ७ येपुनर्मन्दमतयोऽलसाअज्ञाश्चनिर्णयम्। धर्मेवेदितुमिच्छन्तिरचितस्तदपेक्षया ८ निबन्धोऽयंधर्मसिन्धुसारनामासुबोधनः। अमुनाप्रीयतांश्रीमद्विठ्ठलोभक्तवत्सलः ९ प्रेम्णासद्भिर्ग्रन्थःसेव्यःशब्दार्थतःसदोषोऽपि। संशोध्यवापिहरिणासुदाममुनिसतुषपृथुकमुष्टिरिव १० श्रीकाश्युपाध्यायवरोमहात्माबभूवविद्वद्द्विजसार्वभौमः। तस्मादुपाध्यायकुलावतंसौयज्ञेश्वरोऽनन्तइमावभूताम् ११ यज्ञेश्वरोयज्ञविधानदक्षोदैवज्ञवेदाङ्गसुशास्त्रशिक्षः। भक्तोत्तमोऽनन्तगुणैकधामानन्ताह्वयोऽनन्तकलावतारः १२ एषोऽत्यजज्जन्मभुवंस्वकीयांतांकौङ्कणाख्यांसुविरक्तिशाली। श्रीपाण्डुरंगे वसतिंविधायभीमातटेमुक्तिमगात्सुभक्त्या १३ तस्यानन्ताभिधानस्योपाध्यायस्यसुतःकृती। काशीनाथाभिधोधर्मसिन्धुसारंसमातनोत् १४

इति श्रीमत्काश्युपाध्यायसूरिसूनुयज्ञेश्वरोपाध्यायानुजानन्तोपाध्यायसूरिसुतकाशीनाथोपाध्यायविरचिते धर्मसिं० तृती० पूर्वार्धः समाप्तः

१ अथ तृतीयपरिच्छेदोत्तरार्धम् ।

श्रीगणेशायनमः । श्रीपाण्डुरङ्गायनमः ॥

श्रीरुक्मिणींपाण्डुरङ्गंप्रणम्यपितरौगुरून् ।

तृतीयच्छेदोत्तरार्धंतनोमिश्रीशतुष्टये ॥ १ ॥

श्रीनाथःकरुणासिन्धुरिन्दिराशंकरःसती ।

विघ्नेशोभास्करेन्द्राद्याविघ्नान्घ्नन्तुसदैवमे ॥ २ ॥

जीवत्पितृकाधिकारनिर्णयः—तत्रतावच्छ्राद्धादिनिर्णयंवक्तुमधिकारनिर्णयायजीवत्पितृकाधिकारोविविच्यते पादुकेचोत्तरीयंचतर्जन्यांरूप्यधारणम् । नजीवत्पितृकःकुर्याज्ज्येष्ठेभ्रातरिजीवति १ अत्रपादुकेकाष्ठमय्यौ उत्तरीयं सग्रन्थिपरिमण्डलंवस्त्रमेकद्व्यङ्गुलादिविस्तृतंसूत्रकृतंपरिमण्डलरूपंवाउत्तरीयस्थानापन्नंस्मृत्युक्तंतृतीययज्ञोपवीतंवाजीवत्पितृकेणजीवज्ज्येष्ठभ्रातृकेणचनधार्यमितितात्पर्यम् प्रावरणरूपंद्वितीयवस्त्रंतुजीवत्पितृकादिभिःसर्वैर्धार्यम् एकवस्त्रोनभुञ्जीतनकुर्याद्देवतार्चनम् । इत्यादिनासर्वकर्मस्वेकवस्त्रत्वनिषेधात् पितरिपितामहेज्येष्ठभ्रातरिचाकृताधानेजीवतिपुत्रपौत्रकनिष्ठभ्रातृभिराधानंनकार्यम् ज्येष्ठभ्रातर्यकृतविवाहेकनिष्ठेनविवाहोनकार्यः अत्रविशेषःपूर्वार्धेउक्तः एवंपित्रादिष्वकृतसोमयागेषुजीवत्सुपुत्रादेःसोमेनाधिकारः एवंपूर्णमासेष्टौदर्शेष्टावग्निहोत्रहोमेचपित्राद्यैरनारब्धेपुत्रादेर्नाधिकारः एवंसंन्यासेऽपिकनिष्ठस्य सोदरस्यैवदोषोनभिन्नोदरस्यभ्रातुः पित्रादेराज्ञायांपुत्रादेर्नदोषइतिकेचित् अधिकारिणिपितरिसत्याज्ञायामपिदोषः पातित्यजात्यन्धत्वादिदोषैरनधिकारिण्याज्ञयानदोषः पातित्यादावाज्ञांविनापिनदोषइत्यपरे तथाजीवत्पितृकस्यपितृकृत्येषुदर्शादिश्राद्धतर्पणपैतृकदानेषुनाधिकारः अत्रविशेषः स्वापत्यसंस्कारस्वद्वितीयविवाहादिनिमित्तकनान्दीश्राद्धेचातुर्मास्यान्तर्गतपितृयज्ञेसोमाङ्गतृतीयसवनस्थपितृयज्ञेजीवत्पितुरधिकारः पिण्डपितृयज्ञे होमान्तःपिण्डपितृयज्ञोनारम्भोवापिण्डपितृयज्ञस्येतिपक्षद्वयम् पितुःपित्राद्युद्देशेनपिण्डदानमितितृतीयःपक्षःक्वचित् एवमष्टकादिविकृतिष्वपि पक्षत्रयम् गयांप्रसङ्गतोगत्वामातुःश्राद्धंसुतश्चरेत् । जीवत्पितामातुःश्राद्ध-

मुद्दिश्यगयांनगच्छेत् महानदीषुसर्वासुतीर्थेचप्राप्तेजीवत्पितृकः पितुःपितृमात्राद्युद्देशेनश्राद्धंकुर्यात् नवम्यामन्वष्टकाश्राद्धंक्षयाहेमातुःप्रत्यब्दश्राद्धंचसपिण्डकमेवजीवत्पितृकःकुर्यात् तथासंन्यस्तेतातेपतितेचतातेजीवत्यपिसतिदर्शश्राद्धमहालयसंक्रान्तिग्रहणादिश्राद्धानिसर्वाणिपितुःपित्राद्युद्देशेनजीवत्पितृकेणकार्याणि एतानिचसांकल्पिकविधिनापिण्डरहितानि कार्याणि अन्वष्टक्यादाविवपिण्डदानेविशेषवचनाभावात् आश्विनशुक्लप्रतिपदिदौहित्रोजीवत्पितृकःसपिण्डकंमातामहश्राद्धंकुर्यात् तथाभ्रातृपुत्रोऽपुत्रस्यपितृव्यस्यप्रत्यब्दश्राद्धंसपिण्डंकुर्यात् एवंकनिष्ठभ्राताप्यपुत्रज्येष्ठभ्रातुःप्रत्यब्दम् तथासपत्नीपुत्रःसापत्नमातुःश्राद्धम् एवंदौहित्रोऽपुत्रस्य मातामहस्यप्रत्यब्दम् इत्थंच पितृव्यादिश्राद्धचतुष्टयेजीवत्पितृकस्याप्यधिकारः पितृव्यभ्रात्रादीनामपुत्राणांपत्नीसत्त्वेसैवाधिकारिणीनतुभ्रातृपुत्रादेःश्राद्धाधिकारः एवंपतिरेवपुत्राभावेभार्याश्राद्धंकुर्यात् सपत्नीपुत्रसत्त्वे तुसएवकुर्यान्नभर्ता दौहित्रभ्रातृपुत्रयोःसत्त्वेमृतस्यविभक्तत्वेदौहित्रएव अविभक्तत्वेभ्रातृपुत्रः केचिद्भ्रातृतत्पुत्रयोःसत्त्वेभ्रात्रैवश्राद्धंकार्यमित्याहुः तथाजीवत्पितृकस्यपितृपितामहादिमनुष्यपितृतर्पणनिषेधेऽप्यग्निष्वात्तादिदेवपितृतर्पणनिषेधाभावात्स्नानाङ्गपितृतर्पणेब्रह्मयज्ञाङ्गभूतदेवरूपिपितृतर्पणेचाधिकारोऽस्त्येव एवंयदीयश्राद्धेऽधिकारस्तदीयश्राद्धाङ्गतर्पणेऽप्यधिकारः जीवत्पितापिकुर्वीततर्पणंयमभीष्मयोः । श्राद्धाङ्गतर्पणभिन्नतर्पणंजीवत्पितृकेणतिलैर्नकार्यम् श्राद्धप्रयोगमध्येवामजान्वन्यत्रभावोनीवीबन्धश्चनकार्यः नद्यादौस्नात्वातर्पणान्तेसमन्त्रकंवस्त्रनिष्पीडनंविहितंतन्नकार्यम् तथाखड्गमौक्तिकहस्तेनकर्तव्यंपितृतर्पणमितिविहितंखड्गधारणंनकार्यम् अपसव्यंद्विजाग्र्याणांपित्र्येकर्मणिकीर्तितम् । आप्रकोष्ठात्तु कर्तव्यमेतत्पितरिजीवति १ जीवतिसंन्यस्तादिरूपेपितरिमृतमातृमाताम-

१ मनुः (अ. ३ श्लो. १९४) मनोर्हैरण्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः ॥ तेषामृषीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः ॥ १ ॥ विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः ॥ अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीचा लोकविश्रुताः ॥ २ ॥ दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ॥ सुपर्णकिन्नराणां च स्मृता बर्हिषदोऽत्रिजाः ॥ ३ ॥ सोमपा नाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः ॥ वैश्यानामाज्यपा नाम शूद्राणां तु सुकालिनः ॥ ४ ॥ सोमपास्तु कवेः पुत्रा हविष्मन्तोऽङ्गिरःसुताः ॥ पुलस्त्यस्याज्यपाः पुत्रा वसिष्ठस्य सुकालिनः ॥ ५ ॥ इति ॥

हकोऽपिपुत्रः पितुःपितृपितामहप्रपितामहानांपितुर्मातृपितामहीप्रपितामहीनांपितुर्मातामहमातृपितामहमातृप्रपितामहानामितिपार्वणत्रयमेकोद्दिष्टगणंच स्वमातरंपितुःपत्न्याइतिस्वपितृव्यंपितुर्भ्रातुरितिस्वमातामहंचपितुःश्वशुरस्येत्येवमादिनापितृसंबन्धपुरस्कारेणैवोद्दिश्यमहालयश्राद्धंकुर्यात् एवंदर्शादिषूह्यम् पितुः संन्यासाभावेऽपितीर्थश्राद्धंजीवत्पितुरेवमेव एवंवृद्धिश्राद्धेऽप्यूह्यं ब्रह्मयज्ञान्ते नित्यंपितृतर्पणमपिसंन्यस्तादिरूपजीवत्पितृकेणैवमेवकार्यमित्याहुः यदातु मातुर्वार्षिकमपुत्रमातामहवार्षिकमपुत्रपितृव्यवार्षिकंवाक्रियतेतदाक्रमेणमातृपितामहीप्रपितामहीनांमातामहमातृपितामहमातृप्रपितामहानांपितृव्यपितामहप्रपितामहानामित्येवोद्देशः यदा चपित्रादिभिःस्वाशक्त्यादिनानियोजितःपित्रादिकरणीयंश्राद्धं स्वयंपित्रादेः प्रतिनिधिभूयकरोतितदापितुरमुकशर्मणोयजमानस्यपितृपितामहप्रपितामहानामित्येवंयथाश्राद्धमुद्देशः सर्वत्रपितृकृत्येभ्रातृष्वविभक्तेषुज्येष्ठस्यैवाधिकारः विभक्तेषुपृथक्पृथक् सापत्नभ्रातरिज्येष्ठेसत्यपिकनिष्ठएवस्वमातृवार्षिकान्वष्टक्यादिकुर्यात् जीवत्पितृपितामहकस्यसंन्यस्तपितृपितामहकस्यचपितामहस्यपित्राद्युद्देशेनवृद्धिश्राद्धंतीर्थश्राद्धंदर्शादिश्राद्धंवाभवति पित्रादिषुत्रिषुजीवत्सुसत्सुसंन्यस्तेषुचनकिमपिश्राद्धंकार्यम् केचित्तुपित्रादित्रयात्परेभ्यःश्राद्धंदेयमाहुः मृतेपितरिपितामहजीवनेपित्रेपितामहात्पराभ्यां चश्राद्धंदेयम् एवंपितृपितामहमरणेप्रपितामहजीवनेऽप्यूह्यम् यस्तुगृह्याग्निमान्जीवन्मातृपितृकःपितुःपित्रादिभ्यःपिण्डदानमिति तृतीयपक्षाश्रयेणारब्धपिण्डपितृयज्ञाष्टकान्वष्टकाश्राद्धोऽन्वष्टकायांचपितुःपित्रादिमात्रादिमातामहादिभ्यःपिण्डादिकंददानआसीदनन्तरंचमातामृतासोऽन्वष्टकायांस्वमात्रादिभ्यः पितुःपित्रादिभ्यश्चदद्यात् यदाचपिण्डपितृयज्ञान्वष्टकाद्यनारम्भपक्षोजीवत्पितृकस्यतदापिसंन्यस्तादिपितृकस्यदर्शादिश्राद्धं पितुः पित्राद्युद्देशेनव्यतिषङ्गभिन्नप्रयोगेणसांकल्पिकेनभवत्येव पितुरविभक्तैःपुत्रैःपृथग्वैश्वदेवोनकार्यः पितृपाकोपजीवीस्याद्भ्रातृपाकोपजीवकः इत्युक्तेः अतएवगृह्याग्नौपाकवैश्वदेवकरणपक्षेऽपिसाग्निकेपितरिसाग्निकैरप्यविभक्तैः पुत्रैःपृथग्वैश्वदेवोनकार्यः येषांपाकाभावेऽग्नेर्लौकिकत्वंमतंतैःपाकमात्रमग्निसंस्कारार्थंकार्यमितिभाति विभक्तैस्तुपृथग्वैश्वदेवःकार्यः तत्रवैश्वदेवस्य

१ श्रौताग्निमतोप्युपलक्षणमेतत्.

देवयज्ञभूतयज्ञपितृयज्ञात्मकत्वाज्जीवत्पितृकैरपिपञ्चमहायज्ञान्तर्गतःपितृयज्ञःकार्यः वैश्वदेवाद्भिन्नाःपञ्चमहायज्ञास्तैत्तिरीयाणांतैरपिविभक्तैर्जीवत्पितृकैःपितृयज्ञःकार्यः तस्यदेवरूपिपितृदेवताकत्वेनपितृपितामहादिमनुष्यरूपिपितृदेवताकत्वाभावात् मुण्डनंपिण्डदानंचप्रेतकर्मचसर्वशः । न जीवत्पितृकःकुर्याद्गुर्विणीपतिरेवच १ अत्रमुण्डनंक्षुरेणशिरसोवपनं तेन कर्तनंसिद्ध्यति सर्वंप्रेतकर्मप्रेतदहनवहनसपिण्डीकरणान्तौर्ध्वदेहिकादिकमित्यर्थः मुण्डनंरागप्राप्तमेवनिषिद्ध्यते तेनचौलोपनयनादिषुआधानदर्शपौर्णमासज्योतिष्टोमादिषुनित्यप्राप्तंतीर्थप्रायश्चित्तमातृमरणादौनैमित्तिकप्राप्तं चभवत्येव केचित्काम्यनागबल्यादिषुकाम्यमपिभवतीत्याहुः गङ्गायांभास्करक्षेत्रेमातापित्रोर्गुरोर्मृतौ । आधानेसोमपानेचवपनंसप्तसुस्मृतम् १ गुरोरितिदत्तकस्यपूर्वापरपित्रोरित्यर्थः वाक्यान्तरेतीर्थमात्रेक्षौरोक्तेर्गङ्गाभास्करक्षेत्रग्रहणंजीवत्पितृकस्यतत्रविशेषतःक्षौरविधानार्थम् जीवत्पितृकस्य पिण्डदाननिषेधःनान्दीश्राद्धतीर्थश्राद्धयोः संन्यस्तादिपितृकस्यदर्शमहालयादिश्राद्धेषुचपिण्डरहितसांकल्पिकश्राद्धबोधनार्थः महापितृयज्ञेसोमयागेमातृमातामहादेर्वार्षिकश्राद्धेषुगयायामन्वष्टक्यादौचपिण्डदानंभवत्येवेत्युक्तम् पिण्डदानंप्रकुर्वीतमातापित्रोःक्षयाहनि । इतिश्राद्धविधिनापिण्डदानेसिद्धेपुनःपिण्डविधिःपित्रोर्वार्षिकेगर्भिणीपतित्वनिषिद्धकालादिप्रयुक्तनिषेधबाधनार्थम् तेन विवाहव्रतचूडासुवर्षमर्धंतदर्धकम् । पिण्डदानंमृदास्नानंनकुर्यात्तिलतर्पणम् १ इतिनिषेधस्यापिबाधः क्षयाहग्रहणंसपिण्डीकरणमासिकेष्वपिपिण्डदानोपलक्षणपरम् **अथप्रेतकर्मप्रतिप्रसवः—**

जीवत्पितृकःस्वमातुरपुत्रसापत्नमातुःस्वपुत्रसपत्नीपुत्ररहितभार्यायाअपुत्रपितृव्यस्यापुत्रमातामहमातामह्योश्चदाहादिप्रेतकर्माणिकुर्यात् अत्रापुत्रपदेनमुख्यगौणपुत्रपौत्रप्रपौत्राभावोविवक्षितः मातुरौर्ध्वदेहिकमनुपनीतोऽपिजीवत्पितृकःकुर्यात् तत्रविशेषः ऊनत्रिवर्षश्चूडारहितश्चेदाहमात्रंसमन्त्रकंकृत्वान्यदन्येनकारयेत् यदातुकृतचूडःपूर्णत्रिवर्षोवातदासर्वंसमन्त्रकंप्रेतकर्मकुर्यात् ब्रह्मचारीतुपित्रोर्मातामहस्यचान्त्यकर्मकुर्यान्नान्यस्य भर्तृदौहित्रयोःसत्त्वेभर्तैवपत्न्यादाहादिकुर्यात् मुण्डनंतुभर्तुर्न एवमपुत्रस्यपत्नीदौहित्रयोःसत्त्वेपत्न्येवपत्युःकुर्यात् तत्रदाहमात्रंसमन्त्रकंकृत्वान्यत्संकल्पमात्रंस्वयंविधायब्राह्मणद्वाराकारयेत् भर्तृसपत्नीपुत्रयोःसत्त्वेसापत्नपुत्र-

एवकुर्यान्नभर्ता सपत्नीपुत्रदौहित्रयोःसत्त्वेसपत्नीपुत्रएव अपुत्रयोर्विधवाविधुरयोर्भ्रातृपुत्रदौहित्रयोःसत्त्वेदौहित्रएवाधिकारीतिबहवः विधवाया भर्तुर्भ्रातृपुत्रएव विधुरस्यस्वभ्रातृपुत्रएवेतिजीवत्पितृकनिर्णयेभट्टाः अपुत्रस्य पत्नीभ्रातृपुत्रयोःसत्त्वेपत्न्येव एवंपुत्रासन्निधौपौत्रादेःपितामहपितामह्याद्यौर्ध्वदेहिकाद्यधिकारः इत्थंपित्र्यकर्ममुण्डनप्रेतकर्माद्यधिकारानधिकारौजीवत्पितृकस्यप्रपञ्चितौ अत्रविषयभेदाद्बालबोधार्थत्वाच्चपुनरुक्तिर्नातिदोषाय सपिण्डानांसगोत्रसपिण्डमरणेसकृत्सकृत्तिलाञ्जलिदानंविहितंतज्जीवत्पितृकेणापिकार्यम् एवंमातामहाचार्यादिभ्योऽपि इतिजीवत्पितृकनिर्णयः श्रीमत्पाण्डुरङ्गायनमः

अथश्राद्धाद्यधिकारिनिर्णयः—तत्रसांवत्सरिकादिश्राद्धेषुदाहाद्यौर्ध्वदेहिकक्रियायांचौरसःपुत्रोमुख्योऽधिकारी औरसपुत्राणांबहुत्वे ज्येष्ठएवाधिकारी ज्येष्ठस्याभावेऽसन्निधानेवापातित्यादिनाधिकाराभावे वाज्येष्ठानुजः यत्तुज्येष्ठासन्निधौसर्वतःकनिष्ठोऽधिकारी नतुमध्यमाइति तन्निर्मूलम् तत्रपुत्राणांविभक्तत्वेकनिष्ठेभ्योधनंगृहीत्वाज्येष्ठेनैवसपिण्डीकरणान्ताक्रियाकार्या सांवत्सरिकादिकंतुपृथक्पृथक् अविभक्तत्वेतुसांवत्सरिकादिकमप्येकेनैवकार्यम् एकेनकृतेऽपिसर्वेषांफलभागित्वात्सर्वैःपुत्रैर्ब्रह्मचर्यपरान्नवर्जनादयोनियमाःकार्याः पुत्राणामेकदेशस्थित्यभावेदेशान्तरेगृहान्तरेवास्थितैस्तैरविभक्तैरपिपृथगेववार्षिकादिकंकार्यम् तत्रयदाज्येष्ठासन्निधौकनिष्ठोदाहादिकंकरोतितदाषोडशश्राद्धान्तमेवकुर्यान्नसपिण्डीकरणम् वर्षपर्यन्तंज्येष्ठप्रतीक्षांकुर्यात् तन्मध्येज्ञातेज्येष्ठेनैवकार्यम् नोचेद्वर्षान्तेकनिष्ठेनापिकार्यम् वर्षात्प्राक्पुत्रभिन्नेनकृतमपिमासिकानुमासिकसपिण्डीकरणंपुत्रेणपुनःकार्यम् एवंकनिष्ठेनकृतमपिज्येष्ठपुत्रेणपुनःकार्यम् विशेषस्त्वग्रेवक्ष्यते कनिष्ठस्यसाग्निकत्वेसपिण्डीकरणमपिद्वादशेह्निकनिष्ठेनकार्यम् औरसपुत्राभावेपुत्रिकासुतक्षेत्रजादयोद्वादशविधाःपुत्राउक्तास्तथापिकलौतेषांपुत्राणांनिषेधादौरसपुत्राभावेदत्तकएवाधिकारी मातापितृभ्यामन्यतरेणवाविधिपूर्वंदत्तःप्रतिग्रहीतृसवर्णोदत्तकः भार्यानुमत्यापत्युः पुत्रदातृत्वंतदप्यापदि अत्यन्तापदितुभार्यानुमत्यभावेऽपि पत्न्याःपत्यनुमत्यैव अत्रविशेषविचारःप्रागुक्तः दत्तकाभावेपौत्रः पौत्राभावे प्रपौत्रः अन्येत्वौरसाभावेपौत्रः तदभावेप्रपौत्रः प्रपौत्राभावेदत्तकइत्याहुः उप-

नीतपौत्रसत्त्वेऽप्यनुपनीतस्याप्यौरसपुत्रस्यैवाधिकारः सचकृतचूडस्यैवव-र्षाधिकवयसः पूर्णत्रिवर्षस्यत्वकृतचूडस्यापि अनुपनीतेनापिमन्त्रपाठपूर्व-कमेव पित्रोरौर्ध्वदेहिकंसांवत्सरिकादिकंश्राद्धंचकार्यम् अशक्तौत्वग्निदा-नमात्रंसमन्त्रकमनुपनीतेनकार्यम् अन्यत्त्वन्यद्वारा एवंश्राद्धेऽपिदर्शमहाल-यादौसंकल्पमात्रंकार्यम् अन्यदितरेण केचित्तूनत्रिवर्षेणचूडारहितेनापि दाहमात्रंसमन्त्रकंकार्यंशेषमन्येनेत्याहुः दत्तकस्तूपनीतएवाधिकारी दत्त-काभावेप्रपौत्राभावेचभर्तुःपत्नीपत्न्याभर्ताचदाहाद्यौर्ध्वदेहिकंसांवत्सरिक-श्राद्धादिकंचकुर्यात् भर्तुरपिसपत्नीपुत्रसत्त्वेऽधिकारोन विदध्यादौरसः पुत्रोजनन्याऔर्ध्वदेहिकम् । तदभावेसपत्नीजइत्युक्तेः भार्ययापिसमन्त्र-कमेवौर्ध्वदेहिकादिकंकार्यम् अशक्तौत्वग्निदानमात्रंसमन्त्रकंकृत्वाशेषम-न्येनकार्यम् श्राद्धेसंकल्पमात्रंकृत्वाशेषमन्येन यद्यप्यविभक्तस्यसंसृष्ट-स्यवाभ्रातुरेवधनग्रहाधिकारस्तथापिक्रियाधिकारःपत्न्याएव विभक्तासं-सृष्टेतुभ्रातरिधनाधिकारोऽपिपत्न्याएव पत्न्यभावेविभक्तासंसृष्टस्यकन्यापि-ण्डदाधनहारिणीच तत्रापिविवाहितैवपिण्डदा धनहरात्वनूढाऽपि दुहि-तुरभावेदौहित्रोधनहारीपिण्डदश्च दौहित्राभावेभ्राताभ्रातुरभावेभ्रातुः पुत्रः अविभक्तस्यसंसृष्टस्यचपत्न्यभावेभ्राता संसृष्टोनामपूर्वंविभक्तोभू-त्वापुनःस्वधनंभ्रातृधनैरेकीकृत्यैकपाकाद्युपजीवनः तत्रसोदरासोदरसम-वायेसोदरएव तत्रापिज्येष्ठकनिष्ठयोःसत्त्वेकनिष्ठएव कनिष्ठभ्रातुरभावेज्ये-ष्ठभ्रातैव कनिष्ठबहुत्वेमृतानन्तरस्तदभावेतदनन्तरादयः एवंज्येष्ठबहुत्वे मृतानन्तरक्रमेणैव सोदरभ्रातुरभावेसापत्नभ्राता अत्रापिज्येष्ठत्वादिवि-चारःपूर्ववदेव केचित्तुदुहितृदौहित्रयोर्धनहारित्वेऽपिविभक्तासंसृष्टस्यदा-हादिकंभ्रात्रैवकार्यम् सगोत्रसद्भावेभिन्नगोत्रस्यतदनधिकारादित्याहुः भ्रातुरभावेभ्रातृपुत्रः तत्रापिसोदरभ्रातृपुत्रोमुख्यः तदभावेसापत्नभ्रातृ-पुत्रः तदभावेपिता पितुरभावेमाता मात्रभावेस्नुषा तदभावेभगिनी तत्रा-नुजाग्रजसोदरासोदराणांसमवायेभ्रातृवत् भगिन्यभावेभगिनीपुत्रः सम-वायेतद्वदेव तदभावेपितृव्यतत्पुत्रादयःसपिण्डाः तदभावेसोदकाः तद-भावेगोत्रजाः तदभावेमातामहमातुलतत्पुत्रादयोमातृसपिण्डाअनुक्रमेण मातृसपिण्डाभावेस्वपितृष्वसृमातृष्वसृपुत्राःतदभावेपितुःपितृष्वसृमातृ-ष्वसृमातुलपुत्ररूपाःपितृबन्धवः एवंमातुःपितृष्वस्रादिपुत्ररूपमातृबन्ध-

वः पितृबन्धूनामभावेऽधिकारिणः तदभावेशिष्यः शिष्याभावेजामाता श्वशुरस्य श्वशुरोजामातुः तदभावेसखा तदभावेविप्रस्यकश्चिद्धनहारी विप्रभिन्नस्यराज्ञाधनंगृहीत्वातेनधनेनान्यद्वाराकारणीयम् अथवाविप्राद्यैर्मरणोन्मुखैर्धर्मपुत्रःकार्यः **अथस्त्रीणांदाहाद्यधिकारिणः**—अनूढायाःस्त्रियाःपिता तदभावेभ्रात्रादिः ऊढायास्तत्पुत्राभावेसपत्नीपुत्रः तदभावेपौत्रप्रपौत्राः तदभावेपतिः तदभावेदुहिता तदभावेदौहित्रः तदभावेपत्युर्भ्राता तदभावेपत्युर्भ्रातृपुत्रः तदभावेस्नुषा तदभावेपिता पितुरभावेभ्राता तदभावेभ्रातृपुत्रादयःपूर्वोक्ताः अत्रसर्वत्रपुत्रभिन्नानांपुत्रासन्निधानात्पुत्राभावाद्वाकर्तृत्वमितिस्थितम् **और्ध्वदेहिकक्रियाकर्तव्याकर्तव्यनिर्णयः**—तत्रयदिपुत्रासन्निधानात्कर्तृत्वंतदापुत्रभिन्नैर्दाहमारभ्यसपिण्डीकरणात्प्राचीनकर्मैवकार्यम् नतुपुत्रभिन्नैःसपिण्डीकरणंकार्यम् पुत्राभावेत्वन्यैःसपिण्डीकरणमपिकार्यम् । तत्रापिसपिण्डादिभिर्नृपान्तैर्दाहमारभ्यदशाहक्रियाःकार्याएव ताएवपूर्वाइत्युच्यन्ते तत एकादशाहमारभ्यसपिण्डीकरणान्तामध्यमसंज्ञास्तासुसपिण्डादीनांकृताकृतत्वम् तदूर्ध्वाअनुमासिकसांवत्सरिकाद्यास्ताउत्तराख्याःसपिण्डादिभिर्नकार्याएव इदंचतदीयवृत्त्यादिस्थावरधनस्यचरधनस्यवाग्रहणाभावे तदन्यतरधनग्रहणेतुसपिण्डादिभिरपिमध्यमोत्तराख्याअपिक्रियाःकार्या एव राज्ञातुमृतधनसत्त्वेतद्धनद्वारातत्सजातीयवर्णहस्तेनसर्वाअपिक्रियाः कारणीयाएव धनाभावेतुपूर्वान्ताएवावश्यंकारणीयानान्याः सपिण्डादिनृपान्तभिन्नानांतुमृतस्यधनाभावेऽपिस्वधनेनैवसपिण्डीकरणान्तक्रियाकरणमावश्यकम् मृतस्यधनंगृहीत्वाप्रेतकार्याकरणेनृपान्तानांतद्वर्णवधप्रायश्चित्तम् पुत्राद्यैर्भ्रातृसंतत्यन्तैर्दौहित्रैश्चतत्पुत्रैश्चत्रिविधाअपिक्रियाधनग्रहणसत्त्वेतदसत्त्वेवापिकार्याएव तत्रस्त्रीणामुत्तराःक्रियामृताहन्येव नतुदर्शादौ भर्तृश्राद्धेनैवनिर्वाहस्मृतेः पूर्वमध्यमाख्यास्तुपृथगेवस्त्रीणाम् केचित्पुत्रपत्योरभावेस्त्रीणांदौहित्रादिभिःसपिण्डीकरणरहिताएवोत्तराः क्रियाःकार्याः सपिण्डीकरणंतुतासांनकार्यम् सपिण्डीकरणाभावेऽपि एकोद्दिष्टविधिनावार्षिकादिकंकार्यमित्याहुः ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानांनकुर्यात्कर्मपैतृकम् । कामाल्लोभाद्भयान्मोहात्कृत्वातज्जातितांव्रजेत् १ शूद्रेणापि ब्राह्मणस्यनकार्यंपैतृकंक्वचित् । **दत्तककर्तव्यनिर्णयः**—दत्तकस्तु

जनकपितुःपुत्राद्यभावेजनकपितुःश्राद्धंकुर्याद्धनंचगृह्णीयात् जनकपालकयोरुभयोःपित्रोःसंतत्यभावेदत्तकोजनकपालकयोरुभयोरपिधनंहरेत् श्राद्धंचप्रतिवार्षिकमुभयोःकुर्यात् दर्शमहालयादौतुद्वयोःपित्राद्योःश्राद्धंदेयम् तत्र द्वयोःपित्राद्योःपृथक्पिण्डदानम् पित्रादिद्वयद्वयोद्देशेनैकैकोवापिण्डः एवंदत्तकस्यपुत्रोऽपिदत्तकजनकस्यपुत्राद्यभावेस्वपितरंपितामहद्वयंप्रपितामहद्वयंचोच्चार्यदर्शादिकंकुर्यात् तथैवधनंहरेत् एवंदत्तकपौत्रोऽपितज्जनककुलेप्रपितामहस्यपुत्राद्यभावेपितरंपितामहंचैकमुच्चार्यप्रपितामहद्वयमुच्चार्यदर्शादिश्राद्धंकुर्यात्प्रपितामहस्यधनंचहरेत् यद्येषांस्वासुभार्यास्वपत्यंनस्याद्रिक्थंहरेयुःपिण्डंचैभ्यस्त्रिपुरुषंदद्युरित्यादेरेकपिण्डेद्वावनुकीर्तयेद्ग्रहीतारंचोत्पादयितारंचातृतीयात्पुरुषादित्यादेश्चलौगाक्ष्यादिस्मृतिवचनात् यदिजनकपालकयोरुभयोरपिपुत्रादिसन्ततिसत्त्वंतदादत्तकउभयोरप्यौर्ध्वदेहिकंवार्षिकादिकंचनकुर्यात् पालकपितुरौरसपुत्राद्विभक्तेनदत्तकेनदर्शमहालयादिश्राद्धमात्रंपालकपित्रादिपार्वणोद्देशेनकार्यम् अविभक्तस्य तुतदौरसकृतदर्शादिनैवदत्तकस्यदर्शादिसिद्धिरितिभाति **ब्रह्मचारिविषयकनिर्णयः**—ब्रह्मचारिणोमासिकाब्दिकादिश्राद्धंमातापितृभिःकार्यम् ब्रह्मचारिणातुमातृपितृमातामहोपाध्यायाचार्यभिन्नानांशवनिर्हरणंदाहाद्यन्त्यकर्मचनकार्यम् अन्याधिकार्यभावेमातृपितृमातामहाचार्याणांदाहादिकंब्रह्मचारिणाकार्यम् तत्रदशाहकर्मकरणेदशाहमाशौचम् दाहमात्रकरणेएकाहम् तदाप्यस्यनित्यकर्मलोपोनास्ति अशुचित्वेऽप्याशौचिनामन्नंतेननभोक्तव्यम् तैःसहनवस्तव्यम् तदुभयकरणेप्रायश्चित्तपुनरुपनयनेवक्ष्येते अन्येषांदाहादौकृच्छ्रत्रयंपुनरुपनयनंच धर्मार्थकेनचित्कस्यचित्सवर्णस्यदाहादिश्राद्धादिकरणेसंपत्त्यादिफलम् **स्त्रीशूद्रादिकर्तव्यनिर्णयः**—अयंसर्वोऽपिश्राद्धविधिःशूद्राणाममन्त्रकःकार्यः अत्रकेचिद्वैदिकमन्त्रपाठएवशूद्राणांवर्ज्यः पौराणमन्त्रास्तुपठनीयाइत्याहुः पौराणमन्त्राअपिशूद्रेणस्वयंनपठनीयाः किंतुविप्रद्वारापठनीयाः वेदमन्त्रास्तुनविप्रद्वारापीतिसिन्धुः एवंद्विजस्त्रियोऽपिव्रतोद्यापनादाविवसंकल्पमात्रंस्वयंकृत्वावैदिकमन्त्रादिप्रयुक्तंसर्वंश्राद्धंविप्रद्वाराकारयेयुरितिपारिजातकारमतम् शूद्रस्यसदाऽऽमश्राद्धमेव पित्रेनमःपितामहायनमइत्येवमादिनानमोन्तनाममन्त्रेणनिमन्त्रणपाद्यासनगन्धपुष्पादिनाविप्रान्संपूज्याऽऽमंनिवेद्यस-

कुनापिण्डदानादिकृत्वादक्षिणादानादिनाश्राद्धंसमाप्यसजातीयान्गृहसि-
द्धपकान्नेनभोजयेत् यत्तुसिन्धौनाममन्त्रेणावाहनाग्नौकरणकाश्यपगोत्रो-
च्चारपूर्वकपिण्डदानादिकंतर्पणादिकंपाकेनपिण्डदानादिकंचोक्तंतत्सच्छू-
द्रविषयम् सप्तपुरुषंत्रिपुरुषंवापरंपरयास्नानवैश्वदेवतर्पणादिकंशूद्रकमला-
करादिग्रन्थसंगृहीतंधर्मंनियमेनाचरन्सच्छूद्रउच्यते एवंकिरातयवनादि-
हीनजातीयानांविप्रेभ्यआमदानदक्षिणादानपूर्वकंस्वस्वजातीयभोजना-
त्मकमेवश्राद्धम् राजकार्येनियुक्तस्यबन्धनिग्रहवर्तिनः । व्यसनेषुचसर्वे-
षुश्राद्धंविप्रेणकारयेत् १ अत्रप्रथमंजीवत्पितृकनिर्णयउक्तस्तत्रप्रसङ्गात्किं-
चिदधिकारविचारोऽप्युक्तः इदानींतुसर्वोप्यधिकारक्रमविचारःसविस्तर-
उक्तइतितेनात्रपुनरुक्तिर्बालबोधनार्थत्वान्नदोषाय इतिश्रीमदनन्तोपाध्या-
यसूनुविरचितेधर्मसिन्धुसारेश्राद्धाधिकारदाहाद्यधिकारनिर्णयः

अथश्राद्धशब्दार्थः—पित्रादीन्मृतानुदिश्यविहितेकालेदेशेपक्का-
न्नामान्नहिरण्यान्यतमद्रव्यस्यविधिनादानंश्राद्धम् तत्राग्नौकरणंपिण्डदानं
ब्राह्मणभोजनंचप्रधानम् तदुक्तम् होमश्चपिण्डदानंचतथाब्राह्मणभोजनम् ।
श्राद्धशब्दाभिधेयंस्यादेकस्मिन्नौपचारिकम् १ इति कचिद्वचनादशक्त्यावा
पिण्डदानाद्यकरणेब्राह्मणभोजनादिमात्रमपिश्राद्धपदार्थःसंपद्यतइतिचतुर्थ-
पादार्थः तथाचवचनान्तरम् यजुषांपिण्डदानंतुबह्वृचानांद्विजार्चनम् ।
श्राद्धशब्दाभिधेयंस्यादुभयंसामवेदिनाम् १ अश्रद्धयापितरोनसन्तीति
मत्वाश्राद्धमकुर्वाणस्यरक्तंपितरःपिबन्ति

अथश्राद्धभेदाः—तत्रश्राद्धंचतुर्विधम् पार्वणश्राद्धमेकोद्दिष्टश्राद्धं
नान्दीश्राद्धंसपिण्डीकरणश्राद्धंचेतिभेदात् **पार्वणविचारः**—पित्रादित्र-
योद्देशेनविहितंपिण्डत्रययुतंपार्वणम् तच्चैकपार्वणकद्विपार्वणकत्रिपार्वणक-
मितित्रिविधम् तत्रपित्रादेर्मृततिथौक्रियमाणंप्रतिसांवत्सरिकमेकपार्वणकम्
अमावास्यादिषण्णवतिश्राद्धनित्यश्राद्धानि महालयान्वष्टक्यभिन्नानिद्विपा-
र्वणकानि एतेषुसपत्नीकपित्रादित्रयसपत्नीकमातामहादित्रययोरेवोद्देशात्
अन्वष्टकाश्राद्धंत्रिपार्वणकं पित्रादित्रयमात्रादित्रयसपत्नीकमातामहादित्र-
याणामुद्देशात् महालयश्राद्धंतीर्थश्राद्धंचपार्वणैकोद्दिष्टरूपम् पित्रादिपार्वण-
त्रयस्यपत्न्याद्येकोद्दिष्टगणस्यचोद्देशात् केचिदेतद्द्वयंमातामहमातामह्योः पा-
र्वणभेदेनपार्वणचतुष्टययुतंकुर्वन्ति केषांचित्सूत्रेदर्शेऽपित्रिपार्वणकश्चतुः-

पार्वणकोवेतिहेमाद्रौ **एकोद्दिष्टादिविचारः**—एकोद्देशेनक्रियमाणमेकपिण्डयुतमेकोद्दिष्टम् तदपित्रिविधम् नवसंज्ञंनवमिश्रसंज्ञंपुराणसंज्ञंचेति मृतस्यप्रथमदिनमारभ्यदशाहान्तंविहितानिनवसंज्ञानि एकादशाहादीन्यूनाब्दान्तानिनवमिश्राणि एतानिविश्वदेवहीनानि ततःपराणि कनिष्ठभ्रातृवार्षिकशस्त्रहतचतुर्दशीश्राद्धादीनिपुराणसंज्ञानि केचित्सपिण्डयुत्तरंक्रियमाणानांपार्वणानामपिपुराणसंज्ञामाहुः पुत्रजन्मविवाहादौक्रियमाणंवृद्धिश्राद्धंनान्दीश्राद्धम् इदंपूर्वार्धेविस्तरेणप्रपञ्चितम् एतदेवगर्भाधानपुंसवनसीमन्तेषुआधानेसोमेचक्रियमाणंकर्माङ्गमिष्टिश्राद्धमितिचोच्यते अत्रक्रतुदक्षौविश्वेदेवाः अन्यकर्मसुवृद्धिसंज्ञम् तत्रसत्यवसूविश्वेदेवाः इतिनामभेदोदेवभेदश्चान्यत्समानम् एतच्चपार्वणत्रययुतत्वात्पार्वणभेदान्तर्गतमपिदर्शादितोबहुधर्मभेदात्पृथगुद्दिष्टम् मृतस्यद्वादशाहादिकाले पिण्डार्घ्यसंयोजनादिरूपंसपिण्डीकरणम् एतदपिपार्वणैकोद्दिष्टविकाररूपम् अत्रविशेषोवक्ष्यते एवंच पार्वणमेकोद्दिष्टमितिद्विविधमेवश्राद्धम् एतत्पुनस्त्रिविधम् नित्यंनैमित्तिकंकाम्यंचेति नियतनिमित्तेविहितंनित्यम् यथादर्शादि प्रत्यहंविहितमपिश्राद्धंनित्यसंज्ञंपार्वणद्वययुतंविश्वदेवहीनमुक्तम् अनियतनिमित्तेविहितंनैमित्तिकम् यथासूर्यचन्द्रग्रहणादौ एतदपिषड्दैवतम् फलकामनोपाधिकंकाम्यम् यथापञ्चम्यादितिथौकृत्तिकादिनक्षत्रेच

अथश्राद्धदेशाः—दक्षिणाप्रवणेगोमयोपलिप्तेकृमिकेशास्थिश्लेष्मादिवर्जितेकृत्रिमभूमिवर्जितेरजस्वलादर्शनादिवर्जितेश्राद्धंकार्यम् कुरुक्षेत्रप्रभासपुष्करप्रयागकाशीगङ्गायमुनानर्मदादितीरनैमिषगङ्गाद्वारगयाशीर्षाक्षय्यवटादिषुश्राद्धंमहाफलम् शमीपत्रप्रमाणेनपिण्डंदद्याद्गयाशिरे। उद्धरेत्सप्तगोत्राणिकुलमेकोत्तरंशतम् १ पितामाताचभार्याचभगिनीदुहितातथा। पितृमातृष्वसा चैवसप्तगोत्राणिवैविदुः २ एषांगोत्राणांपुरुषाःक्रमेणचतुर्विंशतिविंशतिषोडशद्वादशैकादशदशाष्टावित्येकोत्तरशतसंख्यास्तेषामुद्धारइत्यर्थः तत्रपितृकुलेद्वादशपूर्वाद्वादशपराइतिचतुर्विंशतिः एवमग्रेऽपि तुलसीकाननच्छायाशालग्रामस्यसन्निधिः। चक्राङ्कितस्यसान्निध्यमेषुयत्क्रियतेनरैः १ स्नानंदानंतपःश्राद्धंसर्वमक्षय्यतांव्रजेत्। गोगजाश्वादिजुष्टप्रदेशेम्लेच्छदेशेचश्राद्धंनकार्यम् परकीयगृहादौश्राद्धकरणेतद्भूमिस्वामिपितरोभागंहरन्ति तेनगृहस्वामिनेमूल्यंदत्त्वाकार्यम् स्वाम्यनु-

च्छायावाकार्यम् वनानिगिरयोनद्यस्तीराण्यायतनानिच । देवखाताश्च गर्ताश्चनस्वाम्यंतेषुकस्यचित् १ नैकवासानचद्वीपेनान्तरिक्षेकदाचन । श्रुतिस्मृत्युदितंकर्मनकुर्यादशुचिःक्वचित् २

अथश्राद्धकालाः—तेचप्रायेणामासंक्रान्तियुगादिमन्वादिमहालयादयःपूर्वपरिच्छेदउक्ताएव केचित्तूच्यन्ते महातीर्थप्राप्तिर्व्यतीपातो मृताहोग्रहणद्वयंश्राद्धंप्रतिरुचिःश्रोत्रियादिब्राह्मणसंपत्तिरर्धोदयकपिलाषष्ठ्याद्यलभ्ययोगाग्रहपीडादुःस्वप्रदर्शनंनवान्नप्राप्तिर्नवोदकप्राप्तिर्गृहप्रच्छादनादिनिमित्तंचश्राद्धकालाः यदाविष्टिर्व्यतीपातोभानुवारस्तथैवच । **पद्मको**नामयोगोयमयनादेश्चतुर्गुणः १ सर्वमासानांकृष्णपक्षेषुश्राद्धमुक्तम् अत्रप्रत्यहंपञ्चम्यादिवायदहःसंपत्तिर्वेतित्रयःपक्षाः एकदिनपक्षेदर्शएव नारायणवृत्तौतुदर्शश्राद्धेनैवपक्षश्राद्धसिद्धिरुक्ता सर्वमासेषुदर्शश्राद्धाशक्तौकन्याकुम्भवृषस्थेऽर्केसतिदर्शत्रयेएकत्रदर्शेवाश्राद्धम् साग्निकस्यत्वशक्तस्यपिण्डपितृयज्ञमात्रेणदर्शसिद्धिः निरग्निकस्यब्राह्मणभोजनमात्रेणधान्यादिद्रव्यदानेनवादर्शसिद्धिः कृष्णपक्षेषुमहालयापरपक्षस्यश्रेष्ठत्वम् तत्रापिपञ्चदशाहादिपक्षाअन्योऽपिबहुविस्तरोद्वितीयपरिच्छेदेउक्तः अत्रविशेषान्तरं कालतत्त्वविवेचने पञ्चदशाहव्यापिमहालयप्रयोगारम्भोत्तरमाशौचपाते कृतमहालयानांवैफल्यम् तेनशुद्ध्यन्तेकस्यांचित्तिथौसकृन्महालयमात्रमनुष्ठेयम् एवंपञ्चम्यादिपक्षेऽपि प्रतिबन्धान्तरेप्रतिनिधिद्वाराशेषमहालयानुष्ठानम् पितृव्यज्येष्ठभ्रात्रादीनामपुत्राणांमहालयापरपक्षेतत्तन्मृततिथौतदेकपार्वणकमहालयश्राद्धंजीवत्पितृकेणापिकार्यमिति द्वादशपौर्णमास्योऽसंभवेमाघीश्रावणीप्रौष्ठपद्योनित्याः कस्मिंश्चित्कृष्णपक्षेप्रतिपदादिपञ्चदशतिथिषुकृत्तिकादिभरण्यन्तनक्षत्रेषुविष्कम्भादियोगेषुसूर्यादिवारेषुबवादिकरणेषुचश्राद्धेफलविशेषोक्तेरेतेतिथ्यादयःकाम्यश्राद्धकालाज्ञेयाः इति सामान्यकालः **अथापराह्णादिविशेषनिर्णयः**—दिनस्यपञ्चविभागास्त्रित्रिमुहूर्तकास्तत्राद्योभागः प्रातःसंज्ञः द्वितीयःसंगवः तृतीयोमध्याह्नः चतुर्थोऽपराह्णः पञ्चमोभागःसायाह्नः दिनस्यपञ्चदशोभागोमुहूर्तः तत्रसप्तमोगन्धर्वोऽष्टमोमुहूर्तःकुतुपः नवमोरौहिणः तत्रदर्शादिश्राद्धानांनिर्णयः पूर्वपरिच्छेदयोःप्रायेणोक्तः विशेषस्तूच्यते साग्निकानां कात्यायनादीना-

१ एकस्मिन्नित्येकत्र ॥

मन्वाधानपिण्डपितृयज्ञदर्शश्राद्धानामेकदिनकर्तव्यत्वनियमात्रेधाविभक्तदिनतृतीयभागरूपापराह्णव्यापिन्याममायांदर्शश्राद्धंकर्तव्यम् **अथप्रतिसांवत्सरिकमासिकादिनिर्णयउच्यते**— तत्रैकोद्दिष्टंमध्याह्ने सप्तमाष्टमनवममुहूर्तरूपेकार्यम् तत्रापिकुतुपरौहिणसंज्ञकावष्टमनवममुहूर्तौमुख्यःकालः तत्रपूर्वत्रैवपरत्रैववादिनेमध्याह्नव्याप्तौसैवतिथिर्ग्राह्या दिनद्वयेमध्याह्नव्याप्तौमध्याह्नास्पर्शेवापूर्वत्रैवदिनद्वयेसाम्येनैकदेशव्याप्तौपूर्वाखर्वदर्पाद्यैर्व्यवस्थेत्यन्ये वैषम्येणैकदेशव्याप्तावाधिक्येननिर्णयःपार्वणेत्वपराह्णव्यापिनीग्राह्या पूर्वत्रैवपरत्रैववापराह्णव्याप्तौसैवग्राह्या दिनद्वयेतद्व्याप्तौतदस्पर्शेवांशतःसमव्याप्तौवापूर्वा विषमव्याप्तौत्वधिकाग्राह्या माधवाचार्यास्तुदिनद्वयेपूर्णापराह्णव्याप्तावंशतःसमव्याप्तौचोत्तरतिथेःक्षयेपूर्वा वृद्धौपरा उत्तरतिथेःक्षयवृद्ध्यभावेऽपिपरेत्याहुः अयंक्षयाहनिर्णयःप्रत्याब्दिकेमासिकेसकृन्महालयेचज्ञेयः श्राद्धेभरण्यादिनक्षत्रंव्यतीपातादियोगश्चापराह्णव्यापीत्युक्तंद्वितीये केचिच्छुक्लपक्षेउदयव्यापिनक्षत्रंकृष्णपक्षेऽस्तमयव्यापि योगस्तुकुतुपादिव्यापीत्याहुः एतच्चपार्वणश्राद्धंकुतुपादिमुहूर्तपञ्चकेकार्यं नसायाह्ने नरात्रौ नप्रातःसंगवयोः पिण्डपितृयज्ञदिने सायाह्नेऽपिपार्वणमनुज्ञायते यदाविघ्नवशाद्दिनेसांवत्सरिकश्राद्धंनकृतं तदारात्रावपिप्रथमप्रहरपर्यन्तंकार्यम् मृताहातिक्रमेचाण्डालत्वादिदोषोक्तेः ग्रहणदिनेदर्शमासिकप्रतिवार्षिकादिश्राद्धप्राप्तौतद्दिनेएवान्नेनामेनवाहेम्ना वाकुर्यान्नोत्तरदिने प्रथमाब्दिकंत्रयोदशेमलमासेकार्यमित्युक्तम् तेनयत्रद्वादशमासिकंशुद्धमासेभवतितत्रत्रयोदशेऽधिकएवप्रथमाब्दिकंकार्यम् यदात्वधिकमध्येद्वादशमासिकंतदाद्वादशमासिकस्यद्विरावृत्तिंकृत्वाचतुर्दशेशुद्धमासेप्रथमाब्दिकम् एवंद्वितीयादिमासिकस्यापिमलमासेप्राप्तस्यद्विरावृत्तिर्ज्ञेया द्वितीयाद्याब्दिकंतुशुद्धमासेएव एवंमहालयोऽपिशुद्धेएव नाधिकेमासेकिंचिदपि मलमासमृतानांतुयदासएवमलमासोभवतितदाधिकएवसांवत्सरिकंनशुद्धे दर्शदिनेवार्षिकप्राप्तौपूर्ववार्षिकंकृत्वाततःपिण्डपितृयज्ञंपाकान्तरेणदर्शश्राद्धंचकुर्यात् परेतुआदौपिण्डपितृयज्ञस्ततोवार्षिकंततोदर्शइतिक्रममाहुः एवंमासिकादिष्वपिज्ञेयम् सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यावदब्दत्रयंभवेत् । तावदेवनभोक्तव्यंतदीयेश्राद्धमात्रके १ प्रथमाब्देऽ-

१ मृततिथौ क्रियमाणसकृन्महालय इत्यर्थः ॥

स्थ्यादिभोजीद्वितीयेमांसभक्षकः । तृतीयेरक्तभोजीस्याच्छुद्धंश्राद्धंचतुर्थके २ इत्यास्तांप्रासङ्गिकं प्रकृतमनुसरामः पार्वणमपिहेमश्राद्धमामश्राद्धंच द्वेधाविभक्तदिनपूर्वभागेएवकार्यम् सर्वंचश्राद्धंतत्तन्निर्णीतकालेतत्तत्तिथ्यभावेपिकर्तव्यंसाकल्यवचनादिनाशास्त्रतस्तत्रतत्तत्तिथिसत्त्वादितिकालतत्त्वविवेचने वृद्धिश्राद्धंप्रातःसङ्गवयोःकार्यम् मध्याह्नोगौणः अपराह्णसायाह्नरात्रयोनिषिद्धाः रात्रौविवाहेप्रातर्वृद्धिश्राद्धंनक्तंतदारात्रावपिकार्यमितिकचित् ग्रहणनिमित्तकंपार्वणश्राद्धंपुत्रजन्मनिमित्तकंजातकर्माङ्गवृद्धिश्राद्धंचरात्रावपिकार्यम् इतिकालनिर्णयः

अन्नादिनापितृतृप्तिविचारः—पुत्रादिभिःपितृमात्राद्युद्देशेन श्राद्धेक्रियमाणेनामगोत्रंमन्त्राश्चतत्तदन्नंतान्पितॄन्प्रापयन्ति तत्रपित्रादीनां देवरूपत्वेतदन्नममृतरूपंभूत्वातत्रोपतिष्ठते गन्धर्वत्वेभोग्यरूपेणपशुत्वेतृणरूपेणसर्पत्वेवायुरूपेणयक्षत्वेपानरूपेणदानवादित्वेमांसत्वेनप्रेतत्वेरुधिरत्वेनमनुष्यत्वेऽन्नादिरूपेणेतिग्रन्थान्तरे तस्यतेपितरःश्रुत्वाश्राद्धकालमुपस्थितम् । अन्योऽन्यंमनसाध्यात्वासंपतन्तिमनोजवाः १ तेब्राह्मणैःसहाश्नन्तिपितरोवायुरूपिणः । अतएवश्रीरामेणश्राद्धेक्रियमाणेसीताविप्रेषु दशरथादीन्ददर्शेतिकथाश्रूयते प्रावृष्यन्तेयमःप्रेतान्पितॄंश्चाथयमालयात् । विसर्जयतिभूलोकंकृत्वाशून्यंस्वकंपुरम् १ तेपुत्रादेःप्रकांक्षन्तिपायसंमधुसंयुतम् । कन्यागतेसवितरिपितरोयान्तिवैसुतान् २ अमावास्यादिनेप्राप्तेगृहद्वारंसमाश्रिताः । श्राद्धाभावेस्वभवनंशापंदत्त्वाव्रजन्तिते ३ अतोमूलैःफलैर्वापितथाप्युदकतर्पणैः । पितृतृप्तिंप्रकुर्वीतनैवश्राद्धंविवर्जयेत् ४ किंचश्राद्धेनब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तंसकलभूततृप्तिःश्रूयते तत्र पिशाचादिरूपाणांविकिरादिभिस्तृप्तिर्वृक्षादिरूपाणांस्नानवस्त्रोदकादिनाकेषांचिदुच्छिष्टपिण्डादिनेति अतोब्रह्मीभूतपितृकेणापिश्राद्धंकार्यम् **श्राद्धदेवताविचारः**—तत्रपितृपितामहप्रपितामहादिरूपमेकैकंपार्वणंवसुरुद्रादित्यादिभेदेनध्येयम् एकोद्दिष्टंवसुरूपेणेतिसर्वत्र केचित्तुपितृपितामहप्रपितामहाःप्रद्युम्नसंकर्षणवासुदेवात्मनाध्येयाः कर्तानिरुद्धात्मनेत्याहुः एवंवरुणप्रजापत्यग्निरूपेणक्वचित् क्वचिन्मासऋतुवत्सररूपेणेति तत्रयथा-

---

१ तेन दिनद्वयेऽपराह्णे तिथिस्पर्शाभावस्थले पूर्वदिने तत्काले तिथ्यभावेऽप्यपराह्ण एव श्राद्धं न सायाह्ने ॥

चारंसमुच्चयेनविकल्पेनवाख्यानमितिव्यवस्था पित्रादिपार्वणंयत्रतत्रमाता-महादयः । सर्वत्रैवहिकर्तव्यानाब्दिकेमासिकेपुनः १ मासिकेषुत्वाब्दि-केचत्रिदैवत्यंप्रकीर्तितम् । वृद्धौतीर्थेऽन्वष्टकासुगयायांचमहालये २ त्रिपा-र्वणकमत्रेष्टंशेषंषाट्पौरुषंविदुः । सपत्नीकंपित्रादित्रयंसपत्नीकंमातामहा-दित्रयमितिषाट्पौरुषत्वम् क्षयाहंवर्जयित्वैकंस्त्रीणांनास्तिपृथक्क्रिया । अन्वष्टकासुवृद्धौचगयायांचक्षयेऽहनि १ अत्रमातुःपृथक्श्राद्धमन्यत्रपति-नासह । अथविश्वेदेवाः यत्रविशेषोनोच्यतेतत्रसर्वत्रपार्वणश्राद्धेपुरूर-वार्द्रवसंज्ञकाविश्वेदेवाः काम्यश्राद्धेमहालयेचधूरिलोचनसंज्ञकाः नैमि-त्तिकेऽष्टकाख्याष्टमीश्राद्धेचकामकालसंज्ञकाः एकोद्दिष्टंसपिण्डीकरणंवा नैमित्तिकसंज्ञम् नान्दीश्राद्धेसत्यवसुसंज्ञकाः तत्रापिगर्भाधानपुंसवनसी-मन्तोन्नयनेतिसंस्कारत्रयाङ्गमग्न्याधानसोमयागाङ्गंचनान्दीश्राद्धमिष्टिश्रा-द्धसंज्ञकंकर्माङ्गश्राद्धसंज्ञकंच तत्रक्रतुदक्षसंज्ञकाविश्वेदेवाः पार्वणद्वयाद्य-योर्जीवनान्मातृपार्वणकमेवक्रियमाणंनान्दीश्राद्धंदेवरहितंकार्यम् एवंपा-र्वणत्रयस्यभिन्नत्वेनानुष्ठीयमानेनान्दीश्राद्धेऽपिमातृपार्वणंदेवहीनम् ना-न्दीश्राद्धेहिदिनत्रयेक्रमेणपार्वणत्रयंकार्यम् एकस्मिन्दिनेपृथक्पृथक्पार्व-णत्रयंसहतन्त्रेणवापार्वणत्रयमितित्रयःपक्षाः नित्यश्राद्धंदेवरहितंकार्यम् एवंसपिण्डीकरणात्प्राक्तनान्येकोद्दिष्टश्राद्धान्यपिदेवहीनानि इतिश्राद्धदे-वतानिर्णयः

अथश्राद्धेब्राह्मणाः—तत्र जातकर्मादिसंस्कारैःसंस्कृतःसत्यवा-क्शुचिः । वेदाध्ययनसंपन्नःषट्सुकर्मस्ववस्थितः १ पुरुषत्रयविख्यातः सवैब्राह्मणउच्यते इतिब्राह्मणसामान्यलक्षणम् तत्रोत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधाब्राह्मणाः **तत्रोत्तमाः**—वेदाध्ययनसंपन्नावेदाङ्गाध्यायिनोऽ-पिच । येवैयाकरणायेचमीमांसाध्ययनेरताः १ पौराणिकश्चवेदान्ती धर्मशास्त्ररतोऽपिच । एतेषामपियेपुत्राब्रह्मवेत्तातथैवच २ वेदार्थज्ञःकर्म-निष्ठस्तपोनिष्ठश्चयोगिनः । पितृमातृपरश्चैवस्वधर्मनिरतस्तथा ३ शिशुर-प्यग्निहोत्रीचसोमादिश्रौतकर्मवित् । शिवभक्तोविष्णुभक्तोभार्यायामृतु-कालगः ४ गुरुभक्तोज्ञाननिष्ठःसोमयाजीचसत्यवाक् । सुशीलस्नातक-यतिब्रह्मचारिणउत्तमाः ५ एतेसर्वेसपत्नीकायुवत्वादिगुणान्विताः । सापिण्ड्ययोनिशिष्यत्वादिसंबंधैश्चवर्जिताः ६ कुष्ठापस्मारादिदोषैर्हीना

श्चेदुत्तमाःस्मृताः । तत्रदशाहादिसूतकादिप्रयोजकसापिण्ड्यसगोत्रसोदकत्वरूपसंबन्धःसापिण्ड्यपदाभिधेयः योनिसंबन्धोमातुलत्वश्वशुरत्वशालकत्वादिः आदिनागुरुत्वसहाध्यायित्वमित्रत्वादयः तथाच सपत्नीकत्वादिगुणयुक्ताउक्तसंबन्धहीनाअपस्मारान्धत्वादिदोषहीनावेदाध्यायित्वादिसप्तविंशतिप्रकाराविप्राउत्तमाइतिसिद्धम् तत्रविशेषः यद्येकंभोजयेच्छ्राद्धेछन्दोगंतत्रपूजयेत् । ऋचोयजूंषिसामानित्रितयंतत्रविद्यते १ ऋग्वेदिनंचपित्रर्थेयाजुषंतुपितामहे । प्रपितामहेसामगंचभोजयेच्छ्राद्धकर्मणि २ अथर्ववेदिनंवैश्वदेवेपित्र्येचभोजयेत् । एतेनस्वशाखीयद्विजाभावे द्विजानन्यान्निमन्त्रयेदितिनिरस्तम् केचिद्यथाकन्यातथाहविरितिनियमात् यैःसहयोनिसंबन्धस्तएवपरशाखीयाःश्राद्धार्हाइत्याहुस्तन्निर्मूलम् केचिच्छ्राद्धकर्तृसगोत्रसप्रवरावर्ज्याः पितृपुत्रौभ्रातरौद्वौनिरग्निंगुर्विणीपतिम् । सगोत्रप्रवरंचैववर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि १ इतिवचनादित्याहुः विनामांसेनमधुनाविनादक्षिणयाशिषा । परिपूर्णंभवेच्छ्राद्धंयतिषुश्राद्धभोजिषु १ इतियतिप्रशंसा **अथमध्यमाविप्राः**—मातामहोमातुलोभागिनेयो दौहित्रोजामातागुरुःशिष्योयाज्यःश्वशुरऋत्विक्शालकःपितृष्वसृपुत्रोमातृष्वसृपुत्रोमातुलपुत्रोऽतिथिःसगोत्रोमित्रमित्येतेमध्यमाः दौहित्रजामातृस्वस्त्रीयादीनांविद्यादिगुणवतांश्राद्धेनिमन्त्रणाभावेदोषः गुणहीनत्वेतु नदोषः षड्भ्यस्तुपुरुषेभ्योऽर्वाक्श्राद्धार्हानैवगोत्रिणः । षड्भ्यस्तुपरतो भोज्याअलाभेगोत्रजाअपि १ अत्रविशेषः ऋत्विजःसपिण्डाःसंबन्धिनःशिष्याश्चवैश्वदेवस्थानेनियोज्या नतुपित्र्ये एवमन्येऽपिविगुणाविप्रा देवस्थानेयोज्याः पितापितामहोभ्रातापुत्रोवाथसपिण्डकाः । नपरस्परमर्च्याःस्युर्नश्राद्धेऋत्विजस्तथा १ वैश्वदेवेनियोक्तव्यायद्येतेगुणवत्तराः । **अथवर्ज्याविप्राः**—क्षयश्वासमूत्रकृच्छ्रभगन्दरादिमहारोगीहीनाङ्गोऽधिकाङ्गःकाणोबधिरोमूकःशत्रुःकितवोभृतकाध्यापकोमित्रद्रोहीपिशुनः कुनखीकृष्णदन्तःक्लीबोमातापितृगुरुत्यागीचोरोनास्तिकःपापकर्माविहितकर्मत्यागीनक्षत्रोपजीवीवैद्योराजभृत्योगायकोलेखकःकुसीदजीवीवेदविक्रयीकवित्वजीवीदेवार्चनजीवीनटोगृहदाहीसमुद्रगामीशस्त्रकर्तासोमविक्रयीपक्षिपोषकःपरिवेत्तादिधिषूपतिःकुमाराध्यापकःपुत्रात्प्राप्तविद्यो द्रव्य-

---

१ आदिपदात्स्नानं. २ भोजयेच्छ्राद्धयज्ञेषु सामगं प्रपितामहे ॥

प्राप्त्यर्थंवेदघोषकारीग्रामयाजीकेशपशुविक्रयीशिल्पीपित्राविवादकारीशूद्रयाजकोजटीश्मश्रुहीनोनिर्दयोरजस्वलापतिर्गाभिणीपतिःकुब्जोवामनो रक्तनेत्रोवाणिज्योपजीवीछिन्नोष्ठश्छिन्नलिङ्गोगड्डुमान्ज्वरितोदेवलकोविधुरोनिरग्निःशूद्रगुरुःशूद्रशिष्योदाम्भिकोगोविक्रयीरसविक्रयीवेदनिन्दको वृक्षरोपकःकदर्यःसदायाचकःकृषिजीवीसाधुनिन्दितोमेषमहिषयोःपोषकःकपिलकेशोविस्मृतवेदोनिष्ठुरवागित्यादयोविप्राहव्यकव्ययोर्वर्ज्याः धर्मार्थमुदरार्थंवौषधकारीविगर्हितः। देवार्चनपरोनित्यंवित्तार्थीवत्सरत्रयम् १ असौदेवलकोनामदेवस्वग्राहकोऽपिच। वर्जनीयःसविज्ञेयःसर्वकर्मसुसर्वदा २ इदंमनुष्यस्थापितदेवताविषयमितिभाति दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुतेयोऽग्रजेस्थिते। परिवेत्तासविज्ञेयःपरिवित्तिस्तुअग्रजः १ अग्रजानुज्ञादौनदोषइत्युक्तम् ज्येष्ठायांयद्यनूढायांकन्यायामूह्यतेऽनुजा। साचाग्रेदिधिषूर्ज्ञेयापूर्वातुदिधिषूर्मता १ प्रतिमाविक्रयंयोवैकरोतिपतितस्तुसः। जीवनार्थंपरार्थीनिनयतेपतितःसच २ गाननृत्यादिकमुदरार्थंनिषिद्धंन तुभगवदर्थम् अत्रविप्राणांग्राह्यत्वोक्त्यैवतद्भिन्नानांवर्ज्यत्वेसिद्धेपुनर्वर्ज्यपरिगणनंवर्ज्यभिन्नानांनिर्गुणानामपिग्राह्यत्वार्थम् विद्याशीलादिगुणवत्त्वेकुष्ठित्वकाणत्वादिशारीरदोषाणांनदूषकत्वम् गयायांतुनिर्गुणाअपिते एवभोज्याः नविचार्यंकुलंशीलंविद्याचतपएवच। पूजितैस्तैस्तुसंतुष्टादेवाः सपितृगुह्यकाः १ इत्युक्तेः ब्राह्मणान्नपरीक्षेततीर्थेक्षेत्रनिवासिनः। यत्तु नब्राह्मणंपरीक्षेतदैवेकर्मणिधर्मवित्। पित्र्येकर्मणितुप्राप्तेपरीक्षेतप्रयत्नतः १ इतितदसंभवपरम् गायत्रीसारमात्रोऽपिवरंविप्रःसुयन्त्रितः। नायन्त्रितश्चतुर्वेदीसर्वाशीसर्वविक्रयी १ इति हेमाद्रौव्यासः श्राद्धेकाणादयोभोज्यामिश्रितावेदपारगैः। विप्रानिमन्त्रणात्पूर्वमेवपरीक्षणीयानतुनिमन्त्रणोत्तरम् इतिब्राह्मणविचारः

अथश्राद्धार्हद्रव्याणि—तत्रदर्भाः—दर्भग्रहणेकालोमन्त्रोदर्भभेदाश्चद्वितीयपरिच्छेदेउक्ताः विशेषस्तूच्यते कुशामुख्याःकुशाभावेकाशदूर्वाशीरतृणादयः तत्रकाशैर्दूर्वाभिर्वाकृतपवित्रहस्तोनाचामेत् द्वाभ्यामनामिकाभ्यांतुधार्येदर्भपवित्रके। एकानासिकयावापिद्वयोर्मध्येतुपर्वणोः१ साग्रौविगर्भौतुकुशौकार्यौताभ्यांपवित्रकम्। द्वाभ्यांतस्याच्चतुर्भिर्वाग्रन्थियुक्तंनवाभवेत् २ स्नानेदानेजपेहोमेस्वाध्यायेपितृकर्मणि। सपवित्रौसद-

भौवाकरौकुर्वीतनान्यथा २ ब्रह्मग्रन्थिपवित्राढ्योनाचामेच्चबुधःसदा । केचिद्ग्रंथितपवित्राभावेसाग्रदर्भौद्वौदक्षिणकरेवामेतुत्रीन्द्वौवाबिभृयादित्याहुः आसनेद्वौदर्भौपितृकर्मणिसमूलाद्विगुणादर्भाः दैवेसाग्राऋजवः पित्र्येऽपिसपिण्डीकरणपर्यन्तमृजुदर्भास्तदूर्ध्वंद्विगुणभुग्नाइति येचपिण्डाश्रितादर्भायैःकृतंपितृतर्पणम् । मलमूत्रोत्सर्गधृतामलमूत्राद्यमेध्यगाः १ मार्गेचितौयज्ञभूमौस्थितायेस्तरणासने । ब्रह्मयज्ञेचयेदर्भास्त्याज्याहाःसर्व एवते २ अन्यानिचपवित्राणिकुशदूर्वात्मकानिच । हेमात्मकपवित्रस्यकलांनार्हन्तिषोडशीम् ३ पञ्चगुञ्जमाषमानेनषोडशमाषंहेममयंपवित्रकमित्याहुः **अथहविः**—व्रीहियवतिलमाषगोधूमश्यामाकप्रियङ्गुमुद्गसर्षपाःश्राद्धे प्रशस्ताः चणकोविकल्पितः यावनालोऽपिविकल्पितः इष्टापूर्तेमृताहेच दर्शवृद्ध्यष्टकासुच । पात्रेभ्यस्त्वेषुकालेषुदेयंनैवकुभोजनम् १ अगोधूमंचयच्छ्राद्धंमाषमुद्गविवर्जितम् तैलपक्केनरहितंकृतमप्यकृतंभवेत् २ राजमाषाश्च निष्पावाअपिशस्ताःसतीनकाः । राजमाषामहाराष्ट्रभाषया 'चवळी'तिप्रसिद्धाः निष्पावाः 'पावटे' इति सतीनकाः 'वाटाणे' इति कदलीफलमाम्रफलंसूरणःपनसःत्रिविधंकर्कटीफलम् कोशातकी 'दोडका' इतिप्रसिद्धा कुस्तुम्बुरुवैकल्पिकम् पटोलंबदरमामलकंखर्जूरीफलंचिंचार्द्रकंशुण्ठीमूलकंद्राक्षालवंगैलापत्रकाणिजीरकंहिङ्गुदाडिमफलमिक्षुःशर्करागुडःकर्पूरःसैन्धवसामुद्रेलवणेपूगीफलंताम्बूलपत्रमितिश्राद्धेप्रोक्तानिहवींषि गव्येदधिदुग्धेघृतंगव्यंमाहिषंच केचिन्माहिषंतक्रंसद्यःकृतमनुद्धृतनवनीतंग्राह्यमाहुः केचिन्महिषीक्षीरंशर्करादियुतंग्राह्यमाहुः मथितंनिर्जलंदधिसर्वंनिषिद्धम् जम्बीरफलं विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पितम् अक्षोटः 'अक्रोड' इति प्रसिद्धः शृङ्गाटकः 'शिंगाडे' इतिप्रसिद्धः चिर्भटं 'खर्बूज' इतिप्रसिद्धम् शीतकंदली 'राताळी' इतिप्रसिद्धम् एते श्राद्धेविहिताः आम्रातकः 'आंबाडा' इतिप्रसिद्धस्तण्डुलीयो 'माठ' इतिप्रसिद्धः एतौद्वौविहितप्रतिषिद्धौ केचिद्राजमाषंकृष्णेतरमुद्गंकृष्णनिष्पावंचनिषिद्धमाहुः कथंचिद्यदि विप्रेभ्योनदत्तंभोजनेमधु । पिण्डास्तुनैवदातव्याःकदाचिन्मधुनाविना १ अक्षतागोपशुश्चैवश्राद्धेमांसंतथामधु । देवराच्चसुतोत्पत्तिःकलौपञ्चविवर्जयेत् १ इतिवचनद्वयान्मधुनिऐच्छिकविकल्पः केचित् यथाचारंप्रदेयंतुमधुमांसादिकंतथा । इतिवचनादेशाचारानुसारेणव्यवस्थितविकल्पमाहुः

मांसंश्राद्धेपुनैवदेयंकलिवर्ज्यत्वात् नदद्यादामिषंश्राद्धेनचाद्याद्धर्मतत्त्ववित् । इत्यादिश्रीभागवतवचनाच्च अन्यानिमुञ्जातचव्यकसेरुकालेयादिद्रव्याणिबहूनिमहानिबन्धेषूक्तानितान्यप्रसिद्धत्वाच्छ्राद्धेवश्यापेक्षोपयोगयोरभावाच्चनोच्यंते

अथवर्ज्यानि—यद्यपिविहितोक्त्यैवतद्भिन्नानामग्राह्यत्वंप्राप्तंतथापिविशेषदोषप्रदर्शनायाप्राप्तनिषेधज्ञापनायचतानिसंगृह्यन्ते उत्कोचादि[1]नाप्राप्तंपतितान्त्यजादेःप्राप्तमन्यायार्जितंकन्याविक्रयादिलब्धंधनंनिन्द्यम् पित्रर्थंमेदेहीतियाचनार्जितमपिनिषिद्धम् आढकीकुलित्थमसूरकोद्रवराजसर्षपानिषिद्धाः लांकेतिप्रसिद्धाःमर्कटकाश्चवर्ज्याः शिग्रुकूष्माण्डोभयविधालाबुकर[2]मर्दार्द्रमरीचपिण्डमूल[3]ककुसुम्भशणवंशांकुराः दशविधालशुनादिपलाण्डुभेदाःकृत्रिमलवणानिरक्तबिल्वंश्वेतंकृष्णंवृन्ताकं गाजरापरपर्यायंगृंजनंभोकरसंज्ञःश्लेष्मातकोरक्तनिर्यासाश्चवर्ज्याः सामुद्रसैन्धवेभक्ष्येप्रत्यक्षंलवणेबुधैः । बिडालोच्छिष्टमाघ्रातंश्राद्धेद्रव्यंविवर्जयेत् १ करीरफलपुष्पाणिविडङ्गमरिचानिच । बीजपूरंपटोलंचश्राद्धेदत्त्वापतत्यधः २ कृष्णधान्यानिसर्वाणिवर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि । नवर्जयेत्तिलांश्चैवमुद्गमाषांस्तथैवच ३ दातुर्यद्यत्प्रियंतत्तद्देयंनिन्द्यंनचेद्भितत् । अजाविमहिषीक्षीरंतद्विकारांश्चवर्जयेत् ४ वालुकाकीटपाषाणैःकेशैर्यच्चाप्युपद्रुतम् । वस्त्रेण वीजितंचान्नंवर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि ५ अमेध्यैर्जङ्गमैःस्पृष्टंशुष्कंपर्युषितंच यत् । द्विःपक्वंपरिदग्धंचसिद्धभक्षांश्चवर्जयेत् ६ यत्सकृत्पाकेनभक्षणार्हमपिहिङ्गुजीरकादिसंस्कारार्थंपुनःपच्यतेतद्विःपक्वंवर्ज्यम् यत्तुद्विःपाकेनैवभक्षणार्हंतन्ननिषिद्धमितिसिन्धुः यदन्नैकदेशःकेनचित्पूर्वमास्वादितस्तदन्नंश्राद्धेवर्ज्यम् मारीषं'राजगिरे'तिप्रसिद्धंशाकंधान्यंचवर्ज्यम् वटप्लक्षोदुम्बरकपित्थनीपमातुलिङ्गफलानिनभक्षयेत् क्षीरंचलवणैर्मिश्रंताम्रेगव्यं सुरासमम् । अस्यापवादः पयोनुद्धृतसारंचपयसासंयुतंदधि । घृतंचैतानिगव्यानिनैवदुष्टानिताम्रके १ पिप्पलीवर्तुलमरीचादेःप्रत्यक्षस्यनिषेधोनत्वन्यद्रव्यमिश्रितस्य नारिकेलंविहितप्रतिषिद्धम् यच्चपौति[4]कशाकादिकंजीर्णतक्रंसंधिन्यादिक्षीरमनिर्दशायाःक्षीरंमृग्यादिक्षीरंफेनिलतक्रादिकंहस्त-

---

१ उत्कोचः 'नजराणा' इति ॥ २ करमर्द 'करवंद' इति ॥ ३ पिंडमूलकं रक्तमूलकं ॥ ४ पौतिक 'शेपु' इति ॥

दत्तस्नेहलवणादिकंचनित्यभोजनेनिषिद्धंतत्सर्वंश्राद्धेऽपिवर्जयेत् माधवीये मूत्रैर्मक्षिकाकृमिजन्तुभिःकेशरोमनखादिभिश्चदूषितंसतिसंभवेवर्जयेत् असंभवेतुकेशादिकमुद्धृत्यसंप्रोक्ष्यहिरण्यस्पर्शंकृत्वाभुञ्जीत श्वमार्जारमूषकादिभिरालीढादिकंत्वापद्यपिवर्ज्यमित्युक्तम्[1] यत्तुमण्डकवटकसक्तुपायसापूपकृसरादीनांस्नेहसिद्धानांचपर्युषितत्वदोषोनास्तीतिवचनंतन्नित्यभोजनपरंनतुश्राद्धपरमितिशिष्टाः यदग्निपक्वंसदेकरात्रिद्विरात्राद्यन्तरितंतत्पर्युषितमुच्यते कदर्यादीनामन्नंनित्यभोजनेश्राद्धकर्मणिचनग्राह्यम् तेच कदर्यश्चोरोनटोवीणोपजीवीवार्धुषिकोऽभिशस्तोगणिकाचिकित्सकःक्रुद्धः पुंश्चलीमत्तःक्रूरःशत्रुःपतितोदाम्भिकः पतिपुत्ररहितास्त्रीस्वर्णकारःस्त्रीजितोग्रामयाजकोघातुकःकर्मारस्तन्तुवायःकृतघ्नोवस्त्रक्षालनोपजीवीदारोपजीवीसोमविक्रयीचित्रकर्मागायक इत्यादयस्त्रैवर्णिकाअपिअग्राह्यान्नाः आत्मानंधर्मकृत्यंचपुत्रदारांश्चपीडयेत् । लोभाद्यः पितरौभृत्यान्सकदर्यइतिस्मृतः १ द्वावेवाश्रमिणौभोज्यौब्रह्मचारीगृहीतथा । वानप्रस्थोयतीलिङ्गीनभोज्यान्नाःप्रकीर्तिताः २ षण्मासंयोद्विजोभुङ्क्तेशूद्रस्यान्नंविगर्हितम् । सतुजीवन्भवेच्छूद्रोमृतःश्वाचाभिजायते ३ अन्यानिचद्रव्याणिनिबन्धेषुबहूनिनिषिद्धानितानिविहितोक्त्यर्थसिद्धत्वादप्रसिद्धत्वाच्चनोक्तानि दुर्गन्धफेनिलंक्षारंपङ्किलंपल्वलोदकम् । नभवेद्यत्रगोतृप्तिर्नक्तंयच्चाप्युपाहृतम् १ नग्राह्यंतज्जलंश्राद्धेयच्चाभोज्यनिपानजम् । स्नानमाचमनंदानंदेवतापितृतर्पणम् २ शूद्रोदकैर्नकुर्वीततथामेघाद्विनिःसृतैः । नाहरेदुदकंरात्रौतुलसींगोमयंमृदम् ३ तुलसीबिल्वजान्हवीजलभिन्नंपर्युषितंजलंपुष्पंचत्यजेत् दौहित्रःकुतुपःकालश्छागःकृष्णाजिनंतथा । रौप्यंदर्भास्तिलागावः खड्गपात्रंपितृप्रियम् १ आरण्याःकृष्णतिलामुख्याः तदभावेग्राम्यागौराः कृष्णाश्च छागसांनिध्यंश्राद्धेऽतिप्रशस्तम् कुक्कुटविड्वराहकाकमार्जारशूद्रषण्ढरजस्वलासान्निध्यमतिनिन्द्यम् चाण्डालरजस्वलाखञ्जश्वित्रिन्यूनाङ्गातिरिक्ताङ्गादिभिर्वीक्षितमन्नमभोज्यम् आपदिमृद्भस्महिरण्योदकस्पर्शाद्भोज्यम् पावमानीतरत्समन्दीमन्त्रैर्गायत्र्यादिभिश्चदर्भजलप्रोक्षणेदुष्टान्नशुद्धिः पादुकोपानहौछत्रंरक्तचित्राम्बरंतथा । रक्तपुष्पंचमार्जारंश्राद्धभूमौविवर्जयेत् १ घण्टानादोश्वधत्तूरशङ्खशुक्तिसान्निध्यंचवर्ज्यम्

[1] माधवीये तु मार्जारोच्छिष्टादेरपि कुशादिप्रोक्षणाद्युक्तम् ॥

अथश्राद्धदिनकृत्यम्—गोमयादिभिर्भूमिभाण्डशुद्धिः देवता-ब्रह्मचारियतिशिशूनांपिण्डदानपर्यन्तमन्नंनदेयम् अतिशिशवस्तुगृहान्तरे भोजनीयाः तिलानवकिरेत्तत्रसर्वतोबन्धयेदजान् । पाकःश्राद्धकर्त्रास्वय-मेवकार्यः तदभावेशुद्धपत्न्यातदभावेतुबान्धवैः । सगोत्रैर्वासपिण्डैर्वा मित्रैर्वासुगुणान्वितैः १ पुंश्चलींचतथावंध्यांविधवांचान्यगोत्रजाम् । व-र्जयेच्छ्राद्धपाकार्थममातृपितृवंशजाम् २ नपाकंकारयेत्पुत्रींगर्भिणींचापि दुर्मुखीम् । पाकभाण्डानिसौवर्णरौप्यताम्रोद्भवानिच ३ कांस्यानिमृन्मयं तूक्तंनव्यमेवमनीषिभिः । पैत्तलंरङ्गजातंचविहितंनोननिन्दितम् ४ न कदाचित्पचेदन्नमयस्थालीषुपैतृकम् । फलशाकादिच्छेदनार्थंभिन्नानामाय-सानांशस्त्राणांभाण्डानांचदर्शनमपिपाकादिस्थानेनिषिद्धम् पक्वान्नस्थाप-नार्थंतुशस्यन्तेदारुजान्यपि । गृह्याग्नौतुपचेदन्नंश्राद्धीयंलौकिकेपिवा १ य-स्मिन्नग्नौपचेदन्नंतस्मिन्होमोविधीयते । तत्रगृह्याग्नौपाकेविशेषः प्रातर्हो-मंकृत्वातदेकदेशंमहानसेकृत्वापाकंकुर्यात् पाकान्तेपावकाग्न्येकदेशंगृह्या-ग्नौसंयोज्यगृह्येऽग्नौकरणवैश्वदेवादिकार्यम् अत्रैवंव्यवस्था कात्यायनादी-नांगृह्याग्नौपाकः आश्वलायनानांतुनैत्यकेपचनाग्नौ अग्नौकरणंत्वाश्वला-यनानांव्यतिषङ्गेणश्राद्धेगृह्याग्निपक्वचरुणागृह्येएव व्यतिषङ्गाभावेपाणि-होमः अन्यशाखीयस्यगृह्याग्नावग्नौकरणम् विधुरस्योच्छिन्नाग्निकस्यचपृ-ष्ठोदिविविधानादिनाग्निसंपादनम् तच्चपूर्वार्धेउक्तम् भोजनपात्राणितुहेम-रौप्यकांस्यजानिवापलाशकमलकदलीमधूकपत्रनिर्मितानिवा अथनिमन्त्र-णादिश्राद्धाहेभुक्तान्नपरिणामपर्यन्तंकर्तुर्विप्राणांचनियमाः स्त्रीसङ्गपुनर्भो-जनानृतभाषणाध्यापनद्यूतायासभारोद्वहनहिंसादानप्रतिग्रहचौर्याध्वगम-नदिवास्वापकलहादिवर्जनंकर्तृभोक्त्रुभयधर्माः स्त्रीसङ्गश्चश्राद्धदिनेतत्पूर्व-दिनेचऋतुकालेऽपिवर्ज्यः ताम्बूलक्षुरकर्माभ्यङ्गदन्तधावनवर्जनंकर्तृधर्माः भोक्तृविप्राणांतैलाभ्यङ्गेउद्वर्तनेक्षौरेचविकल्पः कर्तुर्भोक्तुश्चमुख्यवारुणस्ना-नेनैवाधिकारोनतुगौणस्नानेन श्राद्धकृच्छुक्लवासाःस्यान्मौनीचविजिते न्द्रियः । उपवासंपरान्नंचऔषधंचविवर्जयेत् १ अवस्त्रत्वंमलवद्व-स्त्रत्वं कौपीनवत्त्वंकच्छहीनत्वमनुत्तरीयत्वंकाषायवस्त्रत्वमार्द्रवस्त्रत्वंद्वि-गुणवस्त्रत्वंरक्तवस्त्रत्वंदग्धवस्त्रत्वंस्यूतवस्त्रत्वमित्येकादशविधनग्नत्वंकर्तृ-भोक्तृभ्यांवर्ज्यम् कर्तुर्ललाटेऊर्ध्वपुण्ड्रादेर्विकल्पः भोक्तुस्तुभवत्येव

चन्दनतिलकस्तुपिण्डदानात्प्राक्कर्तुर्वर्ज्यः भोक्तुस्तुभोजनकालात्प्राक् वर्ज्यः सदर्भहस्तेनतिलकोनकार्यः करणेआचमनंदर्भत्यागश्च कर्त्रानिमन्त्रितविप्रत्यागोनकार्यः प्रमादेनत्यागेयत्नेनविप्रःप्रसादनीयःबुद्धिपूर्वकत्यागेयतिचान्द्रायणंप्रायश्चित्तम् आमन्त्रितस्तुयोविप्रोभोक्तुमन्यत्रगच्छति । नरकाणांशतंगत्वाचाण्डालेष्वभिजायते १ आमन्त्रितस्तुयःश्राद्धेविलम्बंकुरुतेद्विजः । देवद्रोहीपितृद्रोहीपच्यतेनरकेषुसः २ स्त्रीसङ्गःपुनर्भोजनंचश्राद्धपूर्वरात्रावपिकर्तृभोक्तृभ्यांवर्ज्यम् दशकृत्वःपिबेदापो गायत्र्याश्राद्धभुग्द्विजः । सायंसंध्यामुपासीतजपेच्चजुहुयादपि १ सूतकेचप्रवासेचअशक्तौश्राद्धभोजने । औपासनादिकंहोमंनकुर्यात्किंतुकारयेत् २ निमन्त्रितस्तुनश्राद्धेकुर्याद्भार्यादिताडनम् । अपराह्णाख्यमुहूर्तत्रये वनस्पतिच्छेदंदधिमन्थनंसर्वैर्नकार्यम् यदाकर्तुरशक्त्यातत्पुत्रशिष्यादिःप्रतिनिधिःश्राद्धंकरोतितदायजमानप्रतिनिधिभ्यामुभाभ्यापूर्वोक्ताःसर्वे कर्तृनियमाःकार्याः मुक्तकच्छातुयानारीमुक्तकेशीतथैवच । हसतेवदतेऽत्यन्तंनिराशाःपितरोगताः १ सवर्णंप्रेषयेदाप्तंद्विजानांतुनिमन्त्रणे । अभोज्यंब्राह्मणस्यान्नंवृषलेननिमन्त्रितम् । तथैववृषलस्यान्नंब्राह्मणेननिमन्त्रितम् २ वृषलःशूद्रः

अथश्राद्धेब्राह्मणसंख्या—वैश्वदेवेसमाः पित्र्येविषमाः तेन द्वौवैश्वदेवे त्रयःपितृपार्वणेइतिपञ्चविप्राःअथवाचत्वारोदैवेपार्वणेतुपित्रादीनामेकैकस्यत्रयस्त्रयइतित्रयोदशविप्राः यद्वापित्रादेरेकैकस्यपञ्चेत्येकोनविंशतिः किंवाएकैकस्यसप्तेतिपञ्चविंशतिः एवंदर्शादौपार्वणाधिक्ये विप्राधिक्यमूह्यम् तथाच वैश्वदेवेद्वौचतुरोवोपवेश्यपित्रादिष्वेकैकस्यस्थानेएकंत्रीन्पञ्चसप्तनववोपवेशयेदितिनिष्कर्षः सत्क्रियांदेशकालौचद्रव्यब्राह्मणसंपदं । शौचंचविस्तरोहन्तीतिपक्षेअशक्तौवादैवेएकः पितृपार्वणे चैकइतिद्वौविप्रौ तदुक्तंश्रीभागवते द्वौदैवेपितृकार्येत्रीनेकैकमुभयत्रवा । भोजयेत्सुसमृद्धोऽपिश्राद्धेकुर्यान्नविस्तरम् १ देशकालोचितश्रद्धाद्रव्यपात्रार्हणानिच । सम्यग्भवन्तिनैतानिविस्तरात्स्वजनार्पणात् २ इति एतेनद्वौदैवेएकःपित्र्येइतिविप्रत्रयपक्षोनिर्मूलोवेदितव्यः द्वौदैवेऽथर्वणौविप्रौप्राङ्मुखावुपवेशयेत् । पित्र्येतूदङ्मुखांस्त्रींश्चऋग्यजुःसामवेदिनः १ अत्यशक्तौपार्वणद्वयेएकोविप्रः यदैकएवविप्रस्तदाविश्वदेवस्थानेशिवलिङ्गंशा-

लग्रामंवासंस्थाप्यसर्वंश्राद्धंसमाचरेत् दैवान्नंतत्क्षिपेदग्नौदद्याद्वाब्रह्मचारिणे । स्थानत्रयेएकोविप्रइतिपक्षःसपिण्डीकरणादन्यत्र सपिण्डीकरणेतु पार्वणेत्रयएवविप्राः वृद्धिश्राद्धेतुदैवेद्वौप्रतिपार्वणंद्वौद्वावेवमष्टौनिकृष्टपक्षे संपदिदैवेचत्वारःप्रतिपार्वणंचत्वारइतिषोडशेत्येवंदैवेपित्र्येचसमाविप्रा इतिविशेषः सर्वथाब्राह्मणालाभेकृत्वादर्भमयान्बटून् । प्रेषानुप्रेषसंयुक्तं सर्वश्राद्धंप्रकल्पयेत् १ अत्रविप्रानुकूल्यरूपदृष्टप्रयोजनाभावेऽप्यदृष्टार्थं दक्षिणादेया एवंयतेःश्राद्धोपवेशनेऽपि साचदक्षिणाकालान्तरेऽन्यस्मैप्रतिपादनीया अथवाभ्यर्चितंलिंगंशालग्राममथापिवा । संस्थाप्यदेवपित्र्यंपीठेश्राद्धंचरेन्नरः १ पितरस्तस्यतिष्ठंतिकल्पकोटिशतंदिवि । निमन्त्रणं तुविप्राणांपूर्वेद्युःसद्यएववा २ कुर्याद्विप्रांश्चनियमाञ्छ्रावयेत्पैतृकान्बुधः । अक्रोधनैःशौचपरैःसततंब्रह्मचारिभिः । भवितव्यंभवद्भिश्चमयाचश्राद्धकारिणा १ इति

अथसामान्यतःश्राद्धपरिभाषा—निपात्यदक्षिणंजानुंदेवान्परिचरेत्सदा । पितृणांपरिचर्यातुवामजानुनिपातनात् १ प्रदक्षिणंतु देवानांपितृणामप्रदक्षिणम् । पितृणांद्विगुणाभुग्नादर्भादैवेऋजुत्वगाः २ दैवेतूदङ्मुखःकर्तापित्र्येस्याद्दक्षिणामुखः । संकल्पेक्षणदानेपाद्येआसने आवाहनेऽर्घ्यदानेगन्धाद्याच्छादनान्तपञ्चोपचारेऽन्नदानेपिण्डदानेऽञ्जनाभ्यञ्जनयोरक्षय्येस्वधावाचनेच संबन्धगोत्रनामोच्चारणमावश्यकमन्यत्रकृताकृतम् संबन्धगोत्रनामरूपाणीतिसंबन्धनामगोत्ररूपाणीतिवोच्चारणेक्रमः तत्रसकारेणतुवक्तव्यंगोत्रंसर्वत्रधीमतेतिवाक्यात्काश्यपसगोत्रस्यकाश्यपगोत्रस्येतिवोच्चारः केचिच्छाखाभेदाद्व्यवस्थामाहुः गोत्रस्यत्वपरिज्ञानेकाश्यपंगोत्रमुच्यते । शर्मान्तंविप्रनामोक्तंवर्मान्तंक्षत्रियस्यतु १ गुप्तान्तंचैववैश्यस्यदासान्तंशूद्रजन्मनः । पित्रादिनामाज्ञानेतुतातपितामहप्रपितामहेत्येवंब्रूयात् ननामोच्चारयेदित्याश्वलायनः शाखान्तरेतुपितुर्नाम्नःस्थानेपृथिवीषदितिपितामहस्यान्तरिक्षसदितिप्रपितामहस्य दिविषदितिनामोच्चार्यम् स्त्रीणांदान्तंनामसावित्रीदेत्येवमुच्चार्यम् केचिद्देवीशब्दान्तमाहुः अन्ये देवीदापदयोःसमुच्चयमूचुः विभक्तिभिस्तुयत्किंचिदीयतेपितृकर्मणि । तत्सर्वंसफलंज्ञेयंविपरीतंनिरर्थकम् १ षष्ठीविभक्त्या-

---

१ इदं वृत्तिकारमतम् । अत्राप्येकैक इति पक्षः स्मृत्यर्थसारादिमतो वक्ष्यते ॥

संकल्पःक्षणश्चाक्षय्यकर्मच । षष्ठ्यावास्याच्चतुर्थ्यावासनदानंद्विजातये २ द्वितीययावाहनंस्याद्विभक्तिस्तुचतुर्थिका ३ अन्नदानेपिण्डपूजास्वधास्वस्तीतिवाचने । पिण्डदानेतुसंबुद्धिर्येचत्वेत्यादितःपुरा ४ ततःपरं चतुर्थीचेत्युभयंसर्वसंमतम् । शेषाणिसर्वकर्माणिसंबुद्ध्यन्तेयथायथम् ५ इदंतेवाइदंवोवाप्रयुज्यैवसमाचरेत् । सव्येनदैवंकर्मस्यादपसव्येनपैतृकम् ६ विप्रप्रदक्षिणाविप्रस्वागतंचार्घ्यदानकम् । सूक्तस्तोत्रजपोऽन्नस्य पात्रेषुपरिवेषणम् ७ आह्वानमन्नस्याघ्राणंतथाचस्वस्तिवाचनम् । ताम्बूलदानमारभ्यासमाप्तेरितिपैतृकम् ८ प्रदक्षिणाद्येतद्युक्तंसव्येनैवसमाचरेत् । देवार्चादक्षिणादिःस्यात्पादजान्वंसमूर्धसु ९ शिरोंसजानुपादेषु वामाङ्गादिषुपैतृके । अक्षय्यासनार्घ्यवर्ज्यंस्वधाकारेणपितृभ्यःसर्वंदानम् देवेभ्यःस्वाहापदेन दैवतीर्थेनदैवंतत्पितृतीर्थेनपैतृकम्

अथाचमनानि—श्राद्धारम्भेद्विराचमनंविप्रपादक्षालनान्तेस्वपादक्षालनपूर्वकंद्विराचमनं देवार्चनान्तेपित्रर्चनान्तेचैकैकमाचमनमाघ्राणान्तेएकंविकिरदानान्तेद्विरेकंवाश्राद्धान्तेस्वपादक्षालनपूर्वकंद्विराचमनमिति अन्येभस्समर्यादान्तेकरशुद्ध्यन्तेउच्छिष्टचालनान्तेचाप्येकैकमाहुः अथभोक्तुःपादशौचान्तेद्विराचमनंपाणिहोमान्तेएकंभोजनान्तेद्विरिति

अथदर्भाः—आचान्तःप्राक्कुशांस्त्यक्त्वापाणावन्यांश्चधारयेत् । तथाच श्राद्धारम्भेधृतान्दर्भान्पाद्यान्तेचविसर्जयेत् । ततोदेवार्चनान्ते पित्रर्चनांतेपिण्डशेषाघ्राणान्तेविकिरदानान्तेश्राद्धान्तेचपूर्वधृतदर्भांस्त्यजेत् श्राद्धसागरादिप्रयोगेतुपित्रर्चनान्तेदर्भत्यागोनदृश्यते तेनक्वचिदाचमनेऽपिदर्भत्यागोनेतिभाति

अथोहविचारः—यत्रबहुवचनान्तःपितृशब्दस्तत्रपितृशब्दस्य सर्वपितृवाचित्वादूहोन यथार्घ्यपात्रेपितॄनिमान्प्रीणयेत्यत्रमात्रादिश्राद्धेमातॄनितिनवदेत् तत्रापिशुंधनमन्त्रेषुशुन्धन्तांपितरःशुन्धन्तांपितामहाइत्यादि शुन्धन्तांमातरःइत्यादिचोहएव बहुवचनंतुनोह्यते प्रथममन्त्रेएवपूज्यत्वार्थकत्वात् ऋचंनोहेदितिनिषेधाद्दृङ्मन्त्रेषुनोहः पिण्डदानेयेचत्वामत्रानुतेभ्यश्चेत्यत्रमातृश्राद्धेयाश्चत्वामत्रानुताभ्यश्चेतिनवदेत् स्त्रीणांस्त्रियःपुरुषाश्चानुगाइति पुमान्स्त्रियेतिपुंल्लिङ्गशेषादितिवृत्तिकृत् अन्येतुयाश्चेत्याद्यूहमाहुः मात्रादिद्वित्वेपिण्डदानेएतद्वामसन्मातरौयज्ञदाश्रीदेयेचयुवामत्रा-

न्वित्येकंपिण्डंदत्त्वास्मन्मातृभ्यां० अयंपिं० इत्यादिअभ्यञ्जनेऽस्मन्मातरौ० अभ्यञ्जाथां० अञ्जनेअञ्जाथां एवंपितामहीप्रपितामहीद्वित्वेऽप्यूहः अथबहुत्वे एतद्वोऽस्मन्मातरोयज्ञदेश्रीदेरुद्रदे यथानामगोत्रायेचयुष्मानत्रानुइत्येकपिण्डदानादिअभ्यञ्जनेऽभ्यङ्ध्वं अञ्जनेअङ्ध्वमित्यादि एकनामत्वेएकमेवनामद्विवचनान्तंबहुवचनान्तंवावदेत् एवमर्घ्यदानकालेऽप्यस्मन्मातरावित्याद्यूहेनसंबोध्यइदंवामर्घ्यमिदंवोऽर्घ्यमित्यूह्योबोद्धव्यः तथाच आयन्तुनःपितरःसो० तिलोसिसोमदेवत्यो० उशंतस्त्वानि० पिण्डानुमन्त्रणदशादानोपस्थानप्रवाहणप्राशनादिमन्त्रेषुबहुवचनान्तपितृपदयुक्तत्वादिहेतोर्नोहइतिसिद्धम् नाप्रोक्षितंस्पृशेद्वस्तुनवदेन्मानुषींगिरम् । नचोद्वीक्षेतभुञ्जानंनचैवाश्रूणिपातयेत् १ दैवेपित्र्येचसर्वत्र जपहोमादिकर्मसु । मौनंकुर्यात्प्रयत्नेनसकलंफलमाप्नुयात् २ यदिमौनस्यलोपःस्याज्जपहोमार्चनादिषु । व्याहरेद्वैष्णवंमन्त्रंस्मरेद्वाविष्णुमव्ययम् ३ यस्यस्मृत्याचनामोक्त्यातपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनंसंपूर्णतांयातिसद्यो वन्देतमच्युतम् ४ आदिमध्यावसानेषुश्राद्धस्येदमुदाहरेत्

अथसंक्षेपतआश्वलायनादीनांप्रयोगक्रमः—सव्येनापसव्येनवादेशकालौसंकीर्त्यापसव्येनतत्तच्छ्राद्धार्हपितॄणांषष्ठीविभक्त्या एतेषाममुकश्राद्धंसदैवंसपिण्डंपार्वणविधिनैकोद्दिष्टेनवान्नेनामेनवाहिरण्येन वाश्वःसद्योवाकरिष्यइति**संकल्पो**यथासंभवंकार्यः सर्वत्रकुरुष्वेत्यादियथोचितंब्राह्मणैःप्रतिवचनंदेयमेव ततोदैवधर्मेणविप्रस्यदक्षिणजानुंस्पृष्ट्वामुकपितॄणाममुकश्राद्धेअमुकविश्वेदेवार्थंत्वयाक्षणःक्रियतामितिक्ष**णं**[1]दद्यात् ओंतथेतिविप्रोवदेत् कर्ताप्राप्नोतुभवानिति विप्रःप्राप्नवानीति एवं पैतृधर्मेणवामजानुस्पर्शेनामुकश्राद्धेऽमुकस्यस्थानेत्वयाक्षणइत्यादिपूर्ववत् त्रयस्थानेएकविप्रत्वेपितृपितामहप्रपितामहानांस्थानेइत्यादि अक्रोधनैरित्यादिप्रार्थना अत्रसर्वत्रदेवपूर्वत्वम् कचित्पितृपूर्वकत्वंवक्ष्यते इदंसंकल्पक्षणदानादिपूर्वेद्युः सद्योवाकार्यम् ततःकुतुपे[2]स्नातःस्नातान्धौतपादान्विप्रान्सन्निधापयेत् ततःसव्येनतिलोदकयवोदकेआचारात्कार्ये ततःसव्येनशुद्ध्यर्थंप्रायश्चित्तार्थसूक्तजपः प्रदक्षिणाचसमस्तसंपदिति नमस्कारः अपसव्येनाचारादधिकारवाचनम् ततआचमनप्राणायामौसव्येनकृत्वाअपसव्येन

१ निमन्त्रयेत् । २ दिनस्याष्टमे मुहूर्ते ।

द्वितीयःसंकल्पः केचित्सद्यःकरणपक्षेद्वितीयसंकल्पंनेच्छन्ति ततस्तिष्ठन् सव्येनैवदैवेपित्र्येचभवतांस्वागतमितिप्रतिविप्रंप्रश्नः पूर्ववद्द्वितीयंक्षणदानम् अत्रबह्वृचानांगृह्याग्निमतांदर्शश्राद्धान्वष्टकापूर्वेद्युःश्राद्धेषुपिण्डपितृयज्ञव्यतिषङ्गेणश्राद्धप्रयोगोनान्येषांनापिश्राद्धान्तरेषु सचद्वितीयक्षणदानान्तश्राद्धतन्त्रंकृत्वापरिसमूहनादीध्माधानान्तेपिण्डपितृयज्ञतन्त्रान्तेपादक्षालनादिभस्ममर्यादान्तम् अग्नावग्नौकरणंकृत्वापरिवेषणादिसंपन्नवचनान्तेपिण्डदानादिपात्रोत्सर्गपर्यन्तंकृत्वाविकिरादिश्राद्धशेषंसमापनीयमित्येवंरूपः एवंहिरण्यकेशीयादीनामपिप्रथमसंकल्पोत्तरमग्न्युपसमाधानान्वाधानाद्याज्यसंस्कारान्तेपाद्यादिपूजान्तेतत्तन्मन्त्रोहयुतःसविस्तरोऽग्नौकरणहोमो ज्ञेयः **अथपाद्यम्**—अङ्गणेश्राद्धदेशद्वारेवाचतुरस्रंद्विहस्तंप्रादेशमात्रंवोदक्प्लवंदैवमण्डलंकृत्वाततोदक्षिणेषडङ्गुलंत्यक्त्वादक्षिणाप्लवंचतुर्हस्तंवितस्तिमात्रंवापितृमण्डलंवर्तुलंसव्यापसव्यप्रादक्षिण्याप्रादक्षिण्यादिदैवपैतृधर्मेणगोमूत्रगोमयाभ्यांकार्यम् यथायथंदर्भयवतिलगन्धपुष्पैस्तदर्चनम् मण्डलसमीपेपीठेउपविष्टस्यैवप्राङ्मुखस्यविप्रस्यपादयोरुदङ्मुखः प्रत्यङ्मुखोवाकर्तामुकसंज्ञकाविश्वेदेवाइदंवःपाद्यंस्वाहानमइतियवगन्धपुष्पयुतजलमञ्जलिनाप्रक्षिप्यशंनोदेवीरितिशुद्धोदकेनपादावुपर्येवप्रक्षालयेत् नाधोभागेनापिसग्रन्थिकपवित्रहस्तेन पितृमण्डलेउदङ्मुखस्योपविष्टस्यपादयोर्दक्षिणामुखस्तिलगन्धादिजलमञ्जलिनापितृतीर्थेन पितरमुकनामरूपगोत्र इदंतेपाद्यंस्वधानमइतित्रयस्थानेएकविप्रत्वेपितृपितामहप्रपितामहाइदंवः पाद्यमितिबहुवचनान्तेनप्रक्षिप्यशंनोदेवीरित्यादिपूर्ववत् एवमग्रेऽपिपित्रादित्रयेत्राह्मणत्रयपक्षेइदंतेइत्येकविप्रपक्षेइदंवइतिवचनोहोज्ञेयः एवंमातामहादिपार्वणेऽपिबोध्यम् अत्रपाद्यात्पूर्वंपादार्घ्यःपाद्योत्तरंचगन्धपुष्पाक्षतैःपादादिमूर्धान्तमर्चनपूर्वकंदैवेएषवःपादार्घ्यइतिदत्त्वापित्र्येपितिलैर्मूर्धाद्यर्चनपूर्वकंपादार्घ्यदानमुक्तंतत्कात्यायनादीनामेवाचारात्तेषामेव बह्वृचानांतुनैषआचारः ततःपाद्यशेषंगन्धयवतिलादिसव्यापसव्याभ्यांमण्डलयोस्त्यक्त्वास्वपादक्षालनंपवित्रत्यागंचकृत्वाचम्यपवित्रेधृत्वादेवमण्डलोत्तरेस्वयंविप्राश्चद्विराचम्यश्राद्धदेशेगच्छेयुः पादक्षालनोदकाचमनोदकयोः संसर्गोनकार्यः अपसव्येनामुकश्राद्धसिद्धिरस्त्वितिवदेत्तैःप्रत्युक्तःनिरङ्गुष्ठं विप्रदक्षिणहस्तंधृत्वासव्यापसव्याभ्यांभूर्भुवःस्वःसमाध्वमितिसदर्भेषु

पीठेष्वविलम्बेनोपवेशयेत् तत्रदैवे प्राङ्मुखोविप्रःपित्र्येतूदङ्मुखः असंभवे दक्षिणान्यदिङ्मुखः **अथआसनानि**—हैमंराजतंताम्रंवाकुकूलंकम्बलंवादारुजंतृणमयंपर्णमयंवासनंप्रशस्तम् दारुजेषुश्रीपर्णीजम्बूकदम्बाम्रबकुलशमीश्लेष्मातकशालवृक्षजन्यान्यासनानिशस्तानि अयःशङ्कुमयं पीठं प्रदेयंनोपवेशने । अग्निदग्धान्यासनानिभग्नानिचविवर्जयेत् १ प्राक्संस्थादक्षिणासंस्थाभोक्तृपङ्क्तिस्तुपैतृके । तत्रदैवासनेप्रागग्रौद्वौदर्भौपित्र्ये दक्षिणाग्रैकैकंदर्भं स्थापयेत् घृतैस्तिलादितैलैर्वास्थापयेच्चप्रतिद्विजम् । दीपं सव्यापसव्याभ्यांदीपमेकंतुसव्यतः १ ब्राह्मणाश्चेतःप्रभृत्याश्राद्धसमाप्तेर्मौनिनःपवित्रहस्ताउच्छिष्टोच्छिष्टस्पर्शंवर्जयन्तोवर्तेरन् । अत्रयथालक्षण अतिथिरागतश्चेत्सव्येनविप्रपङ्क्तौविष्णूद्देशेनपूजयेत् सव्येनापवित्रः पवित्रोवेतिमन्त्रंपठित्वा वैष्णव्यैनमः काश्यप्यैनमः क्षमायै०इतिभूमिंनत्वा मेदिनीलोकमातात्वमित्यादिश्लोकैःस्तुत्वाच श्राद्धभूमिंगयांध्यात्वाध्यात्वा देवंगदाधरम् । प्राचीनावीति तद्विष्णोःपरमंपदं०तद्विप्रासो०गायत्रींचजपित्वासव्येनप्राणायामतिथ्यादिसंकीर्तनान्तेऽपसव्येनामुकपितॄणामुपक्रान्तममुकश्राद्धंकरिष्येइतिसंकल्प्यात्रादौमध्येऽन्तेच देवताभ्यःपितृभ्यश्च० अमूर्तानांच० चतुर्भिश्च० यस्यस्मृत्येतिचत्रिःपठेत् अथदक्षिणेवामेवा कुक्षौतिलैःसहकुशत्रयंपरिहितवस्त्राञ्चलबद्धंकृत्वाकटिसंलग्नवस्त्रबहिर्भागेन संवेष्ट्यरक्षणाख्योनीवीबन्धो निहन्मिसर्वंयदमेध्यवद्भवेदितिश्लोकमन्त्रेण कार्यः सर्वतश्चापसव्येनापहतेत्यप्रदक्षिणम् । तिलान्क्षिप्त्वोदीरतेति सव्येनप्रोक्षणंस्मृतम् १ तिलारक्षन्तुमन्त्रेणद्वारेकुशतिलान्क्षिपेत् । तरत्समन्दीसूक्तेनपावमानीभिरेवच २ अभिमन्त्र्यजलंतेनपाकादिप्रोक्षयेत्सुधीः । यद्वातद्विष्णोर्मन्त्रेणगायत्र्यावाभिमन्त्रितम् ३ यद्देवाइतिमन्त्राणांत्रयेणैवान्यशाखिनः । वाचयेत्पाकपूतत्वंपुष्पाद्यंसर्वमुक्षयेत् ४ नाप्रोक्षितंस्पृशेच्छ्राद्धकालेत्येतंजपेत्ततः । पदार्थयोग्यतांवाचयित्वादेवार्चनंचरेत् ५ तत्रप्रत्युपचारंदैवेपित्र्येचाद्यंतयोरपोदद्यात् देवद्विजसंनिधावुदङ्मुखउपविश्यतद्दक्षिणकरमुत्तानंवामकरेणधृत्वादक्षिणेनसयवंदर्भद्वयममुकेषां विश्वेषांदेवानांभूर्भुवःस्वरिदमासनंस्वाहेतिदक्षिणहस्तेजलमासिच्यदक्षिणभागेआसनेक्षिपेन्नहस्तेदर्भदानम् आसनेष्वासनंदद्यान्नतुपाणौकदाचन । पितृकर्मणिवामेचदैवेदद्यात्तुदक्षिणे १ विप्रोधर्मोसिविशिराजा-

प्रतिष्ठितइतिमन्त्रेणगृहीत्वास्वासनमितिवदेत् कर्तासनंस्पृशन्नपोदत्त्वास्य-
तामिति विप्रोधर्मोऽसीतिवदेत् अपोदत्त्वादैवेक्षणःक्रियतामितिनिरङ्गुष्ठं-
करंगृह्णीयादोंतथेत्यादिप्राग्वत् इदंतृतीयनिमन्त्रणम् **अथार्घ्यकल्पना**—
तत्रपात्राणिहैमंरौप्यंताम्रमयंवादारुजंवापलाशादिपर्णमयंवाकांस्यंवाशङ्ख-
शुक्तिजंवाखड्गपात्रंवार्घ्यपात्रंप्रशस्तम् अत्रविप्रैकत्वद्वित्वचतुष्टयत्वादाव-
पिदैवेऽर्घ्यपात्रद्वयमेव यत्तुदैवेद्वेअर्घ्यपात्रेपित्र्येत्रीण्युभयत्रैकैकंवेत्येकपा-
त्रत्वपक्षान्तरंतदशक्तिपरम् एवंपात्रद्वयंप्रोक्षितायांभुविप्रागग्रकुशेषुन्यु-
ब्जमुत्तानंवासाद्यप्रोक्ष्यन्युब्जपक्षेउत्तानीकृत्यतयोर्द्विकुशेद्वेद्वेपवित्रेनिधाय
शंनोदेवीरितिमन्त्रावृत्त्याऽपआसिच्ययवोसीतिमन्त्रेणावृत्त्या यवानोप्य-
तूष्णींगन्धपुष्पाणिक्षिपेत् केचिद्गन्धद्वारां ओषधीःप्रतिमोदध्वमित्यृग्भ्यां
गन्धपुष्पाणिक्षिपन्ति देवार्घ्यपात्रेसंपन्नेइत्युक्त्वासुसंपन्नेइतिप्रत्युक्तोवाम-
करंविप्रदक्षिणजानुनिन्यस्यामुकविश्वान्देवान्भवत्स्वावाहयिष्येइतिपृष्ट्वा-
वाहयेत्यनुज्ञातोविश्वेदेवासआगतेत्यृचाप्रतिविप्रंदक्षिणपादादियुग्मक्रमेण
जान्वंसमूर्धान्तंयवान्विकिरेत् विश्वेदेवाःशृणुतेत्यृचोपस्थायभूमौशिष्टा-
न्यवान्विकिरेत् हिरण्यकेशीयादयस्त्वर्घ्यदानगन्धादिपूजोत्तरमग्नौकरण-
कालेयेदेवासइत्यायातपितरइतिमन्त्राभ्यामग्निदक्षिणतोदेवपित्रावाहनंकु-
र्वन्ति कातीयैस्त्वर्घ्यपात्रासादनात्प्रागेवदेवपित्रावाहनंकार्यम् तथैवका-
त्यायनसूत्रात् ततोऽर्घ्यपात्रसंपत्तिंवाचयित्वाद्विजोत्तमान्। तदग्रेचार्घ्यपा-
त्रेतुस्वाहार्घ्यमितिविन्यसेत् १ अपोदत्त्वाविप्रहस्तेदद्यादर्घ्यपवित्रके ।
यादिव्याइतिमन्त्रेणहस्तेष्वर्घ्यंविनिक्षिपेत् २ विश्वेदेवाइदंवोऽर्घ्यंस्वाहा-
नमइतीरयन् । प्रतिविप्रंयादिव्येत्यावृत्तिः केचित्तुयादिव्याइत्यनेनदत्ता-
र्घ्यानुमंत्रणमाहुः मयूखे कातीयप्रयोगेविप्रहस्तेऽर्घ्यपवित्रदानान्तेआवाह-
नवदङ्गेष्वर्चनंकृत्वार्घ्यदानमित्युक्तम् एकविप्रत्वेएकस्यैवहस्तेद्विरर्घ्यदानम्
विप्रचतुष्टयपक्षेएकैकंपात्रंविभज्यद्वयोर्द्वयोर्देयम् कूर्चस्तुतत्तत्पात्रस्थएव
क्वचित्क्षीरदधिघृततिलतण्डुलसर्षपकुशाग्रपुष्पेतिद्रव्याष्टकमर्घ्यपात्रेप्रक्षि-
प्यमित्युक्तम् **दैवेगन्धाद्यर्चनम्**—आद्यन्तयोरपोयच्छन्गन्धाद्यैरर्चनं
चरेत् । अमुकविश्वेदेवाअयंवोगन्धःस्वाहानमइतिकरेणैवविप्रहस्तेष्वे-
वद्विर्द्विर्दानम् एवंसर्वत्रदैवेस्वाहानमइत्यन्तमुच्चार्योपचारदानम् चन्दनाग-
रुकर्पूरंकुङ्कुमानिप्रदापयेत् । गन्धद्वारेतिवैगन्धमायनेतेचपुष्पकम् १

धूरसीत्यमुनाधूपमुद्दीप्यस्वेतिदीपकम् । युवंवस्त्राणिमन्त्रेणवस्त्रंदद्यात्प्रयत्नतः २ आसनेस्वासनंब्रूयादर्घ्येऽस्त्वर्घ्यंद्विजोत्तमः । सुगंधश्चसुपुष्पाणिसुमाल्यानिसुधूपकः ३ सुज्योतिश्चैवदीपश्चस्वाच्छादनमितिक्रमः । कर्तास्कंधधृतोत्तरीयोविगतपवित्रकरोविप्रहस्तदत्तगन्धैर्विप्रभालाद्यङ्गेषुलिम्पेत् विप्रभालेवर्तुलपुण्ड्रंत्रिपुण्ड्रंवानकुर्यात् अत्रविप्राणांकस्तूरीविकल्पिता आयनेतेइतिवौषधीःप्रतिमोदध्वमितिवागन्धदानबद्धस्तेष्वेवेदंवःपुष्पमितिपुष्पदानंकार्यम् **तत्रविहितपुष्पाणि**—आगस्त्यंभृङ्गराजंचतुलसीकमलंतथा । चम्पकंतिलपुष्पंचदूर्वाश्चपितृवल्लभाः १ विहिताप्रतिषिद्धाचतुलसीपिण्डपूजने । सुकुमारैःकिसलयैर्यवदूर्वाङ्कुरैरपि २ जलोद्भवैश्चकुसुमैर्मल्लिकाचूतपुष्पकैः । अतिमुक्तैश्चतगरैःसंपूज्याःपितरः सदा ३ जातीपुष्पैर्विप्रपूजांकुर्यात्पिण्डार्चनंतुन । **अथवर्ज्यपुष्पाणि**—करवीरंचधत्तूरंबिल्वपत्रंचकेतकीम् । बकुलंकुन्दपुष्पंचकिंशुकंच कुरण्टिकाम् १ सर्वाणिरक्तपुष्पाणिवर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि । जलोद्भवानि देयानिरक्तान्यपिविशेषतः २ **अथधूपः**—धूपस्तुगुग्गुलुर्देयस्तथाचन्दनसारजः । अगरुश्चसकर्पूरोघृतमध्वादिसंयुतः १ येतुप्राण्यङ्गजाधूपा हस्तवाताहताश्चये । नतेश्राद्धेनियोक्तव्यायेचकेचोग्रगन्धयः २ घृतंनकेवलंदद्याद्दुष्टंवातृणगुग्गुलुम् । पाददेशेऽयंवोधूपइतिदानम् **अथदीपः**—घृतेनदीपोदातव्यस्तिलतैलेनवापुनः । वसामेदादिदीपोवर्ज्यः इदंवोज्योतिरितिवायंवोदीपप्रकाशइतिवामुखसमीपेदीपः कौशेयंकार्पासंवावस्त्रंविहितम् कृष्णंमलिनमुपभुक्तंछिद्रितंनिर्दशंरजकधौतंचनिषिद्धम् यज्ञोपवीतंदातव्यंवस्त्राभावेविजानता । निष्क्रयोवायथाशक्तिवस्त्रालाभेप्रदीयते १ पितॄन्सत्कृत्यवासोभिर्दद्याद्यज्ञोपवीतकम् । यज्ञोपवीतदानेनविनाश्राद्धंतु निष्फलम् २ यज्ञोपवीतंयतिस्त्रीशूद्रश्राद्धेष्वपिदेयम् । **अथान्यान्यपिदेयानि**—धातुमयानिधूपदीपपात्राणि कमण्डलुंताम्रमयंकाष्ठजंवापिमृन्मयम् । नारिकेलमयंवापिश्राद्धेदद्यात्प्रयत्नतः १ छत्रोपानदासनशयनदर्पणचामरव्यजनपादुकाकेशप्रसाधनीपटवासादिसुगन्धचूर्णाङ्गारधानिकायष्टिकम्बलाञ्जनशलाकाश्चदेयाः अलंकाराश्चदातव्यायथाशक्तिहिरण्मयाः । केयूरहारकटकमुद्रिकाकुण्डलादयः १ स्त्रीभ्योयोषिदलंकारा देयाःश्राद्धेषुयोषिताम् । मञ्जीरमेखलादामकर्णिकाकङ्कणादयः २ सौवर्ण

राजतंकांस्यंदद्याद्भोजनभाजम् । कर्पूरादेश्चभाण्डानिताम्बूलायतनंतथा ३ स्वयमन्येनवाबन्दीकृतानांकेनाप्युपायेनमोचनेपितॄणांब्रह्मपदम् इत्थं चोक्तवचनादाच्छादनदानान्तेपृथग्यज्ञोपवीतंदत्त्वाशक्तिसत्त्वेछत्रालंकारादिकंदत्त्वातत्कालेस्पर्शायोग्यानांसंकल्पंकृत्वापूजनंपूर्णमस्तुसंकल्पसिद्धिरस्त्वित्युक्त्वाप्रत्युक्तो मन्त्रहीनंक्रियाहीनंसंपद्धीनंद्विजोत्तमाः । श्राद्धं संपूर्णतांयातुप्रसादाद्भवतांमम १ यस्यस्मृत्या० देवताभ्यः० इतिजपेत् **काण्डानुसमयपदार्थानुसमयविचारः**— एवमासनादिसर्वपूजाकाण्डंदैवंसमाप्यपैतृकमासनप्रभृतिपूजाकाण्डमारभेदितिकाण्डानुसमयक्रम एवमाधवसंमतः कातीयास्त्वासनक्षणावाहनार्घ्यपर्यन्तंपाद्यान्तप्रयोगवत्पदार्थानुसमयक्रमेणैवदैवेपित्र्येचकृत्वागन्धादिपूजामेवकाण्डानुसमयेन कुर्वन्तिएकंपदार्थंदैवपित्र्यादिषुसर्वत्रानुष्ठायतेनैवक्रमेणद्वितीयादिपदार्था अनुष्ठेयाइत्ययं **पदार्थानुसमयः** एकत्रैवसर्वपदार्थान्समाप्यान्यत्रसर्वपदार्थानुष्ठानमितिकाण्डानुसमयः अथान्यपवित्रेधृत्वापित्रर्चनंसंकल्प्यासनाद्याच्छादनान्तपूजावैश्वदेवोक्तरीत्यैवपितृधर्मेणकार्या विशेषस्तूच्यते **पित्रासनादि**—द्विगुणभुग्नंकुशत्रयंविप्रवामेक्षिपेत् पार्वणस्थानेविप्रत्रयपक्षेपितुर्यथानामगोत्रस्येदमासनमित्यादिपृथगुच्चारः एकविप्रत्वेपितृपितामहप्रपितामहानामिदमासनमित्युच्चारः एवमग्रिमोपचारेष्वप्यूह्यम् शेषंप्राग्वत् ततस्तृतीयनिमन्त्रणमपिप्राग्वद्धस्तधारणपूर्वकंकार्यम् **अथार्घ्यासादनम्**—द्विजाग्रेदक्षिणाग्रांस्त्रींस्त्रीन्दर्भानास्तीर्यतेष्वाग्नेयीसंस्थानिप्रतिपार्वणंपात्राणित्रीण्येवासाद्यपितृपात्रपश्चिमेमातामहादिपार्वणस्य प्रतिपार्वणमेकविप्रत्वेनवविप्रत्वादिपक्षेऽपित्रीण्येवपात्राणि एकविप्रत्वेतद्धस्तेएवार्घ्यत्रयम् नवविप्रत्वादिपक्षेएकैकं पात्रंविभज्यत्रिषुत्रिषुदेयम् प्रतिपात्रोपरिदक्षिणाग्राद्विगुणाःसाग्रानिरग्रावात्रयस्त्रयःकुशाः पितृतीर्थेनपात्रेषुजलमापूर्यशंनोदेवीरितिसर्वपात्रेषुसकृदनुमन्त्रणमाश्वलायनानाम् तद्भिन्नैःकातीयादिभिःशंनोदेवीरितिमन्त्रेणप्रतिपात्रंमन्त्रावृत्त्याजलमापूर्य हिरण्यकेशीयास्तुशंनोदेवीरितिमन्त्रंनेच्छन्तिसर्वमतेतिलोसीतिमन्त्रावृत्त्याप्रतिपात्रंतिलावापः अत्रपितृशब्दस्यानूहइत्युक्तम् गन्धादिप्रक्षेपःप्राग्वत् ततःपित्रर्घ्यपात्रंसंपन्नमित्यादियथालिङ्गंसंपत्तिंवाचयित्वापोदत्त्वादक्षिणामुखस्तिष्ठन्सव्यंकरंकुशतिलयुतंविप्रवामजानुनिन्यस्यपितृपितामहादी-

न्द्वितीयान्तानुच्चार्यभवत्सुआवाहयिष्येइतिपङ्क्तिमूर्धन्यमेकंविप्रंपृच्छेत् स-र्वत्रपङ्क्तिमूर्धन्यंप्रत्येवप्रश्नः आवाहयेत्यनुज्ञातउशंतस्त्वेतिमन्त्रावृत्त्यामुक-ममुकनामगोत्ररूपमावाहयामीतिप्रतिविप्रंमूर्धादिपादान्तमंसादियुग्माङ्गे-षुतिलविकिरणेनावाह्यसर्वविप्रावाहनान्तेआयंतुनःपितरइतिसकृदुपति-ष्ठेत् अत्रकातीयैर्नमोवःपितरइत्यादिइहसंतःस्यामेत्यन्तेनार्चनमुक्तम् आ-वाहनेसव्यापसव्ययोर्विकल्पः हस्तशिष्टतिलान्विप्राग्रेभूमौविकीर्यपित्रर्घ्य-पात्रसंपत्तिरस्त्वित्युक्त्वाप्रत्युक्तःसव्यंकृत्वाऽधःस्थदर्भैःसहार्घ्यपात्रमेकै-कंपाणिभ्यामुद्धृत्यविप्राग्रेस्वधार्घ्याइतिमन्त्रावृत्त्यास्थापयेत् एकविप्रत्वे एका-ग्रेएवपात्रत्रयं मन्त्रावृत्त्यानवविप्रत्वेपितृविप्रत्रयमुख्याग्रेपात्रन्यासो मन्त्रेण एवंपितामहादिषुमुख्याग्रेएव एवंचत्रिरेवस्वधार्घ्याइतिमन्त्रोच्चारः प्रति-पार्वणे अथर्ववेदिनां प्रपितामहादिपित्रन्तंप्रातिलोम्येनसर्वःप्रयोगः ततः सन्त्वर्घ्याइतिप्रत्युक्तोऽपोदत्त्वापात्रस्थंपवित्रंविप्रहस्तेषुदत्त्वाप्रथमपात्रोद-कंसशेषंखड्गपात्रेपात्रान्तरेवा गृहीत्वा पितरिदंतेअर्घ्यंपितामहेदंतेअर्घ्यमि-त्यादियथालिङ्गंप्रत्येकमर्घ्यंदेयम् पित्रादित्रयाणामेकविप्रत्वेत्रिभिःपात्रैरेक-स्यैवहस्तेऽर्घ्यंदेयम् षण्णामेकविप्रत्वे षट्पात्राण्येकहस्ते पितुःस्थानेविप्रत्र-यादिपक्षेएकार्घ्यंविभज्यतेषुदेयम् अर्घ्यान्तेजलदानंपितरिदंतेअर्घ्यमित्यर्घ्य-मन्त्रश्चप्रतिविप्रमावर्तते एवंपितामहादिविप्रेष्वपि एवमर्घ्यंदत्त्वा विप्रहस्ता-त्स्रवन्तीरपोयादिव्याइतिमन्त्रेणप्रतिविप्रमनुमन्त्रयेदितिबह्वृचः अन्यशा-खिनांतुयादिव्याइतिमन्त्रेणार्घ्यदानम् अर्घ्यदानान्तेप्रतिविप्रमपोदानम् त-थाचैकविप्रत्वेऽनुमन्त्रणमपोदानंचान्तेसकृदेव विप्रभेदेत्वावर्तते अर्घ्य-दानेनामगोत्राद्युच्चारोनक्रियते श्राद्धसागरकारैस्तुकार्यइतियुक्तंभातीत्यु-क्तम् **संस्रावमुखाञ्जनादिविचारः**—अथशेषजलयुतप्रथमार्घ्य-पात्रेपात्रद्वयस्थशेषोदकमेकीकृत्यतेनजलेनमुखाञ्जनंकार्यम् आयुःकामेन नेत्रसेचनंकार्यम् संस्रवान्समवनीयेत्याद्याश्वलायनसूत्रात् केचिद्विप्रह-स्तगलिताम्बुसंस्रावस्तस्यैकीकरणमाहुः दर्शादौमातामहपात्रोदकेतत्पात्र-द्वयोदकंसमवनीयमातामहपात्रोदकंपितृपात्रस्थसंस्रावेसंनयेत् मातृपार्व-णभेदेमातामहपात्रसमवनीतोदकंमातृपात्रस्थसमवनीतोदकेतदुदकंपितृ-पात्रस्थैकीकृतोदकइति तत्संस्रावपात्रंदैविकविप्रादुत्तरतोऽरत्निमात्रेप्रोक्षि-तेदर्भेषुन्युब्जंसकूर्चंपितृभ्यःस्थानमसीत्यासादयेत् यद्वाप्रथमपात्रमुत्तानं

संस्रावोदकसहितंमन्त्रेणासाद्यतृतीयपात्रेणसकूर्चपवित्रंतदाच्छादयेत् पक्षद्वयेऽपिगन्धादिनाभ्यर्च्यासमाप्तेर्नचालयेन्नचस्पृशेत् कातीयास्तुशुन्धन्तामितिभूमिं प्रोक्ष्यपितृषदनमसीतिकुशानास्तीर्यपितृभ्यःस्थानमसीतिप्रथमं न्युब्जंकृत्वा गन्धादिदीपान्तैरर्चन्ति **पितॄणांगन्धाद्यैःपूजनम्**—अथप्राचीनावीती आद्यन्तयोरपोयच्छन्गन्धाद्यैःपूजनंचरेत् अमुकशर्मन् यथानामगोत्रअयंतेगन्धःस्वधानमइति एकविप्रत्वेशर्माणोऽयंवोगन्धइत्यादिनात्रिस्त्रिर्गन्धदानंशेषंप्राग्वत् केचिदमीतेगन्धाइतिबहुत्वंगन्धेप्राहुः अर्घ्यदानभिन्नेसर्वत्रस्वधानमइत्यन्तेनदानम् अत्रपित्र्यविप्रपूजनेगन्धादेः पदार्थानुसमयःकाण्डानुसमयोवा संपूर्णवाचनादिप्राग्वत्कृत्वाचतुष्कोणं वर्तुलंचयथाक्रमंवारिणागोमयभस्मादिनावामण्डलानिसव्यापसव्याभ्यां कुर्यात् तत्रनैर्ऋतीमारभ्येशानीपर्यन्तंदैवे ईशानीतोनैर्ऋतीपर्यन्तंपित्र्येच प्रादक्षिण्याप्रादक्षिण्याभ्यांकार्याणि तत्रपूर्वोक्तपात्राण्यासादयेत् **पात्रासादनादि**—नायसान्यपिपात्राणिपैत्तलानिनतुक्वचित्। नचसीसमयानीहशस्यन्तेत्रपुजान्यपि १ कांस्यपात्रंविकल्पितं पर्णपात्रेषुपलाशमधूकोदुम्बरकुटजप्लक्षजानिशस्तानि कदलीचूतपनसजम्बुचम्पकानिमध्यमानि एवंपात्राण्यासाद्यपितृपूर्वकंपरितोभस्ममर्यादांपितृपूर्वकविप्राणांकरशुद्धिं चसव्यापसव्याभ्यांकुर्यात् तत्रपिशङ्गइतिरक्षाणइतिमन्त्रद्वयंकेचिदाहुः आचम्यकरशुद्धिजलंपादक्षालनमण्डलेक्षिपेत् **अथाग्नौकरणम्**—तत्राश्वलायनानांगृह्याग्निमतांव्यतिषङ्गेणश्राद्धप्रयोगेगृह्याग्निपक्वचरुणागृह्याग्नावेवकार्यम् व्यतिषंगाभावेपाणिहोमः श्रौताग्निमतांदर्शेव्यतिषङ्गाभावात्पाणिहोमएव पूर्वेद्युरन्वष्टक्ययोर्दक्षिणाग्नौश्रपणंहोमश्च निरग्निकानांतु सर्वत्रपाणिहोमएव आपस्तम्बादीनांश्रौताग्निमतांसर्वाधानिनांदक्षिणाग्नौ अर्धाधानिनांगृह्याग्निमात्रवतांचगृह्याग्नावेव प्रवासस्थानांनिरग्निकानांच अयाश्चाग्नेसनोज्योतिरुद्बुध्यव्याहृतिहोमेनोत्पादितेलौकिकाग्नौहुत्वाग्नेरुत्सर्गः नत्वेषांक्वापिपाणिहोमः पाकस्तुसर्वत्रपचनाग्नावेव कातीयानां गृह्याग्निमतांगृह्याग्निविहृतपचनाग्नौपाकोऽग्नौकरणंतुगृह्याग्नावेव श्रौताग्निमतांसर्वाधानपक्षेदक्षिणाग्नावर्धाधानपक्षेऔपासनाग्नावितिकाशिकायामुक्तम् कातीयानामर्धाधानपक्षएवयुक्तइतिभाति निरग्नीनांकातीयानाम-

१ त्रपु वंगम्।

पसव्यादिनापित्र्यादिद्विजहस्तएवाग्नौकरणम् तत्रपक्षद्वयम् देवद्विजकरे एवसव्येनहोमः यद्वाऽपसव्येनपित्र्यद्विजपङ्क्तौप्रथमद्विजकरेइति बह्वृचानांतुपित्र्यद्विजकरेष्वेवप्रतिविप्रंहोमः वाजसनेयिनांत्वेकहोमएवेतिश्राद्धकाशिकायांकातीयसूत्रवृत्तौ केचित्तुपृष्टोदिविविधानेनाग्निमुत्पाद्याग्नावेवजुह्वति सामगादीनांसाग्नीनामग्नावग्नेरसन्निधानेदैवकरेपित्र्यकरेवा निरग्नीनांतुदेवद्विजकरएव मृतभार्यस्यापत्नीकस्यप्रथमदेवद्विजकरएवहोमोनपित्र्येइतिसर्वसाधारणम् **अथहोमप्रकारः**—बह्वृचानांव्यतिषङ्गपक्षेऽग्नावग्नौकरणंकरिष्ये इतिपृष्ट्वाक्रियतामितिअनुज्ञातोगृह्यपक्वंचरुमुद्धृत्यद्विधाविभज्यापसव्येनोत्तरभागादवदानसंपदामेक्षणेऽवदायसोमायपितृमतेस्वधानमः सोमायपितृमतइदंनममेतिहोमत्यागौकृत्वा दक्षिणभागात्पुनस्तथैवावदायाग्नयेकव्यवाहनायस्वधानमइतिहोमत्यागौ कुर्यात् सव्येनापसव्येनवामेक्षणमग्नावनुप्रहरेत् यद्वासव्येनस्वाहान्तोक्तमन्त्रेणाहुतिद्वयंसोमाग्न्योर्व्यत्यासेनादाय जुहुयादिति **कातीयानांतु**गृह्येश्रपणमकृत्वैवपचनाग्निपक्वमन्नमादायघृताक्तंकृत्वापूर्ववत्प्रश्नानुज्ञानन्तरंस्मार्ताद्याग्निंपरिस्तीर्यतिस्रःसमिधआधायसव्येनाग्नयेकव्यवाहनायस्वाहासोमायपितृमतेस्वाहेतिमेक्षणेनाहुतिद्वयंजुहुयादपसव्येनवापाणिहोमेपीत्थमेवप्रकारऊह्योविशेषस्तूक्तः **आपस्तम्बानांतु**आज्यभागान्तेउद्ध्रियतामग्नौचक्रियतामितिप्रश्नेकाममुद्ध्रियतामितिअनुज्ञानम् हिरण्यकेशीयानामुद्धरिष्याम्यग्नौकरिष्यामीतिप्रश्नः यन्मेमातेत्यादिमन्त्रैःसप्तान्नाहुतयःषडाज्याहुतयइतित्रयोदशाहुतयः मन्त्रास्तु विस्तरभयान्नोक्ताः हिरण्यकेशीयानामाज्यभागान्तेसोमायपितृमतेइत्यादिषोडशमन्त्रैःषोडशाज्याहुतयः षोडशान्नाहुतयश्चप्रतिपार्वणंबोध्याः मन्त्रेषुपित्रादिपदोहआज्यान्नपदयोरूहश्च तद्ग्रन्थेष्वेवज्ञेयोऽतिविस्तृतत्वान्नोच्यते **अथपाणिहोमप्रकारः**—तत्रविप्रपाणावग्नौकरणंकरिष्येइतिप्रश्नः क्रियतामित्यनुज्ञा करिष्येइतिप्रश्नेकुरुष्वेत्यनुज्ञानभवतीतिसर्वत्राश्वलायनमतम् कातीयादीनांतुभवत्यव आश्वलायनसूत्रवृत्तौतुपाणिहोमेकथमपि प्रश्नःप्रतिवचनंचनकार्यमितिद्योतितम् सदर्भंपित्र्यविप्रपाणिंसव्येनपरिसमुह्यपर्युक्ष्यमेक्षणेनकरेणवापूर्ववदाहुतिद्वयं सोमायेत्यादिमन्त्राभ्यांप्राचीनावीत्येवजुहुयात् तत्रकरेणहोमपक्षेवामहस्तेनदर्भेणदक्षिणकरेउप-

स्तीर्यदक्षिणेनद्विरवदायवामेनाभिघार्यचतुरवत्तित्वादिसंपाद्यम् बह्वृचानांसर्वपित्र्यकरेषुहोमएकोद्दिष्टविप्रकरेहोमःकृताकृतः होमान्ते सव्येन परिसमूहनोक्षणे पाणिहोमेमेक्षणानुप्रहरणंन केचित्पाणिहोमेपरिसमूहनादिकंमेक्षणंचनेच्छन्ति विप्राश्चपाणिहुतान्नंकर्त्रादेवपूर्वंसव्येनैवामासुपक्कमितिमन्त्राभिघारितेस्वस्वपात्रेसंस्थाप्यभोजनस्थानादन्यत्राचम्य यथास्थानमुपविशेयुः अग्नौकरणशेषंपिण्डार्थमवस्थाप्यपित्र्यपात्रेष्वेवसर्वान्नपरिवेषणान्तेपरिवेषणीयम् केचिदग्नौकरणशेषपरिवेषणोत्तरं सर्वान्नपरिवेषणमाहुः अग्नौकरणशेषंदेवपात्रेषुनदेयम् कातीयानांतुसाग्नीनामग्नौ होमेदेवपूर्वंसर्वपात्रेषुशेषदानम् निरग्नेर्देवविप्रकरेहोमेपितृपात्रेष्वेवपित्र्यकरेहोमेदेवादिसर्वपात्रेषुहुतशेषदानमितिकाशिका अन्नंपाणौहुतंयच्चयच्चान्यत्परिवेषितम् । एकीकृत्यैवभोक्तव्यंपृथग्भक्षोनविद्यते १ बौधायनानांतुपाणिहुतेऽन्नेभक्षितेऽन्यान्नपरिवेषणमुक्तम् **अन्नपरिवेषणम्**—अथपूर्वोक्तवद्देवपूर्वंघृताभिघारितपात्रेषुपूर्वोक्तहविष्यान्नपरिवेषणंस्वयंपत्नीवान्योवाकुर्यात् नापवित्रेणनैकेनहस्तेनचविनाकुशम् । नायसेनापिपात्रेणश्राद्धेषुपरिवेषयेत् १ व्यञ्जनादिकंपर्णाद्यन्तर्हितहस्तैर्देयम् दर्व्यादेयं घृतंचान्नंसमस्तव्यञ्जनानिच । उदकंचैवपक्कान्नंनोदर्व्यातुकदाचन १ हस्तदत्तंतुनाश्नीयाल्लवणव्यञ्जनादिकम् अपक्कंतैलपक्कंचहस्तेनैवप्रदीयते २ घृतादिपात्राणिभूमौस्थापयेन्नभोजनपात्रे ओदनेपरमान्नेचपात्रमासाद्यतत्र घृतपूरणेरुधिरतुल्यता पङ्क्तौविषमदातुश्चनिष्कृतिर्नैवविद्यते । सर्वदाच तिलाग्राह्याःपितृकृत्येविशेषतः १ भोज्यपात्रेतिलान्दृष्ट्वानिराशाःपितरोगताः । हिङ्गुशुण्ठीपिप्पलीमरीचकानिशाकादिसंस्कारार्थान्येवनतुसाक्षाद्भक्षयेत् परिवेषणकालेएवतत्सर्वप्रकारमन्नंपिण्डार्थंपिण्डपात्रेपरिवेषणीयमितिसागरे **अन्ननिवेदनं**—अथोपवीतीदैवेपात्रेपरितःकुशयवान्विकीर्यपित्र्येतुतिलान्विकीर्यान्नंगायत्र्याप्रोक्ष्यतूष्णींपरिषिच्यदक्षिणहस्त उपरिवामोधोदैवेपित्र्येतुविपरीतइत्येवंस्वस्तिकाकारकराभ्यांपात्रमालभेत् तत्रमन्त्रः थिवीतेपात्रंद्यौरपिधानंब्राह्मणस्त्वामुखेऽमृतंजुहोमिब्राह्मणानांत्वाविद्यावतांप्राणापानयोर्जुहोम्यक्षितमसिमैषांक्षेष्ठाअमुत्रामुष्मिँल्लोकेइति अयंमन्त्रआपस्तम्बकात्यायनादिभिर्नानाविधःपठितोयथासंप्रदायंवाच्यः इत्यभिमन्त्र्यअतोदेवाइतिवाइदंविष्णुरितिवाऋचमुक्त्वाविष्णोहव्यंरक्ष-

स्वेतिपित्र्येतुकव्यंरक्षस्वेतिन्युब्जेनकरेणन्युब्जंद्विजाङ्गुष्ठमनखमन्नेनिवेश्यप्रदक्षिणंभ्रामयेत् पित्र्येत्वप्रदक्षिणम् अत्रकातीयानामपहताइतियवानांदैवे तिलानांपित्र्येपात्रपरितोऽवकिरणमुक्तम् ततोवामकरेणपात्रंस्पृशन्नमुकेविश्वेदेवादेवता इदमन्नंहव्यमयंब्राह्मणआहवनीयार्थेइयंभूर्गया अयंभोक्तागदाधरइदमन्नंब्रह्म इदंसौवर्णपात्रमक्षय्यवटच्छायेयंअमुकदेवेभ्यःइदमन्नंसोपस्करममृतरूपंपरिविष्टंपरिवेक्ष्यमाणंचातृप्तेःस्वाहा हव्यंनमोनमम ओंतत्सदितिसयवदर्भजलंदक्षिणकरेणपात्रवामभागेभूमौ क्षिपेत् एवंदैविकविप्रान्तरेऽपि ततोयेदेवासइत्युपस्थानम् ततःपित्र्यधर्मेणपितृपात्रालम्भाङ्गुष्ठनिवेशनाद्यन्तेवामेनपात्रमालभ्यपितादेवताएकविप्रत्वेपित्रादयोयथानामगोत्रादेवताइदमन्नंकव्यमित्यादि० इदंराजतंपात्रमक्षय्यवटच्छायेयं अस्मत्पित्रेऽमुकनामगोत्ररूपाय त्रयस्थानेविप्रैक्येऽस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्योऽमुकगोत्रनामरूपेभ्यः इदमन्नंसोपस्करममृतरूपंपरिविष्टंपरिवेक्ष्यमाणंचातृप्तेःस्वधाकव्यंनमोनमम ॐतत्सदिति तिलकुशजलंपितृतीर्थेनवामकराधोनीतेनदक्षिणकरेणपात्रदक्षिणे भूमौक्षिपेत् एवमन्यत्रापियथादैवतमूहः पितृस्थानेऽनेकविप्रत्वेत्रिषुविप्रेषुपित्रे इत्यादिनैकवचनान्तेनत्यागः एवमग्रेऽपित्रिषुत्रिषूह्यम् ततोयेचेहेतिसकृदुपस्थानम् अतिथिश्चेद्देवधर्मेणस्वेष्टदेवतायैइदमन्नमित्यादियेदेवासइत्यादि अपसव्यम् । देवताभ्यःपितृभ्यः० सप्तव्या० अमूर्तानां० ब्रह्मार्पणं० हरिर्दाता० चतुर्भिश्च० ओंतत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तुयेषामुद्दिष्टंतेषामक्षय्याप्रीतिरस्तु इतितिलोदकमुत्सृजेत् सव्यम् एकोविष्णु० अन्नहीनंक्रियाहीनंमन्त्रहीनंचयद्भवेत् तत्सर्वमच्छिद्रंजायतामित्युक्त्वाविप्रैर्जायतांसर्वमच्छिद्रमित्युक्ते अनेनपितृयज्ञेनपितृरूपीजनार्दनवासुदेवःप्रीयतामितितिलकुशजलमुत्सृजेदित्याचारः केचिद्ब्रह्मार्पणमित्यादिसंकल्पोत्सर्गेसव्यमेकोविष्णुरित्यादावपसव्यंकुर्वन्तितत्रब्रह्मार्पणेतिएकोविष्णुरित्यनयोःसंकल्पयोर्विभागेसव्यापसव्यविभागेचप्रत्यक्षवचनानुपलम्भाद्यथाचारंकार्यम् अक्षय्येसंकल्पेऽन्नंविप्रानस्पृशेयुः ईशानवि० गयायै० गदाधराय० पुण्डरीकाक्षा० इतिनत्वापितृपूर्वंविप्रकरेषुजलेदत्ते विप्रास्तेनान्नंप्रोक्ष्यत्रिर्गायत्र्याभिमन्त्रयेयुः **ब्राह्मणभोजनादि**—कर्तासव्येनपितृपूर्वमापोशनार्थमुदकंदत्त्वासव्याहृतिकांगायत्रींत्रिःसकृद्वोक्त्वामधुवाताइतितृचमु-

क्त्वामधुमधुमध्विति त्रिरुक्त्वा ॐतत्सद्यथासुखंजुषध्वमितिवदेत् विप्राश्चबलिदानवर्ज्यंनित्यवदापोशनंकृत्वाकर्त्रा श्रद्धायांप्राणेनिविष्टोमृतंजुहोमिशिवोमाविशाप्रदाहायप्राणायस्वाहेत्यादिपञ्चमन्त्रेषूच्यमानेषुपञ्चप्राणाहुतीःकृत्वाब्रह्मणिमआत्मामृतत्वायेत्युच्यमानेषष्ठींकुर्युः ततोमौनिनोमुखशब्दंचापल्यंवर्जयन्तःसशेषंभुञ्जीरन् दधिक्षीरघृतपायसानितुनिःशेषम् आपोशनकरेविप्रेसंकल्पाच्छिद्रभाषणात् । निराशाःपितरोयान्ति आपोशनंदक्षिणभागेकार्यंनतुवामभागे पुनरापूर्यापोशनंसुरापानसमम् आपोशनमकृत्वान्नंमर्दयेन्नैवकर्हिचित् । विप्रैर्बलिदानंनकार्यम् केचिदाज्येन कुर्वन्ति तन्न पायसाज्यमाषान्नैर्बलिदाननिषेधात् विप्राश्चवामकरेणान्नं नस्पृशेयुर्नपदाभाजनंस्पृशेयुः संपादितमेववस्तुकरादिनायाचेयुर्नासंपादितम् अन्नगुणदोषान्नकीर्तयेयुः कर्ताचानिषिद्धान्नंभोक्तःपितुश्चात्मनश्चप्रियंप्रयच्छन्तत्तदन्नमाधुर्यादिगुणकीर्तनेनप्ररोचयन्ददामीत्यवदन्याचितं यच्छन्भुञ्जानानपश्यन्हविर्गुणानपृच्छन्दैन्याश्रुपातक्रोधादिकमकुर्वन्जलं पाययन्शनैर्भोजयेत् उच्छिष्टाःपितरोयान्तिपृच्छतोलवणादिकम् । अथसव्येनैवसव्याहृतिगायत्रींत्रिरुक्त्वापौरुषंसूक्तंकृणुष्वपाजोरक्षोहणमित्याद्यारक्षोघ्नीःपितृलिङ्गकान्इन्द्रेशसोमसूक्तपावमानीसूक्तानिअप्रतिरथसंज्ञमाशुःशिशानसूक्तंविष्णुब्रह्मरुद्रार्कस्तोत्रादिकंभोक्तृविप्रान्श्रावयेत् असंभवेगायत्रीजपंकुर्यात् वीणावंशध्वनिंचापिविप्रेभ्यःसन्निवेदयेत् । मण्डलब्राह्मणंपाठ्यंनाचिकेतत्रयंतथा १ त्रिमधुत्रिसुपर्णंचपावमानयजूंषिच । आशुःशिशानसूक्तंचअग्नयेकव्यवाहनम् २ प्रौढपादोबहिःकक्षो बहिर्जानुकरोऽपिवा । अङ्गुष्ठेनविनाश्नातिमुखशब्देनवापुनः ३ पीतावशिष्टतोयानिपुनरुद्धृत्यवापिबेत् । खादितार्धंपुनःखादेन्मोदकादिफलादिकम् ४ मुखेनवाधमेदन्नंनिष्ठीवेद्भाजनेऽपिच । इत्थमश्नन्द्विजःश्राद्धंहत्वागच्छत्यधोगतिम् ५ श्राद्धपङ्क्तौतुभुञ्जानोब्राह्मणोब्राह्मणंस्पृशेत् । तदन्नमत्यजन्भुक्त्वागायत्र्यष्टशतंजपेत् ६ पात्रेविप्रान्तरोच्छिष्टसंसर्गे तन्निरस्यहस्तंप्रक्षाल्यभुक्त्वास्नात्वाद्विशतंजपेत् उच्छिष्टभोजनेसहस्रंजपेत् भुञ्जानेषुतुविप्रेषुप्रमादात्स्रवतेगुदम् । पादकृच्छ्रंततःकृत्वाअन्यंविप्रंनियोजयेत् १ **अथविप्रवमने**—तत्रपित्रादिविप्रवमनेलौकिकाग्निंस्थापयित्वाचरुनिर्वापाज्यभागान्तेनामगोत्रपूर्वकमग्नौपितॄनावाह्यवैश्वदेविकवमनेदे-

न्नानावाह्य संपूज्यान्नत्यागंकृत्वाप्राणायस्वाहेत्यादिमन्त्रैर्द्वात्रिंशदाहुतीर्जुहु-यात्पुनःश्राद्धंवाकुर्यादितिपक्षद्वयम् पक्षद्वयेपीन्द्रायसामेतिसूक्तजपोनित्यः अनयोःपक्षयोर्व्यवस्थोच्यते वैश्वदेविकविप्रवमनेहोमएवनपुनःश्राद्धं पित्र्यविप्रेष्वपिपिण्डदानोत्तरंवान्तौहोमएवनपुनःश्राद्धम् पिण्डदाना-त्प्राक्पित्र्यविप्रवान्तौतद्दिनेऽपवासंकृत्वापरेद्युःपुनःश्राद्धंकार्यम् इदंसपि-ण्डीकरणमहैकोद्दिष्टमासिकाब्दिकप्रत्याब्दिकश्राद्धेष्वेवदर्शादौतुवमनेतद्दि-नेएवामेनश्राद्धंकार्यम् एवमष्टकान्वष्टकापूर्वेद्युःश्राद्धेष्वपि तत्रामश्राद्धेसाग्ने-र्बह्वृचस्यव्यतिषङ्गादियथोक्तप्रयोगासंभवात्सांकल्पिकविधिनादर्शान्वष्टका-पूर्वेद्युःश्राद्धान्यामेनकार्याणितत्तल्लोपप्रायश्चित्तंवानिबन्धोक्तंकर्तव्यमिति भाति वृद्धिश्राद्धेपिण्डरहितसंक्रान्त्यादिश्राद्धेनित्यश्राद्धेचवमनेआवृत्तिरेव तीर्थश्राद्धेदर्शवदामेनैव महालयश्राद्धेपार्वणस्थानीयविप्रवमनेपुनरावृत्तिः एकोद्दिष्टस्थानीयविप्रवमनेहोमएवेतिभाति वैश्वदेविकविप्रवमनेसर्वश्राद्धे-षुहोमएवेत्युक्तमेव होमपक्षेआवृत्तिपक्षेचसर्वत्रसूक्तजपोनित्यइत्यप्युक्तम् भोजनान्ते**तृप्तिप्रश्नादि**—प्राचीनावीती तृप्ताःस्थेतिविप्रान्पृष्ट्वातृप्ताःस्म इतिप्रत्युक्तोगायत्रींमधुवाताइतितृचमक्षन्नमीतिचश्रावयित्वा अथवाक्षन्न-मीत्येतदन्तेतृप्तिप्रश्नंकृत्वाश्राद्धंसंपन्नमितिपृष्ट्वासुसंपन्नमित्युक्तः परिवेषण-कालेऽनुद्धरणेऽधुनापिण्डार्थंसर्वान्नादुद्धृत्यविकिरार्थंचोद्धृत्य अन्नशेषैश्च किंकार्यमितिपृच्छेत्तुसद्विजान् । तेइष्टैःसहभोक्तव्यमितिप्रत्युक्तिपूर्वकम् १ प्रदद्युःसकलंतस्मैस्वीकुर्युर्वायथारुचि। कातीयैस्तुतृप्तान्ज्ञात्वावक्ष्यमाणप्र-कारेणविकिरंदैवेपित्र्येचदत्त्वाविप्रेभ्यःपितृपूर्वकंसकृदपोदत्त्वागायत्रींमधु-मतीश्चश्रावयित्वातृप्तिप्रश्नःसंपत्तिप्रश्नश्चकार्यः एवंशाखान्तरेऽप्युत्तरापो-शनात्पूर्वमेवविकिरदानम् बह्वृचानांतुपिण्डान्तेएवविकिरः हिरण्यकेशीयै-राचान्तेउक्तः ततउच्छिष्टभाग्भ्योऽन्नंदीयतामित्युक्त्वाविप्राःपात्रस्थंभुक्तशेषं दैविकंदक्षिणे पैतृकंवामेबहिःकृत्य पितृपूर्वंदत्तमुत्तरापोशनममृतापिधान-मसीतिकुर्युः पिण्डदानंत्वाचान्तेष्वनाचान्तेषुवाविप्रेषुकार्यम् विप्राश्चमु-खप्रक्षालनपूर्वकहस्तप्रक्षालनादिशरावादौकुर्युर्नकांस्यताम्रपात्रयोः शुद्धोद-केनाचम्यकयानइतितृचंजपेयुः **अथपिण्डदानम्**—तच्चार्चनोत्तरम-ग्नौकरणोत्तरंभोजनोत्तरंविकिरोत्तरंस्वधावाचनोत्तरंविप्रविसर्जनोत्तरमिति षट्पक्षाःस्मृत्युक्ताः तेषांशाखाभेदेनव्यवस्थेतिसिन्धुः तत्राश्वलायनानां

भुक्तवत्स्वनाचान्तेष्वाचान्तेषुवाविप्रेषुपिण्डदानंततोविकिरः आपस्तम्बहि-
रण्यकेशीयादीनांविप्रविसर्जनान्तेपिण्डदानम् कातीयानांविकिरोत्तरमा-
चान्तेष्वनाचान्तेषुवा तत्राग्निहोमेऽग्निसमीपेपाणिहोमेविप्रसमीपेबह्वृचानां-
पिण्डदानम् अन्येषांप्रायोविप्रसमीपएव तत्रद्विजोच्छिष्टादुत्तरतोव्याम-
मात्रेऽरत्निमात्रेवापिण्डदानंसंकल्प्यबह्वृचानामेककरेणान्येषांकराभ्यांधृतेन
स्फ्येन खादिरकाष्ठेनदर्भमूलेन वा अपहताअसुराइतिमन्त्रंप्रतिलेखांपठन्ना-
ग्नेय्यग्रंप्रत्यगपवर्गंपार्वणसंख्ययारेखामेकांद्वित्र्यादिकांवोल्लिख्यप्रत्येकम-
भ्युक्षेत् पिण्डसंकल्पेरेखाकरणेचसव्यापसव्ययोर्विकल्पः अत्रकातीयैर्ये-
रूपाणीतिमन्त्रेणाग्नौकरणाग्नेरुल्मुकंरेखादक्षिणतोनिधेयम् रेखासुसकृदा-
च्छिन्नंबर्हिर्दक्षिणाग्रमास्तीर्यशुन्धन्तांपितरःशुन्धन्तांपितामहाइत्यादिमन्त्रैः-
स्तिलोदकंबर्हिष्यासिञ्चेत् अत्रकातीयानांपितरमुकनामगोत्रावनेनिक्ष्वे-
त्यादिमन्त्राः अन्येषांमार्जयन्तांपितरःसोम्यासइत्यादयोमन्त्राः अग्नौकरण-
शेषयुतसर्वान्नेनमधुसर्पिस्तिलमिश्रेणपिण्डान्पत्न्याकारयित्वारेखायां प-
राचीनपाणिनापितृतीर्थेनपित्रादिभ्योदद्यात् एतत्तेऽस्मत्पितर्यथानाम-
गोत्ररूपयेचत्वामत्रानुपित्रेअमुकनामगोत्ररूपायायंपिण्डःस्वधानमस्तेभ्य-
श्चगयायांश्रीरुद्रपदेदत्तमस्त्वित्यादिमन्त्रैरूहेण अत्रकेषांचित्पिण्डपात्राव-
नेजनंपात्रन्युब्जीकरणंच केचित्पिण्डेषुमाषान्नंवर्जयन्ति ततोलेपभाक्-
तृप्तयेहस्तलेपंपिण्डदर्भमूलेषुनिमृज्यात्रपितरोमादयध्वंयथाभागमावृषया-
ध्वमितिपिण्डान्सकृदनुमन्त्र्यसव्यपार्श्वेनोदङ्ङावृत्त्ययथाशक्तिप्राणान्निय-
म्यपर्यावृत्त्यामीमदन्तपितरइतितथैवानुमन्त्र्यसव्येनपिण्डशेषमाघ्रायाच-
म्यान्यपवित्रेधृत्वापसव्येनशुन्धन्तामित्यादियथासूत्रंजलनिनयनंपूर्ववत्कु-
र्यात् अत्रभुक्तशेषान्नाभावेद्रव्यान्तरेणपिण्डदानंकार्यम् कपित्थबिल्वकुक्कु-
टाण्डामलकबदराणांमध्येशक्तितोऽन्यतमप्रमाणाःपिण्डाः केचित्पार्वण-
पिण्डत्रयेयथोत्तरंप्रमाणाधिक्यमाहुः तथाहस्तलेपाभावेऽपिदर्भेषुहस्तंनि-
मृज्यादेवेतिमेधातिथिः एकोद्दिष्टश्राद्धेषुदर्भलेपोनेतिसुमन्तुः अत्रनीवींवि-
स्रस्याभ्यञ्जनादीतिकेचित् पिण्डपूजनान्तेउपस्थानात्प्राङ्नीवीविस्रंसइति
सागरे अथास्मत्पितरमुकनामगोत्ररूपाभ्यङ्क्ष्वेतियथालिङ्गमन्त्रावृत्त्या
पिण्डेषुतैलंघृतंवाभ्यञ्जनंदर्भैर्दत्त्वातथैवाङ्क्ष्वेतिकज्जलंदद्यात् आपस्तम्बा-
नामादावञ्जनंततोऽभ्यञ्जनम् एतद्वःपितरोवासइतिमन्त्रंप्रतिपिण्डंपठन्

वासोदशांवात्रिगुणसूत्रंवाप्रतिपिण्डेदद्यादितिहेमाद्रिः सकृन्मन्त्रंपठन्सकृदे-
वदद्यादित्यन्ये कातीयैस्तुमन्त्रेणप्रतिपिण्डंनामगोत्राद्युच्चार्यत्रिगुणंसूत्रंदेयम्
ततःकशिपूपबर्हणेनिवेद्यास्मत्पितृभ्यइतिचतुर्थ्याक्षतगन्धपुष्पधूपदीपस-
र्वप्रकारकनैवेद्यताम्बूलदक्षिणादिभिःपिण्डपूजांसव्येनापसव्येनवाकुर्यात्
यत्किंचित्पच्यतेभक्ष्यंभोज्यमन्नमगर्हितम् । अनिवेद्यनभोक्तव्यंपिण्डमूले
कथंचन १ ततो नमोवःपितरइषेइत्यादिमन्त्रैःपिण्डानुपस्थायोत्तानहस्तेन
परेतनइतिमन्त्रेणसकृदुक्तेनयुगपत्प्रवाहयेत् ततोदक्षिणाग्निहोमपक्षेऽग्नेत-
मद्याश्वमित्यग्निसमीपमागत्ययदन्तरिक्षमितिमन्त्रेणगार्हपत्योपस्थानम् औ-
पासनेहोमपक्षेगार्हपत्यपदरहिततन्मन्त्रेणोपस्थानम् इदंबह्वृचानामेव पाणि-
होमेतुतेषामपिनास्त्येव वीरंमेदत्तपितरइतिमन्त्रेणमध्यममेकपिण्डंपार्वण-
द्वयेमध्यपिण्डद्वयमन्वष्टक्यादौमध्यपिण्डत्रयमादायपत्न्यैदद्यात् पत्नीआ-
धत्तपितरइतिमन्त्रेणसकृत्पठितेनैवपिण्डमेकमनेकंवाप्राशयेत् आपस्तम्ब-
स्त्वपांत्वौषधीनांरसंप्राशयामिभूतकृतंगर्भंधत्स्वेतिमध्यपिण्डंपत्न्यैप्रयच्छ-
ति प्राशनमन्त्रःसएव यथेहपुरुषोअसदितिपाठमात्रंभिद्यते इत्थमेवकाती-
यानाम् इदंभार्यायाःपिण्डप्राशनंप्रजाकामत्वएव केचिन्नित्यमाहुः भार्या-
नेकत्वेपिण्डंविभज्यप्रतिपत्निमन्त्रेणप्राशयेत् पार्वणद्वयेपिण्डद्वयंद्वाभ्यांदेयम्
पत्नीबहुत्वेगुणतोवयसाचयोग्यायैपिण्डोदेयः बह्वीनांयोग्यत्वेएकस्मिन्
दर्शेएकस्यैअन्यस्मिन्नपरस्यैइति पत्नीरुग्णान्यदेशस्थागुर्विणीसूतिकापिवा ।
तदातंजीर्णवृषभश्छागोवाभोक्तुमर्हति १ इतरौजलेक्षिपेत् पुत्रादिकामना-
भावेक्षिपेदग्नौजलेपिवा। पिण्डांस्तुगोऽजविप्रेभ्योवायसेभ्यःप्रदापयेत् १
तीर्थश्राद्धेसदापिण्डान्क्षिपेत्तीर्थेसमाहितः । **अथपिण्डोपघाते**—
श्वसृगालखरैःस्पृष्टःपिण्डोभिन्नःप्रमादतः । मार्जारमूषकैःस्पृष्टश्चाण्डाल-
पतितादिभिः १ प्राजापत्यंचरेत्स्नात्वापुनःपिण्डान्यथाविधि । पाकान्त-
रेणतेनपाकेनवापिण्डदानमात्रंपुनःकार्यंनसर्वश्राद्धावृत्तिरितिसर्वसंमतम्
काकस्पर्शेतुनदोषः **अथपिण्डनिषेधः**—विवाहव्रतचूडासुवर्षमर्धंत-
दर्धकम् । संस्कारेषुतथान्येषु वृद्धिमात्रेचमासकम् १ पिण्डदानंमृदास्नानं
नकुर्यात्तिलतर्पणम् श्राद्धाङ्गतर्पणंनित्यतर्पणंचतिलैर्नकार्यमित्यर्थः महा-
लयेगयायांपित्रोःप्रत्यब्देयस्यकस्यापिमृतस्यसपिण्डीषोडशमासिकान्तेषु
प्रेतकृत्येषुकृतमङ्गलोऽपिपिण्डान्दद्यात् केचिद्भ्रात्रादिवार्षिकेऽप्याहुः पिण्ड-

१ जीवत्पितृकत्वगर्भिणीपतित्वप्रयुक्तः पिण्डदाननिषेधः प्रतिप्रसवश्च प्रागेवोक्तः ।

यज्ञेचयज्ञेचसपिण्ड्यांदद्युरेवच । तथाविकृतावन्वष्टकादौयत्रपुनः पिण्डदानविधिःयत्रवापूर्वेद्युःश्राद्धादौपिण्डपितृयज्ञविकृतित्वंतत्रापिन पिण्डदाननिषेधइतिसिन्धुः तेनाष्टकाश्राद्धेऽपिननिषेधइतिभाति अयंचमङ्ग-लोत्तरंपिण्डदानतिलतर्पणनिषेधस्त्रिपुरुषसपिण्डानामितिभाति **विकिर-दानम्**—अथपिण्डोद्वासनान्तेविकिरोदेयः उपवीतीदैविकद्विजसन्नि-धौसदर्भभुवि असोमपाश्चयेदेवाइतिमन्त्रेणसजलयवमन्नंविकिरेत् प्राची-नावीतीपित्र्यद्विजसन्निधौसदर्भभुवि येअग्निदग्धायेअनग्निदग्धेतिऋचास-तिलमन्नंविकीर्य अग्निदग्धाश्चयेजीवायेऽप्यदग्धाःकुलेमम । भूमौदत्तेन तृप्यन्तुतृप्तायान्तुपरांगतिम् १ इतिकातीयसौत्रमन्त्रेणसतिलजलेनप्लावयेत् पिण्डवद्विकिरोऽपिसार्ववर्णिकान्नस्यैव केचिदसोमपाइतिदैवेविकिरंदत्त्वा असंस्कृतप्रमीतायेतिपौराणमन्त्रेणपित्रेदत्त्वायेअग्निदग्धाइत्यृचापृथगुच्छि-ष्टपिण्डंकुशोपरिदद्यादित्याहुः हस्तौप्रक्षाल्यद्भिराचम्यान्यपवित्रेधृत्वाहरिं स्मरेत् विकिरंपृथगेवनिष्कास्यकाकेभ्यउत्सृजेदितिकाशिका दैवद्विजहस्ते शिवाआपःसन्त्वित्यादिभिरपोगन्धपुष्पयवान्दत्त्वाभूमौतेषुत्यक्तेष्वन्येक्ष-ताआशीरर्थंदेयाः **आशिषःप्रार्थनादि**—एवंपित्र्यहस्तेष्वपसव्येनापो गन्धपुष्पतिलदानादिकृत्वासव्येनामुकगोत्रशर्माहमभिवादयामिअस्मद्गो-त्रंवर्धतामित्यादि केचिदत्रपित्र्यहस्तेगन्धतिलादिदानंसव्येनाहुः काती-यास्तुहस्तेऽक्षतदानान्तेअक्षय्योदकंदत्त्वाअघोराःपितरःसन्त्वित्युक्त्वा-भिवादनंदातारोनोभिवर्धन्तामित्यादिकमाहुः एवमाशिषोगृहीत्वाक्षतान् मूर्धनिधृत्वास्वयंशिष्यादिभिर्वाभोजनपात्राणिचालयित्वाचामेत् अनुप-नीतोनारीचासजातिश्चनचालयेत् सव्येनदैवेपित्र्येचस्वस्तिवाचनम् देवे-भ्यःस्वस्तीतिब्रूत पितृभ्योऽमुकनामगोत्रादिभ्यःस्वस्तीतिब्रूतेति ततःसव्या-पसव्याभ्यांतत्तदुच्चारपूर्वकमक्षय्योदकदानम् ततोन्युब्जपात्रमुत्तानंकृत्वा ततःपरंसर्वमुपवीत्येवकुर्यात् द्विजेभ्यःसकर्पूरताम्बूलादिदत्त्वापितृपूर्वकं नामगोत्राद्युच्चार्यदक्षिणांदद्यात् अमुकशर्माहममुकनामगोत्रपित्रादिस्थानो-पविष्टायविप्रायरजतदक्षिणांप्रतिपादयामीत्यादि दैवेसुवर्णम् अशक्तावु-भयत्रयज्ञोपवीतंदक्षिणा दक्षिणाःपान्त्वित्युक्त्वास्वधांवाचयिष्येइतिपृष्ट्वा वाच्यतामित्युक्तेपितृपितामहेत्याद्युच्चार्यस्वधोच्यतामित्युक्त्वाऽस्तुस्वधेति तैरुक्तेपिण्डसमीपेजलंनिषिच्यस्वधासंपद्यन्तामितिसंपत्तिंवाचयेत् काती-

यसूत्रेदातारोनोभिवर्धन्तामित्याशिषोऽर्थनंस्वधावाचनंन्युब्जपात्रमुत्तानी-करणंदक्षिणादानंचेतिक्रमः ततोदेवादिप्रीतिंवाचयित्वापिण्डस्थानेऽक्षतादिक्षिप्त्वासव्येनैववाजेवाजेइतिमन्त्रेणोत्तिष्ठन्तुपितरोविश्वेदेवैःसहेतियुगपद्दर्भेणपितृपूर्वंविप्रान्स्पृशन्विसृजेत् आमावाजस्येतिप्रदक्षिणीकृत्य ततो दातारोनोभिवर्धन्तामित्यादिवरयाचनम् येषांविसर्जनान्तेपिण्डदानंतेषामाचान्तेषुसौमनस्यदक्षिणादिकाक्षय्यस्वधावाचनान्तेदातारोनोभिवर्धन्तामित्यादि ततः पिण्डदानादीतिक्रमः हिरण्यकेशीयानांपिण्डदानादिप्रयोगोविस्तृतत्वान्नोक्तःविप्रैर्वरैदत्तेस्वादुषंस० ब्राह्मणासःपितरः० इति मन्त्रौपठेत् विप्राः इहैवस्तं० आयुःप्रजामितिवदेयुः आशीर्भिर्नन्दितो विप्रान्पादाभ्यङ्गादिनासंतोष्यनत्वा अद्यमेसफलंजन्म० मन्त्रहीनं० यस्यस्मृत्येत्यादिविष्णुस्मरणपूर्वकंकर्मार्पयित्वाविप्रान्क्षमापयेत् अष्टौपदान्यनुव्रज्यदक्षिणीकृत्यचागतः। दीपंहस्तेननिर्वाप्यपवित्रत्यागपूर्वकम् १ पादशुद्धिर्द्विराचामेदुच्छिष्टोद्वासनंततः। बह्वृचोवैश्वदेवंतुयथाविधिचरेत्ततः २ ततस्तुवैश्वदेवान्तेसभृत्यसुतबान्धवः।भुञ्जीतातिथिसंयुक्तःसर्वंपितृनिषेवितम् ३ **श्राद्धशेषभोजनविचारः**—श्राद्धशेषान्नंशिष्यायज्ञातिभ्यश्चदेयम् नशूद्राय द्विजभुक्तावशिष्टंतुशुचिभूमौनिखानयेत् अत्रपर्वादौनिषिद्धंमाषाद्यपिभोक्तव्यंवैधत्वेननिषेधाप्रवृत्तेरितिकेचित् अनिषिद्धभोजनेनापिश्राद्धशेषभोजनविधिसिद्धिरित्यन्ये श्राद्धशेषभोजनाकरणेदोषः श्राद्धदिनेऽपवासनिषेधाच्छ्राद्धशेषाभावेपाकान्तरेणभोजनम् एकादश्यादावव-घ्राणम् यत्रतूपवासोनावश्यकस्तत्रैकभक्तम् श्राद्धशेषंदिवैवभोक्तव्यंनरात्रौ तेननक्तव्रतेऽवघ्राणमेव श्राद्धावशिष्टभोक्तारस्तेवैनिरयगामिनः। सगोत्राणांसकुल्यानांज्ञातीनांचनदोषकृत् १ ब्रह्मचारियतिविधवानांनित्यंनिषिद्धम् ज्ञातिगोत्रसंबन्धिभिन्नगृहेश्राद्धशेषभोजनेप्राजापत्यंप्रायश्चित्तम् यतीनांवपनंलक्षप्रणवजपश्च गुरोर्योगिनोवाश्राद्धशेषंगृहिणोनदोषाय न शूद्रंभोजयेत्तस्मिन्गृहेयत्नेनतद्दिने। श्राद्धशेषंनशूद्रेभ्यःप्रदद्यादखिलेष्वपि १ इतिश्रीमदनन्तोपाध्यायसूनुकाशीनाथोपाध्यायविरचिते धर्मसिन्धुसारेपार्वणश्राद्धप्रक्रिया

अथश्राद्धदिनेवैश्वदेवनिर्णयः—तत्रतावच्छ्रौताग्निमतांबह्वृचानांश्राद्धात्पूर्वंपृथक्पाकेनवैश्वदेवः स्मार्ताग्निमतांनिरग्निकानांचबह्वृचानां

नांश्राद्धान्तएवश्राद्धशेषेणपृथक्पाकेनवा कातीयानांतुस्मार्तश्रौताग्निमतां श्राद्धीयपाकेनपूर्वमेव निरग्निकानामन्तेश्राद्धशेषेणपृथक्पाकेनवा तैत्तिरीयाणांतुसाग्निकानांसर्वत्रादौवैश्वदेवः पञ्चमहायज्ञास्त्वन्ते अन्येषामादावन्तेवेतिविकल्पः तैत्तिरीयाणामेववैश्वदेवात्पञ्चयज्ञाभिन्नाः सर्वशाखिनां वृद्धिश्राद्धेपाकेनक्रियमाणेपूर्वमेववैश्वदेवः बह्वृचानामन्तेवापूर्वंवा आमादिनावृद्धिश्राद्धेसर्वेषांपूर्वमन्तेवेतिभाति नित्यश्राद्धेपूर्वमेव एकादशाहाद्येकोद्दिष्टेषु साग्निरनग्निश्चसर्वोऽपिश्राद्धशेषंद्विजाधीनंकृत्वापाकान्तरेणैव वैश्वदेवादिकुर्यात्

अथनित्यश्राद्धम्—वार्षिकादिश्राद्धदिनेश्राद्धात्पश्चात्तेनैवपाकेन पाकान्तरेणवानित्यश्राद्धंकार्यम् नित्यश्राद्धीयसर्वदेवतानांप्रथमश्राद्धे प्रवेशेप्रसङ्गसिद्धिरेव तथाच दर्शादिषुमहालयान्वष्टकादिषुनित्यश्राद्धलोपएव एतच्चदेवहीनंदर्शवत्षड्दैवतंद्वावेकंवाविप्रंनिमन्त्र्यदेशकालान्ननियमहीनंपुनर्भोजनब्रह्मचर्यादिकर्तृभोक्तृनियमरहितं यादृशतादृशेनैवानिषिद्धान्नेनदिवैवरात्रौप्रहरपर्यन्तंवाकार्यम् स्वस्याशक्तौपुत्रादिना सूतके दर्शादिवल्लोपः वृद्ध्युत्तरंमण्डपोत्थानावधिसपिण्डैर्नकार्यम् नित्यवैश्वदेवान्तर्गतपितृयज्ञोत्तरंमनुष्ययज्ञात्प्रागेवभाति तत्रदर्शवत्षट्पितॄन्देवहीनानुच्चार्यनित्यश्राद्धंकरिष्येइति शिष्यादिश्चेद्यजमानस्यपितृपितामहेत्याद्युच्चार्यसंकल्पयेत् पितॄणामिदमासनमित्यासनं नित्यश्राद्धेक्षणःक्रियतामितिक्षणः पूर्वोच्चारिताःपितरःअयंवोगन्धइत्येवंगन्धादिभिर्विप्रमभ्यर्च्यवर्तुलेचतुरस्रेवामण्डलेपात्रेऽन्नंपरिविष्यपृथ्वीतेपात्रमित्यादिब्रह्मार्पणान्तंदर्शवत् भोजनान्तेदक्षिणांदत्त्वानवादत्त्वानमस्कारेणविसर्जयेत् विप्रस्यान्नादेर्वाऽभावेयथाशक्त्यन्नमुद्धृत्यषोढाविभज्यास्मत्पितृपितामहेत्यादिचतुर्थ्यन्तषड्देवताउच्चार्येदमन्नंस्वधानममेतित्यजेत् तदन्नंविप्रायगोभ्यो वादेयंजलादौवात्याज्यम् अन्नत्यागस्यापिलोपेआर्चन्नत्रमरुतइतिऋचोद दशवारंजपेत् इतिनित्यश्राद्धविधिः

अथश्राद्धानुकल्पाः—अनेकविप्रालाभेदेवस्थानेशालग्रामादिकंस्थापयित्वैकविप्रेपित्रादित्रयंमातामहादिसहितदेवताषट्कंचावाह्यसर्वंश्राद्धंकार्यमित्युक्तम् सर्वथाविप्रालाभेदर्भबटुश्राद्धमित्याद्यप्युक्तम्

अथामश्राद्धम्—तत्रकेनचित्संकटेनपाकासंभवेजातकर्मणिच-

ग्रहणनिमित्तकश्राद्धेचामश्राद्धंकार्यम् सपिण्डनश्राद्धंमासिकंप्रतिवार्षिकंम-
हालयाष्टकान्वष्टकादिश्राद्धंचामेननकार्यम् शूद्रस्यतुदशाहपिण्डादिश्राद्ध-
मात्रमामेन नकदापिपाकेन तत्रपितॄनुद्दिश्यामुकश्राद्धंसदैवंसपिण्डमा-
मेनहविषाकरिष्यइतिसंकल्पः अन्यःप्रयोगःपूर्वोक्तएव पाकप्रोक्षणस्थाने
आमप्रोक्षणम् आवाहनेउशंतस्त्वेतिमन्त्रेहविषेअत्तवेइत्यत्रहविषेस्वीकर्तवे
इत्यूहः भस्ममर्यादान्तंप्राग्वत् विप्रहस्तेषुतण्डुलैरग्नौकरणम् अन्नाच्चतुर्गुणं
द्विगुणंसमंवातत्तदामंपात्रेषुसंस्थाप्यपाणिहोमशेषंपिण्डार्थंसंस्थाप्यपात्रेषुद-
त्त्वापृथ्वीतेपात्रमित्यादि इमामंहव्यंकव्यमित्यादि इदमाममममृतरूपंस्वाहे-
त्यादियथाधर्ममध्वित्यन्तं प्राकृतम् यथासुखंजुषध्वमित्यस्यापोशनप्राणा-
हुतितृप्तिप्रश्नानांलोपः संपन्नवाचनान्तेऽन्नशेषप्रश्नलोपः सर्वमतेतण्डुलैःस-
क्तुभिर्वापिण्डदानम् केचिद्गृहसिद्धान्नेनपायसेनवापिण्डानाहुः एवंविप्रस-
मीपेपिण्डदानान्तेनमोवःपितरइषेइत्यत्रोपस्थानमन्त्रइषेस्थानेआमद्रव्याये-
त्यूहः पिण्डोद्वासनान्तेपिण्डजातीयद्रव्येणविकिरदानम् आमश्राद्धेस्वस्ती-
तिब्रूतेतिवर्ज्यम् वाजेवाजेइतिमन्त्रेतृप्तायातेतिस्थानेतप्स्यथयातेत्यूहः ततः
प्राग्वच्छेषंसमापयेत् आमश्राद्धंद्विजैःपूर्वाह्णेकार्यम् शूद्रैरपराह्णएव **हिर-
ण्यश्राद्धम्**—आमान्नाभावेहिरण्यश्राद्धमप्येवमेव संकल्पादौसर्वत्र हि-
रण्यपदमामपदस्थानेयोज्यम् आमवद्धेमप्रोक्षणम् अत्तवइत्यादिमन्त्रत्रयोहः
प्राग्वदेव तण्डुलादिभिर्हस्तेऽग्नौकरणम् हिरण्यमन्नादष्टगुणंचतुर्गुणं
द्विगुणंसमंवादेयम् हिरण्यश्राद्धेदक्षिणास्त्येव श्राद्धीयमामंहेमवाद्विजदत्तं
यथेष्टंविनियोज्यम् शूद्रदत्तंतुभोजनादन्यत्रविनियोज्यम् श्राद्धीयामेन पञ्च-
यज्ञाःश्राद्धंचनकार्यम् हेमश्राद्धेआमश्राद्धेचपिण्डदानविकल्पात्सांकल्पि-
कविधिनाप्येतद्द्वयम् सांकल्पिकेचसमन्त्रकावाहनार्घ्याग्नौकरणपिण्डदान-
विकिराक्षय्यस्वधावाचनप्रश्नेत्येतत्सप्तकंवर्ज्यम् तत्रामुकश्राद्धमामेनहविषा
हिरण्येनवासांकल्पिकविधिनाकरिष्यइतिसंकल्पः शूद्रगृहेऽन्यदीयमपि
क्षीराद्यपिनभक्ष्यम् किमुततदीयमामादि तद्गृहेपक्त्वानभक्ष्यमिति त-
स्माच्छूद्राल्लब्धंद्विजगृहेपक्त्वाभक्ष्यम् इत्यामश्राद्धहेमश्राद्धविधिः

अथपक्वान्नद्रव्यकसांकल्पिकश्राद्धविधिः—तत्रयेषुसंक्रा-
न्तियुगमन्वादिषुवृद्ध्युत्तरकालिकदर्शादिषुवापिण्डदानंनिषिद्धंतत्रसर्व-
त्रसांकल्पिकविधिः यश्चपिण्डदानादिबहुविस्तृतंश्राद्धमनुष्ठातुमशक्तःसो-

पिसांकल्पिकंकुर्यात् तद्यथा अमुकंश्राद्धंसांकल्पिकविधिनान्नेनहविषाक-रिष्येइतिसंकल्प्यतृतीयक्षणदानान्तंपूर्ववत्कृत्वार्घ्यदानसमन्त्रकावाहनंच वर्जयेत् देवानावाहयामीतिपितॄनावाहयामीत्येवावाह्यगन्धादिपूजनादि-भस्समर्यादान्तेऽग्नौकरणंवर्जयित्वा परिवेषणादिसंपन्नवचनान्तेउत्तरापो-शनंविकिरपिण्डदानवर्जमक्षय्यवचनान्तंकृत्वास्वधांवाचयिष्येस्वधोच्य-तामितिवाक्यरहितंसर्वंपूर्ववत्समापयेत् इतिसांकल्पिकप्रयोगः

अथान्येऽप्यनुकल्पाः—तत्रद्विजाद्यभावेदर्भबटुविधानेनपिण्ड-दानमात्रमुक्तम् अथवाद्रव्यविप्रयोरभावेपक्वान्नस्यपैतृकसूक्तेनहोमःकार्यः यद्वाश्राद्धदिनेप्राप्तेभवेन्निरशनःपुमान् । किंचिद्दद्यादशक्तोवाउदकुम्भादि-कंद्विजे १ तृणानिवागवेदद्यात्पिण्डान्वाप्यथनिर्वपेत् । तिलदर्भैःपितॄन्वा-पितर्पयेत्स्नानपूर्वकम् २ अथवातृणभारंदहेत् धान्यंवातिलान्वास्वल्पां दक्षिणांवाद्विजायदद्यात् अथवासंकल्पादिसर्वश्राद्धप्रयोगंपठेत् सर्वा-भावेवनंगत्वोर्ध्वबाहुःस्वकक्षंदर्शयन्निदंपठेत् नमेऽस्तिवित्तंनधनंनचान्य-च्छ्राद्धोपयोगिस्वपितॄन्नतोऽस्मि । तृप्यन्तुभक्त्यापितरोमयैतौभुजौकृतौव-र्त्मनिमारुतस्य १ इतिप्रभासखण्डेऽन्येपिमन्त्राउक्ताः इत्यनुकल्पाः

अथश्राद्धभोजनेप्रायश्चित्तानि—दर्शश्राद्धेषट्प्राणायामाः म-हालयादिश्राद्धेषुत्रिवर्षोर्ध्वंप्रतिवार्षिकेषुचषट्प्राणायामाः गायत्र्यादशक्त-त्वोभिमन्त्रितस्यजलस्यपानंवा एवमन्येष्वप्यनुक्तप्रायश्चित्तश्राद्धेषूक्तजलपा-नमेव वृद्धिश्राद्धेप्राणायामत्रयम् जातकर्मादिचूडान्तसंस्काराङ्गवृद्धिश्राद्धे सान्तपनकृच्छ्रम् जातकर्माङ्गश्राद्धेचान्द्रायणंवा अन्यसंस्काराङ्गश्राद्धेउप-वासः सीमन्तसंस्कारेतत्संस्काराङ्गश्राद्धेचचान्द्रायणम् आपदिदशाहा-न्तर्नवसंज्ञकश्राद्धेषु एकादशाहेचश्राद्धभोजनेप्राजापत्यकृच्छ्रम् द्वादशा-हिकसपिण्डीश्राद्धेऊनमासेचपादोनकृच्छ्रः द्वितीयमासिकत्रैपक्षिकोनषा-ण्मासिकोनाब्दिकेष्वर्धकृच्छ्रः अन्यमासिकेषुप्रथमाब्दिकेवर्षान्तसपिण्ड-श्राद्धेचपादकृच्छ्रः उपवासोवा गुरवेद्रव्यंदातुंश्राद्धभोजनेसर्वत्रोक्तार्धम् जपशीलेतदर्धम् अनापद्यूनमासान्तेषुचान्द्रायणंप्राजापत्यंच द्विमासाद्यु-क्तचतुर्षुपादोनकृच्छ्रः त्रिमासादिषुपूर्वोक्तेष्वर्धकृच्छ्रः प्रथमाब्दिके पादोनकृच्छ्रः द्वितीयतृतीयाब्दिकेएकोपवासः क्षत्रियश्राद्धेएतद्द्विगुणम् वैश्यश्राद्धेत्रिगुणम् शूद्रश्राद्धेसर्वत्रचतुर्गुणम् चाण्डालविषजलसर्प-

श्चादिहतपतितक्लीबादिनवश्राद्धेचान्द्रायणम् एकादशाहान्तंपराकश्चान्द्रंच द्वादशाहादौपराकः द्विमासादिचतुर्ष्वतिकृच्छ्रः अन्यमासिकेषुकृच्छ्रः आब्दिकेपादः अभ्यासेसर्वत्रसर्वंद्विगुणम् आमहेमश्राद्धेसांकल्पिकेचतत्तदुक्तप्रायश्चित्तार्धम् यतिश्चब्रह्मचारीचपूर्वोक्तप्रायश्चित्तंकृत्वोपवासत्रयं प्राणायामशतंघृतप्राशनंचाधिकंचरेत् अनापदिद्विगुणंचरेत् दर्शादौगृहिवद्देव ब्रह्मचारिणश्चौलसंस्कारेभोजनेकृच्छ्रः सीमन्तेचान्द्रम् अन्येषूपवासः एकादशाहश्राद्धभोजनेचान्द्रंपुनःसंस्कारश्चेतिहेमाद्रिः

अथक्षयाहश्राद्धेविशेषः—तत्रयस्यपित्रादेर्मरणंयन्मासेयत्पक्षेयत्तिथौ तद्दिनंतस्यमृताहस्तत्रपित्रादित्रिदैवत्यंवार्षिकश्राद्धंपुरूरवार्द्रवदेवसहितंकार्यम् नचात्रसपत्नीकत्वंपित्रादीनाम् नाप्यत्रमातामहादित्रयम् अत्रतिथिद्वैधेनिर्णयोरात्रावपिकार्यत्वंग्रहणदिनेतत्प्राप्तौनिर्णयोमलमासादिनिर्णयोदर्शदिनेतत्प्राप्तौनिर्णयःशुद्धिश्राद्धनिर्णयश्चश्राद्धकालनिर्णयप्रसङ्गेनपूर्वोक्तोऽनुसंधेयः पारणेमरणेचैवतिथिस्तात्कालिकीमतेतिवचनात् मरणकालिकतिथेरपराह्णादिव्याप्त्याब्दिकश्राद्धनिर्णयोज्ञेयः पित्रोःप्रथमाब्दिकश्राद्धंविभक्तैर्भ्रातृभिःपृथक्कार्यम् अविभक्तत्वेज्येष्ठेनैव मातृमृताहे मात्रादित्रिदैवत्यंश्राद्धम् मातापित्रोर्मृताहैक्येपूर्वंपितुःश्राद्धंकृत्वास्नात्वा मातुःश्राद्धंकार्यम् एवमेकदिनेपित्रोर्मरणेनमातुर्भर्त्रासहदाहकरणेऽपिज्ञेयम् सहगमनेत्वेकमेवपाकंकृत्वापितृमातृपार्वणद्वययुतंश्राद्धम् षट्पिण्डाअर्घ्याश्च विश्वेदेवास्तुनभिन्नाः सहगमनेसुवासिनीमरणेचविप्रपङ्क्तौसुवासिनीमधिकांभोजयेत् सुवासिन्यैकुङ्कुमादिद्रव्यलंकारान्दद्यात् सर्वत्रस्त्रीणांश्राद्धेवस्त्रयज्ञोपवीतगन्धादिकमेवविप्रेभ्योदेयंनकुङ्कुमादि एवंसापत्नमातुर्मातामहतत्पत्न्योर्मातुलस्यपितृव्यतत्पत्न्योर्भ्रातुःश्वश्रूश्वशुरयोर्गुरोःपितृष्वसुर्मातृष्वसुर्भार्यायाभर्तुर्भगिन्यादेश्चैतेषामपुत्रत्वेपार्वणविधिनैवप्रतिवार्षिकंश्राद्धंकार्यम् केचित्पितृमातृमातामहमातामहीव्यतिरिक्तानांसर्वेषामेकोद्दिष्टविधानेनैवेत्याहुः अत्रदेशाचारानुसारेणव्यवस्था पित्रादिवार्षिकदिनेपितृव्यादिवार्षिकप्राप्तौस्वयंपित्रादिश्राद्धंकार्यं पितृव्यादिश्राद्धंतु पुत्र-

---

१ **निर्णयसिंधौ**–पितृव्यभ्रातृमातॄणां ज्येष्ठानां पार्वणं भवेत् । एकोद्दिष्टं कनिष्ठानां दंपत्योः पार्वणं मिथः ॥ अपुत्रस्य पितृव्यस्य भ्रातुश्चैवाग्रजन्मनः । पितामहस्य तत्पत्न्याः श्राद्धं पार्वणवद्भवेत् इदित्यादि ॥

शिष्यादिद्वाराकार्यंदिनान्तरेवास्वयंकार्यम् संन्यासिनोऽप्याब्दिकादिपुत्रः कुर्यात्सपार्वणम् । प्रथमेवर्षेवर्षान्तसपिण्डनपक्षेमृताहात्पूर्वदिनेसपिण्डनमब्दपूर्तिश्राद्धंचकृत्वापरेद्युर्वार्षिकंकार्यम्

अथक्षयाहाज्ञानेनिर्णयः—यस्यमृतस्यदेशान्तरमरणादिनामासोज्ञायतेतिथिर्नज्ञायतेतस्यतन्मासेदर्शेशुक्लैकादश्यांकृष्णैकादश्यांवाप्रतिवार्षिकश्राद्धम् मृततिथिर्ज्ञातामासोनज्ञातस्तदामार्गशीर्षेमाघेवाभाद्रेवाऽऽषाढेवातत्तिथौवार्षिकम् तिथिमासयोरज्ञानेयद्दिनेदेशान्तरंप्रस्थितस्तन्मासदिवसौग्राह्यौ प्रस्थानदिनादेरज्ञानेमृतवार्ताश्रवणतिथिमासौ प्रस्थानवार्ताश्रवणयोर्मासज्ञानेतिथेरज्ञानेतन्मासेदर्शादौ प्रस्थानादिमासविस्मरणेतिथिस्मरणेमार्गशीर्षादिषूक्तचतुर्षुतत्तिथौवार्षिकम् मरणतच्छ्रवणप्रस्थानानांदिनमासयोरज्ञानेमाघस्यमार्गस्यवादर्शेश्राद्धम् द्वादशादिवर्षप्रतीक्षोत्तरंप्रतिकृतिदाहेदाहदिनेवार्षिकादि

अथश्राद्धविघ्नेनिर्णयः—निमन्त्रणोत्तरंविप्रस्यसूतकेमृतकेवा प्राप्ते आशौचंन निमन्त्रणंचद्वितीयक्षणरूपंसमन्त्रकंग्राह्यंनलौकिकमितिभाति कर्तुस्तुपाकपरिक्रियोत्तरमाशौचाभावः पाकपरिक्रियाचसमन्त्रकंपाकप्रोक्षणमित्याहुः कर्तुर्गृहेभोजनारम्भोत्तरंजननेमरणेवाभोजनशेषंत्यक्त्वापरकीयजलेनाचामेत् ममतुप्रतिभातिसर्वस्याप्याशौचापवादस्यानन्यगतिविषयत्वात्संकटाभावेपाकपरिक्रियोत्तरमपिकर्तुराशौचेतदन्तेश्राद्धम् भोक्तृस्तुभोजनारम्भात्प्रागाशौचज्ञानेऽन्योनिमन्त्रणीयः भोजनारम्भोत्तरमाशौचे तुकर्त्रातथैवश्राद्धंसमापनीयम् भोक्त्रातुभोजनान्तेआशौचप्रकरणेवक्ष्यमाणंप्रायश्चित्तंकार्यम् संकटेतुपूर्वोक्तमितियुक्तंचेद्ग्राह्यम् अथसिन्धौपाकोत्तरमाशौचाभाववचनस्यकर्तृमात्रपरत्वाद्भोक्तुःप्रायश्चित्तमाशौचंचोक्तम् तद्यथा ब्राह्मणस्याशौचेश्राद्धेसकृत्कामतोऽन्नभोजनेसान्तपनकृच्छ्रम् अभ्यासेमासंकृच्छ्रंचरेत् अज्ञानाद्विप्रादीनांज्ञाताशौचानामन्नभक्षणेएकाहंत्र्यहंपञ्चाहंसप्ताहंक्रमेणाभोजनमन्तेपञ्चगव्याशनंच अभ्यासेद्विगुणम् आशौचंतुब्राह्मणादीनामाशौचेयःसकृदेवान्नमश्नातितस्यतावदाशौचंयावत्तेषामाशौचंतदन्तेप्रायश्चित्तंकुर्यादितिविष्णूक्तंज्ञेयम् श्राद्धकालेऽन्यकाले चैतत्सममेवेतिज्ञेयम् दातृभोक्तृभ्यामुभाभ्यामाशौचंनज्ञातंचेन्नदोषः

1 भोजनकाले सूतकप्राप्तौ तदन्नभोजने वक्ष्यमाणमित्यर्थः ॥

श्राद्धदिनातिक्रमे—आशौचमध्येश्राद्धदिनपातेआशौचान्तेएकादशाहेकार्यम् एकादशाहोमलमासेचेन्मलेऽपिकार्यम् तत्र[१]ातिक्रमेशुद्धमासे एतन्मासिकेप्रतिवार्षिकेचज्ञेयम् दर्शादीनांतुपञ्चमहायज्ञादिवल्लोपएवनाशौचान्तेकर्तव्यत्वंनापिप्रायश्चित्तम् आशौचंविनादर्शादीनांलोपेऽप्युपवासादिरूपंप्रायश्चित्तमेवनकालान्तरेऽनुष्ठानम् एकादशाहेऽसंभवेऽमावास्यायां शुक्लकृष्णैकादश्योर्वार्षिकम् मासिकंचोदकुम्भंचयद्यदन्तरितंभवेत् । तत्तदुत्तरसातंत्र्यादनुष्ठेयंप्रचक्षते १ केचिदाब्दिकमप्यन्तरितंदर्शादिकालासंभवेऽग्रिममासेतत्तिथौकार्यमित्याहुः आशौचेतरव्याध्यादिविघ्नेविस्मृतौचैवमेव केचिद्व्याध्यादिविघ्नेपुत्रादिनातद्दिनेएवान्नेनाब्दिकमाहुः **अथभार्यारजोदोषे**—तत्रदर्शयुगादिमन्वाद्यष्टकान्वष्टकादिश्राद्धानिपाककर्त्रन्तरसत्त्वेऽन्नेनतद्दिनेकार्याण्यन्यथाऽऽमादिद्रव्येण कालादर्शोदर्शश्राद्धंपञ्चमेऽहनीतिपक्षान्तरमाह सकृन्महालयस्तुदर्शेभार्यारजसिमुख्यकालातिक्रमभियातत्रैवकार्यः एवमाश्विनशुक्लपञ्चम्यन्तकालेऽप्यूह्यम् अष्टम्यादौसकृन्महालयोभार्यारजोदोषेनकार्यः कालान्तरसत्त्वादित्यादिमहालयप्रकरणोक्तमनुसंधेयम् प्रत्याब्दिकंमासिकंचरजोदोषेऽपि तद्दिनएवकार्यमित्येकः पक्षः पञ्चमेऽहनिकार्यमित्यपरः पक्षद्वयेऽपिग्रन्थसंमतिः शिष्टाचारसंमतिश्च भार्यान्तरसत्त्वेतद्दिनएवेतिसर्वसंमतम् तद्दिनेकरणपक्षे श्राद्धकालेरजस्वलादर्शनादिकंवर्ज्यम् तेनतादृशगृहासंभवेयोग्यपाककर्त्रसंभवेचपञ्चमेऽहनीति पक्षःश्रेयान् अपुत्रास्त्रीरजोदोषेभर्तुराब्दिकंपञ्चमेऽहनिकुर्यान्नत्वन्यद्वारातद्दिने **अथपतिमुद्दिश्याग्निप्रवेशे**—तत्रसहगमनमेवविप्राणाम् क्षत्रियादेस्तुसहगमनमनुगमनंच एकचित्यारोहेणदंपत्योःसहैवमन्त्रवद्दाहः सहगमनम् भर्तुःसमन्त्रकदाहोत्तरंपृथक्चितावग्निप्रवेशोऽनुगमनम् तत्रोभयत्रापितिथ्यैक्येएकदिनेएवतन्त्रेणपाकादिकृत्वादर्शवत्षट्पिण्डषड्र्घ्यविप्रभेदयुतंपितृपार्वणमातृपार्वणविशिष्टंश्राद्धंकार्यम् विश्वेदेवास्तुनभिन्नाभिन्नावा तिथिभेदेऽपिश्राद्धदिनैक्येएवमेव तिथिभेदाच्छ्राद्धदिनभेदे तुवार्षिकादिपृथगेवकार्यम् केचित्तुसहगमनेतिथिभेदेऽपिभर्तुःक्षयाहश्राद्धदिनेएवपत्न्याःश्राद्धंनतुदिनान्तरइत्याहुस्तदल्पकालव्यवधानेयोज्यंनतुद्वित्र्यादितिथिव्यवधाने

१ एकादशाहातिक्रमे मले न कार्यमित्यर्थः ॥ २ स्वसपिंडस्य पाककर्तुरसंभवे चेति पाठान्तरम् ॥

अथश्राद्धसंपातेनिर्णयः—तत्रपित्रोर्मृताहैक्येपूर्वंपितुःश्राद्धं ततःपाकभेदेनमातुरित्युक्तम् गृहदाहादिनासपिण्डानांयुगपन्मरणेसंबन्धसामीप्यक्रमेणश्राद्धानिपाकभेदेनपृथक्कुर्यात् पृथक्पाकेनभिन्नश्राद्धाशक्तौ तन्त्रेणश्रपणंकृत्वाश्राद्धंकुर्यात्पृथक्पृथक् । क्रमेणैकदिनेमरणेमरणक्रमेण तत्रैकदिनेएकस्त्रयाणांश्राद्धानिनकुर्यात् वार्षिकश्राद्धत्रयप्राप्तौश्राद्धद्वयंस्वयं कुर्यात् तृतीयादिभ्रात्रादिनाकारयेद्दिनान्तरेवाकुर्यात् पित्रोःसपिण्डस्य चसंपातेतूक्तम् श्राद्धंकृत्वातुतस्यैवपुनःश्राद्धंनतद्दिने । नैमित्तिकंतुकर्तव्यं निमित्तोत्पत्त्यनुक्रमात् १ तथाषण्णवतिश्राद्धेषुसमानदेवताकत्वेतन्त्रेण श्राद्धानि अधिकदेवताकत्वेपृथक्श्राद्धानि वार्षिकमासिकोदकुम्भश्राद्धेषु नित्यश्राद्धंदर्शादिश्राद्धंचदेवतानांभेदात्पृथक्कार्यम् महालयेतीर्थश्राद्धेदर्शादिषण्णवतिषुचनित्यश्राद्धस्यप्रसङ्गसिद्धिः मासिकेनोदकुम्भश्राद्धस्यप्रसङ्गसिद्धिः तत्रप्रसङ्गसिद्धिस्थलेदर्शादिकंप्रसङ्गिश्राद्धमेवसंकल्पपूर्वंसाङ्गमनुष्ठेयम् प्रसङ्गसिद्धंतुनित्यादिकंनसंकल्पादावुच्चार्यमितिलोपापरपर्याय एवप्रसङ्गसिद्धिपदेनोच्यते तन्त्रसिद्धौतुप्रकारद्वयंभाति दर्शव्यतीपातश्राद्धयोस्तन्त्रानुष्ठानेषट्पुरुषानुद्दिश्यदर्शश्राद्धंव्यतीपातश्राद्धंचतन्त्रेणकरिष्ये इतिसंकल्प्यदर्शपातश्राद्धयोःदेवार्थेक्षणःकरणीयइतिदैवेनिमन्त्र्यदर्शपातश्राद्धयोःपित्राद्यर्थेक्षणःकरणीयइतिवर्गद्वयार्थंविप्रद्वयादिकंनिमन्त्र्यैकमेवश्राद्धंकार्यमित्येकःप्रकारः अथवापूर्ववत्संकल्प्यदैवेतन्त्रेणैकमेवाविप्रंनिमन्त्र्य षोडशमासिकतन्त्रवदर्शश्राद्धेक्षणःकरणीयइतिदर्शविप्रनिमन्त्रणानन्तरं व्यतीपातश्राद्धेक्षणइतिविप्रान्तरंनिमन्त्र्यविप्रचतुष्टयादियुतंपातश्राद्धेपिण्डाभावात्षडर्घ्यपिण्डयुतंश्राद्धमेकेनैवपाकेनकार्यमित्यपरःप्रकारः एवंत्रिचतुरादिश्राद्धानांतन्त्रेऊह्यम् अत्रपक्षद्वयेविचार्ययुक्ततरपक्षःसद्भिरनुष्ठेयः मयूखेतुसपिण्डकेनदर्शश्राद्धेनापिण्डकस्यव्यतीपातादिश्राद्धस्यैकदेवताकस्यप्रसङ्गसिद्धिरेवनतन्त्रसिद्धिस्तन्त्रोदाहरणंतुपातसंक्रान्त्यादिरित्युक्तम् यत्त्वष्टक्येनपितृमातृवार्षिकमासिकयोःप्रसङ्गसिद्धिरित्युक्तंतन्महालयेन वार्षिकसिद्ध्यापत्त्याबहुग्रन्थविरुद्धम् यत्रचदर्शवार्षिकश्राद्धादौदेवताभेदाच्छ्राद्धभेदस्तत्र निमित्तानियतिश्चात्रपूर्वानुष्ठानकारणमितिवाक्यात् पूर्वं वार्षिकंततोदर्शः यत्सर्वान्प्रत्येकरूप्येणैकदानप्राप्नोतितदनियतनिमित्तकं वार्षिकंमासिकंवापूर्वंकार्यमितिवाक्यार्थः वार्षिकमासिकादीनांसंपाते

पितृपूर्वकत्वंसंबन्धसामीप्यादिकंचानुपदमेवोक्तम् दर्शमहालययोःसंपाते पूर्वंमहालयस्ततोदर्शः दर्शवार्षिकमहालययोःप्राप्तौपूर्वंवार्षिकंततोमहाल-यस्ततोदर्शइतित्रयंपाकभेदेन विस्तरोमहालयप्रकरणे तथाकाम्यतन्त्रेणनि-त्यस्यतन्त्रंश्राद्धस्यसिद्ध्यति अथसंक्रान्त्ययनद्वयविषुवद्वययुगादिमन्वादि-भाद्रकृष्णत्रयोदशीश्रोत्रियागमनप्रयुक्तमघाभरणीमघायुतत्रयोदशीवैधृ-तिव्यतीपातोपरागपुत्रोत्पत्तिनिमित्तकालभ्ययोगनिमित्तकश्राद्धानिप्रोष्ठप-दीभिन्नसर्वपौर्णमासीश्राद्धानिचैतानिश्राद्धानिपिण्डरहितानिसांकल्पवि-धिनाकार्याणि एषुदर्शवत्षट्पुरुषोद्देशः तेनैषामेककालसंपातेतन्त्रेणसिद्धिः नित्यश्राद्धस्यप्रसङ्गसिद्धिः उपरागश्राद्धस्यभिन्नकालत्वेपृथगनुष्ठानम् उप-रागश्राद्धेनसंक्रान्तिदर्शादिश्राद्धानांप्रसङ्गसिद्धिरितिप्रथमपरिच्छेदेमता-न्तरमुक्तम् पुत्रोत्पत्तिनिमित्तकश्राद्धस्यनवदेवताकत्वात्पृथगनुष्ठानम् तच्च हेम्नैवकार्यंनत्वामेन नाप्यन्नेनेति इतिश्राद्धसंपातेनिर्णयः

अथतिलतर्पणम्—तच्चयच्छ्राद्धेयावन्तःपितरस्तर्पितास्तावत्पि-तृगणोद्देशेनतच्छ्राद्धाङ्गत्वेनतिलैस्तर्पणंकार्यम् तत्रकालनियमः पूर्वंतिलोद-कंदर्शेप्रत्यब्देतुपरेऽहनि । इत्यादि तदयंनिष्कर्षः दर्शश्राद्धेश्राद्धात्पूर्वंश्राद्धा-ङ्गतिलतर्पणम् तत्रविप्रनिमन्त्रणोत्तरंपाकारम्भोत्तरंवाब्रह्मयज्ञकरणेब्रह्म-यज्ञाङ्गनित्यतर्पणेनैवदर्शाङ्गतिलतर्पणस्यसिद्धिः ततःपूर्ववैश्वदेवोत्तरंवा ब्रह्मयज्ञकरणेश्राद्धीयषट्पुरुषोद्देशेनश्राद्धाङ्गतर्पणंकृत्वाश्राद्धारंभःकार्यः प्रत्याहिकंसर्वपितृतर्पणंतुब्रह्मयज्ञकालेकार्यम् एवंयुगादिमन्वादिसंक्रान्ति-पौर्णमासीवैधृतिव्यतीपातश्राद्धेषुदर्शवत्पूर्वमेव तीर्थश्राद्धेसर्वपित्रुद्देशेन पूर्वम् वार्षिकश्राद्धेपरेद्युरेवश्राद्धीयदेवतात्रयोद्देशेन वार्षिकश्राद्धदिनेनि-त्यतर्पणंतिलैर्नकार्यम् सकृन्महालयेसर्वपित्रुद्देशेनपरेद्युरेव अन्येषुमहाल-यपक्षेष्वष्टकान्वष्टकापूर्वेद्युःश्राद्धेषुमाध्यावर्षार्धोदयगजच्छायाषष्ठीभरणी-मघाश्राद्धेषुहिरण्यश्राद्धेचानुव्रज्यतर्पणंश्राद्धीयदेवतोद्देशेन श्राद्धसंपातेतु यदितत्प्रसङ्गसिद्धिस्तदातदीयमेवतर्पणम् तन्त्रत्वेतुपूर्वतर्पणवतां पश्चात्तर्प-णवतांचश्राद्धानांसमसंख्यत्वेआदावन्तेवातर्पणम् विषमसंख्यत्वेबह्वनुरो-धेन संक्रान्तिषुग्रहणेपित्रोःश्राद्धेदर्शेव्यतीपातेपितृव्यादिश्राद्धेमहालयेच निषिद्धेऽपिदिनेश्राद्धाङ्गतिलतर्पणंकार्यमितिकेचित् अन्येतुसर्वत्रश्राद्धाङ्गत-र्पणेकोऽपितिथ्यादिनिषेधोनेत्याहुः **अथश्राद्धाङ्गतर्पणनिषेधः**—वृ-

द्धिश्राद्धेसपिण्ड्यांचप्रेतश्राद्धेऽनुमासिके। संवत्सरविमोकेचनकुर्यात्तिलतर्पणम् १ **तत्रतर्पणप्रकारः**—परेऽहनितर्पणेस्नात्वातर्पणंकृत्वानित्यस्नानंप्रातःसंध्यांचकुर्यात् यद्वानित्यस्नानप्रातःसंध्योत्तरंश्राद्धाङ्गतर्पणंसंबन्धनामगोत्ररूपाणिद्वितीयान्तान्युच्चार्यस्वधानमस्तर्पयामीतिवह्रूचैर्दक्षिणहस्तेनान्यैरञ्जलिनात्रिस्त्रिस्तर्पयेत् प्रत्यञ्जलिमन्त्रावृत्तिः एवंनित्यतर्पणेऽपिज्ञेयम् **अथब्रह्मयज्ञाङ्गेनित्यतर्पणेतिलयुक्ततर्पणनिषेधकालः**—रविभौमभृगुवारेषुप्रतिपत्षष्ठ्येकादशीसप्तमीत्रयोदशीषुभरणीकृत्तिकामघासुनिशिसंध्यासुगृहेजन्मनक्षत्रेशुभकार्यदिनेऽन्यदीयेशोभनयुतगृहेमन्वादिषुयुगादिषुगजच्छायायामयनद्वयेचतिलतर्पणंमृदास्नानंपिण्डदानंचनकार्यम् केचिदयनद्वयेयुगादिमन्वादिषुतिलतर्पणंनदोषायेत्याहुः विवाहव्रतचूडासुवर्षमर्धंतदर्धकमन्यत्रसंस्कारेमासंमासार्धंवातिलतर्पणादिकंमहालयगयाक्षयाहश्राद्धंविनानकार्यमित्युक्तम् अत्रनिषिद्धदिनेतिलालाभेवाहेमरौप्ययुतहस्तेनदर्भयुतहस्तेनवानित्यतर्पणंकार्यम् **अथतिथ्यादिनिषेधापवादः**—तीर्थेतिथिविशेषेचगयायांप्रेतपक्षके । निषिद्धेऽपिदिनेकुर्यात्तर्पणंतिलमिश्रितम् १ इति तिथिविशेषोऽष्टकादिरितिमयूखे अत्रकातीयानांकेषांचिद्वार्षिकादौपरेऽहनिभरण्यादौविसर्जनान्तेच श्राद्धाङ्गतर्पणाचारोनदृश्यतेतत्रमूलंमृग्यम् क्षयाहश्राद्धदिनेनित्यतर्पणेतिलग्रहणंतुबहुग्रन्थविरुद्धम्

अथनान्दीश्राद्धेयद्वक्तव्यंतत्पूर्वार्धेप्रपञ्चितम् एतच्चोपनयनादिमहाकर्मसुपूर्वेद्युःकार्यं जातकर्माद्यल्पकर्मसुतदहरेव तत्रदेशकालौसंकीर्त्यसत्यवसुसंज्ञकाविश्वेदेवानान्दीमुखाः मातृपितामहीप्रपितामह्योनान्दीमुख्यः पितृपितामहप्रपितामहानान्दीमु० मातामहमातुः० पत्नीसहितानान्दी० एतानुद्दिश्यपार्वणविधानेनसपिण्डंनान्दीश्राद्धंकरिष्येइतिसंकल्पः अर्घ्यकालेनवैवपात्राण्यासाद्यतेषुद्वौद्वौकुशौनिधाययवोसिसोमदैवत्यइति पूर्वोक्तोहेनयवानोप्योशन्तस्त्वेतिद्वयोर्द्वयोरावाह्यामुकविश्वेदेवाःप्रीयन्ताम् नान्दीमुखामातरःप्रीयन्तांनान्दीमुखाःपितामह्यःप्रीयन्तामित्यादिनायथालिङ्गंपात्राणिपुरतोन्यसेत् नान्दीमुखामातरइदंवोऽर्घ्यमित्यादिनायथालिङ्गंद्वाभ्यामर्घ्यपात्रंविभज्यदेयम् द्विर्द्विर्गन्धदानम् चतुर्थ्यन्तानुद्दिश्य स्वाहाहव्यंनममेत्यादिदेववदन्नदानम् पिण्डदानकालेनान्दीमुखाभ्यो

मातृभ्यःस्वाहानान्दीमुखाभ्यःपितामहीभ्यःस्वाहेत्येवंप्रत्येकंद्वौद्वावित्यष्टादशपिण्डान्दद्यात् अत्रानुमन्त्रणंकृताकृतम् एवंसर्वंपित्र्यमपिसव्यादिना दैवधर्मेणैवकार्यमित्यादिसर्वंपूर्वार्धतोज्ञेयम् तत्रानुक्तोविशेषएवात्रोक्तः

अथविभक्ताविभक्तनिर्णयः— तत्रजीवत्पितृकनिर्णयेश्राद्धाधिकारिनिर्णयेचप्रायेणोक्तम् विशेषस्तूच्यते विभक्तधनानांभ्रात्रादीनां सर्वेधर्माःपृथगेव सपिण्ड्यन्तप्रेतकर्मषोडशमासिकानिचैकस्यैवेत्यादितु प्रागुक्तम् अविभक्तानांतुधननिरपेक्षाणिस्नानसंध्याब्रह्मयज्ञमन्त्रजपोपवासपारायणादीनिनित्यनैमित्तिककाम्यानिपृथगेव अग्निसाध्यंश्रौतस्मार्तनित्यकर्मापिपृथगेव पितृपाकोपजीवीस्याद्भ्रातृपाकोपजीविकः इतिपक्षान्तरंकात्यायनादिपरम् पञ्चमहायज्ञमध्येदेवभूतपितृमनुष्ययज्ञाज्ज्येष्ठस्यैव पाकभेदेआश्वलायनानांवैश्वदेवभेदोविकल्पेन ज्येष्ठेनकृतेवैश्वदेवेकनिष्ठस्यपाकसिद्धौतेनतूष्णींकिंचिदन्नमग्नौक्षिप्त्वाविप्रायदत्त्वाभोक्तव्यमितिकेचित् देवपूजातुपृथगेकत्रवा प्रतिवार्षिकदर्शसंक्रान्तिग्रहणादिश्राद्धानि ज्येष्ठस्यैव तीर्थश्राद्धाद्यपियुगपत्सर्वेषामविभक्तानांप्राप्तावेकस्यैव भेदेनप्राप्तौ भिन्नम् एवंगयाश्राद्धेऽपियोज्यम् काम्येदानहोमादौद्रव्यसाध्येभ्रात्राद्यनुमत्याधिकारः मघात्रयोदशीश्राद्धंपृथगेवेत्युक्तम्

अथतीर्थश्राद्धम्—तत्रगङ्गादितीर्थप्राप्तावर्ध्यावाहनद्विजाङ्गुष्ठनिवेशनतृप्तिप्रश्नविकिरविसर्जनदिग्बन्धवर्ज्यंसकृन्महालयवत्सर्वपितृगणोद्देशेनधूरिलोचनसंज्ञकविश्वेदेवसहितंतीर्थश्राद्धंकुर्यात् अग्नौकरणंकृताकृतम् करणपक्षेतीर्थजलसमीपेश्राद्धंचेत्तदाप्राकृतमन्त्रयुतंतीर्थजलेकार्यम् अन्यथाहस्तादौ पिण्डानांतीर्थेप्रक्षेपएवप्रतिपत्तिः अत्रतीर्थवासिनएवविप्राविगुणाअपिमुख्याः तदभावेऽन्ये अत्रश्राद्धीयेदेशेऽन्नादिद्रव्येचकाकश्वादिभिर्दृष्टेऽपिनदोषः तीर्थश्राद्धाङ्गतर्पणंदर्शवत्पूर्वंकार्यम् देशकालौसंकीर्त्यसर्वपितृगणमुच्चार्यएतेषाममुकतीर्थप्राप्तिनिमित्तकंतीर्थश्राद्धंसपिण्डं सदैवंसद्यःकरिष्येइतिसंकल्पः धूरिलोचनविश्वेदेवादिसर्वंसकृन्महालयवत् तीर्थयात्रायांसाग्नेःसपत्नीकस्यैवाधिकारः निरग्निकस्यत्वपत्नीकस्यापि स्त्रियाःस्नानदानतीर्थयात्रानामस्मरणादिकंपुत्राद्यनुमत्यैव सधवायायात्रादिकंपत्यासहैव

अथतीर्थयात्राविधिः—तीर्थयात्रांचिकीर्षुःप्राग्विधायोपोषणं

गृहे । पारणाहेघृतश्राद्धंवृद्धिधर्मयुतंचरेत् १ तथाचषड्दैवतंनवदैवतंवा द्वादशदैवतंवाबहुसर्पिर्युतेनान्नेनश्राद्धंकुर्यात् निवेदनकालेइदंघृतंसान्नंदत्तंदास्यमानंचेत्यादिवदेत् गणेशंविप्रान्साधूंश्चशक्त्यासंपूज्ययात्रासंकल्पं कृत्वाश्राद्धशेषेणपारणांकृत्वाव्रजेदितिकेचित् अन्येतुश्राद्धान्तेयात्रासंकल्पं कृत्वाश्राद्धशेषघृतमात्रमादायग्रामान्तरंक्रोशन्यूनंगत्वातत्रश्राद्धशेषघृतसहितान्नान्तरेणपारणामित्याहुः श्रीपरमेश्वरप्रीतिकामःपितृमुक्तिकामोवाऽमुकप्रायश्चित्तार्थंवामुकतीर्थयात्रांकरिष्येइतियात्रासंकल्पऊह्यः उपवासात्पूर्वं मुण्डनंकार्यमितिकेचित् अन्येतुप्रायश्चित्तार्थयात्रायामेवमुण्डनमित्याहुः एवंगयोद्देश्यकयात्रायामपिमुण्डनविकल्पः उद्यतस्तुगयांगन्तुंश्राद्धंकृत्वाघृताधिकम् । विधायकार्पटीवेषंग्रामंकृत्वाप्रदक्षिणम् १ ततःप्रतिदिनंगच्छेत्प्रतिग्रहविवर्जितः । यश्चान्यंकारयेच्छक्त्यातीर्थयात्रांनरेश्वरः २ स्वकीयद्रव्ययानाभ्यांतस्यपुण्यंचतुर्गुणम् । यात्रामध्येआशौचेरजोदोषेवाशुद्धिपर्यन्तंस्थित्वातदन्तेगच्छेत् विषममार्गेतुनदोषः संकल्पितयात्रामध्ये तीर्थान्तरप्राप्तौश्राद्धादिकंकार्यमेव वाणिज्याद्यर्थंगतेनापिमुण्डनोपवासादिकार्यम् कार्यान्तरप्रसंगेनतीर्थगमनेऽर्धफलम् वाणिज्यार्थगमनेपादफलम् मार्गेद्विर्भोजनादिकरणेछत्रोपानहसेवनेचपादोनम् यानमारुह्यगमनेऽर्धम् अनुषङ्गेणतीर्थप्राप्तौतीर्थस्नानात्स्नानजंफलंनतीर्थयात्राफलम् मार्गेऽन्तरा नदीप्राप्तौस्नानादिपरपारतः । अर्वागेवसरस्वत्याएषमार्गगतोविधिः १

तीर्थसामीप्यप्राप्तौविधिः—यानानितुपरित्यज्यभाव्यंपादचरैर्नरैः । भक्त्याचविलुठेत्तत्रकुर्याद्वेषंचकार्पटम् १ तीर्थप्राप्तिपूर्वदिनेतीर्थप्राप्तिदिनेवोपवासःकार्यः तीर्थेमुसलस्नानंकृत्वोदङ्मुखःप्राङ्मुखोवाकेशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानिवापयेत् ततःसमन्त्रकंस्नानम् तत्रप्रणवेन जलमालोड्यतीर्थमवगाह्य ॐनमोदेवदेवायशितिकण्ठायदण्डिने । रुद्रायचापहस्तायचक्रिणेवेधसेनमः १ सरस्वतीचसावित्रीवेदमातागरीयसी । सन्निधात्रीभवत्वत्रतीर्थेपापप्रणाशिनी २ इतिमन्त्रेणस्नायात् शेषःस्नानविधिर्नित्यवत् ततस्तर्पणादितीर्थश्राद्धम् श्राद्धोत्तरदिनेततो गमनंनश्राद्धदिने मुण्डनंचोपवासश्चसर्वतीर्थेष्वयंविधिः । वर्जयित्वाकुरुक्षेत्रंविशालंविरजंगयाम् १ सर्वतीर्थेष्वितिप्रसिद्धमहातीर्थेष्वित्यर्थः द-

१ इदं च श्राद्धं यात्रां कृत्वा गृहागतोऽपि कुर्यात् । तथा च **त्रिस्थलीसेतौ**—आगत्याभ्यर्च्य च पितॄन्यथोक्तफलभाग्भवेत् । तीर्थयात्रां कृत्वा गृहागतेन तत्पुनः श्राद्धं कार्यमित्यर्थ इति ॥

शमासोत्तरंपुनस्तीर्थप्राप्तौमुण्डनादितीर्थविधिः प्रयागेतुयोजनत्रयादाग-
तस्यदशमासादर्वागपि प्रयागेजीवत्पितृकगुर्विणीपतिकृतचूडबालानाम-
पिसभर्तृकस्त्रीणामपिप्रथमयात्रायांवपनम् केचित्सभर्तृकस्त्रीणांसर्वान्केशा-
न्तसमुद्धृत्यछेदयेदङ्गुलद्वयमित्याहुः तत्रवेणीदानविधिर्द्वितीयपरिच्छेदेउक्तः
यतिभिस्तुतीर्थेऽप्यृतुसंधिष्वेवकक्षोपस्थवर्जंवपनंकार्यम् तीर्थप्राप्तावविल-
म्बेनस्नानपितृतर्पणश्राद्धादिकुर्यात् नपर्वादिकालंविचारयेत् आकस्मिक-
महातीर्थप्राप्तौद्वित्रिदिनादिवासासंभवेभुक्तेनापिरात्रावपिसूतकिनापिग्रह-
णपर्वणीवस्नानंहिरण्यादिनातीर्थश्राद्धंचकार्यम् एवंमलमासेऽपियोज्यम्

अथपरार्थस्नानम्—मातरंपितरंजायांभ्रातरंसुहृदंगुरुम्। तीर्थेस्नाया-
द्यमुद्दिश्यसोऽष्टमांशंलभेन्नरः १ यद्वाप्रतिकृतिंदर्भमयींसत्तीर्थवारिषु।
मज्जयेद्यमुद्दिश्यसोऽष्टमांशंफलंलभेत् २ पक्वान्नेनतीर्थेश्राद्धेतेनैवपिण्डाः
हिरण्यादिनाकृतेपिण्डद्रव्याणि सक्तुसंयावपायसपिण्याकगुडान्यतमानि
पिण्डानांतीर्थेप्रक्षेपएव नान्याप्रतिपत्तिः एतच्चापुत्रयाविधवयाकार्यम्
सपुत्रयानकर्तव्यंभर्तुःश्राद्धंकदाचन इतिस्मृतेः अनुपनीतेनापिकार्यम् य-
तिनातुनकर्तव्यम् दण्डंप्रदर्शयेद्भिक्षुर्गयांगत्वानपिण्डदः । दण्डस्पर्शा-
द्विष्णुपदेपितृभिःसहमुच्यते १ एवंकूपवटादिष्वपिदण्डप्रदर्शनमेव ती-
र्थेवृत्तिदौर्बल्येनप्रतिग्रहेदशमांशदानेनशुद्धिः

[1]अथाशौचनिर्णयः।

श्रीविठ्ठलंरुक्मिणींचपितरौदीनवत्सलौ।
ध्यात्वेष्टसिद्धयेनत्वावक्ष्येऽथाशौचनिर्णयम् १

तत्रादौगर्भनाशजननाद्याशौचम्—आचतुर्थाद्भवेत्स्रावः
पातःपञ्चमषष्ठयोः। अतऊर्ध्वंप्रसूतिःस्यात्तत्राशौचंविविच्यते १ तत्रगर्भ-
स्रावेआद्यमासत्रयेमातुस्त्रिरात्रंचतुर्थमासेचतूरात्रमस्पृश्यत्वरूपमाशौचम्
पित्रादिसपिण्डानांस्रावमात्रेस्नानाच्छुद्धिः पञ्चमषष्ठमासयोर्गर्भपातेगर्भि-
ण्यामाससमसंख्यंक्रमेणपञ्चषड्दिनान्यस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचम् पित्रादि-
सपिण्डानांतुत्रिदिनंजननाशौचंमृताशौचंतुनास्ति इदंस्रावपाताशौचंसर्वव-
र्णसाधारणम् गर्भिण्याःसप्तममासप्रभृतिप्रसवेमातुःपित्रादिसपिण्डानांच

१ आशौचनिर्णयजिज्ञासुभिः शीघ्रबोधाय पङ्क्त्यादौ यत्प्रयुक्तमाशौचं तन्नामलेख-
नपूर्वक अत्यावश्यकाशौचनिर्णयो ग्रन्थान्ते लिखितो द्रष्टव्यः।

संपूर्णजननाशौचम् तच्चविप्रेदशाहम् क्षत्रियेद्वादशाहम् वैश्येपञ्चदशाहम् शूद्रेमासः सङ्करजातीनांशूद्रवत् विज्ञानेश्वरस्तुनैषामाशौचंकिंतुस्नानमात्रमित्याह सर्ववर्णेषुदशाहंवा जननाशौचेगर्भिण्यादशाहमस्पृश्यत्वम् कर्मानधिकारस्तुकन्योत्पत्तौमासंपुत्रोत्पत्तौविंशतिरात्रम् इदंस्वस्वाशौचोत्तरमिति विप्रस्त्रियाःक्रमेणचत्वारिंशत्रिंशद्दिनान्यनधिकारः पितुःसापत्नमातुश्च कन्यायाःपुत्रस्यवोत्पत्तौसचैलस्नानात्प्रागस्पृश्यत्वम् पित्रादिसपिण्डानांजननाशौचेकर्मानधिकारमात्रम् कर्मव्यतिरिक्तकालेस्पर्शेदोषोन जातकर्मणिदानेचनालच्छेदनात्पूर्वंपितुरधिकारः एवंपञ्चमषष्ठदशमदिनेषुदानेजन्मदादिपूजनेचाधिकारः तत्रविप्राणांप्रतिग्रहेऽपिदोषोन **सपिण्डसमानोदकसगोत्रनिर्णयः**—कूटस्थमारभ्यसप्तमपुरुषपर्यन्ताःसपिण्डाः ततः सप्तसमानोदकाः ततःसप्तैकविंशतिपर्यन्ताःसगोत्राः तत्रसपिण्डानांदशाहमित्युक्तम् सोदकानांत्रिरात्रम् सगोत्राणामेकरात्रमितिनागोजीभट्टीये अन्येतुसगोत्राणांनाशौचमित्याहुः अयंसपिण्डसोदकाद्याशौचविभागोजननेमरणेचसमानः मरणेत्वाशौचविच्छेदेऽपिस्नानमात्रंयावदेककुलत्वज्ञानं तावद्भवत्येवेतिविशेषः अत्रेदंबोध्यम् कूटस्थादारभ्यसंततिभेदेएकसंततौ कश्चिदष्टमोपरसंततौचकश्चित्सप्तमस्तयोश्चैकतःसापिण्ड्यानुवृत्तिःपरतो निवृत्तिरित्युक्तम् तत्राष्टमेननिवृत्तसापिण्ड्यकेनसप्तमादीनांपरसंततिस्थानांजननेमरणेत्रिदिनमाशौचंकार्यम् सप्तमेनत्वनुवृत्तसापिण्ड्यकेनाष्टमादीनांजननेमरणेवादशाहमेवकार्यम् एवंसोदकत्रिरात्रादौकन्याविषयकत्रिपुरुषसापिण्ड्येचोह्यम् तत्राष्टमस्यमृतपितृकत्वेजीवत्पितृकत्वेपिचत्रिदिनमेव त्र्यम्बकीयेभट्टोजीयेनागोजीयेचाशौचप्रकरणेऽन्यत्रचपित्रादिजीवनाजीवनकृतविशेषादर्शनादितिकेचित् अपरेतुनिर्णयसिन्धौसापिण्ड्यप्रकरणेआदशमाद्धर्मविच्छित्तिरित्यादिसुमन्तुवाक्यस्यशूलपाणिकृतव्याख्यानेएकपिण्डदानक्रियान्वयित्वरूपसापिण्ड्यलक्षणमनुसृत्यजीवत्पित्रादित्रिकस्यप्रपितामहात्परेत्रयःपिण्डभाजस्तदूर्ध्वंत्रयोनवपुरुषपर्यन्तालेपभाजः श्राद्धकर्ताचदशमइतिदशमादूर्ध्वंसापिण्ड्यनिवृत्तिः पितृपितामहजीवनेनवपुरुषपर्यन्तंपितृजीवनेऽष्टपुरुषपर्यन्तंसापिण्ड्यमितिप्रतिपादनादष्टमादेः पित्रादिजीवनदशायांदशाहमाशौचंपित्रादिमरणोत्तरमेवत्रिदि-

---

१. संकरजातीनां ॥

नमितिवदन्ति अत्रममद्वितीयपक्षएवयुक्तोभाति **पितृगृहेकन्याप्रसूतौ**—पित्रोस्तद्गृहवर्तिभ्रातृणांचैकाहः पितृगृहवर्तिपितृव्यादीनांसर्वेषांपितृसपिण्डानामेकाहइतिस्मृत्यर्थसारे एवंभ्रात्रादिगृहेभगिन्यादिप्रसवेऽपितेषामेकाहः माधवस्तुपितृगृहेकन्यायाःप्रसूतौपित्रोस्त्रिरात्रं तद्गृहवर्तिभ्रातृणामेकाहइत्याह कन्यायाःपतिगृहेप्रसवेपित्रादीनांनाशौचम् **मृतजातेशिशौ** सपिण्डानांसंपूर्णमेवजननाशौचम् मृताशौचंनास्ति जननोत्तरं नालच्छेदनात्पूर्वंशिशुमरणेपित्रादिसपिण्डानांत्रिदिनंजननाशौचं मातुस्तुदशाहमेव मृताशौचंतुनास्ति नालच्छेदनोत्तरंदशाहाभ्यन्तरेशिशुमरणेसपिण्डादीनांसंपूर्णमेवजननाशौचंमरणाशौचंतुनास्ति

अथमृताशौचम्—तत्रमृताशौचवतामस्पृश्यत्वंकर्मानधिकारश्च दशाहानन्तरंनामकरणात्प्राक्शिशुमरणेसपिण्डानांस्नानमात्रम् मातापित्रोस्तुपुत्रमृतौत्रिरात्रंकन्यामृतौचैकाहः सापत्नमातुःसर्वत्रपितृवत् नाम्नः पूर्वंखननमेवनित्यम् नामकरणानन्तरंचूडाकरणपर्यन्तंतदभावेवर्षत्रयपूर्तिपर्यन्तंदाहखननयोर्विकल्पः नामकरणोत्तरंदन्तोत्पत्तेःप्राक्पुत्रमरणे दाहेसपिण्डानामेकाहःखननेतुस्नानाच्छुद्धिः मातापित्रोरुभयत्रापित्रिरात्रम् कन्यामृतौतुत्रिपुरुषसपिण्डानामुभयत्रस्नानाच्छुद्धिः मातापित्रोःकन्यामृतौदन्तोत्पत्तिपर्यन्तमुभयत्रैकाहः अत्रनामकरणंद्वादशदिनोपलक्षणम् दन्तजननंसप्तममासोपलक्षणम् तेनद्वादशदिनमारभ्यषण्मासपर्यन्तमेकाहादिफलितम् सप्तममासप्रभृतिचूडाकरणपर्यन्तंतदभावेतृतीयवर्षपूर्तिपर्यन्तंदाहेखननेवासपिण्डानामेकाहः केचित्खननेएकाहोदाहेत्रिरात्रमित्याहुः मातापित्रोरुभयत्रत्रिरात्रम् एतत्पुत्रमृतौ कन्यामृतौतुवर्षत्रयपर्यन्तं सपिण्डानांस्नानाच्छुद्धिः मातापित्रोःसप्तममासप्रभृतिकन्यामृतौत्रिरात्रम् विज्ञानेश्वरस्त्वेकादशदिनमारभ्ययावदुपनयनंपुत्रमृतौकन्यामृतौतुयावद्विवाहंमातापित्रोस्त्रिरात्रमेवेत्याह प्रथमवर्षादौकृतचूडस्यपुत्रस्यमरणेपित्रादीनांसर्वेषांत्रिदिनंनियतंदाहश्चनियतः त्रिवर्षोर्ध्वंकृतचूडस्याकृतचूडस्यवा मरणेप्रागुपनयनात्पित्रादिसर्वसपिण्डानांत्रिदिनम् दाहोनियतः सोदकानां त्वनुपनीतमरणेऽनूढकन्यामरणेचनाशौचंकिंतुस्नानमात्रम् अनुपनीतभ्रातृमरणेभगिन्यानाशौचम् ऊनद्विवर्षस्यखननंमुख्यम् अनुगमनंवैकल्पिकम् पूर्णद्विवर्षस्यदाहोमुख्यः अनुगमनंनित्यम् अत्रदाहोदकदानादितूष्णी-

मेव कृतचूडायपूर्णत्रिवर्षायचभूमौपिण्डदानम् दन्तजननपर्यन्तंतत्तुल्यवयस्केभ्योद्वितीयदिनेतदुद्देशेनदुग्धदानम् त्रिवर्षान्तंचौलान्तंवापायसदानम् तदूर्ध्वमुपनयनपर्यन्तमाशौचान्तेसवयोभ्यस्तदुद्देशेनभोजनादिदानम् स्त्रीशूद्रयोस्तुकृतचूडयोरप्युदकदानादिवैकल्पिकम् शूद्रस्यत्रिवर्षपर्यन्तमेतदेवाशौचम् अस्योपनयनस्थानेविवाहः तथाचत्रिवर्षोर्ध्वंविवाहपर्यन्तं तदभावेषोडशवर्षपर्यन्तंवा शूद्रस्यमरणेत्रिदिनंतदूर्ध्वंजात्याशौचम् कन्यायावर्षत्रयानन्तरंवाग्दानात्प्राङ्मरणेत्रिपुरुषसपिण्डानामेकाहः मातापित्रोस्त्रिदिनम् दाहादितूष्णीम् वाग्दानोत्तरंविवाहात्प्राक्कन्यामरणेपितृसपिण्डानांभर्तृसपिण्डानांचत्रिदिनम् अत्रोभयकुलेऽपिसाप्तपुरुषंसापिण्ड्यम् दाहादितूष्णीमेव जननेऽनुपनीतमरणेचातिक्रान्ताशौचंनास्ति पितुरपत्यजननश्रवणेदेशान्तरेकालान्तरेस्नानंभवत्येव अनुपनीतमरणेऽतिक्रान्तेऽपि स्नानंभवत्येवेतिस्मृत्यर्थसारः अनुपनीतस्यानूढकन्यायाश्चमातापितृमरणे एवदशाहाशौचम् अन्यमरणेतुनकिमपि उपनयनोत्तरंमरणेसपिण्डानांदशाहम् सोदकानांत्रिरात्रम् सगोत्राणामेकाहंस्नानाच्छुद्धिर्वेत्यादिविशेषःप्रागुक्तोत्रानुसन्धेयः स्त्रीशूद्रयोर्विवाहोत्तरंमरणेदशाहः शूद्रस्यविवाहाभावे षोडशवर्षोत्तरमित्युक्तम् विवाहोर्ध्वंकन्यायाःपितृगृहेमरणेमातापित्रोः सापत्नमातुःसापत्नभ्रातुःसोदरभ्रातुश्चत्रिरात्रम् पितृव्यादीनांतद्गृहवर्तिनामेकाहः तद्गृहवर्तिनामपिसपिण्डानामेकाहइतिकेचित् ग्रामान्तरमृतौ पित्रोः पक्षिणीतिकेचित् ऊढायाःकन्यायाःपतिगृहेमरणेपित्रोःसापत्नमातुश्चत्रिरात्रम् भ्रातुःपक्षिणी पितृव्यादीनामेकाहइतिकेचित् मातापित्रोर्मरणे सापत्नमातुर्मृतौचोढकन्यायास्त्रिरात्रंदशाहान्तः[1] दशाहोर्ध्वंकालान्तरेवत्सरान्तरेऽपिपक्षिणी भ्रातुरुपनीतस्यविवाहितभगिन्याश्चपरस्परगृहमरणेपरस्परस्यत्रिरात्रम् गृहान्तरमृतौपरस्परस्यपक्षिणी ग्रामान्तरेत्वेकाहः अत्यन्तनिर्गुणत्वेएकग्रामेऽपिस्नानम् एवंसापत्नभ्रातृभगिन्योरपि भगिनीमृतौ भगिन्याअप्येवमेवेतिभाति ऊढकन्यायाःपितामहपितृव्यादिमरणेस्नानमेव मातुलमरणेभगिनीपुत्रस्यभगिनीकन्यायाश्चपक्षिणी उपकारकमातुलमरणेस्वगृहेमातुलमरणेचत्रिरात्रम् अनुपनीतमातुलमरणेग्रामान्तरेमातुलमरणेचैकरात्रम् एवंसापत्नमातुलमरणेऽपि मातुलानीमरणेभर्तृभगि-

---

१ नवमदशमदिनयोस्तु पुत्रवच्छेषेण शुद्धिर्युक्ता ॥

न्यपत्यस्यस्त्रीपुंसरूपस्यपक्षिणी सापत्नमातुलानीमरणेतुनाशौचम् उपनीत-भागिनेयमरणेमातुलस्यमातुलभगिन्याश्चत्रिरात्रम् एवंसापत्नभागिनेयेमृ-तेऽपि अनुपनीतभागिनेयमरणेमातुलस्यमातुलभगिन्याश्चपक्षिणी एवंसा-पत्नभागिनेयेमृतेऽपि अनुपनीतपदेनावशिष्टोपनयनमात्रः कृतचूडश्चूडाया अभावेत्रिवर्षोर्ध्ववयस्कोवाग्राह्यइतिभाति एवमग्रेऽप्यनुपनीतपदस्यार्थो बोध्यः भागिनेयीमरणेतुस्नानमात्रमितिभाति मातामहमरणेदुहित्रपत्यस्य पुत्ररूपस्यकन्यारूपस्यवात्रिरात्रम् ग्रामान्तरेपक्षिणी मातामह्यांमृता-यांदौहित्रस्यदौहित्र्याश्चपक्षिणी अत्रसर्वत्रपुरुषस्योपनीतस्यैवस्त्रियाश्चवि-वाहितायाएवमातापित्रतिरिक्ताशौचेऽधिकारइत्युक्तम् अत्रमातुलमातुला-नीमातामहादिमृतौस्त्र्यपत्यस्याशौचोक्तिस्त्र्यम्बकीयानुसारेणान्यत्रतुनैवंस्प-ष्टमुपलभ्यते उपनीतदौहित्रमरणेमातामहस्यमातामह्याश्चत्रिरात्रम् अ-नुपनीतेदौहित्रेमृतेमातामहस्यमातामह्याश्चपक्षिणी दौहित्रीमरणेतुनाशौ-चमितिभाति श्वश्रूश्वशुरयोर्मरणेजामातुःसन्निधौत्रिरात्रम् असन्निधौतु पक्षिणी उपकारकयोर्मरणेत्वसन्निधावपित्रिरात्रमेव ग्रामान्तरेएकरात्रम् भार्यामरणेननिवृत्तसंबन्धयोःश्वश्रूश्वशुरयोरनुपकारकयोर्मृतेतुपक्षिण्येका-होवेतिभाति जामातरिमृतेश्वश्रूश्वशुरयोरेकरात्रं स्नानाच्छुद्धिर्वा स्वगृहे जामातृमरणेत्रिरात्रम् उपनीतेशालकेमृतेभगिनीभर्तुरेकाहः अनुपनीतेतु शालकेस्नानम् ग्रामान्तरेमृतेऽपिस्नानम् भार्यामरणेननिवृत्तसंबन्धेशालके-स्नानमितिनागोजीभट्टीये शालकसुतमरणेस्नानम् कश्चिच्छालिकायांमृ-तायांशालकवदेकाहादिकमाह मातुःस्वसरिमृतायांस्वस्रपत्ययोःकन्यापुत्र-योःपक्षिणी एवंसापत्नमातुःस्वसृमरणेऽपि पितुःस्वसरिमृतायांभ्रात्रपत्ययोः कन्यापुत्रयोःपक्षिणी पितुःसापत्नस्वसृमरणेतुस्नानमात्रम् भ्रात्रपत्यमरणेतु पितृष्वसुःस्नानम् स्वगृहेपितृष्वसृमातृष्वसृमरणेत्र्यहम् उपनीतबन्धुत्रय-मरणेपक्षिणी अनुपनीतस्यगुणहीनस्यवाबन्धुत्रयस्यमरणेएकाहः स्वगृहे मरणेतुत्रिरात्रम् अत्रबन्धुत्रयपदेनात्मबन्धुत्रयंपितृबन्धुत्रयंमातृबन्धुत्रय-मितिनवबन्धवोग्राह्याः तेयथा आत्मपितृष्वसुःपुत्राआत्ममातृष्वसुः सुताः । आत्ममातुलपुत्राश्चविज्ञेयाआत्मबान्धवाः १ पितुःपितृष्वसुः पुत्राःपितुर्मातृष्वसुःसुताः । पितुर्मातुलपुत्राश्चविज्ञेयाःपितृबान्धवाः २ मातुःपितृष्वसुःपुत्रामातुर्मातृष्वसुःसुताः । मातुर्मातुलपुत्राश्चविज्ञेया

मातृबान्धवाः ३ इति पितृष्वस्रादिकन्यानांतुविवाहितानांमरणे तद्ब-न्धुवर्गस्त्वेकेनेतिवचनबलादेकाहोऽनूढानांतुमरणेस्नानमात्रमितिनिर्णय-सिन्ध्वाशयः नागोजीभट्टास्तुबन्धुत्रयवाक्येपुत्रपदंकन्योपलक्षकमित्याहुः तन्मतेपितृष्वस्रादिकन्यानामूढानांमरणेपक्षिणी अनूढानामेकाहइत्यादि पितृष्वस्रादिकन्याभिस्तुबन्धुत्रयमरणेस्नानमात्रंकार्यमितिसिन्ध्वाशयेन सिद्ध्यति भट्टमतेतुपुत्रपदवत्तद्वाक्यस्थात्मपदस्यापिकन्यापरत्वापत्त्याक-न्याभिरपिबन्धुत्रयाशौचंकार्यमित्यापतति तत्रचबहुशिष्टाचारविगानमि-तिसिन्ध्वाशयोयुक्तोभाति अत्रेदंतत्त्वम् देवदत्तीयबन्धुनवकमध्येआत्म-बन्धुत्रयेसंबन्धसाम्यात्परस्परमाशौचम् अवशिष्टबन्धुषट्केतुबन्धुषट्कम-रणेदेवदत्तस्यआशौचंदेवदत्तस्यमरणेतुबन्धुषट्कस्यनाशौचंसंबन्धाभावा-दितिसुधीभिरूह्यम् दत्तकस्यमरणेपूर्वापरपित्रोस्त्रिरात्रंसपिण्डानामेकाह-माशौचम् नीलकण्ठीयेदत्तकनिर्णयेतूपनीतदत्तकमरणाद्यौपालकपित्रादिस-पिण्डानांदशाहादिकमेवाशौचमित्युक्तम् दत्तकेनापिपूर्वापरपित्रोर्मृतौत्रि-रात्रंपूर्वापरसपिण्डानांमरणेएकाहः पित्रोरौर्ध्वदेहिककरणेतुकर्माङ्गंदशाह-मेव दत्तकस्यपुत्रपौत्रादेर्जननेमरणेवापूर्वापरसपिण्डानामेकाहः एवंपूर्वाप-रसपिण्डमरणादावपिदत्तकपुत्रपौत्रादेरेकाहः इदंसपिण्डसमानोदकभिन्ने दत्तीकृतेज्ञेयम् सगोत्रसपिण्डेसोदकेचदत्तीकृतेयथाक्रमंदशाहंत्रिरात्रंचय-थाप्राप्तंभवत्येव आचार्येमृतेत्रिरात्रम् ग्रामान्तरेमृतेपक्षिणी उपनीयवेदा-ध्यापकआचार्यः स्मार्तकर्मनिर्वाहकोऽप्याचार्यः आचार्यभार्यासुतयोर्मर-णेएकाहः मन्त्रोपदेशकगुरुमरणेत्रिरात्रं ग्रामान्तरेपक्षिणी शास्त्राध्यापको व्याकरणज्योतिःशास्त्राद्यङ्गाध्यापकश्चानूचानसंज्ञकस्तन्मरणेएकाहः सक-लवेदाध्यापकगुरुमरणेपक्षिणी वेदैकदेशाध्यापकउपाध्यायस्तन्मरणेएका-हः शिष्यस्योपनीयाध्यापितस्यमृतौत्रिरात्रम् निवृत्ताध्ययनस्यमृतौपक्षिणी परोपनीतस्यबहुकालमध्यापितस्यमरणेएकाहः सहाध्यायिमृतौपक्षिणी ऋ-त्विज्यनिवृत्तर्त्विक्कर्मणिमृतेत्रिरात्रम् ग्रामान्तरेपक्षिणी कर्मनिवृत्तौग्रामा-न्तरेएकाहः एकग्रामेपक्षिणी एवंयाज्यमरणेऽपिसार्थवेदाध्यायीश्रौतस्मा-र्तकर्मनिष्ठश्चश्रोत्रियस्तयोर्मरणेमैत्रीगृहानन्तर्यादिसंबन्धेत्रिरात्रम् एकतर-संबन्धेपक्षिणी संबन्धाभावेएकाहः सवर्णमित्रमरणेएकाहः यतिमरणे सर्वसपिण्डानांस्नानमात्रम् स्वगृहेउदासीनासपिण्डमरणेएकाहः स्वाधि-

ष्ठितस्वगृहेअसपिण्डमरणेत्र्यहम् आशौचप्रयोजकसंबन्धिनिस्वगृहेमृतेत्रि-
रात्रम् ग्रामाधिपदेशाधिपादेर्मृतौसज्योतिः दिवामरणेरात्रौस्नानाच्छुद्धिः
रात्रिमरणेदिवाशुद्धिरितिसज्योतिःपदार्थः **पक्षिणी**पदार्थस्तुदिवा-
मरणेसदिवसःसारात्रिर्द्वितीयदिवसेनक्षत्रदर्शनपर्यन्तमिति आगामि-
वर्तमानाहर्द्वययुतामध्यगतारात्रिः रात्रिमरणेसारात्रिस्तदुत्तरमहोरात्रि-
श्चेतिपक्षिणी केचित्तुरात्रिमरणेऽपिमरणदिनाद्द्वितीयदिनस्थनक्षत्रपर्यन्त-
मेवपक्षिणीपदार्थइत्याहुः एवमतिक्रान्तेविषयेदिवारात्रौवामरणज्ञानानु-
सारेणपक्षिणीव्यवस्थायोज्या आचार्यमातुलादीनांत्रिरात्राद्याशौचमन्य-
स्मिन्नन्त्यकर्मकर्तरिज्ञेयम् शिष्यादीनामन्त्यकर्मकर्तृत्वेतुदशाहाद्येव ग्राम-
मध्येयावच्छवस्तिष्ठतितावद्ग्रामस्याशौचम् नगरेतुनैवम् ग्रामनगरलक्ष-
णान्यन्यत्र गृहेगवादिपशुमृतौयावच्छवस्तिष्ठेत्तावदाशौचम् द्विजगृहेशुनो-
मृतौगृहस्यदशरात्रमाशौचम् शूद्रमरणेमासम् पतितमृतौमासद्वयम् म्ले-
च्छादिमृतौमासचतुष्टयम् दासानांगृहजातक्रीतऋणमोक्षितलब्धत्वादि-
प्रकाराणांस्वामिमरणेस्वजातीयाशौचम् युद्धेशस्त्रघातेनसद्योमृतेस्नानमात्रं
नाशौचमन्त्यकर्मापिदशाहादिकंसद्यएवकर्तव्यम् युद्धक्षतेनकालान्तरेमर-
णेएकाहः त्र्यहादूर्ध्वंयुद्धक्षतेनमरणेपराङ्मुखहतेयुद्धेकपटेनहतेचत्रिरात्रम्
युद्धक्षतेनसप्तरात्रादूर्ध्वंमृतौदशाहमित्याहुः शिष्टास्तुयुद्धेहतस्यसद्यःशौचा-
दिकंलोकविद्विष्टत्वान्नवदन्ति प्रयागादौकाम्यमरणेस्नानमात्रम् प्रायश्चि-
त्तार्थमग्न्यादिमरणेएकाहः महारोगपीडाक्षमाणांजलादिप्रवेशेत्रिरात्रम्
अत्रापिनशिष्टाचारसंमतिः एवंकारागृहेमृतस्यैकरात्रेऽपि

अथातिक्रान्ताशौचम्—तत्रजननाशौचेऽतिक्रान्ताशौचंनास्ति
पितुःस्नानमात्रंतत्रापिभवति मृताशौचेऽप्यनुपनीतमरणादिनिमित्तेषुत्रिरा-
त्रैकरात्रेषुमातुलादिपरगोत्रीयमरणनिमित्तकेषुपक्षिणीत्रिरात्रादिषुचाति-
क्रान्ताशौचंनास्ति तत्रोढकन्यायाःपित्रोर्मरणेत्रिरात्रेऽतिक्रान्तेऽपिदशा-
हान्तस्त्र्यहम् तदूर्ध्वंवत्सरान्तरेऽपिपक्षिणीत्युक्तम् एवंसोदकादिविषयत्रि-
रात्रादिष्वतिक्रान्ताशौचंन स्नानमात्रंत्वत्रापिकालान्तरेऽपिभवत्येव किंतु
दशाहादिमृताशौचविषयमेवातिक्रान्ताशौचंकर्तव्यम् तत्रदशाहाद्याशौचा-
नांत्रिरात्रादीनांचतत्तदाशौचमध्येज्ञानेऽवशिष्टदिनैःशुद्धिः पुत्रादेरपिशे-
षदिनैरेवशुद्धिः अन्त्यकर्मापिशेषदिनैरेवसमापनीयम् एवमस्थिपर्णशर-

संस्कारोऽपिशेषेणैव एवंसोदके[1]त्रिरात्रेऽपिशेषेणशुद्धिः त्रिरात्राद्युत्तरंतु दशाहन्यूनाशौचानांदशाहमध्येज्ञानेऽपिनातिक्रान्ताशौचंकिंतुस्नानमात्रम् मातापित्रोर्मरणेदूरदेशेपिवत्सरान्तरेपिश्रवणेपुत्रस्यश्रवणप्रभृतिदशाहादिपूर्णमेवाशौचम् दंपत्योःपरस्परंदेशान्तरेकालान्तरेऽपिपूर्णंदशाहमेव सपत्नीनांपरस्परंदेशकालविशेषानपेक्षंदशाहमेव सापत्नमातुर्मरणेपुत्रस्यदशाहोर्ध्वंदेशकालानपेक्षंत्रिरात्रम् औरसपुत्रमृतौमातापित्रोर्वत्सरान्तरेऽपित्रिरात्रम् दशाहोर्ध्वमेकदेशेसपिण्डमरणेज्ञातेमासत्रयपर्यन्तंत्रिरात्रम् षण्मासपर्यन्तंपक्षिणी नवमासपर्यन्तमेकरात्रम् ततोवर्षपर्यन्तंसज्योतिःस्नानमात्रंवा माधवमतेपक्षत्रयपर्यन्तंत्रिरात्रम् षण्मासपर्यन्तंपक्षिणी वर्षपर्यन्तमेकरात्रम् वर्षोर्ध्वंस्नानमात्रमिति अत्रापदनापद्विषयत्वेनव्यवस्था अथदेशान्तरेसपिण्डमरणेदशाहोर्ध्वंज्ञातेपक्षत्रयपर्यन्तंत्रिरात्रम् षण्मासपर्यन्तंपक्षिणी नवमासपर्यन्तमेकाहः वर्षपर्यन्तंसज्योतिरितिमाधवमतम् विज्ञानेश्वरस्तुदेशान्तरेसपिण्डमरणेदशाहोर्ध्वंज्ञातेस्नानमात्रमित्याह अत्र माधवमतमेवयुक्तम् अतिक्रान्ताशौचंवयोवस्थानिमित्तकाशौचंचसर्ववर्णसाधारणम् देशान्तरंतुविप्रस्यविंशतियोजनात्परम् क्षत्रियादेःक्रमेण चतुर्विंशत्रिंशत्षष्टियोजनैः केचिद्विप्रस्यत्रिंशद्योजनोत्तरंदेशान्तरमाहुः भाषाभेदसहितमहागिरिणाभाषाभेदसहितमहानद्यावाव्यवधानमपिदेशान्तरम् यत्तुकेचिद्भाषाभेदरहितमपिगिरिनदीव्यवधानंदेशान्तरमाहुः तद्योजनगतविंशत्यादिसंख्यायास्त्रिचतुरादिन्यूनत्वेऽपिदेशान्तरत्वसंपादकतयायोज्यमितिभाति अन्यथामहानदीपरपूर्वतीरवासिनामेकयोजनमध्येऽपिदेशान्तरत्वापत्तेः अत्रसगोत्रविषयाशौचान्येवभार्यापतिपुत्रादिभिः सर्वैरनुष्ठेयानि यानितुमातुलत्वभगिनीत्वादिप्रयुक्तानिभिन्नगोत्राशौचानि तेषुजायापतिपुत्रादिषुमध्येयत्संबन्धियत्तत्तेनैवानुष्ठेयंनसर्वैः रात्रौजननमरणेरात्रौमरणज्ञानेवारात्रिंत्रिभागांकृत्वा प्रथमभागद्वयेपूर्वदिनंतृतीयभागेउत्तरदिनमारभ्याशौचम् यद्वार्धरात्रात्प्राक्पूर्वदिनंपरतःपरदिनम् अत्रदेशाचारादिनाव्यवस्था **आहिताग्न्यनाहिताग्निनिर्णयः—**

आहिताग्नेर्मन्त्रवद्दाहदिनमारभ्यपुत्रादिभिराशौचंकार्यम् अत्राहिताग्निपदेनश्रौताग्नित्रयवान्ग्राह्यः तद्भिन्नोगृह्याग्निमानप्यनाहिताग्निपदेनग्राह्यः

---

[1] इदं मातुलादित्रिरात्रपक्षिण्यादीनामुपलक्षणम् ॥

आहिताग्नेर्विदेशमरणेमन्त्रवद्दाहात्पूर्वंपुत्रादीनामाशौचंसंध्यादिनित्यकर्मलोपश्चनास्ति मन्त्रवद्दाहमारभ्यतुपुत्रादिसपिण्डानांदुहितृदौहित्रादिभिन्नगोत्राणांचाशौचंभवत्येव नत्वतिक्रान्तनिमित्तकआशौचाभावस्तस्यह्रासो वा अतएवाहिताग्नेःपर्णशरदाहेऽपिदशाहमेवदेशान्तरेकालान्तरेऽपिसिद्ध्यति अनाहिताग्नेर्मरणदिनादारभ्यपुत्रादिभिराशौचंकार्यम् अनाहिताग्नेर्देशान्तरेमरणेअतिक्रान्ताशौचंमरणश्रवणानन्तरमेवपूर्वोक्तव्यवस्थया कार्यम् अनाहिताग्नेरस्थिदाहपर्णशरदाहयोस्तुपूर्वमगृहीताशौचयोर्भार्यापुत्रयोर्दशाहमेव गृहीताशौचयोस्तुसंस्कारकर्तृभिन्नयोर्दाहकालेत्रिरात्रम् सपत्न्योर्मिथश्चैवम् पत्नीसंस्कारेपत्युश्चैवम् एतद्भिन्नसपिण्डानांतुपूर्वमगृहीताशौचानामनाहिताग्निसंस्कारकालेत्रिरात्रम् गृहीताशौचानांतुसपिण्डानांदाहकालेस्नानमात्रम् इदंसपिण्डानांत्रिरात्रादिकंपुत्रादेर्दशाहादिकं चदशाहोर्ध्वंसंस्कारकरणेज्ञेयम् दशाहमध्येसंस्कारकरणेतुशेषदिनैरेवशुद्धिःकर्मसमाप्तिश्च आहिताग्नेरेवदशाहमध्येऽपिशरीरदाहेऽस्थिदाहेपर्णशरदाहेवाशेषेणनशुद्धिःसमन्त्रकदाहदिनस्यैवप्रथमदिनत्वादित्युक्तम् दशाहोर्ध्वंदेशान्तरमृतानाहिताग्निवार्ताश्रवणदिनात्कृतत्रिरात्राशौचानांसपिण्डानां चतुर्थादिदिनेषुसंस्कारारम्भेदाहकालेस्नानम् अगृहीताशौचानां त्रिदिनमेव भार्यापुत्रादेःश्रवणदिनादारभ्यदशाहम् द्वितीयादावहन्यारम्भेचतुर्थदिनेसपिण्डशुद्धिःभार्यादेर्दशाहमेवश्रवणदिनादित्यूह्यम् देशान्तरगतस्यद्वादशवर्षादिप्रतीक्षोत्तरंपर्णशरदाहेप्येवमेवपुत्रादेःसपिण्डानांच दशरात्रंत्रिरात्रादिकमूह्यम् प्रतीक्षाचयदारभ्यवार्तानश्रूयतेतदारभ्यपञ्चदशवर्षाणिमातापित्रोः अन्येषांपूर्ववयसिविंशतिः मध्यमेपञ्चदश उत्तरे वयसिद्वादश प्रतीक्षायुक्त्यादिभिर्मरणनिश्चयासंभवेकार्या

अथाशौचसंपातेनिर्णयः—दशाहमृताशौचेदशाहस्यततोन्यूनस्यवामृताशौचस्यसंपातेपूर्वप्रवृत्ताशौचसमाप्त्याशुद्धिः १ दशाहजननाशौचेदशाहंन्यूनंवाजननाशौचंपततिचेत्पूर्वप्रवृत्तसमाप्त्याशुद्धिः २ दशाहमृताशौचेजननाशौचंदशाहंत्र्यहंवासंपतेत्तदामृताशौचसमाप्त्याशुद्धिः ३ त्र्यहमृताशौचेत्र्यहंततोन्यूनंवामृताशौचंत्र्यहंजननाशौचंवासंपतेत्तदापूर्वप्रवृत्तान्तेशुद्धिः ४ त्रिदिनजननाशौचेत्रिदिननजननाशौचपातेपूर्वान्तेशुद्धिः ५ पक्षिणीमृताशौचेपक्षिण्येकाहान्यतरमृतकपातेपूर्वान्तेशुद्धिः जनना-

शौचेनसमेनाधिकेनवामृताशौचंनापैति पक्षिण्यादिरूपमृतकेनत्रिदिनंद-शाहंचजननाशौचंत्रिदिनमृताशौचेनदशाहंजाताशौचंचनापैतीतिबहवः कश्चित्तुन्यूनेनापिमृतकेनाधिकस्यापिजाताशौचस्यनिवृत्तिरित्याह त्रिदिन-मृताशौचेनदशाहंमृतकंननिवर्तते एवंपक्षिण्यात्रिदिनमेकाहेनपक्षिणीच नापैति त्रिदिनजाताशौचेनदशाहंजाताशौचंननिवर्तते अत्रेदंबोध्यम् सं-पातोनामाशौचिनामेकाशौचित्वज्ञानेपराशौचित्वज्ञानं तेनपूर्वाशौचम-ध्येउत्पन्नमपिपराशौचंपूर्वाशौचान्तेज्ञातंचेत्पूर्वेणननिवर्ततेसंपाताभावात् पूर्वत्वपरत्वेतूत्पत्तिकृतेनज्ञानकृते तेनपूर्वोत्पन्नस्यपरोत्पन्नज्ञानोत्तरंज्ञानेऽ-पिपूर्वोत्पन्नेनपरोत्पन्नंतन्मध्येज्ञातंनिवर्ततएव संपातएवज्ञानकृतोनतुपूर्व-त्वादिकमितिसिद्धान्तादिति दशाहान्त्यरात्रौयदिनिवृत्तियोग्य[1]दशाहसंपा-तस्तदादिनद्वयमधिकंकार्यम् दशमरात्रेश्चतुर्थयामेनिवृत्तियोग्यदशाहान्तर-संपातेदिनत्रयमधिकम् दशाहान्त्यरात्रौचतुर्थयामेवानिवृत्तियोग्यत्रिरात्रा-शौचपातेतुपूर्वेणशुद्धिर्नद्व्यहादिवृद्धिः एवंत्र्यहाद्याशौचानांनिवृत्तियोग्या-नांपरस्परंतृतीयरात्रौतृतीयरात्रिशेषेवासंपातेपूर्वेणशुद्धिर्नद्व्यहादिवृद्धिः वर्धितद्वित्रिदिनेदशाहान्तरपातेपूर्वेणद्विरात्रेणत्रिरात्रेणवाननिवृत्तिः वर्धि-तद्विरात्रेणपक्षिण्यानिवृत्तिः वर्धितत्रिरात्रेणान्यत्रिरात्रस्यनिवृत्तिः यदातु भागिनेयादिर्मातुलादेरन्त्यकर्मकरोतितदातन्निमित्तेदशाहाद्याशौचेसतिय-दिसपिण्डमरणनिमित्तंदशाहादिकंपततितदातस्यपूर्वेणशुद्धिर्नभवति कर्मा-ङ्गाशौचस्यास्पृश्यतामात्रप्रयोजकत्वेनसंध्यादिकर्मलोपाभावेनलघुत्वात् लघुनागुरोर्निवृत्त्यभावात् एवंत्रिरात्रपातेऽपिजननत्रिरात्रस्यनिवृत्तिर्मृतक-त्रिरात्रस्यनेत्यादिकमूह्यम् पुत्रस्यसपिण्डाशौचेनमातापित्रोराशौचंनापैति एवंभार्यायाभर्त्राशौचंनापैति केचित्पत्युर्भार्याशौचमपिनापैतीत्याहुः मात्रा-शौचमध्येपित्राशौचपातेपूर्वान्तेशुद्धिः स्मृत्यर्थसारादयस्तुपितुःसंपूर्णमेवा-शौचंकार्यमित्याहुः पित्राशौचेमातुर्मरणेपित्राशौचंसमाप्यपक्षिणीमधिकां कुर्यात् इयंपक्षिणीवृद्धिर्दशमरात्रेरर्वाक्मरणेतज्ज्ञानेवाभवति दशमरा-त्रौतद्रात्रिचतुर्थयामेवामातृमरणादौतुद्विरात्रत्रिरात्रावेवनपक्षिणी मातुर-नाहिताग्निभर्तुर्मरणाद्द्वितीयादिदिनेषुसहगमनेऽपिनाधिकापक्षिणी भर्त्रा-

---

१ योग्यपदं जननदशाहे मृतदशाहस्य सपिण्डदशाहाशौचे मातापित्रादिदशाहा-शौचस्य च वारणाय । एवमग्रेऽप्यूह्यम् ॥

शौचान्तेशुद्धिः नवश्राद्धपिण्डादिकंयुगपत्समापयेत् भर्त्राशौचोत्तरमन्वारोहणेत्रिरात्रम् एतत्रिरात्रंसपिण्डानामेव पुत्रस्यतुमात्राशौचंसंपूर्णमेवेति भाति सहगमनेसपिण्डानामपिपूर्णमेवाशौचंत्रिरात्रंत्वनुगमनपरमिति गौडाः इदमेवयुक्तम् इयंसंपातेपूर्वेणशुद्धिःसूतिकायाअग्निदस्यचनास्ति यदादेशान्तरमृतपितुर्वार्तांश्रुत्वापुत्रैर्दशाहमाशौचंकृतंसंस्कारस्त्वरध्यलाभादिहेत्वन्तरवशान्नकृतोदशाहोत्तरंचसंस्कारआरब्धस्तत्रसंस्कारकर्तुःपुत्रस्यकर्माङ्गंदशाहमाशौचम् तदाशौचमध्येसपिण्डमरणेपूर्वान्तेशुद्धिर्न मातुर्मरणेऽपिनाधिकापक्षिणी किंतुसपिण्डाशौचंमात्राशौचंचसंपूर्णमेवकार्यम् अतिक्रान्तकालाद्वर्तमानस्यबलवत्त्वात् एवंद्वादशवर्षादिप्रतीक्षोत्तरं पुत्रादिभिःक्रियमाणपित्रादिसंस्काराङ्गदशाहाशौचेऽन्यसपिण्डादिमरणेऽपीतिपूर्वशेषेणशुद्धेरपवादःसिन्धावुक्तः जननाशौचेमृताशौचेवामृतकसंपातेपिण्डदानाद्यन्त्यकर्मप्रतिबन्धोनास्ति मृताशौचेजाताशौचेवापुत्रजननेजातकर्मादिप्रतिबन्धोनास्तीत्येके पूर्वाशौचान्तेजातकर्मेत्यन्ये मातुर्याधिकापक्षिणीतन्मध्येपितुर्महैकोद्दिष्टश्राद्धंवृषोत्सर्गंशय्यादानादिकंचकुर्यात् अन्यसपिण्डाशौचेत्वेकादशाहकृत्यंनकार्यमितिबहवः कार्यमितिकश्चित्

अथशवस्पर्शानुगमनादिसंसर्गाशौचम्—संसर्गाशौचेनित्यकर्मानधिकारोनास्ति किंत्वस्पृश्यत्वमात्रम् तदपितदीयभार्यापुत्रादीनां नास्ति किंतुसंसर्गकर्तुरेव एवंतद्गृहवर्तितत्स्वामिकान्नादिद्रव्याणांनाग्राह्यत्वं तत्रसजातीयशवस्पर्शेसज्योतिराशौचम् हीनवर्णस्पर्शेऽधिकंकल्प्यम् **अथानुगमने**—सजातीयस्यविजातीयस्यशवस्यानुगमनेस्नात्वाग्निसंस्पर्शं घृतप्राशनंचकृत्वापुनःस्नात्वाप्राणायामंकुर्यात् विप्रस्यशूद्रानुगमनेत्रिरात्रं नद्यांस्नानंघृतप्राशनंप्राणायामशतंच नात्रनित्यकर्मलोपः **अथनिर्हरणे**—स्नेहेनसजातीयशवनिर्हरणेतदन्नाशनेतद्गृहवासेचदशाहः तद्गृहवासमात्रेऽन्नाशनमात्रेवात्रिरात्रम् अन्नाशनगृहवासयोरभावेएकाहः ग्रामान्तरस्थं शवंनिर्हृत्यग्रामान्तरवासेसज्योतिः मौल्यग्रहणेनसजातीयनिर्हरणेदशाहः विजातीयनिर्हारेशवजातीयम् भृतिग्रहणेनहीनजातीयनिर्हरणेशवजातीयद्विगुणम् सोदकशवनिर्हरणेऽपिदशाहः शवालंकारकरणेपादकृच्छ्रम् अज्ञानादुपवासः अशक्तौस्नानम् धर्मार्थमनाथद्विजशवनिर्हरणेदाहकरणेचाश्व-

---

१ समंत्रकदाहकर्तुः ॥

मेधादिपुण्यंस्नानमात्राच्छुद्धिः अग्निस्पर्शोघृताशनंचात्रापि धर्मार्थमपिशूद्र-शवनिर्हरणेद्विजस्यैकाहः धर्मार्थमनाथशवानुगमनादौनदोषः ब्रह्मचारिण-स्तुपितृमातृमातामहाचार्योपाध्यायभिन्नशवनिर्हरणादौव्रतलोपः पूर्वोक्तरी-त्याशौचंच ततस्तेनकृच्छ्रप्रायश्चित्तंपुनरुपनयनंचकार्यम् पित्रादेर्निर्हरणेऽ-पिब्रह्मचारिणाआशौचिनामन्नंनभक्ष्यम् तेषांस्पर्शोऽपिनकार्यः अत्रापिनि-त्यकर्मलोपोन **अथदाहादौ**—समोत्कृष्टवर्णप्रेतस्यस्नेहादिनादाहोदकदा-नादिसकलौर्ध्वदेहिककरणेतत्तज्जात्याशौचम् तदन्तेस्नेहलोभाद्यनुसारेण गुरुलघुप्राजापत्यादीनांत्रयम् स्नेहादिनासवर्णानांदाहमात्रकरणेतद्गृहवासे त्रिरात्रम् तदन्नभक्षणेदशरात्रम् तदुभयाभावेएकाहः हीनवर्णेनोत्तमवर्ण-स्यदाहमात्रकरणेशवजात्याशौचम् भृतिग्रहणेनसवर्णस्यदाहमात्रकरणेऽपि दशाहाद्येव मौल्येनोत्तमवर्णदाहेद्विगुणम् उत्तमेनाधमवर्णदाहनिर्हरण-करणेतज्जात्याशौचंतदन्तेक्रमेणद्विगुणंत्रिगुणंचतुर्गुणंप्रायश्चित्तम् मौल्येन हीनवर्णदाहादौतुप्रायश्चित्तमाशौचंचोक्तापेक्षयाद्विगुणम् धर्मार्थंसमोत्कृष्ट-वर्णप्रेतस्यदाहादिसकलौर्ध्वदेहिककरणेऽपिनाशौचंनित्यपिण्डदानाद्यनन्तरं स्नानमात्राच्छुद्धिः द्विजेनशूद्रस्यधर्मेणापिदाहादिनकार्यम् अथब्रह्मचारि-णापितृमातृमातामहादीनामन्याधिकार्यभावेदाहाद्यन्त्यकर्मकार्यम् तदाक-र्माङ्गंदशाहमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचंचकार्यम् तदापितेषामाशौचिनामन्नं ब्रह्मचारिणानभोक्तव्यम् आशौचिस्पृष्टतयावासश्चनकार्यः तदुभयकरणे प्रायश्चित्तंपुनरुपनयनंच ब्रह्मचारिणापूर्वोक्तपित्रादिभिन्नानांदाहाद्यन्त्यक-र्मकरणेकृच्छ्रत्रयप्रायश्चित्तंपुनरुपनयनंचाशौचान्तेकार्यम् पित्रादेर्दाहमात्र-करणेएकाहमाशौचंकार्यम् अत्रसर्वत्रब्रह्मचारिणःसंध्याग्निकार्यादिकर्मलो-पोन ब्रह्मचारिभिन्नस्यापिदाहादिनिमित्तकसंसर्गाशौचेब्रह्मयज्ञादिनित्यक-र्मलोपोनेत्युक्तम् तत्रदेवपूजावैश्वदेवादिकमन्येनकारणीयम् स्वयंकर्तुंयो-ग्यंतुस्वेनैवकार्यम् ब्रह्मचारिणःपित्राद्यन्त्यकर्माकरणेतुपित्रादिमरणेआशौ-चंन समावर्तनोत्तरंपूर्वमृतानांपित्रादिसपिण्डानांत्रिरात्रमाशौचंकार्यम् **अथरोदने**आशौचादि विप्रादिभिःसवर्णमरणविषयेऽस्थिसंचयनात्पूर्वं रोदनेस्नानम् तदुत्तरमाचमनम् विप्रस्यशूद्रविषयेऽस्थिसंचयनात्प्राक्त्रिरा-त्रम् तदुत्तरमेकरात्रम् शूद्रस्यविषयेतद्गृहवासादिसंबन्धेऽस्थिसंचयनात्प्रा-गेकरात्रम् तदूर्ध्वंस्नानम् सपिण्डानांत्वनुगमनरोदनादौनदोषः नात्रापि

कर्मलोपः अत्रसर्वत्रयस्ययावानाशौचकालस्तंनिर्वाह्यस्नात्वैवसविशुद्ध्य-तिनतुस्नानंविनातावत्कालमात्रातिक्रमेणशुद्धिः अन्त्यकर्मकर्त्तुरस्थिसंचय-नात्प्राक्कृत्स्नीसङ्गेचान्द्रायणंप्रायश्चित्तम् ऊर्ध्वंप्राजापत्यत्रयम् अन्येषांमृता-शौचिनांसंचयनात्प्राक्संगमेत्रिरात्रमुपवासः ऊर्ध्वमेकरात्रम् **अथाशौ-च्यन्नभक्षणे** असगोत्रोऽनापदिबुद्धिपूर्वंसकृदप्याशौचिस्वामिकंपक्व-मन्नंयस्मिन्दिनेभुङ्क्तेतदारभ्यतेनयावत्तेषामाशौचमवशिष्टं तावदाशौचं कार्यम् आशौचान्तेचविप्राशौचेसांतपनंप्रायश्चित्तम् शूद्राशौचेचान्द्राय-णम् क्षत्रियादेःकलावभावान्नलिख्यते क्वचिल्लेखस्तुव्युत्पादनमात्रार्थोने-दानीमुपयुज्यतेइतिप्रायउपेक्ष्यते मत्याभ्यासेविप्रशूद्राशौचयोःक्रमेणमासं षण्मासंकृच्छ्रादिव्रताचरणम् अमत्याभोजनेयावदन्नपाकमाशौचंक्रमे-णैकरात्रंसप्तरात्रंचोपोषणंदशशतंचप्राणायामाः अमत्याभ्यासेद्विगुणम् आपद्यमत्याभोजनेतदहराशौचमेकःप्राणायामः शूद्राशौचेऽष्टाधिकसहस्र-गायत्रीजपः ज्ञानतआपदित्रिरघमर्षणमष्टोत्तरसहस्रगायत्रीजपः शूद्रा-शौचेप्राजापत्यम् शूद्रस्यद्विजाशौचेस्नानंपञ्चगव्याशनंच सर्वमिदंजनना-शौचेन्यूनंयोज्यम् एवमाहिताग्न्याशौचेऽपिन्यूनमितिस्मृत्यर्थसारे सर्वमिद-माशौचिस्वामिकान्नभोजने यदातुतदस्वामिकमाशौचिस्पृष्टमात्रमन्नंभुङ्क्ते तदामत्याभोजनेकृच्छ्रम् अमत्यार्धमितिस्मृत्यर्थसारेउक्तम् आशौचिस्पृष्टा-शौचिस्वामिकान्नभोजीतुतत्स्वामिकान्नाशननिमित्तंतत्स्पृष्टान्नाशननिमित्तं चेतिप्रायश्चित्तद्वयंसमुच्चयेनकुर्यात् अशौचिस्वामिकामान्नप्रतिग्रहेतूक्तप्रा-यश्चित्तार्धम् आशौचंतुनास्ति दातृभोक्तृभ्यामज्ञातेजननेमरणेवानदोषः अन्यतरेणज्ञातेदोषः तत्रदातुर्ज्ञानेभोक्तुरज्ञानेभोक्तुरल्पंप्रायश्चित्तम् दातु-रज्ञानेऽपिभोक्तुर्ज्ञानेपूर्णमेव भोजननिमित्तकाशौचेऽपिकर्मलोपोन **स्वल्प-संबंधविषयकाशौचेऽपिस्नानम्**—अथतुकथमपिस्वल्पसंबन्धयु-क्तेस्नानंवासोयुतंस्यादितित्रिंशच्छ्लोकी स्मृत्यर्थसारेऽप्येवम् अयम-स्यार्थः स्वल्पेनापिएकाहाद्याशौचप्रयोजकेनसंबन्धेनयुक्ते शालकजामात्रा-दौमृतेसचैलंस्नानंकार्यम् सर्वत्रगुरुणोलघुनोवामृताशौचस्यप्राप्तिकालेस-माप्तिकालेचस्नातव्यमितियावत् अथवास्वल्पैर्दशाहभिन्नपक्षिणीत्रिदिना-द्याशौचप्रयोजकैःसंबन्धैर्युक्तेबन्धुत्रयमातुलानुपनीतसपिण्डादौमृतेदेशा-न्तरेकालान्तरेऽपिस्नानंभवत्येव तथाचयस्यसन्निहितकालेआशौचप्राप्ति-

स्तस्यातिक्रान्तकालेस्नानम् यस्यतुसन्निहितकालेऽपिस्नानमात्रंतस्यकाला-न्तरेस्नानमपिनेत्यर्थः यद्वास्वल्पआशौचप्रयोजकसंबन्धभिन्नःसंबन्धः य-थाशालकसुतत्वंऊढकन्यायाःपितृव्यतत्पुत्रत्वादिभगिन्याभ्रातृपुत्रत्वादि तद्यक्तेआशौचाभावेऽपिस्नानमात्रंभवत्येव यत्किंचित्संबन्धेआशौचाभा-वेऽपिस्नानमात्रंसन्निधौसर्वत्रकार्यमित्यर्थः पक्षत्रयमपिइदंशिष्टाचारेदृश्यते इतियुक्तंभाति

अथाशौचापवादः—सपञ्चधा कर्तृतः १ कर्मतः २ द्रव्यतः ३ मृतदोषतः ४ विधानतः ५ इति **तत्रकर्तृतोयथा**—यतीनांब्रह्मचारि-णांचसपिण्डजननमरणयोर्नाशौचम् मातापितृमरणेतुयतिब्रह्मचारिणोः सचैलंस्नानमात्रंभवत्येव ब्रह्मचारिणःसमावर्तनोत्तरंब्रह्मचर्यदशायांमृता-नांपित्रादिसपिण्डानांत्रिरात्रमाशौचमुदकदानंचकार्यम् अनुगमननिर्हर-णनिमित्तकत्वाशौचंब्रह्मचारिणोऽप्यस्त्येव पित्राद्यन्त्यकर्मकरणेब्रह्मचारिण आशौचमप्यस्त्येव आरब्धप्रायश्चित्तानांप्रायश्चित्तानुष्ठानसमयेआशौचंन समाप्तेतुप्रायश्चित्तेत्रिरात्रमतिक्रान्ताशौचम् कृतकर्माङ्गनान्दीश्राद्धानांतत्क-र्मसमाप्तिपर्यन्तंतत्कर्मोपयोगिकार्येआर्त्यादिसंकटेआशौचंन जाताशौचमृ-ताशौचवतोर्मरणसमयप्राप्तौनाशौचम् तेनदानादिकंसतिवैराग्येआतुर-स्यसंन्यासोऽपिभवतीतिसिन्ध्वादयः देशविप्लवदुर्भिक्षादिमहापदिसद्यः शौचम् आपदपगमेआशौचावशेषेअवशिष्टाशौचमस्त्येव **अथकर्मतः**—अन्नसत्रिणामन्नादिदानेषुनाशौचम् प्रतिग्रहीतुस्तुआमान्नग्रहणेदोषोन प-क्वान्नभोजनेतुत्रिरात्रंक्षीरपानम् गृहीतेऽनन्तव्रतादावेकादश्यादौचारब्धकृ-च्छ्रादिव्रतेचनाशौचम् तत्रस्नानादिशारीरनियमाःस्वयंकार्याः अनन्तपूजा-दिकमन्येनकारणीयम् ब्राह्मणभोजनादिकमाशौचान्ते राजादीनांप्रजापा-लनादौनाशौचम् ऋत्विजांमधुपर्कपूजोत्तरंतत्कर्मणिनाशौचम् तेनयेष्वा-धानपशुबन्धादिषुमधुपर्कोनोक्तस्तेषुकृतेऽपिवरणेतांस्त्यक्त्वान्येऋत्विजः कार्याः दीक्षितानांदीक्षणीयोत्तरमवभृथस्नानपर्यन्तंयज्ञकर्मणिनाशौचम् दीक्षितर्त्विग्भ्यांस्नानमात्रंकर्ममध्येकार्यम् अवभृथात्पूर्वमेवाशौचाभावः अवभृथंतुनभवत्येवेतिसिन्धुः कर्मान्तेतुत्रिरात्रंपूर्वन्यायात् रोगभयराज-भयादिनाशार्थेशान्तिकर्मणिनाशौचम् क्षुत्पीडितकुटुम्बस्यप्रतिग्रहेनाशौ-चम् विस्मरणशीलस्याधीतवेदशास्त्राध्ययनेऽपिनाशौचम् वैद्यस्यनाडीस्पर्श-

ऽनेनाशौचम् श्राद्धेतूक्तम् मूर्तिप्रतिष्ठाचौलोपनयनविवाहाद्युत्सवतडागाद्यु-त्सर्गकोटिहोमतुलापुरुषदानादिककर्मसुनान्दीश्राद्धोत्तरंनाशौचम् संक-ल्पितेपुरश्चरणजपेऽविच्छेदेनसंकल्पितहरिवंशश्रवणादौचप्रारम्भोत्तरंना-शौचम् कालादिनियमाभावेतुस्तोत्रहरिवंशादिकमाशौचेहेयमेव सर्वोऽप्य-यमाशौचापवादोऽनन्यगतिकत्वेआर्तौचज्ञेयइतिसिन्धौनागोजीयेचोक्तम् तेनानन्यगतिकत्वादिकमालोच्यैवाशौचाभावोयोज्यः अत्रयद्वक्तव्यंतत्पू-र्वार्धेतत्रतत्रोक्तमेव केचित्तुव्रतेष्विवदीक्षितानामृत्विजामारब्धोत्सवादीनां चस्वरूपतआरम्भतश्चावश्यकत्वादार्त्याद्यभावेऽप्याशौचाभावइत्याहुः क-न्यायाऋतुशङ्कादिसंकटेमुहूर्तान्तराभावेकूष्माण्डहोमादिनाजाताशौचे वि-वाहारम्भोऽपिकार्यइत्युक्तम् विवाहादिषुनान्दीश्राद्धोत्तरमाशौचपातेपू-र्वसंकल्पितान्नमसगोत्रैर्दातव्यंभोक्तव्यंच दातारंभोक्तारंसिद्धान्नंचसूतकी नस्पृशेत् विवाहादौतदन्यत्रवाभुञ्जानेषुविप्रेषुदातुराशौचपातेपात्रस्थमप्यन्नं त्यक्त्वान्यगेहोदकाचान्ताःशुध्यन्तीत्यादिपूर्वार्धेउक्तम् एवंसहस्रभोजना-दावपिपूर्वसंकल्पितान्नेषुज्ञेयम् पार्थिवशिवपूजायांनाशौचम् आशौचेसं-ध्याश्रौतस्मार्तहोमादिविषयेपूर्वार्धेउक्तम् अग्निसमारोपप्रत्यवरोहावाशौच-योर्नकार्यौ तेनसमारोपोत्तरमाशौचपातेपुनराधानमेव समारोपप्रत्यव-रोहयोरन्यकर्तृकत्वस्याशौचापवादस्यचाभावात् इदंबह्वृचानांद्वादशाहंहो-मलोपेऽन्येषांत्र्यहंहोमलोपेएवपुनराधानंज्ञेयम् ग्रहणनिमित्तकेस्नानश्राद्ध-दानादौनाशौचम् कश्चित्स्नानमात्रंकार्यंनश्राद्धादीत्याह संक्रान्तिस्नानादा-वपिनाशौचम् नित्यकृत्येषुस्नानाचमनभोजननियमास्पृश्यस्पर्शनादिनिय-मेषुनाशौचम् अन्यद्वैश्वदेवब्रह्मयज्ञदेवपूजादिनित्यंनैमित्तिकंकाम्यंचाशौ-चेषुनकार्यम् भोजनकालेआशौचापादकजननमरणश्रवणेमुखस्थंग्रासंत्य-क्त्वास्नायात् मुखस्थग्रासभक्षणेएकोपवासः सर्वान्नभोजनेत्रिरात्रोपवा-सः इतिकर्मतआशौचसदसद्भावविचारः

अथद्रव्यतः—पुष्पफलमूललवणमधुमांसशाकतृणकाष्ठोदकक्षीर-दधिघृतौषधतिलतद्विकारेक्षुतद्विकाराणांलाजादिभर्जितान्नस्यलड्डुकादीनां चाशौचिस्वामिकानामाशौचिगृहस्थितानांचग्रहणेदोषोन आशौचिहस्तात्तु किमप्येतन्नग्राह्यम् पण्येतुवणिजादेराशौचेऽपितद्धस्ताल्लवणादेरामान्नस्यच क्रयेनदोषः जलदधिलाजादिकंतुक्रयेणापितद्धस्तान्नग्राह्यम्

अथमृतदोषतः—शास्त्रानुज्ञांविनाशस्त्राग्निविषजलपाषाणभृगुपातानशनादिभिर्बुद्धिपूर्वकंस्वेच्छयात्मघातकानांनाशौचम् तच्चात्मघातनं क्रोधात्परोद्देशेनवास्तुस्वतएवेष्टसाधनताभ्रमेणवा तथाचौर्यादिदोषेराजहतानांपारदार्येतत्पत्यादिहतानांविद्युद्धतानांचनाशौचम् अन्यैर्निषिद्धोऽपि गर्वान्नदीतरणवृक्षाधिरोहकूपावरोहादौप्रवृत्तोमृतस्तस्यापिनाशौचम् यो गवादिहरणार्थंतद्धननार्थंवाप्रवृत्तोगोसर्पनखिश्रृङ्गिदंष्ट्रिगजचोरविप्रान्त्यजादिभिर्हतस्तस्यनाशौचम् महापातकिनांतत्संसर्गिणांचमहापापितुल्यानांचपतितानांनपुंसकानांचमरणेनाशौचम् स्त्रीणांचपत्यादिहस्त्रीणांहीनजातिगामिनीनांगर्भघ्नीनांकुलटानांचपूर्वोक्तात्मघातादिपापयुक्तानांचमृतौनाशौचम् तत्रैषांशवानांस्पर्शाश्रुतपातवहनदहनान्त्यकर्माणिनकुर्यात् स्पर्शादिकरणेज्ञानाज्ञानाभ्यासादितारतम्येनकृच्छ्रातिकृच्छ्रसांतपनचान्द्रायणादिप्रायश्चित्तानिसिन्ध्वादिग्रन्थान्तरतोज्ञेयानि तेनैषांमृतदेहस्यजलेप्रक्षेपः ततःसंवत्सरोत्तरंपुत्रादिस्तदीयात्मघातादिपापानुसारेणप्रायश्चित्तंतस्यकृत्वानारायणबलिंचकृत्वापर्णशरदाहादिपूर्वकमाशौचमौर्ध्वदेहिकंचकुर्यात् केचित्प्रेतशरीरंदग्ध्वादाहनिमित्तंचान्द्रायणत्रयंकृत्वाऽस्थीनिसंस्थाप्याब्दान्तेपूर्वोक्तरीत्यौर्ध्वदेहिकमित्याहुः अथवालौकिकाग्निनातूष्णींदग्ध्वास्वजीवनसंदेहाद्वाभक्त्यावापुत्रादयःसंवत्सरादर्वागपितत्तदात्मघातादिपापोक्तद्विगुणप्रायश्चित्तपूर्वकंनारायणबलिंकृत्वापर्णशरदाहमस्थिदाहंवाकृत्वाशौचमौर्ध्वदेहिकंचकुर्युः इदंचप्रायश्चित्तार्हाणामेव प्रायश्चित्तानर्हाणां घटस्फोटेनबहिष्कृतानांचदासीद्वारापतितोदकविध्यनन्तरंसपिण्डीकरणवर्जमौर्ध्वदेहिकम् तेनसांवत्सरिकमप्येकोद्दिष्टविधिनैव यद्वात्मघातिनां पुत्रादिर्मृतजातीयवधोक्तब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तसहितंचान्द्रायणंतप्तकृच्छ्रद्वयंचकृत्वानारायणबलिपूर्वकंतंदहेत् तथाचात्माघातिनांगोगजव्याघ्रादिहेतुकदुर्मरणवतांचपतितादीनांचपूर्वोक्तानांसर्वेषांनमरणदिनादारभ्याशौचंकिंतुतत्तत्प्रायश्चित्तनारायणबलिपूर्वकसमन्त्रकदाहदिनमारभ्यैवाशौचम् जलाग्न्यादिभिःप्रमादमृतानांतुमरणदिनादारभ्याशौचादिकमस्त्येव तच्चत्रिरात्रमितिकेचित् दशाहमितिबहवः किंतुप्रमादमरणस्यापिदुर्मरणत्वात्तन्निमित्तप्रायश्चित्तपूर्वकमेवदाहादिकार्यम् तदुक्तंस्मृत्यर्थसारे चण्डालगोब्राह्मणचोरपशुदंष्ट्रिसर्पाग्न्युदकादिभिःप्रमादान्मरणेचान्द्रायणंतप्तकृ-

च्छ्रद्वयंचतत्प्रायश्चित्तंकृत्वापञ्चदशकृच्छ्राणिवाप्रायश्चित्तंकृत्वाविधिवद्दहनाशौचोदकदानादिसर्वंकार्यमेवेति प्राणान्तिकप्रायश्चित्तेनमृतस्यदशाहमाशौचंसर्वाणिप्रेतकार्याणिचकर्तव्यानि प्रायश्चित्तेनतस्यशुद्धत्वात् एवमारब्धप्रायश्चित्तस्यप्रायश्चित्तमध्येमरणेऽपिशुद्धत्वादिकंज्ञेयम् आहिताग्नेस्तुपतितादेर्मरणेदर्पादिनाचाण्डालशृङ्गिचोरादिहेतुकेचमरणेविशेषः त्रेताग्नीन्प्रक्षिपेदप्सुआवसथ्यंचतुष्पथे । पात्राणितुदहेदग्नौसाग्निकेपापकर्मणि ततःप्रायश्चित्तार्हत्वानर्हत्वादिपूर्वोक्तव्यवस्थयानिर्मथ्याग्निनादाहाद्यन्त्यकर्मेति महापातकसंयुक्तःसाग्निकोयदिजीवति । पुत्रादिःपालयेदग्नीन्प्रायश्चित्तक्रियावधि १ प्रायश्चित्तंनकुर्याद्यःकुर्वन्वाम्रियतेयदि । जलेग्नीन्प्रक्षिपेदग्नौपात्राणितुजयेषुवा २ माधवीयेआहिताग्नेर्दुर्मरणेऽप्यात्मघातेचतंलौकिकाग्निनातूष्णींदग्ध्वातदस्थीनिक्षीरेणप्रक्षाल्यतत्प्रायश्चित्तंकृत्वाश्रौताग्निभिःसमन्त्रकंदाहादिकार्यमित्युक्तम् इदंनिरग्नेरपिदुर्मरणे योज्यम् **अथसर्पहतेविशेषः**—प्रमादेनवादर्पादिनावासर्पतोमृतावाशौचादिनकार्यम् वक्ष्यमाणंनागपूजाव्रतंकृत्वानारायणबलिसौवर्णनागदानप्रत्यक्षगोदानानिकृत्वादाहाशौचादिकार्यम् सर्वत्रदुर्मरणेपतितादिमरणेचतत्तत्प्रायश्चित्तादिकृत्वादाहाशौचादिकार्यमित्युक्तम् **तत्रप्रायश्चित्तानिप्रसङ्गादुच्यंते**—बुद्धिपूर्वकमात्मघातेन मृतानांत्रिंशत्कृच्छ्राणिप्रायश्चित्तम् एतच्चजातिवधप्रायश्चित्तेनसमुच्चितंकार्यम् तद्यथा ब्राह्मणेनात्मघातेकृतेद्वादशाब्दं ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तंत्रिंशत्कृच्छ्रमात्मघातप्रायश्चित्तंचतत्पुत्रादिःकुर्यात् ब्राह्मणस्त्रियात्मघातेकृतेब्राह्मणस्त्रीवधप्रायश्चित्तंत्रिंशत्कृच्छ्राणिच एवंशूद्राद्यात्मघातेऽप्यूह्यम् अशक्तावात्मघातेचान्द्रायणद्वयंतप्तकृच्छ्रचतुष्कंच प्रमादेनजलादिमरणेपञ्चदशकृच्छ्राणि चान्द्रायणपूर्वकंतप्तकृच्छ्रद्वयंवा पतितमृतेषोडशकृच्छ्राणि ब्रह्महत्यादिपापिनांप्रायश्चित्तात्पूर्वंमरणेतत्तत्पापप्रायश्चित्तंपुत्रेणकार्यम् प्रायश्चित्तानर्हाणांतुपतितोदकदानविधिरेवनप्रायश्चित्तादीत्युक्तम् सिन्धौतुप्रायश्चित्तानर्हाणामपिपुत्रादिर्नारायणबलिपूर्वंसर्वमौर्ध्वदेहिकंसपिण्डीकरणंदर्शादिश्राद्धंगयादिश्राद्धंचकुर्यादेव एवंम्लेच्छीकृतस्यापि पतितोदकविधिरपुत्रविषयइत्युक्तम् इदमेवयुक्तम् यस्तुकिंचित्कालंम्लेच्छीकृतःप्रायश्चित्तार्हस्तस्यषोडशकृच्छ्रादिप्रायश्चित्तंपुत्रेणकृत्वापर्णशरदाहादिकार्यम् प्रमा-

द्मरणभिन्नेषुचौर्यपारदार्यादिहेतुकेषुदुर्मरणेषुचान्द्रायणद्वयंतप्तकृच्छ्रंवे-
त्याकरतोविचार्ययोज्यम् **दुर्मरणेषुदानादिविधिः**—किंचव्याघ्रा-
दिहेतुकदुर्मरणेषुशातातपोक्तदानादिविधिरपिकार्यः तथाहि व्याघ्रहते
विप्रकन्याविवाहनम् गजहतेचतुर्निष्कपरिमितहेमनिर्मितगजदानम् रा-
जहतेसौवर्णपुरुषदानम् चोरहतेप्रत्यक्षधेनुदानम् वैरिहतेवृषदानम् वृष-
भेणहतेयथाशक्तिहेमदानम् शय्यायांचमृतेदेयाशय्यातूलीसमन्विता नि-
ष्कहेमनिर्मितविष्णुप्रतिमाधिष्ठिताच शौचहीनमरणेद्विनिष्कहैमविष्णुदा-
नम् संस्कारहीनमरणेविप्रपुत्रोपनयनम् अश्वहतेनिष्कत्रयहेमकृताश्वदानम्
शुनाहतेक्षेत्रपालस्थापनम् सूकरहतेमहिषदानम् कृमिभिर्हतेपञ्चखारीमि-
तगोधूमदानम् वृक्षहतेवस्त्रयुतसौवर्णवृक्षदानम् शृङ्गिणाहतेवस्त्रयुतवृष-
भदानम् शकटहतेसोपस्करंकिंचिद्द्रव्यदानम् भृगुपातमृतेधान्यपर्वतदा-
नम् अग्निनामृतेउदपानोत्सर्गविधिः काष्ठहतेधर्मार्थसभाकरणम् शस्त्रह-
तेमहिषीदानम् अश्महतेसवत्सपयस्विन्यागोर्दानम् विषेणहतेहेमनिर्मित-
पृथ्वीदानम् उद्बन्धनेनमृतेहेमकपिदानम् जलेमृतेद्विनिष्कहेमनिर्मितवरु-
णदानम् विषूचिकामृतेस्वाद्वन्नेनशतविप्रभोजनम् कण्ठस्थितकवलस्यमरणे
घृतधेनुदानम् कासरोगमृतेऽष्टकृच्छ्राणि अतीसारमृतेलक्षगायत्रीजपः
शाकिन्यादिग्रहैर्मृतेरुद्रैकादशिनीजपः विद्युत्पातमृतेविद्यादानम् अन्तरि-
क्षमृतेवेदपारायणम् पतितेमृतेषोडशकृच्छ्राणि अस्पृश्यस्पर्शयुक्तमरणेस-
च्छास्त्रपुस्तकदानमित्यादि अत्रशय्यामरणेशौचहीनसंस्कारहीनमरणेकृ-
मिविषूचिकाकण्ठकवलकासातिसाररोगग्रहग्रहणैर्मरणेऽन्तरिक्षमृतेऽस्पृश्य-
स्पर्शमरणेचदानादिविधिरेवनप्रायश्चित्तंनैवनारायणबलिर्नापिवर्षादिका-
लप्रतीक्षा व्याघ्रादिहेतुकंविषजलशस्त्रादिहेतुकंचमरणंप्रमादेनदर्पादिनाबु-
द्ध्याचेत्यनेकधासंभवति तत्रोक्तव्यवस्थयाप्रायश्चित्तंनारायणबलिर्दानादि-
विधिश्चेतित्रयाणांसमुच्चयः यदिपुत्रादिःपितुर्जलादिदुर्मरणप्रायश्चित्तंब्र-
ह्महत्यादितत्तत्पापप्रायश्चित्तंवात्मघातप्रायश्चित्तंवाकर्तुंनशक्नोति तदोक्त-
दानादिविधिंनारायणबलिंचकृत्वाऽत्यशक्तौनारायणबलिमात्रंकृत्वौर्ध्वदेहि-
कंकुर्यात् तावतापुत्रादिसपिण्डानांशुद्धिसिद्धेः पित्रादेस्तुपुत्रादिभिस्तत्तत्प्रा-
यश्चित्ताकरणेनरकादिभोगःस्यादेवेतिबोध्यम् **अथविधिविहितज-
लादिमरणे** तत्रप्रयोगेसर्ववर्णानांरोगिणामरोगिणांचभागीरथीप्रवेशा-

दिनामरणेकामिकमहाफलम् शूद्रस्यारोगिणोऽपिप्रयागभिन्नेऽपिजलादिम-रणमनुज्ञातम् व्याधितोभिषजात्यक्तोविप्रोवृद्धोऽथवायुवा। तनुंत्यजेज्जला-द्यायैःसयथेष्टंफलंलभेत् १ दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैःपीडितोजीवनाक्षमः। प्रविशेज्ज्वलनंदीप्तंकरोत्यनशनंतथा २ अगाधतोयराशिंचभृगोःपतनमेवच। गच्छेन्महापथंवापितुषारगिरिमादरात् ३ प्रयागवटशाखाग्राद्देहत्यागंकरोतिच। उत्तमान्प्राप्नुयाल्लोकान्नात्मघातीभवेत्क्वचित् ४ नराणामथनारीणांसर्ववर्णेषुसर्वदा। आशौचंस्यात्त्र्यहंतेषांवज्रानलहतेतथा ५ वाराणस्यांम्रियेद्यस्तुप्रत्याख्यातभिषक्क्रियः। काष्ठपाषाणमध्यस्थोजाह्नवीजलमध्यगः ६ अविमुक्तोन्मुखस्तस्यकर्णमूलगतोहरः। प्रणवंतारकंब्रूतेइत्यादिवचनोच्चयः ७ पुराणस्थोमाधवादिनिबन्धेषुह्युदाहृतः। अत्रानुज्ञातेबुद्धिपूर्वकात्मघातेगृहस्थादीनामेवाधिकारः यतेस्तुनाधिकारः त्र्यहाद्याशौचविधानात् यतेःकाम्यकर्मण्यनधिकाराच्चेतिनिर्णयसिन्धुः इदानींतनशिष्टास्तुरोगादिपीडांसोढुमशक्तौसंन्यासाश्रमंगृहीत्वातीर्थादिनात्मघातंकुर्वन्ति गृहस्थविधुरादयश्चनकुर्वन्ति केचित्त्वपरिहार्यरोगादिग्रस्तवृद्धादेर्जलादिनाबुद्ध्यात्मघातःकलौप्रयागभिन्नदेशेनभवति भृग्वग्निपतनैश्चैववृद्धादिमरणंतथेतिकलिवर्ज्येषुपरिगणनादित्याहुःएतन्मतेमरणान्तप्रायश्चित्तविधयःकाशीखण्डादौविप्रादेर्देहत्यागविधयश्चयुगान्तरपराः प्रयागमरणंस्त्रीणांसहगमनंचकलियुगेसर्वसंमतम् अत्रसर्वत्रसहगमनभिन्नेविधिवाक्यानुज्ञातेदेहत्यागेत्रिरात्रमाशौचमितिबहवः दशाहमितिकेचित् एवंफलकामनयाविहितेकाम्यप्रयागमरणेऽपिपक्षद्वयंज्ञेयम् **पतितादिविचारः**—अथयःपतितोघटस्फोटेनबहिष्कृतोयश्चम्लेच्छीकृतोयश्चप्रायश्चित्तानर्हपापीतस्यत्रिविधस्यपितृमातृभिन्नस्यपतितोदकविध्यनन्तरंसपिण्डीकरणवर्ज्यमन्त्यकर्मपितुर्मातुश्चत्रिविधस्यापिनारायणबलिपूर्वकंसपिण्डीकरणसहितंसर्वंभवतीत्युक्तम् **तत्रपतितोदकदानविधिर्यथा** सर्वगांदासीमाहूयतस्यैवेतनंदत्त्वाअशुद्धपूर्णघटहस्तांतांब्रूयात् हेदासिगच्छमूल्येनतिलान्तोयपूर्णमिमंघटंचशीघ्रमानय ततोदक्षिणामुखीउपविश्यवामपादेनतंघटंसतिलंक्षिप घटक्षेपणकालेचामुकसंज्ञकपतितप्रेतपिबपिबेतिमुहुरुच्चारयेति सादासीतद्वाक्यंश्रुत्वामूल्यंगृहीत्वातथाकुर्यात् एवंकृतेपतिततृप्तिर्नान्यथा एतच्चपतितस्यमृतदिनेकार्यम् इतिपतितोदकविधिः इतिमृतदोषतआशौचापवादःसप्रसङ्गःसविस्तरोनिरूपितः

अथविधानतः—यतेर्मृतावाशौचंनास्ति तस्यप्रेतक्रियोदकदानाशौचसपिण्डीकरणादेर्निषिद्धत्वात् सपिण्डीस्थानएकादशेऽहनिपार्वणश्राद्धमात्रंकार्यम् प्रतिसांवत्सरिकश्राद्धदर्शश्राद्धादिकंतुपार्वणविधिनासपिण्डकंभवत्येव अत्रविस्तरोग्रन्थान्तरेवक्ष्यते एतच्चत्रिदण्डिनामेकदण्डिनां हंसपरमहंसादीनांसर्वेषामेवज्ञेयम् एवंवानप्रस्थमरणेऽपिनाशौचम् कृतजीवच्छ्राद्धेमृतेसपिण्डैराशौचादिकर्तव्यंनवेतिविकल्पः ब्रह्मचारिमृतौत्वाशौचमस्त्येव युद्धमृतेऽप्याशौचंनेतिसर्वग्रन्थेषूपलभ्यतेनत्वेवंत्राह्मणेषु शिष्टाचारः इतिपञ्चधाशौचापवादोनिरूपितः **अथजीवतोऽप्याशौचम्**—यथापतितस्यघटस्फोटकालेसर्वसपिण्डानामेकाहमाशौचम्

इत्याशौचंसापवादंयथामतिनिरूपितम् ।
समर्पितंरुक्मिणीशश्रीमद्विठ्ठलपादयोः ॥ १ ॥

इतिसापवादाशौचप्रकरणम्

अथौर्ध्वदेहिकारम्भोपयोगिनारायणबल्यादिप्रकार उच्यते—तत्रदुर्मरणेष्वात्मघातेजलादिभिःप्रमादमरणेपतितादिमरणेच पूर्वोक्तव्यवस्थयामुकगोत्रस्यामुकशर्मणोऽमुकदोषनाशार्थमौर्ध्वदेहिकेसंप्रदानत्वयोग्यतासिद्ध्यर्थममुकप्रायश्चित्तममुकदानंवाकरिष्यइत्यादिसंकल्प पूर्वकंतत्तत्प्रायश्चित्तंदानंचकार्यम् अशक्तौदानमेवकार्यम् ततोऽमुकगोत्रामुकशर्मणोऽमुकदुर्मरणदोषनाशार्थमौर्ध्वदेहिकप्रदानत्वयोग्यतासिद्ध्यर्थं नारायणबलिंकरिष्यइतिसंकल्प्य पूर्वार्धोक्तसंततिफलककाम्यनारायणबलिवत्सर्वंकुर्यात् एतत्तुवर्षान्तेकरणपक्षे सद्यःकरणपक्षेतुपूर्वोक्तद्विगुणप्रायश्चित्तंसंकल्प्यशुक्लैकादश्यादिकालमनपेक्ष्यैवसमनन्तरोक्तसंकल्पंकृत्वा विधिनास्थापितेकलशद्वयेहेमप्रतिमयोर्विष्णुंवैवस्वतंयमंचावाह्यपुरुषसूक्तेन यमायसोममितिचक्रमेणषोडशोपचारैःसंपूज्यतत्पूर्वभागेरेखायांदक्षिणाग्रकुशानास्तीर्यशुन्धन्तांविष्णुरूप्यमुकप्रेतइतिदशस्थानेष्वपोनिनीयमधुघृततिलमिश्रानोदनपिण्डान्दशामुकगोत्रामुकशर्मन्प्रेतविष्णुदैवतायंतेपिण्डइतिदक्षिणसंस्थान्प्राचीनावीतीत्यादिपैतृकधर्मेणदद्यात् गन्धादिभिरभ्यर्च्यप्रवाहणान्तंकृत्वानद्यांक्षिपेत् श्वःसद्योवापूर्वस्थापितंविष्णुमभ्यर्च्यैकविप्रेविप्रालाभेदर्भबटौवा पादक्षालनादितृप्तिप्रश्नान्तंविष्णुरूपप्रेतावाहनपूर्वकंकृत्वाविप्रसमीपेतूष्णींरेखाःकृत्वादर्भास्तरणेआपोनिनयनंचकृत्वा

दर्भेषुसव्येनविष्णवेब्रह्मणेशिवायचसपरिवारायचयमायचेतिचतुर्भ्यःपिण्ड-चतुष्टयंदत्त्वापसव्येन विष्णुरूपिप्रेतामुकगोत्रनामायंतेपिण्डइत्येकंपञ्चमं पिण्डंदत्त्वातथैवाभ्यर्च्य प्रवाहणान्तेविप्राचान्ततादिश्राद्धशेषसमापनान्तेप्रेतबुद्ध्याविप्रायवस्त्राभरणादिदत्त्वाविप्रेणप्रेतायतिलाञ्जलिंदापयेत् अमुकगोत्रायामुकशर्मणेविष्णुरूपिणेप्रेतायायंतिलतोयाञ्जलिरितिमन्त्रेण विप्रालाभेस्वयंदद्यात् ततोविप्रान्वाचयेत् अनेननारायणबलिकर्मणाभगवान्विष्णुरिमममुकंप्रेतंशुद्धमपापमर्हंकरोत्विति काम्यप्रयोगेऽस्मिन्प्रयोगेच संकल्पेनामगोत्रोच्चारेचविशेषःस्पष्टएव पूर्वत्रकाश्यपगोत्रदेवदत्तप्रेतेत्याद्युच्चारः अत्रतुगोत्रनामज्ञानसत्त्वाद्दुर्मरणेनमृतस्ययन्नामगोत्रंतदेवोच्चारयेदितिसंकल्पविशेषेऽपिहेतुःस्पष्टएवेति इतिदुर्मरणेऔर्ध्वदेहिकाधिकारार्थं नारायणबलेःप्रयोगः

अथसर्पहतेव्रतम्—प्रतिमासंशुक्लपञ्चम्यांउपवासंनक्तंवाकृत्वा पिष्टमयंनागंपञ्चफणमनन्तवासुकिशङ्खपद्मकम्बलकर्कोटकाश्वतरधृतराष्ट्रशङ्खपालकालियतक्षककपिलेतिद्वादशनामभिर्द्वादशमासेषुसंपूज्यपायसेन विप्रान्संभोज्यवत्सरान्तेहेमनागंप्रत्यक्षांगांचदत्त्वानारायणबलिपूर्वकंदाहाशौचादिकंकार्यम् अथवानमोअस्तुसर्पेभ्यइतितिस्रआज्याहुतीर्जुहुयात् पञ्चम्यांपन्नगंहैमंस्वर्णेनैकेनकारयेत्। क्षीराज्यपात्रमध्यस्थंपूज्यविप्रायदापयेत्। प्रायश्चित्तमिदंप्रोक्तंनागदष्टस्यशंभुना १ इति ततोनारायणबल्यादि

अथपालाशप्रतिकृतिदाहादिविधिः—तत्रदेशान्तरमरणे पराकद्वयमष्टौकृच्छ्रान्वाकृत्वास्थीनिदहेत् अस्थ्नांचाण्डालश्वादिस्पर्शेपञ्चगव्योदकादिभिःप्रक्षाल्यदहेत् यस्यास्थीनिसर्वथानलभ्यन्तेतस्यपर्णशरदाहः कुर्याद्दर्भमयंप्रेतंकुशैस्त्रिशतषष्टिभिः। पालाशीभिःसमिद्भिर्वासंख्या चैवंप्रकीर्तिता १ तत्रभूमौकृष्णाजिनमास्तीर्यतत्रशरंदक्षिणायतंनिवेश्य तत्रपलाशवृन्तानिन्यसेत् शिरसिचत्वारिंशत् ४० ग्रीवायांदश १० बाह्वोः प्रत्येकंपञ्चाशत् ५० एवंशतं १०० कराङ्गुलीषुदश १० उरसिविंशतिः २० जठरेत्रिंशत् ३० शिश्नेचत्वारि ४ अण्डयोस्त्रयंत्रयम् ६ ऊर्वोःप्रत्येकं पञ्चाशदेवंशतम् १०० जङ्घातःपादतलान्तंप्रत्येकंपञ्चदशैवम् ३० पादाङ्गुलीषुदश १० एवंषष्ट्यधिकशतत्रयमितैर्दर्भैःपालाशसमिद्भिर्वाशरीरंकृत्वा ऊर्णावस्त्रेणबध्वा जलमिश्रपिष्टेनलिम्पेत् शक्तौसत्यांनारिकेलादीन्यपि तथाहि शिरसिनारिकेलफलंवर्तुलमलाबुंवा ललाटेकदलीपत्रम् दन्तेदाडिम-

बीजानि कर्णयोःकङ्कणं ब्रह्मपत्रंवा चक्षुषोःकपर्दौ २ नासिकायांतिलपुष्पम् नाभावब्जम् स्तनयोर्जम्बीरफलद्वयम् वातेमनःशिलाम् पित्ते हरितालम् कफेसमुद्रफेनम् रुधिरेमधु पुरीषेगोमयम् मूत्रेगोमूत्रम् रेतसिपारदम् वृषणयोर्वृन्ताकद्वयम् शिश्नेगृञ्जनम् केशेषुवनसूकरसटावटपरोहावा लोमसुऊर्णाम् मांसेमाषपिष्टलेपः पञ्चगव्यैःपञ्चामृतैश्चसर्वतः सिञ्चनम् पुनर्नोअसुं० असुनीतेइत्यृग्भ्यांप्राणप्रवेशंभावयेत् यद्वा यत्तेयममितिसूक्तेनशुक्रमसीतिपारदंक्षिप्त्वाअक्षीभ्यामितिशरीरंस्पृशेत् शरीरं स्नापयित्वाचन्दनमनुलिप्यवस्त्रोपवीतेपरिधाप्यअयंसदेवदत्तइत्यभिमृश्यइदंचास्योपासनमितिध्यात्वाविधिवद्दाहादिकार्यम् अत्राहिताग्नेरस्थिदाहेपर्णशरदाहेवादशाहमाशौचमनाहिताग्नेस्त्र्यहमित्यादिप्रागुक्तमनुसंधेयम् द्वादशाब्दादिप्रतीक्षोत्तरंपर्णशरदाहादिक्रियतेचेत्तदात्रिंशत्कृच्छ्राणि चान्द्रायणत्रयंवाकृत्वाकार्यम्

अथातीतप्रेतसंस्कारकालः—प्रत्यक्षशवसंस्कारेदिनंनैवविशोधयेत्। आशौचमध्येसंस्कारेदिनंशोध्यंतुसंभवे १ दशाहोत्तरंतुदिनं संशोध्यैवग्राह्यम् तत्रवत्सरादूर्ध्वंक्रियमाणप्रेतकर्मण्युत्तरायणमेवश्रेष्ठम् तत्रापिकृष्णपक्षएव तत्रनन्दात्रयोदशीचतुर्दशीदिनक्षयान्वर्जयेत् शुक्रशनिवारौवर्ज्यौ भौमवारोऽपिवर्ज्यइत्येके नक्षत्रेषुभरणीकृत्तिकार्द्राश्लेषामघाज्येष्ठामूलंधनिष्ठोत्तरार्धंशततारकादिचतुष्टयंचेतिनक्षत्राणि त्रिपुष्करयोगश्चेत्यतिदुष्टानिसर्वथात्यजेत् कृत्तिकापुनर्वसूत्तराफल्गुनीविशाखोत्तराषाढापूर्वाभाद्रपदाचेतित्रिपादनक्षत्राणि द्वितीयासप्तमीद्वादशीचतिथिः कुजशनिरविवाराश्चेतित्रयाणांयोगे**त्रिपुष्करः** कैश्चिद्रविस्थानेगुरुवारउक्तः एतेष्वेवतिथिवारेषुमृगचित्राधनिष्ठायोगे**द्विपुष्करः**त्रिपुष्करयोगोवृद्धौलाभे नष्टेहृतेमृतौचत्रिगुणफलदः द्विपुष्करोद्विगुणफलदः तेनप्रेतकार्येद्वावपि त्याज्यौ द्वयोर्योगेद्विपुष्करइतिकश्चित् गुरुशुक्रास्तपौषमासमलमासावैधृतिव्यतीपातपरिघयोगाःविष्टिःकरणंचतुर्थाष्टमद्वादशचन्द्रश्चेत्यपिसर्वथात्यजेत् रोहिणीमृगपुनर्वसुपूर्वोत्तराफल्गुनीचित्राविशाखाऽनूराधापूर्वोत्तराषाढाधनिष्ठेतिकिंचिद्दुष्टानिसंभवेत्यजेत् भौमवारोऽपित्याज्यइत्येके कर्तुस्त्रिसृषु जन्मतारासुप्रत्यरितारायांचपर्णशरादिदाहोनेष्टः तथाचार्कगुरुचन्द्रवारा

१ जन्मनक्षत्रे ततो दशमे एकोनविंशे च नक्षत्रे इत्यर्थः ॥

अश्विनीपुष्यहस्तस्वातीश्रवणभानिचप्रशस्तानि मध्यमानिसर्वथात्याज्यानिचोक्तानि नन्दायांशुक्रवारेचतुर्दश्यांत्रिजन्मताराप्रत्यरितारासुचैकोद्दिष्टश्राद्धमतिनिन्द्यम् साक्षादेकादशाहेनकोऽपिनिषेधः अस्यनिषिद्धनक्षत्रादेरपवादः युगमन्वादिसंक्रान्तिदर्शेचप्रेतकर्मणि । पुनःसंस्कारादिकेऽपि नक्षत्रादिनशोधयेत् १ गुरुभार्गवयोर्मौढ्येपौषमासेमलिम्लुचे । नातीतःपितृमेधःस्याद्दयागोदावरींविना २ इतिपुनःसंस्कारकालः **पर्णशरदाहोत्तरंदेहलाभे**—साग्निकस्यपर्णशरदाहेकृतेपश्चाद्देहलाभेपर्णशरदाहीयार्धदग्धकाष्ठैस्तंदहेत् तादृशकाष्ठालाभेलौकिकाग्निनादग्ध्वातदस्थीनिमहाजलेक्षिपेत् एवमन्येषांनिरग्नीनामपिपर्णशरदाहोत्तरंशरीरलाभेऽस्थिलाभेवायोज्यम् **जीवतोऽप्यौर्ध्वदेहिकेकृते**—अमृतंमृतमाकर्ण्य कृतंयस्यौर्ध्वदेहिकम् । प्रायश्चित्तमसौस्मार्तंकृत्वाग्नीनादधीतच १ अत्र पुनःसंस्कारादिप्रकारःपूर्वार्धेउक्तः आधानान्तेआयुष्मतीष्टिः अनाहिताग्नेस्तुचरुः भर्तरिजीवत्येवमरणवार्तांश्रुत्वायदिस्त्रियासहगमनंकृतंतदा तत्स्त्रीमरणमवैधमेव ज्ञातमरणमेवहिसहगमनेनिमित्तं नतुमरणज्ञानमात्रम् अतस्तस्याभार्यायाआत्मघातादिदोषप्रायश्चित्तंतत्पुत्रादिभिःकृत्वानारायणबलिपूर्वकमौर्ध्वदेहिकंकार्यम् भर्तुस्तुदाहाद्यौर्ध्वदेहिककरणनिमित्तमुक्तपुनःसंस्कारादिकार्यम् **घटस्फोटविधिः**—कचिज्जीवतोऽप्यन्त्यकर्मविहितम् यथाप्रायश्चित्तानिच्छोःपतितस्यघटस्फोटे तथाहि महापातकेनोपपातकेनवा पतितोयदिप्रायश्चित्तंनकरोतितदातंगुरूणांबान्धवानां राज्ञश्चसमक्षमाहूयतत्पापंप्रकटीकृत्यतंपुनःपुनरुपादिशेत् प्रायश्चित्तंकुरु स्वाचारंलभस्वेति सयद्येवमपिनाङ्गीकरोतितदारिक्तादिनिन्द्यतिथौसायाह्ने सपिण्डाबान्धवाश्चसंभूयदासीहस्तेनानीतममेध्यकुत्सितजलादिपूर्णंघटंसर्वतोदास्याद्यन्वारम्भंकुर्वन्तोदास्यादासस्यवावामपादेनन्युब्जंछिन्नाग्रदर्भेषुकारयित्वादासीसहितावदेयुरमुमनुदकंकरोमीतिनामग्रहणपूर्वकंप्राचीनावीतिनोमुक्तशिखाश्चसन्तः ततोऽधिकारीकर्तादाहवर्ज्यंजीवन्तमेवोद्दिश्यपिण्डोदकदानादिप्रेतकार्याण्येकादशाहान्तानिनाम्नैवकुर्यात् मिताक्षरायांप्रेतकार्योत्तरंघटनिनयनमुक्तम् एकाहमाशौचंसर्वेषाम् यस्यघटस्फोटः कृतस्तेनसहसंभाषणस्पर्शादिसंसर्गोनकेनापिकार्यः करणेपतिततुल्यता घटस्फोटप्रयोजनंतुपूर्वार्धान्तेउक्तम् घटस्फोटनिश्चयोत्तरंघटस्फोटदिनात्प्राक्

पतितज्ञातीनांधर्मकार्येष्वनधिकारइतिकश्चित् **कृतघटस्फोटस्य संग्रहविधिः**—कृतघटस्फोटस्यपुंसोनुतापेतत्पापप्रायश्चित्तान्तेसंग्रहविधिरुच्यते तत्रादौ**शुद्धिपरीक्षा** कृतप्रायश्चित्तोज्ञातिसमक्षंगोभ्यस्तृणभारंदद्यात् गोभिस्तृणेभक्षितेशुद्धिः भक्षणाभावेपुनःप्रायश्चित्तंचरेत् एवंनिश्चितसंशुद्धौसमानेयुर्नवंघटम् । हैमंवामृन्मयंवापिपवित्रजलपूरितम् १ ततःसपिण्डास्तंघटंसंस्पृश्याभिमन्त्र्यतज्जलैःपावमानीभिरापोहिष्ठेत्यादिभिस्तरत्समन्दीभिश्चपापिनमभिषिच्यतेनसहसर्वेस्नात्वातंजलघटमस्मै दद्युः सचशान्ताद्यौःशान्तापृथिवीशान्तंविश्वमन्तरिक्षंयोरोचनस्तमिह गृह्णामीतियजुर्भिस्तंघटंगृह्णीयात् ततस्तदुदकंतेनैवसाकंसर्वेपिबेयुः ततःसकूश्माण्डमन्त्रैराज्यहोमंकृत्वासुवर्णंगांचदद्यात् ततस्तस्यजातकर्मादिव्रतबन्धांताविवाहान्तावासंस्काराःकार्याः एवंकृतेशुद्धेनतेनसंस्पर्शसंभोजनादिव्यवहारंकुर्यात् एवमुपपातकेमहापातकेचकृतघटस्फोटस्यशुद्धिर्ज्ञेया इतिसंक्षेपतःकृतघटस्फोटशुद्धिः

अथान्त्येष्टिनिर्णयः

वन्देश्रीमदनन्ताभिधगुरुचरणौसतांमताचरणौ ।
जननीमथान्नपूर्णांसंपूर्णांसद्गुणैर्वन्द्याम् ॥ १ ॥
श्रीविठ्ठलंनमस्कृत्यविघ्नकक्षहुताशनम् ।
अन्त्येष्टिनिर्णयंवक्ष्येसर्वशाखोपयोगिनम् ॥ २ ॥

तत्रान्त्यक्रियाधिकारिणःश्राद्धारम्भेएवोक्ताः सर्वाभावेधर्मपुत्रःकार्यः **प्रायश्चित्तंदशदानानिच**—तत्रपुत्राद्यधिकारिणापित्रादिकमासन्नमरणंदृष्ट्वासार्धाब्दादिप्रायश्चित्तंमोक्षधेन्वादिदानानिचतेनकारणीयानि स्वयंवातमुद्दिश्यकर्तव्यानि तत्रप्रायश्चित्तप्रयोगःप्रायश्चित्तप्रकरणेद्रष्टव्यः शक्तौसत्यां प्रायश्चित्तान्तेदशदानानिकार्याणि तत्रगवामङ्गेषुतिष्ठन्तिइतिगोदानमन्त्रः सर्वभूताश्रयाभूमिर्वराहेणसमुद्धृता । अनन्तसस्यफलदाअतः शान्तिंप्रयच्छमे १ इतिभूमेः महर्षेर्गोत्रसंभूताःकाश्यपस्यतिलाःस्मृताः । तस्मादेषांप्रदानेनममपापंव्यपोहतु १ इतितिलानाम् हिरण्यगर्भगर्भस्थमितिहिरण्यस्य कामधेनुषुसंभूतंसर्वक्रतुषुसंस्थितम् । देवानामाज्यमाहारमतःशान्तिंप्रयच्छमे १ इत्याज्यस्य शरणंसर्वलोकानांलज्जायारक्षणंपरम् । सुवेषधारिवस्त्रत्वमतः० १ इतिवस्त्रंदेयम् सर्वदेवमयंधान्यंसर्वोत्पत्तिकरं महत् । प्राणिनांजीवनोपायमतःशान्तिंप्रयच्छमे १ इतिधान्यम् तथा-

रसानांप्रवरःसदैवेक्षुरसोमतः । ममतस्मात्परांलक्ष्मींददस्वगुडसर्वदा १ इतिगुडः प्रीतिर्यतःपितॄणांचविष्णुशंकरयोःसदा । शिवनेत्रोद्भवंरूप्यमतः० १ इतिरजतम् यस्मादन्नरसाःसर्वेनोत्कृष्टालवणंविना । शंभोःप्रीतिकरंनित्यमतः० १ इतिलवणम् भूम्यादिप्रमाणानितुजननशान्तिप्रकरणेउक्तानि प्रायश्चित्तादिकर्मसुविष्णवादिनामकीर्तनात्साङ्गता प्रायश्चित्ताद्यसंभवेऽपिमरणकालेविष्णुशिवनामकीर्तनमात्रात्सर्वपापक्षयोमुक्तिश्चेतिसर्वपुराणादिसिद्धान्तः तथाचश्रीभागवते यस्यावतारगुणकर्मविडम्बनानिनामानियेऽसुविगमेविवशागृणन्ति । तेऽनेकजन्मशमलंसहसैवहित्वासंयान्त्यपावृतमृतंतमजंप्रपद्ये १ इत्यादि मुमूर्षुंपितरंपुत्रोयदिदानंप्रदापयेत् । तद्विशिष्टंगयाश्राद्धादश्वमेधशतादपि १ तानिच तिलपात्रदानं ऋणधेनुमोक्षधेनुपापधेनुवैतरणीधेनूत्क्रान्तिधेनुदानादीनि व्यतीपातोऽथसंक्रान्तिस्तथैवग्रहणंरवेः । पुण्यकालास्तथासर्वेयदामृत्युरुपस्थितः १ आसन्नमृत्युनादेयागौःसवत्सातुपूर्ववत् । तदभावेतुगौरेवनरकोत्तारणायवै २ शुक्लपक्षेदिवाभूमौगङ्गायांचोत्तरायणे । धन्यास्तातमरिष्यन्तिहृदयस्थेजनार्दने १ इत्यादिवचनात् मुमूर्षोर्दानादौशक्त्यभावे पुत्रादिर्दद्यात् **तत्रतिलपात्रदानविधिः**—यथाशक्तिकांस्यपात्रेताम्रपात्रेवातिलान्क्षिप्त्वासुवर्णंचप्रक्षिप्यममजन्मप्रभृतिमरणान्तंकृतनानाविधपापप्रणाशार्थंतिलपात्रदानंकरिष्ये विप्रंसंपूज्यममजन्मप्रभृतिमरणान्तंकृतनानाविधपापनाशार्थमिदंतिलपात्रंससुवर्णंसदक्षिणंअमुकशर्मणेतुभ्यंसंप्रददे तिलाःपुण्याःपवित्राश्चतिलाःसर्वकराःस्मृताः । शुक्लावायदिवाकृष्णाऋषिगोत्रसमुद्भवाः १ यानिकानिचपापानिब्रह्महत्यासमानिच । तिलपात्रप्रदानेनममपापंव्यपोहतु १ नममेतिविप्रहस्तेजलंक्षिपेत् पुत्रादिस्त्वस्यजन्मप्रभृत्यादिसंकल्पमस्यपापंव्यपोहत्वितिमन्त्रंचवदेत् ऐहिकामुष्मिकंयच्चसप्तजन्मार्जितंऋणम् । तत्सर्वंशुद्धिमायातुगामेकांददतोमम १ इतिऋणधेनुदानमन्त्रः अन्यत्सर्वंसामान्यगोदानवत् तद्विधिस्तुद्वितीयपरिच्छेदेउक्तः मोक्षंदेहिहृषीकेशमोक्षंदेहिजनार्दन । मोक्षधेनुप्रदानेनमुकुन्दःप्रीयतांमम १ इतिमोक्षधेनुमन्त्रः आजन्मोपार्जितंपापंमनोवाक्कायकर्मभिः । तत्सर्वंनाशमायातुगोप्रदानेनकेशव १ इतिपापधेनुदानमन्त्रः **अथवैतरणीविधिः**—अद्येत्याद्यमुकस्यममयमद्वारस्थितवैतरण्याख्यनद्युत्तारणार्थंगोदानंकरिष्ये विप्रंपादप्रक्षालनवस्त्रगन्धमाल्यादि-

भिरभ्यर्च्यतद्धस्ते शिवाआपःसन्तु सौमनस्यमस्तु अक्षतंचारिष्टंचास्तु यच्छ्रेयस्तदस्तु यत्पापंतत्प्रतिहतमस्त्वितिकृत्वा धेनुकेत्वंप्रतीक्षस्वयमद्वारे महापथे । उत्तितीर्षुरहंदेविवैतरण्यैनमोस्तुते १ इतिधेनुंप्रार्थ्य विष्णुरूपद्विजश्रेष्ठभूदेवद्विजपावन । तर्तुंवैतरणीमेतांकृष्णांगांप्रददाम्यहम् १ इतिविप्रंप्रार्थ्य वैतरणीसंतारणार्थमिमांगांकृष्णवस्त्ररक्तमाल्याद्यलंकृतां यथाशक्तिदक्षिणायुतांतुभ्यमहंसंप्रददे यमद्वारेपथेघोरेघोरावैतरणीनदी। तांतर्तुकामोयच्छामिकृष्णांवैतरणींतुगाम् १ नममेतिविप्रहस्तेजलं क्षिपेत् कृष्णायाअभावेऽन्यवर्णादेया गोरभावेद्रव्यंदेयम् पुत्रादिर्दाता चेत्प्रथमेमन्त्रेउत्तितीर्षुरयमितिपठेत् द्वितीयेतर्तुंवैतरणीमस्येति तृतीयेतां तर्तुमस्येति **अथोत्क्रान्तिधेनुः**—अद्येत्याद्यमुकस्य सुखेनप्राणोत्क्रमणप्रतिबन्धकसकलपापक्षयद्वारासुखेनप्राणोत्क्रमणाययथाशक्त्यलंकृतामिमामुत्क्रान्तिधेनुंरुद्रदैवत्यामसुकशर्मणेतुभ्यंसंप्रददे गवामंगेष्वितिमन्त्रान्ते नममेतिवदेत् धेन्वभावेद्रव्यंदेयम् उक्तप्रायश्चित्तादिदानान्तविधिमकृत्वापित्रादिमरणेपुत्रादिनाप्रायश्चित्तंकृत्वादाहादिकर्तव्यम् दानान्येकादशाहेकार्याणि पितुःपापाभावनिश्चयेप्रायश्चित्तंनावश्यकम् केचिदुत्क्रान्तिवैतरण्यौचदशदानानिचैवहिमृतेऽपिकृत्वातंप्रेतंदहेदित्याहुः तुलसीसन्निधौ कुर्याच्छालग्रामशिलांतथा। केचित्तिललोहहेमकार्पासलवणभूमिधेनुसप्तधान्येत्यष्टदानान्याहुः कचिन्मुमूर्षोर्मधुपर्कदानमुक्तम् **क्षौरनिर्णयः**—पुत्रादिःकर्तान्त्यकर्माधिकारार्थंकृच्छ्रत्रयादिकंवपनंचकुर्यात् तत्रमातापित्रोःसापत्नमातुःपितृव्यस्यज्येष्ठभ्रात्रादेश्चान्त्यकर्मकरणेक्षौरमावश्यकम् पुत्राणांकर्तृभिन्नानामपिक्षौरंनित्यम् एवंपत्न्याअपिप्रथमेदशमेऽह्निवाक्षौरं नित्यम् तथादत्तकस्यपूर्वापरयोर्मात्रोःपित्रोर्मृतौक्षौरम् रात्रौतुदग्ध्वा पिण्डान्तंकृत्वावपनवर्जितम् । वपनंवर्जितंरात्रौश्वस्तनीवपनक्रिया १ पत्नीपुत्रकनिष्ठभ्रात्रादेरन्त्यकर्मणिक्षौरंनकार्यम् अन्यत्रकृताकृतम् **शवस्यास्पृश्यस्पर्शादौप्रायश्चित्तादि**—स्मशानेनीयमानशवस्यशूद्रस्पर्शेशूद्रेणवहनेवा कुम्भेसलिलमादायपञ्चगव्यंतथैवच । सुमन्त्रैरभिमन्त्र्यापस्तेनसंस्नाप्यदाहयेत् १ कृच्छ्रत्रयंचकुर्यात् सूतिकारजस्वलयोः स्पर्शेऽप्येवमेव प्रायश्चित्तंतुपञ्चदशकृच्छ्राः शूद्रेणद्विजदाहेतुचान्द्रायणपराकप्राजापत्यानिसमुच्चयेनपुत्रादिःकृत्वास्थीनिपुनर्दहेत् अस्थ्यभावेपालाश-

विधिः ऊर्ध्वोच्छिष्टाधरोच्छिष्टोभयोच्छिष्टेषु कृच्छ्रत्रयम् अस्पृश्यस्पर्शने षट् कृच्छ्राः अन्तरालमृतौ नव खट्वामरणे द्वादश निगडमृतौ पञ्चदश रजकादिसम्पविधान्त्यजादिस्पृष्टमरणे त्वेकत्रिंशत्कृच्छ्राणि देशान्तरमरणे पराकद्वयमष्टौकृच्छ्रा वा कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत आशौचमरणेऽपि च। अर्धदग्धे शवे चितेरस्पृश्यस्पर्शे कृच्छ्रत्रयम् एवं पुत्रादयः पित्रादेः पापिनः पापानुसारेण प्रायश्चित्तकाण्डोक्तं प्रायश्चित्तं दुर्मरणात्मघातादिनिमित्ते पूर्वोक्तप्रायश्चित्तं नारायणबल्यादिकं च कृत्वैवान्त्यकर्म कुर्युः एवमुक्तप्रायश्चित्तं विना दाहादिकर्तव्यर्थं भवेत् उभयोश्च नरकः **पतिपत्न्योरेककाले दहने प्राप्ते** भार्यायाः पत्न्या सह तद्विवचनान्तमन्त्रोहेन दाहं कृत्वा पिण्डादिकं पतिपूर्वकं पृथक्कार्यम् एवं सपत्नीनामेककाले मृतौ सहैव दाहः पिण्डादिकं तु ज्येष्ठक्रमेण पृथगेव एवं पितापुत्रयोर्भ्रात्रोश्च लौकिकाग्निदाह्ययोर्दाहः सहैव पिण्डादि पितृपूर्वं ज्येष्ठपूर्वं च पृथक् पुंबालानां स्त्रीबालानां च दहने खनने चैवमेवेति नागोजीभट्टीये रजस्वलागर्भिण्यादिमरणे सहगमने च वक्ष्यते **मुमूर्षोः पुण्यसूक्तादिश्रवणम्** —अथ गोमयोपलिप्तभूमौ कुशेषूपविष्टो दक्षिणशिराः शयितो वा गोपीचन्दनादिमृदा कृततिलकः श्रीविष्णुं स्मरन् पुण्यसूक्तं गीतां सहस्रनामादिस्तोत्राणि पठेच्छृणुयाद्वा अमृतत्वप्राप्त्यर्थं पुण्यसूक्तस्तोत्रादीनां पाठं श्रवणं वा करिष्ये इति संकल्पः श्रोतुः संकल्पाशक्तौ श्रावयिता स्यामुककर्मणोऽमृतत्वप्राप्तयेऽमुकं श्रावयिष्य इति संकल्पयेत् नानानमिति सूक्तं पुरुषसूक्तं विष्णुसूक्तमुपनिषद्भागाइत्यादि पुण्यसूक्तानि रामकृष्णादिनामस्मरणे जातिमात्रस्याधिकारः

अथ साग्नेर्विशेषः—गृह्याग्निमतो गृह्याग्निना श्रौताग्निमतस्त्रेताग्निभिर्दाहः कार्यः तत्र गृह्याग्निमतः श्रौताग्निमतश्च कृष्णपक्षे मरणे तद्दिवसायंकालाहुतीर्दर्शसायंकालपर्यन्ताः पक्षहोमवत्सकृद्ग्रहणेनैव हुत्वा पुनः संकल्पपूर्वकं प्रातराहुतीश्च प्रतिपत्प्रातर्होमान्तास्तद्वदेव हुत्वा दर्शयागं कुर्यात् यागासंभवे आज्यं संस्कृत्य स्रुचि चतुर्वारं गृहीत्वा पुरोनुवाक्यायाज्याभ्यामेकैकां प्रधानाहुतिं जुहुयात् स्मार्ते तु चतुर्गृहीताज्येनाग्नये स्वाहेन्द्राग्निभ्यां स्वाहेति नाम्नैव प्रधानाहुतिद्वयम् शुक्लपक्षे रात्रौ मरणे सायंहोमस्य कृतत्वात्प्रातर्होममात्रमाकृष्य तदैव कुर्यात् नात्र पौर्णिमान्तानां दर्शान्तानां वा होमानामिष्टिप्रधानपूर्णाहुतीनां वाकरणम् शुक्लपक्षे दिवा मरणे तु न कस्यापि होमस्याकर्षणम्

एवंकृष्णपक्षमरणेपिदैवात्पूर्णमासेऽव्यतिक्रमेहोमापकर्षप्रधानपूर्णाहुत्यादि-
कंचकृताकृतमनारब्धत्वादितिभाति करणपक्षेऽतिक्रान्तपूर्णाहुतीर्हुत्वाप-
क्षहोमान्कृत्वादर्शपूर्णाहुतयःकार्याः अग्न्यावरण्योरारूढेप्रमीयेतपतिर्यदि ।
प्रेतंस्पृष्ट्वामथित्वाग्निंजुहुयाचोपावरोहणम् १ घृतंचद्वादशोपात्तंतूष्णींहु-
त्वाशवक्रिया । विच्छिन्नश्रौताग्नेर्मृतौतुप्रेताधानंकार्यम् तद्यथा प्रेतंस्वाग्न्या-
लयेक्षिप्त्वारणीसंनिधाप्य यस्याग्नयोजुह्वतोमांसकामाःसंकल्पयन्तेयज-
मानमांसं जायंतुतेहविषेसादितायस्वर्गंलोकमिमंप्रेतंनयंत्वितियजुर्मंत्रेण
मथित्वाग्निमायतनेप्रणीयद्वादशगृहीताज्येनतूष्णींहुत्वातेनदाहादिकार्यम्
नष्टेष्वग्निष्वथारण्योर्नाशेस्वामीम्रियेतचेत् । आहरेदरणिद्वन्द्वंमनोज्योति-
र्ऋचाततः १ शेषंप्राग्वत् स्मार्ताग्निमतःस्मार्ताग्निर्यदिविच्छिन्नस्ततोय-
तोविच्छेदस्तावत्कालगणनयापूर्वार्धोक्तरीत्याप्रायश्चित्तंतदैवकुर्यात्संकल्प-
येद्वा प्रायश्चित्तान्तेहोमद्रव्यंस्थालीपाकद्रव्यंचतावत्कालगणनयादेयम् त-
तोऽरणिपक्षेपूर्ववदरणीमन्थनम् पक्षान्तरेऽमुकशर्मणोऽग्निविच्छेदनिमित्त-
कंदाहायाग्निसिद्ध्यर्थंप्रेताधानंकरिष्येइतिसंकल्प्यायतनेसंभारान्निक्षिप्य
लौकिकाग्निंप्रतिष्ठाप्याज्यंसंस्कृत्यायाश्चेतिमन्त्रेणयस्याग्नयइतिपूर्वोक्तमत्रेण
चहुत्वाव्याहृतिचतुष्टयंजुहुयात् एवमौपासनःसिद्धोभवति पत्नीमरणेऽ-
प्येवमेवेतिभट्टाः एवंविधुरस्यापिश्रौताग्निगृह्याग्निपरिग्रहसत्त्वेयथायथंतत्त-
दग्निभ्यांदाहः विधुरस्याग्निपरिग्रहोत्तरंतद्विच्छेदेपूर्वोक्तरीतिभ्यांतत्तदग्न्यो-
राधानम् अगृहीतगृह्याग्निकयोःसभार्यविधुरयोर्ब्रह्मचारिसमावृत्तयोश्चा-
नुपनीताविवाहितपुत्रकन्ययोश्चनिरग्निकभार्याविधवयोश्चकपालाग्निनालौ-
किकाग्निनावादाहः अग्निवर्णकपालेकरीषादिनोत्पादितोभूर्भुवःस्वःस्वाहे-
त्याज्याहुत्यासंस्कृतोऽग्निःकपालाग्निः लौकिकाग्निश्चान्त्यजाग्निपतिताग्निसू-
तिकाग्निचिताग्न्यमेध्याग्निभिन्नोग्राह्यः यस्यानयतिशूद्रोऽग्निंतृणकाष्ठहवीं-
षिवा । प्रेतत्वंचसदातस्यशूद्रःपापेनलिप्यते १ आहिताग्निदंपत्योःपूर्वं
पतिमरणेपत्युःसर्वाग्निभिर्दाहः पश्चान्मृतभार्यायास्तु निर्मंथ्याग्निनाकपा-
लाग्निनावा पूर्वंभार्यामरणेतुतस्याअपिसर्वाग्निभिर्दाहःकार्यः सर्वपात्रा-
ण्यपितस्यैदेयानि पश्चान्मृतस्यतुपत्युःपुनराधानेनत्रेताग्निसत्त्वेतेनदाहः
आधानाकरणेनिर्मथ्येनलौकिकाग्निनावेतिकेचित् याज्ञिकाचारोऽपिप्रायेणै-

---

१ सपत्नीकस्यापि दायाद्यपक्षाश्रयेणागृहीताग्नित्वं ज्ञेयम् ॥

वमेव अत्रनिर्णयसिन्धुः साग्नेःपत्नीमृतौद्वौपक्षौ पुनर्विवाहेच्छायांपूर्वाग्नि-
भिर्भार्यांदग्ध्वापुनर्दारक्रियांकुर्यात्पुनराधानमेवचेत्येकःपक्षः दाहयित्वा-
ग्निहोत्रेणस्त्रियंवृत्तवतींपतिः। इत्यादिवचनजातानिपुनर्विवाहेच्छुपराण्येव
पुनर्विवाहाशक्तौनिर्मथ्याग्निनातांदग्ध्वापूर्वाग्निष्वेवाग्निहोत्रहोमेष्ट्यादिचा-
तुर्मास्यादिकार्यम् सोमयागोनकार्यः पूर्वाग्न्येकदेशेनदहेदितियज्ञपार्श्वदे-
वयाज्ञिकादयः यानितुतस्मादपत्नीकोऽप्यग्निहोत्रमाहरेदितिश्रुतिस्मृत्यादि-
वचनानितानिपूर्वाग्निष्वेवाग्निहोत्रपराणिनत्वपत्नीकस्याधानार्थानि अप-
त्नीकस्याधानविधायकमूलवचनाभावात् दारकर्मणियद्यशक्तआत्मार्थम-
ग्न्याधेयमित्यापस्तम्बसूत्रंतुपुनर्विवाहाशक्तौपूर्वकृतमग्न्याधेयमात्मार्थमेव
स्थाप्यंनपत्न्यैदद्यादित्येवंपरम् ब्राह्मणभाष्यापरार्कांशार्करामाण्डारादिम-
तमप्येवमेव येत्वपत्नीकस्याधानमाहुस्तदाशयंनविद्मइति इदंनिर्णयसिन्धु-
मतमेवयुक्तंभाति याज्ञिकानामाचारस्त्वन्तर्गूढविवाहेच्छामूलकोनप्रामा-
ण्यापादकः पुनर्विवाहाशयासर्वाग्निदानेपश्चाद्विवाहासंभवेसिन्धुमतेआ-
धानाभावान्निर्मथ्याग्निरेवशरणम् केषांचिन्मतेपुनराधानम् अत्रनिर्म-
थ्यादिनापूर्वमृतभार्यादाहपक्षेपूर्वाग्नीनामुत्सर्गेष्ट्यात्यागंकृत्वापुनराधानं[२]
कृत्वाग्निहोत्रंकार्यमितिकेचिदाहुः एवंस्मार्ताग्निमतःपूर्वंभार्यामरणेऽपि गृ-
ह्याग्न्येकदेशेनतांदहेदवशिष्टाग्नौनित्यहोमस्थालीपाकाग्रयणानिकार्याणि अ-
त्रसर्वत्रश्रौतस्मार्तेचकुशपत्नीविधानेनैवाधानादिकर्माधिकारः अनेकभा-
र्यस्यज्येष्ठायांजीवत्यांकनिष्ठभार्यामरणेनिर्मथ्यादिनातांदहेत् न श्रौतस्मा-
र्ताग्निभिः केचित्पूर्वंसर्वाग्निभिःकनिष्ठांदग्ध्वाज्येष्ठयासहपुनराधानंकार्य-
मित्याहुस्तदग्निद्वयसंसर्गपरंमतांतरपरंवाबोध्यम् दाहकालेऽग्निनाशेतु यज-
मानेचितारूढेपात्रन्यासेकृतेसति । वर्षाद्यभिहतेवह्नौचितादिस्थेकथंचन ।
तदार्धदग्धकाष्ठानितानिनिर्मथ्यतंदहेत् [१]

अथगृहाच्छ्मशानेशवनयनादिप्रकारः—तत्रविप्रप्रेतंनगर-
पश्चिमद्वारेणशूद्रंदक्षिणद्वारेणनिःसार्यसजातीयाःशवंप्रच्छादितमुखंप्राक्-
शिरसंदाहदेशंनयेयुःपूर्वोक्तोऽग्निःशवाग्रेऽन्येननेतव्यः प्रेताग्न्योर्मध्येऽन्येन

१ कपालाग्न्यादिना वेति पाठान्तरम् ॥ २ अत्र मूल**मंत्येष्टिपद्धतौ** ॥ किंत्वेताव-
दिहाप्यखिं दग्ध्वा निर्मथ्य वन्हिना । उत्सर्गेष्ट्या त्यजेदग्नीन्पुनस्तानादधीत च ।
शवाग्नयो वा एते ये पत्न्यां मृतायां धार्यंते इति **कठश्रुतिः** । सिंध्वादावेतत्पक्षानुक्ते-
रेकीयमतत्वमस्योक्तं इदं मतद्वयं स्मार्तेऽपि योज्यम् ॥

नगन्तव्यम् सर्वेसपिण्डादयोऽधःकृतोपवीतामुक्तकेशाज्येष्ठपुरःसराःप्रेत-
मनुगच्छेयुः प्रेतश्चनग्नोनदग्धव्यः निःशेषतश्चनदाह्यः शववस्त्रंचश्मशा-
नवासिभ्योदेयम् प्रेतश्चकेशनखादिवापयित्वासंस्नाप्यगन्धपुष्पाद्यैरलंकृ-
त्यदग्धव्यः दिनेमृतौदिवैवदाहोरात्रिमृतस्यरात्रावेव दिवावारात्रौवा
स्थितःशवःपर्युषितः पर्युषितशवंपञ्चगव्येनस्नापयित्वाप्राजापत्यत्रयंकृत्वा
दहेत् मुखस्थसप्तच्छिद्राणिहिरण्यशकलैराच्छादयेत् अत्रपात्रन्यासोमन्त्रव-
द्दाहादिविधिश्चस्वस्वसूत्रानुसारिश्रौतस्मार्तान्त्येष्टिप्रयोगेषुज्ञेयः ततोदाहा-
न्तेघटस्फोटादिकंकार्यम् शिलाविपर्ययेऽपिघटस्फोटस्यनावृत्तिः ततश्चि-
तामप्रदक्षिणंसर्वेपर्यावृत्यसचैलंस्नात्वाचम्यसगोत्रसपिण्डसमानोदकानां
मातामहीमातामहयोराचार्यादेश्चदुहितृभगिन्योश्चावश्यंतिलाञ्जलिंदद्युः
तद्यथा वृद्धपूर्वादक्षिणामुखाअमुकगोत्रनामाप्रेतस्तृप्यत्विवितिमन्त्रेणाञ्ज-
लिनासकृत्पाषाणेसिञ्चेयुः अत्रस्नानोदकदानेऽपनःशोशुचदघमितिमन्त्रेण
स्नानमेवतेनमन्त्रेणेत्यन्ये स्त्रीणांतुमन्त्रोनास्ति मातुलपितृष्वसृमातृष्वसृ-
स्वस्त्रीयश्वशुरमित्रयाजकादीनामुदकदानंकृताकृतम् करणपक्षेऽपिनाश्म-
न्येवेतिनियमः व्रात्यब्रह्मचारिपतितव्रतिक्लीबचोराश्चनोदकंदद्युः तत्रव्रा-
त्यायथाकालमुपनयनहीनाः व्रतिनःप्रक्रान्तप्रायश्चित्ताः चोराःसुवर्णंतत्स-
मद्रव्यापहारिणः ब्रह्मचारिभिर्मातापितृपितामहमातामहगुर्वाचार्यादीना-
मुदकदानंकार्यम् प्रक्रान्तप्रायश्चित्तैस्तुतदन्तेउदकदानंत्रिरात्राशौचंचका-
र्यम् व्रात्यादिभिःप्रेतस्पर्शवहनदाहपिण्डादिकमपिनकार्यम् अन्याभावे
ब्रह्मचार्यपिपित्रादेर्दाहमाशौचंकुर्यात् कर्मलोपस्तुनास्तीत्युक्तम् इदंचोदक-
दानमेकवाससापसव्येनैव उदकदानोत्तरंपुनःस्नात्वावस्त्राणिनिष्पीड्य
कुलवृद्धाःपुत्रादीन्पूर्वेतिहासैःसमाश्वास्यविप्रानुमत्याकनिष्ठानुक्रमेणगृहंग-
त्वानिम्बपत्राणिशनैर्भक्षयित्वाचम्याग्न्युदकगोमयादीन्स्पृष्ट्वाद्वाराश्मनि
पदंनिधायगृहंप्रविशेयुः निम्बपत्रभक्षणंकृताकृतम् ततस्तद्दिनेउपवसेयुः
उपवासाशक्तावयाचितलब्धेनान्यगृहपक्वेनवैकेनैवहविष्यान्नेनवर्तेरन्

आशौचेभोजनादिनियमाः—तत्राशौचमध्येमाषमांसापूपमधु-
रलवणदुग्धाभ्यङ्गताम्बूलक्षाराणिवर्ज्यानि क्षाराणितु तिलमुद्गादतेशैम्ब्यं[1]
सस्येगोधूमकोद्रवौ। धान्याकंदेवधान्यंचशमीधान्यंतथैवच १ स्विन्न-[2]

---

१ शैब्यं शिंबीधान्यम् ॥ २ भर्जितधान्यम् ॥

धान्यंतथापण्यंमूलंक्षारगणःस्मृतः । केचित्सैन्धवंभक्ष्यमित्याहुः आदर्श-स्त्रीसङ्गद्यूतादिहसनरोदनोच्चासनानिनित्यंत्यजेयुः बालवृद्धातुरवर्जंतृण-कटास्तीर्णभूमौपृथक्कुशयीरन् नकम्बलाद्यास्तीर्णभूमौ मार्जनादिरहितमे-चस्नानम् अस्थिसंचयनादूर्ध्वंभार्यापुत्रव्यतिरिक्तानांशय्यासनादिभोगोऽ-स्त्येव स्त्रीसंगस्तुनास्ति **अस्थिसंचयनं**तुसमन्त्राग्निदाहदिनादारभ्यप्रथ-मदिनेद्वितीयेतृतीयेचतुर्थेसप्तमेनवमेवागोत्रजैःसहस्वस्वसूत्रोक्तप्रकारेण कार्यम् तत्रद्विपादत्रिपादनक्षत्राणिकर्तुर्जन्मनक्षत्रंचवर्ज्यम् संभवेऽर्कभौम-मन्दवारावर्ज्याः पालाशदाहास्थिदाहयोःसद्यःसंचयनम् अस्थ्नांगङ्गांभ-सितीर्थान्तरेवाप्रक्षेपः तद्विधिर्वक्ष्यते अरण्येवृक्षमूलेनिखननंवा अस्थी-न्यन्यकुलस्थस्यनीत्वाचान्द्रायणंचरेत् । दययान्यस्यापिनयनेमहापुण्यम् अस्थ्नांश्वसूकरशूद्रादिस्पर्शेपञ्चगव्यशालग्रामतुलस्युदकैःप्रोक्षणम् आशौ-चमध्येस्वगोत्रजैःसहभोक्तव्यंतच्चदिवैव भोजनंमृन्मयेषुपर्णपुटकेषुवा कार्यम् नतुधातुपात्रेषु **दशाहकृत्यम्**—दाहदिनादारभ्यदशपिण्डा दशदिनमध्येदर्भास्तीर्णभूमावमन्त्रकंदेयाः क्षत्रियादीनांनवपिण्डानवदि-नान्तंदशमपिण्डस्त्वाशौचान्त्यदिने प्रथमेऽहनियोदेशोयश्चकर्तायच्चतण्डुला दिद्रव्यंयच्चोत्तरीयशिलापाकपात्रादितदेवदशाहान्तम् एतदन्यतमव्यत्य-येयतोव्यत्ययस्ततःपुनरावृत्तिः शिलाविपर्ययेऽपिघटस्फोटादेर्नावृत्तिरित्यु-क्तेर्लौकिकशिलाग्रहणम् तेनपिण्डदानतिलाञ्जल्यादिकस्यैवावृत्तिर्नदाहस्य केचिदाचार्यविपर्ययेऽप्यावृत्तिमाहुः यत्रपुत्रादिमुख्यकर्तुरसन्निधानादमु-ख्याधिकारिणापिण्डदानक्रियारब्धातत्रमध्येपुत्रादिसन्निधानेऽप्यमुख्यक-र्त्रैवदशाहान्ताक्रियासमापनीया एकादशाहादिकंतुपुत्रादिमुख्येनैव समन्त्र-कदाहमात्रेऽन्येनकृतेतुपिण्डदानादिदशाहकृत्यंसन्निकृष्टमुख्येनैवकार्यमि-तिमिताक्षरादयः अन्येतुसगोत्रोऽसगोत्रोवा यःसमन्त्रकदाहकर्तासएवद-शाहकृत्यंकुर्यादित्याहुः पत्न्याःकर्तृत्वे रजोदर्शनेजातेसातदन्तेकुर्यात् कर्तुर-स्वास्थ्येऽन्येनसर्वाःक्रियाःपुनःकार्याः पिण्डद्रव्येषुतण्डुलामुख्याः तदभावे फलमूलशाकतिलमिश्रसक्तवोऽपि प्रेतश्राद्धेषुपितृशब्दस्वधाशब्दानुशब्दाः पुष्पधूपदीपदानादौमन्त्राश्चनवाच्याः त्र्यहाशौचेपर्णशरदाहादौप्रथमेदिने एकःपिण्डः द्वितीयेचत्वारः तृतीयेपञ्चेतिक्रमोबोध्यः पुत्रेणपर्णशरदा-हेकृतेतुतस्यदशाहाशौचात्तेनत्र्यहमध्येपिण्डसमाप्तिर्नकार्या शिरस्त्वाद्येन

पिण्डेनप्रेतस्यक्रियतेसदा। द्वितीयेनतुकर्णाक्षिनासिकाः तृतीयेनकण्ठस्कन्धभुजवक्षांसि चतुर्थेननाभिलिङ्गगुदानि पञ्चमेनजानुजङ्घपादम् षष्ठेनमर्माणि सप्तमेननाड्यः अष्टमेनदन्तलोमानि नवमेनवीर्यम् दशमेनतुपूर्णत्वं तृप्तताक्षुद्विपर्ययः। जलंदशाहमाकाशेस्थाप्यंक्षीरंचमृन्मये १ प्रेतात्रस्नाहीत्युदकम् इदंपिबेतिचक्षीरम् इदंचकृताकृतम् ततःप्रेतोपकृतयेदशरात्रमखण्डितम्। कुर्यात्प्रदीपंतैलेनवारिपात्रंचमार्तिकम् १ भोज्याद्भोजनकालेतुभक्तमुष्टिंचनिर्वपेत्। नामगोत्रेणसंबुद्ध्याधरित्र्यांपितृयज्ञवत् २ भूर्लोकात्प्रेतलोकंतुगन्तुंश्राद्धंसमाचरेत्। तत्पाथेयंहिभवतिमृतस्यमनुजस्यच ३ **अथदशाहमध्येदर्शपातेनिर्णयः**—पिण्डदानादौप्रारब्धे यदिमध्येदर्शप्राप्तिस्तदामातापितृव्यतिरिक्तानांसर्वंदशाहकृत्यमाकृष्यदर्श एवसमापनीयम् मातापितृविषयेतुत्र्यहमध्येदर्शपातेनापकर्षः त्रिरात्रात्परं दर्शपातेतुपित्रोरपिसर्वंदर्शेएवसमापनीयमितिकेचित् अन्येतुत्रिरात्रोर्ध्वमपिदर्शपातेऔरसपुत्रेणपित्रोस्तत्रसमाप्तिर्नकार्येत्याहुः अत्रदेशाचाराद्व्यवस्थेतिसिन्ध्वादयः यदिदैवाद्दर्शात्पूर्वंपिण्डदानादितत्रंनारब्धंतदादाहमात्रेसमन्त्रकेजातेऽपिनदर्शेतत्रसमाप्तिनियमइतिभाति दर्शोत्तरमेवतत्रारम्भसमाप्तिसंभवेन द्विरैन्दवेतुकुर्वाणःपुनःशावंसमश्नुतइत्युक्तदोषाप्रसक्तेः एवंदर्शेऽपकृष्यतत्रसमाप्तावप्यग्निपिण्डदातुर्दशाहमाशौचमस्त्येव पुत्रादेः सपिण्डस्यतुसुतराम् दशाहंप्रेतपिण्डान्प्रदायास्नात्वाभुक्त्वावसपिण्डस्यत्रिरात्रोपवासः सपिण्डस्योपवासएकः मत्याद्विगुणम् प्रेतकृत्यंकुर्वतासंचयनादर्वाक्स्त्रीसङ्गेकृतेचान्द्रायणम् ऊर्ध्वंकृच्छ्रत्रयम् अन्येषामाशौचिनां संचयनादर्वाक्त्रिरात्रंतदुत्तरमेकोपवासः

अथनवश्राद्धम्—प्रथमेऽह्नितृतीयेचपञ्चमेसप्तमेतथा। नवमैकादशेचैवतन्नवश्राद्धमुच्यते १ नवश्राद्धानिपञ्चाहुराश्वलायनशाखिनः। आपस्तम्बाःषडित्याहुर्विभाषात्वितरेषुहि २ पञ्चपक्षेएकादशाहेनवश्राद्धं नकार्यम् एतान्येवविषमश्राद्धानीत्युच्यन्ते नवश्राद्धानिदशाहान्तर्नवमिश्रं तुवत्सरइत्यन्यत्र अकृत्वातुनवश्राद्धंप्रेतत्वान्नैवमुच्यते। नवश्राद्धंत्रिपक्षंचषाण्मासंमासिकानिच। नकरोतिसुतोयस्तुतस्याधःपितरोगताः १ अर्घ्यहीनमधूपंचगन्धमाल्यविवर्जितम्। नवश्राद्धममन्त्रंस्यादवनेजनवर्जितम् २ आशिषोद्विगुणादर्भाजयाशीःस्वस्तिवाचनम्। पितृशब्दःस्व-

संबन्धःशर्मशब्दस्तथैवच २ पात्रालम्भोवगाहश्चउल्मुकोल्लेखनादिकम् । तृप्तिप्रश्नश्चविकिरःशेषप्रश्नस्तथैवच ४ प्रदक्षिणाविसर्गश्चसीमान्तगमनंतथा । अष्टादशपदार्थाश्चप्रेतश्राद्धेविवर्जयेत् ५ तिलोसीतिमन्त्रेस्वधानमःपितृशब्दानवाच्याः किंतुप्रेतशब्दोहेनतूष्णींवातिलावपनम् तूष्णीमर्घ्यदानम् अमुष्मैस्वाहेतिप्रेतनाम्नापाणिहोमः बह्वृचानांसर्वैकोद्दिष्टेष्वग्नौकरणमस्त्येव अन्यशाखिनांतुतन्निषेधः नाम्नैकःपिण्डः निनयनमन्त्रेऊहः अनुमन्त्रणादिकंत्वमन्त्रकम् अभिरम्यतामितिविसर्जनम् एवंनवश्राद्धवर्ज्यैकोद्दिष्टेषु नवश्राद्धंत्वमन्त्रकंसर्वमितिनारायणवृत्तिः उत्तानंस्थापयेत्पात्रमेकोद्दिष्टेसदाबुधः । न्युब्जंतुपार्वणेकुर्यात्तस्योपरिकुशान्न्यसेत् १ सपिण्डीकरणान्तानिप्रेतश्राद्धानिलौकिकाग्नाविल्याश्वलायनमतम् नवश्राद्धानिसंभवेऽन्नेनकुर्यादन्यथामान्नेन विन्नेतु नवश्राद्धंमासिकंचयद्यदन्तरितं भवेत्तत्तदुत्तरश्राद्धेनसहतन्त्रेणकार्यम् शावेआशौचान्तरप्राप्तौनवश्राद्धानि कुर्यादेव सहगमनेतु नवश्राद्धानिभिन्नानिसपिण्डीकरणंपृथक् । एकएववृषोत्सर्गोगौरेकातत्रदीयते १ शूद्रस्यामन्त्रकंसर्वंद्विजवन्नान्नैवकार्यमितिस्मृत्यर्थसारः अत्रवयोधिकमरणेतत्कनिष्ठानांसपिण्डानांदशमेऽहनिमुण्डनं केचिदाहुः मातापित्राचार्येषुमृतेषुनियमेन**दशमेऽहनिमुण्डनम्** एवं भर्तरिमृतेस्त्रियाअपिमुण्डननियमः पुत्राणांसर्वेषांदाहकर्तुश्चदाहाङ्गभूतं प्रथमदिनेदशमदिनेचमुण्डनम् अत्रदेशाचाराद्व्यवस्था अत्ररात्रिमृतस्यरात्रौ दाहेऽपिप्रातरेवमुण्डनमित्युक्तम् ततोदशमेऽहनिपूर्ववद्गृहशुद्धिंगृहशुद्धिंच कृत्वागौरसर्षपतिलकल्केनसशिरःस्नानंकृत्वानववस्त्रेपरिधायपरिहितवस्त्राणिप्रेतवस्त्राणिचान्त्यजेभ्यआश्रितेभ्यश्चदत्त्वासुवर्णादीनिमङ्गलवस्तूनि स्पृष्ट्वागृहंप्रविशेत्

अथास्थिक्षेपविधिः—तत्रादौसंचयनदिनेऽस्थिस्थापनप्रकारः प्रेतस्थानेबलिंदत्त्वाक्षीरेणाभ्युक्ष्यवाग्यतः । प्रेतस्यास्थीनिगृह्णीयात्प्रधानाङ्गोद्भवानिच १ पञ्चगव्येनसंस्नाप्यक्षौमवस्त्रेणवेष्ट्यच । प्रक्षिप्यमृन्मयेभाण्डेनवेसाच्छादनेशुभे २ अरण्येवृक्षमूलेवाशुद्धेसंस्थापयेदथ । सूक्ष्माण्यस्थीनितद्भस्मनीत्वातोयेविनिक्षिपेत् ३ ततःसंमार्जनंभूमेःकर्तव्यं गोमयाम्बुभिः । पूजांचपुष्पधूपाद्यैर्बलिभिःपूर्ववच्चरेत् ४ तत्स्थानाच्छनकैर्नीत्वातीर्थेवाजाह्नवीजले । कश्चिच्चप्रक्षिपेत्पुत्रोदौहित्रोवासहोदरः ५

मातुःकुलंपितृकुलंवर्जयित्वानराधमः । अस्थीन्यन्यकुलस्थस्यनीत्वाचान्द्रायणंचरेत् ६ गङ्गातोयेषुयस्यास्थिक्षिप्यतेशुभकर्मणः । नतस्यपुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात्सनातनात् ७ अस्तंगतेगुरौशुक्रेतथामासेमलिम्लुचे । गङ्गायामस्थिनिक्षेपंनकुर्यादितिगौतमः ८ दशाहान्तरस्थिप्रक्षेपेतुनास्तादिदोषः दशाहाभ्यन्तरेयस्यगङ्गातोयेऽस्थिमज्जति । गङ्गायांमरणंयादृक् तादृक्फलमवाप्नुयात् ९

अथतीर्थेऽस्थिक्षेपंकर्तुंतत्पूर्वाङ्गविधिः—यत्रास्थीनिनिखातानितांभूमिंसचैलस्नानपूर्वकंपृथग्गोमूत्रादिभिःप्रोक्षयेत् तत्रगायत्र्यागोमूत्रेण गन्धद्वारामितिगोमयेन आप्यायस्वेतिक्षीरेण दधिक्राव्णइतिदध्ना घृतंमिमिक्षइतिघृतेन उपसर्पेतिचतसृणामृचांशङ्खःपितरस्त्रिष्टुप् भूप्रार्थनखननमृदुद्धरणास्थिग्रहणेषुक्रमेणविनियोगः ताभिर्ऋग्भिःक्रमेणास्थिग्रहणांतानिकर्माणिकृत्वास्वयंजलाशयेगृह्योक्तविधिनास्नायात् ततोऽस्थिशुद्धिं कुर्यात् सायथा अस्थीनिस्पृष्ट्वैतोन्विंद्रमितितृचावृत्त्यापञ्चगव्यैःस्नात्वा स्पृष्ट्वैवदशस्नानानिकुर्यात् तत्रगायत्र्यादिपञ्चमन्त्रैर्गोमूत्रगोमयक्षीरदधिसर्पिःस्नानानिकृत्वा देवस्यत्वेतिकुशोदकेन मानस्तोकेइतिभस्मना अश्वक्रान्तेरथक्रान्तेइतिमृदा मधुवाताइतिमधुना आपोहिष्ठेतिशुद्धोदकेनचस्नायात् एवंदशस्नानानिकृत्वाऽस्थ्नांकुशैर्मार्जनंकुर्यात् तत्रमन्त्रः अतोदेवा इत्यृक् अथसप्तसूक्तानि एतोन्विंद्रं० ३ शुचीवो० ३ नतमंहोन० ८ इतिवाइति० १३ स्वादिष्ठयाम० १० ममाग्नेवर्चो० १० कद्रुद्रायप्र० ९ ततोयदीयान्यस्थीनितस्यकृतसपिण्डीकरणस्यपार्वणविधिनाश्राद्धमस्थिप्रक्षेपाङ्गभूतंहिरण्येनकुर्यात् सक्तुनाचपिण्डदानं दशाहान्तरस्थिप्रक्षेपकरणेएकोद्दिष्टविधिनाश्राद्धम् तस्तिलतर्पणंकृत्वापञ्चगव्यपञ्चामृतशुद्धोदकैरस्थीनिप्रक्षाल्ययक्षकर्दमेनालिप्यपुष्पैःप्रपूज्याऽजिनकम्बलदर्भभूर्जपत्रशाणपट्टवस्त्रताडपत्राणांक्रमेणसप्तधासंवेष्ट्यताम्रसंपुटेस्थापयेत् **तत्रयक्षकर्दमलक्षणम्**—द्वादशकर्षंचन्दनंकुङ्कुमंच षट्कर्षःकर्पूरश्चतुःकर्षाकस्तूरीचैतेषांमेलनाद्यक्षकर्दमः ततोऽस्थिषुहेमरौप्यखण्डानिमौक्तिकप्रवालनीलमणींश्चप्रक्षिप्यस्वसूत्रोक्तविधिनास्थण्डिलाग्निप्रतिष्ठादिकृत्वाष्टोत्तरशतंतिलाज्याहुतीर्जुहुयात् उदीरतांशंखःपितरस्त्रिष्टुप् अस्थिप्रक्षेपाङ्गतिलाज्यहोमेविनियोगः उदीरतामितिसूक्तस्यचतुर्दशऋग्भिःप्रत्यृचमाहुतिरित्येवंसूक्तस्य

सप्तावृत्तिभिरवशिष्टदशाहुतीःप्रथमऋगावृत्त्येत्येवमष्टोत्तरशतंतिलाहुती-रष्टोत्तरशतमाज्याहुतीश्चजुहुयात् सवेष्टनास्थिसमुच्चययुतंताम्रसंपुटमादाय तीर्थंगच्छेत् तत्रनियमाः मूत्रपुरीषोत्सर्गकालेआचमनकालेचनास्थीनि धारयेत् शूद्रयवनान्त्यजादिकांस्वहीनजातिमस्थिधारणकालेनस्पृशेदिति काशीखण्डे ततस्तीर्थंप्राप्यतीर्थप्राप्तिनिमित्तकंस्नानादिविधायास्थीनिस्नापयित्वामुकगोत्रस्यामुकशर्मणोब्रह्मलोकादिप्राप्तयेऽमुकतीर्थेऽस्थिप्रक्षेपमहं करिष्येइतिसंकल्प्यपलाशपर्णपुटेपञ्चगव्येनास्थीन्यासिच्यहिरण्यशकल-माल्यघृततिलमिश्रितास्थीनिमृत्पिण्डेनिधायदक्षिणांदिशमवेक्षमाणोनमो-स्तुधर्मायेतिवदंस्तीर्थेप्रविश्य नाभिमात्रजलेस्थित्वासमेप्रीतोस्त्वित्युक्त्वा तीर्थेक्षिपेत् ततःस्नात्वाजलाद्बहिरागत्य सूर्यंदृष्ट्वाहरिंस्मृत्वाविप्राययथाश-क्तिरजतंदक्षिणांदद्यात् अमुकस्यास्थिक्षेपःकृतस्तत्साङ्गतार्थंरजतमिदंतुभ्यं संप्रददेइति इत्यस्थिप्रक्षेपप्रकारः

अथैकादशाहकृत्यम्—एकादशाहेप्रातरुत्थायगृहानुलेपनंकृत्वास्पृष्टसर्ववस्त्रक्षालनपूर्वकंसर्वसपिण्डानांसचैलस्नानान्तेसंध्यापञ्चमहा-यज्ञादिकर्मणिशुद्धिः एकादशाहेसङ्गवकालेस्नानाच्छुद्धिरितिकेचित् ए-कादशाहेपुत्रादेः कर्तुरपिपञ्चमहायज्ञाद्यधिकारः सपिण्डानांदर्शवार्षिक-श्राद्धेष्वप्यधिकारः नान्दीश्राद्धमात्रंचतुःपुरुषसपिण्डैःसपिण्डीकरणात्प्रा-ङ्नकार्यम् ततोदशाहकर्मकारीअमुख्यःकर्तामुख्योवापुत्रादिःकर्तावृषोत्स-र्गाद्येकादशाहिकंसर्वंकर्मकुर्यात् **वृषोत्सर्गः**—एकादशाहेप्रेतस्ययस्य नोत्सृज्यतेवृषः । प्रेतत्वंसुस्थिरंतस्यदत्तैःश्राद्धशतैरपि १ अत्रस्वयमेवसर्वं कुर्यान्नतुकाम्यवृषोत्सर्गवदाचार्यवरणम् अयंगृहेनकार्यः अयंद्वादशाहे-ऽप्युक्तः क्वचिन्मृताहेऽप्युक्तः विषुवद्वितयेचैवमृताहेबान्धवस्यचेति वत्स-राभ्यन्तरेपित्रोर्वृषस्योत्सर्गकर्मणि । वृद्धिश्राद्धंनकुर्वीततदन्यत्रसमारभेत् १ **नीलवृषलक्षणंतु**—लोहितोयस्तुवर्णेनमुखेपुच्छेचपाण्डुरः । श्वेतः खुरविषाणाभ्यांसनीलोवृषउच्यते १ अथवाश्वेतवर्णस्यमुखपुच्छादिश्याम-त्वेनीलवृषत्वम् यद्वासर्वश्यामस्यमुखादिश्वेतत्वेनीलवृषत्वम् केचिद्वृषा-भावेमृद्धिःपिष्टैर्वावृषंकृत्वाहोमादिविधिनावृषोत्सर्गइत्याहुः यथोक्ताला-भेयथालाभोद्विवर्षएकवर्षोवावृषोवर्षाधिकाश्चतस्रएकावावत्सतरीस्यात् प्रयोगस्तुस्वस्वसूत्रानुसारीग्राह्यः सव्येनपाणिनापुच्छंसमादायवृषस्यतु ।

दक्षिणेनापआदायसतिलाःसकुशास्ततः १ प्रेतगोत्रंसमुच्चार्यामुकस्मैवृष एषमयादत्तस्तंतारयत्वितिवदन्सहेमजलंभूमावुत्सृजेत् विधारयेन्नतं कश्चिन्नचकश्चनवाहयेत् । नदोहयेच्चतांधेनुंनचकश्चनबन्धयेत् १ पतिपुत्रवत्याःसुवासिन्यानवृषोत्सर्गः सहगमनेतुस्त्रीणांवृषोत्सर्गस्थानेगौरेव वृषोत्सर्गसाङ्गतार्थंतिलोदकुम्भधेनुवस्त्रहिरण्येतिपञ्चदानानि आशौचान्तरं चेदेकादशाहेप्राप्नोतितदावृषोत्सर्गादिकमाद्यमासिकंशय्यादिदानानिचकुर्यादेव एवंकृतेवृषोत्सर्गेफलवाजिमखोदितम् । यमुद्दिश्योत्सृजेन्नीलंसलभेतपरांगतिम् । वृषोत्सर्गःपुनात्येवदशातीतान्दशापरान् १ इतिवृषोत्सर्गः

अथैकादशाहेमहैकोद्दिष्टम्—इदंचमहैकोद्दिष्टंषोडशश्राद्धेभ्यो भिन्नमेव अतएवेदंकरिष्यमाणसर्वैकोद्दिष्टप्रकृतिभूतमित्युच्यते इदंचपाकेनैव अत्रसतिसंभवेविप्रोभोजयितव्यः असंभवेऽग्नौहोमः ब्राह्मणंभोजयेदाद्येहोतव्यमनलेथवा इत्युक्तेः श्मश्रुकर्मतुकर्तव्यंनखच्छेदस्तथैवच । स्नपनाभ्यञ्जनेदद्याद्विप्रायविधिपूर्वकम् १ ततःक्षणपाद्यार्घ्यासनगन्धपुष्पाच्छादनान्येवदद्यात् नात्रधूपदीपौ एकोद्दिष्टंदैवहीनमित्युक्तेरेकएव विप्रः द्विर्वचनिमन्त्रणम् एकमर्घ्यपात्रम् स्वधाशब्दनमःशब्दपितृशब्दा नसन्ति तेनप्रत्तःप्रेतइमाँल्लोकान्प्रीणयाहिनइतिमन्त्रोहोऽर्घ्यपात्रे नाभिश्रवणम् सर्वंप्राचीनावीतिनैवकार्यम् देवकार्याभावात् अग्नौकरणविकल्पः तत्रचपाणिहोमेऽपिनतस्यभक्षणंकिंत्वग्नौप्रक्षेपः एकएवपिण्डः अनुमन्त्रणादिसर्वममन्त्रकम् स्वदितमितितृप्तिप्रश्नःकात्यायनानाम् अक्षय्यस्थानेउपतिष्ठतामितिवदेत् अभिरम्यतामितिविसर्जनम् अभिरताःस्मेतिविप्रप्रतिवचनम् श्राद्धशेषभोजनंनास्ति अन्तेस्नानम् नवश्राद्धैकोद्दिष्टेतुसर्वममन्त्रकमित्युक्तम् विप्राभावेत्वग्नावेकोद्दिष्टंयथा अग्नौपायसंश्रपयित्वाज्यभागान्तेऽग्नेरग्रेश्राद्धप्रयोगंकृत्वाग्नौप्रेतमावाह्यगन्धाद्यैःसंपूज्यपृथ्वीतेपात्रमित्यादिनान्नंसंकल्प्योदीरतामवरइत्यष्टाभिश्चतुरावृत्ताभिर्ऋग्भिर्द्वात्रिंशदाहुतीर्हुत्वापिण्डदानादिश्राद्धंसमापयेदिति एवमेतदेकोद्दिष्टंस्त्रीणामपि **अथाद्यमासिकम्**—तस्यमासादौमासिकंकार्यमितिवचनान्मृताहोमुख्यःकालः सचाशौचप्रतिबन्धादतिक्रान्तइति तदन्तेएकादशेऽह्नितत्कार्यम् अतएव ब्राह्मणंभोजयेदाद्येहोतव्यमनलेऽथवा । पुनश्चभोजयेद्विप्रंद्विरावृत्तिर्भवेदिह १ इतिप्रथममासिकार्थंद्वितीयावृत्तिरुक्ता अत्रचद्विरावृत्तिर्भ-

वेदिहेत्युक्तिः षोडशमासिकानांसपिण्ड्यधिकारार्थमपकृष्यकर्तव्यानांद्वादशाहादौकरणपक्षेयोज्या तेषामेकादशाहएवकरणपक्षेतुषोडशमासिकानां षोडशावृत्तयएकंमहैकोद्दिष्टमितिसप्तदशावृत्त्यापत्त्याद्विरावृत्तिर्भवेदिहेत्युक्तेरसङ्गतेः तथाचसपिण्ड्यधिकारार्थापकृष्याणांमासिकानांद्वादशाहेकरणेएकादशाहेमहैकोद्दिष्टोत्तरमतिक्रान्तमाद्यमासिकंकरिष्यइतिसंकल्प्याद्यमासिकमात्रमन्नेनामेनवाविप्रेदर्भबटौवाप्रेतमावाह्यकार्यम् नत्वाद्यमासिकस्याग्नौहोमः पुनश्चभोजयेद्विप्रमितिविशेषवचनात् इत्थंचमहैकोद्दिष्टमेकमाद्यमासिकमेकमित्येकोद्दिष्टस्यद्विरावृत्तिःस्पष्टैव येत्वाद्यमासिकातिरेकेणमहैकोद्दिष्टस्यैवद्विरावृत्तिंवदन्तितेभ्रान्ताः अत्रकेचिदाद्याब्दिकस्यापि मृताहएवकालइतितस्याप्यतिक्रान्तत्वादेकादशाहेआद्यमासिकमाद्याब्दिकं चतन्त्रेणकरिष्यइतिसंकल्प्यद्वयमपितन्त्रेणकार्यमित्याहुः अन्येतुमासादौमासिकंकार्यमाब्दिकंवत्सरेगते इतिवचनाद्द्वितीयवर्षारम्भेप्रथमाब्दिकमितिनाब्दिकस्यैकादशाहेऽनुष्ठानमित्याहुः एवंत्रिपक्षेसपिण्डीकरणपक्षेएकादशाहेआद्यमासिकमूनमासेऊनमासिकंद्वितीयमासारम्भेद्वितीयमासिकं पक्षत्रयेत्रैपक्षिकंचैकोद्दिष्टविधिनाकृत्वावशिष्टद्वादशमासिकान्यपकृष्यतथैवकृत्वासपिण्डीकरणम् एवंपक्षान्तरेषूह्यम् एकादशाहेतन्त्रेणषोडशमासिकापकर्षपक्षेमहैकोद्दिष्टोत्तरंदेशकालौसंकीर्त्यातिक्रान्तमाद्यमासिकंसपिण्ड्यधिकारार्थमपकृष्योनमासिकादीन्यूनाब्दिकान्तानिपञ्चदशमासिकानिचतन्त्रेणैकोद्दिष्टेनविधिनाकरिष्यइतिसंकल्प्यतन्त्रेणषोडशापिकुर्यात् केचिन्मतेत्वतिक्रान्तेआद्यमासिकाद्याब्दिकेऊनमासिकादीनिचेत्यादिसंकल्पः **मासिकानितु** आद्यमासिकम् १ ऊनमासिकम् २ द्वितीयमासिकम् ३ त्रैपक्षिकम् ४ तृतीयमासिकम् ५ चतुर्थमासिकम् ६ पञ्चममासिकम् ७ षष्ठम् ८ ऊनषाण्मासिकम् ९ सप्तममासिकम् १० अष्टमम् ११ नवमम् १२ दशमम् १३ एकादशम् १४ द्वादशम् १५ ऊनाब्दिकम् १६ चेतिक्रमेणज्ञेयानि **अथैकादशाहेरुद्रगणश्राद्धम्**—तत्रैकादशरुद्रोद्देशेनरुद्ररूपप्रेतोद्देशेनवा रुद्रोद्देशपक्षेसव्येन रुद्ररूपप्रेतोद्देशेपक्षेऽपसव्येन वीरभद्रः १ शम्भुः २ गिरीशः ३ अजैकपात् ४ अहिर्बुध्न्यः ५ पिनाकी ६ अपराजितः ७ भुवनाधीश्वरः ८ कपाली ९ स्थाणुः १० भगः ११ इत्येकादशरुद्राः अत्रशक्तेनैकैकरुद्रनाम्नैकोविप्रइत्येकादश-

विप्राभोज्याः अशक्तेनतुसर्वोद्देशेनैकएवविप्रोभोज्यः आमान्नान्येकाद-शैकंवामान्नंदेयम् अत्रश्राद्धेपिण्डदानार्घ्याग्नौकरणविकिराणामभावः एव-**मेवाष्टवसुश्राद्धम्** एतच्चकृताकृतम् वसुनामान्यप्यन्यत्र एतदेकादशा-हकृत्यंत्र्यहाशौचेचतुर्थदिनेकर्तव्यम् द्वितीयदिनेप्रथमदिनेवास्थिसंचयनम् पञ्चमदिनेसपिण्डीकरणम् अत्रैकादशाहेद्वादशाहेवा**पददानानि**कार्या-णितेनप्रेतस्यमार्गेसुखगतिः आसनोपानहच्छत्रंमुद्रिकाचकमण्डलुः । यज्ञोपवीताज्यवस्त्रंभोजनंचान्नभाजनम् १ दशकंपदमेतत्स्यात्पदान्येवंत्रयो-दश । देयानिवायथाशक्तितेनासौप्रीणितोभवेत् २ अन्नंचैवोदकुम्भंचो-पानहौचकमण्डलुः । छत्रंवस्त्रंतथायष्टिंलोहदण्डंचदापयेत् ३ अग्नीष्टिकां प्रदीपंचतिलांस्ताम्बूलमेवच । चन्दनंपुष्पमालां**चोपदानानि**चतुर्दश ४ वैतरणीधेनूत्क्रान्तिधेनुमोक्षधेन्वादिदानानिगोभूम्यादिदशदानानितिलपा-त्रदानादीनिमरणकालेनकृतानिचेदेकादशाहादौपुत्रादिभिःप्रेतोद्देशेनकार्या-णि अश्वंरथंगजंधेनुंमहिषींशिबिकादिकम् । शालग्रामंपुस्तकंचकस्तूरीकु-ङ्कुमादिकम् १ दासींरत्नंभूषणादिशय्यांछत्रंचचामरम् । दद्याद्वित्तानुसा-रेणप्रेतस्तत्तत्सुखंलभेत् २

अथशय्यादानम्—एकादशाहेशय्यायादानेएषविधिःस्मृतः । तेनोपभुक्तंयत्किंचिद्वस्त्रवाहनभाजनम् १ यद्यदिष्टंचतस्यासीत्तत्सर्वंपरि-कल्पयेत् । प्रेतंचपुरुषंहैमंतस्यांसंस्थापयेत्तदा २ पूजयित्वाप्रदातव्यामृ-तशय्यायथोदिता । तस्माच्छय्यांसमासाद्यसारदारुमयींदृढाम् ३ दन्त-पत्राचितांरम्यांहेमपट्टैरलंकृताम् । हंसतूलिप्रतिच्छन्नांशुभगण्डोपधानि-काम् ४ प्रच्छादनपटीयुक्तांगन्धधूपादिवासिताम् । उच्छीर्षकेघृतभृतं कलशंपरिकल्पयेत् ५ ताम्बूलकुङ्कुमक्षोदकर्पूरागरुचन्दनम् । दीपिकोपान-हच्छत्रचामरासनभाजनम् ६ पार्श्वेषुस्थापयेद्भक्त्यासप्तधान्यानिचैवहि । शयनस्थस्यभवतियदन्यदुपकारकम् ७ भृङ्गारकरकाद्यंतत्पञ्चवर्णवितान-कम् । संपूज्यद्विजदांपत्यंनानाभरणभूषितम् ८ उपवेश्यतुशय्यायांमधु-पर्कंततोवदेत् । दानमन्त्रस्तु यथानकृष्णशयनंशून्यंसागरजातया । शय्या तस्याप्यशून्यास्तुतथाजन्मनिजन्मनि १ यस्मादशून्यशयनंकेशवस्यशिव-स्यच । शय्यातस्याप्यशून्यास्तुतथाजन्मनिजन्मनि २ दत्त्वैवंतस्यसकलं प्रणिपत्यविसर्जयेत् । पाद्मेतु अस्थिलालाटकंगृह्यसूक्ष्मंकृत्वासपायसम् ।

भोजयेद्द्विजदांपत्यंविधिरेषसनातनः १ इत्युक्तम् नैतन्महाराष्ट्रदेशादि-शिष्टैराद्रियते यद्देशेतदाचारस्तत्रास्तु स्वर्गेपुरंदरपुरेलोकपालालयेतथा। सुखंवसत्यसौजन्तुःशय्यादानप्रभावतः। आभूतसंप्लवंयावत्तिष्ठत्यातङ्कव-र्जितः १ प्रेतशय्याप्रतिग्राहीनभूयःपुरुषोभवेत्। गृहीतायांतुतस्यांवै पुनःसंस्कारमर्हति २

अथोदकुम्भः—एकादशाहात्प्रभृतिघटस्तोयान्नसंयुतः। दिनेदिने प्रदातव्योयावत्संवत्सरंसुतैः १ यस्यसंवत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणंभ-वेत्। मासिकंचोदकुम्भंचदेयंतस्यापिवत्सरम् २ अपिश्राद्धशतैर्दत्तैरुद-कुम्भंविनानराः। दरिद्राद्दुःखिनस्तातभ्रमन्तिचभवार्णवे ३ यावदब्दंच योदद्यादुदकुम्भंविमत्सरः। प्रेतायान्नसमायुक्तंसोऽश्वमेधफलंलभेत् ४ इदंचोदकुम्भश्राद्धंसपिण्डीकरणात्प्रागेकोद्दिष्टविधिना सपिण्ड्युत्तरंतुपार्व-णविधिना इदंत्रयोदशदिनादारभ्यकर्तव्यमितिभट्टाः अत्रपिण्डदानंकृता-कृतम् देवहीनंचैतत् अदैवंपार्वणश्राद्धंसोदकुम्भमधर्मकम्। कुर्यात्प्रत्या-ब्दिकाच्छ्राद्धात्संकल्पविधिनान्वहम् १ इतिवचनात् प्रायश्चित्ताङ्गविष्णु-श्राद्धवदत्रश्राद्धेसर्वेश्राद्धधर्मानसन्तिकिंतुवाचनिकमात्राः तेनसांकल्प-विधिनासंकल्पक्षणपाद्यासनगन्धाच्छादनान्तपूजनान्नपरिवेषणान्तेपृथ्वीते पात्रमित्याद्युक्त्वाएषउदकुम्भइदमन्नंदत्तंचेत्यादित्यागविधिः अन्तेताम्बू-लदक्षिणादि नात्रब्रह्मचर्यापुनर्भोजनादिनियमाः वृद्धिनिमित्तेनमासिका-पकर्षेउदकुम्भश्राद्धानामप्यपकर्षः प्रेतश्राद्धत्वात् **उदकुंभश्राद्धम्**—प्रत्यहंसोदकुम्भान्नदानाशक्तेनाप्येकस्मिन्दिनेतावद्भिरामान्नैरुदकुम्भैश्च तावदामान्नोदकुम्भनिष्क्रयेणवापकृष्योदकुम्भश्राद्धानिकार्याणि अब्दम-ध्येप्रत्यहमुदकुम्भश्राद्धंकुर्वतोमध्येआशौचप्राप्तौतावच्छ्राद्धानांलोपएवद-र्शादिवत् आशौचोत्तरंप्रतिबन्धादकरणेतदुत्तरोदकुम्भेनसहतन्त्रतयाति-क्रान्तोदकुम्भानांप्रयोगः अतिक्रान्तोदकुम्भश्राद्धान्यद्यतनोदकुम्भश्राद्धं चतन्त्रेणकरिष्येइतिसंकल्पः तथाप्रथमाब्दे**दीपदान**मुक्तम् प्रत्यहंदीप-कोदेयोमार्गेतुविषमेनरैः। यावत्संवत्सरंवापिप्रेतस्यसुखलिप्सया १ प्रा-ङ्मुखोदङ्मुखंदीपंदेवागारेद्विजालये। कुर्याद्याम्यमुखंपित्र्येअद्भिःसंकल्प्य सुस्थिरम् २ इति

अथषोडशमासिकानि—द्वादशप्रतिमास्यानिऊनमासंत्रिपक्ष-

कम् । ऊनषाण्मासिकंचोनाब्दिकंचापीतिषोडश २ अत्रमतान्तराणि सिन्धौ **अथैषांकालाः**—मासादौमासिकंकार्यमाद्यंत्वेकादशेऽहनि । एकद्वित्रिदिनैरूनेत्रिभागेनोनएववा १ ऊनमासिकमूनाब्दमूनषाण्मासिकंचरेत् । त्रैपक्षिकंत्रिपक्षेचोनमास्यंद्वादशेऽह्निवा २ तत्रोनमासिकोनषाण्मासिकोनाब्दिकानामेकदिनेनोनपक्षेपञ्चम्यांमृतस्यतृतीयायांद्वाभ्यामूनत्वपक्षेद्वितीयायांत्रिभिर्न्यूनेप्रतिपदायामनुष्ठानमितिकेचित् माधवस्तूनषाण्मासिकमूनाब्दिकंचमृताहात्पूर्वेद्युःकार्यमित्याहत्रैपक्षिकंत्रिपक्षेऽतीतेमृताहेकार्यम् **अत्राहिताग्नेर्विशेषः**—त्रैपक्षिकपर्यन्तानिसंस्कारतिथौततःपराणि प्रत्याब्दिकंचमृततिथौतेनाद्यंदाहादेकादशेऽह्नि त्रिमासादूर्ध्वंसंस्कारेत्वेवंभाति त्रिपक्षपर्यन्तानिदाहतिथौकृत्वापराण्यतिक्रान्तानिमृततिथौ आद्यमासिकेनसहकार्याणीति **ऊनश्राद्धेषुवर्ज्यानि**—त्रिपुष्करेषुनन्दासुसिनीवाल्यांभृगोर्दिने । चतुर्दश्यांचनोनानिकृत्तिकासुद्विपुष्करे १ त्रिपुष्करद्विपुष्करयोगयोर्लक्षणंप्रागुक्तम् आद्यमासिकमाद्याब्दिकंचैकादशेऽह्नीत्येकंमतम् आद्यमासिकमेवैकादशेऽह्निप्रथमाब्दिकंतुद्वितीयवर्षारम्भएवेत्यपरमतमित्युक्तम् एतानिषोडशश्राद्धानिवर्षान्तसपिण्डनपक्षेउक्तेषुस्वस्वकालेष्वेकोद्दिष्टविधिनाकार्याणि द्वादशाहादिकालेषुसपिण्डनापकर्षपक्षे एकदिनेएवापकृष्ययुगपदेकोद्दिष्टविधिनाकार्याणि श्राद्धानिषोडशादत्त्वा नतुकुर्यात्सपिण्डनमितिषोडशश्राद्धैर्विनासपिण्डनेऽधिकाराभावबोधनात् एतानिपक्वान्नेनामान्नेनवाकार्याणि पाकपक्षेयुगपत्करणेसर्वेषामेकएवपाकोविप्राअर्घ्याः पिण्डाश्चषोडश एतानिद्वादशाहादौसपिण्डनात्पूर्वंकृतान्यपिपुनःसपिण्ड्युत्तरंस्वस्वकालेपार्वणविधिनाकार्याणि यस्यसंवत्सरादर्वाग् विहितातुसपिण्डता । विधिवत्तानिकुर्वीतपुनःश्राद्धानिषोडश १ अर्वाक् संवत्सराद्यस्यसपिण्डीकरणंकृतम् । षोडशानांद्विरावृत्तिंकुर्यादित्याहगौतमः २ इत्यादिवचनात् षोडशानांद्विरावृत्तित्वंचैकादशाहसपिण्डनपक्षेज्ञेयम् तत्राद्यमासिकस्यकालसत्त्वात् द्वादशाहेसपिण्डनपक्षेतुपञ्चदशानांद्विरावृत्तिः त्रिपक्षेसपिण्डनपक्षेआद्यमासिकोनमासिकद्वितीयमासिकानांस्वकालेकृतत्वात्तदपकृष्यकृतानामेवपुनरावृत्तिविधानात्तेषांकालाभावाच्चत्रयोदशानामेवपुनरावृत्तिः एवमन्यपक्षेष्वपियथासंभवमूह्यम् येतुद्वादशाहेसपिण्डनंकृत्वात्रयोदशाहादावाद्यमासिकसहितानांषोडशानांपुनरावृत्तिंकुर्वन्ति

तेभ्रान्ताः यदामरणादारभ्यद्वादशमासमध्येकश्चिदधिकमासःपतेत्तदात-न्मासस्थंमासिकश्राद्धमधिकेशुद्धेमासेचेतिद्विवारंकार्यमितिसप्तदशश्राद्धा-निभवन्ति मलमासेमृतस्यतुएकादशाहेआद्यमासिकंकृत्वाद्वितीयमासमृ-ततिथौतत्पुनःकृत्वाकिंचिदूनेद्वितीयमासेऊनमासिकंतृतीयमासारम्भेद्वि-तीयमासिकंसार्धद्विमासान्तेत्रैपक्षिकम् सपिण्ड्युत्तराण्यवशिष्टमासिका-निस्वस्वकालेएवकार्याणि चतुःपुरुषमध्येसपिण्डेषुनान्दीश्राद्धप्राप्तौतुतत्प्रा-प्तिमासेएवैकस्मिन्नेवदिनेसर्वाण्यपकृष्यकार्याणि प्रेतश्राद्धानिसर्वाणिसपि-ण्डीकरणंतथा। अपकृष्यापिकुर्वीतकर्तुंनान्दीमुखंद्विजः १ इत्युक्तेः त-त्रैकःपाकःषोडशश्राद्धपक्षेषोडशब्राह्मणाअष्टचत्वारिंशत्पिण्डाःपुरूरवार्द्र-वविश्वेदेवार्थमेकोविप्रइतिसर्वेषामनुष्ठानम् एवंपक्षान्तरेषुश्राद्धसंख्यानु-सारेणविप्राद्यूह्यम् केचित्पाकभेदमाहुः उदकुम्भश्राद्धानामप्यनुमासिक-वत्प्रेतोद्देश्यकश्राद्धत्वात्तेषामप्यपकर्षइत्युक्तम् वृद्धिंविनानुमासिकापक-र्षेतुदोषमाहोशनाः वृद्धिश्राद्धविहीनस्तुप्रेतश्राद्धानियश्चरेत्। सश्राद्धीन-रकेघोरेपितृभिःसहमज्जति १ इति चतुःपुरुषसपिण्डेष्वाधानादिप्राप्ति-निमित्तोऽप्यपकर्षःकार्यः अत्रविशेषःपूर्वार्धेउक्तः यद्यन्मासिकंसूतकादि-नातिक्रान्तंभवेत्तत्तदुत्तरमासिकेनसहतन्त्रेणकार्यमित्युक्तम्

अथसपिण्डीकरणविचारः तत्रसपिण्डनकालः—नास-पिण्ड्याग्निमान्पुत्रःपितृयज्ञंसमाचरेदितिवचनात् पित्रादीनांमात्रादीनां त्रितयमध्येऽन्यतममरणेसाग्निकोद्वादशाहेसपिण्डनंकृत्वागामिदर्शेपिण्ड-पितृयज्ञादिकंकुर्यात् अत्रस्मार्ताग्निमानपिसाग्निकोग्राह्यइतिभाति तस्यापि पिण्डपितृयज्ञावश्यकत्वात् साग्नेःप्रेतस्यतुत्रिपक्षेएव प्रेतश्चेदाहिताग्निः स्यात्कर्तानग्निर्यदाभवेत्। सपिण्डीकरणंतस्यकुर्यात्पक्षेतृतीयके १ इत्युक्तेः अत्रसाग्निःश्रौताग्निमानेव द्वयोःसाग्नित्वेद्वादशाहएव साग्निकस्तुयदाक-र्ताप्रेतोवाप्यग्निमान्भवेत्। द्वादशाहेतदाकुर्यात्सपिण्डीकरणंपितुः १ इत्युक्तेः द्वयोरप्यनग्नित्वेत्वनेकेकालाः सपिण्डीकरणंकुर्याद्यजमानस्त्वन-ग्निमान्। अनाहिताग्नेःप्रेतस्यपूर्णेसंवत्सरेऽथवा १ एकादशेमासिषष्ठेत्रि-मासेवात्रिपक्षके। मासान्तेद्वादशेवाह्निकुर्याद्वैकादशेऽहनि २ यदहर्वृद्धि-रापन्नातदहर्वेतिनिश्चितम्। अत्रवृद्धिनिमित्तापकर्षोनिरग्नेरेवोक्तस्तथापि साग्नेरपिसंभवेयोज्यः अत्रवृद्धिपदंचूडोपनयनविवाहमात्रपरं सीमन्ता-

दिसंस्कारेषुवृद्धिश्राद्धस्यलोपएवकार्योनतुतदर्थंसपिण्डनापकर्षइतिकेचित् अन्येतुगर्भाधानपुंसवनादिष्वन्नप्राशनान्तेषुसंस्कारेष्वकरणेदोषोक्तेरावश्यकेषुवृद्धिश्राद्धस्याप्यावश्यकत्वात्सपिण्डनापकर्षःकार्यएव तथाच चतुःपुरुषसपिण्डेषुसपिण्डीकरणाभावेगर्भाधानादिकमपिनकार्यमित्याहुः तेन पितामहमरणेपौत्रस्यवृद्धौप्राप्तायामप्यपकर्षःसपिण्डीकरणानुमासिकादीनांसिद्धः एवमावश्यकवृद्धियुतकर्मप्राप्तौकनिष्ठःपुत्रोवाभ्रातावाभ्रातृपुत्रो वान्यःसपिण्डोवाशिष्योवागौणकर्तापिकुलप्राप्तवृद्धिसिद्ध्यर्थंसपिण्डनाद्यपकर्षंकुर्यात् तत्रचकृतेमुख्यस्यपुत्रादेर्नपुनःकरणम् वृद्धिनिमित्तापकर्षेपुनःकरणाभावात् येवाभद्रंदूषयंतिस्वधाभिरितिदोषश्रुतेः वृद्धिंविनागौणाधिकारिणासपिण्ड्यादिकरणेतुमुख्याधिकारिणापुत्रादिनापुनरावर्तनीयम् एकादशाहान्तकर्मणस्तुनपुनरावृत्तिरित्युक्तम् तत्रावश्यकपदेनानन्यगतिकं वृद्धिकर्मग्राह्यम् तेनसगतिकेष्टापूर्तादौसगतिकोपनयनविवाहादौचनापकर्षः अगतिकेचविवाहादावप्यपकर्षइतिव्यवस्थायोज्या आनन्त्यात्कुलधर्माणांपुंसांचैवायुषःक्षयात् । अस्थिरत्वाच्छरीरस्यद्वादशाहःप्रशस्यते १ अत्रकुलधर्मपदेनवृद्धिश्राद्धयुतंकर्मग्राह्यम् नतुपञ्चमहायज्ञदेवपूजाश्राद्धादि अस्यवर्णधर्मत्वेननित्यत्वात्सपिण्डीकरणनिमित्तकप्रतिबन्धायोगात् सपिण्डीकरणात्पूर्वंपञ्चमहायज्ञादिधर्मोनकार्यइतिक्वापिस्मृतिवचनेनुपलम्भाच्च एतेनसपिण्डीकरणाभावेसपिण्डेषुदेवपूजाश्राद्धादिधर्मलोपंवदन्तोनिर्मूलत्वादुपेक्ष्याः अत्रद्वादशाहपदेनाशौचसमाप्त्युत्तरदिनंग्राह्यम् तेनत्रिदिनाशौचेपञ्चमदिनेसपिण्डीकरणम् द्वादशाहादिकालेषुप्रमादादननुष्ठितम् । सपिण्डीकरणंकुर्यात्कालेषूत्तरभाविषु १ इदमुत्तरकालविधानंसाग्निनिरग्निसाधारणम् सपिण्डीकरणश्राद्धमुक्तकालेकृतंनचेत् । हस्तार्द्रारोहिणीभेवानुराधायांचतच्चरेत् १ इदमपिसाधारणम् स्मृत्यर्थसारेवर्षान्तसपिण्डनपक्षेवर्षान्त्यदिनेपूर्वंसंवत्सरविमोक्षश्राद्धंकृत्वासपिण्डनंचकृत्वापरेद्युर्मृताहेवार्षिकंकार्यमित्युक्तम् इतिकालविचारः तच्चसपिण्डनंपुत्रेविदेशस्थेऽपिसतिनान्यःकुर्यात् एवंज्येष्ठपुत्रेविदेशस्थेऽपिनकनिष्ठःकुर्यात् षोडशश्राद्धानितुज्येष्ठासन्निधानेकनिष्ठेनकार्याणि पुनर्ज्येष्ठेननकार्याणि आहिताग्निःकनिष्ठोऽपिसपिण्डनंकुर्यादेव वृद्धिनिमित्तेतुकनिष्ठादिभिरपिसपिण्डनंकार्यमित्युक्तम् वृद्धिंविनाकनिष्ठपुत्रेणकृतेसपिण्डनेज्येष्ठपुत्रेणपुनःका-

र्यम् आहिताग्निनापितृयज्ञार्थंकृतेसपिण्डनेऽपिज्येष्ठेनपुनःकार्यमितिभाति तत्रपुनःकरणेप्रेतशब्दोनवाच्यः देशान्तरस्थपुत्राणांश्रुत्वातुवपनंभवेत् । दशाहंसूतकंचैवतदन्तेचसपिण्डनम् १ **अथव्युत्क्रममृतौ**—मृते पितरियस्याथविद्यतेचपितामहः । तेनदेयास्त्रयःपिण्डाःप्रपितामहपूर्वकाः १ तेभ्यश्चपैतृकःपिण्डोनियोक्तव्यस्तुपूर्ववत् । मातर्यथमृतायांतुविद्यते चपितामही २ प्रपितामहीपूर्वस्तुकार्यस्तत्राप्ययंविधिः । एवंप्रपितामहजीवनेतत्पित्रादिभिःकार्यः यत्तुव्युत्क्रमात्तुप्रमीतानांनैवकार्यासपिण्डतेवितन्मातापितृभर्तृभिन्नविषयम् प्रपितामहादिभिःपितुःसपिण्डनेकृते पश्चात्पितामहमरणेऽपिपुनःपितामहेनसहपितुःसपिण्डनंकार्यम् यदातु पितुःसपिण्डनात्प्राक्पितामहोमृतस्तदापितामहसपिण्डनंकृत्वापितामहादिभिःसहपितृसपिण्डनंकार्यम् यदाच पितुर्मरणोत्तरंपितामहःप्रपितामहो वामृतस्तयोश्चपुत्रान्तरंसपिण्डनाधिकारीदेशान्तरेतिष्ठतितदादाहाद्येकादशाहान्तमात्रंकर्मकृत्वासपिण्डनहीनाभ्यामपिपितामहप्रपितामहाभ्यांसह पितुःसपिण्डनंकुर्यात् पितामहप्रपितामहयोःपुत्रान्तराभावेतुपौत्रःप्रपौत्रोवातयोःसपिण्डनंकृत्वैवपितुःसपिण्डनंकुर्यात् पितामहस्यपुत्रान्तराभावेपौत्रेणसपिण्डनषोडशानुमासिकान्तमेवकर्मकार्यम् पितामहवार्षिकादिकंतुनावश्यकम् इच्छायापितामहवार्षिकादिकरणेतुफलातिशयः पितृदशाहंकुर्वन्यदिपुत्रोमृतस्तदातत्पुत्रःस्वपितुरौर्ध्वदेहिकंकृत्वापितामहौर्ध्वदेहिकंपुनःसर्वमावर्तयेत् अतीतेदशाहेतुनपुनरावृत्तिः पुत्रान्तराभावेपितामहसपिण्डनोत्तरंपितृसपिण्डनमित्युक्तम् अशक्तिवशात्पित्रानुज्ञातेनपौत्रेणपितामहदशाहकर्मण्यारब्धेपश्चात्पितृमृतौपित्राशौचंवहन्नेवपौत्रःपितामहौर्ध्वदेहिकंकुर्यात् प्रक्रान्तत्वात्पितृदशाहादिकर्मापिकुर्यात्प्राप्तत्वात् **अथस्त्रीषूच्यते**—पितामह्यादिभिःसार्धंमातरंतुसपिण्डयेत् । केचित्पितृमरणोत्तरंमातृमरणेपित्रैवसहमातृसपिण्डनमाहुः दौहित्रःसपिण्डनकर्ताचेन्मातामहेनसहसपिण्डनमित्यपरे सहगमनेतु भर्त्रैवसहसपिण्डनम् येनकेनापिसपिण्डनेऽप्यन्वष्टक्यप्रतिवार्षिकादिश्राद्धेषुपितामह्यादिभिःसहैवमातुःपार्वणंकार्यम् अत्रकेचित्स्वपुत्रसपत्नीपुत्रयोःपत्युश्चाभावेस्त्रीणांसपिण्डनंनास्तीत्याहुः अत्रान्वारोहणेभर्त्रासहपत्नीसंयोजनमितिपक्षेमतद्वयम् पितृपिण्डस्यपितामहादिषुत्रिषुसंयोजनं

प्रथमंकृत्वापश्चान्मातृपिण्डंपितामहादिषुसंयोजयेदित्येकः प्रथमंमातृपिण्डंपित्रैवसंयोज्यमातृपिण्डेनैकीकृतंपितृपिण्डंपितामहादिषुसंयोजयेदित्यपरःपक्षः अत्रद्वितीयपक्षएवयुक्तः केचित्सहगमनेएकदिनमरणे वास्त्रियाःसपिण्डनंनास्ति भर्तुःकृतेसपिण्डनेभार्यायाअपिकृतंभवतीति मतान्तरमाहुः सर्वाभावेस्वयंपत्न्यःस्वभर्तॄणाममन्त्रकम्। सपिण्डीकरणंकुर्युस्ततःपार्वणमेवच १ ब्रह्मचारिणामनपत्यानांचव्युत्क्रममृतानांचसपिण्डनं नकार्यमितिमतान्तरम् अत्रसर्वत्रसपिण्डनाभावपक्षोनशिष्टाचारेदृश्यते यतीनांसपिण्डीकरणंनास्तिकिंतुतत्स्थानेएकादशेऽह्निपार्वणंकार्यम् इदंसपिण्डीकरणश्राद्धंपार्वणैकोद्दिष्टरूपं तेनपितामहादित्रयार्थंत्रयोविप्राअर्घ्याः पिण्डाश्चत्रयः प्रेतार्थमेकोविप्रःपिण्डोऽर्घ्यश्च देवार्थंद्वौ यद्वापार्वणेएकः प्रेतेएकोदेवार्थमेकोविप्रः अत्रकामकालौविश्वेदेवौ प्रेतस्यपित्रादेरर्घ्यपात्रं पितामहाद्यर्घ्यपात्रत्रयेसंयोज्यम् एवंप्रेतपिण्डोऽपिपितामहादिपिण्डत्रये संयोज्यः पितृविप्रकरेहोमःसाग्नेरपिभवेदिह । सपिण्डीकरणश्राद्धमन्त्रेनैवकार्यंनत्वामादिना अनुमासिकान्यप्यन्नेनैवकार्याणि **पाथेयश्राद्धादिविचारः**—प्रेतःसपिण्डनादूर्ध्वंपितृलोकंसगच्छति । कुर्यात्तस्यच पाथेयंद्वितीयेऽह्निसपिण्डनात् १ इतिवचनात्त्रयोदशेऽह्निपाथेयश्राद्धं कृत्वापुण्याहवाचनादिकंकृत्वावर्षपर्यन्तंप्रत्यहमुदकुम्भश्राद्धंकुर्यात् अशक्तौ मासिकश्राद्धेष्वेकोदकुम्भोदेयः सपिण्डनोत्तरानुमासिकानांपार्वणविधिनानुष्ठानं वृद्धिप्राप्तौतेषामप्यपकर्षः सचचतुःपुरुषसपिण्डेष्वेवेत्युक्तम् एवंवर्षपर्यन्तंकृत्वावर्षान्त्यदिनेसंवत्सरविमोक्षश्राद्धंपार्वणविधिनाकार्यम् इदमेवाब्दपूर्तिश्राद्धमित्युच्यते वृद्धिश्राद्धेसपिण्ड्यांचप्रेतश्राद्धेऽनुमासिके। संवत्सरविमोकेचनकुर्यात्तिलतर्पणम् १ इदमूनाब्दिकान्तषोडशश्राद्धेभ्यो भिन्नमेव अतएवास्यप्रेतश्राद्धत्वाभावाद्वृद्धिप्राप्तावपिनापकर्षः ततोवर्षान्त्यदिनेशक्त्याभूरिब्राह्मणभोजनंचकार्यमित्यन्त्येष्टिपद्धतौभट्टाः युक्तंचैतत् जीवतोवाक्यकरणात्प्रत्यब्दंभूरिभोजनात् । गयायांपिण्डदानाच्चत्रिभिः पुत्रस्यपुत्रता १ इतिवाक्येनभूरिभोजनपदेनप्रत्याब्दिकश्राद्धातिरिक्तस्यैव बहुविप्रभोजनस्यविहितत्वात् श्राद्धेकुर्यान्नविस्तरमितिनिषेधाच्छ्राद्धस्य भूरिभोजनपदाभिधेयत्वासंभवात्

अथप्रथमाब्देनिषिद्धानि—मातापित्रोर्मरणेवर्षपर्यन्तंपरान्नं

गन्धमाल्यादिभोगंमैथुनमभ्यङ्गस्नानंचवर्जयेत् ऋतौभार्यामुपेयादेव आर्त्विज्यंलक्षहोममहादानादिकाम्यकर्माणितीर्थयात्राविवाहादिवृद्धिश्राद्धयुतंकर्ममात्रंशिवपूजांचवर्जयेत् संध्योपासनदेवपूजापञ्चमहायज्ञातिरिक्तकर्ममात्रंवर्ज्यम् प्रमीतौपितरौयस्यदेहस्तस्याशुचिर्भवेत्। नदैवंनापिवापित्र्यंयावत्पूर्णोनवत्सरः १ इतिकेचित् महातीर्थस्यगमनमुपवासव्रतानिच। सपिण्डीश्राद्धमन्येषांवर्जयेद्वत्सरंबुधः अस्यापवादः पत्नीपुत्रस्तथापौत्रोभ्रातातत्तनयःस्नुषा। मातापितृव्यश्चैतेषांमहागुरुनिपातने १ कुर्यात्सपिण्डनश्राद्धंनान्येषांतुकदाचन। एकादशाहपर्यन्तंप्रेतश्राद्धंचरेत्सदा २ पित्रोर्मृतौचनान्येषांकुर्याच्छ्राद्धंतुपार्वणम्। गयाश्राद्धंमृतानांतुपूर्णेत्वब्देप्रशस्यते ३ गारुडे तीर्थश्राद्धंगयाश्राद्धंश्राद्धमन्यच्चपैतृकम्। अब्दमध्येनकुर्वीतमहागुरुविपत्तिषु १ केचिद्वर्षान्तसपिण्डनपक्षेएवैतेसर्वेनिषेधानतुद्वादशाहसपिण्डनपक्षइत्याहुः अपरेतुद्वादशाहसपिण्डनपक्षेऽपिसर्वएतेनिषेधा इत्याहुः अत्रैवंव्यवस्था वृद्धिप्राप्तिंविनाऽर्वाक्सपिण्डनापकर्षेपिप्रेतस्यपितृत्वप्राप्तिर्वर्षान्तएव कृतेसपिण्डीकरणेनरःसंवत्सरात्परम्। प्रेतदेहंपरित्यज्यभोगदेहंप्रपद्यते१ इत्यादिवचनात् तेनसपिण्डीकरणसत्त्वेऽपिवृद्धिदैवपित्र्येष्वनधिकारः वृद्धिनिमित्तापकर्षेतुवृद्ध्यादावधिकारइति अतएव कालतत्त्वनिर्णये संकटादौमृतपितृकापत्यानांसंस्काराभ्युदयिकंमृतमातापितृकेणपुत्रेणस्वापत्यसंस्कारादिकंचप्रथमाब्देऽपिकार्यमित्युक्तम् दर्शमहालयादिश्राद्धस्यनित्यतर्पणस्यचाप्येवमेवव्यवस्थाज्ञेया

अथविधानानि—तत्रपञ्चकमृतौ—पञ्चकंनामधनिष्ठोत्तरार्धमारभ्यरेवत्यन्तंसार्धनक्षत्रचतुष्टयम् तत्रदाहनिषेधाद्दर्भमयपुत्तलैर्यवपिष्टानुलिप्तैःपञ्चोर्णासूत्रवेष्टितैःसहशवंदहेत् तत्रतिथ्यादिसंकीर्त्यामुकस्यधनिष्ठापञ्चकादिमरणसूचितवंशारिष्टविनाशार्थंपञ्चकविधिंकरिष्य इतिसंकल्प्योक्तविधाःप्रतिमानक्षत्रमन्त्रैरभिमन्त्र्यगन्धपुष्पैः संपूज्यदाहसमयेप्रेतोपरिन्यसेत् प्रथमांशिरसि द्वितीयांनेत्रयोः तृतीयांवामकुक्षौ चतुर्थींनाभौ पञ्चमींपादयोः तदुपरिनाममन्त्रैर्घृताहुतीर्जुहुयात् तत्रनामानिक्रमेण प्रेतवाहः प्रेतसखः प्रेतभूमिपः प्रेतहर्ताचेति ततउदकं

---

१ वृद्धिनिमित्तापकर्षे दर्शादिकमाभ्युदयिकं च कार्यं। इच्छयासपिंड्यपकर्षे दर्शादिकं वर्षांते कार्यमिति व्यवस्थेत्यर्थः॥

दत्त्वायमायसोमं त्र्यम्बकमिति० मन्त्राभ्यांप्रत्येकंप्रतिमास्वाज्याहुतीर्जुहु-यात् ततःप्रेतमुखेपञ्चरत्नंदत्त्वापुत्तलैःसहप्रेतंदहेत् सूतकान्तेतिलहेम-घृतानिदत्त्वाकांस्यपात्रेतैलंप्रक्षिप्यतत्रात्मप्रतिबिम्बंवीक्ष्यविप्रायदद्यात् शान्तिंचकुर्यात् अत्रायंविशेषः नक्षत्रान्तरेमृतस्यपञ्चकेदाहप्राप्तौपुत्तल-विधिरेवनशान्तिकम् पञ्चकमृतस्याश्विन्यांदाहप्राप्तौशान्तिकमेवनपुत्तल-विधिः शान्तिश्चलक्षहोमरुद्रजपान्यतररूपायथाविभवंकार्या अथवाकुम्भे यमप्रतिमांसंपूज्यस्वगृह्योक्तविधिनाग्निप्रतिष्ठापनान्वाधानादिचरुश्रपणा-न्तंकृत्वाज्यभागान्तेनामभिश्चतुर्दशचर्वाहुतीर्जुहुयात् यमायस्वाहा १ धर्मराजाय० २ मृत्यवे० ३ अन्तकाय० ४ वैवस्वताय० ५ कालाय० ६ सर्वभूतक्षयाय० ७ औदुम्बराय० ८ दध्नाय० ९ नीलाय० १० परमेष्ठिने० ११ वृकोदराय० १२ चित्राय० १३ चित्रगुप्ताय० १४ एवंहुत्वाहोमशेषं समाप्य कृष्णांगांकृष्णवस्त्रांचहेमनिष्कसमन्विताम् दद्याद्विप्रायशान्ताय यमोमेप्रीयतामिति १ त्रिपादृक्षेऽप्येतदेवशान्तिकं यदिभद्रातिथीनांस्या-द्वानुभौमशनैश्चरैः। त्रिपादृक्षैश्चसंयोगस्तदायोग**स्त्रिपुष्करः** १ **द्विपुष्कर**ोद्वयोर्योगेऽथवायंस्याद्विपादभैः। **त्रिपादनक्षत्राणितु** पुनर्व-सूत्तराषाढाकृत्तिकोत्तरफाल्गुनी। पूर्वभाद्राविशाखाचज्ञेयमेतत्रिपादभम् १ मृगचित्राधनिष्ठाचज्ञेयमेतद्विपादभम्। त्रिपुष्करयोगेद्विपुष्करयोगे चमृतौकृच्छ्रत्रयंप्रायश्चित्तंकृत्वायवपिष्टमयपुरुषत्रयेणसहप्रेतदाहः पुरु-षत्रयस्यप्रेतेन्यासआज्याहुतयश्चपूर्ववत् कनकहीरकनीलपद्मरागमौक्तिके-तिपञ्चरत्नस्यमुखेप्रक्षेपोऽपि रत्नाभावेकर्षार्धंस्वर्णम् स्वर्णाभावेघृतम् एवंपूर्वत्रापिदहनेमरणेत्रिद्विपुष्करे त्रिगुणंखननेऽप्येवमेतद्दोषोपशान्तये १ सुवर्णदक्षिणांदद्यात्कृष्णवस्त्रमथापिवा। शान्तिंकुर्यात्सूतकान्तेपूर्वोक्तां ते नमङ्गलम् २ मृतस्यश्मशानेनयनोत्तरंपुनर्जीवनेसतियस्यगृहेसप्रविशति तस्यमरणम् तत्रसक्षीरघृताक्तौदुम्बरसमिधांसावित्र्यष्टसहस्रेणहोमः अन्ते कपिलादानंतिलपूर्णकांस्यपात्रदानंच एकाशीतिपलंकांस्यंतदर्धंवातदर्धकम्। नवषट्त्रिपलंवापिदद्याद्विप्रायशक्तितः १ **अथब्रह्मचारिमृतौ**—ब्रह्म-चारिमरणेद्वादशषट्त्रीणिवाब्दानिशक्त्याप्रायश्चित्तंकृत्वादेशकालौस्मृत्वा-मुकगोत्रामुकनाम्नोब्रह्मचारिणोमृतस्यव्रतविसर्गंकरिष्येतदङ्गनान्दीश्राद्धं करिष्यइत्युक्त्वाहिरण्येननान्दीश्राद्धंकृत्वाग्निप्रतिष्ठापनाद्याघारान्तेचतस्र-

भिर्व्याहृतिभिराज्यंहुत्वाग्नयेव्रतपतयेस्वाहा अग्नयेव्रतानुष्ठानफलसंपादनायस्वाहा विश्वेभ्योदेवेभ्यःस्वाहेतितिस्रआज्याहुतीर्हुत्वास्विष्टकृदादिसमाप्यपुनर्देशकालौस्मृत्वामुकस्यौर्ध्वदेहिकाधिकारार्थमर्कविवाहंकरिष्येइत्यादिहिरण्येननान्दीश्राद्धान्तेऽर्कसमीपेनीत्वार्कशाखांवागृहीत्वार्कंब्रह्मचारिणौहरिद्रयानुलिप्यपीतसूत्रेणसंवेष्ट्यवस्त्रयुग्मेनाच्छाद्याग्निप्रतिष्ठाद्याघारान्तेआज्यहोमः अग्नयेस्वाहा १ बृहस्पतये० २ विवाहविधियोजकाय० ३ यस्मैत्वाकामकामायवयंसम्राड्यजामहे । तमस्मभ्यंकामंदत्त्वाथेदंत्वंघृतंपिबस्वाहा कामायेदं० ४ ततोव्यस्तसमस्तव्याहृतिहोमः एवमष्टाहुत्यन्तेस्विष्टकृदादिकृत्वार्कशाखांब्रह्मचारिशवंचतुषाग्निनाविधिवद्दहेत् स्नातकमरणेऽप्येवमितिकेचित् एतन्निर्मूलमित्यन्ये सूतकान्तेत्रिंशद्ब्रह्मचारिभ्यःकौपीनकृष्णाजिनकर्णभूषणादिपादुकाच्छत्रगोपीचन्दनमाल्यमणिविद्रुममालायज्ञोपवीतादियथासंभवंदद्यात् **अथकुष्ठिमृतौ** मृतस्यकुष्ठिनोदेहंतीर्थेवाभुविवाक्षिपेत् । नदाहंनोदकंपिण्डंनचदानंक्रियांचरेत् १ यदिस्नेहाच्चरेद्दाहंयतिचान्द्रायणंचरेत् । तथाचशक्त्यनुसारेणषडब्दादिप्रायश्चित्तंकृत्वाकुष्ठादिमहारोगमृतस्यदाहादिक्रियांकुर्यान्नान्यथेति**अथरजस्वलादिमरणे**—रजस्वलायाःप्रेतायाःसंस्कारादीनिनाचरेत् । ऊर्ध्वंत्रिरात्रात्स्नातांतांशवधर्मेणदाहयेत् १ अथवारजस्वलांसूतिकांचमलंप्रक्षाल्यस्नापयित्वाकाष्ठवदमन्त्रकंदग्ध्वास्थीनिमन्त्राग्निनादहेत् उभयत्रचान्द्रायणत्रयंप्रायश्चित्तमस्त्येव तदैवमन्त्रवद्दाहकरणेच्छायांतु अद्येत्याद्यमुकगोत्रायारजस्वलावस्थामरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थमौर्ध्वदेहिकयोग्यत्वार्थंचचान्द्रायणत्रयप्रायश्चित्तपूर्वकंशूर्पेणाष्टोत्तरशतस्नानानिकारयिष्येइतिसंकल्प्यचान्द्रायणत्रयंप्रत्याम्नायेनकृत्वायवपिष्टेनप्रेतमनुलिप्यस्वयंस्नात्वाशूर्पोदकैरष्टोत्तरशतवारंस्नापयेत् ततोभस्मगोमयमृत्तिकाकुशोदकैःपञ्चगव्यैःशुद्धोदकैश्चसंस्नाप्य यदंतियच्चदूरकइत्यादिपावमानीभिरापोहिष्ठेतितृचेनकयानइत्यादिभिश्चसंस्नाप्यपूर्ववस्त्रंपरित्यज्यान्यवस्त्रेणसंवेष्ट्यदहेत् सूतिकायामप्येवम् सूतिकायाआद्यत्र्यहमरणेत्र्यब्दंप्रायश्चित्तम् द्वितीयत्र्यहेद्व्यब्दम् तृतीयत्र्यहेएकाब्दम् दशमदिनेतुकृच्छ्रत्रयमितिविशेषःक्वचिदुक्तः मासपर्यन्तमपिकृच्छ्रत्रयमित्यन्ये मिताक्षरायांतुकुम्भेजलमादायपञ्चगव्यंक्षिप्त्वापुण्यमन्त्रैरापोहिष्ठावामदेव्यवारुणादि-

भिरभिमन्त्र्यपूर्वोक्तमन्त्रैः संस्नाप्यविधिनासूतिकांदहेदितिविशेषउक्तः इति रजस्वलासूतिकयोर्विधिः **अथगर्भिणीमरणे**—गर्भिण्यामृतायाः शुद्ध्यर्थंत्रयस्त्रिंशत्कृच्छ्राणिकृत्वागांभूमिंसुवर्णंचदत्त्वागर्भंपृथक्कृत्यतांदहेत् सगर्भदहनेतत्तद्वधप्रायश्चित्तम् सगर्भायादाहेकर्तुरब्दत्रयंप्रायश्चित्तम् **स्त्रीणांसहगमनम्**—अथान्वारोहणंस्त्रीणामात्मनोभर्तुरेवच । सर्वपापक्षयकरंनिरयोत्तारणायच १ अनेकस्वर्गफलदंमुक्तिदंचतथैवच । जन्मान्तरेचसौभाग्यंधनपुत्रादिवृद्धिदम् २ तिस्रःकोट्योऽर्धकोटीचयावन्त्यङ्गरुहाणिवै । तावन्त्यब्दसहस्राणिस्वर्गेलोकेमहीयते ३ मातृकंपैतृकंचैव यत्रकन्याप्रदीयते । कुलत्रयंपुनात्येषाभर्तारंयानुगच्छति ४ इत्यादिमहिमविस्तरोमिताक्षरादौज्ञेयः अत्रनिष्कामत्वेमुक्तिःसकामत्वेस्वर्गादिफलानीतिव्यवस्था अथप्रयोगः देशकालौस्मृत्वामातृपितृश्वशुरादिकुलपूतत्वब्रह्महत्यादिदोषदूषितपतिपूतत्वपत्यवियोगारुन्धतीसमाचारत्वसार्धकोटित्रयसहस्रसंवत्सरस्वर्महीयमानत्वादिपुराणोक्तानेकफलप्राप्तयेश्रीलक्ष्मीनारायणप्रीतिद्वाराविमुक्तिप्राप्तयेवापतिचितान्वारोहणंकरिष्येइतिसंकल्प्यहरिद्राकुङ्कुमवस्त्रफलादियुतानिशूर्पाणिसुवासिनीभ्योदद्यात् तत्रमन्त्रः लक्ष्मीनारायणोदेवोबलसत्त्वगुणाश्रयः । गाढंसत्त्वंचमेदेयाद्वायनैःपरितोषितः १ सोपस्कराणिशूर्पाणिवायनैःसंयुतानिच । लक्ष्मीनारायणप्रीत्यै सत्त्वकामाददाम्यहम् २ अनेनसोपस्करशूर्पदानेनलक्ष्मीनारायणौप्रीयेताम् ततोऽञ्जलेपञ्जरत्नंनीलाञ्जनंचबध्वामुखेमौक्तिकंन्यस्याग्निसमीपंगत्वाग्निप्रार्थनांकुर्यात् स्वाहासंश्लेषनिर्विण्णशर्वगोत्रहुताशन । सत्त्वमार्गप्रदानेननयमांपत्युरन्तिकम् १ इति अथाग्नावाज्येनजुहुयात् अग्नये तेजोधिपतयेस्वाहा १ विष्णवेसत्त्वाधिपतयेस्वाहा २ कालायधर्माधिपतये० ३ पृथिव्यैलोकाधिष्ठात्र्यै० ४ अद्भ्योरसाधिष्ठात्रीभ्यः० ५ वायवेबलाधिपतये० ६ आकाशायसर्वाधिपतये० ७ कालायधर्माधिष्ठात्रे० ८ अद्भ्यःसर्वसाक्षिणीभ्यः० ९ ब्रह्मणेवेदाधिपतये० १० रुद्रायश्मशानाधिपतयेस्वाहा ११ इत्येकादशाहुतीर्हुत्वाग्निंप्रदक्षिणीकृत्यदृषदमुपलां संपूज्यपुष्पांजलिंगृहीत्वाग्निंप्रार्थयेत् त्वमग्नेसर्वभूतानामन्तश्चरसिसाक्षिवत् । त्वमेवदेवजानीषेनविदुर्यानिमानुषाः १ अनुगच्छामिभर्तारंवैधव्यभयपीडिता । सत्त्वमार्गप्रदानेननयमांभर्तुरन्तिकम् २ मन्त्रमु-

भार्ये शनकैःप्रविशेच्चहुताशनम् । विप्राश्चइमानारीरविधवाइत्यृचं इमाः पतिव्रताःपुण्याःस्त्रियोयायाःसुशोभनाः । सहभर्तृशरीरेणसंविशन्तु विभावसुम् १ इतिचपठेत् कातरांतुप्रेतोत्तरतःसुतोदेवरःशिष्योवा उदीर्ष्वेतिमन्त्राभ्यामुत्थापयेत् अनुव्रजतिभर्तारंश्मशानंयागृहान्मुदा । पदेपदेऽश्वमेधस्यफलंप्राप्नोतिसाध्रुवम् १ यत्तु यास्त्रीब्राह्मणजातीया मृतंपतिमनुव्रजेत् । सास्वर्गमात्मघातेननात्मानंनपतिंनयेत् १ इत्यादि-ब्राह्मण्यानिषेधवचनजातंतत्पृथक्चितिपरम् भर्तुर्मन्त्राग्निदाहोत्तरमनु-गमनंपृथक्चितिः मन्त्राग्निदाहात्पूर्वमस्थिभिःपर्णशरेणवासहगमनमेक-चितिरेव अस्थ्यादेःपतिस्थानापत्त्यापतिशरीरतुल्यत्वात् इयमेकचितिः सर्ववर्णानाम् पृथक्चितिस्तुक्षत्रियवैश्यशूद्रादेरेव नतुब्राह्मणीनाम् पृथ-क्चितिविधिस्तु देशान्तरमृतेपत्यौसाध्वीतत्पादुकाद्वयम् । निधायो-रसिसंशुद्धाप्रविशेज्जातवेदसम् १ इति तेनप्रायश्चित्तार्थंमृतेनवाभर्त्रा सहान्वारोहणंनभवति यत्तु ब्रह्मघ्नोवाकृतघ्नोवामित्रघ्नोवाभवेत्पतिः । पुनात्यविधवानारीइत्यादिवाक्यंतज्जन्मान्तरीयब्रह्महत्यादिपापशोधनपरम् दिनैकगम्यदेशस्थासाध्वीचेत्कृतनिश्चया । नदहेत्स्वामिनंतस्यायावदागम-नंभवेत् १ **रजस्वलादिसहगमनविचारः**—तृतीऽयेह्निउदक्याया मृतेभर्तरिवैद्विजाः । तस्याःसहगमार्थंतंस्थापयेदेकरात्रकम् १ रजस्वला-याःप्रथमद्वितीयदिनेपतिमृतौलौकिकाग्निभिरमन्त्रकंतंदग्ध्वापञ्चमेऽह्निअ-स्थिभिःसहान्वारोहणम् यदिरजस्वलादेशकालवशादिनातदैवानुगन्तुमि-च्छतिनशुद्धिंप्रतीक्षतेतदासैकद्रोणमितव्रीहीन्मुसलैरवहत्यतदाघातैःसर्वर-जोनिवृत्तौपञ्चमृत्तिकाभिःशौचंकृत्वादिनक्रमेणत्रिंशद्विंशतिर्दशवाधेनूर्द-त्त्वाविप्रवचनाच्छुद्धिंलब्ध्वासहगमनंकुर्यात् अत्रावहननेनरजोनिवृत्तिर-तीन्द्रियेतीदंयुगान्तरपरंयोज्यमितिभाति जननमृताशौचयोस्तुसहगमनंने-तिकेचित् कालतत्त्वविवेचनेतुपूर्वप्रवृत्ताशौचमध्येभर्तृमरणेआशौचवती-नामपिभार्याणांसहगमनंभवतिसूतिकोदक्ययोस्तुनेत्युक्तम् इदमेवयुक्तं भाति इदंचसहगमनंगर्भिणीबालापत्यासूतिकाभिरदृष्टरजोभिःपतिताभि-र्व्यभिचारिणीभिर्भर्तृदुष्टभावाभिश्चनकार्यम् केचिदत्रपतिव्रतानामेवाधि-कारः वर्तन्तेयाश्चसततंभर्तॄणांप्रतिकूलतः । कामात्क्रोधाद्भयान्मोहात् सर्वाःपूताभवन्तिताः १ इत्यादितुवाक्यमर्थवादइत्याहुः **सहगमने-**

पिण्डादिविचारः—तत्रपृथक्चित्यारोहणेभर्त्राशौचमध्येतदूर्ध्वंवाकृते त्रिरात्रमाशौचंपिण्डाश्च सहगमनेतु तस्याःपिण्डादिकंशौचंपतिपिण्डादितः क्रमात् । अन्वारोहेतुनारीणांपत्युश्चैकोदकक्रिया १ पिण्डदानक्रिया तद्वच्छ्राद्धंप्रत्याब्दिकंतथा । अन्वारोहेकृतेपत्न्याःपृथक्पिण्डांस्तिलाञ्जलीन् २ पृथक्शिलेनकुर्वीतदद्यादेकशिलेतथा । तत्रावयवपिण्डार्थंपाकैक्यं भिन्नपिण्डता ३ नवश्राद्धानिभिन्नानिसपिण्डीकरणंपृथक् । एकएववृषोत्सर्गोगौरेकातत्रदीयते ४ सपिण्डीकरणंतुनकार्यम् अथवाभर्त्रैवसहकार्यम् यद्वा भर्त्रादिभिस्त्रिभिःसहकार्यमित्यादिपक्षाउक्ताः मासिकसांवत्सरिकादौपाकैक्यकालैक्यादिव्यवस्थापिश्राद्धप्रकरणेउक्ता इतिसहगमननिर्णयः

काशीनाथउपाध्यायइत्थमन्त्यक्रियाविधिम् ।
निर्णीयभगवत्पादेचार्पयत्तद्विशुद्धये १ इत्यन्त्येष्टिनिर्णयः

अथविधवाधर्माः—पत्यौमृतेतुभार्याणांविधिद्वयमुदीरितम् । वैधव्यंपालयेत्सम्यक्सहाग्निगमनंतुवा १ पत्यौमृतेचयायोषिद्वैधव्यंपालयेत्सदा । सापुनःप्राप्यभर्त्तारंस्वर्गलोकंसमश्नुते २ विधवापालयेच्छीलं शीलभङ्गात्पतत्यधः । तद्वैगुण्यादपिस्वर्गात्पतिःपततिसर्वथा ३ तस्याःपिताचमाताचभ्रातृवर्गस्तथैवच । विधवाकबरीबन्धोभर्तृबन्धायजायते ४ शिरसोवपनंतस्मात्कार्यंविधवयासदा । एकवारंसदाभुक्तिरुपवासव्रतानिच ५ पर्यङ्कशयनानारीविधवापातयेत्पतिम् । नैवाङ्गोद्वर्तनंकार्यंगन्धद्रव्यस्यसेवनम् ६ नाधिरोहेदनड्वाहंप्राणैःकण्ठगतैरपि । कञ्चुकंनपरीदध्याद्वासोनविकृतंवसेत् ७ वैशाखेकार्तिकेमाघेविशेषनियमंचरेत् । ताम्बूलाभ्यञ्जनेचैवकांस्यपात्रेचभोजनम् । यतिश्चविधवाचैववर्जयेचन्दनादिकम् ८ अपुत्राविधवाभर्त्रादित्रयमुद्दिश्यप्रत्यहंतिलकुशोदकैस्तर्पणं कुर्यात् श्राद्धादौतुप्रागुक्तम्

अथसंन्यासः—तत्रब्रह्मचर्यंकृत्वासमावर्तनान्तेकृतदारःपुत्रानुत्पाद्ययज्ञैरिष्ट्वावानप्रस्थाश्रमंचकृत्वासंन्यसेदित्याश्रमसमुच्चयपक्षः ब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेद्गृहाद्वावनाद्वाअथपुनरव्रतीवाव्रतीवास्नातकोवास्नातकोवोत्सन्नाग्निरनग्निकोवायदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेदित्याश्रमविकल्पपक्षः प्रव्रजेद्ब्रह्मचर्याद्वाप्रव्रजेचगृहादपि । वनाद्वाप्रव्रजेद्विद्वानातुरोवाथदुःखितः १ इतिवाक्येआतुरोमुमूर्षुः दुःखितश्चोरव्याघ्रादिभीतइत्यर्थः आतुराणां

न्नसंन्यासेनविधिनैवचक्रिया । प्रेषमात्रंसमुच्चार्यसंन्यासंतत्रकारयेत् १ संन्यासेदण्डग्रहणादिरूपेविविदिषाख्येविप्रस्यैवाधिकारः विद्वत्संन्यासेतु क्षत्रियवैश्ययोरपि कलियुगेसंन्यासनिषेधस्त्रिदण्डिसंन्यासपरइतिप्राञ्चः **सचसंन्यासश्चतुर्धा**—कुटीचको बहूदकोहंसःपरमहंसश्चेति अत्रोत्तरोत्तरः श्रेष्ठः बहिःकुट्यांगृहेवावसन्काषायवासास्त्रिदण्डीशिखायज्ञोपवीतवान्बन्धुषुगृहेवाभुञ्जानआत्मनिष्ठोभवेत्स**कुटीचकः** पुत्रादीन्हित्वा सप्तागाराणिभैक्षंचरन्पूर्वोक्तकाषायवस्त्रादिवेषवान्**बहूदकः** **हंसस्तु** पूर्वोक्तवेषोऽप्येकदण्डः **परमहंसः**स्तुशिखायज्ञोपवीतहीनएकदण्डीस्यात् काषायवस्त्रंचतुर्णामपि हंसपरमहंसयोःशिखायज्ञोपवीतसत्त्वासत्त्वाभ्यांभेदः एकदण्डस्तुद्वयोरपि परमहंसस्यदण्डधारणंविविदिषादशायांनित्यम् विद्वत्तादशायांतुकृताकृतम् नदण्डंनशिखांनाच्छादनंचरतिपरमहंसइतिश्रवणात् वैराग्यंविनाजीवनाद्यर्थंसंन्यासेतुनरकः एकदण्डंसमाश्रित्यजीवन्तिबहवोनराः । नरकेरौरवेघोरेकर्मत्यागात्पतन्तिते १ काष्ठदण्डो धृतोयेनसर्वाशीज्ञानवर्जितः । सयातिनरकान्घोरानित्यादिस्मरणात्

अथसंन्यासग्रहणविधिः—तत्रोत्तरायणंप्रशस्तम् आतुरस्यतु दक्षिणायनमपि तत्रादौगृह्याग्निमन्तंतादृशविधुरंप्रतिचप्रयोगः तत्रशान्त्यादिलक्षणंगुरुंसंशोध्यतन्निकटेत्रिमासंयतिधर्मान्संवीक्ष्यगायत्रीजपरुद्रजपकूष्माण्डहोमादिभिःशुद्धिंलब्ध्वारिक्तातिथौदेशकालौस्मृत्वामुकस्य ममकरिष्यमाणसंन्यासेऽधिकारार्थंचतुःकृच्छ्रात्मकंप्रायश्चित्तंप्रतिकृच्छ्रं तत्प्रत्याम्नायैकैकगोनिष्क्रयद्वाराहमाचरिष्ये कृच्छ्रप्रत्याम्नायगोनिष्क्रयद्रव्यं विप्रेभ्योदातुमहमुत्सृजेइतिसंकल्पपूर्वकंरजतनिष्कतदर्धतदर्धान्यतमंप्रतिधेनुंदद्यात् एकादश्यांद्वादश्यांवायथाब्रह्मरात्रिःस्यात्तथाश्राद्धान्यारभेत् अत्रानाश्रमिणश्चतुःकृच्छ्रमन्यस्यतप्तकृच्छ्रमितिसिन्धुः स्वस्यनवश्राद्धषोडशश्राद्धसपिण्डीकरणानिसाग्निःपार्वणविधिनानिरग्निरेकोद्दिष्टविधिनाकुर्यादितिकेचित् नेत्यन्ये **अथाष्टौश्राद्धानि**—तत्रापस्तम्बहिरण्यकेशीयादीनामग्नौकरणपिण्डादिरहितःसांकल्पिकःप्रयोगः आश्वलायनादीनांसपिण्डकःपार्वणप्रयोगः तत्रादौसव्येनसयवजलेनश्राद्धाङ्गतर्पणम् ब्रह्माणंतर्पयामि विष्णुंत० महेश्वरंत० देवर्षीन्० ब्रह्मर्षीन्० क्षत्रर्षीन्० वसून्० रुद्रान्० आदित्यान्० सनकं० सनन्दनं० सनातनं० पञ्च-

महाभूतानि० चक्षुरादिकरणानि० भूतग्रामं० पितरं० पितामहं० प्रपि-तामहं० मातरं० पितामहीं० प्रपितामहीं० आत्मानं० पितरं० पितामहं० इतिनद्यादौकृत्वागृहमागत्यदेशकालौस्मृत्वाकरिष्यमाणसंन्यासाङ्गत्वेनाष्टौश्राद्धानिपार्वणविधिनान्ननामेनवाकरिष्येइतिसंकल्प्यक्षणंदद्यात् अत्र सर्वंनान्दीश्राद्धवत् तेननापसव्यम् तिलस्थानेयवाः युग्माविप्राः तथा चदेवस्थानेविप्रौद्वौश्राद्धाष्टकेषोडशेत्यष्टादशविप्राः तत्रसत्यवसुसंज्ञकाविश्वेदेवानान्दीमुखाःस्थानेक्षणःकर्तव्यःइत्येकंवृत्वाद्वितीयंवृणुयात् एवमग्रेऽपिप्रथमेदेवश्राद्धेब्रह्मविष्णुमहेश्वरानान्दीमुखाःस्थानेक्षणः० १ द्वितीये ऋषिश्राद्धेदेवर्षिब्रह्मर्षिक्षत्रर्षयःनान्दी० २ दिव्यश्राद्धेवसुरुद्रादित्या नान्दी० ३ मनुष्यश्राद्धेसनकसनन्दनसनातनानान्दी० ४ पञ्चमेभूतश्राद्धेपृथिव्यादिपञ्चमहाभूतान्येकादशचक्षुरादिकरणानिचतुर्विधभूतग्रामानान्दी० ५ षष्ठेपितृश्राद्धेपितृपितामहप्रपितामहानान्दी० ६ मातृश्राद्धे मातृपितामहीप्रपितामह्योनान्दी० ७ अष्टमेआत्मश्राद्धेआत्मपितृपितामहा नान्दी० ८ आत्मान्तरात्मापरमात्मेतिकेचित् इतिद्वौद्वौविप्रौवृणुयात् सर्वत्रनान्दीमुखत्वंविशेषणम् युग्माविप्राः सत्यवसूदक्षक्रतूवादेवौ ततः सर्वेषांपाद्यंदत्त्वा प्राङ्मुखानुदक्संस्थानुपवेश्यप्रार्थयेत् संन्यासार्थमहं श्राद्धंकुर्वेब्रूतद्विजोत्तमाः । अनुज्ञांप्राप्ययुष्माकंसिद्धिंप्राप्स्यामिशाश्वतीम् १ कुरुइतिप्रत्युक्तःसयवऋजुदूर्वादियुग्मेनाब्दानपूर्वकंसंबुध्यन्तेइदमासनमित्यष्टादशस्वासनंदद्यात् तत आश्वलायनानामर्घ्यपात्रासादनम् आपस्तम्बादीनांसांकल्पिकत्वान्नार्घ्यम् देवार्थमेकंपार्वणाष्टकार्थमष्टावित्येवं नवपात्राणि सर्वत्रपवित्रद्वयान्तर्हितेषुशंनोदेवीरित्यपआसिच्यविश्वदेवपात्रेयवोसीतियवाः अष्टपात्रेषुतिलोसीतिमन्त्रस्योहेनयवानोप्यगन्धादिपूजनम् ऊहस्तु यवोसिसोमदेवत्योगोसवेदेवनिर्मितः । प्रत्नवद्भिःप्रत्तः पुष्ट्यानान्दीमुख्यान्देवान्प्रीणयाहिनःस्वाहानमः इतिप्रथमपात्रे द्वितीये नान्दीमुखानृषीन्० तृतीयेनान्दीमुखान्दिव्यान्प्री० चतुर्थेनान्दीमुखान्मनुष्यान्प्रीण० पञ्चमेनान्दीमुखानिभूतानिप्री० षष्ठसप्तमाष्टमेषु नान्दी० पितॄन्प्रीणयेत्यादि० एकैकंपात्रंद्विधाविभज्यसर्वत्रयादिव्याइति मन्त्रान्तेविश्वेदेवानान्दीमुखाइदंवोऽर्घमितिदत्त्वाब्रह्मविष्णुमहेश्वरानान्दीमुखाइदंवोऽर्घ्यंस्वाहानमइत्यादिनायथायथंषोडशविप्रहस्तेषुदद्यात् यादि-

व्याइतिस्रवदनुमन्त्रणम् पात्रंन्युब्जीकृत्यगन्धाद्याच्छादनान्तपूजा तत्र सर्व-त्रसंबुद्ध्यन्तोनान्दीमुखविशेषणयुक्तउच्चारः भोजनपात्राण्यासाद्यब्रह्मादि-षोडशविप्रकरेष्वग्नयेकव्यवाहनायस्वाहासोमायपितृमतेस्वाहेतिमन्त्राभ्या-माहुतिद्वयंदद्यात् नेदमापस्तम्बादीनाम् उपस्तीर्यान्नंपरिविष्यान्नाभावे आमंतन्निष्क्रयंवाप्रोक्ष्यपृथ्वीतेपात्रमित्यादिनायथादैवतमन्नस्यामादेर्वा त्यागः येदेवासो० प्रजापतेन० ब्रह्मार्पणंब्रह्म० अनेनाष्टश्राद्धेननान्दीमु-खादेवादयःप्रीयन्ताम् आपोशनदानान्तेबलिदानवर्ज्यंभुञ्जीयुः तृप्तेषु उपास्मै० अक्षन्नमी० संपन्नमितिपृष्टेरुचिरमितिसर्वेब्रूयुः नेदमामान्ने आ-चान्तेषुयवलाजदधिबदर्युतान्नेनाष्टचत्वारिंशत्पिण्डान्कृत्वाप्रागायता उदक्संस्थाअष्टौरेखाःकृत्वाभ्युक्ष्यकुशान्दूर्वावास्तीर्यपिण्डस्थानेषुचतुर्वि-शतौजलंसिञ्चेत् तद्यथा शुन्धन्तांब्रह्माणोनान्दीमुखाः शुन्धन्तांविष्णवो नान्दी० शुन्धन्तांमहेश्वरानां० इतिप्रथमरेखायाम् तदुत्तररेखासुशुन्धन्तां देवर्षयोनां० शुन्धन्तांब्रह्मर्षयोनां० इत्याद्यूहोज्ञेयः ततोब्रह्मणेनान्दीमुखा-यस्वाहेत्येकंपिण्डंदत्त्वाद्वितीयएवमेवदेयस्तूष्णींवेतिप्रतिदैवतंपिण्डद्वयम् ए-वमग्रेऽपिविष्णवेनान्दीमुखायस्वाहेत्यादयःस्वाहान्ताःपिण्डदानमन्त्राऊह्याः अत्रपितरोमादयध्वमित्यादिपुनःशुन्धन्तांन्ततत्रमञ्जनमभ्यञ्जनंचकृताकृतं पिण्डान्गन्धादिनासंपूज्यनत्वोपसंपन्नमितिविसृज्यविप्रेभ्योदक्षिणादित-त्रम् नेदंपिण्डदानाद्यापस्तम्बादीनाम् कात्यायनानामाश्वलायनवत् अष्ट-श्राद्धोत्तरंतद्दिनेद्वितीयेवाषट्शिखाकेशान्स्थापयित्वा कक्षोपस्थवर्जंकेश-श्मश्रुनखादिवापयित्वास्नात्वाकौपीनाच्छादनादिहोमद्रव्यंचविनान्यद्धना-दिविप्रादिभ्यःपुत्रादिभ्यश्चत्यजेत्कौपीनादिकंगैरिकरञ्जितंकृत्वावैणवंदण्डं सत्वचंशिरोभ्रूललाटान्यतमप्रमाणंसमूलमङ्गुलिस्थूलंविप्रानीतमेकादश-नवचतुःसप्तान्यतमपर्वकंपर्वग्रन्थियुतंमुद्रायुतंसंपाद्यशङ्खोदकेनप्रणवपुरु-षसूक्तकेशवादिनामभिरभिषिच्यस्थापयेत् ततःकमण्डलुकौपीनाच्छादन-कन्थापादुकाःस्थापयेत् शिक्यपात्रादिकमपिकेचित् **संन्यासग्रहण-प्रयोगः**—देशकालौसंकीर्त्याशेषदुःखनिवृत्तिनिरतिशयानन्दप्राप्तिपरम-पुरुषार्थप्राप्तयेपरमहंसाख्यसंन्यासग्रहणंकरिष्ये तदङ्गतयागणपतिपूजन-पुण्याहवाचनमातृकापूजननान्दीश्राद्धानिकरिष्ये तानिकृत्वाजपेत् ब्रह्मणे नमः विष्णवे० रुद्राय० सूर्याय० सोमाय० आत्मने० अन्तरात्मने०

परमात्मने० अग्निमीळेऋक् इषेत्वोर्जेत्वा० अग्नआयाहिऋक् शंनोदेवीऋग्जपित्वासक्तुपिष्टंमुष्टित्रयंप्रणवेनत्रिःप्राश्यनाभिमालभेत् आत्मने स्वाहा अन्तरात्मने०परमात्मनेस्वा०प्रजापतयेस्वाहेतिमन्त्रैः ततःपयोदधिमिश्रमाज्यंजलमेववात्रिवृदसीतिप्रथमंप्राश्यप्रवृदसीतिद्वितीयंविवृदसीतितृतीयंप्राश्यापःपुनन्त्वितिजलंप्राश्याचम्योपवासंकरिष्येइतिसंकल्पयेत्

अथसावित्रीप्रवेशः—ॐभूःसावित्रींप्रविशामि ॐतत्सवितुर्वरेण्यं ॐभुवःसावित्रींप्र० ॐभर्गोदेवस्य० ॐस्वःसावित्रींप्र० ॐधियोयो० ॐभूर्भुवःस्वःसावित्रींप्र० ॐतत्सवितुर्वरेण्यं० ऋक् ततोऽस्तात्प्राक्गृह्याग्निंसमिध्यविच्छिन्नश्चेत्पुनःसंधानविधिनानिरग्निर्वाविधुरादिर्वापृष्टोदिविविधानेनाग्निंसंपादयेत् पृष्टोदिविविधानंच कात्यायनवैश्वदेवप्रसङ्गेपूर्वार्धे उक्तम् **अथास्तात्पूर्वंब्रह्मान्वाधानम्**—संन्यासंकर्तुंब्रह्मान्वाधानंकरिष्येइतिसंकल्प्याग्निध्यानाद्याज्यंसंस्कृत्य स्रुक्स्रुवौसंमृज्यस्रुचिचतुराज्यं गृहीत्वा ॐस्वाहेतिहुत्वापरमात्मनइदं० परिषेचनादि इतिब्रह्मान्वाधानम् ततःसायंसंध्याहोमवैश्वदेवान्कृत्वाग्निसमीपेजागरंकुर्यात् प्रातर्नित्यहोमान्तेवैश्वदेवादिकंकृत्वाग्नेयंवैश्वानरंवास्थालीपाकंकुर्यात् तत्रकरिष्यमाणसंन्यासपूर्वाङ्गभूतमाग्नेयस्थालीपाकंकरिष्यइतिसंकल्पः ध्यात्वाचक्षुषी आज्येनेत्यन्तेऽत्रप्रधानमग्निंचरुणाशेषेणेत्यादि अग्नयेत्वाजुष्टंनिर्वपामीत्यादिनाम्नानिर्वापादि नाम्नैवप्रधानहोमः एवंवैश्वानरपक्षेऽप्यूह्यम् ततस्तरत्समन्दीतिजपित्वाकुशहेमरूप्यजलैःस्नात्वादेशादिस्मृत्वासंन्यासाङ्गभूतंप्राणादिहोमंपुरुषसूक्तहोमंविरजाहोमंचतन्त्रेणकरिष्येइतिसंकल्प्यान्वाधाने आज्येनेत्यन्ते प्राणादिपञ्चदेवताःसमिच्चर्वाज्यैःपुरुषंपुरुषसूक्तेनप्रत्यृचं षोडशवारंसमिच्चर्वाज्यैःप्राणाद्येकोनविंशतिदेवताविरजामन्त्रैःप्रतिद्रव्यमेकैकसंख्यसमिच्चर्वाज्याहुतिभिःप्रजापतिंसकृदाज्येनशेषेणेत्यादिषष्ठ्युत्तरशतवारंतूष्णींनिरुप्य तथैवप्रोक्ष्यश्रपयित्वाज्यभागान्तेप्राणायस्वाहेत्यादिपञ्चमन्त्रैर्द्रव्यत्रयंसकृद्धुत्वायथादैवंत्यक्त्वासहस्रशीर्षेतिषोडशर्चेनप्रत्यृचं पृथक्पृथग्द्रव्यत्रयंहुत्वापुरुषायेदंनममेतिसर्वत्रत्यजेत्

अथविरजाहोमः—प्राणापानव्यानोदानसमानामेशुध्यन्तांज्योतिरहंविरजाविपाप्माभूयासꣳस्वाहा प्राणादिभ्यइदं० वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणरेतोबुद्ध्याकूतिःसंकल्पामेशुद्ध्यन्तांज्योति० वागादिभ्यइदं०

916

त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्नायवोऽस्थीनिमेशुद्ध्यन्तां० त्वगादिभ्य इदं० शिरःपाणिपादपार्श्वपृष्ठोरूदरजङ्घशिश्नोपस्थपायवोमेशुद्ध्यं० शिरआदिभ्य० उत्तिष्ठपुरुषहरितपिङ्गललोहिताक्षदेहिदेहिददापयितामेशुद्ध्यं० पुरुषादिभ्य० पृथिव्यापस्तेजोवाय्वाकाशामेशुद्ध्यं० पृथिव्यादिभ्य० शब्दस्पर्शरूपरसगन्धामेशुद्ध्यं० शब्दादिभ्य० मनोवाक्कायकर्माणिमेशुद्ध्यंतां० मनआदिकर्मभ्य० अव्यक्तभावैरहंकारैर्ज्योतिरहं० अव्यक्तादिभ्य० आत्मामेशुद्ध्यंतांज्यो० आत्मनइदं० अंतरात्मन० अंतरात्मामे० परमात्मामे० परमात्मन० क्षुधेस्वाहा क्षुधइदं० क्षुत्पिपासायस्वाहा क्षुत्पिपासायेदं० विविट्यैस्वा० विविट्या० ऋग्विधानाय० कषोत्कायस्वा० क्षुत्पिपासामलांज्येष्ठामलक्ष्मींनाशयाम्यहं । अभूतिमसमृद्धिंचसर्वांनिर्णुदमेपाप्मानंस्वाहा अन्नयइदं० अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयमानंदमयमात्मामेशुद्ध्यंतां० अन्नमयादिभ्य० एवंसमिच्चर्वाज्यैःप्रतिद्रव्यंचत्वारिंशदाहुतीर्हुत्वा यदिष्टंयच्चपूर्तंयच्चापद्यनापदि प्रजापतौतन्मनसिजुहोमिविमुक्तोहंदेवकिल्बिषात्स्वाहेत्याज्यंहुत्वा प्रजापतयइदमितित्यजेत् ततःपुरुषसूक्तं अग्निमीळेइत्यादिचतुर्वेदादींश्चजपित्वास्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्यब्रह्माचार्यादिभ्योगोहिरण्यवस्त्रादिदत्त्वासंमासिञ्चन्तुमरुतइतिमन्त्रेणगृह्याग्निमुपस्थायतत्रदारुपात्राणिदहेत्तैजसानिगुरवेदद्यात् ततआत्मन्यग्निसमारोपं अयंतेयोनिरित्यृचायातेअग्नेयज्ञियातनूस्तयेह्यारोहात्मात्मानमित्यादियजुषाचत्रिरुक्तेनाग्नेर्ज्वालांप्राश्नन्कुर्यात् कृष्णाजिनमादायगृहान्निष्क्रम्य सर्वेभवन्तुवेदाढ्याःसर्वेभवन्तुसोमपाः । सर्वेपुत्रमुखंदृष्ट्वासर्वेभवन्तुभिक्षुकाः १ इतिपुत्रादिभ्यआशिषंदत्त्वानमेकश्चिन्नाहंकस्यचित्पुत्रादीनुक्त्वाविसृजेत् जलाशयंगत्वाञ्जलिनाजलमादायाशुःशिशानइतिसूक्तेनाभिमन्त्र्यसर्वाभ्योदेवताभ्यःस्वाहेतित्यजेत् **सर्वत्यागविधिः**—तिथ्यादिस्मृत्वाऽपरोक्षब्रह्मावाप्तयेसंन्यासंकरोमीतिसंकल्प्यजलाञ्जलिंगृहीत्वा ॐएषहवाअग्निःसूर्यःप्राणंगच्छस्वाहा ॐस्वांयोनिंगच्छस्वाहा ॐआपोवैगच्छस्वाहेतिमन्त्रत्रयेणजलेष्वञ्जलित्रयंदद्यात् पुत्रैषणावित्तैषणालोकैषणासर्वैषणामयापरित्यक्ताअभयंसर्वभूतेभ्योमत्तःस्वाहाइत्यञ्जलिंजलेक्षिपेत् पुनरेवमभयंदत्त्वावदेत् यत्किंचिद्बन्धनंकर्मकृतमज्ञानतोमया । प्रमादालस्यदोषोत्थंतत्सर्वंसंत्यजाम्यहम् १ त्यक्तसर्वोविशुद्धात्मागतर्क्के-

हशुभाशुभः । एषत्यजाम्यहंसर्वंकामभोगसुखादिकम् २ रोषंतोषंविवादं चगन्धमाल्यानुलेपनम् । भूषणंनर्तनंगेयंदानमादानमेवच ३ नमस्कारंजपंहोमंयाश्चनित्याःक्रियामम । नित्यंनैमित्तिकंकाम्यंवर्णधर्माश्रमाश्रये । सर्वमेवपरित्यज्यददाम्यभयदक्षिणाम् ४ पद्भ्यांकराभ्यांविहरन्नाहंवाक्कायमानसैः । करिष्येप्राणिनांपीडांप्राणिनःसन्तुनिर्भयाः ५ सूर्यादिदेवान्विप्रांश्चसाक्षित्वेनध्यात्वानाभिमात्रेजलेप्राङ्मुखःसावित्रीप्रवेशंपूर्ववत्कृत्वातरत्समन्दीतिसूक्तंपठित्वापुत्रेषणायावित्तेषणायालोकेषणायाश्चव्युत्थितोऽहंभिक्षाचर्यंचरामीतिजलेजलंजुहुयात्

अथप्रैषोच्चारः—ॐभूःसंन्यस्तंमया ॐभुवःसंन्यस्तं० ॐस्वःसंन्यस्तं० ॐभूर्भुवःस्वःसंन्यस्तंमयेतित्रिर्मन्दमध्योच्चस्वरेणोक्त्वाऽभयंसर्वभूतेभ्योमत्तःस्वाहेति जलंजलेक्षिपेत् शिखामुत्पाट्ययज्ञोपवीतमुद्धृत्यकरेगृहीत्वाआपोवैसर्वादेवताःसर्वाभ्योदेवताभ्योजुहोमिस्वाहाॐभूःस्वाहेति जलेजलैःसहहुत्वाप्रार्थयेत् त्राहिमांसर्वलोकेशवासुदेवसनातन । संन्यस्तं मेजगद्योनेपुण्डरीकाक्षमोक्षद १ युष्मच्छरणमापन्नंत्राहिमांपुरुषोत्तम । ततोदिगम्बरःपञ्चपदान्युदङ्मुखोगच्छेत् विविदिषुश्चेत्तस्मैआचार्योनत्वा काषायकौपीनाच्छादनेदत्त्वादण्डंदद्यात् सचकौपीनंवासश्चपरिधाय ॐम् इंद्रस्यवज्रोसिसखेमांगोपायेतिदण्डंगृह्णीयात् वार्त्रघ्नःशर्ममेभवयत्पापंतन्निवारय प्रणवेनगायत्र्यावाकमण्डलुम् इदंविष्णुरित्यासनम् ततःसमित्पाणिर्गुरुंनत्वागरुडासनोपविष्टोगुरुंवदेत् त्रायस्वभोजगन्नाथगुरोसंसारवह्निना । दग्धंमांकालदष्टंचत्वामहंशरणागतः १ योब्रह्माणंविदधाति पूर्वंयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मै । तंहदेवमात्मबुद्धिप्रकाशंमुमुक्षुर्वैशरणमहंप्रपद्येइतिगुरुमुपस्थायदक्षिणंजान्वाच्यापादावुपसंगृह्यअधीहिभगवो ब्रह्मेतिवदेत् गुरुरात्मानंब्रह्मरूपंध्यात्वाजलपूर्णशङ्खंद्वादशप्रणवैरभिमन्त्र्य तेनशिष्यमभिषिच्यशंनोमित्रइतिशांतिंपठित्वातच्छिरसिहस्तंदत्त्वापुरुषसूक्तंजपित्वाशिष्यहृदयेहस्तंकृत्वाममव्रतेहृदयंतेदधामीत्यादिमन्त्रंजप्त्वा दक्षिणकर्णेप्रणवमुपदिश्य तदर्थंचपञ्चीकरणाद्यवबोध्य प्रज्ञानंब्रह्म अयमात्माब्रह्म तत्त्वमसि अहंब्रह्मास्मीतिऋग्वेदादिमहावाक्येष्वन्यतमं शिष्यशाखानुसारेणोपदिश्यतदर्थंबोधयेत् ततस्तीर्थाश्रमादिसंप्रदायानुसारेणनामदद्यात् ततःपर्यङ्कशौचंकारयित्वायोगपट्टंदद्यात्

अथपर्यङ्कशौचप्रयोगः—कस्मिंश्चित्पुण्यदिनेकश्चिद्गृहस्थः स्वाग्रेपीठादौयतिमुपवेश्यगुर्वनुज्ञातोयतयेपर्यङ्कशौचंकरिष्येइतिसंकल्प्यवामभागेप्राक्संस्थान्पञ्चमृद्भागान्दक्षिणभागेऽपितथैवपञ्चसंस्थाप्योभयत्रशुद्धोदकंचसंस्थाप्यवामप्रथममृद्भागेनपञ्चवारंमृज्जलाभ्यांयतिजानुद्वयंकराभ्यांयुगपत्क्षालयेत् चरमक्षालनेमृद्भागसमाप्तिः एवमग्रेऽपि ततोदक्षिणभागस्थप्रथमभागार्धेनस्ववामकरंमृज्जलाभ्यांदशवारंप्रक्षाल्यापरार्धेनतेनैवजलेनोभौकरौसप्तवारंक्षालयेत् एवमग्रेऽपियोज्यम् संख्यायांविशेषस्तूच्यते वामद्वितीयभागेनचतुर्वारंयतिजङ्घाद्वयंयुगपत्प्रक्षाल्यदक्षिणद्वितीयभागार्धेनसप्तवारंवामकरमर्धान्तरेणचतुर्वारमुभौचकरौक्षालयेत् वामतृतीयेनयतिगुल्फौत्रिवारंदक्षिणभागार्धेनवामकरंषड्वारमुभौकरौचतुर्वारम् वामचतुर्थेनयतिपादपृष्ठौद्विवारंदक्षिणार्धेनस्ववामकरंचतुर्वारमुभौ द्विवारमवशिष्टार्धेन वामपञ्चमेनयतिपादतलेसकृद्दक्षिणपञ्चमार्धेनवामस्त्द्विवारमुभयोश्चापरार्धेनसकृत्क्षालनमिति **अथयोगपट्टः**—कारितपर्यङ्कशौचोयतिःकटिशौचंकृत्वाकटिसूत्रकौपीनेधृत्वावस्त्रेणावगुण्ठ्यगुर्वनुज्ञयोच्चासनेउपविश्यसभ्यैःसहवेदान्तेकिंचिदुपन्यसेत् गुरुर्यतिःशिष्यंयतिंशिरसिशङ्खेनपुरुषसूक्तेनाभिषिच्यवस्त्रगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैःसंपूज्यवस्त्रमुपरिधृत्वायतिभिःसहविश्वरूपाध्यायंपश्यामिदेवानित्यारभ्यभुङ्क्ष्वराज्यंसमृद्धमित्यन्तंपठित्वापूर्वकल्पितंनामदद्यात् ततःशिष्यंवदेत् इतःपरंत्वयासंन्यासाधिकारिणेसंन्यासोदेयोदीक्षायोगपट्टादिकंचकार्यम् ज्येष्ठयतयोनमस्कार्याः ततोगुरुःकटिसूत्रंपञ्चमुद्रालंकृतंपूर्वंदण्डंचशिष्यायदत्त्वाशिष्यंयथासंप्रदायंनमस्कुर्यात् अन्येयतयोगृहिणश्चनमस्कुर्युः शिष्योनारायणेत्युक्त्वोच्चासनादुत्थायतत्रगुरुमुपवेश्ययथाविधिनत्वान्ययतीन्नमेत् इतिगृह्याग्निमतोविधुरादेश्चविविदिषासंन्यासप्रयोगः

अथाग्निहोत्रिणोविशेषः—तत्रश्रौताग्नयोविच्छिन्नाश्चेत्पुनराधानंपावमानेष्ट्यन्तंपूर्णाहुत्यन्तंवाकृत्वाप्रायश्चित्तादिसावित्रीप्रवेशान्तंपूर्ववत्कुर्यात् **अथब्रह्मान्वाधानम्**—अग्नित्रयंसमिध्यसंस्कृतमाज्यंस्रुचिचतुर्वारंगृहीत्वाहवनीयेपूर्णाहुतिंॐस्वाहापरमात्मनइदमितिकुर्यात् सायंसंध्याग्निहोत्रहोमान्तेउत्तरेणगार्हपत्यंद्वन्द्वशःपात्राण्यासाद्याहवनीयदक्षिणतः

कौपीनदण्डाद्यासादयेत् रात्रिजागरान्तेप्रातर्होमादिकृत्वापौर्णमास्यांब्रह्मान्वाधानंचेत्पौर्णमासेष्टिंकृत्वादर्शेष्टिमपिपक्षहोमापकर्षपूर्वकमपकृष्यतदैवकुर्यात् दर्शेचेद्दर्शेष्टिरेव अथपौर्णमास्यांदर्शेवादेशकालौस्मृत्वासंन्यासपूर्वाङ्गभूतयाप्राजापत्येष्ट्यावैश्वानर्येष्ट्याचसमानतन्त्रयायक्ष्ये इतिसंकल्प्य समुच्चयेनेष्टिद्वयम् अत्रवैश्वानरोद्वादशकपालःपुरोडाशःप्राजापत्यश्चरुर्वैष्णवोनवकपालःपुरोडाशः अथवाकेवलप्राजापत्येष्टिः अत्रप्रयोगःस्वस्वसूत्रानुसारेणोह्यः बौधायनसूत्रानुसारेणकिंचिदुच्यते पवनपावनपुण्याहवाचनादिपूर्वाङ्गान्तेकेवलवैश्वानरेष्ट्याःकेवलप्राजापत्यायावासंकल्पः व्रीहिमयःपुरोडाशोद्रव्यम् पञ्चप्रयाजाः अग्निर्वैश्वानरःप्रजापतिर्वादेवता पञ्चदशसामिधेन्यः व्रतग्रहणान्तेऽध्वर्युराज्यंसंस्कृत्य स्रुचिचतुर्गृहीतंगृहीत्वा पृथिवीहोतेत्यादिचतुर्होतृहोमंकूष्माण्डहोमसारस्वतहोमौचकृत्वानिर्वापादि वैश्वानरोद्वादशकपालःपुरोडाशः प्राजापत्यश्चरुः वैश्वानरायप्रतिवेदयामइतिपुरोनुवाक्या वैश्वानरःपवमानःपवित्रैरितियाज्या प्राजापत्यायांप्रधानमुपांशुधर्मकम् सुभूःस्वयंभूरित्याद्यनुवाक्याः प्रजापतेनत्वदेतानितियाज्या अथस्रुवेणाष्टावुपहोमावुभयत्र वैश्वानरोनऊतयआप्रयातुपरावतः। अग्निरुक्थेनवाहसास्वाहा १ वैश्वानरायेदमितित्यागःसर्वत्र ऋतावानंवैश्वानरमृतस्यज्योतिषस्पतिम्। अजस्रंघर्ममीमहेस्वाहा २ वैश्वानरस्यदस० ३ पृष्टोदिविपृष्टोअग्निः ४ जातोयदग्ने० ५ त्वमग्नेशोचिषा० ६ अस्माकमग्ने० ७ वैश्वानरस्यसुमतौ० ८ अथैनमुपतिष्ठेतसहस्रशीर्षेतिसूक्तेन ततःस्विष्टकृदादिशेषंसमापयेत् सर्वोवैरुद्रः० विश्वंभूतमितिद्वाभ्यामभ्युत्सर्गः आयुर्दाअग्नेइतिमन्त्रेणदर्भस्तम्बस्थयजमानभागात्किंचिदादायसहस्रशीर्षेत्यनुवाकेनप्राश्य ओमितिब्रह्म ओमितीदंसर्वमित्यनुवाकेनहुतशेषमाहवनीयेप्रक्षिपेत् एवंवैश्वानर्याद्यन्यतरामिष्टिंकृत्वौपासनाग्नौसर्वाधानेदक्षिणाग्नौप्राणादिहोमादिविरजाहोमान्तंकार्यमन्यत्प्राग्वत् आहवनीयेअरणीमुसलोलूखलातिरिक्तदारुपात्राणांदाहः ततआत्मन्याहवनीयाग्निसमारोपःपूर्ववत् अरणीद्वयंगार्हपत्येप्रक्षिप्यतत्समारोपंकृत्वा दक्षिणाग्नौमुसलोलूखलेहुत्वादक्षिणाग्नेरपिसमारोपः ततऔपासनाग्नेःसमारोपः इतिक्रमः अत्रविशेषोऽन्यत्रज्ञातव्यः इतिसाग्निकप्रयोगः स्नातकं प्रतिब्रह्मान्वाधानविरजाहोमादिरहितोवाप्रयोगोग्न्यभावात्

916

अथातुरसंन्यासः—आतुरसंन्यासेसंकल्पप्रैषोच्चाराभयदानेति त्रयंप्रधानमवश्यंकार्यम् अष्टश्राद्धादिदण्डग्रहणान्तमङ्गभूतंयथासंभवंकार्यम् **तत्प्रयोगः**—मन्त्रस्नानंकृत्वाशुद्धवस्त्रंधृत्वाज्ञानप्राप्तिद्वारामोक्षसिद्ध्यर्थमातुरविधिनासंन्यासमहंकरिष्ये पञ्चशिखाकेशानवशेष्यवपनंकृत्वास्नात्वासंध्याद्यौपासनहोमान्तंयथासंभवंसंपाद्यात्मनिसमारोपंकुर्यात् अग्निहोत्रीतुप्राजापत्यादिस्थानेपूर्णाहुतिंकृत्वाश्रौताग्निमात्मनिसमारोपयेत् उच्छिन्नाग्नीनांपुनराधानसंभवेसमारोपोऽन्यथातुनसमारोपः विधुरादीनामग्न्यभावादेवसमारोपोनावश्यकः ततस्तोयमादायाप्सुजुहोति एषहवाअग्नेर्योनिर्यः प्राणः प्राणंगच्छस्वाहा १ आपोवैसर्वादेवताःसर्वाभ्योदेवताभ्योजुहोमिस्वाहा २ भूःस्वाहेतिजलेजलैर्हुत्वाहुतशेषंजलमाशुःशिशानइत्यनुवाकेनाभिमन्त्र्य पुत्रैषणावित्तैषणालोकैषणामयात्यक्ताःस्वाहेतिकिंचित्पिबेत् अभयंसर्वभूतेभ्योमत्तःस्वाहेतिद्वितीयंपिबेत् संन्यस्तंमयेतिनिःशेषंतृतीयम् ततःपूर्ववत्सावित्रीप्रवेशः ततःप्राङ्मुखउर्ध्वबाहुःप्रैषोच्चारंपूर्ववत्कुर्यात् अभयंसर्वभूतेभ्योमत्तःस्वाहेतिप्राच्यांजलंक्षिपेत् शिखामुत्पाट्ययज्ञोपवीतंछित्त्वा भूःस्वाहेत्यप्सुहुत्वापुत्रगृहेनतिष्ठेत् अत्यन्तमातुरश्चेत्प्रैषमात्रंवावदेत् जीवतिचेत्स्वस्थःसन्महावाक्योपदेशदण्डग्रहणादिसर्वंकुर्यात् एवमातुरविधिनासंन्यासेमृतस्ययतिवत्संस्कारः

अथमृतयतिसंस्कारः—पुत्रःशिष्योवास्नात्वावपनंकृच्छ्रत्रयंचाधिकारार्थंकुर्यात् पुत्रातिरिक्तस्यवपनंकृताकृतम् देशकालौस्मृत्वाब्रह्मीभूतस्ययतेःशौनकोक्तविधिनासंस्कारंकरिष्ये नवंकलशंतीर्थेनापूर्य गंगेचयमुने० नारायणःपरंब्रह्म० यच्चकिंचिज्जगत्सर्वं० इतिमन्त्रैरभिमन्त्र्य रुद्रसूक्तविष्णुसूक्तापोहिष्ठादिभिर्यतेःस्नानंविधायचन्दनादिभिःकलेवरंसंपूज्यमाल्यादिभिरलंकृत्यवाद्यघोषादिभिःशुद्धदेशंनयेत् जलेस्थलेवासमाहितंकुर्यात् स्थलपक्षेगर्तंव्याहृतिप्रोक्षितभुविदण्डप्रमाणंकृत्वामध्येसूक्ष्मगर्तंसार्धहस्तंकृत्वासप्तव्याहृतिभिःपञ्चगव्येनत्रिःप्रोक्ष्यजलपक्षेनद्यांपञ्चगव्यंप्रक्षिप्यकुशानास्तीर्यसावित्र्यादेहंप्रोक्ष्य शङ्खोदकेनपुरुषसूक्तेनाष्टोत्तरशतावृत्तप्रणवैश्चसंस्नाप्याष्टाक्षरेणषोडशोपचारैःसंपूज्यतुलसीमालाद्यैरलंकृत्यविष्णोहव्यंरक्षस्वेतिदेहंगर्तेनद्यांवाक्षिपेत् इदंविष्णुरितिदण्डंत्रेधाभग्नंदक्षिणहस्तेस्थापयेत् हंसःशुचिषदितिपरेणनाकंनिहितंगुहायांविभ्रा-

जदेतद्यतयोविशन्ति । वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाःसंन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः १ इतिहृदयेजपेत् पुरुषसूक्तंभ्रुवोर्मध्येजपेत् ब्रह्मजज्ञानमितिमूर्धनि मूर्धानंभूर्भुवःस्वश्चेत्युक्त्वाशङ्खेनभेदयेत् अथवाभूमिर्भूमिमगान्मातामातरमप्यगात् भूयास्मपुत्रैःपशुभिर्योनोद्वेष्टिसभिद्यतामितिमन्त्रेणपरश्वादिनाभेदयेत् शिरोभेत्तुमशक्तःशिरस्थापितंगुडपिण्डादिकंभिद्यात् गर्तंपुरुषसूक्तेनलवणेनप्रपूरयेत् सृगालश्वादिरक्षार्थंसिकतादिभिःप्रपूरयेत् नद्यादौचेच्छिरोभेदनोत्तरंदर्भैराच्छाद्यव्याहृतिभिरभिमन्त्र्यपाषाणंबध्वा ॐस्वाहेतिह्रदेन्यसेत् ततोऽग्निनाग्निःस० त्वंह्यग्नेअग्निना० तंमर्जयंतसुक्रतुं० यज्ञेनयज्ञं० इत्यृक्चतुष्टयेनचित्तिःस्रुगित्यादिभिर्दशहोत्रादिसंज्ञकयजुर्मन्त्रैश्चाभिमंत्रयेत् अतोदेवाइतिजपित्वापापैर्मुक्ताअश्वमेधादिफलभागिनोवयमितिभावयन्तोऽवभृथबुद्ध्यासर्वेऽनुगामिनःस्नात्वागन्धादिधृत्वासोत्सवागृहंगच्छेयुः अत्रपरमहंसस्थलेसमाधिर्मुख्यः जलेमध्यमः कुटीचकंतुप्रदहेत्पूरयेच्चबहूदकम् । हंसोजलेतुनिक्षेप्यःपरमहंसंप्रपूरयेत् । इतिवचनात् अत्रपरमहंसंप्रकीरयेदितिक्वचित्पाठः एकोद्दिष्टंजलंपिण्डमाशौचंप्रेतसत्क्रियाम् । नकुर्याद्वार्षिकादन्यद्ब्रह्मीभूतायभिक्षवे १ कुटीचकातिरेकेणनदहेद्यतिनंक्वचित् १ ततःकर्तास्नात्वाचम्यसिद्धिंगतस्यब्रह्मीभूतभिक्षोस्तृप्त्यर्थंतर्पणंकरिष्येइतिसंकल्प्यसव्येनदेवतीर्थेनैवात्मानमन्तरात्मानंपरमात्मानमितिचतुश्चतुस्तर्पयित्वाशुक्लपक्षेमृतस्यकेशवादिद्वादशनामभिःकृष्णपक्षेमृतस्यसंकर्षणादिद्वादशनामभिःकेशवंतर्पयामीत्येवंद्वितीयान्तैःकुर्यात् इदंक्षीरेणेतिकेचित् ततःसिद्धिंगतस्यभिक्षोस्तृप्त्यर्थंनारायणपूजनंबलिदानंघृतदीपदानंचकरिष्येइतिसंकल्प्य देवयजनोपरितीरे वामृन्मयलिङ्गंकृत्वापुरुषसूक्तेनाष्टाक्षरेणचषोडशोपचारपूजांकृत्वाघृतमिश्रपायसबलिंदत्त्वाघृतदीपंचसमर्प्यपायसबलिंजलेक्षिपेत् ततः ॐब्रह्मणे नमइतिशङ्खेनाष्टार्घ्यान्दत्त्वागृहंव्रजेदितिप्रथमदिनकृत्यम् एवंदशदिनान्तं प्रत्यहंतर्पणंलिङ्गपूजनंपायसबलिदीपदानानिकुर्यात्

अथैकादशेऽहनिपार्वणश्राद्धम्—तत्रमध्याह्नेनद्यादौश्राद्धाङ्गतिलतर्पणंकृत्वादेशकालौस्मृत्वाप्राचीनावीतिअमुकगोत्रस्यामुकशर्मणो ब्रह्मीभूतस्यास्मत्पितुःकरिष्यमाणदर्शादिसर्वश्राद्धाधिकारार्थमद्यपार्वणश्राद्धंकरिष्येइतिपुत्रादिःसंकल्पयेत् शिष्यस्तुब्रह्मीभूतगुरोःप्रत्यब्दादिश्राद्धा-

धिकारार्थंतत्पितृसम्बन्धिनामगोत्रोद्देश्यतासिद्ध्यर्थंचपार्वणश्राद्धमितिसं-
कल्पयेत् अन्यत्समानम् पुरूरवार्द्रवसंज्ञकाविश्वेदेवाःपितृपितामहप्रपिता-
महानांनामगोत्रादिसहितानामुच्चारः सर्वत्रपितुर्ब्रह्मीभूतइतिविशेषणमात्र-
मधिकम् शेषंप्रत्यब्दश्राद्धवत् केचिच्छिष्यःकर्ताचेदात्मान्तरात्मपरमात्म-
नउद्दिश्य साधुरुरुसंज्ञकदेवयुतंसव्येनदेवधर्मकंनान्दीश्राद्धवदेकादशाहे
पार्वणश्राद्धंकुर्यादित्याहुः अत्रसर्वत्रविस्तरस्तोरोक्तसंन्यासपद्धतौद्रष्टव्यः

अथद्वादशाहेनारायणबलिः—देशादिस्मृत्वासिद्धिंगतस्य
भिक्षोःसंभावितसर्वपापक्षयपूर्वकंविष्णुलोकावाप्तिद्वाराश्रीनारायणप्रीत्यर्थं
नारायणबलिंकरिष्येइतिसंकल्प्यत्रयोदशयतीन्विप्रान्वानिमन्त्र्यशुक्लपक्षेके-
शवरूपिगुर्वर्थेत्वयाक्षणःकर्तव्यइत्येवं दामोदरान्तकेशवादिद्वादशनाम-
भिःक्षणोदेयः कृष्णेतुसंकर्षणादिद्वादशनामभिः त्रयोदशंविप्रंविष्णवर्थं
त्वयाक्षणःकर्तव्यइतिनिमन्त्र्य पादान्प्रक्षाल्यप्राङ्मुखानुपवेशयेत् विप्राग्रे
स्थण्डिलेऽग्निप्रतिष्ठापनादिअन्वाधानेचक्षुषीआज्येनेत्यन्तेऽग्निंवायुंसूर्यंप्र-
जापतिंचव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिरेकैकपायसाहुत्याविष्णुमतोदेवाइतिषड्-
भिःप्रत्यृचमेकैकपायसाहुत्यानारायणंपुरुषसूक्तेनप्रत्यृचमेकैकपायसाहुत्या
शुक्लेकेशवादिद्वादशदेवताः कृष्णेसंकर्षणादिद्वादशदेवताःएकैकपायसाहु-
त्याशेषेणेत्यादि द्विपञ्चाशदधिकशतमुष्टीन्निरुप्यबलिपर्याप्ततण्डुलानोप्या-
ष्टत्रिंशदाहुतिपर्याप्तंपुरुषाहारमितविष्णुनैवेद्यपर्याप्तंचक्षीरेश्रपयित्वाज्यभा-
गान्तेऽग्निपूर्वतःशालग्रामेविष्णुंपुरुषसूक्तेनाष्टाक्षरेणचषोडशोपचारैःसंपूज्य
स्रुचाहस्तेनवान्वाधानानुसारेणहोमत्यागौविदध्यात् एवंशुक्लकृष्णभेदेनके-
शवादिद्वादशान्ताःसंकर्षणाद्यन्तावाऽष्टत्रिंशदाहुतीर्हुत्वास्विष्टकृदादिशेषं
समाप्यपुनःशालग्रामंसंपूज्यविष्णुगायत्र्याविष्णवेऽर्घ्यंदत्त्वाहुतशेषपाय-
सेनविष्णवेबलिंदत्त्वानिमन्त्रितत्रयोदशविप्रान्केशवादिक्रमेणकेशवरूपिगु-
रवेनमइदमासनमित्यादिनासनगन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानिदत्त्वात्रयो-
दशेविप्रेपुरुषसूक्तेनप्रत्यृचान्तेविष्णवेनमइत्येवमादिनाविष्णुंदीपान्तोप-
चारैःपूजयेत् चतुरस्रमण्डलेषुत्रयोदशभोजनपात्राण्यासाद्योपस्तीर्यान्नं
परिषिच्यपृथिवीतेपात्रमित्यादिनाकेशवादिद्वादशोद्देशेनविष्णूद्देशेनचान्नं
त्यक्त्वा अतोदेवा० ॐतद्ब्रह्मॐतद्वायुर्ब्रह्मार्पणमित्याद्यापोशानादिप्राणा-
हुत्यन्तेनारायणाद्युपनिषद्भागान्पठेत् तृप्तिप्रश्नान्तेआचान्तेषुप्रागग्रान्दर्भा-

नास्तीयाष्टाक्षरेणाक्षतोदकंदत्त्वाकेशवरूपिणेगुरवेऽयंपिण्डःस्वाहानमइ-त्येवंद्वादशपिण्डान्दद्यात् कृष्णेतुसंकर्षणादिनामभिरितिसर्वत्रपिण्डेषु विष्णुंसंपूज्यपुरुषसूक्तेनस्तुत्वाविसर्जयेत् विप्रेभ्यस्ताम्बूलदक्षिणादिद-त्त्वात्रयोदशायविप्रायनाभ्याआसीदित्यादृक्त्रयेणफलताम्बूलदक्षिणांद-त्त्वानमस्कृत्यतांशालग्राममूर्तिमाचार्यायदद्यात् इतिनारायणबलिविधिः

अथद्वादशाहेत्रयोदशाहेवायथाचारमाराधनम् तत्र प्रयोगः—देशकालौस्मृत्वा श्रीनारायणप्रीत्यर्थमाराधानंकरिष्यइति संकल्प्य गुर्वर्थेक्षणःकर्तव्यः एवंपरमगुर्वर्थेपरमेष्ठिगुर्वर्थेपरात्परगुर्वर्थे एवंविप्रचतुष्टयंनिमन्त्र्य शुक्लेकेशवादिनामभिःकृष्णेसंकर्षणादिनामभिःद्वा-दशविप्रान्निमन्त्रयेत् एवंषोडशविप्राःयतयोवा अशक्तौयथाशक्तिविप्रा-न्निमन्त्र्ययथायथंषोडशक्षणादेयाः षोडशानांपादक्षालनंकृत्वाचम्यपाद-क्षालनोदकंपात्रान्तरेगृहीत्वागन्धपुष्पादिभिःपूजयेत् विप्रान्प्राङ्मुखानु-दङ्मुखान्वोपवेश्यषोडशोपचारैर्गन्धादिपञ्चोपचारैर्वासंपूज्यसपरिकरमन्नं परिविष्यगायत्र्याप्रोक्ष्य गुरवेइदमन्नंपरिविष्टंपरिवेक्ष्यमाणंचातृप्तेःस्वाहा हव्यंनमम एवंपरमगुर्वादिभ्यःपञ्चदशभ्योऽन्नत्यागंकृत्वाब्रह्मार्पणमि-त्यादि भुक्तेष्वाचान्तेषुतेषुताम्बूलदक्षिणावस्त्रादिभिःपूजयेत् अत्रकेचि-त्पूर्वस्थापितपादोदकतीर्थपूजांकुर्वन्ति तद्यथा तीर्थपात्रंतण्डुलादिकृतम-ण्डलेसंस्थाप्य पुरुषसूक्तेनतीर्थराजायनमइतिषोडशोपचारैःसंपूज्यतत्पात्रं शिरसिधृत्वाबन्धुभिःसहविप्रान्प्रदक्षिणीकृत्यगुरुर्ब्रह्मागुरुर्विष्णुरितिनत्वा प्रथमविप्रहस्तात्तत्तीर्थंपिबेत् तत्रमन्त्रः अविद्यामूलशमनंसर्वपापप्रणा-शनम् । पिबामिगुरुपत्तीर्थंपुत्रपौत्रप्रवर्धनम् १ इतिकर्मेश्वरार्पणं कृत्वासुहृद्युतोभुञ्जीत वर्षपर्यन्तंप्रतिमासंमृततिथावेवमेवाराधनंकार्यंनतु प्रतिमासिकश्राद्धम् प्रत्यब्दंतुपार्वणश्राद्धंकृत्वाराधनमपिकार्यम् ततोदर्शम-हालयादिश्राद्धान्यपिसर्वसाधारण्येनकार्याणि नतत्रविशेषः इत्याराधन-विधिः ❋

❋ "श्रीगणेशायनमः ॥ अथद्वादशाहेत्रयोदशाहेवायथाचारमाराध-नम् ॥ तत्रायंप्रयोगः गुरुचतुष्टयस्यकेशवादीनांचप्रत्येकमेकैकइत्येवं षोडशब्राह्मणपक्षमभिप्रेत्योच्यते । प्रातर्होमोत्तरंब्रह्मीभूतस्यगुरोःसमाराध-नेगुर्वर्थेभवद्भिःक्षणःकर्तव्यः एवंपरमगुर्वर्थे० परमेष्ठिगुर्वर्थे० परात्पर-

गुर्वर्थे० यद्वा विश्वरूपधराचार्यार्थे० ततोगुर्वादित्रयमितिवा चतुरोब्राह्म-णान्निमंत्र्यशुक्लपक्षे केशवार्थेभवद्भिःक्ष० नारायणार्थे० माधवार्थे० गोविं-दार्थे० विष्णवर्थे० मधुसूदनार्थे० त्रिविक्रमार्थे० वामनार्थे० श्रीधरार्थे० हृषीकेशार्थे० पद्मनाभार्थे० दामोदरार्थे० १२ कृष्णपक्षेतु संकर्षणार्थे० वासुदेवार्थे० प्रद्युम्नार्थे० अनिरुद्धार्थे० पुरुषोत्तमार्थे० अधोक्षजार्थे० नार-सिंहार्थे० अच्युतार्थे० जनार्दनार्थे०उपेंद्रार्थे० हर्यर्थे० श्रीकृष्णार्थे० १२ भ-वद्भिःक्षणःकर्तव्यइतिद्वादशविप्रान्निमंत्रयेत् एवंषोडशविप्राःयतयोवा अशक्तौ यथाशक्तिविप्रान्निमंत्र्य यथायथंषोडशक्षणादेयाः विप्राःॐतथेतिप्रतिवच-नंदद्युः ततोमध्याह्नेब्राह्मणानाहूय कर्ताशुचिराचम्यपवित्रपाणिःप्राणा-नायम्य श्रीमद्भगवतोमहापुरुषस्यविष्णोराज्ञयाप्रवर्तमानस्याद्येत्यादिदेश-कालौसंकीर्त्य श्रीनारायणप्रीत्यर्थंब्रह्मीभूतस्यगुरोःसमाराधनंकरिष्यइतिसं-कल्प्यगंधाक्षततुलसीदलकर्पूरमिश्रजलेनवरणक्रमेणतेषांपादप्रक्षालनंकृत्वा तानाचमय्यस्वयंचद्विराचम्यपादप्रक्षालनोदकंपात्रांतरेगृहीत्वागंधादिभिस्त-त्पात्रमलंकृत्यदेवसंनिधौसंस्थाप्यकुशासनेषुप्राङ्मुखानुदङ्मुखान्वोपवेश्य तत्पा-दौसाक्षतगंधतुलसीदलैरभ्यर्च्य आनंदमानंदकरंप्रसन्नंज्ञानस्वरूपंनिजबोध-रूपम् । योगींद्रमीड्यंभवरोगवैद्यंश्रीमद्गुरुंनित्यमहंनमामिइतिप्रत्येकंनमस्कु-र्यात् ततःपुरुषसूक्तेनप्रत्यृचं ॐनमोनारायणायेतिमंत्रसहितेनावाहनादि-षोडशोपचारैःपदार्थानुसमयेनप्रत्येकमभ्यर्चयेत् यद्वापंचोपचारैःपूजाकार्या पूजान्तेनमोगुर्वादिभ्य एते आवाहनासनपाद्यादिषोडशोपचाराःगंधपुष्पादि-पंचोपचारावासर्वेपरिपूर्णाभवंतु अर्चनविधिःपरिपूर्णोऽस्तु न्यूनंविधिवदस्तु यस्यस्मृत्याचनामोक्त्यातपःपूजाक्रियादिषु । न्यूनंसंपूर्णतांयातिसद्योवंदेतम-च्युतम् १ इतिपठित्वा विप्राणांपुरतोगोमयेनचतुरस्राणिमंडलानिकृत्वागंधा-क्षतादिभिरभ्यर्च्यतदुपरिपात्राणिसंस्थाप्यसर्वेषुपात्रेषुपायसादिविशिष्टमन्नंसा-ज्यंसव्यंजनंसशाकंपरिविष्यगुरुपात्रंगायत्र्याप्रोक्ष्यतूष्णींप्रदक्षिणंपरिषिच्यगु-रवेइदमन्नंयथाशक्तिसोपस्करंपरिविष्टंपरिवेक्ष्यमाणंचातृप्तेःस्वाहाहव्यंनममेति जलोत्सर्जनपूर्वकमन्नंनिवेदयेत् एवंसर्वत्रान्ननिवेदनंकृत्वा ॐतद्ब्रह्म । ॐतद्वायुः ॐतदात्मा । ॐतत्सत्यं । ॐतत्सर्वं । ॐतत्पुरोर्नमः । अंतश्चरतिभूतेषुगुहा-यांविश्वमूर्तिषु । त्वंयज्ञस्त्वंवषट्कारस्त्वमिंद्रस्त्वꣳरुद्रस्त्वंब्रह्मत्वंप्रजापतिः त्वंत-दापआपोज्योतीरसोमृतंब्रह्मभूर्भुवःसुवरोम् १इत्यनुवाकंब्रह्मार्पणमितिचजपित्वा

एकोविष्णुर्महद्भूतंपृथग्भूतान्यनेकशः । त्रींल्लोकान्व्याप्य भूतात्माभुंक्तेविश्व-
भुगव्ययः १ अनेनब्रह्मीभूतस्यगुरोःसमाराधनेनब्रह्मीभूतगुरुरूपीश्रीनारा-
यणःप्रीयतामितिसकुशाक्षतंजलमुत्सृजेदित्याचारः। ततः आपोशनार्थमुदकं
दत्त्वासव्याहृतिकांगायत्रींसकृदुक्त्वा ॐतत्सद्यथासुखंजुषध्वमितिवदेत् वि-
प्राश्वबलिदानवर्ज्यंनित्यवत् अमृतोपस्तरणमसीत्यापोशनंकृत्वा कर्त्रा श्रद्धा-
यांप्राणेनिविष्टोमृतंजुहोमि शिवोमाविशाप्रदाहाय प्राणायस्वाहेत्यादिपंचमंत्रे-
षूच्यमानेषुपंचप्राणाहुतीःकृत्वा ब्रह्मणिमआत्माअमृतत्वायेत्युच्यमाने ब्रह्मणे
स्वाहेतिषष्ठींकुर्युः ततोमौनिनःसशेषमन्नादिभुंजीरन् दधिक्षीरघृतपायसानि
तुनिःशेषम् भुज्यमानेषुतेषूपनिषन्मंत्रान्श्रावयेत् तृप्तेषु ॐतद्ब्रह्मेत्यनुवाकं
जप्त्वाऽऽपोशनार्थंजलंदद्यात् ततोविप्राअमृतापिधानमसीत्युत्तरापोशनंकृत्वा
मुखप्रक्षालनपूर्वकहस्तप्रक्षालनादिकृत्वाशुद्धोदकेनाचम्य यथास्थानमुपवि-
शेयुः ततःकर्तातान्विशिष्टतांबूलदक्षिणावस्त्रादिभिःसंपूजयेत् ॥ अत्रके-
चित्पूर्वस्थापितपादोदकतीर्थपूजांकुर्वंति तद्यथा चतुरस्रंभूमंडलंगोमयेनोपलि-
प्यरंगवल्ल्यादिभिरलंकृत्यतन्मंडलेतंडुलोपरिपादोदककलशंसंस्थाप्यगंगादिस-
र्वतीर्थानिभावयित्वाऽऽचम्यप्राणानायम्यदेशकालौस्मृत्वाब्रह्मीभूतगुर्वाराधनां-
गभूतंतीर्थपूजनंकरिष्यइतिसंकल्प्यपुरुषसूक्तेनप्रत्यृचंतीर्थराजायनमइत्यंतेन
षोडशोपचारैःपूजयेत् तत्रसहस्रशीर्षेत्यावाहनम् पुरुषएवेदमित्यासनम् ए-
तावानस्येतिपाद्यम् त्रिपादूर्ध्वमित्यर्घ्यम् तस्माद्विराळेत्याचमनम् यत्पुरुषेणे-
तिस्नानम् संभवेपंचामृतस्नानान्याप्यायस्वेत्यादिमंत्रैः तंयज्ञमितिवस्त्रम् तस्मा-
द्यज्ञात्सर्वहुतःसंभृतमितियज्ञोपवीतम् तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतऋचइतिगंधम् त-
स्मादश्वेतिपुष्पम् यत्पुरुषमितिधूपम् ब्राह्मणोस्येतिदीपम् चंद्रमामनसइतिनैवे-
द्यम् ॐतीर्थराजायनमइतिनाममंत्रेणतांबूलंदक्षिणांफलंच नाभ्याआसीदिति
नमस्कारम् सप्तास्यासन्नितिप्रदक्षिणाः यज्ञेनयज्ञमितिपुष्पांजलिम् श्रियेजात
इतिनीराजनम् आवाहनंनजानामीत्यादिनाप्रार्थनाम् अनेनयथाज्ञानंकृत-
तीर्थराजपूजनेनतीर्थराजःप्रीयतामितिजलमुत्सृजेत् ततस्तीर्थोदककलशंशि-
रसिधृत्वा ॐलोकःसर्वस्त्वायांत्येषवैदेवयानःपंथास्तमेवान्वारोहंत्याक्रोशंतोयां-
त्यवीतिमेवान्यास्मिन्प्रतिषज्यंप्रतिष्ठांगच्छंतियदादशशतंकुर्वंत्यथैकमुत्थानंशश-
तायुःपुरुषः शतेंद्रियआयुष्येवेंद्रियप्रतितिष्ठंतियदाशतंसहस्रंकुर्वंत्यथैक-
मुत्थानंसहस्रसंमितो वाअसौलोकोमुमेवलोकमभिजयंतियदेषांप्रमीयेतयदा-

वाजीयैरन्नथैकमुत्थानंतद्वितीर्थम् ॥ १ ॥ भीषास्माद्वातःपवते । भीषोदेतिसूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्च । मृत्युर्धावतिपंचमइति । सैषानंदस्यमीमाꣳसाभवति युवास्यात्साधुयुवाध्यायकः आशिष्ठोद्रढिष्ठोबलिष्ठः तस्येयंपृथिवीसर्वावित्तस्यपूर्णास्यात् सएकोमानुषआनंदः तेयेशतंमानुषाआनंदाः ॥१॥ सएकोमनुष्यगंधर्वाणामानंदः श्रोत्रियस्यचाकामहतस्य तेयेशतंमनुष्यगंधर्वाणामानंदाः सएकोदेवगंधर्वाणामानंदः श्रोत्रियस्यचाकामहतस्य तेयेशतंदेवगंधर्वाणामानंदाः सएकःपितॄणांचिरलोकलोकानामानंदः श्रोत्रियस्यचाकामहतस्य तेयेशतंपितॄणांचिरलोकलोकानामानंदाः सएकआजानजानांदेवानामानंदः ॥ २ ॥ श्रोत्रियस्यचाकामहतस्य तेयेशतमाजानजानांदेवानामानंदाः सएकःकर्मदेवानांदेवानामानंदः येकर्मणादेवानपियंति श्रोत्रियस्यचाकामहतस्य तेयेशतंकर्मदेवानांदेवानामानंदाः सएकोदेवानामानंदः श्रोत्रियस्यचाकामहतस्य तेयेशतंदेवानामानंदाः सएकइंद्रस्यानंदः ॥ ३ ॥ श्रोत्रियस्यचाकामहतस्य तेयेशतमिंद्रस्यानंदाः सएकोबृहस्पतेरानंदः श्रोत्रियस्यचाकामहतस्य तेयेशतंबृहस्पतेरानंदाः सएकःप्रजापतेरानंदः श्रोत्रियस्यचाकामहतस्य तेयेशतंप्रजापतेरानंदाः सएकोब्रह्मणआनंदः श्रोत्रियस्यचाकामहतस्य ॥ ४ ॥ सयश्चायंपुरुषे यश्चासावादित्ये सएकः सयएवंवित् अस्माल्लोकात्प्रेत्य एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति एतंप्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति एतंमनोमयमात्मानमुपसंक्रामति एतंविज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामति तदप्येषश्लोकोभवति यतोवाचोनिवर्तंते अप्राप्यमनसासह आनंदंब्रह्मणोविद्वान् नबिभेतिकुतश्चनेति एतꣳहवावनतपति किमहꣳसाधुनाकरवं किमहंपापमकरवमिति सयएवंविद्वानेतेआत्मानꣳस्पृणुते उभेह्येवैषएतेआत्मानꣳस्पृणुते यएवंवेद इत्युपनिषत् ॥ इत्यनुवाकान्पठित्वाहरिकीर्तनपुरःसरंसहर्षंनृत्यंकृत्वातत्पात्रंपुनर्मंडलेसंस्थाप्यचंदनाक्षतपुष्पाणिपूजाशिष्टानिबंधुभिःसहधृत्वाविप्रान्प्रदक्षिणीकृत्य आनंदमानंदकरंप्रसन्नंज्ञानस्वरूपंनिजबोधरूपम् । योगींद्रमीड्यंभवरोगवैद्यं श्रीमद्गुरुंनित्यमहंनमामि १ गुरुर्ब्रह्मागुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवोमहेश्वरः । गुरुःसाक्षात्परंब्रह्मतस्मैश्रीगुरवेनमः २ इतिमंत्राभ्यांद्विजांस्तीर्थराजंचनमस्कृत्य गुर्वर्थविप्रहस्ते पादोदकपात्रंदत्वातदाज्ञयातत्तीर्थंमंत्रेणगृह्णीयात् तत्रमंत्रः अविद्यामूलशमनंसर्वपापप्रणाशनम् । गुरुपादोदकंतीर्थंसंसारद्रुमनाशनम्

१ पुत्रादिकामनायांतु शोषणंपापपंकस्यदीपनंज्ञानतेजसः। गुरोःपादोदकं चित्रंपुत्रपौत्रप्रवर्द्धनम् २ इतिमंत्रेण ततस्तान्पुनःप्रणम्यदक्षिणादिभिस्तोषयित्वासम्माननपुरःसरमनुव्रज्यकर्मेश्वरार्पणंकुर्यात् अनेनब्रह्मीभूतस्यगुरोःसमाराधनकर्मणाकृतेन श्रीनारायणःप्रीयतामिति ततःसुहृद्युक्तोभुञ्जीत इत्थंकरणाशक्तौयथाशक्तियतीन्ब्राह्मणान्वाहूयपादप्रक्षालनपूर्वकंगंधादिभिरभ्यर्च्य भोजयेत् इतिनागरखंडान्तर्गतोयतेराराधनप्रयोगः ॥"

नारायणबलिपार्वणश्राद्धादिदिनविचारः—अत्रनारायणबलिपार्वणश्राद्धयोरेकदिनानुष्ठानपक्षेएकादशेद्वादशेवादिनेपूर्वंनारायणबलिंकृत्वाततःपार्वणश्राद्धंकार्यम् दिनद्वयेकरणपक्षेत्वेकादशेपार्वणं द्वादशेनारायणबलिः द्वादशेत्रयोदशेवादिनेआराधनम् ऊनमासिकादिकालेष्वप्याराधनमितिकेचित् प्रतिमाससमाराधनमित्यन्ये पार्वणश्राद्धं त्वेकादशाहप्रत्यब्दयोरेव तच्चपुत्रादीनामेवनियतं शिष्यादीनांतुनावश्यकम् अपुत्रयतेस्तुशिष्येणापिप्रत्यब्दंपार्वणश्राद्धंकार्यम् तदर्थंचनामगोत्रोल्लेखाधिकारार्थमेकादशेऽपिशिष्येणपार्वणश्राद्धंकार्यम् नारायणबल्यादेर्द्वादशाहादावसंभवेशुक्लपक्षस्थद्वादशीश्रवणपञ्चम्यःपूर्णिमामावास्याचेतिगौणकालाः अत्रपूर्वपूर्वःश्रेयान् **यतिसंस्काराधिकारादिविचारः**—भार्याकन्यास्नुषादेःस्त्रियाःयतिसंस्कारकर्तृत्वेतुविधवायाःवपनपूर्वकंकृच्छ्रत्रयाचरणम् सधवायास्तुकृच्छ्राचरणमेव देशान्तरस्थपुत्रःपितुर्यतेः सिद्धिवार्तांश्रुत्वावपनपूर्वकंस्नात्वाक्षीरतर्पणपूजनादिदशाहान्तंकृत्वैकादशाहादौपार्वणनारायणबल्यादिसर्वमविकृतंकुर्यात् सन्निहितेनज्येष्ठेनकृतं चेत्कनिष्ठोनकुर्यात् शुक्लकृष्णादिभेदेनकेशवादिनामानिमृततिथ्यनुरोधेनैवग्राह्याणि नतुवार्ताश्रवणतिथ्यनुरोधेन मृततिथ्यज्ञानेतुवार्ताश्रवणानुरोधेनैव यतिसंस्कारकरणेऽश्वमेधसहस्रादिफलम् असंस्कृतंविशीर्येतयतेर्यत्रकलेवरम्। धर्मलोपोभवेत्तत्रदुर्भिक्षंमरणंतथा १ दिवंगतेगुरौशिष्यउपवासंतदाचरेत्। नस्नानमाचरेद्भिक्षुःपुत्रादिनिधनेश्रुते। पितृमातृक्षयंश्रुत्वास्नानाच्छुद्ध्यतिसाम्बरात् २

अथप्रसङ्गाद्यतिधर्माः—प्रातरुत्थायब्रह्मणस्पतइतिजपित्वादण्डादीनिमृदंचादायमूत्रपुरीषयोर्गृहस्थचतुर्गुणंशौचंकृत्वाचम्यपर्वद्वादशीवर्ज्यंप्रणवेनदन्तधावनंकृत्वामृदाबहिःकटिंप्रक्षाल्यजलतर्पणवर्ज्यंस्नात्वा

पुनर्जङ्घेप्रक्षाल्यवस्त्रादीनिगृहीत्वाप्रणवेनप्राणायाममार्जनादिकृत्वाकेश-
वादिनमोन्तनामभिस्तर्पयित्वाभूस्तर्पयामीत्यादिव्यस्तसमस्तव्याहृतिभि-
र्महर्जनस्तर्पयामीतितर्पयेत् अत्रविशेषोमाधवादौचज्ञेयः सूर्योपस्थानादि-
कंत्रिकालविष्णुपूजादिकंचसिन्धौज्ञेयम् विधूमेसन्नमुसलेव्यङ्गारेभुक्तव-
ज्जने। कालेपराह्णभूयिष्ठेनित्यंभिक्षांयतिश्चरेत् १ अत्रभिक्षाभेदाःग्रन्थान्त-
रेज्ञेयाःअत्रविविदिषोर्दण्डिनःमाधुकरीमुख्या दण्डवस्त्रादिपरिग्रहणरहित-
स्यतुकरपात्रंमुख्यम् अन्येपक्षाःअशक्तविषयाः तत्रमाधुकरीपक्षेदण्डादिगृ-
हीत्वापञ्चभ्यःसप्तभ्योवागृहेभ्योभिक्षांयाचित्वान्नंप्रोक्ष्यभूःस्वधानमइत्या-
दिव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिःसूर्यादिदेवेभ्योभूतेभ्यश्चभूमौक्षिप्त्वाशेषमन्नं
विष्णुनिवेदितंभुञ्जीत चण्डीविनायकादिनैवेद्यंनभुञ्जीत भुक्त्वाचम्यषो-
डशप्राणायामान्कुर्यादितिसंक्षेपः यतिहस्तेजलंदद्याद्भिक्षांदद्यात्पुनर्जलम्।
भैक्ष्यंपर्वतमात्रंस्यात्तज्जलंसागरोपमम् १ एकरात्रंवसेद्ग्रामेनगरेपञ्चरात्र-
कम्। वर्षाभ्योऽन्यत्रवर्षासुमासांश्चचतुरोवसेत् २ अष्टौमासान्विहारः
स्याद्यतीनांसंयतात्मनाम्। महाक्षेत्रप्रविष्टानांविहारस्तुनविद्यते ३ भि-
क्षाटनंजपःस्नानंध्यानंशौचंसुरार्चनम्। कर्तव्यानिषडेतानिसर्वथानृपद-
ण्डवत् ४ मञ्चकंशुक्लवस्त्रंचस्त्रीकथालौल्यमेवच। दिवास्वापश्चयानंच
यतीनांपतनानिषट् ५ वृथाजल्पंपात्रलोभंसंचयंशिष्यसंग्रहम्। हव्यंक-
व्यंतथान्नंचवर्जयेच्चसदायतिः ६ यतिपात्राणिमृद्वेणुदार्वलाबुमयानिच।
नतीर्थवासीनित्यंस्यान्नोपवासपरोयतिः। नचाध्ययनशीलःस्यान्नव्या-
ख्यानपरोभवेत् ७ एतद्वेदार्थभिन्नपरम् एतेसंक्षेपतोयतिधर्माः अन्येऽपि
माधवीयमिताक्षरादौज्ञेयाः

ग्रंथोपसंहारः।

प्रथमेऽत्रपरिच्छेदेकालसामान्यनिर्णयः।
द्वितीयेऽथपरिच्छेदेविशेषात्कालनिर्णयः १
तृतीयस्यचपूर्वार्धेगर्भाधानादिसंस्क्रियाः।
आह्निकंचप्रकीर्णार्थाआधानाद्याःसविस्तराः २
देवप्रतिष्ठाशान्त्यादिनित्यंनैमित्तिकंतथा।
तार्तीयकोत्तरार्धेऽस्मिन्जीवत्पितृकनिर्णयः ३
श्राद्धाधिकारकालादेर्निर्णयःश्राद्धपद्धतिः।
सूतकादेर्निर्णयश्चनिर्णयोदुर्मृतावपि ४

अन्त्येष्टिसंस्कारविधिःसंन्यासःसहविस्तरः ।
प्रायश्चित्तंव्यवहृतिंसर्वदानविधिंविना ५
कृत्स्नोऽपिधर्मशास्त्रार्थःसंक्षेपेणात्रनिर्मितः ।
विबुधानांचबालानांतुष्टये कष्टहानये ६
मूलभूतानिपद्यानिविकृतानिक्वचित्क्वचित् ।
निर्विकाराण्यपिनवान्यप्युक्तान्यत्रकानिचित् ७
मीमांसाधर्मशास्त्रज्ञाःसुधियोऽनलसाबुधाः ।
कृतकार्याःप्राङ्निबन्धैस्तदर्थंनायमुद्यमः ८
येपुनर्मन्दमतयोऽलसाअज्ञाश्चनिर्णयम् ।
धर्मेवेदितुमिच्छन्तिरचितस्तदपेक्षया ९
निबन्धोऽयंधर्मसिन्धुसारनामासुबोधनः ।
अमुनाप्रीयतांश्रीमद्विठ्ठलोभक्तवत्सलः १०
प्रेम्णासद्भिर्ग्रन्थःसेव्यःशब्दार्थतःसदोषोऽपि ।
संशोध्यवापिहरिणासुदाममुनिसतुषपृथुकमुष्टिरिव ११
श्रीकाश्युपाध्यायवरोमहात्माबभूवविद्वद्द्विजराजराजः ।
तस्मादुपाध्यायकुलावतंसौयज्ञेश्वरोऽनन्तइमावभूताम् १२
यज्ञेश्वरोयज्ञविधानदक्षोदैवज्ञवेदाङ्गसुशास्त्रशिक्षः ।
भक्तोत्तमोऽनन्तगुणैकधामानन्ताह्वयोऽनन्तकलावतारः १३
एषोऽत्यजज्जन्मभुवंस्वकीयांतांकौङ्कणाख्यांसुविरक्तिशाली ।
श्रीपाण्डुरङ्गेवसतिंविधायभीमातटेमुक्तिमगात्सुभक्त्या १४
तस्यानन्ताभिधानस्योपाध्यायस्यसुतःकृती ।
काशीनाथाभिधोधर्मसिन्धुसारंसमातनोत् १५

इतिश्रीमत्काश्युपाध्यायसूरिसूनुयज्ञेश्वरोपाध्यायानुजानन्तोपाध्यायसूरिसुतकाशीनाथोपाध्यायविरचितेधर्मसिन्धुसारे तृतीयपरिच्छेदोत्तरार्धंसमाप्तम् ॥

॥ श्रीगुरुपाण्डुरङ्गार्पणमस्तु ॥

इति धर्मसिन्धुः समाप्तः ।

श्रीगणेशायनमः ॥

अथाशौचक्रमः

भवानीशंकरौध्यात्वाजगज्जन्मादिकारिणौ ॥

सर्वेषांसुखबोधायह्याशौचक्रमउच्यते ॥ १ ॥

अथगर्भनाशजननाद्याशौचम्

गर्भस्रावे[1]—आद्यमासत्रयेमातुस्त्रिरात्रम् चतुर्थमासेचतूरात्रमस्पृश्यत्वरूपमाशौचम् पित्रादिसपिण्डानांस्नानाच्छुद्धिः इदंसर्ववर्णसाधारणम्

गर्भपाते[2]—पञ्चमषष्ठमासयोर्मातुःमाससमसंख्यंक्रमेणपञ्चषट्दिनान्यस्पृश्यत्वरूपमाशौचम् पित्रादिसपिण्डानांतुत्रिदिनंजननाशौचं मृताशौचंतुनास्ति इदंसर्ववर्णसाधारणम्

सप्तममासप्रभृतिप्रसवे—मातुःपित्रादिसपिण्डानांचसंपूर्णजननाशौचम् तच्च विप्रेदशाहं क्षत्रियेद्वादशाहम् वैश्येपञ्चदशाहम् शूद्रेमासः संकरजातीनांशूद्रवत् विज्ञानेश्वरस्तुनैषामाशौचम् किंतुस्नानमात्रमित्याह सर्ववर्णेषुदशाहंवा जननाशौचेगर्भिण्यादशाहमस्पृश्यत्वम् कर्मानधिकारस्तुकन्योत्पत्तौचत्वारिंशद्दिनानि पुत्रोत्पत्तौत्रिंशद्दिनानि । पितुःसापत्नमातुश्च कन्यायाःपुत्रस्यवोत्पत्तौसचैलस्नानात्प्रागस्पृश्यत्वम् पित्रादिसपिण्डानांजननाशौचेकर्मानधिकारमात्रम् कर्मव्यतिरिक्तकालेस्पर्शेदोषोन जातकर्मणिदानेचनालच्छेदनात्पूर्वंपितुरधिकारः एवंपञ्चमषष्ठदशमदिनेषुदानेजन्मदादिपूजनेचाधिकारः तत्रविप्राणांप्रतिग्रहेपिदोषोन

मृतजातेशिशौ—सपिण्डानांसंपूर्णमेवजननाशौचम् मृताशौ[3]-

---

१ आचतुर्थाद्भवेत्स्रावः । २ पातः पञ्चमषष्ठयोः ३ **मिताक्षरायां** जाते मृते मृतजाते वा कुलस्य सद्यःशौचमिति तच्छिशुपरमनिमित्तस्याशौचस्य स्नानाच्छुद्धिप्रतिपादनपरम् न प्रसवनिमित्तस्य । तथाच **पारस्करः**—गर्भे यदि विपत्तिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् । सपिण्डानां प्रसवनिमित्तस्य विद्यमानत्वात् जीवञ्जातो यदि प्रेयात्सद्य एव विशुद्ध्यतीति प्रेताशौचाभिप्रायमिति ॥

चंनास्ति जननोत्तरंनालच्छेदनात्पूर्वंशिशुमरणेपित्रादिसपिण्डानांत्रिदिनं जननाशौचम् मातुस्तुदशाहमेव मृताशौचंतुनास्ति नालच्छेदनोत्तरंदशाहाभ्यन्तरेशिशुमरणेसपिण्डादीनांसंपूर्णमेवजननाशौचम् मरणाशौचंतुनास्ति जननेअतिक्रान्ताशौचंनास्ति पितुरपत्यजननश्रवणेदेशान्तरेकालान्तरेस्नानंभवत्येव

पितृगृहेकन्याप्रसूतौ—पित्रोस्तद्गृहवर्तिभ्रातॄणांचैकाहः पितृगृहवर्तिपितृव्यादीनांसर्वेषांपितृसपिण्डानामेकाहइतिस्मृत्यर्थसारे एवंभ्रात्रादिगृहेभगिन्यादिप्रसवेऽपितेषामेकाहः माधवस्तु पितृगृहेकन्यायाःप्रसूतौपित्रोस्त्रिरात्रम् तद्गृहवर्तिभ्रातॄणामेकाहइत्याह कन्यायाःपतिगृहेप्रसवेपित्रादीनांनाशौचम्

अथमृताशौचम्[1]

तत्रमृताशौचवतामस्पृश्यत्वंकर्मानधिकारश्च

पुत्रस्य—दशाहानंतरंनामकरणात्प्राङ्मरणे सपिण्डानांस्नानमात्रम् मातापित्रोःसापत्नमातुश्चत्रिरात्रम् नाम्नःपूर्वंखननमेवनित्यम् नामकरणानन्तरंचूडाकरणपर्यन्तं तदभावेवर्षत्रयपूर्तिपर्यन्तंदाहखननयोर्विकल्पः नामकरणोत्तरंदन्तोत्पत्तेःप्राक्पुत्रमरणेदाहेसपिण्डानामेकाहः खननेतु स्नानाच्छुद्धिः मातापित्रोःसापत्नमातुश्चोभयत्रापित्रिरात्रम् अत्रनामकरणंद्वादशदिनोपलक्षणम् दन्तजननंसप्तममासोपलक्षणम् तेनद्वादशदिनमारभ्यषण्मासपर्यन्तमेकाहादिफलितं सप्तममासप्रभृतिचूडाकरणपर्यन्तं तदभावेतृतीयवर्षपूर्तिपर्यन्तंदाहेखननेवासपिण्डानामेकाहः केचित्खननेएकाहः दाहेत्रिरात्रमित्याहुः मातापित्रोःसापत्नमातुश्चोभयत्रत्रिरात्रम् प्रथमवर्षादौकृतचूडस्यपुत्रस्यमरणेपित्रादीनांसर्वेषांत्रिदिनंनियतं दाहश्च नियतः त्रिवर्षोर्ध्वंकृतचूडस्याकृतचूडस्यवामरणेप्रागुपनयनात्पित्रादिसर्वसपिण्डानांत्रिदिनम् दाहोनियतः सोदकानांत्वनुपनीतमरणेनाशौचंकिंतु

१ अत्र सर्वत्र पुरुषस्योपनीतस्यैव स्त्रियाश्च विवाहिताया एव मातापित्रतिरिक्ताशौचेऽधिकारः ॥

स्नानमात्रम् शूद्रस्यत्रिवर्षपर्यन्तमेतदेवाशौचम् अस्योपनयनस्थानेविवाहः तथाचत्रिवर्षोर्ध्वंविवाहपर्यन्तंतदभावे षोडशवर्षपर्यन्तंवाशूद्रस्यमरणे त्रिदिनं तदूर्ध्वंजात्याशौचम् अनुपनीतमरणेअतिक्रान्ताशौचंनास्ति अनुपनीतमरणेअतिक्रान्तेऽपिस्नानंभवत्येवेतिस्मृत्यर्थसारः औरसपुत्रमृतौमातापित्रोर्वत्सरांतरेऽपित्रिरात्रम्

कन्यायाः—दशाहानन्तरंवर्षत्रयपर्यन्तंमरणेत्रिपुरुषसपिण्डानांस्नानाच्छुद्धिः मातापित्रोःसापत्नमातुश्चषण्मासपर्यन्तमेकाहः सप्तममासप्रभृतित्रिरात्रम् विज्ञानेश्वरस्तु एकादशदिनमारभ्यविवाहपर्यन्तंमातापित्रोस्त्रिरात्रमेवेत्याह सोदकानामनूढकन्यामरणेस्नानमात्रम् कन्यायावर्षत्रयानन्तरंवाग्दानात्प्राङ्मरणेत्रिपुरुषसपिण्डानामेकाहः वाग्दानोत्तरंविवाहात्प्राक्कन्यामरणेपितृसपिण्डानांभर्तृसपिण्डनांचत्रिदिनम् अत्रोभयकुलेऽपि साप्तपुरुषंसापिण्ड्यम् दाहादितूष्णीमेव विवाहोत्तरंमरणेभर्तृसपिण्डानां दशाहम् विवाहोर्ध्वंकन्यायाःपितृगृहेमरणेमातापित्रोःसापत्नमातुःसापत्नभ्रातुःसोदरभ्रातुश्चत्रिरात्रम् पितृव्यादीनांतद्गृहवर्तिनामेकाहः तद्गृहावर्तिनामपिसपिण्डानामेकाह इतिकेचित् ग्रामान्तरमृतौपित्रोःपक्षिणीति केचित् ऊढकन्यायाःपतिगृहेमरणे पित्रोःसापत्नमातुश्चत्रिरात्रम् भ्रातुः पक्षिणी[2] पितृव्यादीनामेकाहइतिकेचित्

विवाहितभगिन्याः—भ्रातृगृहेमरणेउपनीतभ्रातुस्त्रिरात्रम् गृहान्तरमृतौपक्षिणी ग्रामान्तरेत्वेकाहः अत्यंतनिर्गुणत्वेएकग्रामेऽपिस्नानम् एवं सापत्नभ्रातुरपि भगिन्याअप्येवमेवेतिभाति

---

१ **निर्णयसिन्धौरत्नाकरेशुद्धितत्त्वेचशंखः**—पितृवेश्मनि या नारी रजः पश्यत्यसंस्कृता ॥ तस्यां मृतायां नाशौचं कदाचिदपि शाम्यति ॥ यावज्जीवमाशौचमिति **वाचस्पतिमिश्राः** ॥

२ **पक्षिणीपदार्थस्तु** दिवामरणे स दिवसः सा रात्रिर्द्वितीयदिवसे नक्षत्रदर्शनपर्यन्तमिति आगामिवर्तमानाहर्द्वययुतामध्यगता रात्रिः । रात्रिमरणे सा रात्रिस्तदुत्तरमहोरात्रिश्चेति पक्षिणी । केचित्तु रात्रिमरणेऽपि मरणदिनाद्द्वितीयदिनस्थनक्षत्रपर्यन्तमेव पक्षिणीपदार्थ इत्याहुः । एवमतिक्रान्ते विषये दिवारात्रौ वा मरणज्ञानानुसारेण पक्षिणीव्यवस्था योज्या ॥

मातापित्रोः—मृतौ अनुपनीतस्यापिपुत्रस्य अनूढकन्यायाश्च दशाहाशौचम् अन्यमरणेतुअनुपनीतस्यानूढकन्यायाश्चनकिमपि ऊढकन्यायास्त्रिरात्रंदशाहान्तः दशाहोर्ध्वंकालान्तरेवत्सरान्तरेऽपिपक्षिणी औरसपुत्रस्य देशान्तरेकालांतरेऽपि दशाहमाशौचम् पूर्वापरपित्रोर्मृतौदत्तकेन त्रिरात्रम् सगोत्रसपिण्डेनदत्तकेनदशरात्रमेव पित्रोरौर्ध्वदैहिककरणेतुकर्माङ्गंदशाहमेव ब्रह्मचारिणापित्रादीनामन्याधिकार्यभावेदाहाद्यन्त्यकर्मकार्यम् तदाकर्माङ्गंदशाहमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचंचकार्यम् तदापितेषामाशौचिनामन्नंब्रह्मचारिणानभोक्तव्यम् आशौचिस्पृष्टतयावासश्चनकार्यः पित्रादेर्दाहमात्रकरणेएकाहमाशौचंकार्यम् अत्रसर्वत्रब्रह्मचारिणःसंध्याग्निकार्यादिकर्मलोपोन ब्रह्मचारिणःपित्राद्यन्त्यकर्माकरणेतुपित्रादिमरणेआशौचंन समावर्तनोत्तरंपूर्वमृतानांपित्रादिसपिण्डानांत्रिरात्रमाशौचंकार्यम्

सापत्नमातुः—मृतौ ऊढकन्यायास्त्रिरात्रंदशाहान्तः दशाहोर्ध्वं कालान्तरेवत्सरान्तरेऽपिपक्षिणी पुत्रस्यदशाहोर्ध्वंदेशकालानपेक्षंत्रिरात्रम्

पितामहपितृव्यादेः—मरणे ऊढकन्यायाःस्नानमेव

विवाहितभ्रातुः—भगिनीगृहेमरणेभगिन्यास्त्रिरात्रम् गृहान्तरमृतौपक्षिणी ग्रामान्तरेत्वेकाहः अत्यन्तनिर्गुणत्वेएकग्रामेऽपिस्नानम् एवंसापत्नभगिन्याअपि अनुपनीतभ्रातृमरणेभगिन्यानाशौचम्

मातुलस्य—मरणे भगिनीपुत्रस्यभगिनीकन्यायाश्चपक्षिणी[1] उपकारकमातुलमरणेस्वगृहेमातुलमरणेचत्रिरात्रम् अनुपनीतमातुलमरणे ग्रामान्तरेमातुलमरणेचैकरात्रम् एवंसापत्नमातुलमरणेऽपि

मातुलान्याः—मरणे भर्तृभगिन्यपत्यस्य स्त्रीपुंसरूपस्यपक्षिणी। सापत्नमातुलानीमरणेतुनाशौचम्

---

१ मातुलमातुलानीमृतौ स्त्र्यपत्यस्याशौचोक्तिस्त्र्यंबकीयानुसारेणान्यत्र तु नैवं स्पष्टमुपलभ्यते ॥

भागिनेयस्य[1]—उपनीतस्यमरणे मातुलस्यमातुलभगिन्याश्चत्रिरात्रम् एवंसापत्नभागिनेयेमृतेऽपि अनुपनीतभागिनेयमरणेमातुलस्यमातुलभगिन्याश्चपक्षिणी एवंसापत्नभागिनेयेऽपि अनुपनीतपदेनावशिष्टोपनयनमात्रः कृतचूडश्चूडायाअभावेत्रिवर्षोर्ध्ववयस्कोवाग्राह्यइतिभाति एवमग्रेऽप्यनुपनीतपदस्यार्थोबोध्यः

भागिनेय्याः—मरणे स्नानमात्रमितिभाति

मातामहस्य—मरणे दुहित्रपत्यस्यपुत्ररूपस्यकन्या[2]रूपस्यवात्रिरात्रम् ग्रामान्तरेपक्षिणी

मातामह्याः—मृतौ दौहित्रस्यदौहित्र्या[2]श्चपक्षिणी

दौहित्रस्य—उपनीतस्यमरणे मातामहस्य मातामह्याश्चत्रिरात्रम् अनुपनीतस्यमृतौ मातामहस्यमातामह्याश्चपक्षिणी दौहित्रीमरणेतुनाशौचमितिभाति

श्वश्रूश्वशुरयोः—मरणे जामातुःसंनिधौत्रिरात्रम् असन्निधौ तुपक्षिणी उपकारकयोर्मरणेत्वसन्निधावपित्रिरात्रमेव ग्रामान्तरेएकरात्रम् भार्यामरणेननिवृत्तसंबंधयोःश्वश्रूश्वशुरयोरनुपकारकयोर्मृतेतुपक्षिण्येकाहोवेतिभाति

जामातुः—मरणे श्वश्रूश्वशुरयोरेकरात्रंस्नानाच्छुद्धिर्वा स्वगृहेजामातृमरणे त्रिरात्रम्

शालकस्य—उपनीतस्यमृतौ भगिनीभर्तुरेकाहः अनुपनीतस्य मरणेस्नानम् ग्रामान्तरेमृतेऽपिस्नानम् भार्यामरणेननिवृत्तसबन्धस्यमृतौस्नानमिति नागोजीभट्टीये

---

१ अत्र सर्वत्र पुरुषस्योपनीतस्यैव स्त्रियाश्च विवाहिताया एव मातापित्रतिरिक्ताशौचेऽधिकार इत्युक्तम् ॥ २ अत्र मातामहादिमृतौ स्त्र्यपत्यस्याशौचोक्तिस्त्र्यम्बकीयानुसारेणान्यत्रतु नैवं स्पष्टमुपलभ्यते ॥

शालकसुतस्य—मृतौ भगिनीभर्तुः स्नानम्

शालिकायाः—मृतौ शालकवदेकाहादिकमाहकश्चित्

मातृष्वसुः—मृतौ स्वस्रपत्ययोःकन्यापुत्रयोःपक्षिणी एवं सापत्नमातृष्वसृमरणेऽपि स्वगृहेमरणेत्र्यहम्

पितृष्वसुः—मृतौ भ्रात्रपत्ययोःकन्यापुत्रयोःपक्षिणी पितुःसापत्नस्वसृमरणेतुस्नानमात्रम् स्वगृहेपितृष्वसृमरणेत्र्यहम्

भ्रात्रपत्यस्य—मृतौ पितृष्वसुःस्नानम्

आत्मबन्धु[1]त्रयस्य—उपनीतस्यमरणे पक्षिणी अनुपनीतस्य गुणहीनस्यवाआत्मबन्धुत्रयस्यमरणेएकाहः स्वगृहेमरणेतुत्रिरात्रम् स्वमरणेआत्मबन्धुत्रयस्यैवमेवाशौचं संबन्धसाम्यात् पितृष्वस्रादिकन्याभिस्तुआत्मबन्धुत्रयमरणेस्नानमात्रमितिसिन्ध्वाशयः भट्टमतेतुताभिरपि बन्धुत्रयाशौचंकार्यमित्यापततितत्रचबहुशिष्टाचारविगानमितिसिन्ध्वाशयोयुक्तोभाति

पितृबन्धु[2]त्रयस्य—उपनीतस्यमरणेपक्षिणी अनुपनीतस्यगुणहीनस्यवामरणेएकाहः स्वगृहेमरणेतुत्रिरात्रम् स्वमरणेपितृबन्धुत्रयस्य नाशौचम् संबन्धाभावात्

मातृबन्धु[3]त्रयस्य—उपनीतस्यमरणेपक्षिणी अनुपनीतस्यगुणहीनस्यवामरणेएकाहः स्वगृहेमरणेतुत्रिरात्रम् स्वमरणेमातृबन्धुत्रयस्य नाशौचम् संबन्धाभावात्

दत्तकस्य—मरणे पूर्वापरपित्रोस्त्रिरात्रम् सपिण्डानामेकाहमाशौचम् नीलकण्ठीयेदत्तकनिर्णयेतु उपनीतदत्तकमरणादौपालकपित्रादि-

---

१ आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः ॥ आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबांधवाः ॥ २ पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः । पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबांधवाः ॥ ३ मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः ॥ मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबांधवाः ॥

सपिण्डानांदशाहादिकमेवाशौचमित्युक्तम् इदंसपिण्डसमानोदकभिन्नेदत्तीकृतेज्ञेयम् सगोत्रसपिण्डेसोदकेचदत्तीकृतेयथाप्राप्तंभवत्येव दत्तकस्यपुत्रपौत्रादेः जननमरणयोःपूर्वापरसपिण्डानामेकाहः सगोत्रसपिण्डेसोदकेचदत्तीकृतेदशाहंत्रिरात्रंचयथाप्राप्तंभवत्येव

पितृष्वस्रादिकन्यानां—विवाहितानांमरणेएकाहः अविवाहितानांमरणेस्नानमात्रमितिसिन्ध्वाशयः नागोजीभट्टमतेऊढानांमरणेपक्षिणी अनूढानामेकाहइत्यादि

आचार्यस्य[1]—मृतौ त्रिरात्रम् ग्रामान्तरेमृतौपक्षिणी

आचार्यभार्यासुतयोः—मरणेएकाहः

गुरोः—मन्त्रोपदेशकस्यमरणेत्रिरात्रम् ग्रामान्तरेपक्षिणी सकलवेदाध्यापकगुरुमरणे पक्षिणी

अनूचानस्य[2]—मरणेएकाहः

उपाध्यायस्य[3]—मरणेएकाहः

सहाध्यायिनः—मृतौपक्षिणी

शिष्यस्य—उपनीयाध्यापितस्यमृतौत्रिरात्रम् निवृत्ताध्ययनस्य मृतौपक्षिणी परोपनीतस्यबहुकालमध्यापितस्यमरणेएकाहः

ऋत्विजः—अनिवृत्तर्त्विक्कर्मणोमृतौत्रिरात्रम् ग्रामान्तरेपक्षिणी कर्मनिवृत्तौएकग्रामेपक्षिणी ग्रामान्तरेएकाहः

याज्यस्य—मृतौऋत्विग्वत्

---

१ उपनीय वेदाध्यापक आचार्यः स्मार्तकर्मनिर्वाहकोऽप्याचार्यः ॥ २ शास्त्राध्यापको व्याकरणज्योतिःशास्त्राद्यंगाध्यापकश्चानूचानसंज्ञकः ॥ ३ वेदैकदेशाध्यापकउपाध्यायः ॥

श्रोत्रियस्य[1]—मरणे मैत्रीगृहानन्तर्यादिसंबन्धेत्रिरात्रम् एकतरसंबन्धेपक्षिणी संबन्धाभावेएकाहः

सवर्णमित्रस्य—मरणेएकाहः

यतेः—मरणे सर्वपिण्डानांस्नानमात्रम्

असपिण्डस्य—उदासीनस्यस्वगृहेमरणेएकाहः स्वाधिष्ठितस्वगृहेअसपिण्डमरणेत्र्यहम्

आशौचप्रयोजकस्य—संबन्धिनः स्वगृहेमृतौत्रिरात्रम्

ग्रामदेशाधिपयोः—मृतौसज्योतिः[2]

ग्राममध्ये—यावच्छवस्तिष्ठतितावद्ग्रामस्याशौचम्

गवादिपशुमृतौ—गृहेयावच्छवस्तिष्ठेत्तावदाशौचम्

द्विजगृहेशुनोमृतौ—गृहस्यदशरात्रमाशौचम्

द्विजगृहेशूद्रस्य—मरणे मासम्

द्विजगृहेपतितस्य—मरणे मासद्वयम्

द्विजगृहेम्लेच्छादेः—मरणे मासचतुष्टयम्

स्वामिनः—मरणे दासानांगृहजातक्रीतऋणमोक्षितलब्धत्वादिप्रकाराणांस्वजातीयाशौचम्

युद्धे—शस्त्रघातेनसद्योमृतेस्नानमात्रम् नाशौचमन्त्यकर्मापिदशाहादिकंसद्यएवकर्तव्यम् युद्धक्षतेनकालान्तरेमरणेएकाहः त्र्यहादूर्ध्वंयुद्धक्षतेनमरणेपराङ्मुखहतेयुद्धेकपटेनहतेचत्रिरात्रम् युद्धक्षतेनसप्तरात्रादूर्ध्वं मृतौदशाहइत्याहुः शिष्टास्तुयुद्धेहतस्यसद्यःशौचादिकंलोकविद्विष्टत्वान्न वदन्ति

प्रयागादौ—काम्यमरणेस्नानमात्रम् प्रायश्चित्तार्थमग्न्यादिमरणे एकाहः महारोगपीडाक्षमाणांजलादिप्रवेशेत्रिरात्रम् अत्रापिनशिष्टाचारसंमतिः

---

१ सार्थवेदाध्यायी श्रौतस्मार्तकर्मनिष्ठश्चश्रोत्रियः । २ दिवामरणे रात्रौ स्नानाच्छुद्धिः रात्रौ मरणे दिवा शुद्धिरिति सज्योतिपदार्थः ।

कारागृहे—मृतस्य एकरात्रेऽपिनशिष्टाचारसंमतिः

सपिण्डस्य—उपनीतस्यमरणेसर्वसपिण्डानांदशाहाशौचम् दत्तकेनतुपूर्वापरसपिण्डमरणेएकाहमाशौचंकार्यम् ब्रह्मचारिणासमावर्तनोत्तरंपूर्वमृतानांसपिण्डानांत्रिरात्रमाशौचंकार्यम्

एकदेशेसपिण्डमरणे—दशाहोर्ध्वंज्ञातेमासत्रयपर्यन्तंत्रिरात्रम् षण्मासपर्यन्तंपक्षिणी नवमासपर्यन्तमेकरात्रम् ततोवर्षपर्यन्तंसज्योतिः स्नानमात्रंवा माधवमतेपक्षत्रयपर्यन्तंत्रिरात्रम् षण्मासपर्यन्तंपक्षिणी वर्षपर्यन्तमेकरात्रं वर्षोर्ध्वंस्नानमात्रमिति अत्रापदनापद्विषयत्वेनव्यवस्था

देशान्तरेसपिण्डमरणे[1]—दशाहोर्ध्वंज्ञातेपक्षत्रयपर्यन्तंत्रिरात्रम् षण्मासपर्यन्तंपक्षिणी नवमासपर्यन्तमेकाहः वर्षपर्यन्तंसज्योतिरिति माधवमतम् विज्ञानेश्वरस्तुदेशान्तरेसपिण्डमरणेदशाहोर्ध्वंज्ञातेस्नानमात्रमित्याह अत्रमाधवमतमेवयुक्तम्



१ देशांतरं तु विप्रस्य विंशतियोजनात्परम् । योजनं क्रोशचतुष्टयम् । क्षत्रियादेः क्रमेण चतुर्विंशतित्रिंशतित्रिंशत्षष्टियोजनैः । केचिद्विप्रस्य त्रिंशद्योजनोत्तरं देशांतरमाहुः भाषाभेदसहितमहागिरिणा भाषाभेदसहितमहानद्या वा व्यवधानमपि देशान्तरम् । यत्तु केचित् भाषाभेदरहितमपि गिरिनदीव्यवधानं देशांतरमाहुस्तद्योजनगतविंशत्यादिसंख्यायात्रिचतुरादिन्यूनत्वेऽपि देशांतरत्वसंपादकतया योज्यमिति भाति । अन्यथा महानदीपूर्वपरतीरवासिनो एकयोजनमध्येऽपि देशांतरत्वापत्तेः ।